ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ YAYINLARI: 170

Prof. Dr. Faruk SÜMER

OĞUZLAR

(TÜRKMENLER)

TARİHLERİ - BOY TEŞKİLÂTI - DESTANLARI

İKİNCİ BASKI

Bu nâçiz eserimi Anadolu'yu açan ve onu ebedî bir Türk yurdu haline getiren Oğuz Türkleri'nin ruhlarına armağan ediyorum.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1972 - ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

XI. yüzyıldan itibaren kendilerine *Türkmen* de denilen *Oğuzlar'ın*, *Türkiye Türkleri ile İran, Âzerbaycan, Irak* ve *Türkmenistan Türkleri'nin* ataları olduklarını biliyoruz. Selçuklu ve Osmanlı hânedanlarının da onlardan çıktığını hatırlarsak *Oğuzlar'ın* dünya tarihinde pek mühim roller oynamış bir *Türk* kavmi olduğu anlaşılmış olur.

Oğuzlar, Sir-Derya boyları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşarlarken onlardan ancak bir bölüğü şehirlerde oturuyordu. Bu oturak *Oğuzlar* savaş ile meşgul olmayıp, kendilerini şehir hayatının gerektirdiği işlere vermiş bulunduklarından, göçebe, eldaşları onlara istihfafla *yatuk*, yâni *tembel* adını vermişlerdi. Gerçekten göçebe *Oğuzlar* oturak eldaşlarını istihfaf etmekte kendi telâkkileri bakımından haklı sayılabilirler. Çünkü Selçuklu İmparatorluğunu oturak *Oğuzlar* değil, bizzat onlar kurmuşlardı. Fakat göçebe *Oğuzlar* da 1071 yılındaki *Malazgird* zaferi ile *Anadolu*'yu açıp bu ülkede oturak yaşayışa geçmeğe başladılar. XIII. yüzyılda onlardan mühim bir kısmının artık şehir ve köylerde yaşadığı görülüyor. Bununla beraber, adı geçen yüzyılda yine *Anadolu*'da, çoğunu yeni gelenlerin, yani *Moğol* istilâsının önünden kaçanların teşkil ettiği, kalabalık sayıda göçebe *Türk* unsuru da vardı. Selçuklu devleti, bir daha kurtulamıyacak bir şekilde *Moğol* hâkimiyeti altına girince, *Oğuzlar'ın* deyimi ile *yatuklar*, yani oturak *Türk* halkı kendisini mukadderata teslim ettiği halde, göçebe *Türk* unsuru, yani *Türkmenler, Moğollar'a* karşı mücadelede bulunmaktan geri durmamışlardı. Neticede *Türk* göçebe unsuru, *Türkmenler*, ilk önce *Türkiye*'de, sonra buradan giderek *İran*'da siyasî hâkimiyeti ellerine aldılar. Böylece, *Türkmenler, Türkiye* tarihinin ikinci devrinin (Beğlikler devri) yaratıcıları oldukları gibi, *İran*'da da XX. yüzyıla değin *Türk* hâkimiyetini devam ettirdiler.

Türkiye tarihinin üçüncü devrini açan Osmanlı hânedanına gelince, bu hânedanın da göçebe *Türk* unsurundan çıktığını biliyoruz. Di-

ğer taraftan Osmanlı hânedanının gerek *Marmara* bölgesinin fethinde, gerek *Rumeli*'nin ele geçirilmesinde mensup bulunduğu göçebe unsurdan geniş ölçüde faydalanmış olduğu da bir vâkıadır.

Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Türkiye*'de göçebe unsur siyasî ehemmiyetini eskisine nisbetle epeyce yitirmişti. Bu da, başlıca, oturak yaşayışa geçmeler ve *İran*'a yapılan göçmeler sonucunda sayısının çok azalmış olması, Osmanlı askerî teşkilâtının kudreti ve "delikli demir"in icat edilmesi gibi âmillerden ileri gelmiştir. Bu sebeple, *Anadolu*'daki *Türk* oymaklarının Osmanlı devrindeki rolleri daha ziyade içtimaî tarihimiz bakımından önemlidir. Gerçekten onlar, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren muhtelif âmiller yüzünden vakit vakit bünyesinde geniş boşluklar meydana gelen yerleşik *Türk* halkının bu boşluklarını doldurarak ona daima kuvvet ve hayatiyet kazandırmışlardır. Bununla beraber, şunu da belirtmek yerinde olur ki, *Türk* oymakları son asırlarda dahi siyasî ehemmiyetlerini büsbütün kaybetmiş değillerdi. Nitekim, XVIII. yüzyılda *Anadolu*'da ortaya çıkan derebeği ailelerinden, başta en büyüğü (Çapar-Çapan-oğulları) olmak üzere, birçoklarının da yine göçebe *Türk* unsuruna mensup olduklarını biliyoruz.

Şu çok kısa izahat, göçebe *Türk* unsurunun millî tarihimizde ne kadar mühim bir yeri olduğunu gösteriyor. Bunu bir cümle ile ifadeye çalışırsak diyebiliriz ki: *Türk* göçebe unsuru, *Oğuz Türkleri*'nin *Yakın-Doğu*'da Selçuklular'dan sonra da siyasî hâkimiyetlerini devam ettirmelerinde başlıca rolü oynadığı gibi, Osmanlı devrinde de *Anadolu*'daki oturak *Türk* cemiyetinin varlığını korumasında pek mühim bir âmil olmuştur.

İşte bundan yirmi yıl önce *Oğuzlar*'ı ve onların göçebe yaşayışını sürdüren torunlarını incelemeye girişmemiz, etnografik bir tecessüsün sâiki ile değil, onların millî tarihimizdeki bu pek mühim yerlerinden ileri gelmiştir.

Konunun batıda şarkiyatçılar âleminde olduğu gibi, bizde de uzun müddet hayret edilecek derecede ihmale uğradığı bir gerçektir. Bundan dolayı aydınlarımız millî tarihimizin başlıca noktaları üzerinde bile doğru ve açık bilgilere sahip olmamışlardır. Bugün dahi *Türk*, *Oğuz*, *Türkmen*, *Yörük*, Selçuklu, Osmanlı, Kara-Koyunlu, *Uygur*, *Özbek* adlarının delâlet ettiği anlamları iyice kavramamış tarih hocalarının bulunduğunu söylersek, bu acı gerçeği daha açık bir şekilde ifade etmiş oluruz.

Eser, kısa bir girişle üç bölümden meydana gelmiştir.

I. Bölümde *Oğuzlar*'ın eski tarihleri ve Selçuklu imparatorluğunu kurmaları ele alındıktan sonra, bu imparatorluğun kurulması sonucunda muhtelif ülkelere dağılmış bulunan *Türk* göçebe unsurunun hayatları, son asırlara kadar gelmek üzere, ayrı ayrı incelenmiştir. Yani burada *Gök-Türkler* devrindeki *Dokuz Oğuzlar*'ın tarihi anlatılmış olduğu gibi, Dadal-Oğlu'nun *Türkmenlerinden* de bahsedilmiştir. II. Bölümde *Oğuzlar*'ın boy teşkilâtı ve *Oğuz* boyları, III. Bölümde ise *Oğuzlar*'ın millî destanları (Dede Korkut destanları) incelenmiştir. Gerek *Oğuz* boyları, gerek Dede Korkut destanları eserin plânına uygun olarak yeniden yazılmıştır. Ayrıca eserin sonuna XVI. yüzyılda *Anadolu*'daki *Oğuz* boylarına ait yer adlarını gösteren bir cedvel de ilâve edilmiştir. Bu cedvelin bazı meseleler üzerindeki çalışmalarımızda bize pek faydalı olacağı şüphesizdir.

Esere, konusundan dolayı mütehassıslardan başka, aydınların ve halkın da ilgi göstermesi mümkündür. Bu sebeple, eserin yazılmasında onların faydalanmalarını kolaylaştırmak hususuna elden geldiği kadar dikkat edilmiştir. Hattâ, bilhassa Selçuklu tarihi üzerinde meslekdaşlarımdan farklı düşündüğüm meseleler üzerinde, birkaç istisna ile, münakaşalara girişmemem de kısmen yine aynı husus ile ilgilidir.

Sözlerime son vermeden önce kitabın tashihinde yardımda bulunanları şükranla anmak isterim. Sayın Nihal Atsız Beğ eseri baştan sona kadar okumak ve birçok hususlarda yararlı tavsiyelerde bulunmak lûtfunu esirgememiştir. Talebelerim ve kürsümüz asistanları Afşar İsmail Aka ile Kâzım Yaşar Kopraman da kitabın tashihinde ve dizinin hazırlanmasında yorulmaz bir gayret göstermişlerdir. Gerek sayın Nihal Atsız Beğ'e, gerek sevgili talebelerime yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Nisan, 1965.

Faruk Sümer

Giriş

Türkçe konuşan topluluğun *Orta-Asya*'daki asıl anayurdunun neresi olduğu üzerinde eskidenberi bazı fikirler ileri sürülmüştür. Bizim düşündüğümüze göre, bu topluluğun anayurdu, başlıca 145–150 arz dereceleri arasındaki *Abakan*, *Tuba* yörelerini de içine alan *Kem* ırmağı yâni *Yenisey* boyları ve ona yakın yöreler olmalıdır.

Türkçe konuşan topluluğun, eski zamanlardanberi, birbirlerinden siyasî hüviyetleri, dilleri veya lehçeleri, içtimaî seviyeleri, hattâ yüz şekli ve beden yapıları ile ayrılan muhtelif kollar halinde yaşadığını biliyoruz. *Orhun âbidelerinde*, yabancı kavimlere olduğu, gibi, bu kollara da budun yani kavim denilmektedir. Fakat bu kolların ortak bir ada sahip oldukları üzerinde elimizde hiç bir delil yoktur.

VI. yüzyılda türkçe konuşan *el* (kavim) lerden ancak biri *Türk* adını taşıyordu. Bu elin adı olan *Türk* (o zamanlar Törük = Türük) sözünün, *yörük* (yörümekten) gibi, *törümek* mastarından geldiği bizce muhakkaktır. Bu *Türk* kavmi, adı geçen yüzyılda *Türk* ve *Moğol* âleminin hâkimleri, *Juan-Juanları* (Aparlar = Avarlar) yenerek *Çin* seddinden *Hazar Denizi*'ne kadar uzanan pek geniş bölgede bir imparatorluk kurmak sureti ile hemen bütün türkçe konuşan kavimleri idareleri altında toplamıştı. Bu keyfiyet *Yakın-Doğu*'da *Türk* adına, türkçe konuşan bütün kavimleri içine alan umumî bir anlam kazandırdı. Fakat *Türk* sözü bizzat türkçe konuşan kavimler arasında böyle geniş bir anlamı haiz olamadı. Türkler müslüman olduktan sonra *Yakın-Doğu*'daki dindaşlarından *Türk* kelimesinin bu geniş manasını öğrendiler. *Oğuz Türkleri*'ne *Türk* adını verenler de yine *Yakın-Doğu Müslümanları* olmuştur.

Gök-Türk imparatorluğu devrindeki *Türk* ellerinden biri de Dokuz boydan müteşekkil olan *Oğuzlar* idi ki, VII. yüzyılın ikinci yarısı ile

VIII. yüzyılın birinci yarısında *Tula* ırmağı boylarında yaşıyorlardı. *Dokuz-Oğuzlar*, *Türk* budununun yanında Gök-Türk devletinin dayandığı ikinci bir unsur olarak görünüyorlar. Bunlar *Gök-Türkler*'in siyasî halefleri olan *Uygurlar* devrinde de aynı mahiyette bir rol oynamışlardır. *Dokuz-Oğuzlar*'ın âkıbeti meçhuldur. X. yüzyılda *Sir-Derya* (Seyhun) kıyılarında yaşıyan *Oğuzlar*'ın doğrudan doğruya bu *Dokuz-Oğuzlar*'ın torunları, olmaları pek az muhtemeldir. Buna karşılık *Sir-Derya Oğuzları*'nın evvelce *Batı-Gök-Türk birliğine* mensup olduklarını ileri sürmek, daha isabetli bir mütalaa gibi görünüyor.

Sir-Derya Oğuzları, başka bir *Türk* elinin kendisiyle mukayese edilemiyeceği derecede cihan tarihinde pek mühim bir rol oynamışlardır. Bunun için, Önsözde de işaret edildiği gibi, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını onların kurduğunu söylemek elverir. Diğer taraftan *Oğuzlar*, *Moğol* istilâsından sonra kavmî varlığını, tarihî hâtıralarını ve harsını korumak suretiyle *Türk âlemini* temsil eden biricik kavim olmak vasfını da taşımaktadır.

Uygur, *Karluk*, *Kıpçak* ve bunlar gibi diğer bazı *Türk* kavimleri *Moğol* istilâsı üzerine varlıklarını devam ettirememişler, *Moğol* boyları ile karışıp kaynaşarak yeni kavimler meydana getirmişlerdi. Bu yeni kavimlerin dili türkçe ise de tarihî hâtıraları, askerî teşkilât ve gelenekleri *Moğol* vasıflarını taşıyordu. Bugünkü *Doğu-Türkistan Türkleri*, *Özbekistan*, *Kazakistan*, *Kara-Kalpak* halkları ve *İdil boyu Türkleri*, kısaca *Orta-Asya*'daki *Türkler*'in ezici çoğunluğu işte bu *Türk-Moğol* karışmasından meydana gelmiş yeni kavimlerin torunlarıdır.

Bilhassa ticarî münasebetler sebebi ile X. yüzyıldan itibaren aralarında yayılmaya başladığını bildiğimiz İslâmlığın, XI. yüzyılda *Oğuzlar*'dan ezici çoğunluğun dini haline geldiği görülüyor. Bunun sonucunda *Oğuzlar*'a XI. yüzyılda *Türkmen* adı verilmiştir ki, bu ad aşağı yukarı iki asır sonra her yerde *Oğuz*'un yerini almıştır. Ancak *Oğuz* sözü, destanlar ile hâtıraları yaşatılan atalarının adı olarak, *Türkmenler* arasında uzun müddet yaşamıştır.

Oğuzlar'dan, 15–20 bin kişilik ordu çıkarabilecek bir küme 1035 yılında *Horasan*'a geçmek zorunda kalmıştı. Bu bölge ise zenginliği, askerî ve mülkî teşkilatının mükemmelliği ile yalnız *İslâm* âleminin değil, dünyanın en kudretli devletlerinden biri olan Gazneli imparatorluğuna ait idi. Bu *Oğuzlar*, Selçuklu ailesinin idaresi altında beş yıl süren devamlı ve çetin bir mücadele sonucunda Gazneli imparatorluğunu yenerek *Horasan*'da devletlerini kurdular (1040 tarihinde ve 16.000 atlı ile). Ancak fevkalâde kelimesi ile vasıflanabilecek

olan bu hâdisenin baş kahramanı, fikirleri ve icraatiyle Selçuk'un torunu Çağrı Beğ idi. Selçuklu devletinin hâkimiyeti çok kısa zamanda Bizans imparatorluğu hudutlarına kadar uzandı. Bu başarıda *Sir-Derya* boyundaki büyük ana *Oğuz* kümesinden birbirini izleyen dalgalar halindeki bölüklerin *İran*'a gelmeleri pek mühim bir âmil olmuştur.

Oğuz Türkleri'nin *İslâm âleminde* görünmeleri, gerçekten bu âlem için mutlu bir olaydır. Çünkü, bu esnada *Yakın-Doğu İslâm âlemi*, Bizans imparatorluğu karşısında kendisini müdafaa edemiyecek bir durum da bulunuyordu. *İslâm âlemi* mânen öyle çürümüş idi ki, 3–4 bin kişilik bir *Oğuz* bölüğü tek başına *Filistin* ile *Suriye*'nin mühim bir kısmını kolayca eline geçirmişti. *Doğu* ve *Güney-Anadolu*'daki Müslümanlar'ı çıkararak *Ani*'yi (Kars'ın doğusunda), *Antakya* ve *Urfa*'yı, Lâzkiye'yi geri almış Haleb bölgesini de nüfuz ve hakimiyeti içine dahil etmiş bulunan Bizans'ın, yeni bir hamle ile *Suriye* ve *hattâ Mısır*'a da hâkim olarak, *İslâm âleminin* başına daha büyük felâketler getirmesi her an beklenebilirdi. *Arap* unsurunun kendisini toparlayıp Bizans'ın yeni saldırışlarını karşılayabilmesi, ancak belki ikinci bir peygamberin çıkması ile kabil olabilirdi. Bundan ötürü *Oğuz Türkleri* ile *İslâm âlemi* kendisini Bizans'a karşı koruyabilecek yeni ve gücü tükenmez bir unsura kavuşmuş oldu. Gerçekten *Yakın-Doğu İslâm âleminin* bu yeni Müslüman unsuru yalnız Bizans tehlikesini geri atmakla kalmıyarak, *Arablar*'ın bir türlü yapamadıklarını da başarıp, *Anadolu*'yu fethetmiş ve Bizans'ı bir daha *İslâm âlemine* tehlikeler yaratamıyacak bir duruma düşürmüştür.

Oğuz Türkler'i ana yurdlarından birlikte getirdikleri devlet teşkilâtına ait müesseselerini ve geleneklerini *İslâm dünyasında* da devam ettirdiler. Selçuklu sultanları ve atabeğleri *Orta-Asya* bozkırlarında olduğu gibi, askerlere ve halka sık sık yağmalı toylar veriyorlar, *Moğollar*'da görüldüğü üzere, beğlerini şereflendirmek ve taltif etmek için bizzat onlara içki sunuyorlar, yerli aydın Müslümanları hayret ve taaccüb içinde bırakan ağır yaslar tutuyorlardı. Onlar bilhassa askerlik ve idarecilikte kendilerini diğer kavimlerden üstün görüyorlar ve millî gelenekleri, mizac ve seciyeleri ile siyasî hâkimiyetlerinden gelen kavmî bir şuura da sahib bulunuyorlardı. Selçuklular'ın gerek *İran* ve gerek *Anadolu*'da mülkî teşkilâtta yerli *İranlılar*'ı kullanmaları, resmî dilin arabça veya farsça olması sadece amelî gayelerle ilgilidir. Çünkü sultanlar kendi kavimlerinden (başta her zaman ve her yerde bütün devletler için hayatî bir ehemmiyeti haiz bulunan mâlî saha olmak üzere) devletin

mülkî teşkilâtında vazife görebilecek yeter derecede eleman bulamıyorlardı. Devletlerini kendi yurdlarında kurup gelmiş olan *Arablar* ve *Moğollar* da her yerde yerlilerden geniş ölçüde faydalanmışlardı. Hattâ Emevî teşkilâtını arablaştıran, Halîfe Abdul-Melik'in: "*İranlılar* bin yıl hüküm sürdüler bir an bize muhtaç olmadılar, biz ise bir asır devlet idare ettik bir an olsun onlardan müstağni kalamadık" dediği söylenir.

Selçuklu hânedanı, tebaalarını âdalet ve şefkatle idare etmek, ülkelerinin imarı hususunda da büyük gayretler göstermek sureti ile her yerde unutulmaz hâtıralar bırakmışlardır. Öyle ki, onlar tarih sahnesinden çekildikten sonra, XIV. yüzyılda, tanınmış *İranlı* bir müverrih, Emevî ve Abbasîler de dahil olmak, üzere, bütün *İslâm* hânedanlarının birkaç ayıbla mülevves olmalarına mukabil Selçuklular'ın bu ayıblardan münezzeh, imanlı, hayırsever, halka karşı şefkatlı hükümdarlar idiklerini söyliyerek onları örnek bir hânedan olarak gösterir.

Gerçekten bugün, *Anadolu*'yu dolaşan tarih ve san'at eserlerine meraklı alelâde bir *Türk* veya yabancı bile Selçuklu sultanlarının, iyi niyetin olduğu kadar aklın ve bilginin de ışığı altında, *Türkiye*'yi mamur ve halkını müreffeh kılmak için nasıl çalışmış olduklarını kolayca anlıyabilir. Kervansaraylar, hastahâneler ve köprüler gibi, dinî olmıyanların da geniş ölçüde yer aldığı bu eserleri yaptıranlar arasında Selçuklu hânedanına mensup hâtunların da bulunması kayda değer. Hattâ *İran*'da kervansarayların münhasıran veya daha çok Selçuklu sultanlarının kızları tarafından yaptırıldığı sanılıyordu.

Türk fethi esnasında *Anadolu*'nun pek büyük bir kısmı, bilhassa *Orta*, *Güney* ve *Batı-Anadolu* bölgeleri, nüfusu çok az, hareketsiz, bir kelime ile geri kalmış bir ülke manzarası gösteriyordu. *Doğu* ve *Güney Doğu-Anadolu* şehirlerine nazaran, *Orta*, *Güney* ve *Batı-Anadolu*'dakiler sönük kasabalar halinde idiler. Bunun başlıca sebebi birinci derecedeki milletlerarası ticaret yollarının o zamanlarda bu ülkeden geçmemesidir. Öte yandan Sâsânî-Bizans ve onu müteakib, sürekli ve çetin Arab-Bizans mücadeleleri *Anadolu*'daki halkın mühim bir kısmının yok olmasına ve *Çukur-Ova* gibi bir çok bölgelerin de korkunç bir şekilde tahrib edilmesine sebep olmuştu. Hattâ nüfusunun azlığı, yoksulluğu ve teşkilâtsızlığı ile *Anadolu*'nun, işaret edilen büyük kısmındaki, yerli halk varlık gösteremiyecek bir duruma düşmüştü. Bundan dolayı XI. yüzyılda *Doğu-Anadolu*'dan gelen *Ermeni* toplulukları *Orta-Anadolu*'da ve *Çukur-Ova* bölgesinde kolayca yerleşebilmişler ve

hattâ bu sonuncu yerde, I. Haçlı seferinden de faydalanarak, bir krallık dahi kurabilmişlerdi. Yine bu sebeple, *Oğuz Türkleri* az bir kuvvetle *Orta* ve *Batı-Anadolu*'yu çok kısa bir zamanda ve ciddî bir mukavemet de görmeden kolayca açabilmişlerdi. Yerli halkın nüfusca çok az olduğunu gösteren delillerden biri de şudur ki, *Türk* sultanları ve beğleri yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri yerli halkı göçürerek kendi ülkelerinde yerleştiriyorlardı; çünkü, nüfus azlığından hâkim bulundukları yerlerde ekilmemiş geniş topraklar vardı. Selçuklu hükümdarlarının *Doğu* ve *Güney-Doğu-Anadolu*'ya karşı devamlı bir fetih siyaseti gütmelerine karşılık, en müsait zamanlarda bile, *Batı-Anadolu* ve *Marmara* bölgelerini almak hususunda istekli görünmemeleri de ancak oraların iktisaden geri kalmış, nüfusu seyrek, az mamur yerler olmaları ile izah edilebilir. Hattâ *Anadolu*'nun, işaret edilen durumundan dolayı, *Türk* fâtihlerince o kadar câzib bir ülke sayılmadığını da söylemek mümkündür. *Malazgirt* savaşının gâlibi Alp-Arslan'ın da, davranışlarına bakılırsa, aynı düşüncede olduğuna hükmedilebilir.

Arablar'ın hem Emevîler, hem de Abbasîler devrinde, bir çok defalar bizzat halifelerin kumandasında muazzam ordular halinde gelip de bir türlü alamadıkları *Anadolu*, 1071 yılındaki *Malazgirt* savaşını takip eden 8–10 yıl içinde baştan başa açılmıştı. Halbuki fetih tek bir kumanda altında ve muntazam bir plân dahilinde de yapılmamıştı. Fethi müteakib ülkenin her tarafı *Oğuz* kümeleri ile doldu. Bunlar *Türkistan* ve *İran*'da yaşıyan eldaşları tarafından daima besleniyor ve yeni gelenler ile sayıları daima artıyordu. Fetihten sonra *Anadolu ile Türkistan* arasında bir göç kanalı meydana gelmişti. XIII. yüzyılın birinci yarısının ortalarına doğru *Türkistan*, *Horasan* ve *Âzerbaycan*'dan *Anadolu*'ya birbiri arkasından kalabalık *Türkmen* kümeleri gelmeye başladı. Bunlar 1220 de başlıyan *Moğol kasırgasından* kaçıyorlardı. Böylece *Oğuzlar*'ın ezici çoğunluğu *Anadolu*'da toplanmıştı. Osmanlı hânedanının mensup bulunduğu oymağın da, rivayet edildiği gibi, *Moğollar*'ın önünden kaçıp *Anadolu*'ya gelen *Türkmen* kümeleri arasında olması, bize göre en kuvvetli ihtimaldır. Bu arada *Sir-Derya* boylarındaki şehirlerde ve köylerde yaşıyan oturak *Oğuzlar*'ın da bilhassa, *Moğol* kılıcı altında can vermemek, onlara tutsak düşmemek, *Moğol* istilâsını takiben *Türkistan*'da baş gösteren korkunç açlıktan ölmemek ve nihayet eldaşlarının yaşadığı emin bir ülke olması gibi sebepler yüzünden *Anadolu*'ya geldikleri anlaşılıyor. Sonuç olarak, *Anadolu*'nun pek büyük bir kısmı XI. yüzyıldan başlıyarak XIV. yüzyıla kadar süren yoğun göçler ile her bakımdan bir *Oğuz* (Türkmen)

ülkesi vasfını aldı ki, bu hususu XIV. yüzyıldaki yabancı müellifler de fark etmişlerdi. *Oğuzlar Anadolu*'ya gelirken maddî ve manevî harslarını da beraberinde getirdiler. Mezarı *Sir-Derya* boylarında bulunan Dede Korkut'un manevî şahsiyeti bile, destanların yanında, *Anadolu*'ya geldi. *Oğuz* türkçesi, bir çoklarının sandığı gibi, *Anadolu* veya *İstanbul*'da değil, daha buraya gelmeden önce, *Türkistan*'da iken bugünkü hususiyetlerini taşıyor ve orada da *Türk* lehçelerinin en incesi ve en zarifi şeklinde vasıflanıyordu. Bu vesile ile şu keyfiyeti çok kesin bir gerçek olarak söyliyelim ki, *Oğuzlar*'ın *Anadolu*'ya getirdikleri harsları ve bu arada her türlü gelenekleri bütün hususiyetleri ile zamanımıza kadar kuvvetle yaşayıp gelmiştir. Günümüzdeki *Anadolu Türkleri*'nde ataları olan *Oğuzlar*'ın harsları, ruhî davranışları ve antropolojik vasıfları hâkimdir[1]. Bugün her hangi bir kimse *Anadolu*'nun *Türkler* ile meskûn bir bölgesinde, Kâşgarlı'nın *Oğuzlar*'a dair söylediklerini bu bölgedeki *Türkler*'in dil ve davranışlarında, gelenek ve göreneklerinde açıkça müşahade edebilir. Hattâ bu kimse Dede Korkut destanlarından bazılarının *Anadolu*'da hâlâ yaşadığını görmekle hayretler içinde kalabilir. Oysaki *Türkistan*'daki *Türkmenler* bunları çoktan unutmuşlardı. Şu sözlerden de anlaşılacağı gibi, *Oğuz Türkleri*'nin asıl ve gerçek mümessillerini görmek için *Türkistan*'ı değil *Anadolu*'yu dolaşmak lâzımdır.

Fâtihler ve ondan sonra gelen *Oğuz* kümeleri, umumiyetle *Sivas* bölgesinden batıdaki Selçuklu ucuna kadar olan geniş bölgede yerleş-

1 – Bugünkü *Anadolu Türkleri*'nin ruhî davranışları da ataları *Oğuz Türkleri*ninkinden farksızdır. *Anadolu Türkleri*, sâkin görünüşlü, serin kanlı, duygularını pek belli etmeyen insanlardır; asık suratlı olmayıp güler yüzlü ve vakûrdurlar; çabuk kızmazlar ve birden parlayıp sönmezler. Halkın tabiri ile *Anadolu Türkü*'nün kolayca "damarı tutmaz" yani derhal sinirlenmez; fakat "ayranı kabardı"mı kasırga gibi eser, önünde durulmaz. Tıpkı Oğuz yiğitinin "acığı tuttuğunda katı taşı kül eylediği" gibi... Onların başlıca vasıflarından biri de kin tutmamalarıdır; öc alma duyguları da önlenemez bir aşırılıkta değildir; çabuk barışırlar; merhamet duyguları da kuvvetlidir; şaka ve lâtifeden hoşlanırlar; gerçekçi insanlardır, yani akılları hislerine hâkim olabilir; öğünme duygularında da aşırılık görülmez; onun için başkalarının meziyet ve kabiliyetlerini inkâr etmezler. Bütün bu vasıfları ile onlar *Ak-Deniz milletleri*'nden, bazı *Balkan milletleri*'nden, *Kafkasyalılar*'dan ve *Arablar*'dan ayrılırlar. *Anadolu Türkleri* rûhen infiratçı değil, cemiyetçidir; toplu, yani bir arada yaşamaktan hoşlanırlar; milletlerine bağlı ve yurd sever oldukları da gerçek bir vâkıadır.

Yüz şekli ve beden yapılarına gelince, onlar umumiyetle düz kara saçlı, elâ gözlü, yuvarlak yüzlü, düz burunlu insanlardır; aralarında mavi gözlü olanları az veya nâdirdir; bu gibilere, çok defa, bu vasıfları bir sıfat olarak verilir (Gök Mehmed = mavi gözlü Mehmed; Gök kız = mavi gözlü kız); pek çoğunun cildleri beyazdır; yüz ve ellerindeki esmerlik güneş yakması ile ilgilidir; boyları ortadan uzun olup, gövde kısmı alt tarafa nazaran kısa değildir; onun için at üstünde heybetli görünürler ve rahatça ok atarlar ve kılıç sallarlar.

mişlerdi. Bu husus, bu bölgenin onların hayat tarzlarına uygun bir yer olması ve bir de, işaret edildiği gibi yerli nüfusunun orada şaşılacak derecede az bulunması ile ilgilidir. *Moğol* istilâsından kaçan kalabalık *Türkmen* kümelerinin mühim bir kısmı da yine batı uçlarına gelmişlerdi. Bir *Arab* coğrafyacısı (XIII. yüzyılın ikinci yarısında) batı uçlarındaki *Türkmenler*'den yalnız *Antalya*'nın kuzeyinde, *Denizli* çevresinde yaşıyanların nüfuslarının 200.000 çadıra yakın olduğunu söylüyor. Batı uçlarındaki *Türkmenler*, Selçuklular'ın fethinde istekli görünmedikleri, *Batı-Anadolu* ve *Marmara* bölgesini kolayca aldılar. *Türkmenler* savaşlarda ellerine geçirdikleri Hıristiyanları köle gibi kullandıklarından bunu çok iyi bilen Hıristiyanlar, onların harekete geçtiklerini görünce *Adalara* ve *Rumeli* yakasına kaçıyorlardı. *Türkmenler* aldıkları Hıristiyan tutsakların çoğunu *Mısırlı*, *Suriyeli* ve *İranlı* tâcirlere satıyorlardı. İşte, *Batı-Anadolu* ve *Marmara* bölgelerinin, XV. yüzyılda Hıristiyan nüfusunun en az bulunduğu yerler arasında olmasının diğer bir sebebi de budur. XIX. yüzyılda o bölgelerde, eskisine nisbetle Hıristiyan nüfusun daha fazla olması, Osmanlı devrinde başka sebeblerden ileri gelmiştir. Güneydeki *Çukur-Ova* bölgesi de, bir asırdan fazla olarak yapılan Memlûk-*Türkmen* akınları ile Hıristiyan nüfusu son derece az bir duruma geldikten sonra, XIV. yüzyılda çoğu *Üç-Ok* koluna mensup *Türkmenler* tarafından iskân edildi. XV. ve XVI. yüzyılda görülen yoğun *Türk* nüfusu ve yer adları, bugün de olduğu gibi, *Anadolu*'daki *Türk* yerleşmesinin mâhiyetine dâir tarihî kaynaklardan çıkarılan neticeleri tamamiyle teyid etmektedir. Diğer taraftan *Anadolu*'da, 1.000 evlik de olsa, kitle halinde herhangi bir İslâmlaşmanın vukubulduğu üzerinde, *Türk*, *Bizans*, *Ermeni*, *ve Arap* kaynaklarında bugüne değin herhangi bir habere rastgelinmediği gibi, en ehemmiyetsiz içtimaî olaylardan dahi bahsedildiğini gördüğümüz pek zengin Osmanlı arşiv vesikalarında da bu hususta bir kayıd elde edilememiştir. Nitekim, *Anadolu*'da Müslüman *İspanya*'daki *Mozarablar* (Müsta'rib) gibi ve kudretini varlığını uzun müddet devam ettiren bir dönme sınıfı da mevcut olmamıştır. Esasen buna hayret etmemelidir. Çünkü, gerek halk ve gerekse devlet olsun pek açık İslâm geleneğine uyarak Hıristiyanlara Müslüman olmaları için telkin ve teşvikte bulunmuyordu. Ayrıca *Türk* ve daha doğru bir ifade ile İslâm devletlerinde, Hıristiyanlar'ın Müslüman olmaları halinde gelirlerinde mühim bir yeri olan haraç ve cizyenin ortadan kalkacağı kaygısı da vardı. Öte yandan eğer toplu halde dönmeler olsa idi, Müslüman olan bu yerli toplulukları

Bulgaristan'daki *Pomaklar*, *Girit*'teki *Müslümanlar*, *Arnavudlar* ve *Boşnaklar* gibi, kendi ana dillerini konuşur görecektik.

Doğu ve *Güney Doğu-Anadolu*'ya geçmeden önce şu umumî kaideyi hatırlamamız yerinde olacaktır. Bu da bir kavmin bir yerdeki siyasî hâkimiyeti ne kadar uzun sürerse ve o yerdeki yerli halkın medenî seviyesi de ne kadar geri bulunursa bulunsun, eğer o kavim yeteri kadar nüfus fazlalığına sahip değilse, başta dili olmak üzere, millî harsının o yerde hâkim bir duruma gelmesi mümkün olamıyor. Bugün dokuz asırlık pek uzun bir siyasî hâkimiyete rağmen *Doğu* ve *Güney-Doğu-Anadolu* bölgelerinin bazı yörelerinde halkın türkçe konuşmaması bununla ilgilidir. *Doğu-Anadolu* ile *Güney-Anadolu*[2] coğrafî durumu ve iklim hususiyetleri ile *Anadolu*'nun *Orta* ve *Batı* bölgelerine nazaran *Türk* oymaklarının yerleşmesine daha az elverişli idi. Diğer taraftan bu bölgelerde şehir hayatının epeyce geliştiğini ve vergi kaygısı ile yerli halk üzerine titreyen devletin de kısa bir zamanda istikrarlı hâkimiyet kurmuş olduğunu biliyoruz. Bu sebepler ile *Türk* nüfusu adı geçen bölgelerin ancak *Erzurum*, *Ahlat* ve *Harput* gibi bazı yörelerinde ve diğer bazı şehir ve kasabalarında kuvvetle tesirini gösterebilmiştir. Bununla beraber *Moğol* istilâsı sebebiyle gelen *Türkmenler*'in kalabalık bir kısmı da bu bölgelerde yurd tutmuştu. Bu *Türkmen kümesini* başlıca *Kara-Koyunlular* ve *Ak-Koyunlular* temsil ediyorlardı. Ayrıca yine aynı bölgelere *Uyratlar*, *Sutay*'lılar ve saire gibi *Moğollar* da gelmişlerdi. Bu *Türk* ve *Moğol* nüfusu bölgelerin kavmî çehresini değiştirebilecek bir yoğunlukta olup, tesirini de göstermeye başlamıştı. Fakat, iç çekişmeler yüzünden *Moğol* unsurunun çoğu buradan ayrıldı. Çok geçmeden XV. yüzyılda yaptıkları fetihler ile *Kara-Koyunlular*'dan da kalabalık topluluk *İran*'a göçetti. *Ak-Koyunlular*'a gelince, onlar *Doğu* ve *Güney-Doğu-Anadolu*'daki bütün yerli hâkim ve emirlerin siyasî faaliyetlerine son vermek gayesini şuurlu bir şekilde taşımakta idiler. Uzun Hasan Beğ zamanında yılmadan uygulanan bu gayeye ulaşılmıştı. Ancak *Ak-Koyunlular*'ın *Kara-Koyunlular*'ı ortadan kaldırıp onların topraklarını ellerine geçirmeleri, önemli sayıda *Ak-Koyunlu Türkü*'nün de *İran*'a gitmesine yol açmıştır. Bunu da mezhebce Safeviler'e bağlanmış olan veya onların hizmetinde bulunmak istiyen *Türk* oymaklarının gidişi takib etti. Bölgelerin bugünkü kavmî durumunu ise Osmanlı hâkimiyeti hazırlamıştır. Eğer bu bölgeler Safeviler'in elinde kalsa idi, türkçenin oralarda rakibsiz bir dil haline gelmesi pek muhtemeldi.

2 Güney-Doğu-Anadolu sözü ile *Urfa*'dan *Hâkkâri*'ye kadar olan bölgeyi kasdediyoruz.

Selçuklu kudreti en yüksek noktasına 1240 tarihinde ulaşmıştı. Bu esnada onların batı sınırı, umumiyetle, *Muğla* vilâyetindeki *Dalaman* çayından başlıyarak *Denizli* ve *Kütahya* önlerinden geçip *Sakarya*'ya ulaşıyordu. *Güneyde*, *Çukur-Ova* bölgesi de Selçuklu sınırının dışında kalıyordu. Ancak buradaki *Ermeni* kırallığı Selçuklular'a vergi veriyor ve harb zamanında da asker gönderiyordu. Selçuklu hududu Doğuda *Erzurum* ve *Diyarbekir* bölgesini içine alıyordu. *Trabzon* bölgesindeki Rum devleti de Selçuklular'ın tâbileri arasında idi. Ayrıca *Haleb* ve *Şam Eyyubluları*'nın Selçuklular'ı metbu tanımış olduklarını biliyoruz.

Yukarıda işaret edilen zamanda *Türkiye* mamur ve müreffeh bir ülke halinde idi. Selçuklu hânedanı, şuurlu bir iktisad siyaseti güderek birinci derecedeki milletlerarası ticaret yollarını *Türkiye*'den geçirmeye muvaffak olmuştu. Bu maksatla, ülkelerini, içlerinde tabib, baytar, hamam ve hattâ çalgı takımı bile bulunan bir kervansaray ağı ile örmüşler ve ırmaklar üzerine taştan büyük köprüler yapmışlardı. Öte yandan sağlık işlerine de önem vererek başlıca Selçuklu şehirlerinde hastahâneler inşa edilmiş ve pek çok medrese ile de süslenmişti. İşte edebî türkçeyi bu medreselerden yetişenler yaratmışlardır. Tabiî bunlardan bahsederken Selçuklu devrinin aşağı yukarı 230 yıl kadar sürdüğünü, bunun bir asrının Bizansla devamlı mücadele, 50 yılının da *Moğol hâkimiyeti* ile geçtiğini unutmamalıyız. Böylece Selçuklular, *Türkiye*'nin kurucuları oldukları, ülkelerini mamur ve halklarını müreffeh kıldıkları ve bir çok bakımlardan orijinal sayılabilecek bir kültür yarattıkları için *Türk* milletinin hayranlık ve minnettarlığını kazanmışlardır. Araştırmalar ilerledikçe onların siyasî, iktisadî ve kültürel sahalarda gösterdikleri gayretin ehemmiyeti, şüphesiz daha iyi anlaşılacaktır.

Yukarda işaret edilen zamanda *Anadolu*'daki Hıristiyanlar'ın pek çoğu şehirlerde yaşıyordu. Çünkü, kendilerini devlet en emin bir şekilde oralarda koruyabilirdi. Bunların ehemmiyetleri ancak devlete muntazam vergi veren müstahsil insanlar olmalarından ileri geliyordu; değil ise siyasî hayatta hiç bir rolleri olmamıştır; içtimaî hayattaki mevkilerine gelince, bu, *Irak* ve *Suriye*'deki Hıristiyanlarınkinden farksızdı. Büyük Selçuklu şehirlerinde *iğdişler* denilen ve başlarında *iğdiş başılar* bulunan zümreler görülüyor. Bu zümrelerin, yaşadıkları şehrin düşmana karşı savunulmasında hizmet etmek gibi, bilhassa askerî bir vazife ile mükellef oldukları anlaşılıyor; fakat bu sahada da o kadar ehemmiyetleri yoktu. Bu zümreler XIII. yüzyılın sonlarında tamamen ortadan kalkmışlardır. *İğdişler*'in kavmî menşeleri iyice bilinemiyor.

Türkçe bir kelime olan iğdiş, melez demektir. Yâni anası ve babasından biri *Türk* olmıyan kimse anlamına geliyor ve arabçaya muvelled (anası arab olmıyan) kelimesi ile tercüme ediliyor. Gerçekten XII. yüzyılda *İran*'da yerli kadınlardan doğmuş *Türkler*'e de arabça eserlerde *Etrâk ul-Muvelledîn* (yâni melez Türkler) deniliyordu. Acaba *Anadolu*'daki iğdişler de böyle mi idiler? Fakat, böyle bir ihtimali teyid eden deliller henüz ele geçirilememiştir. Muhakkak olan bir husus var ise, onların, siyasî ve askerî sahada olduğu gibi, diğer bakımlardan da ehemmiyetli bir zümre olmadıklarıdır. Kaynaklarda, kendilerinden nadiren ve mübhem bir şekilde bahsedilmeleri de bu husus ile ilgilidir. Mamafih iğdişlerin dönmeler olmaları mümkündür. Selçuklu şehirlerinde *Türkler*'den başka çoğunlukla *İran*'dan gelmiş san'atkâr, tüccar ve okumuş kimselerden mürekkep başka Müslümanların da yaşadıklarını biliyoruz.

Köylere gelince, bunların ezici çoğunluğu *Türkler* ile meskûn idi. Köylülere XIII. yüzyılın ikinci yarısında *Türk* (arabça cemi Etrâk) de deniliyordu. Bu isim onlara *Irak*, *Suriye* ve *Mısır* şehirlerindeki halkın-arabça konuştukları halde- arab sözünü sadece göçebe arablar için kullanmalarına bakılarak- devletin mülkî teşkilâtında vazife gören *İranlı* memurlar tarafından verilmiş gibi görünüyor. Bu suretle *Türk* sözü köylü anlamına da geldi ki, Osmanlı devrinde de bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren, daha yaygın olarak ve aynı anlamda Osmanlı memur ve aydınları tarafından kullanılmıştır. Selçuklular devrinde üçüncü unsuru *Türkmenler*, yâni *Türk* göçebe topluluğu meydana getiriyordu. Bunlar çok defa kendi kavim adları ile, yani *Türkmen* sözü ile anılıyorlardı. *Türkmenler* nüfus bakımından olduğu kadar siyasî bakımdan da pek mühim bir unsur idiler.

Türkmenler yani *Türk* göçebe unsuru *Anadolu*'da *Moğol* hâkimiyetine karşı heryerde yılmadan mücadele etmişlerdir. Çünkü, onlar yerleşik *Türk* unsurunun aksine mücadele için gereken teşkilâta, inzibat ve savaşçılık ruhuna sahip idiler. Yerleşik *Türk* halkına gelince, bunların aralarında birleşip kuvvetli bir mücadele cephesi vücuda getirmeleri mümkün olamıyordu. Şayet *Türkmenler* olmasa idi *Anadolu*'daki *Moğol* hâkimiyetinin çok daha uzun süreceği muhakkak olduğu gibi, memleket haricî istilâ ve fetihlere de her zaman açık kalabilecekti.

Türk göçebe unsurunun, kendisinden çıkmış olan Selçuklu hânedanı ile münasebetleri, devletin kurulmasından sonra bozulmuştu. Bunun başlıca sebebi Selçuklu hânedanının, diğer İslâm sülâleleri gibi para ile satın alınmış, pek çoğu başka *Türk* kavimlerine mensup

memlûk, yani kullardan hassa orduları teşkil etmeleri ve devletin yüksek askerî memuriyetlerini onlara vermeleridir. Hânedan bu hassa ordusuna sahip olduktan sonra kavimdaşları olan *Türkmenler*'i tamamiyle denilebilecek bir şekilde ihmal etmiş ve âdeta onları unutmuştur. Vâkıa Selçuklular'ın ve sonra Osmanlılar'ın kullardan müteşekkil hassa orduları kullanmalarına *Türk* unsurunun zaafa uğramasını önliyen âmillerden biri nazarı ile bakmak belki mümkündür. Ancak, bütün yüksek askerî memuriyetlerin bu hassa ordusu mensuplarının elinde olması, asker bir kavim olan *Türkler* arasında geniş tepkiler yaratmıştır. Bu tepkiler Selçuklu devleti'nin zayıflama ve yıkılmasında mühim bir âmil teşkil ettiği gibi, Osmanlı ipmparatorluğu'nun gücünü yitirmesine ve *Türk* halkının büyük felâketlere uğramasına ve *Anadolu*'da geniş tahribatın yapılmasına da sebeb olmuştur. Diğer taraftan saltanat verâseti işinin değişmez bir kaideye bağlanmamış olması da iç savaşların çıkmasında ve *Türk* devletlerinin zayıflama ve yıkılmasında diğer mühim bir âmil idi. Bunlardan başka emîrler ve beğlerin hükümdarlarına kızıp itaatsızlık gösterdikleri ve isyan çıkardıkları da sık, sık görülen olaylardandır. Fakat bu vâkıalara rağmen, nasıl oluyor da *Türkler* bu kadar uzun bir zaman siyasî hâkimiyetlerini devam ettirebildiler? Şüphesiz bu husus yalnız onların askerlik kabiliyetleri ve ana yurttan daimî surette beslenmeleri ile izah edilemez.

Moğol istilâsı, eski *Türk âlemini* tamamen ortadan kaldırmış, *Türkistan* ve *Orta-Doğu*'da korkunç kıyımlar ve tahribat meydana getirdiği gibi, mamur ve müreffeh *Anadolu*'nun da ızdırablı bir devir geçirmesine, sebep olmuştu. Bununla beraber *Moğol* istilâsı ve hâkimiyetinin *Batı Türklüğü* bakımından birçok müsbet mühim neticeleri de olmuştur. Evvelce de işaret edildiği gibi, *Oğuz* yahut *Türkmen* kaviminin *Türkistan* ve *İran*'da yaşayan kümelerinin pek çoğu bu istilâ sebebi ile *Anadolu*'ya gelmişti. Bu suretle *Anadolu*, maddeten ve manen *Oğuz Türklüğü*'nün yurdu vasfını kuvvetli bir şekilde almıştır. Diğer taraftan *Moğollar* kendileri ile birlikte başka *Türk* kavimlerine mensup pek çok insan da getirmişlerdi ki, bunlar da *Yakın-Doğu Türklüğünü* kuvvetlendirmiştir. Üçüncü olarak *Yakın-Doğu*'da Türk kültürünün *Fars* ve *Arab* kültürleri yanında üçüncü bir kültür olarak kuvvetle yer alması da *Moğol* hâkimiyeti devrinde görülmektedir. Bu arada *İran*'daki *Moğol* sarayında kuvvetli bir *Türklük* şuuru doğmuş ve bunun sonucunda meydana getirilen eserler, *Batı-Türkler*'i yani *Türkmenler*'de de kavmî duyguların daha şuurlu ve daha yaygın bir hale gelmesinde mühim bir âmil teşkil etmiştir.

Beğlikler devri, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetleri arasındaki devirdir. Bu devrin başlıca vasfı Selçuklular zamanında alınmayan bölgelerin fethedilmesi, Türk nüfusunun ve kültürünün başta şehirler olmak üzere her yerde çok kuvvetli bir hâkimiyet kurması, türkçenin edebî ve resmî dil olarak farsçaya karşı rakipsiz bir mevkie yükselecek surette bir gelişme göstermesidir. Diğer taraftan *Anadolu*'nun büyük bir kısmı yabancıların gıptasını çekecek derecede, bolluk içinde idi. Her biri bir bölgenin sahibi olan beğlerin, ülkelerini mamur etmek için ellerinden gelen gayreti esirgememiş oldukları görülüyor.

Hâlis bir *Oğuz Türkmen* olan Osmanlı hânedanının *Anadolu*'da yaptığı iş, *Bursa*'dan *Boğaz-İçi*'ne kadar olan *Marmara* bölgesini fethetmesidir. Osmanlı hânedanı tarih sahnesine çıktığı zaman *Anadolu*'daki *Türk* cemiyeti çoktan teazi etmişti. Bu hânedan türk cemiyetinin başına geçince orada herşeyi hazır buldu. Osmanlılar batıda, *Rumeli* yakasında, fetihlerde bulunurlarken, doğuda da *Kara-Koyunlular* Timur'un istilası ile geciken *İran* istikametindeki fetihlerini, XV. yüzyılın başlarından itibaren tahakkuk ettirmeye giriştiler. Böylece *Anadolu*'dan her iki yönde fetih yolu ile yayılma hareketleri yapılmaya başlandı. Batı yönündeki yayılmayı *Batı-Anadolu*, *Marmara bölgesi* ve kısmen de *Orta-Anadolu*'daki *Türk* oymakları ve yerleşik *Türk* halkı, *İran* yönündekini de *Doğu* ve *Güney-Doğu-Anadolu*'daki *Türk* oymakları besliyordu. Bu yayılmaların nüfus yoğunlaşması ve iktisadî sıkıntılar ile ilgili olmadığı muhakkaktır. Çünkü *Anadolu*-nun XVI. yüzyıldaki nüfusunun takriben 4-5 milyondan fazla olmadığını biliyoruz.

İran yönündeki göç hareketi, *Kara-Koyunlular*'dan sonra *Ak-Koyunlular* ve *Safevîler* zamanında da devam etti. Hattâ Osmanlılar bütün *Anadolu*'ya hâkim olduktan sonra, XVI. yüzyılın ikinci yarısında da, *Anadolu*'dan *İran*'a göçmeler vukubuldu. Bütün bu göçmeler sonucunda *Âzerbaycan*, daha doğru bir ifade ile Kuzey *Batı-İran*, *Rum-eli* gibi, *Anadolu*'nun kavmî bakımından bir uzantısı halini almıştır.

Askerî sahada olduğu gibi, mülkî idarede de mükemmel bir teşkilâta sahib bulunan Osmanlı devleti *Balkanlar*'a devamlı, düzenli ve gelişen bir hayat getirmişti. Bundan Müslüman unsuru kadar Hıristiyanlar da faydalandılar. *Türkler Rum-eli'nde* yoğun bir şekilde bilhassa kuzeyde *Varna*, batıda *Tatar-Pazarı* ve güneyde *Kavala* arasındaki bölgede yurt tutmuşlardı. Bunlar, işaret edildiği gibi, *Batı-Anadolu*, *Marmara* bölgesi ve *Orta-Anadolu* dan gelmişlerdi ki, bunun hatırası *Rum-eli Türkleri* arasında unutulmıyarak zamanımıza kadar yaşamıştır. Adı

geçen bölge hemen her bakımdan *Anadolu*'nun bir uzantısı mahiyetini almıştı. Burada da, *Anadolu*'da olduğu gibi, şehir ve köylerdeki *Türkler*'in yanında, göçebe yaşayışı sürdüren ehemmiyetli sayıda *Türkler* de vardı ki, bunlara da Yörük denilmekte idi. *Rum-eli*'ndeki *Yörükler*, türlü kollara ayrılıyor ve yaşadıkları bölgelerin adları ile anılıyorlardı: *Tanrı-Dağı Yörükleri (Gümülcüne, Karasu Yenicesi, Drama* ve *Kavala'da), Nal-Döken Yörükleri (*bugünkü *Bulgaristan*'da), *Selânik Yörükleri (Makedonya* ve *Tesalya'da) Vize Yörükleri (Vize, Lüle-Burgaz, Çorlu* ve *Hayra-Bolu), Kocacık Yörükleri (Edirne, Kırklar-Eli, Baba-Eski* ve bugünkü *Bulgaristan*'ın bazı yerlerinde).

Yörükler, Osmanlı askerî sistemi icabı, devletin kuvvetli bulunduğu XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha ziyade yardımcı birlikler olarak kullanılmışlardır; ancak XVIII. yüzyılda asker sıkıntısı çekilmeye başlanınca ruhlarını okşamak için *Evlâd-ı Fâtihan* (fâtihlerin oğulları) adı verilerek silâhlı kuvvetler arasına sokulmuşlardır.

Balkanlardaki Türk hâkimiyeti bu bölgedeki Hıristiyan milletler üzerinde derin medenî tesirler yapmıştır. Bu gün de, bu milletlerin dillerinde ve günlük yaşayışlarında bu tesirlerin izleri görülür. Bilindiği gibi, *Balkanlar*'daki *Türk* hâkimiyeti sonucunda *Boşnaklar* ile *Arnavudlar*'ın çoğu ve *Bulgarlar*'dan bir topluluk *(Pomaklar)* da Müslüman olmuşlardı. Fakat bunların türkleşmemelerinin tek bir sebebi vardı ki, o da aralarına yeter derecede *Türk* nüfusunun girmemiş olmasıdır.

Osmanlı devletinin, *Kuzey-Afrika* İslâm ülkelerini *Avrupalılar*'ın istilâsından kurtardığı bir vâkıadır. Şayet bunda başarı göstermese idi, kuvvetli ihtimal ile şimdi oraları Hıristiyan ülkeleri olarak görecektik. Ne *Arab* unsuru, ne de *Berberiler*, İspanya'yı olduğu gibi, *Kuzey-Afrika*'yı da koruyabilmişlerdi.

Kuzey-Afrika'daki üç ülke yâni, *Cezâyir*, *Tunus* ve *Tarablus*, *Türkler* tarafından ocak adı verilen bir askerî teşkilâtla idare edilmiştir. Bu ocaklara alınacaklarda aranılan en mühim vasıf, onların hâlis *Anadolu Türk*'ü olmaları idi. *Arablar* ve *Berberiler* ocaklara alınmadıkları gibi, babaları *Türk* ve anaları yerlilerden olanlar da yüksek memuriyetlere geçirilmiyorlardı.

Ocaklar, ihtiyaçları olan Türkleri Batı ve Güney-Batı Anadolu'dan temin ediyorlardı. Bu maksadla gönderilen heyetler, *Batı-Anadolu*'daki şehir ve kasabaları dolaşarak pazar yerlerinde: "yorulmadan akçe kazanmak, terlemeden ölmek isteyenler bayrağımız altına gelsin" sözlerini nida ettirip asker devşiriyorlardı. Bu gidenler arasın-

da âşıklar da bulunuyordu ki, söyledikleri *türkçe şiirler* zamanımıza kadar gelmiştir. *Cezâyir* ocağının reisine verilen *dayı* unvanı da *Anadolu Türkleri*'nin tanımadıkları büyüklerine, annelerinin kardeşlerine olduğu gibi, dayı demelerinden ileri geliyor. Zamanımızda *Batı-Anadolu*'da *Orta-Anadolu*'dan gelen işçilerin başında bulunanlara verilen *dayıbaşı* sözü de aynı telâkki ile ilgilidir. Böylece *Batı* ve *Güney-Batı-Anadolu*, babayiğit evlâdlarının bir kısmını da, çoğu bir daha dönmemek üzere, uzun bir zaman *Kuzey-Afrika*'ya göndermiştir. Bu gün bile *Anadolu*'da "Akşamdan Cezâyir'e giden çok olur" şeklinde bir atalar sözü vardır.

Osmanlı devletinin giriştiği uzun süren harblerde yenilgilere uğraması *Anadolu*'daki hâkimiyetini son derecede zayıflatarak bu ülkede irili ufaklı derebeği de denilen âyânların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların devri, aşağı yukarı bir asır devam etmiştir[3]. İşte bu âyânlar devrinde *Batı-Anadolu*'da *Aydın*, *İzmir* ve *Manisa* vilâyetlerinde Zeybeklerin de ortaya çıktığı görülüyor. Bunlar devlet kuvvetine karşı geliyorlar ve zenginlerden sızdırdıkları paralar ile geçiniyorlardı. Zeybek kelimesinin nereden geldiği henüz aydınlatılmamış olduğu gibi, bunların zuhurunda o bölgedeki oymakların âmil olup olmadıkları da iyice bilinemiyor. Zeybeklerin faaliyetlerine bir türlü son veremeyen devlet, savaşçılıklarından dolayı onları ücretli asker olarak ordusunda kullanmıştır.

XVI. yüzyılın başında *Hind* ticaretini eline geçiren *Portekizliler Güney* ve *Doğu-Arabistan* için ciddî bir tehlike teşkil etmişlerdi. Osmanlı hâkimiyeti bu tehlikeyi de uzaklaştırdı. XVI ve XVII. yüzyıllarda *Arabistan*'da *Türklere*, umumiyetle, *Karamanî* deniliyordu. Bu husus her halde oraya gönderilen askerlerin çoğunun *Karaman* eyâletinden olması ile ilgilidir. *Anadolu Türkleri*, yiğitlikleri ile *Arabistan*'da -*Yemen* de dahil olmak üzere-büyük bir ün kazanmışlardı. Ancak *Yemen*'e gönderilen *Türkler*'in mühim bir kısmı vatanlarına dönemiyorlardı. Bu, Hazret-i Ömer'i bile dehşete düşüren vahşi görünüş ve davranışlı *Yemenli Arab* boyları ile çarpışmaktan ziyade hastalıktan ve bakımsızlıktan ileri geliyordu. *Yemen*'den geri dönemeyen *Türk* gençlerinin milletimizin bağrında açtığı yaraları ifade eden hüzünlü türkülerin hâlâ çağırılmakta olduğu malûmdur.

3 *Anadolu*'daki bu âyânlar veya derebeğileri devri de en ihmal edilmiş konulardan biridir. Öyleki bunların en mühimi olan *Çapan-oğulları*'nın asıl adının ne olduğu bile ortaya konmamıştır. *Çapan-oğulları* tarafından *Yozgat*'da yaptırılmış büyük câminin hazîresinde gördüğüm kitâbelerin en eskileri, ailenin adının ne Çapan, ne de Cebbâr olmayıp Çapar olduğunu gösteriyor:

مرحوم و مغفور له چپار عمر اغا روحیچون الفاتحه سنة ١١١٦ — چپار زاده مرحوم
و مغفور له احمد پاشا روحیچون الفاتحة فی سنة ١١٧٨

Bunlara göre چپان ve جبار ، چپار kelimesinin yanlış okunmasından meydana gelmiş ve aile bu yanlış isimler ile tanınmıştır. Bu aileye ait kitâbeler, gerekli izahatla birlikte, yakında tarafımızdan yayınlanacaktır.

Osmanlı devleti, bu günkü sınırları içinde *Türkiye*'yi, ancak Kanunî devrinde idaresi altına alabilmişti. Bu idarenin, mahiyeti icabı, *Anadolu*'da girdiği yerde, bilhassa köylüler ve göçebeler tarafından memnunlukla karşılandığını ileri sürmek güçtür. Bu sebeple XV. ve XVI. yüzyıllarda görülen mezhebî ayaklanmalarda bile Osmanlı idare sisteminin mahiyetinin ve onun kötü uygulanmasının büyük bir payı olduğu şüphesizdir. XVI. yüzyılın sonlarında çıkan *İran* ve *Avusturya* harpleri ve onunla yakından ilgili bulunan korkunç Celâlî ayaklanmaları *Anadolu*'daki, umumî hatlarını muhafaza ederek gelen, eski içtimaî düzeni tamamen ortadan kaldırdı. Memleket harab bir duruma, halk da derin bir yoksulluk içine düştü. Her yerde köklü ailelerin, yani beğ sınıfının pek büyük bir kısmı yok oldu; geri kalanları da iktisadî bakımdan fazla bir zarara uğramadılarsa da devlet karşısında olduğu gibi, çevrelerindeki halk içinde de siyasî itibarlarını kaybettiler. Hattâ bunların bir çokları basit davranışlı, sefahate meyyal ve yoksullara yardımdan uzak insanlar haline geldiler. Bu sonuncuların zamanımıza kadar gelen mensuplarında da aynı hal görülür. Halbuki "beğlik vermekle, yiğitlik vuruşmakla olur" atalar sözünde de ifade edildiği gibi, *Türk halkı, en eski zamanlardan beri han, sultan, beğ* ve *ağalara* kendilerine hizmet etmek ve yardımlarda bulunmakla görevli insanlar gözü ile bakıyorlardı. *Avrupa* asilzâdesinin ve krallarının saraylar, şatolar yaptırmaları karşısında bizimkilerin içtimaî eserler vücûda getirmeleri bilhassa bu telâkkiden gelmektedir. Böyle yapılmadığı takdirde "el mi yaman beğ mi yaman, el yaman" atalar sözünün de gösterdiği üzere ağalar ve beğler mevkilerini muhafaza etmekte güçlükler ile karşılaşıyorlardı.

Şehir halkı zikredilen olaylardan ancak iktisaden zarar görmüştü. *Anadolu* şehirlerinde Beğlikler devrindeki *Ahilerin* halefleri olan esnaf ve san'atkârlar zümresinin bu olaylardan müteessir olup olmadığı henüz incelenmemiştir. Köylü sınıfına gelince, asıl darbeyi yiyen bu sınıf olmuştur. Bu olaylar köylü sınıfına yoksulluk ve nüfus kaybı gibi büyük felâketler getirmiştir ki, uzun asırlar boyunca bu sınıf kendi kendine bu kayıplarını telâfi edememiştir. Köylü sınıfı arasında açılan

bu derin yaraları nüfus bakımından ancak *Türk* oymakları kapatmağa çalışmışlardır.

Göçebe *Türk* topluluklarına gelince, adı geçen olaylar onlar üzerinde de tesirini göstermiş ve istisnasız hepsinin düzenleri bozulmuştur; bazıları dağılmışlar veya dağılma derecesine düşmüşlerdir; bazıları da eskiden beri yaşadıkları yurtlarından ayrılarak başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bununla beraber göçebe unsur, hareket kabiliyeti sayesinde iç karışıklıklar, harbler, salgın hastalıklar, sıtma ve kıtlıkların tesirlerine, köylü ve şehirlilere nazaran daha az maruz kalmıştır. Bu sebeple onlar nüfus bakımından daha çok artmışlardır. Bu keyfiyet ise oturak *Türk* halkı arasında meydana gelmiş olan geniş boşlukların doldurulmasında pek mühim bir âmil olmuştur.

Türk göçebe toplulukları Osmanlı devrinde de *Orta-Asya*'dan getirdikleri koyun ve at besliyorlar ve yine onlar gibi deveyi de taşıma vasıtası (yüklet) olarak kullanıyorlardı. Osmanlı devleti'nin de seferlerde askerin azığını develer ile taşıttığını biliyoruz.

Türk topluluklarının mühim bir kısmının çadırları XIX. yüzyılda dahi, anayurttan getirilmiş olan ak keçeden yapılmış değirmi çadırlardı. Bu *Türk* çadırları *Yakın-Doğu*'da İslâmiyetten önce de tanınmıştı. Hattâ Hazreti Peygamberin bile seferlerde *Türk* çadırında oturduğu söylenir. Kıldan mamul kara çadırların kullanılması yoksullaşma ile ilgili görünüyor. Kıl çadırları münhasıran keçi besleyen, oturdukları yerler sarp ve otlakları dar olan Yörükler kullanıyorlardı. Fakat *Türkler*'in asıl millî çadırları, işaret edildiği gibi, ak keçeden yapılmış değirmi çadırlardır.

Anadolu'daki *Türk* cemiyeti bir birini izleyen uzun ve yorucu harbler, salgın hastalıklar ve kıtlıklar sebebi ile bir daha eski kuvvetini elde edemedi. Hattâ XIX. yüzyılda *Avrupalı* seyyahlar, Hıristiyanlar'ın aksine *Türk* milletinin mahvolmaya doğru gittiğini müşahade etmişlerdir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda çoğu *Türk* aslından olmayan Osmanlı müellifleri, *Anadolu Türkleri*'ne ve bilhassa köylülere *Etrâk-i bîidrâk* demişlerdir. Fakat bu müellifler ve bütün Osmanlı idarecileri, *Anadolu Türkleri*'nin devletin asıl dayanağını teşkil ettiklerini idrâk edememişlerdir. Böylece *Türk* cemiyetine zaaf gelince Osmanlı devleti de kudretini kaybetti. Osmanlı, son asırlara kadar *Anadolu*'nun insanını ve servetini görülmemiş bir israfla harcamış, fakat ona hiç bir şey vermemiştir. Bu yüzden *Anadolu Türkleri* yoksul ve geri kalmış bir cemiyet, *Anadolu* da harab bir memleket haline gelmiştir. *Anadolu* halkı arasında idarecilere Osmanlı adı veriliyordu.

Bu adın verilmesinde, mensuplarının saray ve ocaktan yetişmeleri ile kavmî bakımdan *Türk* halkından çıkmamalarının başlıca âmiller olduğu muhakkaktır. *Anadolu Türkleri* bunlara âdeta yabancı ve müstevlî bir zümre gözü ile bakıyorlardı. Osmanlı sınıfının mensupları, *Anadolu* halkına bilhassa köylü ve göçebelere göre *mağrur, haşin, hiylekâr, sözünde durmaz, vefâsız* ve *gayri âdil* insanlardır[4]. Gerçekten XIX. yüzyılda *Anadolu*'yu gezen *Avrupalı* seyyahlar *Anadolu Türkleri*'nin yoksulluklarına rağmen, asil ruhlu, namuslu insanlar olup, kötü idareciler elinde yoksul ve geri kalmış bir duruma düştüklerini yazarlar ki, bunun bir gerçek olduğu şüphesizdir.

---

4 Bu gün *Doğu-Anadolu*'da şu deyiş hâlâ hatırlanmaktadır.

"Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Ekende yok, biçende yok
Yemede ortak Osmanlı"

1. Bölüm

Oğuzlar'ın Tarihi

A. OĞUZLAR'A DÂİR EN ESKİ BİLGİLER

1– Oğuz Adının Menşei:

Oğuz adının menşei hakkında bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Ünlü *Macar* bilginlerinden J. Nemeth, *Oğuz* sözünü ok+uz şeklinde tahlil etmiştir. Ona göre *ok*, boy (kabîle), "*z*" de cemi edatıdır[1]. Böylece *Oğuz*, boylar demektir. Gerçekten okun eski zamanlarda boy anlamına geldiği biliniyor. Batı Gök-Türk devleti on boya dayanmakta olup, bu on boya "on-ok" denilmekte idi.

Okun boy anlamına geldiğinin izi *Oğuz* elinin boy teşkilâtında da görülmektedir. *Oğuz eli*, bilindiği gibi, iki kola ayrılmakta, bunlardan birine *Boz-Ok*, ötekisine de *Üç-Ok* adı verilmektedir. İkinci adın *üçok*'dan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak başta W. Bang olmak üzere, bazı âlimler *Oğuz*'da ğ sesinin olması dolayısı ile Nemeth'in bu fikrine itiraz etmişlerdir[2]. Son yıllarda ise *Oğuz* adının aslı hakkında başka izah tarzları ortaya atılmıştır[3]. Biz J. Nemeth'in fikrini kabul etmeye mütemayiliz[4].

Bilindiği üzere, *Orta-Asya*'da ilk defa olarak teşkilâtlı ve büyük bir imparatorluğu, *Çinliler*'in *Hiung-nu* adını verdikleri kavim kurmuş-

1 Bu hususta bk. Hüseyin Namık Orkun, *Oğuzlar'a dâir*, *Ankara*, 1935, s. 4–5.

2 W. Bang ve G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan destanı*, *İstanbul*, 1936, s. 6.

3 Bk. D. Sinor, *Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 1–14; M. Louis Bazin, *Notes sur les mots "Oğuz" et "Türk"*, *Oriens.*, 1953, VI, s. 315–322.

4 Bu mesele üzerindeki diğer fikirler için, bk., James Hamilton, *Toquz-Oguz et On Uygur*, *Journal Asiatique*, *année* 1962, s. 25–26.

tur. Bu kavim ilim âleminde "*Türk*" asıllı kabul edilmiştir. *Çin* kaynaklarında *Gök-Türkler*'in, *Uygurlar*'ın ve *Kırgızlar*'ın *Hiung-nular*'ın soyundan gösterilmeleri şüphesiz bu hususta en mühim delillerden biridir. *Türk* devlet teşkilâtının gerçek kurucuları olan *Hiung-nular*, Milâdtan önce III. yüzyılın sonlarında komşularının çekindiği kudretli bir kavim haline geldiler. M.Ö. 209 yılında bu kavmin başına *Çinliler*'in Mao-Tun (yahut Me-Te) dedikleri bir hükümdar geçti.

Mao-Tun, faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere, *Türkler*'in tarihçe bilinen ilk büyük hükümdarıdır. *Çin* kaynaklarında, rivayet olarak anlatıldığına göre, Mao-Tun, genç bir şehzade iken üvey annesinin şiddetli tesiri altında bulunan babası Teoman tarafından, *Hiung-nular*'ın güney-batı komşuları Yüe-çiler'e rehine olarak verilmiş, sonra da Teoman bu kavme saldırmıştı. Bundan maksat Yüe-çiler'in oğlunu öldürmelerine vesile vermekti. Gerçekten Yüe-çiler öldürmek için Mao-Tun'u aradılarsa da bulamadılar. Çünkü Mao-Tun uğrayacağı feci âkibeti anlayarak kaçmış ve babasının yanına gelmişti. Teoman oğlunun bu başarısından çok memnun görünerek ona, hassa tümeninin kumandanlığını verdi. Fakat, Mao-Tun, babasının kendisine yapmak istediği kötülüğü unutmayarak bir fırsatını bulup Teoman'ı ve onun yakınlarını öldürdü. Bu suretle *Hiung-nu* tahtına geçen Mao-Tun yaptığı seferler ile devletinin hudutlarını genişleterek zamanın en kudretli hükümdarlarından biri oldu[5].

Mao-Tun ve haleflerinin bir sıra yüksek çifte kumandanları olup, bunlar birbirlerinden sol ve sağ olarak ayrılıyorlardı. Bundan *Hiung-nu* imparatorluğunun dayandığı elin sol ve sağ olmak üzere iki kola ayrılmış idiği neticesi çıkarılabilir. Yine *Çin* kaynakları geniş *Hiung-nu* imparatorluğunun 24 kumandan tarafından idare edildiğini yazıyorlar[6]. Bundan da *Hiung-nu* elinin 24 boydan meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Yine bilindiği gibi, XIV. yüzyılın, başlarında yazılmış olan *Oğuzlar*'ın destanî tarihlerinde[7], Türkler'in ilk fâtih hükümdarı olarak Oğuz Han'dan bahsedilir. Hattâ burada da, *Oğuz*'un dinî inancından dolayı, babası Kara-Han tarafından öldürülmek istendiği, fakat onun yapılan savaşta galib gelerek babasını öldürdüğü söylenir. Diğer

5 De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig*, 1921, s. 49-50; W. H.Mc Govern, *The Early empire of central Asia, Chapel Hill*, 1939, s. 116.

6 De Groot, *aynı eser*, s. 55-56; W.H.Mc Govern, *aynı eser*, s. 117-118.

7 Bu eser hakkında Üçüncü Bölüme bk.

taraftan *Oğuz* elinin sağ ve sol olmak üzere iki kola ayrıldığını, sağ kola *Boz-Ok*, sol kola *Üç-Ok* denildiğini ve Oğuz elinin 24 boydan meydana geldiğini biliyoruz.

Bir çok müellifler, zikredilen şu benzerliklere bakarak efsanevî Oğuz Han'ın tarihî Mao-Tun olması ihtimalini ileri sürmüşlerdir. Biz bu mesele üzerinde ancak şu hususlara dikkati çekmek istiyoruz: *Oğuzlar*'ın destanî tarihleri, Mao-Tun'dan aşağı yukarı 1500 yıl sonra yazılmış olup, bu destanî tarihin Oğuz-Han'a aid bölümünün, millî bir gaye ile aydın bir Türkün muhayyilesinden çıktığı anlaşılıyor. Diğer tardftan *Oğuzlar*'ın 24 boydan meydana geldikleri hakkındaki bilgimiz de XI. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir.

2- Barlık Irmağı Kıyılarında Oğuzlar:

155 yılına doğru *Orhun* bölgesinde *Hiung-nular*'ın yerini *Sien-Piler* aldılar. Onlara da *Juan-Juanlar* halef olduktan sonra 552 tarihinde Gök-Türk imparatorluğu kuruldu. Bu imparatorluk o zamana kadar *Orta-Asya*'da kurulmuş devletlerin en büyüğü idi. Bugünkü bilgimize göre, *Türk* diline ait en eski hâtıralar da Gök-Türk imparatorluğu devrine aittir. Bu hâtıraları başlıca mezar kitâbeleri teşkil ediyor. Bunlar *Orhun* ve *Yenisey* kitâbeleri i olmak üzere ikiye ayrılır. *Orhun* kitâbeleri VIII. yüzyıldan kalmadır. *Yenisey*'dekilerin daha eski bir zamanda, pek muhtemel olarak da VII. yüzyılda yazıldıkları anlaşılıyor. İşte *Oğuz* adına ilk defa olarak bu *Yenişey* kitâbelerinden birinde rastgelinmektedir. *Ulu Kem*'e dökülen *Barlık* çayı kıy sındaki bu kitâbe aynen şöyledir:

1- Er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün ?)

2- Öz Yiğen Alp Turan *Altı Oğuz* budunda üç yegirmi (ya şımka) adırıldım

3- Beg erikime sizime adırıldım.

Bugünkü Türkçe İle:

1- Er erdemi adımı buldum erdemi... (için ?)

2- Öz Yiğen Alp Turan *Altı Oğuz* kaviminden on üç (yaşımda) ayrıldım

3- Beğlik nüfûzumdan, sizlerden ayrıldım[8].

8 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, (T. D. K.), İstanbul, 1940, III, s. 61.

Anlaşılacağı üzere, bu kitâbe -eğer doğru okunmuş ise- altı boy halinde olan *Oğuzlar*'ın kitâbenin yazıldığı zamanda *Barlık* yöresinde yaşadıklarını gösteriyor. Bu zamanın biz VII. yüzyıl (lik yarısı veya ortaları) olduğuna kaniiz. "*Altı Oğuz* budunda" ibaresi de altı boydan müteşekkil *Oğuz* eli *(kavmi)* demektir. Aynı asrın ikinci yarısından sonra *Oğuzlar Tula ırmağı* kıyılarında iken dokuz boy halinde idiler. Hattâ Kül-Tegin ve Bilge Kağan'a ait kitâbelerde geçen "*Üç-Oğuz* süsü" *(Üç-Oğuz* ordusu) ibâresinden *Oğuzlar*'ın, o zamanlar biri "*Üç-Oğuz*", diğeri "*Altı-Oğuz*" olmak üzere iki kola ayrıldıklarını tahmin etmek mümkündür. Acaba *Oğuzlar, Barlık ırmağı* kıyılarında iken de dokuz boydan müteşekkil olup, kitâbede bunlardan yalnız *Altı-Oğuz* kolu mu ifade edilmektedir? Bize kalırsa, *Oğuzlar*'ın kitâbe zamanında (yani VII. yüzyılın birinci yarısında veya ortalarında) alt boy halinde olduklarını düşünmek daha doğrudur. Kitâbedeki "*budun*" sözü her halde *Oğuzlar*'ın hepsini içine almaktadır. *Oğuzlar*'ın VII. yüzyılda altı boydan müteşekkil olmaları bizim için şu bakımdan dikkate değer. *Câmi ut-tevârih*'deki *Oğuz* ensabı kısmında 24 boyun, müsavi sayıda olmak üzere, Oğuz Han'ın altı oğlundan türedikleri yazılmaktadır. Fakat daha ilgi çekici husus, her dört boyun (damgaları ayrı olduğu halde) müşterek bir unguna sahip olmalarıdır. Bu vâkıa yirmi dört *Oğuz* boyunun da eski zamanlarda altı boy halinde yaşadığını gösterir. Bu altı ungunun hepsi de ormanlık bölgelerde yaşayan avcı kuşlardır[9].

Barlık kitâbesinin *Altı-Oğuzlar*'ın beğinin mezar kitâbesi olduğu görülüyor. Öz Yiğen Alp Turan adını taşıyan bu beğ 13 yaşında, daha delikanlılık çağına basmadan vefat etmiştir Turan adı (bu günkü söylenişi ile Duran) eskiden *Türkiye*'de çok konulmuş olup, bugün de daha ziyade kadınlara verilmek üzere, köylerde kullanılmaktadır. *Barlık* bölgesinde bundan başka daha üç kitâbe bulunmuştur. Bunlar Köni Tiriğ, Bayna Sangun oğlu Külüğ Çur ve üçüncüsü de adı okunamayan beğlerden birine aittir[10]. Bunlarda her hangi bir kavmin adı geçmiyorsa da onların da birincisi gibi, *Oğuz* beğlerine ait olması muhtemeldir. Aşağıda görüleceği üzere Kutluğ, Gök-Türk devletini kurmaya giriştiği sırada, *Oğuzlar* Tula ırmağı kıyılarında

9 *Ulu-Kem* ile ana *Kem (Yenisey)*'in yukarı yatağının *Türkler*'in asıl ana yurdu olan bölgeye dahil olduğu mukakaktır. *Issık* Göl dolayları ve *Sir-Derya*'nın kuzeyindeki bozkırlar şüphesiz *Türkler*'in asıl ana yurdunu teşkil eden bölgenin dışında kalıyordu. *Türkler* bozkır hayatından önce orman hayatı yaşadılar mı, yaşamadılar mı, her halde bu hususun iyice araştırılması icab etmektedir.

10 *E.T. yazıtları*, III, s. 62-64.

yaşıyor ve bir kağana sahip bulunuyorlardı. Bu sebeble *Oğuzlar*'ın *Tula* boyuna gelmelerinin Gök-Türk devletinin 630 yılındaki yıkılışından sonra olduğu muhakkaktır. Aynı şekilde *Kemçik*'e dökülen *Çirgak* çayı boylarındaki *Edizler* den güney batıya inerek *Oğuzlar*'ın yanında yurd tutmuştur. Her iki teşekkülün bu yer değiştirmede birlikte hareket etmiş olmaları muhtemeldir.

3- Tula Boylarında Oğuzlar:

Gök-Türk şehzadelerinden Kutluğ'un, devletini kurduğundan takriben 80 yıllık bir zaman için millî kaynaklara sahip olduğumuz malûmdur. Bu kaynaklar *Orhun* kitâbeleridir. Bu kitâbelerde ırkî mahiyeti ve siyasî hüviyeti ne olursa olsun, her siyasî ve kavmî teşekkül, *budun* kelimesi ile vasıflanıyor: *Türk budun, Tabgac budun, Kıtay budun, Oğuz budun, Kırgız budun.* Göçebe budunlar bir çok boylardan (kitâbelerdeki bod?) meydana gelmiştir: *Dokuz-Oğuz, Üç-Karluk, Dokuz-Tatar.* Boylar da her halde obalara ayrılmakta idi.

Türkiye türkçesinde, eskiden budun ve kavim karşılığı olarak *el (il)* sözünün kullanıldığı görülüyor. Eli meydana getiren teşekküllere *boy*, boyları meydana getirenlere de *oba* deniliyor.

İkinci Gök-Türk devleti kurulduğu esnada *Orta-Asya*'daki siyasî ve kavmî durum şöyle idi:

Türk budun-Âbidelerdeki "*Türk*" adı kavmî bir isim olup, bu adı türkçe konuşan bütün kavimler'in değil, onlardan yalnız birinin taşıdığı hususu vâzıhtır. Hânedan bu kavme mensup bulunmakta ve devlet de en başta bu kavme dayanmaktadır. *Türk* adının törümek (doğmak, dünyaya gelmek) fiilinden geldiği hakkındaki A. Vàmbéry'-nin fikri bize daha doğru görünmektedir. Bu fikre göre, *Türk* (aslında *törük, türük=türk)* doğan, dünyaya gelen demektir (yörümekten *yörük* gibi). *Türk* kelimesi kuvvet anlamında yalnız *Gök-Türkler*'den çok sonra, X-XIII. yüzyıllara ait *Uygur* metinlerinde görülebiliyor; yani *Türk* adının zuhurundan çok sonra, muahhar bir zamanda ve tek bir *Türk* kavimine ait metinlerde rastgelinmektedir. Bu husus, kelimenin, bu anlamda (yani kuvvet) eski bir mâziye sahip bulunduğundan bizi şüphe ettirmektedir. Fazla olarak, *Türk* kelimesinin *Uygurlar* arasında kuvvet ve kudret anlamında kullanılması, *Gök-Türkler*'in şerefli hâtıralarından, büyük ünlerinden gelmiş olabilir.

11 *E.T. yazıtları*, III, s. 80.

Oğuzlar-Onların başlıca *Tula* boylarında yaşadıkları anlaşılıyor. Kutluğ harekete geçtiği esnada pek muhtemel olarak *Ötügen* yöresi de ellerinde idi. *Oğuzlar*'ın bu esnada başlarında bir kağan bulunuyordu. Âbidelerde zikredilen "Baz Kağan"ın bu kağan olduğu anlaşılıyor. Onların devlet teşkilâtları ve hâkimi bulundukları toprakların sınırları hakkında bilgimiz yoktur. *Oğuzlar* bu zamanda dokuz boydan müteşekkil idiler. Âbidelerde bazan onlardan bu sıfatla *(Dokuz-Oğuz)*, çok defa sadece *Oğuz* olarak bahsedilir.

Bilge Ton-Yukuk yazıtından anlaşılıyor ki Kutluğ'un faaliyetlerinden telâşa düşen *Oğuzlar*, *Gök-Türkler* aleyhine bir ittifak kurmak için *Çinliler*'e Kunı Sengün'ü, *Kıtaylar*'a da Tonra Sem'i göndermişlerdi [12]. Bilge Kağan zamanında *Oğuzlar* ile yapılan savaşlar dolayısı ile de Tonra, yeniden geçiyor [13]. Her iki yerde bu adın bir *Oğuz* boyunu ifade ettiği tahmin edilebilir. Kitâbelerde birçok misalleri olduğu gibi, *Tonra* Sem, *Tonra* boyundan Sem, Tonra yılpağut, Tonra boyundan Yılpagut demek olsa gerektir [14]. *Kunı* da bir boy adı olabilir.

Aşağıda görüleceği üzere, *Oğuzlar*'ın, inkıyad altına alındıktan sonra birçok *Türk* kavimlerine yapıldığı gibi, başlarına bizzat kendilerinden veya hânedandan her hangi bir kimse geçirilmeyip, *Türk budun* gibi, doğrudan doğruya hanlar tarafından idare edildiği anlaşılıyor. *Oğuz budununun*, kağanlar karşısında *Türk* budunundan az farklı bir hukukî duruma sahip olduğu görülüyor. Bu sebeble Ton-Yukuk: "Türk Bilge Kağan *Türk* sir budunıg *Oğuz* budunıg igidü olurur" (Türk Bilge Hakan, *Türk* müttehid (?) budununu ve *Oğuz* budununu iyi idare ediyor) dediği gibi [15], Bilge Kağan da kitâbesinde bazan "*Türk budunu*" ile birlikte *Oğuz* budununa ve beğlerine hitab etmektedir: "*Türk*, *Oğuz* beğleri budun eşidin" *(Türk* ve *Oğuz* beğleri ve budunu işitin) [16]. Hattâ "*Tokuz-Oğuz* budun kentü budunım erti" *(Dokuz-Oğuz* budunu kendi budunum idi) cümlesini de [17] kavmî (etnik) bir akrabalık şeklinde değil, yukarıda *Oğuzlar*'a dâir verilen bilgileri, *Türk* ve *Oğuz*'un da *Tabgaç*, *Kırgız*, *Kıtay gibi*, budun kelimesiyle vasıflanmaları hususunu göz önüne alarak, hukukî bir münasebet manasında anlamak icab eder. Bilge Kağan, bu söz ile, *Tokuz-Oğuz* budun *(Türk budunu* gibi) doğrudan doğruya bana bağlı, benim idaremde bir kavim demek istiyor [18]. Bu fikri teyid eden diğer kuvvetli bir delil de Uygur kağanının da aynı kavim, yani Dokuz Oğuzlar için, "budunım" yani "kavmim" demesidir.

12 "Körüg sabı andag: Tokuz Oğuz budun üze kagan olurtı tir, Tabgaçgaru Kunı Senünig ıdmış, Kıtaygaru Tonra Semig ıdmış (habercinin sözü şöyle idi: Dokuz Oğuz kavmi üzerine bir kağan oturdu der. Çinliler'e Kunı Sengün'ü göndermiş, Kıtaylar'a Tonra Sem'i göndermiş (E.T. yazıtları, III, s. 102). Çinliler'e giden elçi Kunı Sengün'de, Sengün ünvan değil ise Kunı' da bir boy adı olabilir.

13 V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon dechiffrées*, Helsingfors, 1896, s. 112, 125; *E.T. yazıtları*, I, s. 50, 62 ve devamı.

14 Kitâbelerde bu şekilde daha birçok misaller gösterilebilir: *Tabgaç On Tutuk-Çinli Ong Tutuk* - *(Inscriptions*, s. 108; *E.T. yazıtları*, I, s. 44); Türk Bilge Kağan; Yir Bayırku Ulug İrken - Yir Bayırku başbuğu Uluğ Erkin-*(Inscriptions*, s. 109; *E.T. yazıtları* I, s. 44).

15 *E.T. yazıtları*, s. 120.

16 *Inscriptions*, s. 105, 115, 122; *E. T. yazıtları*, s. 40, ayrıca bk. s. 22, 58.

Oğuzlar'ın bir türlü *Gök-Türk* kağanlarına ısınamamaları da, kötü idare edilmelerinden daha çok, ayrı bir kavmî teşekkül olmaları ve ayrı bir siyasî mâziye sahip bulunmaları ile ilgilidir. Aşağıda bahsedileceği gibi, devletin yıkılması ile *Türk budun* ortadan kalktığı halde, *Oğuzlar*'a bir şey olmadı. Onlar *Uygurlar*'ın devletinde de, *Türkler*'inkinde olduğu gibi, bir hizmette bulundular; bu devletin de dayandığı ikinci bir unsur oldular, hattâ, *Uygur* kağanlarına da vakit, vakit isyan ettiler.

Tarduş-Bu küçük budunun *Ötügen* bölgesine yakın bir yerde yaşadığı anlaşılıyor. *Tarduşlar Gök-Türkler*'e sâdık kavimlerden biri idi; daha sonra *Uygurlar*'a tâbi oldular. Kağanlar bu buduna "*yabgu*" ünvanlı bir başbuğ tayin ediyorlardı. Bu *yabgunun* hânedan azasına mensup olduğunu biliyoruz.

Tölis-Âbidelerde daima *Tarduşlar* ile birlikte geçen ve onların kardeşi gibi görünen bu kavim de her halde *Ötügen* bölgesine yakın bir yerde oturuyordu. *Gök-Türk* kağanları bunların üzerine, yine hânedan azasından bir *şad* tayin ediyorlardı. Bilge kağan amcası Kapağan'ın hükümdarlığı devrinde *Tarduşlar*'ın *şadı* bulunuyordu. Bilge Kağan zamanında ise *şad* olarak bunların başında Kül-Çur ünvanlı bir beğ görülmektedir.

Ediz-Bu budunun daha önce, *Altı Oğuzlar* ile, komşu olarak *Kemcik* ırmağı boylarında, başlıca *Cirgak* yöresinde yaşadığı görül-

17 *Inscriptions*, s. 124, ayrıca bk. s. 112; *E. T. yazıtları*, s. 48. ayrıca bk. s. 62.

18 Bilge Kağan bir yerde de: "Basmıl idikut uguşım budun erti" *(Inscriptions*, s. 123, *E.T. yazıtları*, I. s. 60) yani "Basmıl İdi-Kut'u benim soyumdan (ailemden) idi" sözlerini söylüyor. Gerçekten, Basmıl başbuğları Gök Türk hânedanından (A-se-na) sayılmışlardır (Chavannes, *Documents*, s. 86, not 1). Fakat yine Bilge Kağan, "Türgiş Kağan türkimiz budunım erti" *(Inscriptions*, s. 104, *E.T. yazıtları*, I, s. 38), sözü ile neyi ifade etmektedir? O zamanlar *Türk* kelimesi bütün türkçe konuşan kavimlerin adı şeklinde geniş bir anlamda kullanılmadığı için, bunu yine kavim manasında kabul etmek yerinde olsa gerektir. Âbidelerde "*Türk*" ün *Gök-Türk* hânedanı ve ya devleti hakkında kullanıldığını hiç sanmıyorum.

müştü. Pek şâyânı dikkattir ki, *Edizler*'i bu zamanda da (yani İlteriş veya oğlu Bilge Kağan devrinde) *Oğuzlar*'ın komşuları olarak görüyoruz. *Edizler* iki boydan müteşekkil idiler.

Uygur–Yurdları *Selenge* boylarında idi. *Gök-Türkler*'in hâkimiyetindeki diğer birçok *Türk* kavimleri gibi, onların da başlarında *el-tebir* ünvanlı bir başbuğları veya krallarının olduğu görülüyor. *Uygurlar*, *Şine-Usu* yazıtında açıkça belirtildiği gibi, on boydan müteşekkil idiler.

Basmıl–Varlıklarını *Gök-Türkler*'den sonra da uzun bir zaman muhafaza eden *Basmıllar*'ın *Beş-Balık* taraflarında oturdukları anlaşılıyor; hükümdarları *idi-kut* ünvanını taşıyordu.

Yer-Bayırku–Âbidelerde *Yer-Bayırkular*'ın yurdu, kuzey yönünde uzak bir bölge olarak gösteriliyor. Bu bölgenin *Baykal*'ın doğu kıyılarında olması muhtemeldir. Âbidelerde bu kavimden bir defa bahsolunuyor. Bilge Kağan zamanında başları Uluğ İrken (Erkin) ünvanlı bir beğ idi. Uluğ İrken, Bilge Kağan'a düşmanlık gösterdiği için (yağı boldu) üzerine varılıp, *Türgi Yargun* gölünde yapılan bir savaşta bozguna uğratılmış ve Uluğ İrken az bir kişi ile kaçıb kurtulmuştur. Kül-Tegin'in *Kırgız* seferinde binip de savaşta uyluğu kırılan "*Bayırku*"nun ak aygırı, Uluğ İrken'in savaşta ele geçirilmiş atı olmalıdır.

Kâşgarlı[19] Türk dünyasının doğu taraflarında yaşayan *Yabaku* adlı bir kavimden bahseder. Hattâ bunların Büke Budraç ünvanlı bir başbuğları vardı. Büke Budraç Kara-Hanlı topraklarına kalabalık bir kuvvetle saldırmış ise de *Kara-Hanlı* hânedanından Beğeç-Arslan-Tegin tarafından yenilip tutsak alınmıştır. Bu *Yabakular*'ın adlarının *Yer-Bayırku* adının yeğnileşmiş bir şekli olduğu hâtıra geliyor.

Kıtay–*Tatarlar* gibi *Moğol* menşeli olan bu kavim de çok defa *Tatabı budun* ile birlikte geçiyor. Bu *Tatabı budunun Çinliler*'in daima *Kıtaylar (Ki-tan)* ile birlikte zikrettikleri "*Hi*" kavmi olduğu anlaşılmıştır. *Kıtaylar* fâtih bir kavim olarak X. yüzyılda kuzey *Çin*'e hâkim oldukları gibi, buradan çıkarıldıktan sonra (XII. asırda) da *Türkistan*'a göçedip orada kuvvetli bir imparatorluk kurdular. *İslâm* tarihlerinde bunlara *Kara-Hıtay* denilir. Bu isim onlara *Çin*'den kovulmaları sebebi ile verilmiş olsa gerektir.

19 *Divânu luğat it - Türk*, yay. Kilisli Rifat, İstanbul, 1333–1335, I, s. 30, 377, III, s. 27, 173, *tercüme* Besim Atalay (T.D.K.), İstanbul, 1936–1941, I. s. 30. 452, III, s. 36, 277.

Tatar–Bugün *moğolca* konuşan kavmin atalarından olan *Tatarlar*'dan âbidelerde bazan *Otuz-Tatar* olarak bahsediliyor. Buna göre, *Tatarlar* o zamanlarda (VIII. asırda) 30 boy halinde olup, bilhassa bunlardan dokuzu siyasî bir birlik teşkil etmekte idiler. Bunların *Oğuzlar*'ın doğusunda, onlara komşu olarak yaşadıkları anlaşılıyor. Çünkü her iki teşekkülün *(Oğuzlar* ile *Tatarlar)* gerek *Gök-Türkler*, gerek *Uygurlar* zamanında, birlikte isyan hareketlerinde bulundukları görülüyor. *Tatar* adı, *Moğollar* zuhur edinceye kadar, bilhassa *Türkler* ve *Çinlilerce* moğolca konuşan bütün kavimler için umumî bir ad olarak da kullanılmıştır.

Karluk–Bu kavmin ana yurdu *Kara-İrtiş*'in sağ tarafında *Urungu* gölü ile *Zaysan* gölü arasında idi. Onlar üç boydan müteşekkil bulunuyor ve başları *el-tebir* ünvanını taşıyordu. *Karluklar*, *Uygurlar* gibi, *Gök-Türkler* devrindeki savaşlarda fazla yıpranmamış oldukları için, *Gök-Türkler*'den sonra, oldukça mühim roller oynamışlar ve varlıklarını *Moğol* devrine kadar devam ettirmişlerdir.

Kırgız–Türk kavimleri arasında, *Oğuzlar* gibi, varlığını son zamanlara kadar devam ettiren *Kırgızlar*, *Gök-Türkler* devrinde, *Köğmen* (bugünkü *Tannu Ula)* dağının ötesinde Abakan ırmağı bölgesinde yaşıyorlardı; hükümdarları *kağan* ünvanını taşıyordu. Gerçekten *Kırgızlar*'ın ikinci *Gök-Türk* devleti zamanında kuvvetli bir durumda oldukları görülüyor. Bunlar *Uygurlar* devrinde de bu durumlarını devam ettirmişler ve hattâ 840 da *Uygurlar*'a saldırmışlar, onların bir kısmını öldürüp, bir kısmını da sürüp çıkararak, *Orhun* bölgesini ellerine geçirmişlerdir. Fakat, *Kırgızlar* medeniyetçe geri kalmış bir kavim olduklarından, *Orhun* bölgesindeki *Türk* medeniyetini tahrib etmek sureti ile *Türk* tarihinde menfi bir rol oynamışlardır; sonra *Kara-Hıtaylar*'ın hücumları üzerine (X. yüzyıl'ın birinci yarısında), burada tutunamıyarak geldikleri yere dönmüşlerdir. Böylece *Kırgızlar*, bu eski *Türk* yurdunun moğolca konuşan kavimlerin ellerine geçmesinin de müsebbibi olmuşlardır.

Az–Bu kavim de *Kırgızlar*'a komşu olarak oturuyor ve başbuğları *el-tebir* ünvanını taşıyordu. Barthold[20], bugün *Yenisey*'in aşağı *Turuhan* bölgesinde yaşayan *Assinler*'in (diğer adı *Kott) Azlar*'ın kalıntısı olmasının muhtemel bulunduğunu söylüyor.

Çik–Bu kavim *Kem* ırmağının ötesinde yaşıyordu. Bunlar, *Az*- ve *Kırgızlar*'a yakın idiler. *Çikler* bilhassa *Uygurlar* zamanında faali-

20 *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, *İstanbul*, 1927, s. 30.

yet göstermişlerdir. Bu yüzden *Uygur* kağanı Moyunçur birkaç defa bu kavmin üzerine sefer yaparak, onlara baş eğdirip, üzerlerine bir vâli *(tutuğ)* tayin etmiştir. *İslâm* kaynaklarında *Çikler*'in de adına rastgelinemiyor.

İzgil–Bu kavmin nerede yaşadığı bilinemiyor. Esasen kitâbelerde *İzgiller*'den ancak bir defa bahsedilir. Orada bunlar hakkında şöyle deniliyor: "amcam kağanın devleti zayıflayınca ve kavim parçalanınca *İzgil* budun ile savaştık. Kül-Tegin *Alp Salçı* ak atına binib saldırdı. O at orada düştü. *İzgil* budun mahvoldu [21].

On-Oklar–552 yılında *Gök-Türk* devletini kuran Bumın Kağan kardeşi İstemi'nin maiyyetine, boyları ile birlikte 10 Türk beğini verib onu batı bölgelerinin fethine memur etmişti. İstemi kısa bir zamanda mühim başarılar kazanarak *Ceyhun*'a kadar uzanan toprakları fethetti. İstemi, *yabgu* ünvanını taşıyor ve *Ötügen*'de oturan kağanları metbu tanıyordu. Fakat halefi Tardu 582 tarihinde *kağan* ünvanını alarak istiklâlini ilân etti. Böylece, *Mançurya*'dan *Ceyhuna* kadar uzanan imparatorluk ikiye bölündü. *Büyük Altaylar* ile *Hami*'nin batısındaki dağlar doğu ve batı kağanlığının topraklarını bir birinden ayırıyordu. *Batı Gök-Türk* kağanlarının yaylakları *Kara-Şar*'ın kuzeyindeki *Yulduz* ırmağının yukarı boyları, kışlakları ise *Issık-Göl* kıyıları ile *Talas* vâdisi idi. *Gök-Türk* imparatorluğunun iki kağanlığa bölünmesi ve bunların çok defa birbirlerine karşı düşmanca davranmaları onların aynı mukadderata tâbi olmalarına sebeboldu. Çünkü onlardan her birisi, tek başına kuvvetli bulunduğu zamanlarda *Çin* ile baş edebilecek bir kudrette değil idi. Bu sebeble *Doğu Gök-Türk* Kağanlığı 630 tarihinde yıkılınca *Batı Gök-Türk* devleti de çöktü. Aynı tarihte *Karluklar*'ın isyanı sonucunda kağan öldürüldü ve Çinlilerce *Tu-lu* ve *Nu-şe-pi* şekillerinde adlandırılan *On-Oklar*'ın iki kolu arasında ardı kesilmeyen bir mücadele başladı. Ancak *Batı-Gök-Türkleri* için asıl felâket 657 yılında başgösterdi. 651 yılında *Tu-lu* kolunun başına geçen Hu-lu, hâkimiyetini Nu-şe-piler'e de tanıtmak sureti ile Batı *Gök-Türkleri* arasındaki siyasî birliği yeniden kurmuştu; fakat *Çin*'e karşı giriştiği mücadelede başarı gösteremedi ve 657 yılında *Çinliler*'e yenilerek onlar tarafından öldürüldü. Bu hâdiseden sonra *Çinliler Tu-lu* ve *Nu-şe-piler*'in başına ayrı ayrı kağanlar geçirdiler. Bunlar Çin imparatorluğunu metbu tanıyorlardı. 678 yılında *Çinliler*'in Tou-çe dedikleri kağanın onlar tarafından tevkifinden sonra *On-Oklar* daha zayıf bir duruma düştüler; aralarındaki bağlar gevşedi. Bu hanlar içinde *On-Oklar* arasında eski siyasî birliği kurmak ve Çin hâkimiyetinden kurtulmak gayesi ile hareket edenler olmuş ise de bunlar bu gayelerinde başarı gösteremediler. Bilhassa 682 tarihinden sonra *On-Oklar* iyice çözüldüler. *Çinliler*'in tayin ettikleri kağanların ancak ismen yetkileri vardı. Beğler onları tanımıyorlardı. Bu sebeble, asrın son yıllarında *Batı Türkleri* arasında gerçek iktidar *Türgişler*'in beği U-çe-le'nin eline geçti. *Türgişler On-Oklar*'ın *Tu-Lu* koluna mensub bir boy idi[22].

21 *Inscriptions*, s. 112; *E.T. yazıtları*, I, s. 48.

699 da *Doğu Gök-Türkleri*, *On-Oklar*'ı hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece kısa bir zaman için de olsa eski *Türk* birliği yeniden kurulmuştu. U-çe-le'nin oğlu ve halefi So-ko (706–711) *Doğu Gök Türk* kağanının hakimiyetini tanımak istemiyerek isyan etti ise de başarı gösteremeyip öldürüldü (711). Ancak 716 da *Doğu Gök-Türk* kağanı Kapağan'ın öldürülmesi üzerine, *Türgişler*'den Su-lu (717–738), *Batı Gök-Türkleri* arasında birliği kurabildi. Yeni *Doğu Gök-Türk* hükümdarı Bilge Kağan ile kız alıp vermek sureti ile dünürlük tesis eden Su-lu, *Çinliler* ve *Arablar* ile başarılı mücadelelerde bulunmuştur. Hattâ *Arablar*, savaşlardaki cesaret ve sebatkârlığından ona *Ebû-Muzâhim* (boğa) lâkabını verdiler. Fakat Su-lu başarılarını devam ettiremedi; 736 da *Çinliler*'e yenildiği gibi, ertesi yıl da *Arablar*'a karşı yaptığı seferde muvaffak olamadı. Bu yüzden bizzat kendi boyunun bir kısmını teşkil eden *Sarı-Türgişler* onun kağanlığını tanımadılar. *Çinliler*'in desteğini sağlayan *Çu-mu-koen* boyunun *kül-çur*'u Bağa Tarkan *Batı Gök-Türkleri*'nin bu son dirayetli kağanını öldürdü (738). Fakat Bağa Tarkan da *Çinliler*'in kağan olarak gönderdikleri Gök-Türk hânedanından bir şehzadeyi öldürdüğü için 744 yılında onlar tarafından aynı âkibete uğratıldı. Bunun üzerine *İli* vâdisi ile *Issık-Göl* kıyıları *Çin* hâkimiyeti altına girdi.

Çinliler'in 736 da Su-lu'ya galebe etmeleri ve sonra *Batı Gök-Türkleri*'ni tekrar hâkimiyetleri altına alabilmelerinde, *Doğu Gök-Türk* imparatorluğunun, Bilge Kağan'ın ölmesi sonucunda (734) zayıf bir duruma düşmesi başlıca âmil olmuştur. Doğu'da mühim bir siyasî kuvvet kalmayınca Batı'nın *Çin*'e karşı müdafaası pek mümkün ola-

22 *Yenisey*'de *Tuba* bölgesinde bulunan bir mezar kitâbesi *(E.T. yazıtları*, III, s. 170), *Türgişler'in* bir zamanlar burada oturduklarını gösteriyor. Bu kitâbede Ezgene adlı bir *Türgiş* beğinin 26 yaşında öldüğü bildiriliyor. Bu kitâbe, *Türgişler*'in *On-Oklar*'a VII. yüzyılda dahil olduklarını hâtıra getirmektedir. Aksi takdirde *Tuba* yöresindeki *Türgişler*'i, bu teşekkülün ancak bir kısmı olarak kabul etmek icabeder.

mıyordu. Doğu, Batı için bir kale idi. 744 yılında Doğu Gök-Türk devleti yıkılırken *Çinliler* de Bağa Tarkan'ı yenib, *Batı Gök-Türk* yurdunu işgal ettiler.

751 yılında *Çin* kumandanı Kao Sien-Çi'nin *Talas* boylarında İslâm kumandanı Ziyad b. Sâlih tarafından mağlubiyete uğratılması, *Batı Gök-Türkleri* üzerindeki *Çin* hâkimiyetine son verdi. Fakat *Batı Gök-Türkleri* arasında siyasî birliği yeniden kurabilecek kuvvetli bir şahsiyet çıkmadı. *On-Oklar* hemen tamamen denebilecek derecede dağılmışlardı. *Karluklar* bu durumdan faydalandılar. 742 yılından beri *Uygurlar* ile *Doğu Gök-Türk* imparatorluğunun mirası için mücadele eden *Karluklar*, bu mücadelede başarı gösteremeyince *Batı Gök-Türk* ülkesine yönelerek buralarda fetih hareketlerinde bulundular; 766 yılına doğru *Türgiş* kağanlarının oturma yerleri olan *Tokmak* ve *Talas* şehirlerini ele geçirip, *Batı Gök-Türk* yurdunun hâkimleri oldular [23]. Dikkate şâyândır ki, iki *Gök-Türk* devletine son veren *Uygurlar* ile *Karluklar Orhun* âbidelerinde adları en az zikredilen *Türk* kavimlerinden idiler.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Batı Gök-Türk devleti başlıca 10 boya dayanıyordu. *Orhun* âbidelerinde, bu on boya *On-Ok* deniliyor. Bu on boy iki kola ayrılmıştı ki, gerek bunların, gerek bu kolları teşkil eden boyların adlarının ancak *çince* şekillerini biliyoruz. *Çinliler* bu iki koldan birisine *Tu-lu*, diğerine de *Nu-şe-pi* diyorlardı. *Tu-lu* kolu *İli*'nin orta ve yukarı yatağı ile *Yulduz* ırmağı ve *Tarbagatay* arasında, *Nu-şe-piler* de *Çu* ve *Talas* ırmakları arasındaki sahada yaşıyorlardı. *Tu-lu* kolunu teşkil eden beş boy şunlardır: *Çu'mu-koen, Hu-lu-u (Hu-lu kiu), Şe-Şo-t'i, Tu-k'i-şe (Türgiş), Şu-ni-şe. Nu-şe-piler :*

A-si -kie k'iue, Ko - şu k'iue, Pa - sai kan t'oen- Şa-po, Asi- kie ni-şu, Ko-şu çu' pan [24].

Görülüyor ki bu 10 boydan yalnız *Tu-k'i-şe*'lerin, *Orhun* âbideleri sayesinde, *Türgiş* şeklinde türkçe adları bilinebiliyor. *Tu-lu* boylarının başında bulunan beğler *çur (Çuo) Nu-şe-piler*'in başında bulunanlar de *erkin (se-kin)* ünvanını taşıyorlardı. Bunlardan başka *Batı Gök-Türkleri* arasında *On-Oklar*'dan olmayan daha bir çok boylar da vardı.

Bu *On-Oklar* ne oldu? *On-Oklar*'ın kıyım yani katliâm veya büyük çapta dağıtılma gibi hareketlere maruz kaldıklarını bilmiyoruz. Bu sebeble onların nesillerinin müteakip asırlarda varlıklarını devam ettirdiklerini düşünmek tâbiidir. Yalnız *Karluk* fethinin *On-Oklar*'ı tamamen çözdüğü ve hattâ bazı yer değiştirme hâdiselerine sebeb olduğu muhakkaktır.

23 Chavannes, *Documents*, s. 43, 86.

24 Chavannes, s. 34.

On-Oklar'a mensup teşekküllerin başında *Peçenekler*'i saymak mümkündür. *Peçenekler'in* üç asîl boyunun *(Ertim, Çur* ve *Yula)* müşterek adı olan *Kangar*, kitâbelerde, *Batı Gök-Türk* ülkesindeki harekât esnasında geçen ve her halde bir topluluğu ifade eden *Kengeres* ile birleştirilmiştir [25]. Yalnız *Peçenekler*'in, *On-Oklar*'ın bir boyunu değil, belki birkaç boyuna mensup teşekkülleri içine alan bir topluluk olduğunda şüphe yoktur. Yani onlar *On-Oklar*'ın iki kolundan birinin mühim bir kısmından meydana gelmişlerdir.

X. yüzyılda *Talas* vâdisinde "*Türkmen*" adını taşıyan bir kavim vardı ki [26], bunun İslâmiyeti kabul eden ilk *Türk* kavmi olduğu anlaşılıyor. Oğuzlar'dan ayrı bir kavim olan bu *Türkmenler*'inde *On-Oklar*'ın kalıntılarından olması pek muhtemeldir. Diğer taraftan Minorsky [27] X. ve XI. yüzyıllardaki Tuhsılar'ın, *Türgişler*'in kalıntısı olduğunu söylemektedir ki, pek muhtemeldir.

Batı Gök-Türkler'i, gerek siyasî tarih, gerek kültür tarihi bakımından *Doğu Gök-Türkleri* ile mukayese edilemez. Onlar *Doğu Gök-Türkleri* gibi ne mühim siyasi faaliyetlerde bulunabilmişler ne de onlar gibi *Türk* dili, edebiyatı ve tarihi bakımından değerli kitâbeler bırakmışlardır. Bu, her halde biraz da yaşadıkları bölgenin coğrafî hususiyeti ile ilgili olsa gerektir. Çünkü aynı bölgelere hâkim olan *Kara-Hanlılar*'ın rolü de bu bakımdan *(İslâm* dinini kabul ettikleri halde), onlarınkinden pek farklı olmamıştır. *Kara-Hanlılar*'dan bize ancak bir iki türkçe eser gelebilmiştir.

Gök-Türkler İdaresinde Oğuzlar

681 yılında *Gök-Türk* şadlarından Kutluğ, Gök-Türk devletini kurmak için yeniden faaliyete geçmiş ve *kağan* olunca da geleneğe göre *İl-Teriş* ünvanını almıştı. Bu zamanda Kutluğ ve dirayetli veziri Bilge

25 S.G. Klyaştornıy, *Orhun âbidelerinde Kengü'nün kavmi yer adı*, türkçe tercümesi İsmail Kaynak, *Belleten*, sayı 69, s. 89–104. XIII. yüzyılda *Haleb* çevresinde yaşayan *Türkmenler*'in beğlerinden birisine Kenger-oğlu (ابن كنكار) denildiği gibi, Safevî Kızıl-Baş boylarından *Ustacalular*'ın oymaklarından birisi de *Kengerlu* (كنكرلو) adını taşıyordu.

26 Bu kavim hakkında, 28 ve 29 sahifelere bk.

27 *Hudûd al - âlam*, (G. M. N. S.), London, 1937, izahlar kısmı s. 300, 301, 303.

Ton-Yukuk geyik ve tavşan eti yiyerek, *Çuğay-Kuz*'da ve *Kara-Kum*'da oturuyorlardı. Kağanlık merkezi *Ötügen* henüz ele geçirilmemişti. Burasının *Oğuzlar*'ın hâkimiyetinde olması muhtemeldir. Bu esnada, başlıca *Tula* ırmağı kıyılarında oturan *Oğuzlar*, Kutluğ'un faaliyetlerinden büyük bir telâşa kapıldılar. Onların başlarında *Baz Kağan* vardı; tek başına *Türkler*'e hücum etmeyi göze alamadıklarından *Çinliler*'e Kunı Sengün'ü, Kıtaylar'a Tonra Sem'i elçi olarak gönderip *Türkler*'in kendileri için de tehlikeli durumlar yaratabileceklerine işaret ile hep birlikte *Türkler*'in üzerine saldırmayı teklif ettiler. Fakat *Gök-Türkler* Oğuzlar'ın bu teşebbüsünü zamanında haber aldılar. İl-Teriş, Bilge Ton-Yukuk'un teklifi üzerine, üç kuvvetin birlikte hücumuna uğramadan *Oğuzlar*'ın üzerine yürüdü. *Gök-Türkler* ve *Oğuzlar*, *Tula (Tuğla)* ırmağı kıyılarında karşılaştılar. *Türk* ordusu 2000, *Oğuz* ordusu ise 3000 idi. Savaşta *Oğuzlar* yenildiler; birçokları ırmakta boğuldular ve bazıları da kaçarken öldürüldüler. Yenilgi üzerine *Oğuzlar*'ın geri kalanları itaat ettiler [28]. Bu başarıyı takiben imparatorluk merkezi *Ötüken* yöresi fethedildi ve İl-Teriş Kağan da orada yerleşti (682). *Oğuzlar*'ın başındaki Baz Kağan'ın bu savaş sonucunda ne olduğu üzerinde hiç bir şey söylenmiyor. Bu hâdiseden sonra *Oğuzlar*'ın her hangi bir isyanından veya onlar ile yapılan bir savaştan da bahsedilmiyor. Yalnız Ton-Yukuk kitâbesinin sonlarında İl-Teriş Kağan öğülürken onun *Oğuzlar* ile beş defa savaştığı yazılıyor. Bu savaşlardan dördü anlatılan savaştan önce mi, yoksa sonra mı yapılmıştır? Bizce bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Baz Kağan *Tula* savaşında öldürülmüş olabilir. Bilge Kağan kitâbesinde onun İl-Teriş Kağan için *balbal* dikildiği bildiriliyor [29]. Bu husus ne olursa olsun, *Oğuzlar* İl-Teriş Kağan zamanında tamamen itaat altına alınmış ve doğrudan doğruya kağanın idaresine bağlanmıştır. Böylece *Oğuzlar*, *Türkler*'in yanında devletin dayandığı ikinci bir unsur olarak yer aldılar.

İl-Teriş Kağan *Ötügen*'de yerleştikten sonra, dirayetli "*aygucu*'su" Bilge Ton-Yukuk'un tavsiyesi üzerine *Çin*'e karşı seferler yapmaya başladı ki, bu seferler sonucunda *Şantung* ovasında 23 şehir alındı. Şüphesiz bu seferlere *Gök-Türk* imparatorluğunun ikinci dayanağı olan *Oğuzlar* da katıldılar. İl-Teriş Kağan 691 yılında öldü ve yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti. Kapağan Kağan devrinde yapılan meşhur Kırgız seferinde *Oğuzlar*'ın bulunduğu, Bilge

28 *E.T. yazıtları*, I. s. 102-104.
29 *E.T. yazıtları*, I, s. 36.

Ton-Yukuk'un kitâbesinde belirtiliyor. Bu seferin sebebi, *Kırgızlar*'ın *Gök-Türkler*'e karşı, *Çinliler* ve *On-Oklar* ile bir ittifak vücuda getirmeleri idi. Bu arada müttefikler *Oğuzlar*'ı da isyana teşvik etmişlerdi. 697 yılında yapıldığı anlaşılan bu seferde *Ak-Termel* geçildikten sonra *Oğuzlar* öncü kuvveti olarak gönderildiler. *Kögmen* ormanının kargı batımı karlı yolları ve yamaçları geçilib *İbar* aşıldıktan ve *Anı* ırmağı boylarına varıldıktan sonra gece ve gündüz yel gibi gidilerek *Songa* ormanında *Kırgız* kağanının ordusu ile karşılaşıldı. Yapılan savaşta *Kırgız* ordusu yenilmiş ve *Kırgız* kağanı da savaş meydanında kalmıştı. Kitâbelerde epeyce bir zaman için *Oğuzlar*'ın her hangi bir isyan hareketinden bahsedilmiyor. Esasen böyle bir şey olsa idi, *Gök-Türkler*'in her istikamette zaferler kazanmaları pek mümkün olmazdı. Nitekim, onların Bilge Kağan'ın ilk yıllarında vukubulan ayaklanmaları *Gök-Türk* devletinin zayıflamasında pek mühim bir âmil olmuştur.

Kapağan Kağan zamanında yapılan seferler ile Gök-Türk imparatorluğunun hâkimiyeti tekrar uzak yerlere kadar yayıldı. Böylece, *Oğuzlar* da pek muhtemel olarak *Türk* budun ile birlikte, *On-Oklar*'ın hâkimiyete alınmasında (698), zengin ganimetin ele geçirildiği *Mâverâ un-nehr* seferinde (700–701), *Çin* kumandanı Çaça ile yapılan ve *Türkler*'in parlak bir zaferi ile sona eren savaşta (706) ve diğer seferlerde bulundular. Fakat, bu parlak devir ve iki budun arasındaki bu kardeşlik zamanı Kapağan Kağan'ın 716 yılında Bayırkular'ın kurduğu bir pusuya düşerek ölmesi ile sona erdi. Kapağan Kağan'ın oğlu Böğü'nün hükümdarlığını, İl-Teriş'in oğulları tanımadılar. *Türkler*'de saltanat veraseti işinin değişmez bir kaideye bağlanmamasının neticesi burada da kendini gösterdi. Bu ihtilâf sebebi ile *Türkler* âdeta iki bölüğe ayrılarak mücadeleye giriştiler. Mücadeleyi, bilhassa Kül-Tegin'in cesareti ve savaşçılığı sayesinde İl-Teriş Kağan'ın oğulları kazandı. Bögü Han ve taraftarları bertaraf edildi.

İl-Teriş'in büyük oğlu kağan oldu (716) ki, kitâbelerdeki Türk Bilge Kağan'dır. Kardeşi Kül-Tegin de, *Gök-Türk* ordusunun sevk ve idaresini üzerine aldı. Anlaşıldığına göre İl-Teriş'in oğulları ile Bögü Han arasındaki kağanlık mücadelesi, imparatorluğa gevşek bir şekilde bağlanmış olan budunların tâbilik bağlarını koparmalarına sebeb oldu ve her tarafta karışıklıklar *(bolgak)* çıktı. *Türgişler*'den Su-lu adlı bir başbuğ, *On-Oklar*'ın başına geçerek *kağan* ünvanını aldı ve *Batı Türkleri*'ni müstakil olarak idare etmeye başladı. *İzgiller* de ayaklandılar. *Oğuzlar*'ın da bu esnada isyan bayrağını kaldır-

dıkları görülüyor. Kitâbelerde onların isyanlarına sebeb olarak her tarafta kargaşalıklar çıkması ile kıskançlık gösteriliyor. Bu sözler oldukça müphemdir. Fakat şurası muhakkaktır ki *Oğuzlar* bir türlü kağanlara ısınamamışlardı. Onların hiç bir zaman *Tölis* ve *Tarduşlar*'ın durumunda olmak istemedikleri anlaşılıyor. Bunda her halde kavmî bir sebep olduğu gibi, ayrı bir siyasî mâziye sahib bulunmaları da söz konusudur. Yani onların bu isyanlarının gayesi şüphesiz istiklâllerini elde etmek için idi.

Bilge Kağan ve kardeşi Kül-Tegin *İzgiller*'i tedip ettikten sonra *Oğuzlar* üzerine yürüdüler. Fakat onları, *İzgiller* gibi kolayca yola getirmek kabil olmadı ve bir yılda beş defa vuruşmak icab etti. *Oğuzlar* ile ilk savaş *Toğu Balık*'ta yapıldı. Buranın adına bakılırsa, bir şehir olması lâzımdır. Fakat bu hususta hiç bir bilgiye sahip değiliz. Kül-Tegin *Azman* adlı atına binerek birbiri arkasından yedi eri sançmak sureti ile büyük bir yiğitlik göstermesine rağmen *Gök-Türkler* kesin bir sonuç alamadılar. Buna karşılık, *Kuşlıgak*'ta *Edizler* ile yapılan karşılaşmada *Edizler* ağır bir yenilgiye uğradılar. *Oğuzlar* ile ikinci vuruşma *Urgu*'da (bugünkü Urga?) yapılmış ise de bu da kat'i bir netice vermemiş, onun arkasından *Çuş-Başı*'nda yapılan savaş ise pek çetin olmuş ve *Gök-Türkler* ciddî bir tehlikeye maruz kalmışlardır. Bu sonuncu savaşta *Gök-Türk* ordusu *Oğuzlar* karşısında yılgın bir duruma düşmüştü. Bereket versin Kül-Tegin hücuma geçen *Oğuzlar*'ı püskürtmeye ve hattâ *Tongralar*'dan Yılpagut (Alpagut) ile on eri tutsak almaya muvaffak oldu. Bunlar, bu esnada savaşta veya tabiî olarak ölen, *Gök-Türkler*'den Tunga-Tegin'in *yuğunda* (cenaze töreni)-ona öte dünyada hizmet etmeleri için-öldürüldüler. Fakat savaş yine neticesiz kalmıştı. Bundan dolayı iki kardeş budun *Ezgenti Kadaz*'da yeniden karşılaştılar ise de bunda da bir yenişme olmadı. Artık kış gelmişti. Bu sebeble *Gök-Türkler Amga* kalesinde kışladılar. Fakat kış da *Gök-Türkler* için iyi geçmedi. Çünkü "*yut*" çıkmış yani hayvan kırımı olmuştu. Bahar gelince (717 yıl baharı?) Bilge Kağan *Oğuzlar*'a karşı asker sevk etti. Fakat. *Oğuzlar*'ın *Üç-Oğuz* koluna mensup bir ordu kağanın orduğâhını bastı. Bu baskın o kadar başarılı yapılmıştı ki, *Oğuzlar* görülmemiş bir zafer kazanmak üzere idiler. Hattâ onlardan bir bölüğü ordugâhı yağmalamaya bile başlamıştı. Fakat yine Kül-Tegin'in yiğitliği ve Bilge Kağan'ın soğuk kanlılığı sayesinde bu tehlike de önlendi.[30] Bununla beraber *Oğuz* savaşlarının bir

30 Bu hususta Bilge Kağan kitâbesi daha tafsilâtlıdır (*Inscriptions*, s. 124–126, Kül-Tegin kitâbesi, s. 112–113; *E.T. yazıtları*, I, s. 62–66, Kül-Tegin kitâbesi, s. 48–50).

türlü sonu gelmiyordu. Bilge Kağan, yukarıda anlatılan savaştan sonra *Oğuzlar* üzerine tekrar yürüyerek onlara karşı bir başarı kazandı ise de, *Oğuzlar*, komşuları *Dokuz Tatarlar* ile birleşerek *Agu*'da yine *Gök-Türkler*'in karşısına çıktılar.

Yenilgiye uğrayan *Oğuzlar Çin*'e doğru yollandılar ise de tekrar yurtlarına döndüler. *Oğuzlar* hâlâ boyun eğmemişlerdi. Bu sebeble Bilge Kağan'ın onlar üzerine bir sefer daha yaptığı anlaşılıyor[31]. Aynı seferde *Uygurlar* üzerine de varılarak bozguna uğratılmış ve *Uygur el-teberi* yüz kadar adamı ile doğuya doğru kaçmıştır[32]. *Gök-Türk* kitâbelerinde ilk ve son defa olmak üzere, *Uygurlar*'dan ancak bu kadar bahsedilmektedir. Bundan *Uygurlar*'ın, diğer bir çok *Türk* kavimlerinin aksine olarak, *Selenge* boylarında her halde *Gök-Türkler*'e vergi vererek sâkin bir hayat sürdüklerine hükmedilebilir. Ertesi yıl Bilge Kağan 34 yaşında iken (718 yılı) *Gök-Türkler*'e daha fazla dayanamayan ve onlara tâbi olmak da istemeyen *Oğuzlar Çin*'e göçederek Çinliler'in idaresine girdiler[33]. Artık bir daha onlardan bahsedilmiyor. Yalnız 720 yılında dikildiği kabul edilen Bilge Ton-Yukuk kitâbesindeki, "Türk Bilge Kağan'ın, *Türk sir* budununu ve *Oğuz budununu* iyi idare ettiği" sözleri[34], Bilge Kağan'ın kendi kitâbesinde *Oğuz* beğleri ve budununa hitab etmesi[35], *Oğuzlar*'ın bilâhare yurdlarına dönerek kağana tâbi olduklarını gösteriyor.

Kül-Tegin'in 732 yılında ölümü Bilge Kağan'ı ve bütün *Gök-Türkler*'i derin bir elem ve teessüre düşürdü. Çünkü, devletin ayakta durabilmesinde Kül-Tegin'in yiğitliği mühim bir âmil idi. Bütün *Gök-Türkler*, Kül-Tegin için kanlı göz yaşları döktüler. Ağır bir yas tutuldu. Bu matem aynı zamanda *Türk* budununun yakın bir gelecekte karşılaşacağı tehlikelerle dolu karanlık günlerin de bir ifadesi idi. Gerçekten çok geçmeden Bilge Kağan da vefat etti (734). Yerine ilk önce *Çinliler*'in Yi-Han dedikleri büyük oğlu geçti ise de onun kısa bir zaman sonra ölümü üzerine, küçük oğlu *kağan* ilân edildi. Tanrı Kağan olarak tanınan bu hükümdar genç ve tecrübesiz idi. Bu esnada *Selenge* boylarında yaşayan *Uygurlar*, *Tarbagatay*'da oturan *Karluklar* ve yurdları *Beş-Balık* bölgesi olduğu sanılan *Bas-*

31 *Inscriptions*, s. 127; *E.T. yazıtları*, I, s. 66.
32 *Inscriptions*, s. 127; *E.T. yazıtları*, I, s. 66.
33 *Inscriptions*, s. 127; *E.T. yazıtları*, I, s. 67.
34 *E.T. yazıtları*, I, s. 120.
35 "*Türk Oğuz* beğleri budun eşidin" (*Türk Oğuz* beğleri budunu-veya budunları- işitin, E.T. yazıtları, I, s. 38–40).

mıllar gittikçe kuvvetleniyorlardı. *Oğuzlar*'a gelince bu hususta hiçbir şey söylemek mümkün değildir. Tanrı Kağan'ın doğu ve batı *şadları* olan amcaları onun buyruklarını dinlemiyorlardı. Tanrı Kağan bu iki *şad*'tan batı şadını yenmiş ise de, doğu şadına yenilerek öldürülmüştü (741). Fakat hânedan azası arasında saltanat mücadelesi devam ediyordu. *Basmıllar*, *Uygurlar* ve *Karluklar* bu durumdan faydalanarak harekete geçtiler. *Üç tuğlu Türk* budununun başında Ozmış Kağan vardı. *Uygurlar*'ın başbuğu Koyun yılında (743) Ozmış Kağan'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. *Üç tuğlu Türk* budun büyük bir felâkete uğradı; bu arada *Kağan*'ın hatunu da tutsak alındı. Ancak son darbeyi *Basmıllar* vurdular ve öldürdükleri Ozmış Kağan'ın başını *Çin* sarayına gönderdiler (744). *Basmıllar*'ın başbuğu kendisini *kağan* ilân etti ve hattâ *Gök-Türkler*'in geride kalanları da onun kağanlığını tanıdılar. Fakat aynı yılda *Uygurlar*'ın başbuğu, muhtemel olarak *Karluklar*'ın da yardımı ile, *Basmıl* hükümdarını yenip öldürerek *Ötügen*'in hâkimi oldu. *Gök-Türkler*'in hayatta kalanları *Çin*'e göç edib bu kavmin idaresine girdiler[36]. Bu tarihten sonra *Gök-Türkler* bir daha tarih sahnesinde görünmediler.

Gök-Türkler, *Orta-Asya*'da daha öncekiler ile mukayese edilemiyecek derecede büyük ve teşkilâtlı bir imparatorluk kurmuşlardı. *Gök-Türkler*'in sayesinde *Türk soyu* tarihde son defa olarak, tek bir bayrak altında toplanmıştı. *Türk sözü*, bilindiği gibi, bu imparatorluğu kuran ve onu idare eden kavmin adı idi. Onların bütün *Türk* kavimlerini içine alan bu büyük imparatorluğu kurmaları sonucunda kendi kavim adları, bilhassa Orta Doğu da, türkçe konuşan bütün kavimlerin umumî adı anlamını kazandı. Halbuki, *Türk budun* kavmî varlığını siyasî varlığı ile birlikte kaybederek ortadan kalkmıştı. *Gök-Türkler*'den sonra hiç bir *Türk kavmi*, diğer Türk teşekküllerinden çoğunu içine alan bir devlet kuramamıştır. *Orta-Asya* tarihinin başlıca üç ehemmiyetli devrinden (diğerleri *Hiung-nu* ve *Moğol* devirleridir) biri olan *Gök-Türkler* devrinin aynı zamanda *Türk* kültür tarihi bakımından da ne kadar önemli bir devir olduğu malûmdur. *Türkler* ilk defa olarak bu devirde millî bir *alfabeye* sahib olmuşlardır. *Türk* diline ait en eski millî kaynaklar da bu devre aittir. Bunlar sadece *Türk* dilinin değil, *Türk* edebiyatının, *Türk* tarihinin ve geniş bir anlamda, *Türk* kültürünün en eski kaynaklarıdır.

36 *E.T. yazıtları*, I, *Şine-Usu yazıtı*, s. 166; René Grousset, *L'empire des steppes*, *Paris*, 1948, s. 161-162.

Gök-Türkler'den sonra gelen *Türk* kavimleri bu devre ait edebî gelenekleri geliştirmek şöyle dursun, zamanla onu bırakmışlardır. *Uygurlar*'ın, *Gök-Türk* alfabesini bir müddet kullandıktan sonra yerine, *Türk* dili için daha az müsaid olan başka bir alfabeyi kullandıkları malûmdur. *Gök-Türkler*'den sonra *Türk* kavimleri'nin siyasî mukadderatlarının ayrılması, onların farklı medeniyet çevrelerine dahil olmalarına sebep olmuştur. Ancak *Moğol* devridir ki, *Türkler*'den pek mühim bir kısmını veya hepsini tek bir medeniyet âleminde birleştirmiştir. İşte bu kadar mühim rol oynamış olan bu *Türk* kavminin âkibeti böyle olmuştur.

Uygurlar Devrinde Oğuzlar:

Çin kaynaklarının *Huey-hu* dedikleri *Uygular*, *Selenge* boylarında oturuyorlardı. *Uygurlar* XIV. yüzyılın başlarında dahi en eski yurdlarının burası olduğunu biliyorlardı. *Gök-Türk* âbidelerinde *Uygur* adı bir defa geçiyor. Bundan *Uygurlar*'ın, diğer *Türk* kavimlerinin aksine olarak, *Gök-Türk* kağanlığına itaat edip vergi vermek sureti ile sâkin bir hayat sürdükleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Bilge Kağan *Oğuzlar*'ın tedibi ile meşgul iken, *Selenge* boylarındaki *Uygurlar* üzerine de yürümüş, bozguna uğrayan *Uygur el-teberi* 100 kadar adamı ile doğuya doğru gitmiştir. *Uygurlar*'ın ele geçirilen yılkıları *yut*'tan (hayvan kırımı) ve *Oğuzlar* ile mücadele dolayısı ile *Türk* budunu arasında başgösteren açlığı önlemişti. Bu sebeble, seferin iktisadî bir gaye ile yapıldığı fikri doğrudur[37]. *Uygurlar*'ın gittikçe siyasî bakımdan ehemmiyet kazanmalarında *Oğuzlar*'ın, metbuları *Gök-Türkler* ile mücadeleleri her halde bir âmil olmuştur. Bu mücadele, *Oğuzlar*'ı bitkin bir duruma düşürmüş olmalıdır ki, onlar kolaylıkla *Uygurlar*'ın nüfuzu altına girmişlerdir. Bunun 742 de Tanrı Kağan'ın öldürülmesini müteakip olduğu muhakkaktır. *Kağan* olunca Kül-Bilge adıyla anılan *Uygur* hükümdarı oğlunu *Oğuzlar*'ın başına geçirdi. *Uygurlar*'ın *Oğuzlar*'ı nüfuzları altına almaları gerçekten kendileri için büyük bir başarı idi. Bu, onların *Orhun* bölgesine hâkim olmak üzere bulunduklarını gösteriyor. Filhakika *Koyun yılında* (743) *Uygur* başbuğu *Üç tuğlu Türk budununun* başında bulunan Ozmış Kağan'ın üzerine yürürken, oğlu da *Dokuz-Oğuz* kuvvetleri ile kendisine katıldı. *Oğuzlar*, yeni metbularının yanında, birlikte parlak zaferler kazandıkları eski silâh arkadaşlarını ortadan kaldırmaya gidiyorlardı. Bu yılda yapılan savaşta, Ozmış Kağan ağır bir yenilgiye uğradı. *Türk budunu*,

37 Renè Giraud, *L'empire des Turcs célestes*, *Paris*, 1960, s. 53.

o zaman *Dokuz-Oğuzlar*'ın başında olan müstakbel "Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan'ın ifadesiyle: "anda inagaru yok boldu (Türk kavmi orada tamamiyle (?) mahvoldu [38]. Bu zaferden sonra, *Uygur* başbuğu *Ötügen* bölgesine yerleşti, *kağan* ünvanını aldı ve Kül-Bilge Han olarak anıldı. Bundan sonra *Üç-Karluk* ile savaşan Kül-Bilge Han, onları *On-Oklar*'ın ülkesine çekilmeye mecbur etti. Fakat çok geçmeden Kül-Bilge Han öldü (Domuz yılında = 747) [39]. Yerine *Dokuz-Oğuzlar*'ın başında bulunan oğlu geçti ve "Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan" ünvanını aldı. Bu *Uygur* hükümdarı Türk Bilge Kağan gibi, *Dokuz-Oğuzlar* için "*Dokuz-Oğuz budunum*"[40] demekle beraber *kağan* olur olmaz *Oğuzlar*'ın ezici çoğunluğunu kendisine düşman buldu. Bunlar, bizzat bu *Uygur* kağanı ile ilgili kitâbede "*Sekiz-Oğuz*" olarak anılıyor. Buna göre ancak bir boy Kağan'a sadık kalmış bulunuyor. *Oğuzlar*'ın, *Gök-Türk* kağanlarına olduğu gibi, *Uygur* hükümdarlarına da isyan etmelerinin istiklâllerini kazanmak gayesi ile ilgili olduğu söylenebilir. *Oğuzlar*, bu maksatla, *Gök-Türkler* devrinde yaptıkları gibi, doğu komşuları "*Dokuz-Tatarlar*" ile birleşmişlerdi. İl Etmiş Bilge Kağan, müttefiklerin üzerine yürüyerek ormanlık bir yerde, geceleyin onları yendi. Fakat *kağan* ertesi gün onları yine karşısında buldu. Tekrar yapılan savaşta *kağan* galip geldi. İl Etmiş Bilge Kağan'ın eline *Oğuzlar*'ın halk tabakasından (kara igil budun) mühim bir kısmı tutsak düşmüş ise de, kağan onlara ve onların göçkün ve davarlarına bir şey yapmamış, belki ancak ileri gelenlere ceza *(kıyın)* vermişti[41]. Oğuzlar *Kağan*'ın kendisine itaat etmeleri teklifini kabul etmediler. Bunun üzerine Bilge Kağan arkalarından gidip *Burgu*'da yetişerek savaşmış ve bu sefer onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (4. ayın - Haziran-dokuzuncu günü). *Kağan* bu savaşta *Oğuzlar*'ın göçkünlerini, davarlarını, kadın ve çocuklarını tutsak almıştı. Beşinci ayın (temmuz) 29. unda *Selenge* kıyılarında yeniden savaş oldu. *Oğuzlar* ve *Tatarlar* bozulup *Selenge*'yi geçtiler. *Kağan* arkalarını bırakmadı ve onları, Tay Bilge Tutuk ile diğer iki kişinin kötü hareketleri yüzünden perişan ve helâk olduğunu ve daha büyük felâketlere uğramamaları için, yeniden kendisine itaat etmeğe çağırdı. Bu Tay Bilge Tutuk'un *Oğuzlar*'ın başbuğu olduğu anlaşılıyor. Tay Bilge Tutuk, *Kağan*'ın babası tarafından Oğuzlar üzerine *yabgu* tayin edilmiştir. *Kağan* iki ay bekledi ise de onlar gelmediler. *Kağan* 8. ayın

38 *E.T. yazıtları*, I, s. 166.
39 *E.T. yazıtları*, I, s. 166.
40 *E.T. yazıtları*, I, s. 164.
41 *E.T. yazıtları*, I, s. 168.

(Ekim) ikinci günü *Çığıltır Gölü*'nde savaşmış ve sonra da *Keyre Başı*'nda *Üç-Birkü*'de *Tatarlar* ile çetin bir vuruşma yapmıştı. Bu vuruşma sonucunda onların bir bölüğü itaat ettiyse de, bir bölüğü aynı şeyi yapmayarak başka bir yere çekildi. Bunu müteakip *Kağan*, *Ötüken*'e döndü[42]. Bu dönüşün başarılı olmadığı anlaşılıyor.

Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan *Ötügen*'e dönüşünde iki oğlundan birine *yabgu*, diğerine *şad* ünvanlarını vererek onları *Tarduş* ve *Tölis* budunlarının üzerine tayin ettikten sonra Bars yılında (750) *Kem* ırmağı kıyılarında oturan *Çikler*'e karşı bir sefer yaptı; Tavşan yılında ise *Tatarlar*'ın üzerine yürüdü. Bunu müteakip, kitâbede yeniden *Dokuz-Oğuzlar*'ın adı geçiyor. Ancak, kitâbenin bu kısımları da aşınmış olduğundan, *Dokuz-Oğuzlar*'ın ne münasebetle zikredildikleri emin bir şekilde anlaşılmıyor[43]. Bununla beraber, tahmin etmek mümkün olabilir ki, *Dokuz Oğuzlar*, *Kırgızlar*'a ve *Çikler*'e adam göndererek onları, *Uygurlar*'a karşı birlikte harekete geçmeye davet etmişlerdir. İl Etmiş Bilge Kağan da bununla ilgili olarak *Çikler*'e karşı yeniden sefere girişip onları itaat altına aldı ve başlarına bir *tutuk* geçirdi. Bundan sonra *Kağan*'ın *Karluklar* ve *Basmıllar* ile savaştığı görülüyor. Bu savaşlar esnasında *Çin'de* bulunan *Oğuzlar* ve *Türkler* de dışarı çıkmışlar, *Kağan*'ın düşmanlarına *(Basmıllar ve Karluklar)* katılmışlardı[44]. Kağan *Karluklar* ve *Basmıllar* ile bir kaç defa daha savaşmış ve en sonunda onları kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgi sonucunda *Karluklar* batıya yönelip az bir müddet içinde *On-Ok* ülkesini ellerine geçirdiler. Bu başarılarından sonra *Suğdak* ve *Çinliler*'e *Selenge*'de büyük bir şehir yaptıran[45] bu büyük *Uygur* hükümdarı Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan, 759 yılında öldü.

Uygurlar 840 yılına kadar *Orhun* bölgesinin hâkimleri olarak kaldılar. Sahip bulundukları yerlerin batıda *Altay*'a, kuzeyde *Baykal*'a, güneyde *Beş-Balık* bölgesine değin uzandığı anlaşılıyor. *Uygur budunu* on boydan meydana gelmiştir. Bu husus *Şine-Usu* kitâbesinde zikredilmek suretiyle onlar *Dokuz-Oğuzlar*'dan açıkça ayırd edilir[46]. *On-Uygur* sözü *Beş-Balık* bölgesinde *Koço*'da ele geçen Mâni yazısıyla yazılmış türkçe bir metinde de görülmektedir[47]. Bu metnin IX. veya X. yüz-

42 *E.T. yazıtları*, I, s. 168–170.
43 *E.T. yazıtları*, I, s. 172.
44 *E.T. yazıtları*, I, s. 173–176.
45 *E.T. yazıtları*, I, s. 177–183.
46 "... kalmışı budun *On Uygur Tokuz Oğuz* üze yüz yıl olurup" *(E.T. yazıtları*, I, s. 164).
47 Bk. James Hamilton, *Toquz-Oguz et On-Uygur*, s. 39–40.

yıla ait olduğu tahmin ediliyor. Böylece, *Dokuz-Oğuzlar*, *Türk budun*'dan olduğu gibi, *On-Uygur*'dan da kavmî bakımdan tamamen ayrı bir teşekküldür. Daha önce de belirtildiği üzere, *Oğuzlar* II. Gök-Türk devletinde ne mahiyette bir rol oynamışlar ise, Uygur devrindeki rolleri de öyle olmuştur; yani bu devletlerin dayandığı ikinci bir unsur... Yukarıda görüldüğü gibi, *Oğuzlar Gök-Türk* kağanlarına olduğu gibi, *Uygur* kağanlarına da isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Yani onların her iki devlet karşısında da değişmeyen bir durum ve davranışları olmuştur, tıpkı *Tarduş ve Tölis* boyları gibi; bir farkla ki, kitâbelerde bu son iki budunun isyan hareketlerinden bahsedilmiyor.

Uygurlar 100 yıl kadar *Orhun* bölgesinin hâkimleri olarak kaldılar ve bu arada *Mâni* dinini de kabul ettiler. Onların, büyük komşuları *Çinliler*'in dini olan *Budizmi* almayıp da batıdan gelen *Mâni* dinine girmeleri dikkate değer. *Uygurlar*'dan da bize bazı türkçe kitâbeler kalmıştır. Bu kitâbelerden anlaşıldığına göre onlar tarafından bir iki şehir de kurulmuştur. Bununla beraber *Orhun* bölgesinde eskidenberi devam edip gelen kültür faaliyetlerinin *Uygurlar* zamanında daha fazla gelişmesi beklenebilirdi.

Eskiden beri *Kem (Yenisey)* bölgesinde yaşayan ve medeniyetçe geri bir seviyede bulunan *Kırgızlar*, 840 yılında *Uygurlar*'ın üzerine yürüyerek *kağan*'ın oturduğu *Orhun* kıyısındaki *Ordu Balığ*'ı yıktılar. *Kağan* da telef oldu. Bunun üzerine hükümet merkezine yakın yerlerde yaşayan 13 *Uygur* boyu *Çin* sınırlarına doğru kaçtı. Bu 13 boy bir taraftan *Kırgızlar*'ın, bir taraftan *Çinliler*'in ardı kesilmeyen saldırışlarına uğrayarak perişan bir hayat geçirip dağıldılar. Onların mühim bir kısmı *Çin* hâkimiyeti altına girdi; bir kısmını da *Kırgızlar* tutsak aldı. *Uygurlar*'dan 15 boydan müteşekkil diğer bir küme ise batıya doğru kaçmıştı. Bunlar *Karluklar*'a sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre, bu 15 boyluk *Uygurlar* iki bölüğe ayrıldılar. Bir bölüğü *Tibet*'e gitti ve sonra *Kansu* bölgesinde yurd tutarak küçük bir krallık kurdu. Bunlar *Çin* ile daima dostça münasebetlerde bulundular. Bu 15 boyun daha kalabalık koluna gelince, *Tien-şan* bölgesinde yurd tutup, 848 yılından önce Mong-li adlı başbuğlarını *kağan* ilân ettiler. *Çin* sarayı "Uluğ Tanrı'da Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge" gibi tantanalı bir ünvan vererek onu Tien-şan Uygurları'nın kağanı tanıdı (856 da). Bu hükümdara *Çinliler*'in P'ukutsiun dedikleri halef oldu. Bu sonuncunun 874 de öldüğü tahmin ediliyor. Bundan sonra *Tien-şan Uygurlar*'ı hakkında uzun bir müddet *Çin* kaynaklarında hiç bir kayda rastgelinemiyor; ancak X. yüzyılın ortalarında (951 de) bu *Uygurlar*'dan bir elçi geldiği bildirilmiştir. Bu husus *Tien-şan Uygurlar*'nın, *Kansu Uygurları* gibi, siyasî bakımdan ne kadar ehemmiyetsiz bir durumda olduklarını gösterir [48].

Uygur hükümdarlarları burada kağan değil, siyasî hüviyetlerine uygun olarak *idi-kut* gibi mütevazi bir ünvan taşıyorlardı. *Uygurlar* bu yeni yurdlarında yerleşik hayata geçerek daha medenî bir kavim oldular. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her halde çoğunluğu Budda dinini kabul ettiler. Bu *Uygurlar* gerek *Orhun*, gerek *Beş-Balık* bölgesinde kendilerini *Uygur* adıyla anmışlardır [49]. Görmüş olduğumuz gibi *Dokuz-Oğuzlar* onlardan tamamen ayrı bir kavim idi. Bu husus böyle olduğuna göre İslâm coğrafyacılarının *Uygurlar*'dan *Toğuz Ğuzz* (Dokuz-Oğuz) olarak bahsetmelerini nasıl izah etmelidir? İslâm coğrafyacılarında "*Toğuz Ğuzz*" adıyla hem *Orhun*, hem de *Beş-Balık Uygurlar*'ı kastedilmektedir. Bu coğrafyacılar, anlaşıldığına göre, 840 felâketinden haberdar olamamışlar ve bundan dolayı da X. yüzyılda *Uygurlar*'ı eskisi gibi *Türk* kavimlerinin en kuvvetlisi olarak vasıflamışlardır. Halbuki bu *Uygurlar*, az yukarıda işaret edildiği gibi, siyasî bakımokadar dan ehemmiyetsiz idiler ki, *Çin* kaynaklarında adları nâdiren geçmektedir.

İslâm müelliflerinin Uygurlar'ı *Toğuz Ğuzz* olarak zikretmelerinin sebebi üzerinde herkesi tatmin edecek bir izah şekli bulmak güç gibi görünüyor. Bizim düşündüğümüze göre, *İslâm* müellifleri her iki adı aynı, yani bir sanmış olsalar gerektir. Her iki kavmin bir hânedanın idaresi altında bulunması ve adlarının birbirine benzemesi (Uygur= Ğur= Oğuz=Ğuz), buna sebeb olabilir. *Çinliler Uygurlar*'ı dokuz boydan müteşekkil bir kavim olarak tanımışlar ve hattâ bu boyların adlarını da vermişlerdir [50]. İslâmların her iki adı aynı sanmalarında belki bu da bir âmildir. Her halde *İslâmlar* bu iki eli aynı kavim sandılar. Dikkate şâyândır ki, XIV. yüzyılda *Uygurlar Orhun* ve *Selenge* bölgesindeki yurdlarını ve orada *On-Uygur* olarak *Dokuz-Oğuzlar* ile birlikte yaşadıklarını unutmamışlardı [51].

48 Bu hususta: James Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents Chinois*, *Paris*, 1955, s. 6–17, 142.

49 *Kara Balgasun* kitâbesinde:

"(B) u Tenriken(in) Tenri'de k(u)t bulmış al(p) Bilge Ten(ri) Uygur ka(ğanın bitigi)" *(E.T. yazıtları*, I, s. 85). "*Uygur* yirinte Yağlakar Kan Ata kel (tim) Kırkız oğlı men Boyla Kutlug Yargan" (Suci kitâbesi, E.T. yazıtları, I, s. 156).

50 James Hamilton, *aynı eser*, s. 3–4, not 1; aynı müellif *Doquz Oğuz et On Uygur*, s. 41–44.

51 Reşid ud-dîn, *Câmi ut-tevârih*, yay. Berezin, *Petersburg*, 1858, s. 125. Metinde: توغوز اويغوز Bunun *Dokuz Oğuz (Uğuz)* olacağı aşikârdır.

Bu *Dokuz-Oğuzlar*'ın sonu ne olmuştur? Akla gelen ilk cevap bunların *Orhun* bölgesinden batıya doğru göç ettikleri ve *Sir-Derya* kıyılarında sadece *Oğuz* adıyla karşımıza çıktıklarıdır. Filhakika bu sonuncu *Oğuzlar*'ın *Türk* ülkesinin en uzak bölgesinden *Mâvera un-nehr*'e, Abbasî halîfesi el-Mehdî zamanında (775–785) geldiklerine dâir bir haber olduğu gibi[57], Taberî de, *Dokuz Oğuzlar*'ın 205 (820–21) yılında *Uşrusana*'ya (Semerkand'ın doğusunda, *Soğd* ve *Sir-Derya* ırmakları arasındaki bölge) bir akın yaptıklarını bildirmektedir[53]. *Dokuz-Oğuzlar*'ın böyle bir akında bulunabilmeleri, ancak onların batıda (evvelâ Talas bölgesinde) bir yerde oturmaları ile mümkündür. Yani onların böyle bir akın yapabilmeleri için *Orhun* bölgesinden batıya göç etmiş olmaları lâzımgelir. Diğer taraftan *Sir-Derya*'nın orta yatağı ve *Aral Gölü* kıyıları ile bunun kuzeyindeki toprakların *Peçenekler*'in yurdu olup, *Oğuzlar*'ın buraları onlardan aldıkları anlaşılıyor[54]. Ancak bu görüşe şöyle itiraz edilebilir:

1. Kül-Tegin'in cenaze merasimine *Türgiş* Kağan'ı da (şüphesiz Sulu) elçiler göndermişti. Bunlar Makaraç Tamğaçı ile Oğuz Bilge Tamğaçı idiler[55]. Buradaki *Oğuz* kelimesi pek muhtemel olarak, aynı âbidede bir çok emsali olduğu gibi[56], kavmî manadadır. Yani *Oğuz* kitâbede mensup Bilge Tamğaçı. Bu, *Sir-Derya Oğuzları*'nın *On-Oklar*'a dahil bir teşekkül olduğunu gösterilebilir. Ancak bu husus ta şüpheye yer bırakmıyacak bir hükme varmak için bunu teyid edecek başka bir delile de ihtiyaç vardır. Çünkü bu şahıs *Türgiş kağanının* hizmetine girmiş *Dokuz-Oğuzlar*'dan bir kimse de olabilir[57].

2. Daha önce işaret edildiği gibi, *Dokuz-Oğuzlar*'ın *Tonra* adlı bir boyları vardır. Hattâ, buna *Kunı* adlı bir boyu da ilâve etmek belki

52 وقد ذكر بعض مؤرخى خراسان من اخبارهم ما فيه زيادة وضوح و قال ان هؤلاء الغز قوم انتقلوا من نواحى الثغر من اقاصى الترك الى ماوراء النهر فى ايام المهدى و اسلموا و استنصر بهم المقنع صاحب المخاريق
(İbn ul- Esîr, XI, s. 117, *Kahire*, 1301, XI, s. 80).

53 Taberî, *yay.* De Goeje, III, s. 1044.

54 Aşağıya bk. (s. 35–36).

55 "On ok oglım Türgiş kaganda Makaraç Tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı kelti" *(E.T. yazıtları*, I, s. 52).

56 14 numaralı haşiyeye bk.

57 Biz bu hususla ilgili olarak, Uygur Kağanın hizmetinde bulunarak mevkii yükselmiş ve serveti artmış bir *Kırgız*'ı tanıyoruz (49. numaralı haşiyeye bk.)

mümkündür[58]. Halbuki bizim 24 boy arasında *Tonra* adlı bir teşekkül yoktur.

3. *Sir-Derya* boylarındaki *Oğuz* eli iki kola ayrılmış olup, bu kollardan biri *Boz - Ok*, diğeri de *Üç - Ok* adlarını taşıyor. Bu adların, *On-Oklar*'dan kalma hâtıralar olduğu da düşünülebilir. Hatta Sir - Derya Oğuzları hükümdarının yabğu ünvanını taşımaları da buna ilave edilebilir. On Ok kağanlarının da bir elin başına yabğu tayin ettiklerini biliyoruz. Bu yabğu Oğuzların yabğusu olabilir.

4. *Sir - Derya Oğuzlar*'nın XI. yüzyılda konuştuğu *türkçe*'de bir çok kelimeler vardı ki, bunu *Doğu Türkler*'i bilmiyorlardı. Diğer taraftan *Oğuzlar*'ın lehçesi de, *Doğu Türkleri*'ninkinden epeyce farklı telâffuz ediliyordu. Bu keyfiyet, *Sir-Derya Oğuzları*'nın batıda daha eski bir zamandan beri (VIII. ve IX. yüzyıllardan önce) yaşamakta olmaları ile ilgili olabilir.

Şu hususları göz önüne alarak *Sir - Derya Oğuzları*'nın *On-Oklar*'a mensup olduklarını söylemek mümkündür. Şayet bu böyle ise, *Sir Derya Oğuzlar*'ı ile *Dokuz-Oğuzlar* arasında, aynı kavmin iki bölüğü olmak üzere eski bir akrabalık veya belki de sadece bir ad benzerliği münasebeti söz konusudur. Bu durumda *Dokuz Oğuzlar*'ın 840 daki *Kırgız* saldırışı üzerine dağılarak veya *Uygurlar* ile karışmak suretiyle varlıklarını kaybettiklerini düşünmekten başka bir izah şekli yok gibi görünmektedir.

---

58 6. sahifeye bk. *Çin* kaynakları T'ong-lo ve Houen adlı boyları zikrederler ki (Chavannes, *Documents*, s. 88, not s. 3; Hamilton, *Toquz - Oğuz et On - Uygur.* s. 26) bunlardan T'ong-lo Tonra, Houen de Hun (Kun) olarak kabul edilmiştir.

B. IX. - XI. YÜZYILLARDA OĞUZLAR

(Sir-Derya Oğuzlar'ı)

X. yüzyılın birinci yarısında *Türk* âlemi siyasî bakımdan parçalanmış ve zayıf bir durumda bulunmaktadır. Gök-Türk devletinin yıkılışından sonra, *Türkler* bir daha *Orta-Asya*'da büyük ve kudretli bir imparatorluk kuramadılar. VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile. IX. yüzyılın birinci yarısında tek kuvvetli devlet, *Orhun* bölgesindeki Uygur kağanlığı idi. Fakat *Uygurlar* da Batı Türkleri üzerinde hissedilir bir hâkimiyet tesis edemediler ve Çin ile de hemen daima dostça münasebetlerde bulundular.

Uygurlar'ın "*Toğuz-Ğuzz*" adıyle *İslâm* ülkelerinde büyük bir ünleri vardı. Onların, siyasî kuvvetlerini çoktan kaybetmiş oldukları, parçalanmış ve zayıf bir duruma düştükleri halde bu şöhretleri hâlâ devam etmekte idi. 840 yılında *Uygurlar*'ı kovarak *Orhun* bölgesine yerleşen *Kırgızlar* kuvvetli bir varlık gösteremediler ve hattâ *Orhun* kültürünün ortadan kalkmasına sebeb oldular. Onlardan bize bu bölgede yazılmış, galiba hiç bir kitâbede gelmemiştir. 924 tarihinde *Moğol* ırkından, *Kıtaylar*'ın saldırışlarına dayanamayan *Kırgızlar* eski yurdları olan *Yeni-sey* bölgesine çekildiler ve burada, evvelce olduğu gibi, iptidaî bir halde yaşamakta devam ettiler. Böylece eski *Türk yurdu* olan *Orhun* bölgesi, kat'i olarak moğolca konuşan kavimlerin eline geçti. XIII. yüzyılda *Orta-Asya*'nın siyasî ve etnik çehresini değiştirecek olan Cengiz imparatorluğunun kuruluşu bunun bir sonucudur.

X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında *Türk* âlemi başlıca beş *Türk eli* tarafından temsil ediliyordu. Bunlar: *Oğuzlar* (arabça eserlerde *el-Ğuzz)*, *Karluklar* (bunlar da *Ḫarluḫ)*, *Uygurlar* (XI. yüzyıla kadar *Toğuz Ğuzz)*, *Kimekler* (كيماك) ve *Kırgızlar*. Bu Türk ellerine *Kara-Deniz*'in kuzeyinde oturan *Peçenekler* de ilâve edilebilir. Bunlardan *Karluklar*, daha önce görüldüğü gibi, *Gök-Türkler* devrinde üç boy

halinde [59] *Urungu*, *Zaysan* ve *Ala-Göl* üçgeni arasında yaşamakta idiler. Onlar *Uygurlar*'ın yanında Gök-Türk imparatorluğunun yıkılmasında âmil olduktan sonra *Uygurlar* ile hâkimiyet mücadelesine girişip yenilince batıya yönelerek *Batı Türkleri*'nin yani *On-Oklar*'ın ülkesini ellerine geçirmişlerdi. Fakat *Karluklar* burada da kuvvetli bir varlık gösteremediler. Gevşek ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hattâ bu yüzden Sâmânlı hükümdarı İsmail b. Ahmed, 893 de *Talas*'a kadar uzanan bir sefer yaptı; oradaki büyük kiliseyi câmiye çevirdikten sonra, *Karluk* yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere, 15000 tutsak ile geri döndü. Kara-Hanlı devletinin *Karluklar* tarafından değil, *Yağma* adlı başka bir *Türk kavmi* tarafından kurulmuş olması pek muhtemeldir. *Karluklar*, X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında *İsficab*'dan *Issık-Göl*'ün güneyine kadar uzanan geniş bölgede yaşıyorlardı [60]. *Hudûd ul-âlem* [61] ve Gerdizî [62] gibi, Türk kavimleri hakkında tafsilâtlı bilgiler veren ve bu hususta başta Ceyhanî olmak üzere eski kaynaklara dayanan eserlerden, *Çiğiller*'in aslında *Karluklar*'ın bir boyu oldukları anlaşılıyor. *Uygur* hükümdarı Tanrı'da Bolmuş İl-Etmiş Bilge Kağan'ın kitâbesinde geçen "*Çiğil Tutuk*" [63] ile bu boy arasında bir münasebet olup olmadığı bilinemiyor. *Hudûd ul-âlem*'e göre [64] *Çiğiller*, *Issık-Göl*'ün kuzey batısında yaşamakta idiler. Bunlar gittikçe ehemmiyet kazanarak, XI. yüzyılda başlı başına müstakil bir kavim sayılmışlardır. Kâşgarlı [65] onlardan bir bölüğün Taraz *(Talas)* şehri yakınlarında bulunan bir kasabada, bir bölüğün *Barsğan*'ın ötesindeki *Kuyas*'ta, üçüncü bir bölüğün de *Kâşgar* yöresindeki bir takım köylerde yaşadığını bildiriyor. Bu husus Gerdizî'nin 9 boya ayrılmış olan *Karluklar*'ın üç boyunu *Çiğiller*'in meydana getirdiği sözlerine uygundur. *Çiğiller* XI. yüzyılda okadar mühim bir teşekkül haline gelmişlerdi ki, *Oğuzlar Ceyhun*'dan, *Çin*'e kadar uzanan yerlerdeki *Türkler*'in topuna birden "*Çiğil*" diyorlardı [66]. *Çiğiller*'ın aynı

59 Çin kaynaklarına göre, bu *Karluk* boylarının adları şunlardır: Meu-lo, Ta-şe-li, Çe-se, yahut P'o-fu (Chavannes, s. 78, haşiye 4).

60 İstahrî, *Kitâbu mesâlik il-memâlik*, yay. M.J. De Goeje, ikinci baskı, *Leyden*, 1927 s. 290 .- Bu eserden naklen İbn Havkal, *Kitâbu suret il-arz*, yay. J.H. Kramers, *Leyden*, 1938, II, s, 467; *Hudud ul-âlem*, *Tahran*, 1340, s. 81–83, tercüme V. Minorsky, *The Regions of the world*, (*G.M.N.S.*), *London*, 1937, s. 97–98, izahlar kısmı, s. 286–297.

61 s. 83; Minorsky tercüme s. 98–99, izahlar s. 297–300.

62 *Zeyn ul-ahbâr*, yay. Barthold, *Petersburg*, 1874, s. 84.

63 *E.T. yazıtları*, s. 178.

64 Gösterilen yerler.

65 *Divân*, *Kilisli*, I, s. 329–330, *Atalay*, I, s. 393–394.

66 *Kilisli*, s. 330, *Atalay*, I, s. 394.

asırda *Mâvera un-nehr*'de de yaşadıklarını biliyoruz [67].

Bugün *Anadolu*'da *Çiğil* adlı dört köy vardır ki [68], bunlar bu *Türk oymağından* bazı zümrelerin *Anadolu*'ya gelmiş olduğunu gösterebilir [69].

Hudûd ul-âlem'e göre [70] *Issık-Gölü*'nün kuzey batısında, *Çu* ırmağının sol kıyısında *Tuhsı*'lar yaşıyordu. *Çiğiller*'den daha az ehemmiyetli olan bu kavim, Mervezî'ye göre [71], *Karluklar*'ın bir boyu, Kâşgarlı'nın [72] da sözlerine göre *Çiğiller*'in bir kolu gibi görünüyor ki, aşağı yukarı aynı şey demektir. Çünkü *Çiğiller*'in aslında *Karluklar*'ın bir boyu olduğu az yukarıda görülmüştü. Minorsky [73], Gerdizî'deki bazı ifadelere dayanarak *Tuhsılar*'ın eski *Türgişler*'in bir kalıntısı olduğu fikrini ileri sürmüştür.

Mukaddesî'nin sözlerinden anlaşıldığına göre, X. yüzyılda *Balasagun* (metinde ولا سكون) ile *Taraz*'ın takriben 100 mil doğusundaki *Mirki* kasabası arasında, *Türkmen* adlı bir kavim yaşıyordu. Bu kavimin *meliki (iliğ?) Ordu* adlı bir kasabada oturmakta olup [74], bu kasaba, Kâşgarlı'nın da teyid ettiği üzere [75], *Balasagun* yakınında (ve tabiî onun batısında) bulunmakta idi. Yine Mukaddesî, *Turar*

67 İbn ul-Esîr, *Kahire*, 1301, X, s. 70; Nizâm ul-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. Halhalî, *Tahran*, 1310 ş., s. 191.

68 Bunlardan *Çiğil* adlı bir nahiye merkezi *Ilgın*'da, bir köy *Kara-Pınar*'ın *Hotamış* nahiyesinde, diğer bir köy de *Kastamonu*'da bulunmaktadır. *Manisa*'da da *Çigiller* adlı bir köy vardır (İç İşleri Bakanlığı, *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu, Ankara*, 1946, s. 265).

69 Tahrir defterlerinde *Çiğil* adlı bir yer adına rastgelinemedi.

70 s. 84–85, Minorsky, s. 99, izahlar kısmı, s. 300-304.

71 وهم (اى الخر لخية) تسع فرق ثلث جكلية و ثلث بعسكلية و واحد بلاق و واحد كوكركين و واحد تخسى.

(Sharaf al- Zaman Tahir Marvazi, *on China, The Turks and India*, yay. ve ingilizce tercüme V. Minorsky, *London*, 1942, metin 19, tercüme, s. 31).

72 تخسى — اسم جيل من الترك ب «قياس» يقال تخسى جكل.

"*Kuyas*'ta oturan bir *Türk* eli, onlara *Tuhsı Çigil* de denilir" *(Kilisli*, I, s. 354, *Atalay*, I, s. 423).

73 *The regions of the world*, izahlar kısmı, s. 300.

74 اردوا صغيرة بها ملك التركان لازال يبعث الهدايا الى صاحب اسبيجاب عليها حصن. ولها خندق ملآن من الماء و دار الملك فى القهندز.

"*Ordu*: küçük bir kasabadır. *Türkmen* meliki burada oturur. O, *İsficab* hükümdarına armağanlar göndermekte devam etmektedir. Bu kasabanın su dolu hendekle çevrilmiş bir kalesi vardır. *Melik*'in sarayı hisarda bulunur" (s. 275).

75 اردوا قصبة قرب بلاساغون و بلاساغون ايضاً تسمى قوز اردو من هذا.

"*Ordu*: *Balasagun* yakınında bir kasabadır. Bundan alınarak *Balasagun*'a da *Koz-Ordu* denilir" *(Kilisli*, I, s. 112, *Atalay*, I, s. 124).

(Otrar) ve *Kimek* sınırındaki شلجان dan bahsettikten sonra *Bulâc* ve *Burûket* kasabalarını tasvir eder ve bunların *Türkmenler*'e karşı uc kasabaları olduğunu yazar [76]. Bu kasabaların *İsficab*'ın kuzey batısı veya kuzey doğusunda olduğu anlaşılıyor. Bu son kayıt *Türkmenler*'in *İsficab*'ın kuzey taraflarına kadar yayılmış olduklarını gösteriyor. Bu *Türkmenler*, Mukaddesî'nin bildirdiğine göre, korkularından *Müslüman* olmuşlardı ve *Ordu* kasabasında oturan melikleri de, *İsficab* hâkimine hediyeler gönderiyordu. Mukaddesî'de *Müslüman* olmuş tek *Türk kavmi* olarak bu *Türkmenler* zikredilir. Aynı müellif *Sabran* sınır şehrinden bahsederken ve diğer vesilelerle *Oğuzlar*'a *(el-Ğuzz)* ayrıca işaret eder ve onların *Müslüman* olduklarını söylemez [77]. Böylece bu *Türkmenler*'in *Oğuzlar*'dan tamamen ayrı kavmî bir teşekkül olduğu görülüyor. Açıkça anlaşıldığı üzere *Ordu* kasabasında oturan *Türkmen meliki*, *İsficab* hükümdarına tâbi bulunuyordu. *İsficab* bölgesini idare eden hânedan hakkında pek az şey biliniyor. Barthold [78], bu hânedanın *Türk* asıllı olduğunu söylüyor. Pek muhtemel olarak *Türkmenler*'i bu *İsficab* hükümdarları *Müslüman* etmişlerdir. Bu *Türkmenler*'in kavmî menşei nedir? Akla ilk gelen cevap bunların *Karluklar*'dan olmalarıdır. Çünkü, onların ülkelerinde oturuyorlardı. Meselâ yukarıda adı geçen *Mirki* ve onun batısındaki *Kulân*'ın *Karluklar*'ın ülkesinde olduğunu ve *Mirki*'de de *Karluklar*'ın oturduğunu biliyoruz. Üstelik Kâşgarlı, *Karluklar*'a da *Türkmen* denildiğini haber verir [79]. Bununla beraber, *Türkmenler*'in, *Karluklar*'dan da ayrı, bir kavmî teşekkül olması ve *Türgişler*'in veya *On-Oklar*'ın kalıntılarınından bulunması pek muhtemeldir [80]. *Müslüman Oğuzlar*'a

76 و بروكت كبيرة وهى و بلاج ثغران على التركانيين ألذين قداسلموا رهبة قد خرب حصنها

"*Buruket* büyük bir kasabadır. Burası ve *Bulac* korkudan Müslüman olmuş bulunan *Türkmenler*'e karşı uctur. Buranın hisarı yıkılmıştır" (s. 274).

77 s. 274, 286, 289.

78 *Türkestan down to the Mongol invasion, (GMNS), London*, 1928, s. 172.

79 قرلق — جيل من الترك اهل الوبرسوى الغزية و هم التركانية ايضاً.

"*Türkler*'den bir kavim olup, göçebedir; onlar *Oğuzlar*'dan ayrılır, fakat onlar gibi *Türkmendirler*" *(Kilisli*, I, s. 393, *Atalay*, I, s. 473).

80 1158 yılında *Mâverâ un-nehr*'de vuku bulan bir hâdise dolayısı ile "İlig-i *Türkman*" tabiri geçiyor. Filhakika, *Semerkand* Kara-Hanlı hükümdarı Kök-sağun lâkablı Celâluddin Çağrı Han, Harizmşah İl-Arslan'ın hücumu üzerine metbuu Kara-Hıtay Gurhan'ından yardım istemiş o da İlig-i Türkman kumandasında 10.000 kişilik bir kuvvet göndermişti (Cüveynî, *Tarih-i Cihanğuşa*, yay. Muhammed-i Kazvinî, *GMS*, *Leyden*, 1916, II, s. 15). Barthold *(Turkestan*, 233, not. 10), haklı olarak bu ilig-i Türkmân'ın *Balasagun*'da *Kara-Hıtaylar* tarafından tahttan indirilen ve kendisine *Ilig-i Türkman* ünvanı verilen son *Kara-Hanlı* hükümdarı olabileceğini söylüyor. *İlig-i Türkman*, *Türkmen* meliki de-

Türkmen adının verilmesi de bu kavim ile ilgilidir ki, bundan ileride ayrıca bahsolunacaktır.

Diğer bir *Türk kavmi* de *Ezgiş*'tir. Bunların adları İbn Hurdadbih'in eserinde geçer[81]. Bununla beraber bu kavim Kâşgarlı zamanında da varlığını muhafaza etmekte ve *Fergana*'daki *Özcend (Öz-Kend)*'te oturmakta idi[82].

X. yüzyıldaki başlıca *Türk* kavimlerinden biri de *Yağmalar* olup, daha ziyâde *Kâşgar* ve onun kuzey batısında yaşıyordu[83]. Kaynakların ifadesine göre bu kavim *Toğuz-Ğuzzlar* (yani *Uygurlar)*'dan idi.

Hudud ul-âlem'de[84] *Yağmalar*'ın hükümdarlarının *Toğuz-Ğuzz* hükümdarları ailesinden olduğu söyleniyor. *Yağmalar* ihtimal *Uygurlar*'a bağlı bir kavim olup, Uygur devletinin yıkılması üzerine (840), batıya göç ederek *Kâşgar* bölgesine gelmişler ve burayı *Karluklar*'ın elinden alarak yurd edinmişlerdi. Başlarında, *Hudud ul-âlem*'de denildiği gibi. *Toğuz-Ğuzz (Uygur)* hânedanının bir kolu bulunuyordu. Bu hânedan mensupları *Buğra Han* ünvanını taşıyorlardı[85]. Barthold[86], bilhassa bu ünvana bakarak, Kara-Hanlı devletinin *Yağmalar* tarafından kurulduğunu söylemiş ise de sonra bu hususta tereddüde düşmüştür[87]. Bizim kanaatımıza göre, Barthold'un ilk düşüncesi doğrudur. Çünkü, hânedanın *Kâşgar* şehri ile çok yakın bir münasebeti olduğu görülüyor; hânedanın aile mezarlığı da bu şehirde idi. Kara-Hanlı hânedanının kolayca *kağan* ünvanını almaları da her halde bir mana taşımaktadır. Halbuki, *Karluk* hükümdarı *yabgu* ünvanını taşıyordu. Kâşgarlı'nın türkçe veya *"hakanlı türkçesi"* dediği türkçe, bu *Yağmalar*'ın lehçesi olsa gerektir[88]. *Yağ-*

mek olup bu da Mukaddesî'deki *"Melik ut-Terâkimin"* sözünün karşılığıdır. Anlaşıldığına göre, *Kara-Hıtay* hükümdarı *Balasagun*'daki *Kara-Hanlı* hükümdarını tahtından indirerek kendisi onun yerine geçmiş ve onu da, *"İlig-Türkmen"* gibi mütevazi bir ünvan vererek, *Türkmen* meliki yapmıştır. *(Cuveynî*, II, 88, burada: *İlig-i Türkân).*

81 *Kitâb ul-mesâlik ve'l-memâlik*. yay. De Goeje, *Leiden*, 1889, s. 31.

82 *Kilisli*, I, s. 89, *Atalay*, I, s. 96.

83 *Gerdizî*, s. 84.

84 s. 79, tercüme Minorsky, s. 95–96.

85 *Mucmel ut-tevârih ve'l-kısas, Tahran*, 1318 ş., s. 421.

86 *Four studies on central Asia, History of the Semirechyé, ingilizce* tercüme V. ve T. Minorsky, I, *Leiden*, 1956, s. 93.

87 *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul*, 1927, s. 66–76, 68.

88 Kâşgarlı en fasih türkçe'nin *Yağma ve Tuhsılar*'ın lehçesi olduğunu söylüyor *(Kilisli*, I, s. 30, *Atalay*, I, s. 30).

malar pek çok boydan meydana gelmiş olup bunlardan biri *Bulak* boyudur[89]. XI. yüzyılda da varlığını muhafaza eden bu boyu bir ara *Kıpçaklar* tutsak edip götürmüşlerse de sonra kurtulmuşlardır[90]. Bundan *Bulaklar*'ın XI. yüzyılda *Talas* veya *Çu* bölgesinde yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Daha doğuda, *Beş-Balık* bölgesinde *Uygurlar* yaşıyordu. *Uygurlar* ancak 866 da bölgede yurt tutabildiler; zayıf bir devletleri vardı. O devirdeki *Çin* kaynakları onlardan, ancak 951 de gelen bir elçi dolayısıyla kısaca bahsetmişlerdir. *İslâm* coğrafyacılarında ise, onlardan *Toğuz-Ğuzz* olarak bahsedilir ve onlar *Türkler*'in en kuvvetli kavmi olarak vasıflanır. Bu husus, evvelce işaret edildiği gibi, coğrafyacıların 840 felâketinden haberdar olmamalarından ileri gelmiştir. *Uygurlar*'ın bir bölüğü de *Kansu*'da yurt tutmuştu. *Uygurlar*'ın *Beş-Balık* bölgesindekiler yerleşik hayata süratle intibak ederek medenî seviyelerini yükselttiler ve kısa bir zaman sonra, türkçe konuşan topluluğun en medeni kavmi haline geldiler. X. yüzyılın sonlarında onların pek mühim bir kısmı artık *Budda* dininde bulunuyorlardı.

Uygurlar'ı 840 yılında *Orhun* bölgesinden çıkaran *Kırgızlar*'a gelince, bunlar orada 924 yılına kadar kaldılar ise de kuvvetli bir devletleri olmadığı gibi, kültür tarihi ile ilgili faaliyette de bulunmamışlardır. Üstelik onlar, *Kıtaylar*'ın saldırışlarına dayanamıyarak, bu eski *Türk* yurdunun moğolca konuşan kavimlerin eline geçmesinin müsebbibi olmuşlardır. Böylece, moğolca konuşan kavimler gittikçe *Türkler* aleyhine toprak kazançları elde ettiler. Ve öyle bir zaman geldi ki, *Çin*'den kovulan *Kıtaylar*, *Türkistan*'a gelerek kolayca buranın yüksek hâkimleri oldular. *Kırgızlar*, *yukarı Yenisey*'deki eski yurtlarına dönmüşlerdi.

X. yüzyılın başlarında mühim *Türk* ellerinden biri de *Kimekler*'dir. Orhun kitâbelerinde bu *Türk* elinin adı geçmiyor. Bu sebeble *Kimekler*'in VIII. yüzyılda başka isim taşıyan bir kavmî birliğe dahil bulunduklarını düşünebiliriz. Bu kavim *Çikler* olamaz mı? *Çikler* VIII. yüzyılın ortalarında oldukça mühim bir siyasî kuvvet halinde, *yukarı Kem* ile *İrtiş* arasındaki sahada yaşıyorlardı. *Uygur kağanı* Tanrıda-Bolmış-İl Etmiş-Bilge Kağan *(Moyunçur)* iki defa sefer yaparak *Çikler*'i hâkimiyeti altına almış, onlara *"tutuk"* tayin

89 *Hudud ul-âlem*, metin s. 79, tercüme Minorsky, s. 96 Halbuki görüldüğü gibi, Mervezî, *Bulaklar*'ı *Karluklar*'dan gösterir (s. 28. haşiye 71).

90 *Kâşgarlı*, *Kilisli*, I, s. 116, 337, *Atalay* I, s. 129–379.

etmiş, *işbaralar* ve *tarhanlar* vermişti[91]. *Kimekler*'in de başbuğlarının *tutuk* ünvanını taşıdığını biliyoruz[92]. *Çikler*'in adına bir daha hiç bir yerde tesadüf edilemiyor.

Kimekler, Yukarı İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Marquart, *Kimek* adını *İki İmek*'ten getiriyor ki, her halde imkânsız değildir. Bu Türk eli, yedi boydan meydana gelmişti: *İmi, İmek, Tatar, Bayandur, Kıfçak, Nilhaz* (?) ve *Ecled* (?)[93]. Buradaki *Tatar* adı dikkati çekiyor. Diğer taraftan *Yimek* (buradaki *İmek)* boyunun *Bayaud* adlı mühim bir oymağı da vardı[94]. Aynı adda bir *Moğol* boyunun da olduğunu biliyoruz[95]. Bunlar *Kimekler*'in bir kavmî birlikten ziyade, bir siyasî birlik olduğu ihtimalini hâtıra getiriyor. Esasen *Kimekler*'in daha IX. yüzyılda çözülmeğe başladıkları görülüyor. Bu asırda dahi *Kıpçaklar* müstakil bir *Türk kavmi* gibi zikrolunmuşlardır[96]. XI. yüzyılda ise *Kimek* adı ortadan kalmış ve bu el başlıca *Kıpçak* ve *Yimekler* (İmek) tarafından temsil edilmiştir. *Yimekler* mezkûr asırda da *İrtiş* boylarında idiler. *Kıpçaklar*'a gelince, IX. yüzyılda elden ayrılan bu boy batıya doğru göç etmiş ve *Oğuzlar*'a kuzeyden komşu olmuştur. Daha *hudûd ul-âlem*'de (kaynak: Ceyhanî, X. yüzyılın ilk çeyreği), *Kıpçaklar*'ın bazı âdetlerde *Oğuzlar*'a benzediği söylenir. Kâşgarlı da[97] *Kıpçaklar*'ın lehçelerinin birçok bakımlardan *Oğuzlar*'ınkine uyduğunu ifade eder. Bu keyfiyet *Kimekler*'in asıl kolunun da *On-Oklar*'a mı mensup olması ile ilgilidir? *Kıpçaklar*, bir taraftan nüfuslarının çoğalması, diğer taraftan belki de *Kimekler*'e mensup diğer bazı teşekküllerin katılması ile kuvvetlenerek, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Oğuzlar*'ı sıkıştırmaya başlamışlar ve onların göçlerinde mühim bir âmil olmuşlardır ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir. *Kıpçaklar*'ın Kâşgarlı ile çağdaş Kañlı adlı bir beğleri vardı[98]. Bunun buyruğundaki *Kıpçaklar* ertesi yüzyılda bu adla *(Kañlı)* anıldılar. *Kıpçaklar* nasıl *Kimekler*'den ayrılıp başlı başına bir el olmuşlar ve hattâ kardeş boy *Yimekler* ile akrabalıklarını reddetmişler ise[99], *Kañlılar* da daha sonraları müstakil bir kavim sayılmış ve *Oğuz* destanında da böyle gösterilmiştir.

91 *E.T. yazıtları, Şine Usu kitâbesi*, I, s. 170–172, 174.

92 *Mucmel ut-tevârih*, s, 420.

93 *Gerdizî*, s. 83–84; Minorsky, *Hudud-ul âlem, izahlar kısmı*, s. 304–305.

94 Nesevî, *Siyret us-sultan Celâluddin Menguberti*, fransızca tercüme O. Houdas, *Paris*, 1891, 1895, s. 44.

95 *Reşid ud-din*, yay. Berezin, s. 11

96 *İbn Hurdadbih*, s. 31.

97 *Atalay*, 31, 33, 154.

98 *Kâşgarlı, Kilisli*, III, s. 280, *Atalay*, III, s. 29.

99 *Kâşgarlı, Kilisli*, III, s. 22, *Atalay*, III, s. 379.

X. yüzyılın birinci yarısının ortalarına doğru *Cem (Emba)* ile *Yayık (Ural)* ırmakları arasında *Peçenekler* yaşıyordu. Bunların asıl ana kolu ise, bahsedilen zamanda, *Kara-Deniz*'in kuzeyindeki toprakların hâkimi idiler. *Peçenekler*'in *On-Oklar*'a mensup olmaları kuvvetle muhtemeldir. Buna karşılık bunların *Oğuzlar* ile hiçbir kavmî münasebetleri yoktur. Yani, bunlar 24 Oğuz boyundan biri olan *Peçenekler* ile aynı teşekkül değillerdir[100]. XI. Yüzyıldaki *Türk* kavimleri hakkındaki bu hülâsadan[101] sonra şimdi artık asıl konumuza geçebiliriz.

1– Oğuzlar'ın Yurdları:

X. yüzyılın birinci yarısında *Oğuzlar, Hazar* Denizi'nden *Sir (Seyhun, İnci)* ırmağının orta yatağındaki *Fârâb* (XI. yüzyıldaki türkçe adı ile Karaçuk) ve *İsficab* yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı[102]. İstahrî ve diğer coğrafyacıların eserlerinden, *Oğuz* ülkesinin batı, güney ve doğu sınırları hakkında kat'i bir fikir edinilebiliyor. Buna göre, *Oğuz* ülkesi batıda *Hazar* Denizi'ne dayanıyordu. X. yüzyılın başlarında, o zamana kadar gayri meskûn olan *Hazar* Denizi'nin doğu tarafındaki *Siyâh-Kûh (Kara-Dağ)* yarım adası onlar tarafından işgal ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarım ada türkçe *Mangışlağ* adını almıştır[103]. Güneyde *İslâm* ülkeleri ile olan sınıra gelince, batıda yani Harizm ülkesinde sınır *Curcani*'ye *(Gürgenç)* ve bilhassa bu şehrin kuzey batısındaki *Cît (Jît)* kasabasından başlıyordu. *Aral Gölü*'nün güneyindeki *Baratekin* de sınır kasabalarından idi[104]. *Mâvera un-nehr*'de sınır *Buhara* kuzeyindeki çölden başlıyarak *İsficab* bölgesine kadar uzanıyordu. Sir-Derya'nın sol kıyısında, *Karaçuk* dağlarının eteğinde ve *Yesi*'ye bir günlük mesafede bulunan müstahkem *Savran (Sabran), Müslümanlar*'ın *Oğuzlar*'a karşı sınır şehri idi. *Sir-Derya, Savran*'dan itibaren, *Oğuzlara* ait *bozkır* bölgesine giriyordu.

100 Oğuz Peçenek boyu hakkında: İkinci Bölüme bk.

101 Bu *Türk* kavimleri hakkında daha fazla bilgi için, Minorsky'nin *Hudud ul-âlem* (s. 263–315) ve *Mervezi*'deki (s. 92–110) izahlar kısmına bk.

102 *İstahrî* (yazılışı 930–3, kaynağı *Belhî*'nin yazılışı 920), s. 9, ayrıca s. 290.

103 *İstahrî*, s. 219; ondan naklen *İbn Havkal*, s. 389; *Hudud ul-âlem*'de (s. 24, Minorsky, s. 60) *Oğuzlar*'ın burada karada ve denizde olmak üzere, yol kesicilik yaptıkları söyleniyor. *Hudud ul-âlem*'de, bu bahiste de, *İstahrî* gibi, *Belhî*'ye (920) dayanılıyor.

104 *İstahrî*, s. 303; *Mukaddesî*, s. 289.

Fakat *Oğuz* ülkesinin kuzey sınırı hakkında sarih bir bilgiye sahip değiliz. İstahrî'ye bakılırsa, *Oğuz* ülkesinin sınırı bu yönde *İtil'*e kadar gidiyordu[105]. Fakat, İbn Fadlan 921 yılında *Bulgar'*a giderken *Emba'*dan sonra *Oğuzlar'*ı görmemiş, buna karşılık *Yayık'*ın batısında *Peçenekler'*e rastgelmişti. Bu sebeble İstahrî'nin sözlerinin doğru olması, bize göre, oldukça şüphelidir. *Hazar Denizi'*nin doğusundan *Karaçuk* dağlarına kadar uzanan çöl bölgesine, Belhî'ye bağlı müellifler[106] *Oğuz bozkırı (mefâzet ul-Ğuzziyye)* adını verirler. XIII. yüzyılda Türkler'in bu çöle Kara-Kum dedikleri anlaşılıyor.

Oğuz elinin toplu ve kalabalık bir halde oturdukları yer, *Sir* ırmağının ağzından orta yatağına kadar olan saha ile ırmağın her iki yanındaki ve bilhassa kuzeye doğru uzanan topraklardı. *Oğuz yabgusu* yani kıralının kışlağı olan şehir, ırmağın ağzından iki günlük mesafede ve ırmağa bir fersahlık yerde bulunuyordu. Bu şehir arabça eserlerde *el-Medînet ul-cedîde* veya *el-Karyet ul-hadîse*[107], farça *Hudûd ul-âlem'*de[108] *Dih-i nev* olarak geçer.

XIII. yüzyıla ait eserlerde şehrin *Yâñi Kent (Yeñi Kent)* şeklinde türkçe adı görülür[109]. Bununla beraber şehrin X. yüzyılda da bu türkçe adı taşımış olması imkânsız değildir. Yine aynı ırmağın kıyısındaki *Cend* ve *Ḫuvâre* şehirleri de *yabgunun* hâkimiyetinde olup, bu şehirlerde *Müslümanlar* da oturuyorlardı.

*İsficab'*ın kuzeyinden başlayarak *Sir-Derya'*ya muvazi olarak uzanan *Karaçuk* sıra dağları bölgesi de *Oğuzlar'*dan pek önemli bir kümenin yaşadığı bir yerdi. Kâşgarlı Mahmud[110], *Karaçuk'*un *Oğuz ülkesinin* adı olduğunu söylediği gibi, haritasında da *Karaçuk* dağını *Oğuz yurdu* olarak göstermiştir[111]. Ebu'l-Gâzi'nin *Şecere-i Terâkime'*sindeki *Türkmen* rivayetleri arasında *Oğuzlar'*ın yurdu olarak *Kazgurd* ile birlikte *Karaçuk'*tan bahsedilir[112]. Timur'un zafernâmelerinde de bu dağın adı geçiyor[113].

Oğuzlar bu yurdlarında çok eskiden beri oturmamakta idiler. İbn Hurdadbih[114], *Horasan* vâlisi Abdullah b. Tâhir (vâlilik zamanı 828–844), zamanında *Oğuzlar'*dan alınan 1000 tutsağın 600. 000 dirhem tuttuğunu bildiriyor. Bu 1000 *Oğuz* tutsağının, Abdullah b. Tâhir'in, oğlu Tâhir kumandasında *Oğuzlar'*a karşı gönderdiği bir ordu tarafından alındığı, Belazurî'nin bir kaydından anlaşılıyor[115]. Ancak her iki kayıtta da *Oğuzlar'*ın yurdu hakkında hiçbir açıklamada bulunulmuyor.

Oğuzlar ister *Orhun* bölgesindeki *Dokuz-Oğuzlar*, ister *On-Oklar'*a mensup bir teşekkül olsun onlar bu yurdlarına doğudan gelmişlerdi.

105 *İstahrî*, s. 10, 222; *Hudud ul-âlem*, s. 86, *Minorsky*, s. 100.

106 *İstahri* s. 217–218 *Hudud ul-âlem*, s. 55, 86.

107 Mes'udî *Murûc uz-zeheb*, yay. ve fransızca tercümesi Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, *Paris*, 1891, s. 212; *İbn Havkal*, s. 512; bu eserden naklen İdrisî, *Nuzhet ul-muştak*, *Köprülü ktp.*, nr. 955, yap. 419 b.

108 s. 123, Minorsky, s. 122.

109 *The journey of William of Rubruck*, ingilizcesi tercümesi W. Woodville Rockhill, *London*, 1900, s. 14; Cuveynî'de *(Tarih-i cihanguşây*, yay. M. Muhammed-i Kazvinî, I, s. 69, 72) شهر كنت ise de, *Câmi ut-tevârih'*in teyid ettiği gibi (oradaki haşiyelere bk.), bu kelime: شهر يانكى كنت olacaktır.

110 قراجق – اسم الفاراب وهى اسم بلاد الغزية "*Karaçuk*: *Farab'*ın ve *Oğuz* ülkesinin adıdır" *(Kilisli*, I, s. 404). B. Atalay bu cümledeki وهى اسم بلاد الغزية ibaresinin yanlış olduğunu sanarak (I, s. 487), cümleyi: "bu, *Oğuz* şehirlerinden birinin adıdır" şeklinde değiştirmiştir. Halbuki Kâşgarlı, *Karaçuk'*un hem *Fârâb* şehrinin, hem de *Oğuz* ülkesinin adı olduğunu söylemektedir.

111 Bu harita Kilisli yayınında I, ciltte, Atalay tercümesinde II. ciltdedir.

112 "Oğuz ilinin yurtlarınıñ kün doğuşu İssiğ *Köl* ve Almalık ve kıblesi Sayram ve Kazgurt dağı ve Karacık tağı ve temür kazığı Uluğ Tağ ve Kiçik Tağ ki misniñ kâni bolur ve kün batışı Sir Suyunıñ ayağı Yangı Kent ve Kara Kum. Uşbu ayıtılgan yerleriniñ içinde ornıda tört min ve beş min yıl olturdılar" (N. Kononof, *Moskova-Leningrad*, 1958, s. 40). Görüldüğü üzere, Ebu'l-Gazî'nin *Oğuzlar'*ın yurdu ile ilgili rivayeti gerçeğe çok yakındır. Yalnız *Oğuz* yurdunun gün doğusunun *Issık-Göl* ve *Almalık* olduğu hakkındaki ifade, X. yüzyıl için doğru değildir.

113 درینولا خبر رسید که عادلشاه جلایر با چند کس درکوهستان قراجق سرکشته می کردد
حضرت صاحب قران برات خواجه کوکلتاش و ایلچی بوغارا با پانزده سوار بطلب او
فرستاد و ایشان ازسمرقند شبکیر کرده روان شدند و چون بأترار رسیدند از آنجا جماعتی
بیرون کرده دران کوهها بجست وجوی عادلشاه اشتغال نمودند اورا در موضع آق سوما بدست
آورده بیاساق رسانیدند و آق سوما میلی است که در بینی کوه قراجق ساخته اند جهت دید بانی
که از آنجا بطرف دشت قبچاق احتیاط می نمایند

(Şerefuddin Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, *Calcutta*, 1887, I, s. 272–273). Bu kayıd aynı zamanda *Karaçuk'*un engin bozkıra nasıl hâkim bir mevkide bulunduğunu ve bozkırın oradan gözetlendiğini de gösteriyor.

Timur ikinci defa Toktamış üzerine giderken buradan geçmişti:

و اختر سعد با تمام عساکر کردون مآثر روی کشور کشاي براه نهاد و از یسي وقراجوق
و صبران [صیران : metin] کذشته *(aynı eser*, I, s. 503)

Nizâm-i Şâmî'de *(Zafernâme*, yay. Felix Tauer, *Praha*, 1937, I, s. 118). Kısaca anlatılan bahis arasında *Karaçuk* adı geçer. Bu kayıtlardan Kâşgarlı ve Ebû'l-Gazi'de *Oğuz* yurtları arasında gösterilen *Karaçuk* dağının yeri iyice anlaşılmış bulunuyor. Bugün bu sıradağa *Kara-Tav* (tağ) denilmektedir (Z.V. Togan, *Türk ili haritası ve ona ait izahlar*, *İstanbul*, 1945).

114 s. 37, 39.

115 *Futûh ul-buldân*, *Kahire*, 1350, s. 420.

Eğer *Oğuzlar*, *On-Oklar*'dan iseler, -ki bu, çok daha muhtemeldir- onların *aşağı Sir-Derya* kıyılarına gelmeleri *Karluklar*'ın *On-Ok* ülkesindeki fetih hareketleri ile ilgili olabilir. *Aşağı Sir-Derya* boylarının ve *Aral* kıyılarını *Oğuzlar*'dan önceki sâhiblerinin ise *Peçenekler* olduğu anlaşılıyor. Daha önce söylendiği gibi, Peçenekler'den üç asil boyun adı *Kenger* idi. Bunun *Gök-Türkler*'in 701 yılındaki *Suğdak* seferi dolayısı ile geçen ve *Kara-çuk* dağları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşadığı anlaşılan *Kengeres* teşekkülünün adı ile aynı olduğu kabul edilmiştir[116]. Buna ilâve olarak, el-Birunî'deki bir kayıtda *Peçenekler*'in *Aral Gölü* çevresinde, *Harizm*'e komşu olarak yaşadıkları görülmektedir[117]. Diğer taraftan elimizde, *Peçenekler*'in bir zamanlar *Karluklar* ile komşu yaşadıklarını ifade eden yine aynı müellifin diğer bir eserinde başka bir kayıd da vardır[118]. Bu komşuluk her halde *İsficab* ve *Talas* taraflarında olsa gerektir[119].

Peçenekler, *Sir-Derya* boyları ile *Aral Gölü* çevresinde iken *Oğuzlar* nerede bulunuyorlardı? Bu hususta kat'i bir şey söylemek mümkün değildir. Reşidüddin'deki Türkler'in destanî tarihlerinde *Talas* bölgesinden başka doğudaki *Almalık* bölgesi de *Oğuzlar*'ın yurdlarından sayılmaktadır[120]. Eğer Oğuzlar *On-Oklar*'a mensup idiler ise onların, *Çu* ve *Talas* vâdilerinde yaşayan, Çinliler'in Nu-şe-pi dedikleri koldan olmaları en kuvvetli ihtimaldir. Anlaşıldığına göre, *Oğuzlar* doğudan *Peçenekler*'e saldırdılar. Her halde iki komşu kavim arasında çetin savaşlar vukubuldu ve en sonunda *Oğuzlar*, *Peçenekler*'i *Emba* ırmağının ötesine attılar. *Oğuzlar*'ın *Peçenekler*'in yurdlarını ne zaman ele geçirdikleri de bilinemiyor. Yurdlarından atılan *Peçenekler*, *Emba* ile *İtil* arasında yerleşmişlerdi. Fakat burada da 883–893 yılları arasında *Oğuzlar* ile *Hazarlar*'ın müşterek hücumlarına uğradılar. Mağlûb olan *Peçenekler*'in mühim bir kısmı, *İtil*'i geçerek *Kara-Deniz*'in kuzeyindeki topraklara gittiler[121]. *Peçenekler*'in bu yeni yurdlarında

116 13. sahifedeki 25 numaralı haşiyeye bk.

117 *Tahdidu nihayât il-emâkin*, *Fâtih* ktp., nr. 3386, s. 205–206; bu metin için ayrıca: *Al-Biruni Commomeration volume*, *İran society*, *Calcutta*, 1951, s. 250 ve devamı.

118 قال الرازى فى كتاب الخواص إن بارض الترك بين خرلخ و البجناك عقبة اذا مر عليها جيش او قطيع..... (*Kitab ul-cumâhir*, *Haydarabad*, 1355, s. 218)

119 Ayrıca Mes'udî (*Kitâb ut-tenbih ve'l-işrâf*, yay. De Goeje, *BAG*, *Leiden*, 1894, s. 180–181), *Aral Gölü* çevresinde *Peçenek*, *Becni*, *Bacgerd ve Nukerde* kavimleri ile *Oğuz*, *Karluk* ve *Kimekler* arasında savaşlar olduğu ve bu dört kavmin bu savaşlar sonucunda yurtlarını terkederek kuzey *Kafkasya*'ya göç ettiklerini yazar.

120 *Oğuzlar'a aid destanî mahiyetde eserler*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, sayı 3–4, s. 360–361.

121 A.N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 33, 39–43.

talihleri yâver gitti. Onlar kısa bir zamanda *Don* ırmağından *Tuna*'ya kadar olan yerleri fethettiler. *Peçenekler*, *Balkanlar*'da da mühim bir siyasî kuvvet olarak XI. yüzyılın sonlarına kadar kaldılar. *Bizanslılar* ile ittifak eden *Kıpçaklar* bu kavmin ortadan kalkmasında mühim bir âmil olmuşlardır[122]. *Peçenekler*'in bir kısmı ana kümeyi takib etmeyerek *Yayık*'ın batısında kalmıştı[123].

Ebu'l-Gazi'nin naklettiği *Türkmen* rivayetlerinde, *Oğuz-Peçenek* mücadelelerine ait bazı hâtıralar da yer almıştır. Bu hâtıraların birinde *Peçenek* elinin Toymaduk adlı pâdişahının Salur Kazan'ın babası Enkiş'i yenerek hatununu tutsak aldığından bahsedilir. Üç yıl sonra Enkiş naibini mal ile Toymaduk'a göndererek karısını kurtarmıştır[124]. Yine orada bulunan bir manzumede Salur Kazan'ın otuz kırk bin çeri ile *Becene* ellerine yürüyüb onları kırdığı, bir nicesinin çok yalvararak kurtulduğu bildiriliyor[125]. Ebu'l-Gazi bu rivayetleri *Türkmenler*'in ellerindeki *Oğuz-nâmeler*'den nakletmişdir. Aksi takdirde, bu rivayetlerin XVII. yüzyıla kadar hâfızalarda saklanması imkânsız idi. Fakat *Türkmenler*'in ellerindeki bu *Oğuz-nâmelerden* hiç birisi galiba bize kadar gelmemiş olduğu gibi, ne zaman yazıldıklarını da bilmiyoruz.

2- Oğuzlar'ın Yaşayış Tarzı:

X. Yüzyılın başlarında *Oğuzlar*'ın çoğunluğu göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bu *elin* XI. yüzyılda 24 boydan meydana gelmiş olduğunu biliyoruz[126]. Her boyun başında *"beğ"* ünvanlı âsilzâdeler bulunuyordu. Destanlara dayanarak söylemek mümkündür ki, beğlerin 40 kişiden mürekkeb silâh arkadaşları vardır ki, bunlara *yoldaş* deniliği anlaşılıyor[127]. Her kavmin asilzâdesi gibi, *Oğuz beğleri* de çok varlıklı idiler. İbn Fadlân[128], *Oğuzlar* arasında yüz bin koyuna ve on bin ata sahib kimseleri gördüğünü söylüyor.

Mes'udî'ye göre, *Oğuzlar*, *yüksek (el-eâli)*, *orta (el-evâsıt)* ve *aşağı (el-esâfil)* olmak üzere üç sınıf idiler[129]. Bununla beraber Mes'-

122 Bu *Türk* elinin tarihi hakkında A.N. Kurat'ın eserine bk.

123 *İbn Fadlân*, Z.V. Togan *yay.*, s. 17–18, Sami ed-Dehhân yay., s. 106; Konstantin Porphyrogennetos, *De Administrando imperio* (A.N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 258).

124 Üçüncü Bölüme bk.

125 Üçüncü Bölüme bk.

126 Bu hususta İkinci Bölüme bk.

127 Üçüncü Bölüme bk.

128 Z.V. Togan yay., s. 17, S. ed-Dehhân yay., s. 106.

129 *Murûc uz-zeheb*, I, s. 212.

udî'nin bu kaydı oldukça müphemdir. Bu kelimeler, *Oğuz eli* arasındaki içtimaî bir seviye farkını mı belirtiyor, yani asilleri *(beğ)*, hür insanları *(el)* ve köleleri *(kün?)* [130] mi kasdediyor, yoksa sadece siyasî bir gruplaşmayı yani onların *büyük orta* ve *küçük* olmak, üzere, üç küme halinde mi olduklarını ifade ediyor? Biz yayınlayanların aksine olarak, cümlenin asıl mânasına bağlı kalarak birinci şıkkı kabul ediyoruz. Fakat Oğuzlar'ın siyasî bakımdan üç kümeye ayrılmış olmaları da imkânsız değildir.

X. yüzyıl başlarında yabguların kışın oturdukları *Yeñi-Kent* ile *Cend* ve *Huvâre* şehirlerinde *Müslümanlar* da bulunuyorlardı. Bu üç şehirden en büyüğü *yabgu*'nun oturduğu *Yeñi-Kent* idi. Son iki şehrin de *Oğuzlar*'a tâbi olduğunu biliyoruz. Mes'udî'ye bakılırsa [131] bu şehirlerdeki yerleşik halkın çoğu da *Oğuzlar*'dan idi. Kâşgarlı'nın zikrettiği *Oğuz* şehirleri bunlardan ayrıdır. Kâşgarlı'da bu üç şehrin adı geçmez. Kâşgarlı'nın *Oğuz* şehirleri olarak zikrettiği şehirler şunlardır: *Sepren, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Sitgün.* Bunlardan *Sepren,* X. yüzyıl coğrafyacılarındaki *Sabran (Savran)* dır. *Sabran,* daha önce işaret edildiği gibi, X. yüzyılın ilk çeyreğinde *Oğuz* sınırında bulunan bir *Müslüman* şehri idi. Burası müstahkem bir şehir olup, yedi kat surla çevrilmişti. Ayrıca şehrin *rabazı* da vardı. *Câmi de* iç şehirde (şehristan) bulunuyordu. *Oğuzlar* barış yapmak veya ticaret işleri için bu şehre gelirlerdi [132]. *Karaçuk*'a gelince, Kâşgarlı bunun *Fârâb* şehrinin adı olduğunu söylüyor [133]. *Fârâb, Aris çayının Sir-Derya*'ya döküldüğü yerde bulunan küçük bir yöredir. Yörenin idare merkezi *Keder* kasabası idi. *Vesic* yörenin diğer mühim bir kasabası olup, meşhur filozof Fârâbî bu şehre mensuptu [134]. Mukaddesî'ye göre [135] *Fârâb,* en büyük şehri de yine *Fârâb* adını taşıyan bir rüstâk, yani bir yöredir. *Fârâb* şehri, ona göre, 70 000 erkek nüfusu (!) ve bir câmisi olan bir şehirdir. Şehirdeki dükkânların çoğu *varoşta* ve pek azı kale surlarının içinde idi. Aynı müellif *Keder* ve *Vesic*'i de ayrıca zikrediyor [136].

130 *Türkiye*'de hâlâ kullanılan tâbirlerden: "ele güne karşı"; "el gün ne der".

131 و عليها مدينة الترك يقال لها المدينة الجديدة فيها مسلمون و الاغلب من الترك فى هذا الموضع الغزية بواد و حضر *(Murûc uz-zeheb,* I, s. 212.)

132 *İstahrî*, s. 346; *İbn Havkal*, 511; *Hudud ul-âlem*, s. 118, *Minorsky*, 119; *Mukaddesî*, s. 274.

133 110 numaralı haşiyeye bk.

134 *İstahrî*, s. 346; *İbn Havkal*, s. 510, 511.

135 s. 273.

136 Gösterilen yer.

Bu durum karşısında, Barthold'un dediği gibi [137], *Fârâb*'ı yeni bir şehir kabul etmek yerinde olacaktır. Anlaşıldığına göre *Oğuzlar Fârâb*'a *Karaçuk* adını vermişlerdir. Fakat şehrin bu adı şimdiye kadar başka hiç bir eserde görülmemiştir.

Suğnak'a gelince, Minorsky [138], haklı olarak bunu *Hudud ulâlem*'deki *Sunâh* ile birleştirmiştir. *Sunâh, Fârâb*'a bağlı bir şehir olup, orada her tarafa ihraç edilen yaylar yapılıyordu. *Suğnak, Oğuzlar*'dan sonra *Kıpçaklar*'ın *Sir-Derya* kıyısındaki başlıca merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin bugün harâbeleri vardır.

Oğuz şehirlerinden biri olan *Karnak* hakkında başka hiç bir yerde bir kayda rastgelmedik. Z.V. Togan [139], Türk ili haritasında *Karnak*'ı *Yesi*'nin az kuzey batısında, ondan bir konak mesafede göstermiştir. Diğer taraftan *Sabran*'ın yakınındaki *Sâdık Ata Tepe*'nin *Karnak* olduğu ileri sürülmektedir [140]. Her halde *Karnak*'ı *Savran* taraflarında aramak gerekir.

Sitkün'e gelince, bunun X. yüzyıl coğrafyacılarında geçen *Süt-Kend* olması pek muhtemeldir. *Süt-Kend, Fârâb* yöresine yakın bir yerde *Sir-Derya*'nın sol sahilinde bulunmakta olup, bugün harâbeleri vardır. Bu şehirde bir cuma mescidi (câmi) vardı. *Süt-Kend* yöresinde daha X. yüzyılın ilk çeyreğinde, kalabalık sayıda *Müslüman* olmuş *Oğuzlar* ve *Karluklar*'ın oturdukları bildiriliyor. Bu *Müslüman Oğuzlar* ve *Karluklar* yöreyi kavimdaşları olan gayr-i *Müslim Türkler*'e karşı koruyorlardı. Ayrıca *Fârâb, Kencede* ve *Şaş* arasındaki bitek otlaklarda, *Türkler*'den *Müslüman* olmuş 1000 çadıra yakın bir küme vardı [141]. El-Birunî, gençliğinde her yıl Harizm-Şah'a bizzat kendi yaptığı *ilaçlar* ve *mumya* getiren Süt-Kendli bir *Türkmen* tabibini tanıyordu [142].

Şüphe yoktur ki, *Oğuz* şehirleri Kâşgarlı'nın bu saydıklarından ibaret değildi. Onların *Sir-Derya* kıyılarında, yerleşik olarak yaşadık-

137 *Fârâb maddesi, İ.A.*, IV, s. 451.

138 *Hudud ul-âlem*. s. 118, *Minorsky*, s. 119, 358.

139 *Türk ili haritası ve ona ait izahlar, İstanbul*, 1943.

140 B. Ögel, *aynı eser*, s. 340.

141 *İbn Havkal*, s. 510, 511; *Hudud ul-âlem*, s. 117, *Minorsky*, s. 118–119. *Süt-Kend*'de yapılan kazıların sonuçları üzerinde: B. Ögel, *aynı eser*, s. 336–337.

142 *Kitâb ul-cumâhir*, s. 205. Aynı müellif *Süt-Kend*'i bir *Türkmen* şehri olarak vasıflar *(el-Kanun ul-Mes'udî, Haydarabâd*, 1374, II, s. 575).

ları daha bazı veya bir çok *şehir, kasaba* ve *köyler* de vardı[143]. Diğer taraftan, onların Kâşgarlı'nın bahsettiği devirden sonra da yeni şehirlere sahib oldukları anlaşılıyor. Bunlardan biri olarak *Barçınlığ-Kent* zikredilebilir. Gerçekten bu şehrin adına, XII. yüzyıldan önceki eserlerde rastgelinmez. *Barçınlığ-Kent, Sir-Derya* boylarının *Moğollar* tarafından fethi esnasında *Sığnak* ve *Öz-Kent*'ten sonra zikredilen üçüncü şehirdir. Ondan sonra sıra ile *Eşnas, Cend* ve *Şehir* (Yeni) *Kent'*-in fethi anlatılıyor[144]. Zamanımızda *Cirik* kale harabelerinin altında *Yeni-Derya* ile birleşen *Barşin-Derya* adlı bir kuru *çay* veya eski bir *kanal* bulunmaktadır ki, bunun *Barçınlığ-Kent* ile ilgili olduğu muhakkaktır. Bu kuru *çay*'ın kıyısında *Uz-Kent* ve *Sırlı-Tam* şehirlerinin harâbeleri görülmektedir[145]. Buradaki *Uz-Kent*'in Cüveynî'deki *Sığnak*'tan sonra zikredilen şehir olduğunda şüphe yoktur. Bu *kuruçay* veya kanalın kıyısında daha bazı şehir ve kale harabeleri de bulunmaktadır. *Kök-Kesene* ve *Barşin-Derya* hakkında bundan 64 yıl önce ilk defa esaslıca bilgi veren arkeolog V.A. Kallaur haklı olarak *Barçınlığ-Kent*'in de bu *Barşin-Derya* üzerinde olacağı sonucuna varmıştır[146]. Kallaur, bu *kuruçay* yatağının *(Sir-Derya*'nın eski yatağı mı?) *Çardar*'dan *Uz-Kent*'e kadar olan kısmının da *Uguz Jilgası (Oğuz deresi)* adını taşıdığını bildiriyor[147]. *Sığnak* şehri harâbelerinden on üç fersahlık bir mesafede, *Kök-Kesene* harâbeleri vardır. *Kök-Kesene*'yi ilk defa ziyaret eden Kallaur, burada tuğladan yapılmış ve mavi renkli *(gök)* süslemeleri olan harab bir *kümbet* görmüştü. Bu türbenin güney batı tarafında, henüz bazı duvarları tamamen yıkılmamış olan daha küçük bir *türbe* meydana çıkarılmıştır. Kallaur bu türbelerin etrafında da bir çok tepe ve tepecikler görmüş olup, bunların eski mezar kalıntıları mı, yoksa meskûn sahayı mı teşkil ettiğini anlayamamıştı. 1927 yılında burayı ziyaret eden A. Yakubovskiy, türbenin çökmüş olduğunu görmekle beraber bu türbe ve çevresinde yaptığı araştırmalardan sonra *Kök-Kesene*'nin çini işleme bakımından şâheser bir âbide olduğunu

143 Anlaşıldığına göre, *Sir-Derya* kıyılarında pek çok harâbe vardır. Bunlardan bazıları üzerinde yapılan hafriyatın sonuçları hakkında: S.P. Tolstov, *Goroda Guzov, Sovetskaya Etnografiya*, 1947, nr., 3, s. 55–102 (Dr. İsmail Kaynak'ın türkçe tercümesinden faydalanılmıştır). Ayrıca B. Ögel *aynı eser*, s. 333–341.

144 *Cuveynî*, I. 64, 67, 72, 79.

145 V.M. Jirmunskiy, *Sir-derya boyunda Oğuzlar'a dâir izler*, türkçe tercümes iİsmail Kaynak, *Belleten*, sayı 99, s. 480–481.

146 *Aynı yazı*, s. 482.

147 *Aynı yazı*, s. 480–481.

söylediği gibi, buralarda bir zamanlar yüksek bir medeniyetin mevcut olduğu hükmüne de varmıştır[148].

Ebû'l-Gazi Bahadır Han, *Türkmenler*'in tarih bilen bahşılarından, 7 kızın *Oğuz eli*'ni "ağızlarına baktırıb" çok yıllar beğlik yaptıklarını anlatmaktadır. Bunlardan biri, Karmış Bay'ın kızı ve Mamış Beğ'in karısı Barçın Salur (Salur Barçın?) idi. "Onun türbesi *Sir-Derya*'nın yakasında olup, halkça meşhurdur ve *Özbekler* ona "Barçın'ıñ *Kök kâşâne*"si derler[149]. Ebu'l-Gazi'nin bu sözlerinden *Kök-Kesene (Kök-Kâşane - Gök çinili)* türbesinin *Oğuzlar*'dan Barçın Hatun'a izafe edildiği ve bunun halkça bilinen bir şey olduğu anlaşılıyor. Bütün bunlardan, pek muhtemel olarak şu hükme varmak mümkündür: XII. yüzyıl'da *Sir-Derya* boylarında *Salur* boyu'ndan Barçın Hatun bir kısım *Oğuzlar* üzerinde nüfuz ve hâkimiyet kazanmıştı. Akıllı olduğu kadar varlıklı olan bu hatunun hâkim bulunduğu *Sir-Derya* bölgesinde yeni bir şehir kuruldu ve bu, "*Barçınlığ-Kent*" adını aldı, yani Barçın'a ait şehir. Bu hatun kendisi için, *Merv*'deki Sultan Sancar ve *Ürgenç*'teki Harizm-Şah Tekiş'in türbelerine benzeyen kubbesi gök çiniler ile süslü muhteşem bir türbe yaptırdı. Şehrin bu türbenin yapımından sonra kurulmuş olması da muhtemeldir. *Barçınlığ Kent* ile birlikte geçen *Öz-Kent* ve *Aşnas*'ın da yeni şehirler olduğu anlaşılıyor. Çünkü, daha önceki eserlerde bu şehirlerin adları geçmiyor. Şimdiki bilgimize göre, *Barçınlığ - Kent*'in adı, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçmektedir.

Oğuz şehirlerinde yapılan kazılar buralarda yüksek bir kültür hayatının varlığını göstermiştir. Kallaur, Yakubovskiy ve Tolstov gibi arkeologlar bu hususu gayet açık bir şekilde belirtmişlerdir[150].

Oğuzlar'dan mühim bir kısmının oturak yaşayışa geçmelerinde en mühim âmil, onların *İslâmlığı* kabulleridir. Onlar arasında *İslâmiyet* yayıldıkça ve kuvvetlendikçe oturak hayat da gelişmiştir. Görüldüğü gibi, bu şehirlerin mühim bir kısmı X. yüzyılın ilk çeyreğinde *Oğuzlar*'ın idaresinde değildi. Her halde onlar *Müslüman* olduktan sonra bu şehirleri ellerine geçirmişlerdir. Kâşgarlı'dan başka, *Oğuzlar*'ın şehirleri olduğunu bildiren diğer bir müellif de İdrisî'dir (eseri-

148 V.M. Jirmunskiy, *aynı yazı*, s. 477–478; Yakubovskiy bu türbenin, *Özbek* hanlarından birine ait olabileceğini söylemekle beraber (s. 477), türbenin, *Merv*'deki Sultan Sancar türbesi, *Ürgenç'teki* Harizm-Şah Tekiş ve yine burada bulunan Fahruddin-i Râzî'nin türbeleri ile bazı benzerlikleri olduğunu da belirtmiştir (aynı makale, s. 478).

149 *Şecere-i Terâkime*, s. 79.

150 Bu hususta 143 ve 145 numaralı haşiyelerde gösterilen eserlere bk.

nin yazılış tarihi 1154). **İdrisî**, "*Oğuzlar*'ın şehirleri çoktur, bunlar kuzeye ve batıya doğru uzanmaktadır" demektedir[151].

Göçebe Oğuzlar, bu şehirlerde yaşayan oturak eldaşlarına, istihfafla, *Yatuk* (yani tembel) diyorlardı. Çünkü onlara göre bu oturak eldaşları savaş yapmayarak tembel tembel şehirlerinde otururlardı[152]. *Oğuz* şehirlerinin çoğunda *Mâvera-un-nehr*'in yerli unsurları da bulunuyordu ki, *Oğuzlar* bunlara *Sukak* diyorlardı[153].

Moğol istilâsı esnasında bir kısım *Göçebe Türkmenler*'in aşağı *Sir-Derya* boylarında oturduklarını biliyoruz[154].

Yerleşik Oğuzlar'ın, göçebe eldaşlarının siyasî faaliyetleri ve göçlerine büyük ölçüde katılmıyarak, *Moğol* istilâsına kadar, bu şehirlerde oturmakta devam ettikleri söylenebilir. *Moğol* istilâsı sonucunda bu şehirlerin pek çoğu veya hepsi oturulmayacak derecede tahribata uğramıştı[155]. Bu şehir, kasaba köylerde oturan *Oğuz* yerleşik halkı ne oldu? Bu soruya şöyle cevap vermek mümkündür: Bir bölüğü öldü, bir bölüğü tutsak alındı, mühim bir kısmı da *Horasan*'a kaçtı. *Moğol* istilâsının *İran*'a da yayılması üzerine, *Horasan*'a kaçanlar, o esnada emin bir ülke olan *Anadolu*'ya geldiler. *Anadolu*'da göçebeler, köylüler ve şehirliler arasında, bilhassa "*Horasan*"a bağlanan bu geliş hâtırası asırlarca unutulmayarak zamanımıza kadar yaşamıştır. Buradaki "*Horasan*" adı ile şüphesiz *Türkistan* da ifade olunuyordu.

3– İktisadî Hayatları:

XI. yüzyılın başlarında büyük bir çoğunluğu göçebe bir hayat yaşayan *Oğuzlar*'ın iktisadî faaliyetleri, bu yaşayışın icabı olarak, başlıca hayvan yetiştiriciliğine inhisar ediyordu. Bu sebeble onların servetlerini *koyun sürüleri*, *yılkılar (at sürüleri)*, *develer* ve hattâ *Hudud ul-âlem*'e göre[156], *sığır* teşkil ediyordu. *At* binek (binit) ve *deve* de taşıma vasıtası *(yüklet)* olarak kullanılıyordu. **İbn Fad-**

151 S.P. Tolstov, *Goroda Guzov*, s. 55 ve devamı.

152 *Kâşgarlı*, *Kilisli*, III, s. 11, *Atalay* III, s. 14.

153 *Kâşgarlı*, *Kilisli*, II. s. 229, *Atalay*, II, s. 287. Bu kelime nereden geliyor?

154 111. sahifeye bk.

155 "Biz bu ülkede *(Sir-derya* kıyıları) sayısız harabolmuş şehirler, yıkılmış köyler ve nice terkedilmiş kasabalar gördük. Bu ülkede adını bilmediğim bir ırmak *(Sir-derya)* olup, onun kıyılarında *Yeni-Kent (lanckent)*, *Barchin ve Ornas (Eşnas)* adlı şehirler ile adlarını bilmediğim daha nice şehirler vardır" *(The Journey of Friar John of Plan de Carpine to the court of Kuyuk Khan* 1245–1247, s. 14, Rubruck seyahatnâmesinin başında, *Rockhill* basımı).

156 و خواستهٔ ایشان اسبست و کاو و کوسپند (s. 86, *Minorsky*, s. 110).

lân[157] "*Türk develeri*" (جمال التركية) sözü ile bugün *Anadolu*'da "*buhur*" denilen iki hörgüçlü develeri kast etmiş olsa gerektir. Yine aynı müellif *Bulgarlar*'ın at eti yediklerini kayd etmekte, fakat *Oğuzlar* için böyle bir söz söylememektedir. *Oğuz sü-başısı* **Etrek**, **İbn Fadlân** ve arkadaşlarına olduğu gibi, kendi akrabaları için de koyun kestirmişti. Fakat *Oğuzlar*'dan ölenlerin atlarının yenildiğini aynı müellif kaydetmektedir. Diğer taraftan *Oğuz* destanları da *Oğuzlar*'ın diğer *Türk* elleri gibi, at eti ve hattâ deve eti yediklerini göstermektedir. At eti, belki de, onlarca âdi zamanlarda değil, müstesna günlerde yenilmekte idi. *Oğuzlar*'ın *Müslüman* olduktan sonra, umumiyetle at eti yemekten vazgeçtikleri anlaşılıyor. Çünkü, dahil oldukları *Hanefi* mezhebi at eti yenmesini mübah kılmamıştı.

Oğuzlar ile komşu *İslâm* kavimleri arasında canlı bir ticarî faaliyetin mevcut olduğu görülüyor. Oğuz yurdundan geçen en mühim ticaret yolu Harizm'den *İtil* bölgesine giden yol idi. Bu yolun pek işlek bir yol olduğunu biliyoruz. Coğrafyacılar müştereken, *Oğuzlar*'ın tâcirlerinin çok olduğunu belirtiyorlar[158]. **İbn Fadlân**[159] 5000 kişilik muazzam bir kervan içinde *Oğuz* yurdundan geçmişti. *Oğuzlar*, barış zamanlarında ticaret maksadı ile *Harizm*'de *Curcaniye* ve *Barategin* şehirlerine, *Mâvera un-nehr*'de de *Sabran* şehrine geliyorlardı[160]. *Oğuzlar*'ın başlıca ticaret malı koyun idi. *Horasan* ve *Mâvera un-nehr* halkı et ihtiyacını *Oğuzlar* ve *Karluklar*'dan temin ediyordu[161]. Türk koyununun *Mâvera un-nehr* ve *Horasan* koyunlarından ayrı bir soy olup, makbul tutulduğu anlaşılıyorsa da[162] başlıca vasıfları iyice bilinemiyor.

Oğuzlar'ın ayrıca *İslâm âleminde* meşhur olan *Türk keçesi* sattıklarına[163] da ihtimal verilebilir[164].

Oğuzlar ise, komşu *İslâm* memleketlerinden bilhassa dokuma mamulleri satın alıyorlardı.

157 *Z.V. Togan* yay., s. 8, *S. ed-Dehhân* yay. s. 86.

158 *İstahrî*, s. 299; *Hudud ul-âlem*, s. 118, *Minorsky*, s. 119; *İbn Havkal*, s. 511. Ebû Dulef'te (Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, yay. F. Wustenfeld, *Leipzig*, 1868, III, s. 44 *Sin* maddesi) *Oğuzlar*'ın *Hind* ve *Çin* ile ticaret yaptıkları söyleniyor ki, mübalâğalı olsa gerektir.

159 *Z.V. Togan*, yay., s. 14, *S. ed-Dehhân* yay., s. 98.

160 *İstahrî*, s. 299, 303; *İbn Havkal*, s. 511; *Hudud ul-âlem*, s. 118, *Minorsky*, s. 119.

161 *İstahrî*, s. 281, 288.

162 İmadud-din el-İsfahanî (Bundarî kısaltması), yay. Houtsma, *Leyden*, 1889, s. 5, 282, türkçe tercümesi K. Burslan, (T.T.K.), *İstanbul*, 1943, s. 3, 253.

163 Yakubî *(Kitâb ul-buldân*, *Bağdat*, s. 60, *Leiden*, 1892, s. 295), *Türkler*'in en iyi *keçe* imal eden kavim olduğunu yazıyor.

164 *İbn Fadlân* (s. 8), *Harizm*'de soğuk günlerde bir evin içinde kurulmuş olan *Türk keçesinden* bir çadırda oturmuştur.

4– Dini İnanışları:

X. yüzyıl başlarında *Oğuzlar*, *Uygurlar* müstesna olmak üzere, diğer Türk elleri gibi kendi kavmî dinî inanışlarını devam ettiriyorlardı. *İslâm* âleminde *Türkler*'in Allah fikrine sahib oldukları ve bunu Tanrı adıyle ifade ettikleri biliniyordu[165]. *Türkler*'in yaratıcıya Uluğ-Bayat adını verdikleri de *İslâm* bilginlerine ulaşmıştı[166]. Fakat, *Oğuz* din adamlarının Tanrı'nın sıfatları ile ilgili tasavvurları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Her halde *Oğuzlar*'dan alelâde kimselerin bu husustaki tasavvurları pek zengin değildi ve onlar Tanrı'ya insanî vasıflar izafe ediyorlardı. *Oğuzlar*'dan biri İbn Fadlân'a Tanrı'nın karısı olup olmadığını sormuş, müellif de bu soru üzerine bir hayli tövbe ve istiğfar etmiş ve *Oğuz* da aynı şeyi yapmıştı[167].

Ebû Dulef seyahatnâmesi'nde[168] *Oğuzlar*'ın bir *mabetleri* olduğu söyleniyor ve içinde *put* bulunmadığı ilâve ediliyor.

İbn Fadlân ne bir mabed gördüğünden ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahseder. Fakat *Oğuzlar*'ın hakîmleri olduğunu biliyoruz. Oğuzlar bu manevî şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı[169]. Hattâ bu hakîmlerin *Oğuzlar*'ın kanları ve davarları üzerinde hüküm sahibi bulundukları söyleniyor ki, bu ifadeden manevî şahsiyetlerin *el* üzerinde ne kadar önemli bir tesir ve nüfuzları olduğu iyice anlaşılıyor[170]. İşte bizim Korkut-Ata (Dede-Korkut) bu

165 *İbn Fadlân*, Z.V. Togan yay., s. 10; S. ed-Dehhân yay, s. 92; Makdisî, *Kitâb ul-bed' ve't-tarih*, yay. ve tercüme eden Cl. Huart, Paris, 1907, IV, metin s. 63, tercüme s. 57.

166 Makdisî, gösterilen yer. Fahruddin Mubârek-Şah'da *(Tarikh-i Fakhurud'd-din Mubarakshah*, yay. E. Denison Ross, *London*, 1927, s. 43) *Bayat*, *Tanrı*'nın adı olarak geçiyor.

167 *Z.V. Togan* yay., s. 11. *S. ed-Dehhân* yay., s. 93.

168 s. 44. Fakat bu seyahatnâmedeki bilgilerden çoğunun inanılmağa değer bir mahiyette olmadığı malûmdur.

169 و طبيبان را بزرك دارند و هرگه كه ايشان را به بينند نماز برند
(Hudud ul-âlem, s. 87, *Minorsky*, s. 100).
Buradaki 'نماز برند' ibaresi ile onların başlarını ve gövdelerini eğerek yaptıkları yükünme yani *ululama (ta'zim)* hareketi kastediliyor.

170 Aynı eser, gösterilen yerler. Beyhakî'nin anlattığına göre *(Tarih-i Beyhakî*, yay. Gani ve Feyyâz, *Tahran*, 1324 ş., s. 627–628), Selçuklu beylerinin yanında yıldızlar ilmini *(ilm-i nucûm)* bilen bir *mevlana-zâde* vardı. Bunun söylediği bazı sözler doğru çıkmıştı. Bu *mevlanâ-zâde Dendanâkan* savaşı esnasında Selçuklular'a vakit, vakit "bir az dayanınız zafer sizin olacaktır" demiş ve öğle vaktinde Gazneli ordusu bozulunca Tuğrul, Çağrı beğler ile Beygu (Musa) atlarından inerek ona secde etmişler, yani yükünmüşlerdi.

hakîmlerden biri idi. Tabiblik yapan, geleceğe ait keşiflerde bulunan, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmıyacağına hükmeden, dinî törenlere başkanlık eden bu manevî şahsiyetlere *Oğuzlar*'ın *kam* mı dedikleri, yoksa başka bir ad mı (meselâ ata) verdikleri bilinemiyor. *Ata* kelimesi bunlar hakkında saygı ifade eden bir söz mü idi, yoksa onlar için hususî bir ad mı idi, bu husus da kat'i olarak malûm değildir.

Ölü gömme âdetlerine gelince, onlar ölülerini, *Gök-Türkler* gibi, sırtlarında *elbiseleri*, üzerlerinde *silâhları* ve yanlarında diğer *şahsî eşyaları* ile birlikte gömüyorlardı. Ölü ev şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline içki dolu (her halde *kımız)*[171] bir *çamçak* veriliyor ve önüne de yine içki dolu bir *kap* konuluyordu. Mezar bir oda gibi açılıyor, tavanı yapıldıktan sonra onun üzerine de çamurdan kubbeye benzer kısım ilave ediliyordu. *Oğuzlar*'ın bu mezarları ile *Türkiye*'de bilhassa *Selçuklu* devrinde yaygın bir şekilde görülen ve mütehassıslar tarafından *Türk çadırına* benzetilen *kümbetler*[172] arasında yakın bir benzerliğin varlığına işaret edilebilir. *Hazar*-Ötesi *Türkmenleri*'nin de mezarlarının üzerine tümsek gibi şekiller yaptıklarını ve buna *yozka* dediklerini biliyoruz[173].

Gömülme işi bittikten sonra, ölünün atları kesilerek yenirdi ki[174], bu da bütün *Türk* kavimlerinde görülen *yuğ aşı* veya *ölü aşı* geleneği idi[175]. *Türkiye*'de bu gelenek yüzyıllar boyunca sürüb gelmiş ve şimdi de mahiyeti aynı kalmak sureti ile köy, kasaba ve hattâ şehirlerde yaşamaktadır. Ölen sağlığında bazı kimseleri öldürmüş ise, bunların resimleri tahtalar üzerine oyulup, mezara konulurdu. İnanışa göre, bir adamın öldürdüğü kimse veya kimseler cennette öldürenin hizmetçileri olacaklardır[176]. Bu da anlaşılacağı üzere, *Gök-Türkler*'deki *balbal* geleneğinden başka bir şey değildir[177]. *Oğuzlar*, aynı zamanda başlıca Türk ellerinde olduğu gibi, *yuğ aşında* yenilen atların başlarını, ayak-

171 Kaynak İbn Fadlân'da (Z.V. Togan yay., s. 14, S. ed-Dehhân yay., s. 99): *nebiz* (bilhassa *hurma veya kuru üzüm rakısı)* deniliyor. İbn Fadlân *kımızı* her halde bu mahiyette bir içki sandı.

172 E. Diez, *Türk san'atı*, türkçe tercümesi O. Arslanapa, *İstanbul*, 1946, s. 84.

173 A. Vàmbery, *Travels in central Asia*, *London*, 1864, s. 56, 71, 71, 324.

174 *İbn Fadlân* Z. V. Togan yay., s. 63, S. ed-Dehhân yay., s. 99.

175 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm*, (T.T.K.), *Ankara*, 1954, s. 189 ve devamı, ayrıca Üçüncü Bölüme bk.

176 İbn Fadlân *Z.V. Togan* yay., s. 14, *S. ed-Dehhân*, s. 100.

177 Abdülkadir İnan, aynı eser, s. 178, 180.

larını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sırıklara asıyorlardı[178]. Onların inanışına göre, ölen cennete etleri yenilen ve derileri sırıklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde ölen, yorucu cennet yolculuğunu yayan yapmak mecburiyetinde kalacaktı[179]. *Oğuzlar*, yine *dinî* inanışlarının tesiri ile suya girmiyorlar, yabancıların da yıkanmalarına engel oluyorlardı. Çünkü, suya girmekle onların, kendilerini büyüleyeceğinden korkarlar ve böyle yapanları para cezasına çarptırırlardı[180]. Bütün *Türkler*'deki köklü bir inanışa göre, su kutludur ve arıdır. Yıkanmak kutlu ve arı olan suyu kirletmek ve böylece büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise uğursuzluğa ve felâkete sebeb olur. Onlar yine dinî inanışları ile ilgili olarak, giyimlerini eskiyinceye dek üzerlerinden çıkarmıyorlardı[181]. Yine *Oğuzlar, Müslümanlar*'ın aksine olarak, başına vurarak koyunu, öldürüyorlardı[182].

Oğuzlar, hastalanan kimselerin (yakın akrabaları da olsa) yanlarına yaklaşmazlardı. Hasta onlara *kul* ve *karavaşlar (câriye)* hizmet lerdi. Yoksullar ise tamamen kaderleri ile başbaşa bırakılırdı[183]. Bu husus, şüphesiz bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmaktan korkmaları ile ilgili idi.

5- Başka Gelenek ve Görenekleri:

X. yüzyılda *Oğuz* elinde kadınlar, diğer Türk ellerinde ve Câhiliyye devri *Arablar*'nda olduğu gibi, erkeklerden kaçmazlar ve yüzlerini de örtmezlerdi. Bu husus Türkiye'de oymaklarda ve köylerde zamanımıza kadar devam edegelmiştir. Hattâ XIX. yüzyılda *Güney Anadolu*'da bir seyahat yapan *V. Langlois*, bu münasebetle *Türkmenler*'i *Yakın-Doğu*'daki en medenî insanlar olarak vasıflar. Bununla beraber *Oğuzlar*'ın ne zina, ne de gulamparalık gibi yaygın gelenekleri vardı[184]. Esasen *Türk* kadınları *İslâm* dünyasında iffetli kadınlar olarak tanınmışlardı[185].

Oğuzlar'da öldürülenin öcünü almak yani *kan davası* âdeti de vardı[186]. Yine onlarda Câhiliyye devri *Arabları*'nda olduğu gibi, bir

178 İbn Fadlân, *Z.V. Togan* yay., s. 14, *S. ed-Dehhân* yay., s. 99.
179 *İbn Fadlân*. gösterilen yerler.
180 *Aynı eser*, Z.V. Togan yay., s. 10, 12, S. ed-Dehhân yay., 92, 94.
181 *Aynı eser*, Z.V. Togan yay., s. 16, S. ed-Dehhân yay., s. 103.
182 *Aynı eser*, Z.V. Togan yay., s. 12, S. ed-Dehhân yay., s. 95.
183 *Aynı eser*, Z.V. Togan, yay., s. 14, S. ed-Dehhân, s. 99.
184 *Aynı eser*, Z.V. Togan yay., s. 11, 13, S. ed-Dehhân yay., s. 93, 96.
185 *Gerdizi*, s. 81; Z.V. Togan izahlar kısmı, s. 127–128.
186 Onlar *İslâm* diyarında ölen bir akraba veya eldaşlarına karşılık buldukları bir *Müslümanı* öldürüyorlardı *(İbn Fadlân*, Z.V. Togan yay., s. 13, S. ed-Dehhân yay., s. 96).

baba ölünce oğlu üvey annesi ile evlenebiliyordu. İbn Fadlân'ın gördüğü *Oğuz sü-başısı* Etrek, babası öldükten sonra üvey annesi ile evlenmişti[187].

Evlenme geleneğinde *kalın* veya *başlık* verme usulu yaygındı[188]. Düğünleri ve oyunlarına dâir bilgimiz yoktur. Yalnız Tuğrul Beğ'in, 1063 yılında Halîfe el-Kâim Biemrillâh'ın kızı ile evlendiği zaman, bir odada *kürsü* üzerinde oturan gelini ziyaret ettikten sonra avluya çıktığını ve orada beğleri ile birlikte sevinç içinde *raksettiğini* ve bu esnada türkçe *şarkılar* çağırıldığını biliyoruz[189]. Tuğrul Beğ bu düğün esnasında 70 yaşında bulunuyordu. Ebû'l-Ferec vasıtası ile bu bilgiden haberdar olan Barthold[190], *Ruslar*'da *"pliaska prisiadki"* denilen raksın *Türkler*'den alınmış olacağı ihtimalini ileri sürmüştür. Bizim kanaatımıza göre, Tuğrul Beğ'in oynadığı bu oyun, bugün *Anadolu*'da toplu bir halde oynanan ve adına *halay* denilen oyun olmalıdır.

Oğuzlar'ın millî yemekleri, diğer bazı *Türk* ellerinde olduğu gibi, *tutmaç* idi. *Tutmaç*, tarih boyunca birçok kaynaklarda *Türkler*'in millî yemeği olarak geçer. Tuğrul Beğ'in *Horasan*'da iken bir davette yediği *badem helvası* için "iyi *tutmaç* imiş, lâkin *sarımsağı* eksik"[191] dediği söylenir[192]. Bu yemeğin Türkiye Selçukluları ve Osmanlı sa-

187 *İbn Fadlân*, Z.V. Togan yay., s. 15, S. ed-Dehhân yay., s. 102.
188 Aynı eser, Z.V. Togan yay., s. 11, S. ed-Dehhân yay., s. 93–94.
189 و دخل السلطان اليها [اى ابنة الخليفة] فقبل الارض لها و خدمها و شكر الخليفة و خرج من غيران يجلس ولاقامت له ولا كشفت برقعاً كان على و جهها ولا ابصرته و كان السلطان و الحجاب و وجوه الاتراك يرقصون فى صحن الدار فرحاً و سروراً (İbn ul-Cezvî, *el-Muntazam*, *Haydar-âbâd*, 1359, VIII, s. 229). Sıbt İbn ul-Cevzî'de de *(Mir'at uz-zamân, Türk-İslâm eserleri müzesi ktp.*, nr. 2134, yap. 226 a-b) bu ifade aynen olmakla beraber şu fark ve ilâve vardır: و خرج السلطان الى صحن الدار و الحواشي يرقصون فرحاً يغنون بالتركية . Ebu'l-Ferec'in *(Tarih*, türkçe tercümesi O. R. Doğrul, T.T.K., *Ankara*, 1945, I, s. 315) sözleri aynen şöyledir: "rivayet edildiğine göre kız evine gönderildiği zaman *Sultan* ile *Türk* eşrafı ayağa kalkarak kendi âdetlerine göre raksetmişler, sonra diz üstü oturarak kalkmışlar ve *Türk* şarkıları söylemişlerdi. Gelin için altından bir taht hazırlanmıştı. *Sultan* içeriye girerek yere doğru eğildi, karısını selâmladı ve içerde kalmıyarak dışarı çıktı. *Sultan* 7 gün bu şekilde hareket ederek kadının yüzünü görmek üzere peçesini açmadı.
190 *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, *İstanbul*, 1928, s. 97.
191 فقيل عنه إنه رأى لوزيتجاً و قال [اى طغرل بك] هذا قماج (تماج) طيب الاانه لاثوم فيه *(İbn ul-Esîr*, *Mısır*, 1301, IX, s. 201).
192 Bu rivayetin apaçık bir uydurma olduğu muhakkaktır. Gene rivayete göre *Oğuzlar*, *Merv*'de *kâfuruyu* görerek onun için bu, "*Merv'in tuzu*" demişler *(İbn ul-Esîr*, gösterilen yer). Halbuki aynı müellif, (II, s. 153) bunu *Irak*'ı fetheden *Arablar*'a isnad eder. Sözde *Arablar*, *Medâin*'de gördükleri *kâfuru* için "bu, *Medâin'in tuzudur*" demişler. Bunlar, fâtihlerin meden irşın göstererek alay etmek için uydurulmuş kalıplardır.

rayîarında da yenildiğini biliyoruz. *Tutmaç*, *Türkler*'in hâkimiyet sürdükleri *İran* ve *Arab* ülkelerinde de tanınmıştı [193].

Oğuzlar'ın X. yüzyılda yüz şekillerinin öteki *Türk* kavimlerininkinden ne derecede farklı olduğu bilinemiyor. Bildiğimize göre, bu mesele ile ilgili en eski kayıd *Câmi üt-tevârih*'tedir. Bu eserde, *Oğuzlar*'ın yüz şekillerinin evvelce öteki *Türkler* gibi olduğu, *Mâvera ün-nehr*'e geldikten sonra buradaki hava ve suyun tesiri ile yüzlerinin tedricen *Tâcikler*'inkine, yani *İranlılar*'ınkine benzediği söyleniyor [194]. Bu ifadeden, *Türkmenler*'in yüz şekillerinin XIV. yüzyılda başlıca *Türk* kavimleri ve *Moğollar*'ınki gibi olmayıp, *İranlılar*'ınki gibi düz olduğu, yani *moğolluk* vasıflarını haiz bulunmadığı vâkıası meydana çıkıyor. Avrupalı seyyahlardan Türkmenler'i görenler bilhassa kadınlarının çok güzel olduklarını belirtirler.

Oğuzlar sakallarını tıraş etmekte ve yalnız bıyık bırakmakta idiler [195]. *Türkiye*'de de bu geleneğin uzun bir müddet devam ettiğini, din adamlarından başka halkın ve askerlerin sakallarını yülüdüklerini, yani tıraş ettiklerini biliyoruz. *Kızıl-baş Türkler*'in bugün dahi sakallarını istinasız tıraş etmeleri, bu çok eski geleneğin devamıdır. Buna karşılık *Oğuzlar*, bütün *Türkler* gibi, saçlarını kesmiyorlardı. XI. yüzyılda *Ermeniler*, *Oğuzlar* ile karşılaştıklarında dikkatlerini en fazla onların uzun saçları ile yayları çekmişti [196].

193 *Tutmaç* hakkında bilgi için: Üçüncü bölüme bk.

194 در وقتی که آن [اقوام اوغوز از ولایت خود ببلاد ماوراء النهر و ایران زمین در آمدند و توالد و تناسل ایشان درین ولایت بود بسبب اقتضای آب وهوا شکل ایشان بتدریج مانند تاجیك گشت و چون تاجیك مطلق نبودند اقوام تاجیك ایشانرا ترکمان کفتند یعنی ترك مانند بدان سبب این نام بر مجموع شعب اقوام اوغوز اطلاق رفته و بدان معروف شده اند.
Oğuz eli yurtlarından çıkıp *Mâverâ un nehr* şehirlerine ve *İran* ülkesine gelerek burada doğup büyüyünce su ve hava sebebi ile şekilleri yavaş yavaş *Tâcik* şekline benzedi. Onlar hâlis *Tâcik* olmadıklarından *Tâcikler* onlara "*Türkman*" yani "*Türke benzer*" dediler. Bu sebeble bu ad bütün *Oğuz* boylarına verilmiş ve bununla tanınmışlardır *(Câmi ut-tevârih*, Berezin yay., *Petersburg*, 1861, s. 26). Bertrandon de la Broquière *(le Voyage doutremere*, yay, Schefer, *Paris*, 1892, s. 92) *Çukur-Ova*'da gördüğü *Türkmenler* için: "güzel insanlar" diyor. Babur *(Hâtırat*, türkiye türkçesi, R.R. Arat, T.T.K., *Ankara*, 1943, s. 72), Sultan Mahmud oğlu Bay-Sungur Mirza hakkında: "büyük gözlü, yuvarlak yüzlü, orta boylu ve *Türkmen çehreli*, güzel bir yiğit idi" sözlerini söylüyor. Babur'un bu sözleri, *Türkmenler*'in *Çağatay Türkleri*'nden farklı bir yüz şekline sahip olduklarını gösteriyor. Bay-Şungur Mirza'nın "*Türkmen çehreli*" olması ise gayet tabiî idi. Çünkü aynı müellif bize Bay-Sungur Mirza'nın anasının ünlü *Kara-Koyunlu Türkmen boyu Baharlular*'ın başı Ali Şeker Beğ'in kızı olduğunu bildiriyor (s. 29).

195 *İbn Fadlân*, Z.V. Togan yay., s. 15, S. ed-Dehhân yay., s. 100–101.

196 *Chronique de Mattieu d'Edesse*, fransızca tercüme E. Dulaurier, *Paris*, 1858, s. 41.

Oğuzlar'ın kıyafetlerine gelince, bu hususta hemen hiç bir şey bilmiyoruz. 1038 yılında *Nişabur*'a giren Tuğrul Beğ'in kıyafetine dâir yapılan tasvir bu hususta belki bize faydalı olabilir: onun başında ketenden bir *sarık (asâbe-i-tûzi)*, sırtında bir cins kumaştan yapılmış uzun kollu, uzun etekli ve önden ilikli bir *elbise (kabâ-yi mulham)* ve ayağında *keçe çizmeler*, kolunda gerilmiş bir yay, kemerinde üç ok vardı [197].

Ebû Dulef, *seyahatnâmesi*'nde *Oğuzlar*'ın *kürk* ve *keten* elbiseler giydiklerini yazıyosa da ikincisini kabul etmek imkânsızdır. *İslâm* ülkelerinde imal edilen giyim eşyaları onlarca makbul armağanlardandı. *Oğuzlar*, umumiyetle yün ve *keçe* elbiseler giymiş olsalar gerektir. Tuğrul Beğ'in *İran*'a hâkim olduktan sonra *pamuktan* ak renkli elbiseler giydiği bildiriliyor [198].

Oğuzlar'ın *mizaç* ve seciyelerine gelince, bilgi azlığından bu hususlarda tam ve kesin hükümler vermek pek kolay olmuyor; ancak şunları söylemek mümkün olabilir ki, *Oğuzlar* yaşadıkları hayat tarzı ve muhitin çetin şartlarının tesiri ile oldukça sert mizaçlı kimseler idiler. *Savaşçı* olmak başlıca faziletlerden biri idi. Buna karşılık onlar, *namuslu*, *doğru* ve *konuk sever* insanlardı [199]. *Türkler*'in son zamanlara kadar bu hasletlerini muhafaza ettikleri görülüyor. XIX. yüzyılda dahi *Anadolu Türkleri*, *gezginler* tarafından bu hasletleri ile vasıflanmışlardır. *Oğuzlar*, büyüklerine *(dinî ve siyasî)* son derece bağlı ve saygılı insanlar idiler. Boş inançlara inandıkları ve hislerinin de oldukça tesiri altında kaldıkları görülüyor.

Oğuzlar'ın konuştuğu *türkçe*, daha *Anadolu*'ya gelmeden, *Türkistan*'da iken *Türk lehçelerinin* en incesi ve en kibarı (zarif) sayılıyordu. Kâşgarlı bu hususu bilhassa belirtir [200]. Yine aynı müellif, yalnız *Oğuz lehçesinde* bulunan birçok kelimeleri de bildirir [201]. Bu hususun ne gibi bir vâkıadan ileri geldiği ancak bu kelimelerin menşelerinin araştırılmasından sonra anlaşılabilir.

Oğuzlar aynı zamanda *Sir-Derya* kıyılarındaki şehirlerde birlikte yaşadıkları *Soğdlar*'dan *(Sukak)* da bir çok kelimeler almışlardır. Onların bu kelimelerin çoğunu *Anadolu*'ya getirmiş oldukları görülüyor.

197 *Tarih-i Beyhakî*, s. 553.

198 *Ebû'l-Ferec*, türkçe tercüme, s. 229.

199 İbn Fadlân'ın *Müslüman* tâcirler ile *Oğuzlar*'ın münasebetlerine dair sözleri, Z.V. Togan yay., s. 12, S. ed-Dehhân yay., s. 95–96.

200 *Kilisli*, I, s. 30, 361, *Atalay*, I., s. 30, 432.

201 Bu kelimeler hakkında: Tahsin Banguoğlu, *Oğuz lehçesi üzerine*, *Türk Dili Araştırmaları yıllığı*, 1960, s. 23–48.

6– Oğuzların İslâmiyete Girişi:

X. yüzyılın ilk çeyreğinde *Süt-Kend*'de *Müslümanlığı* kabul etmiş mühim bir *Türk* topluluğunun yaşadığı görülüyor ki [202], bunların *Oğuzlar*'dan olduğunda şüphe yoktur. *Süt-Kend*'in XI. yüzyılın sonlarında bir *Oğuz* şehri olduğunu biliyoruz. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde, *Fârâb-Kencede* ve *Şaş (Taş-Kend)* arasında *Oğuzlar*'dan ve *Karluklar*'dan *İslâmiyeti* kabul etmiş 1000 çadıra yakın bir *küme* yaşamakta idi [203]. Bunlar *gayrı Müslim Türkler*'in akınlarına karşı yapılan müdafaa hareketlerinde mühim hizmetler görüyorlardı. İbn Fadlân'ın 921 yılında *Bulgar*'a giderken görüştüğü *Oğuz* büyüklerinden Yınal'ın bir defa *Müslüman* olduğunu, fakat halkın "*Müslüman* olursan bize reislik yapamazsın" şeklindeki itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını biliyoruz [204].

İslâm sınırı, bilhassa *Sâmânlılar*'ın gayretleri ile *Sir-Derya* ötesinin doğu yönünde gelişmiş ve *Balasagun*'a kadar dayanmıştı. Daha IX. asırda *Sâmânlılar*'dan Nuh b. Esed *İsficab* bölgesini feth ettiği gibi, bu hânedanın en büyük hükümdarı İsmail b. Ahmed 893 de *Talas* şehrini zaptedip oradaki büyük kiliseyi câmie çevirmiş ve Nasr b. Ahmed de (913–943) *Şavgar* şehrine bir sefer yapmıştı [205]. İsmail b. Ahmed'in *Talas* seferi ve *İsficab* beğlerinin faaliyetleri neticesinde, *Balasagun*'un batısındaki *Ordu* şehrinde oturan *Türkmen* meliki *İslâmiyeti* kabul etmiş ve *İsficab* beğlerine vergi vermeğe başlamıştı. İşte, *Türk* kavimleri arasında ilk önce *İslâmiyeti* kabul eden, başlıca *Balasagun* ile *Talas*'ın doğusundaki *Mirki* kasabası arasında oturan *Türkmenler* olmuştur. Bu *Türkmenler*'in *İslâmiyeti* kabullerinin X. yüzyılın birinci yarısında olduğu muhakkaktır. Ancak, söylendiği gibi, bir *Müslüman* şehri olan *Balasagun*, 942 yılında *gayri Müslim Türkler*'in eline geçmiştir [206]. Bu *gayri Müslim Türkler*'in-başlarında Kara-Hanlı hânedanın bulunduğu - *Yağmalar* olduğu mukakkaktır. Bu hâdise asıl yurdu *Kâşgar* bölgesi olan Kara-Hanlı hânedanının *Talas* vâdisine hâkim olduğu tarihi göstermektedir.

Müverrihler 349 (960) yılında, 200.000 çadırlık bir *Türk* halkının *Müslüman* olduğunu bildirirler [207]. Bu *Türk* halkının Kara-Hanlı

202 *İbn Havkal*, s. 511; *Hudud ul-âlem*, s. 117, *Minorsky*, s. 118 (şüphesiz *Belhî*'den).
203 *İbn Havkal*. gösterilen yer; *Hudud ul-âlem*, s. 118, *Minorsky*, s. 119.
204 *Z.V. Togan* yay., s. 13, *S. ed-Dehhân* yay., s. 97–98.
205 Barthold, *Türkestan*, s. 211, 224, 256.
206 Barthold, aynı eser, s. 256.
207 Barthold, aynı eser, s. 255.

hânedanının hâkim bulunduğu yerlerdeki *Türk* kavimleri *(Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı)* olduğundan şüphe edilmez.

Oğuzlar arasında da aynı yüzyılın ikinci yarısında *İslâmiyetin* epeyce yayılmağa başladığı söylenebilir. Son Sâmânlı şehzâdesi Ebû İbrahim *(Muntasır)*, *Mâvera un-nehr*'i Kara-Hanlılar'ın elinden almak için giriştiği faaliyetler esnasında bir ara *Oğuz yabgusu*'nun yanına giderek onun ile bir ittifak vücuda getirmiş, dünürlük kurmuş ve neticede *yabgu Müslüman* olmuştu [208] (391=1001 den sonra, her halde 392=1002 de). Bu kayıddan da anlaşılacağı üzere, *Oğuzlar* arasında *İslâmiyet* ancak XI. yüzyılda hâkim bir din haline gelebilmiştir.

Oğuzlar'dan *Müslümanlığı* kabul eden zümrelere, onları *gayrı Müslim* kardeşlerinden ayırt etmek için, *Mâvera ün-nehr Müslümanlarınca Türkmen* adı veriliyordu. Daha önce söylendiği gibi, *Orta-Asya*'da ilk defa *Müslümanlığı* kabul eden *Türk* kavmi *Balasagun* ile *Mirki* arasında yaşayan *Türkmenler* olduğundan *Türkmen* adı, *Mâvera un-nehr Müslümanları* arasında "*Müslüman Türk*" şeklinde husuî bir manâ da kazanmıştı. *Oğuzlar*'dan da *Müslüman* olan zümrelerin, *Müslüman* olduklarını anlatmak ve onları *gayri Müslim* kardeşlerinden ayırt etmek için, bu zümrelere de *Türkmen* denildi. *Türkmen* adının, ancak *Oğuzlar*'dan *Müslüman* olanlara verildiği hususu, el-Birunî'nin sözlerinin de gösterdiği gibi [209], her türlü şüpheden uzaktır. Gerdizî ve Beyhakî gibi *Gazneli* müverrihleri *Oğuzlar*'ı *Müslüman Türk* anlamında olarak *Türkmen* adı ile zikretmişlerdir. Buna karşılık yakın doğu müellifleri onlardan *el-Ğuzz* yani *Oğuz* adıyle bahsediyorlar. Çünkü *Oğuzlar* kendilerine *Türkmen* demiyorlardı. Onlar, *Müslümanlar* tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı uzun bir zaman benimsemediler ve *Oğuz* kelimesini, atalarının adı olarak da olsa, uzun bir zaman unutmadılar. XIII. yüzyıl başlarından itibaren, artık her yerde Türkmen *Oğuz*'un yerini almıştır.

Türkmen adının menşei, bugünkü müellifler gibi, eski müellifleri de epeyce meşgul etmiştir. Bu hususta onlar arasında başlıca iki fikir vardır. Bunlardan birine göre *Türkmen*, *Türk* adı ile farsca *mân*

208 *Gerdizî*, *Tahran*, 1327, s. 60.
209 وكان فيما مضى من اسلم من الترك الغزية و خالط المسلمين يصير ترجماناً بين الفريقين حتى اسلم غزى قالوا «صار تركاناً» و قال المسلمون فيه «إنه صار من جملتهم» تركان اى شبيه الترك. *(Kitâb ul-cumâhir*, s. 205).

(mânend) ekinden meydana gelmiş olup, *"türk'e benzer"* demektir. Bundan önceki hâşiyede büyük âlim el-Biruni'nin bu fikirde olduğu görüldüğü gibi, Kâşgarlı'da[210] *Türkmen*, adının bu şekilde izahı ile ilgili bir hikâye anlatmaktadır. Bu misaller, XI. yüzyılda *Türkmen* adının *Türk- mân (mânend)* dan meydana geldiğinin oldukça yaygın bir fikir olduğunu gösteriyor. XIV. yüzyılda da *İran*'da *Türkmen*'in bu izah şekli üzerinde durulduğunu biliyoruz[211].

İkinci fikre göre, *Türkmen*, *Türk-i* îmân'dan gelmektedir. Bunu da İbn Kesîr[212] ve bizim müverrih Mehmed Neşri[213] veya onun dayandığı kaynağın müellifi ileri sürmüşlerdir.

Zamanımızda ise, *Türkmen* sözünün sonundaki *men*'in türkçe *mubalağa* eki olduğu *(kocaman, azman* değirmen ilh...) söylenerek bu adın *Öz-Türk* anlamına geldiği üzerinde durulmaktadır[214].

Oğuzlar'ın ve umumiyetle *Türkler*'in *İslâmiyeti* kabullerinde *Müslümanlar* ile *Türkler* arasındaki ticarî münasebetlerin gelişmiş bir durumda olması, en mühim âmili teşkil etmiştir. Yukarıda da söylendiği üzere, daha X. yüzyılın başlarında *Oğuzlar*'ın elinde bulunan *Yeñi-Kent*, *Huvâre* ve *Cend* gibi şehirlerde *Müslümanlar* yaşadığı gibi, *Karluklar*'ın hâkim bulunduğu bazı şehirlerde de *Müslüman kolonileri* vardı. Bu *Müslüman kolonileri*, bulundukları yerlerde *Türkler*'den dostça muamele görüyorlardı. *Oğuzlar* medenî seviyesi yüksek olan bu *Müslümanlar*'dan *İslâm* dininin esaslarını öğreniyorlardı. Diğer taraftan gerek *Mâvera un nehr*, gerek *Harizm*'den binlerce kişilik kervanlar en uzak *Türk* ülkelerine gidib geliyorlardı. Her *Müslüman* tâcirin *Türk* ülkesinde seyahat edebilmesi için, bir *Türk* ile dostluk ve ortaklık tesis etmesi gerekiyordu. *Müslüman derviş* ve *şeyhlerinin* de *Türkler* arasında yaptıkları dinî propagandaları bunlara ilâve edbiliriz.

7- Oğuz Yabgu Devleti:

Oğuzlar'ın, başında *yabguların* bulunduğu bir devletleri vardı. Fakat tarihçe bu *yabgulardan* hiç birinin adı kat'i olarak malûm değildir. *Câmi ut-tevârih*'teki *Oğuzlar*'ın destanî tarihlerinde bu *yabgu*-

210 *Kilisli*, III, s. 304-307, *Atalay* III, s. 412-416.

211 Reşid üd-dîn, *Câmi ut-tevârih*, Berezin yay., s. 26.

212 *el-Bidâye ve'n-nihâye*, *Kahire*, 1348, XII, s. 48.

213 Mehmed Neşrî, *Cihan-nüma*, yay. F.R. Unat – M.A. Köymen, (T.T.K.), I *Ankara*, 1949, s. 16, 17.

214 Jean Deny. *Grammaire de la langue Turque*, *Paris*, 1921, s. 236; Minorsky, *Hudud ul-âlem haşiyeleri*, s. 311.

lardan birçoklarının adı zikredilir. *Yabgular* kışın *Sir-Derya* suyunun ağzına yakın bir yerde bulunan *Yeñi-Kent*'te oturuyorlardı. *Yabguların* bilebildiğimiz şu memurları vardı: *sü-başı*[215], yani ordu kumandanı. *Sü-başı* bir kişi mi idi yoksa bir kaç kişi mi idi, bilinemiyor. *Selçuklular* bu memuriyeti ve bu kelimeyi *Anadolu*'ya da getirdiler. Selçuklu devrinde *sü-başı* ünvanı bölgelerin askeri vâlilerine veriliyordu. Osmanlı devrinde ise, *su-başı*, şehirlerdeki zâbıta âmirleri anlamına geldi. *Yabgular*'ın diğer yüksek bir memuru da *Kül-erkin*'di[216]. *Kül-erkin yabgunun nâibi veya* vekili demektir[217]. Bu tâbirin *Türkiye*'ye geldiğine dâir hiç bir delile sahib değiliz. Ancak memuriyetin gelmiş olabileceğine ihtimal verilebilir. *Türkiye Selçukluları*'nda bir *saltanat nâibliği* memuriyeti vardı[218]. Fazla olarak *Türkmen* hükümdarlarının, beğlerinin de *nâibleri* olduğunu görüyoruz.

Oğuz yabgu devletinde *tarhan* ve *yınal* ünvanlarını taşıyan şahıslar da görülmektedir[219]. Ancak bunlar sadece asillik ünvanları mıdır, yoksa aynı zamanda memuriyet ünvanları olarak da kullanılmakta mıdır, bilinemiyor[220]. *Yabgular* devletinde *Türkiye Selçukluların*'da gördüğümüz *beğlerbeği* memuriyetinin bulunub bulunmadığı malûm değildir.

Yabguların mühürlerine ve fermanlarına *tuğrağ (tuğra)* denilmekte olup, bu kelime öteki *Türklerce* tanınmamakta idi[221]. *Oğuzlar* bu kelimeyi *İran* ve *Anadolu*'ya da getirdiler. Selçuklu devletlerinde *tuğraîlik (nişancılık)* memuriyetinin bulunduğunu biliyoruz.

Oğuzlar aynı zamanda diğer *Türkler*'in *bitimek (yazmak)* sözü yerine *yazmak* kelimesini kullanıyorlardı[222]. *Yazığçı* da hısımlar ara-

215 İbn Fadlân, *Z.V. Togan* yay., s. 10, 16, S. *ed-Dehhân* yay., s. 91, 103. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu terkibteki sü kelimesinin aslında su olduğu sanılmış ve hattâ bunun "*ser çeşme*" şeklinde farsça tuhaf bir tercümesi bile yapılmıştır.

216 İbn Fadlân, *Togan*, s. 13, 15, *S. ed-Dehhân*, 97, 101; metinde: كوذركين *Türkler'de* bu şekilde bir ünvana rastgelinmemiştir. Buna karşılık *Kül-Erkin* ünvanı vardır. *Reşidüddin*'de de كول اركى şekli olduğu için, *İbn Fadlân*'daki bu كوذركين nin كول اركين olduğu kanaatına varılmıştır.

217 Gösterilen yerler.

218 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 97, 101, 102.

219 İbn Fadlân, *Z.V. Togan* yay., s. 13, 16, *S. ed-Dehhân* yay., s. 97-103.

220 İbn Fadlân'da *(Z.V. Togan* yay., s. 16) ينلز veya *(S. ed-Dehhân*, s. 103) إيلغز olarak bir kelime daha geçmektedir. Bu ünvan mıdır, yoksa isim midir, bilinmiyor.

221 تغراغ — طابع الملك و توقيعه بالغزية ولا تعرفه الترك ولا ادرى اصله *(Kâşgarlı*, I, s. 385).

222 *Kâşgarlı*, *Kilisli*, III, s. 45, *Atalay*, s. 59.

sında mektub getirip götüren anlamına geliyordu[223]. Bütün bunlar *Oğuz yabgularının* bir *divânları (büro)* olduğu fikrini telkin ediyor. Esasen onların, şehirlerden vergi toplayan tahsildarları olduğunu biliyoruz. Fakat bu divânda hangi alfabe ve hattâ hangi dil ile yazı yazılıyordu, bu hususta hiç bir şey söylemek mümkün değildir. Yabguların ordalarında, *avcı-başı*, *emîr-i âhur*, gibi memurların, *çavuşların* (teşrifât memurları), *bekçiler* (muhafızlar) in bulunduğu şüphesizdir.

Oğuzlar işlerini, meclisler kurarak istişare *(keneşme)* yolu ile hallederlerdi. *Oğuz sü-başısı* Etrek, *Tarhan*, *Yınal* gibi, *Oğuz* büyüklerini çağırarak halifelik elçilik heyetine ne gibi bir muamelede bulunulması hususunda onlarla istişare etmişti[224].

Oğuz yabgu devleti X. yüzyılın birinci yarısında müstakil ve kudretli bir devlet idi. Onlar hiç bir zaman şu devlete veya bu kavme tâbi olmamışlardır. Onlar, çok yiğit ve savaşçı bir kavim idiler[225]. Mes'udî[226], *Oğuzlar*'ın *Türkler*'in en savaşçı *eli* olduğunu söylüyor. *Oğuzlar*'ın silâh ve *avadanlıkları* mükemmeldi[227]. Bu silâhlar arasında, diğer *Türk* kavimlerinde olduğu gibi, *ok* başta geliyordu ki, bunu Türkler'in millî silâhı olarak vasıflamak yanlış sayılmaz. Yukarıda da söylendiği gibi, *Ermeniler*'in de dikkatini bu silâhları çekmişti. İbn Fadlân *sü-başı* Etrek'in nasıl keskin bir nişancı olduğunu bir misalle anlatır[228]. *Kargı (süngü)* ve *kılıç* da başlıca silâhlardandı. Bütün *Türkler* gibi binici olup, at üzerinde savaşırlardı. Esasen atları pek çoktu. *Ermeni* müverrihi Aristagues, romantik bir ifade ile atlarının kartallar gibi sür'atli olduğunu söylüyor[229].

Oğuzlar'ın komşuları ile olan münasebetlerine gelince bu, çok defa düşmanca olmuştur. *Oğuzlar*'ın *Peçenekler*'e karşı *Hazarlar* ile ittifak ettiklerini biliyoruz. Ancak iki kavim *(Hazarlar* ile *Oğuzlar)* arasındaki münasebetlerin X. yüzyılda pek dostça olmadığı görülüyor. İbn Fadlân

223 *Kâşgarlı Kilisli*, III, s. 41, *Atalay*, s. 55.

224 *İbn Fadlân*, Z.V. Togan yay., 10, 16, S. ed-Dehhân yay., s. 91–103.

225 *Hudud ul-âlem*, s. 86, *Minorsky*, s. 100. *İdrisî* (tercüme Jaubert, 1840, II, s. 342). bu hususta aynen şöyle demektedir: "Ces peuples sont des Turcs Ghozzes qui marchent toujours armés très braves et toujours prêts à combattre les autres peuplades Turques". Bu kavimler *Oğuz Türkler*'inden olup her zaman silâhlı, çok cesur ve daima diğer *Türk* kavimleri ile savaşa hazır bir durumdadır".

226 *Murûc uz-zeheb*, I, s. 212.

227 *Hudûd ul-âlem*, gösterilen yerler.

228 *Z.V. Togan* yay., s. 16, *S. ed-Dehhân* yay., s. 103.

229 J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, *Nancy*, 1913, s. 17.

Oğuzlar'dan, *Hazarlar* nezdinde tutsakları bulunduğunu işitmişti[230]. Mes'udî[231] *Oğuzlar*'ın *İtil*'in ağzına yakın yerlerine gelib kışladıklarını, ırmağın suyu donunca buz tutmuş ırmağın üzerinden geçerek *Hazar* ülkesine akınlar yaptıklarını, *Hazar* kuvvetlerinin bu akınları durduramaması sebebi ile bizzat *Hazar* kıralının *Oğuzlar*'ın karşısına çıkmak zorunda kaldığını yazıyor.

Oğuzlar'ın güney komşuları *Müslümanlar*, bu zamanda tarihlerinin en mutlu devirlerinden birini yaşıyorlardı. *Mâvera un-nehr*, verimli topraklara sahib bir ülke olmakla beraber, müstesna mevkii dolayısı ile orada ticaret ve sanayi de pek gelişmişti. Bu ülke *Sâmânlılar*'ın idaresi altında siyasî istikrara kavuşunca, maddeten ve manen *İslâm* âleminin en gelişmiş bölgelerinden biri haline geldi. *Mâvera un-nehr*'li ticaret kervanları *Türk* âleminin en uzak yerlerine kadar gidiyorlardı. *Harizmliler* de onlardan geri kalmıyorlardı. Her iki ülkenin sanayi mamulleri için en büyük pazar, *İtil*'den *Çin* seddine kadar uzanan geniş *Türk âlemi* idi. Hattâ bu iki memleket halkı eski zamanlardan beri, *Türk âleminde* koloniler meydana getirmişler, *Türk* kâğanlarının hizmetlerinde bulunarak onların şehir kurmalarında ve diğer medenî faaliyetlerinde yardımcı olmuşlardır. Bu ülkelerde ticaret ve sanayinin gelişmesi, ora halklarının manevî gelişmelerini de sağladı, *İslâm* coğrafyacıları, *Mâvera un-nehr* halkının haiz olduğu manevi hasletleri birer birer sayarlar. İşte bunun neticesinde IX-XI. yüzyıllarda bu iki ülkeden *İslâm*'ın en büyük ilim adamları yetişmiştir.

Emevî devletinin yıkılmasından sonra (750 yılında) çok geçmeden (766 da) esasen zayıf bir durumda bulunan Batı Gök-Türk kağanlığı da *Karluklar*'ın istilâsına uğradı. Çok yukarıda da söylendiği gibi, *Karluklar* bu başarılarından sonra Batı Gök-Türk kağanlığı toprakları üzerinde kuvvetli bir devlet kuramadılar. *Yabğu* ünvanını taşıyan hükümdarları, anlaşıldığına göre, *Talas* şehrinde oturdu ve ancak *Karluklar*'ın bir kısmına hâkim olabildi. Yani *Karluklar* da siyasî bakımdan parçalanmış bir durumda idiler. Onların ve batı komşuları *Oğuzlar*'ın *İslâm* ülkelerine karşı yaptıkları şey, yağma akınlarından ibaret kalıyordu. Onlar bazen de, *Mâvera un-nehr*'de isyan çıkaranların (onların daveti üzerine) yardımlarına koşuyorlardı. *Müslümanlar* bu yağma akınlarına karşı, *Buhara* civarında, *Şaş* ile *İsficab* bölgelerinde duvarlar yaptılar[232]. Hudud şehirleri de surlar ve hisar-

230 *Z.V. Togan* yay., s. 17, *S. ed-Dehhân* yay., s. 104.

231 *Murûc uz-zeheb*, II, s. 17.

232 Barthold, Turkestan, s. 201, 211.

lar ile berkitildi. Fakat, bölge ve yöreleri korumak için duvar yapmak tedbirinden, bir müddet sonra vazgeçildi. *Karluklar* o kadar zayıf bir durumda idiler ki, *Sâmânlılar*'dan İsmail b. Ahmed, *Sir-Derya* ötesine bir sefer yaparak *Talas* şahrini zapt etti ve *Karluk* yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere, çok sayıda esir ve mühim bir ganimetle geri döndü. Daha önce söylendiği gibi, *Talas*'ın epeyce doğusunda, *Balasagun*'un batısındaki *Ordu* şehrinde oturan *Türkmen* meliki korkudan *Müslüman* olmuş ve *İsficab* melikine vergi vermeye başlamıştı. Anlaşıldığına göre, *İsficab* bölgesinin hâkimi olan *Müslüman Türk* sülâlesi uzun bir zaman Ahmed b. İsmail'in fethettiği bölgeyi elinde tutmaya muvaffak olduğu gibi, belki fethedilen bölgenin hududlarını daha da ileriye götürdü ve söylendiği gibi, hâkimiyetini *Türkmenler*'e tanıttı. Bu zamanlarda *Sir-Derya*'daki *Müslüman* şehirlerinde kalabalık sayıda gönüllü mücahitler vardı. *Mâvera un-nehr*'deki başlıca şehirlerin halkı ve büyük kumandanlar bu hudud şehirlerinde mücahidlerin oturmaları için ribatlar yaptırıyorlar ve onların diğer ihtiyaçlarını da temin ediyorlardı. Bunlar için zengin *vakıflar* tahsis edilmişti. Bu mücahitlerin en fazla toplanmış olduğu yer, *İsficab* şehri idi. Mukaddesî'ye göre[233] bu şehirde 1700 ribat (!) vardı. Bu husus *İsficab* melikinin kuvvetinin nereden geldiğini gösteriyor. *İsficab*'daki *Türk* hânedanının Sâmânoğulları'na ismen tâbi olması da bununla ilgilidir. Bununla beraber, bu mücahidler arasında mühim sayıda *Türkler*'in de bulunduğunu biliyoruz.

942 yılında bir *Müslüman* şehri olup, *İsficab* meliklerine ait bulunan *Balasagun* şehri *gayri Müslim Türkler* tarafından fethedildi[234]. Bu mühim hâdise, Kara-Hanlılar devletinin yükselişini gösteren bir vâkıadır. Daha önce de zikredildiği üzere, bu *gayri Müslim Türkler*'in, başlarında Kara-Hanlı hânedanının bulunduğu ve başlıca *Kâşgar* bölgesinde oturan *Yağmalar* olduğunda şüphe yoktur. *Balasağun*'un fethinin, Sâmânlı başşehrinde tepkisiz kalmadığı görülüyor. *Kâğan*'ın oğlunun tutsak alındığına bakılırsa[235] bir sefer yapılmış olduğuna kuvvetle ihtimal verilebilir. Bununla beraber şehrin geri alınmadığı muhakkaktır. Böylece Kara-Hanlılar, yükselmeğe başlarken Sâmânlılar'ın kudreti de Nuh b. Nasr (934–954) dan itibaren çökmeye doğru gidiyordu. Sâmânlı tahtına birbirinden zayıf şahsiyetler geçtiği için, *Türk* hassa ordusunun kumandanları nüfuz ve iktidarlarını gittikçe arttırdılar. Bu kumandanlar ile hükümdarların mücadelesi devletin yıkılmasında en mühim âmil oldu. *Türk* kumandanlarından biri olan Alp-Tegin 962 de *Gazne*'yi fethetti. Bu suretle Gazneliler devleti kuruldu.

Kara-Hanlı hükümdarı Buğra-Han Harun b. Musa, aldığı davetler üzerine, 992 yılında *Mâvera un-nehr*'i istilâ etti ve 999 yılında Samanlı devleti sona erdi. *Mâvera un-nehr*'de Kara-Hanlılar hâkimiyeti başladı. *Horasan*'a gelince, burası bir kaç yıl önce *Gazneliler*'in eline geçmişti.

Mâvera un-nehr'in batı komşusu *Harizm*'e gelince, burada eskiden beri yerli bir hânedan hüküm sürüyordu. Âfriğ-oğulları denilen bu hânedan mensupları Sâmânlılar'a tâbi idiler. Âfriğ-oğulları, *Oğuzlar*'ın kuzeyden yaptıkları akınlara karşı daima hazırlıklı bulunuyorlardı[236]. Bu hânedanın yerini 995 te Memun-oğulları *Harizm şahları* aldı ki, bunların hâkimiyeti de 1117 yılına kadar sürdü. Bu tarihte *Harizm*, Gazneli Mahmud'un eline geçti ve bu hükümdar oraya kumandanlarından Altun-Taş'ı vâli yaptı Altun-Taş ve oğulları 1040 yılına değin *Harizm*'i idare ettiler.

Oğuzlar doğu komşuları olan *Karluklar* ile de savaşmışlardır. Hattâ bu savaşlardan birinde *Oğuz* yabgusu ölmüştür[237]. Bu hâdise X. yüzyılın başlarında veya ondan daha önce vukubulmuş olabilir. Kâşgarlı[238], *Oğuzlar* ile *Çiğiller* arasında eskiden beri sürüp gelen köklü bir düşmanlığın bulunduğunu söyler.

Oğuzlar'ın kuzey komşularına gelince, bunlar *Kimekler* ve bilhassa bu kavimin gittikçe kuvvetini artıran *Kıpçak* boyu idi. *Kıpçaklar*'ın daha IX. yüzyılda *Kimek* elinden ayrılarak müstakilen hareket ettiği anlaşılıyor. *Kimekler* çok soğuk mevsimlerde, *Oğuzlar* ile barış halinde bulundukları zamanlar sürüleri ile güneye göç ederlerdi[239].

Oğuz yabgu devletinin nasıl ve ne zaman sona erdiği hakkında hiç bir tarihî bilgi yoktur. *Câmi üt-tevârih*'teki *Oğuzlar*'ın destanî mahiyetteki tarihlerinde Ali-Han adında biri son *Oğuz* yabgusu olarak görünüyor. Ali-Han'ın Kılıç-Arslan adlı ve *Şah-Melik* lâkablı bir oğlu vardı. Şah-Melik tarihî bir şahsiyet olup, XI. yüzyılın birinci yarısının ortalarında *Cend* hâkimi idi. Hattâ bir eserde onun babasının

233 s. 273; Barthold, aynı eser, s. 176.
234 Barthold, aynı eser, s. 256.
235 Barthold, gösterilen yer.

236 Birûnî, *el-Âsâr ul-bâkiyye*, yay. E. Sachau, 1878, s. 236.
237 *Mücmel üt-tevârih*, s. 103; *Gerdizi*, s. 80.
238 *Kilisli*, I, s. 330, *Atalay*, I, s. 394.
239 *Hudûd ul-âlem*, s. 85, *Minorsky*, s. 100.

adı, destanda olduğu üzere, Ali olarak gösterildiği gibi, el-Berânî şeklinde nisbesi de verilmektedir[240]. Fakat bugüne kadar bu nisbeyi izah etmek mümkün olmamıştır. Kaynaklarda *Şah-Melik*'in *Oğuz* menşeli olduğuna dâir de hiç bir ifade yoktur. Bu sebeble, teyit edici tarihî bir delil elde edilmedikçe *Câmi üt-tevârih*'teki rivayete bir kıymet izafe etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz[241].

Aşağıda bahsedileceği üzere, Selçuk'un oğullarından İsrail (392=1002) yılında *yabgu* ünvanını taşımakta idi. Bu husus, *Oğuz* devletinin bu tarihten önce yıkılmış olduğunu büyük bir ihtimalle göstermektedir.

Şimdiki en kuvvetli ihtimal olarak Oğuz yabgu devletine *Kıpçaklar* tarafından son verilmiş olduğu üzerinde durmaktayız. 1030 yılından önce Harizmşah Altun-Taş'ın hizmetinde bir *Kıpçak* zümresi vardı[242]. Bu *Kıpçak* zümresinin *Harizm*'e gelebilmesi ancak *Aral*'ın kuzey ve kuzey batı kısmının *Kıpçaklar*'ın eline geçmiş olmasıyle mümkündür. F. Köprülü'nün de dediği gibi[243], Altun Taş'ın hizmetinde bulunan ve *Hıfçah* ile birlikte zikredilen *Küçet* ve *Cugraklar*'ın da *Kıpçaklar*'ın yakın akrabaları olmaları pek muhtemeldir. Selçuklu Çağrı Beğ, *Horasan* hükümdarı iken (1040–1060). *Kıpçak* emiri (امير قبجاق) onun katına gelerek *Müslüman* olmuş ve aralarında dünürlük kurulmuştu[244]. *Rus vekayinâmeleri* 1054 yılında ilk defa olarak *Kara-Deniz*'in kuzeyinde *Torklar*'ın *(Uz = Oğuz)* ve *Polovtsi (Kıpçak)* ler'in zuhurundan bahsederler. Bu *Torklar*'ın, Bizans kaynaklarının *Uz* dedikleri *Oğuz*lar'ın bir kümesi, sarışın anlamına gelen *Polovtsi*'lerin de *Kıpçaklar* olduğu kabul edilmiştir. Bu *Oğuz* kümesinin *Kıpçaklar*'ın baskısı altında *İtil*'i geçerek *Kara-Deniz*'in kuzeyine gittikleri biliniyor[245]. Diğer taraftan Kâşgarlı'nın haritasının tetkikinden, *Kıpçaklar*'ın *Oğuz çölünü* ve hattâ *Sir-Derya*'nın aşağı yatağını tamamen denilebilecek derecede

240 İbn Fındık, *Tarih-i Beyhak*, yay. Ahmed-i Behmenyâr, *Tahran*, 1317 ş., s. 51.

241 *Câmi ut-tevârih*'deki *Oğuzlar*'ın destanî tarihleri ve Şah-Melik hakkındaki rivayetler için: *Oğuzlar'a aid destanî mahiyette eserler*, s. 378–379.

242 *Tarih-i Beyhakî*, s. 86, 684. Sonuncu sahifede جنجاغ şeklinde. Metni yayınlayanların (Gani-Feyyâz), bunun *Hıfcah* (yani *Kıpçak)* olacağında tereddüt etmelerine yer yoktur (s. 684 ve indeks s. 729). Çünkü 86. sahifedeki *Hıfcak* adının yanında nasıl *Küçet ve Cuğrak* adları geçiyorsa جنجاخ kelimesinin yanında da aynı adlar görülüyor.

243 *Kay kabîlesi hakkında yeni notlar*, *Belleten*, sayı 33, s. 442. *Küçetler ile Cuğraklar* üzerinde aynı yazıda toplu malûmat vardır (s. 435–444).

244 *Ahbâr ud-devlet is-Selcukiyye*, yay. Muhammed İkbal, *Lahur*, 1933, s. 28.

245 Minorsky, *Hudud ul-âlem haşiyeleri*, s. 316, 317.

işgal ettikleri görülüyor[246]. Nâsır-ı Husrev'in (ölm. 1060) bir şiirinden de *Kıpçaklar*'ın *Oğuzlar* ile yanyana yaşadıkları anlaşılıyor[247]. Alp Arslan'ın *Mangışlak* seferi dolayısı ile *Türkmenler*'in *Kıpçaklar* ile karışmış bir halde yaşadıkları (şüphesiz *Üst Yurd*'da) ve tâcirleri yağma ettikleri söyleniyor[248]. Bütün bu kayıtlar, *Kıpçaklar*'ın *Oğuzlar*'ı sıkıştırarak onların topraklarından mühim bir kısmını ellerine geçirmiş olduklarını açıkça gösteriyor. Oğuz yabgu devletinin de bu *Kıpçak* hücumları sonucunda yıkıldığını düşünmek gayet tabiîdir. Kıpçaklar'ın bu başarılarının da *Oğuzlar*'ın dahilî mücadeleler neticesinde parçalanarak zayıf bir duruma düşmüş bulunmaları ile ilgili olduğu muhakkaktır. *Oğuzlar* arasında eskiden beri çekişmelerin olduğunu ve bunun göçlere sebebiyet verdiğini biliyoruz. Bu hâdisenin ne zaman vukubulduğu meselesine gelince, bu hususta kat'i bir hükümde bulunmak mümkün olmamakla beraber, bunun, 392=1002 tarihinden önce olduğunu en kuvvetli ihtimalle söyliyebiliriz. Çünkü bu tarihte Selçuk'un oğullarından İsrail *yabgu* ünvanını taşıyordu[249].

Selçuklular'ın *Cend* yöresine gelmeleri de, dahilî mücadele ile veya yabgu devletinin yıkılması ile ilgili idi. Hülasa dahilî mücadele ve *Kıpçak* hücumları sonucunda *Oğuz* devletinin yıkılması, *Oğuzlar*'dan mühim kümelerin göç etmelerine sebep olmuştur. Böylece onlardan mühim bir kol, ilk önce *Cend*'e, sonra oradan aşağıya, *Buhara* tarafına göç etmiş diğer mühim bir küme de güney *Rusya*'ya gitmişti. XI. yüzyılın ortalarında *Oğuzlar* başlıca, *Sir-Derya* bölgesinin orta yatağında yani *Karaçuk* dağları bölgesinde ve oradaki şehirlerde ve bir de *Mangışlak* yarımadasında toplu bir halde yaşıyorlardı. Bununla beraber *Moğol* istilâsı zamanında *Cend* ve *Kara-Kum*'da *Türkmenler*'in yaşadıkları görülüyor.

246 Kaşgarlı'nın haritası için bk. *Kilisli*, I, *Atalay* II.

247 نبات پر بلا غزاست و قبجاق که رستند بر اطراف جيحون
(Divân-i Nâsir-i Husrev, Tahran, 1304–1307, s. 329). Fakat *Divân*'da Barthold'un, E. G. Browne dayanarak zikrettiği *Deşt-i Kıpçak* sözü geçmiyor.

248 وكان التركمان قد اختلطوا بالكفار وكانوا ينهبون التجار وكانوا على طرف البحر عند القفجاق فلما سمعوا بنا عبروا الى جزيرة فى البحر وتركوا اموالهم ونساءهم ومواشيهم
(Sıbt İbn ul-Cevzî, *Mir'at'uz-zamân*, *Türk İslâm eserleri müzesi ktp.* nr. 2134, yp., 242 b, *Topkapı sarayı*, III, *Ahmet ktp.* nr. 2907, XII, yap. 228a). Anlaşılacağı üzere, burada *Türkmenler*'in karıştıklarının söylendiği "*küffar*" *Kıpçaklar*'dır. *Türkmenler*'in göçkünleri, çoluk çocuklarını ve davarlarını bırakıp kaçtıkları söylenen ada da *(cezîre) Mangışlak* yarım adasıdır. Bu seferden aşağıda bahsedilecektir.

249 Az aşağıda bu meseleye temas edilecektir.

8– Uzlar'ın Mâcerası:

Oğuzlar'dan mühim bir küme XI. asrın ortalarında *Kara-Deniz*'in kuzeyindeki topraklarda görüldü. *Rus* müverrihleri bunlara *Tork*, *Bizans* kaynakları da *Uz* demektedirler. *Rus vekâyinâmeleri*'nde onlardan ve *Polovtsi (sarışın)* dedikleri *Kıpçaklar*'dan ilk defa, 1054 yılında bahsediyor[250]. *Ruslar*'ın, *Peçenekler*'i ve *Kıpçaklar*'ı dahil etmiyerek yalnız *Uzlar*'a *Tork (Türk)* demelerinin sebebi bilinemiyor. *Uzlar*'ın *Kara-Deniz*'in kuzeyine gelmelerine *Kıpçaklar*'ın sıkıştırmaları âmil olmuştu. *Kıpçaklar*, *Kara-Deniz*'in kuzeyinde *Oğuzlar*'ı sıkıştırmakta devam ederek onlardan çoğunun *Tuna* boylarına ve oradan da *Balkanlar*'a inmelerine sebep olmuştur. 1064–1065 yılında *Tuna*'yı geçen *Oğuzlar* birçok kollara ayrılarak *Balkanlar*'da geniş bir istilâ hareketinde bulunmuşlar, *Trakya Makedonya* ve, *Selânik* bölgelerini yağmalamışlardır. Ancak, birden bire başlayan soğuklar onlar arasında salgın bir hastalığın çıkmasına sebeb olmuştur. Esasen dağınık bir halde bulunan *Oğuzlar*'ı bu salgın hastalık zayıf bir duruma düşürdüğü gibi, eski düşmanları *Peçenekler*'in ve yerli halkın hücumlarına uğrıyarak pek çok zayiat verip, kuvvet ve ehemmiyetlerini kaybettiler. *Uzlar*'ın sağ kalanları Bizans tarafından *Balkanlar*'ın muhtelif yerlerinde ve bilhassa *Makedonya*'da yerleştirildiler[251]. İşte bu *Uzlar*'ın hayatı, sürüden ayrılan kuzunun âkibeti gibi, böyle hazin bir şekilde sona ermiştir[252]. Bununla beraber *Bizans* hizmetine giren bu *Uzlar*'dan bir kısmının 1071 yılındaki *Malazgird* savaşında kardeşleri *Selçuklu Oğuzları*'nın saflarını katıldıklarını biliyoruz.

250 Minorsky, *Hudud ul-âlem haşiyeleri*, s. 316–317; aynı müellif, *Mervezî haşiyeleri*, s. 102. Fakat A.N. Kurat *Rus kinazı* St. Vladimir'in *Uzlar* ile birlikte *Kama Bulgarları* üzerine 985 yılında bir sefer yaptığından bahsediyor ve Uzların bu tarihte (yani 985de) Don boylarında oturduğunu söylüyor *(Peçenek tarihi, İstanbul*, 1937, s. 128).

251 A.N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 150–152, 187–188.

252 A.N. Kurat, aynı eser, 154–155. *Urfalı Mateos* (türkçe tercümesi, Hrant D. Andreasyan, T.T.K., 1962, s. 143) *Bizans* ordusunun sağ kolunda bulunan *Uzlar* ile sol kolunda bulunan *Peçenekler*'in *(Padzunak)*, savaşın kızıştığı bir sırada *Selçuklular* tarafına geçtiğini söylüyor.E. Dulaurier (bk. aynı eser, s. 142 not), *Malazgird* savaşında bulunan büyük *Bizans* kumandanlarından Tarhan'ın (Tarkhaniat) *Oğuz* başbuğlarından olduğunu yazar.

C. SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞU

Selçuklu devletinin kuruluşu, *Oğuz Türkleri*'nin tarihinde pek mühim bir dönüm noktasıdır. Bu devletin kurulması ile *İslâm*'ın siyasî hâkimiyeti *Oğuzlar*'ın eline geçtiği gibi, *Anadolu* ve ona komşu ülkeler de onların yurdu olmuştur. *Oğuz Türkleri*, *Yakın Doğu İslâm Dünyası*'nın, bilhassa X. yüzyılın başlarından itibaren siyasî bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak adım adım ilerleyen Bizans'ı geri atmakla kalmamış, onun asıl dayanağı olan *Küçük-Asya*'yı da fethetmek sureti ile bu devletin çökmesinde ve yıkılmasında âmil olmuştur.

Selçuk, *Oğuzlar*'ın *Kınık* boyuna (şüphesiz bu boyun *beğ* ailesine) mensuptur[253]. *Oğuz* boylarının siyasî ve içtimaî mevkilerine göre yapılmış olan *Câmi üt-tevârih*'teki cedvelde *Kınık*'lar 24., yani en sonuncu sırada gösteriliyor. Buna bakarak hüküm vermek gerekirse, *Kınıklar, Oğuzlar*'ın en eski tarihlerinde pek mühim bir rol oynamamış olacaklardır[254].

Melik-nâme'ye göre[255], Selçuk, *yabgunun sü-başısı* yani ordu kumandanı idi. Kâşgarlı'da Selçuk'un *sü-başı* olduğunu teyid etmektedir[256]. Yine *Melik-nâme*'ye göre[257], Selçuk'un babası Dukak

253 *Ahbâr ud-devlet is-Selcukiyye*, yay., s. 3 *(Melik nâme*'den mi?); *Kâşgarlı*, *Kilisli*, I s. 56, *Atalay*, I, s. 55; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Tarih-i Guzîde*, Tahran, 1339 ş., s. 426; Reşid ud-din, *Câmi ut-tevârih*, Berezin, s. 39.

254 *Kınıklar* hakkında İkinci Bölüme bk.

255 Selçuklular'ın ilk devirlerinden bahseden bu eser ile Selçuklular'a dâir diğer kaynaklar Cl. Cahen tarafından vukufla incelenmiştir: *le Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides*, *Oriens*, II, nr. 1, s. 31–65; *The historiography of Seljuqid period*, s. 59–78.

Bize kadar gelmemiş olan *Melik-name*'den eski müellifler birbirinden farklı iktibaslarda bulunmuşlardır. Eserin arabça tercümesi de vardır. Bu eserden naklen verilen bilgileri ancak sıkı bir tenkide tâbi tutmak sureti ile kullanmak icabeder.

256 *Kilisli*, I, 397, *Atalay*, I, s. 478.

257 Mirhond'da *(Ravzat us-safâ*, Luknov, 1332, IV, s. 84) *yabgunun Hazar meliki* olduğu söylendiği gibi, Tukak da *Hazar* halkından birisi gibi gösteriliyor. Buna göre hüküm

olup, "*Temir-yalığ*" (*Demir yaylı*) lakabını taşıyordu. Yayın *Türkler* arasında hâkimiyet alâmeti olduğunu biliyoruz. Muhakkak ki Selçuk ve babası Dukak, *Oğuzlar* arasında gerek asâlet ve gerek şahsiyetleri bakımından tanınmış kimseler idiler. Selçuk'un ve oğullarının başlarına mühim bir *Oğuz* kümesini toplayabilmelerinde ve *yabgu* ünvanını almalarında şüphesiz bu hususlar başlıca âmillerdir.

İşaret edildiği gibi, yabgunun *sü-başısı* (yani ordu kumandanı) olan Selçuk, yine *Melik-nâme*'ye göre, yabgunun, hatununun tahriki ile, kendisini öldürmesinden korkarak askerleri ve oymağı ile kaçıp *Cend* şehri yöresine gelmiştir[258]. Bu kaçış hikâyesi esas itibariyle doğru olabilir. Çünkü, yukarıda da söylendiği gibi *Oğuzlar*'ın aralarında, bazan göç hareketlerine sebebiyet verecek derecede, çekişmelerin yapıldığını biliyoruz. Nitekim *Siyâh-Kûh* (*Mangışlak*) yarımadasında oturan *Oğuzlar* böyle bir iç mücadele sonucunda oraya gitmişlerdi. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde *Süt-Kend* ve *Fârâb* yöresinde yaşayan *Oğuzlar*'ın da oraya gelmelerinin böyle bir mücadele ile ilgili olması pek muhtemeldir. Bununla beraber *Melik-nâme*, işaret ettiğimiz gibi, kendisine sımsıkı sarılacağımız emin bir kaynak olmadığından, Selçuk'un *Cend*'e gelişinin, yabgu devletinin yıkılması ile ilgili olması da imkânsız değildir. Bu devletin yıkılmasında en kuvvetli ihtimalin *Kıpçak* hücumu olduğunu yukarıda belirtmiştik. Esasen *Cend* şehri, yukarıda görüldüğü gibi, X. yüzyılın başlarında yabguya tâbi şehirlerden biri idi ve o zamanda orada *Müslümanlar* yaşıyorlardı. Yabgunun kışın gelip oturduğu *Yeñi-Kent* de *Cend*'e çok yakın bir mesafede bulunuyordu. Bu sebeble

---

vermek icabederse, Dukak oğlu Selçuk ve onların akrabaları *Hazarlar*'a mensup bulunuyorlar. Nitekim Z.V. Togan (*İbn Fadlân* ve bilhassa *Umumi Türk tarihine giriş, İstanbul*, 1946, s. 174–176) ve onu takiben Dunlop, *Oğuzlar*'ın veya onlardan bir kısmının -ki bunlara *Hazar Oğuzlar*'ı adını veriyor- *Hazarlara* tâbi oldukları neticesini çıkarmışlardır. Halbuki metnin sathi bir tetkiki açık bir tahrifat karşısında bulunduğumuz neticesini verir. Evvelâ dikkati çeken husus metinde *Oğuz* veya "*Guzz*" adının hiç geçmemekte olmasıdır. Bu kelimenin geçmesi gereken yerlerde hep *Hazar* kelimesi görülüyor: قبائل اتراك دشت خزر ، چون اهالى خزر و ملك خزر موسوم به بيغو . (*Mirhond*, gösterilen yer). Sadece bu husus metnin ciddî karşılanmasına manidir. Diğer taraftan *Oğuzlar*'ın, *Hazarlar*'ın tâbiiyyeti altında bulunması şöyle dursun, sık sık *Hazarlar*'ın ülkesine akınlarda bulunduklarını *Hazar* kıralının da onların karşısına çıkmak zorunda kaldığını biliyoruz. *Hazarlar*'ın *İtil*'in doğusundaki topraklara hâkim oldukları hakkında hiç bir kaynakta bir kayıt yoktur. Fazla olarak *Melik-name*'nin nâkillerinden olan *İbn ül-Esîr* de (IX, s. 196) ve *Ahbar ud-devlet-is-Selcukiyye*'de (s. 1–2) *Hazar* ismi hiç geçmemektedir.

258 *Mirhond*, IV, s. 85, *Ahbar ud-devlet-is-Selcukiyye*, s. 2; *İbn ul-Esîr*, IX, s. 196; Ebû'l-Ferec, s. 293.

Selçuk'un *Cend*'e kaçışı bu sonuncu ihtimal ile daha iyi izah edilebilir gibi görünüyor. *Selçuklular*'ın bu yöreye gelişlerinin X. yüzyılın son çeyreğinde olduğunu tahmin ediyoruz. Ebû'l alâ'ya atfen Ahval'e atfen Hamdullah-ı Kazvinî'nin verdiği 375 (985) yılı[259] uygun bir tarihtir.

Daha önce söylendiği gibi, Sâmânlı devletine 999 yılında Kara Hanlılar'dan İliğ-Han (Nasr b. Ali, ölm. 1012–1013) tarafından son verilmiş ve hânedan mensupları da yakalanıp hapsedilmişlerdi[260]. Bunlardan Nuh b. Mansur'un oğullarından Ebû İbrahim hapis bulunduğu yerden kaçarak *Harizm*'e gitmiş ve orada etrafına bir hayli adam toplamıştı. Ebû İbrahim *hâcibi* Arslan Balu'yu *Buhara* üzerine gönderdi. Arslan Balu'nun Kara-Hanlı kumandanlarına karşı kazandığı mühim başarılar sebebi ile Ebû İbrahim *Buhara*'ya geldi ve hükümdarlık ünvanı olarak Muntasır adını aldı, fakat o İlig-Han'ın harekete geçmesi karşısında *Horasan*'a döndü. Orada yenilgiler ile neticelenen bazı savaşlarda bulunduktan sonra, 391 yılında (1001) yardımlarını elde etmek için, *Oğuz Türkleri*'nin yanına giderek bir müddet orada kaldı. Bu esnada *Oğuz* yabgusu *Müslüman* oldu ve Ebû İbrahim Muntasır ile dünürlük kurdu. Yabgu her halde akrabasından birini ona verdi[261]. Bu yabgunun Selçuk'un oğlu İsrail olduğu, *Melik-nâme*'nin ifadesinden anlaşılıyor. Mamafih, bu ifade olmasa idi, hâdiselerin seyrinden, biz bunu anlayabilirdik. Gerdizî'nin bu kaydı *Oğuzlar*'dan mühim bir kısmını etrafına toplayan Selçuklular'ın kendilerini *Oğuzlar*'ın başı saydıkları ve içlerinden birini *yabgu* ilân etmiş olduklarını gösteriyor. Bu husus, daha önce belirtildiği üzere, *Yeñi-Kent*'teki Oğuz yabgu devletinin ortadan kalkmış olması ile ilgili olsa gerektir. Böylece Selçuklular Oğuz yabgu devletini devam ettirmişler ve onun son sülâlesi olmuşlardır. Yine Gerdizî'nin bu kaydı Selçuklular'ın *Müslüman* olmaları tarihinin, bu yılda olduğunu da gösteriyor. *Melik-nâme*'ye göre, Selçuk bu tarihte hayatta idi. Kendisinin *yagbu* ünvanını almayıp da bunu oğlunun taşıması, yaşının hayli ilerlemiş olmasıyle izah edilebilir. Yine aynı esere göre[262], Selçuk'un dört oğlu vardı. Ancak bunlardan birinin delikanlılık çağında öldüğü söyleniyor ve adı verilmiyor. Bunun İbrahim Yınal'ın babası Yusuf olduğu tahmin edilmektedir[263].

259 *Tarih-i Guzide*, s. 426.

260 O. Pritsak, *Kara-Hanlılar*, İ.A., VI, s. 254–255.

261 Gerdizî, *Zeyn ul-ahbâr*, *Tahran*, 1317, s. 50.

262 *Mirhond*, gösterilen yer.

263 İbrahim Kafesoğlu, *Selçuk*'un *oğulları ve torunları*, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, s. 121.

Diğer üç oğlunun adı, İsrail, Mikâil ve Musa idi. İsrail her halde hepsinin başı olmalıdır[264]. İsrail'in, bir çok eserlerde ikinci bir adı olarak Arslan zikredilir ki bu, onun yabgu olduktan sonra aldığı ünvandan başka bir şey değildir. Türkler'de bunun yaygın bir gelenek olduğunu biliyoruz. Hattâ Tuğrul ve Çağrı adlarının da ünvanlar olduğundan biz şüphe etmiyoruz. Tuğrul Beğ'in adının Muhammed, Çağrı Beğ'inkinin de Dâvud olduğu malûmdur[265].

Arslan, Sâmânlı şehzadesi Ebû İbrahim Muntasır'a yardım etmeyi kabul ederek birlikte *Semerkand* dolaylarına geldiler; *Semerkand'*a 7 fersah (42 km.) mesafedeki *Kühek*'te Kara-Hanlı Sü-başı Tegin ile karşılaştılar ve onu yendiler[266]. Bunun üzerine İliğ-Han oturduğu *Öz-Kent*'den *Semerkand*'a geldi. *Oğuzlar* İliğ-Han'ın ordusunu, bir dün baskını yaparak, bozguna uğrattılar ve ağırlıklarını yağmaladıkları gibi, 18 kumandan dahil olmak üzere, bir çoklarını tutsak aldılar[267]. *Oğuzlar*'ın eline pek çok ganimet geçmişti. Bu hâdise 393 yılı Şevval ayında (Ağustos 1003) vukubuldu. Fakat geriye döndükten sonra, *Oğuzlar*'ın İliğ-Han ile yaptıkları muharebeden nâdim olarak, handan özür dileyecekleri ve tutsakları serbest bırakmak sureti ile onun gönlünü alacakları şâyiası yayıldı. Sâmânlı şehzâdesi bu söylentiden çok müteessir oldu; 600 atlı ve 400 yaya ile *Oğuzlar*'dan ayrılarak buz tutmuş *Ceyhun*'u geçip tekrar *Horasan*'a geldi. *Oğuzlar* onu yakalamak için arkasından gittiler ise de *Ceyhun*'u geçemediler[268]. *Oğuzlar*'ın, anlaşıldığına göre, gayeleri yalnız ganimet elde etmekti; İliğ-Han'ın bilâhare kuvvet toplayıp kendilerini perişan etmesinden kaygılanarak tutsakları salıvermek ve özür dilemek sureti ile onunla uzlaşma yoluna gitmeyi düşünmüşlerdir.

Oğuzlar'dan korkusundan *Ceyhun* kıyısındaki *Âmul*'da fazla kalamayan Ebû İbrahim, *Horasan*'ın şurasında burasında tutunmak için boş yere bir müddet uğraştıktan sonra tekrar *Mâvera un-nehr*'e döndü ve *Buhara* vâlisini *Debusiye*'de bozguna uğrattı. Bu galebe üzerine Ebû İbrahim'in etrafına kalabalık bir kuvvet toplandı ki, bunlar arasında *Oğuzlar*'dan da mühim bir zümre vardı. Bu *Oğuz* zümresinin *Selçuklular* olduğunda şüphe yoktur. Ebû İbrahim *Oğuzlar*'ın yardımı ile kuvvetlendi. Kara-Hanlı hükümdarı, Sâmânlı şehzâdesinin yeniden kuvvetlendiğini ve yıldızının parlamakta olduğunu görerek harekete geçti. İki ordu *Semerkand* dolaylarında bir köyde karşılaştılar (394 şevvâl'inde = mayıs 1004) İliğ Han yine yenildi ve ülkesine döndü. *Oğuzlar*'ın eline pek çok ganimet ve azık geçti. Savaşdan sonra *Oğuzlar*, Ebû İbrahim'den ayrılarak yurdlarına döndüler ve ellerine geçirdikleri ganimeti üleşmekle meşgul oldular.

264 *Câmi ut-tevârih*, Selçuklular kısmı, yayınlayan Ahmed Ateş, (T.T.K.), *Ankara*, 1960, s. 5.

265 Selçuklu devrine ait bazı kitâbelerde ve resmî vesikalarda "Tuğrul Beğ"in bir ünvan olarak kullanıldığını da biliyoruz.

266 *Gerdizî*, gösterilen yer.

267 *Gerdizî*, gösterilen yer; el-Utbî, *Tarih ul-Yeminî*, el-Menînî, *el-Feth ul-Vehbî* haşiyesindeki basma, *Kahire*, 1286, I, s. 336.

268 *el-Utbi*, gösterilen yer. *Gerdizî* (gösterilen yer), ırmağı geçerken buzların çözülmesi üzerine *Oğuzlar*'ın suya battıklarını söyler.

Ülkesine dönmek zorunda kalmış olan İliğ-Han yeniden asker devşirerek Ebû İbrahim'in üzerine yürüdü. Meninî'ye göre *Uşrusana*'da *Dizek* ile *Hâves* arasında savaş yapıldı ve bu def'a Sâmânlı şehzadesi yenildi. Çünkü, söylendiği gibi, bundan önceki vuruşmada ellerine pek çok ganimet geçen *Oğuzlar* yurdlarına dönmüşlerdi. Fazla olarak, savaş başlayacağı esnada, Ebû İbrahim'in ordusunda bulunan ve *Selçuklulardan* ayrı bir *Oğuz* bölüğünün başbuğu olduğu anlaşılan Ebû'l-Hasan Tak 5000 kadar askeri ile Kara-Hanlılar tarafına geçmişti[269]. Savaş meydanından ayrılan talihsiz şehzâde, bu sefer *Ceyhun*'u sal ile geçip *Horasan*'a geldi. Bunu haber alan Gazneli Mahmud, Ebû İbrahim'in başına kuvvet toplamadan üzerine ordu gönderdi. Bu orduya karşı duramıyacağını anlayan Sâmânlı şehzâdesi, asker toplayabilmek ümidi ile bazı yöreleri dolaştıktan sonra aldığı bir davet üzerine yeniden *Mâvera ün-nehr*'e gitmiş ise de, savaşlardan ve mütemadi dolaşmadan bıkıp usanmış olan askerlerinin dağılması yüzünden tekrar *Horasan*'a dönerek Arab İbn Buheyc'in obasına gelmişti. Burada Mâh-Rûy adlı bir âmilin (maliye memuru) tahriki ile bu bedbaht Sâmanlı şehzadesi *Arablar*'ın elinde can verdi (Rebiulevvel 395=Aralık-Ocak 1004). Ebu İbrahim'in zahmet ve ıstıraplarla dolu hayatı böylece hazin bir şekilde sona erdi, Onun ölümü üzerine şüphesiz gerek Gazneli Mahmut, gerek İliğ-Han derin bir nefes aldılar.

Yukarıda anlatılanlardan, Ebû İbrahim Muntasır'ın Kara-Hanlılar'a karşı ancak *Oğuzlar* sayesinde başarılar kazanabildiği anlaşılıyor. Fakat bu sonuncuların gayesi ise sadece ganimet elde etmek olduğundan davranışları da buna göre olmuştur.

269 *el-Utbî*, I, s. 341, farsça tercümesi Carbadakânî, *Tahran*, 1272, s. 231-232. *Gerdizî* (s. 51) savaşta *Oğuzlar*'ın bulunduğundan bahsetmiyor.

Mâvera un-nehr'deki Kara-Hanlı hükümdarı İliğ-Han, Ebû İbrahim gailesinin ortadan kalkmasından sonra *Horasan*'ı da ülkesine katmayı tasarlamıştı. Bu maksatla, Gazneli Mahmud'un *Hindistan*'da bulunmasını fırsat bilerek 1006 yılında Su-başı Tegin kumandasında bir ordu gönderdi. Sü-başı Tegin Sultan Mahmud'un yetişmesi üzerine muvaffak olamadı; *Mâvera un-nehr*'e dönmek için *Serahs* yolunu tuttu. Fakat burada, *Oğuz* emîri Alhamas b. Tak (الحمس بن طاق) yolunu kesti; iki taraf arasında çok çetin bir çarpışma yapıldı ve iki taraftan pek çok kimseler ölmekle beraber neticede Sübaşı Tegin galip geldi. *Oğuz* emîri de tutsak alındı ve iki parça edilmek suretiyle öldürüldü[270]. Bu *Oğuz* beği el-Utbî'nin farsça tercümesinde Muhsin b. Tak olarak geçiyor[271]. O, Ebû İbrahim'in son defa İliğ-Han'la yaptığı savaşta 5000 kadar askeriyle Kara-Hanlı saflarına geçen Ebu'l-Hasan Tak ile aynı şahıs mıdır, yoksa onun oğlu mudur, bilinemiyor. İki yıl sonra Gazneliler ile Kara-Hanlılar arasında yapılan ve Gazneliler'in galebesiyle neticelenen *Belh* savaşında Sultan Mahmud'un ordusunda *Oğuzlar*'dan bir zümre vardı[272]. Bunlar şüphesiz yukarıda adı geçen *Oğuz* beğine mensup idiler. Bu kayıtların asıl bizim için mühim olan cihcti, *Selçuklular*'dan önce, *Oğuzlar*'dan, pek fazla olmasa da, bir zümrenin *Horasan*'a geçmiş ve orada yaşamaya başlamış olmasıdır.

Mâvera un-nehr hükümdarı Kara-Hanlı Nasr b. İliğ 1013 yılında vefat etti; yerine kardeşi Mansur geçti ve bu, Arslan İliğ ünvanını taşıdı Kendisi daha sonra hânedanın en kuvvetli hükümdarı oldu. Onun hâkimiyeti şu ülkelerde tanınıyordu: *Talas, Şaş (Taş-Kent) Tünhas, Binhas, Fergana, Öz-Kent, Hocend, Uşrusana Semerkand, Buhara.* Ancak 411 (1020–1021) yılında hânedana mensup olan Ali-Tegin *Buhara*'ya hâkim oldu ve ülkesini genişletmeğe başladı[273]. İşte biz bu tarihte Selçuk'un oğlu Aslan Yabgu'nun idaresinde olmak üzere, *Selçuklular*'ın *Cend*'den aşağıya inib *Buhara*'nın 20 fersah kuzeyinde bulunan *Nûr* yöresinde yaşadıklarını görüyoruz. *Selçuklular*'ın *Cend* yöresini bırakarak aşağıya, *Buhara* bölgesine gelmelerinin Ali-Tegin ile işbirliği yapmaktan değil yeni bir sıkıştırma ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Çünkü, 1030 tarihlerinde *Cend* yöresinin *Selçuklular*'ın düşmanı Şah-Melik'in elinde olduğunu biliyoruz. Bundan,

270 *el-Utbî*, II, s. 79.

271 *Carbadakanî*, s. 294; ondan naklen *Câmi ut-terârih*, II, cüz 4, s. 150.

272 *el-Utbî*, II, s. 84; farsçası *Carbadakanî*, s. 294.

273 *İbn ul-Esir*, IX, s. 197; O. Pritsak, *Kara-Hanlılar*, İ.A., VI, s. 255–256.

emin bir şekilde söylemek mümkündür ki, Selçuklular'ı Cend'den aşağıya Nur bölgesine inmeye mecbur eden Şah-Melik olmuştur. *Selçuklular*'ın *Cend* ile ilgisi yalnız babaları Selçuk'un mezarının orada bulunması gibi manevî bir bağlantıya münhasır kaldı. Selçuk'un ölümünün hangi tarihte olduğunu bilemiyoruz[274]. Onun 100 yahut 107 yaşında öldüğü, *Melik-nâme*'den faydalanan eserlerde görülüyor[275]. Aynı eserlere göre Mikâil, babası Selçuk'tan önce, bir savaşta vurularak ölmüş (ihtimal *Kıpçaklar*'a karşı), onun oğulları olan Tuğrul beğ ve Çağrı beğ'i Selçuk büyütmüştür.

Ali-Tegin ile Arslan-Yabgu arasında kuvvetli bir ittifak tesis edilmişti. Hattâ O. Pritsak[276] Ali-Tegin'in *Buhara*'yı Arslan Yabgu'nun yardımı ile ele geçirdiğinden emin görünmektedir. Kaynaklarda bu hususta bir delil olmamakla beraber buna ihtimal verilebilir. Çünkü az sonra Ali-Tegin'in, Arslan-Han'ın (Mansur b. Ali) kardeşi İliğ (Muhammed b. Ali) ile yaptığı ve Ali-Tegin'in galip geldiği savaşta Selçuklu Arslan Yabgu, Ali-Tegin'in müttefiki olarak bulunmuş ve her halde, savaşın kazanılmasında mühim bir âmil olmuştur. Kara-Hanlılar'ın büyük kağanı Mansur b. Ali (Arlan-İliğ) 415 te (1024–1025) hükümdarlıktan vazgeçerek yerini Yusuf b. Hârun'a bıraktı. Bu Kadır Han ünvanını taşıyordu. Ona karşı kardeşleri Ahmed ve Ali-Tegin birleştiler. Ahmed kendisini büyük kağan ilân etti ve *Balasağun, Hocend* ve *Fergana*'ya hâkim oldu. Bundan dolayı Kadır Han Gazneli Mahmud ile anlaştı. Gazneli Mahmud da topraklarına sık sık tecavüzlerde bulunduğu için Ali-Tegin'in komşuluğundan memnun değildi. Bu sebeble Gazneli Mahmud 416 (1025) yılında *Ceyhun*'u geçerek *Mâvera un-nehr*'e girdiği gibi, Yusuf Kadır Han da *Kâşgar*'dan geldi. Bu iki büyük hükümdarın gelişi üzerine Ali-Tegin bozkırlara kaçtı. Müttefiki Arslan da aynı şeyi yapmıştı. Sultan Mahmud, Hacib Bilge-Tegin kumandasında Ali-Tegin'in üzerine asker gönderdi. Bilge-Tegin, Ali-Tegin'in karısı ve kızları ile ağırlığını ele geçirip geri döndü. Selçuklu Arslan Yabgu'ya gelince, Sultan va'dlerde bulunarak onu ordugâhına gelmeğe davet etti. Devrin en büyük hükümdarı ile görüşmesinin ününü artıracağını ve kuvvetini çoğaltacağını sanan Arslan Yabgu 300 kadar maiyyeti ile Gazneli Mah-

274 Cl. Cahen (*Melik-nâme*, s. 45) onun ölümünün 400 (1009/1010) tarihlerinde olduğunu teklif etmektedir.

275 *Ahbar ud-devlet is-Selcukiyye*, s. 2; *İbn ul-Esir*, IX, s. 197.

276 *Kara-Hanlılar*, s. 256.

mud'un ordugâhına geldi. Burada, Arslan-Yabgu'nun hâkim olduğu kuvvetin sayısını öğrenmek istiyen Sultan Mahmud'un sorduğu sualle ilgili meşhur konuşma yapıldı. Bu mülâkatı tafsilâtlı bir şekilde anlatan Zâhir-i Nişaburî'nin sözlerinden[277] belki tahmin etmek mümkün olabilir ki, Arslan Yabgu'nun üzerinde bir yay ve üç de ok vardı. 1038 yılında *Nişabur*'a giren Tuğrul Beğ'in kolunda gerilmiş bir yay ve belinde üç ok bulunuyordu ki[278], bunun *yabguluk* alâmeti olduğu muhakkaktır. Yine bu konuşmaya, göre, *Harizm*'deki, *Hazar* denizine çok yakın olan *Balhan* dağları yöresinde mühim bir Türkmen kümesi oturmaktadır[279]. Halbuki X. yüzyılda bu bölgede *Oğuzlar*'ın yaşadığına ait hiçbir kayda rastgelinmez.

Arslan'ın mühim bir kuvvete sahip olduğunu gören Sultan Mahmud, her halde ondan kendi ülkesine gelebilecek zararları önlemek ve Ali-Tegin'i onun desteğinden mahrum etmek için, Yabgu'yu hile ile yakaladı. Arslan ilk önce, *Gazne*'ye, oradan da *Hindistan*'da *Multan* yakınında *Kâlincar* kalesine gönderilip hapsedildi. Böylece hiç beklemediği bir hilenin kurbanı olan Arslan Yabgu hayatının sonuna kadar bu kalede kaldı. Arslan Yabgu, bazı müelliflere göre[280], yeğenlerinin *Horasan*'daki ilk başarılarına kadar yaşamış, hattâ mahpus bulunduğu kaleden gizlice haber göndererek onları, Gazneliler ile mücadeleye devam etmeleri hususunda teşvik etmiştir[281].

Arslan Yabgu bizim için şu bakımdan da hususî alâkamıza lâyıktır ki, o Türkiye Selçukluları'nın atasıdır. Kendisinin iki oğlunu tanıyoruz: Kutalmış ve Resul-Tegin. Bu sonuncu isim Kara-Hanlılar'dan bir şehzâdeden alınmış olsa gerektir. Çünkü *Oğuzlar*'ın *tegin* ünvanını kullandıklarını pek bilmiyoruz. Zâhir-i Nişaburî, Kutalmış'ın, babasını kurtarmak için *Hindistan*'a kadar gittiğini yazıyor[282].

277 Reşid ud-din, *Câmi ut-terârih*, *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk*, s. 8–9. Bu hususta *Melik-nâme'nin* susuşu manidardır.

278 *Beyhaki*, s. 553.

279 s. 8.

280 *Gerdizi*, s. 66; *Reşid ud-din*, II, cüz; 5, s. 8–11; *İbn ul-Esir*, IX, s. 157, 197, 199.

281 و برادرانم را از امن سلام برسانید و بکوییذ که در طلب ملك خراسان سعی و جهد بلیغ نماییذ و بکوشیذ که این پاذشاه بنده زاده است نسبتی بزرکی ندارذ و این مملکت برو نماند بکوشیذ تابدست شما افتذ که مرا بی‌کناه معین محبوس کرد.
(*Reşiduddin*, II, 5, s. 10–11.; *İbn ul-Esir*, IX, s. 199).

282 *Reşiduddin*, II, 5. s. 11.

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından tevkifinin *Selçuklular* tarafından fiilî bir tepki ile karşılandığına dâir her hangi bir bilgiye rastlanmıyor. Bu husus Zâhir-i Nişaburî'nin dediği gibi[283], girişecekleri bir hareketin âkibetinden korkmalarından ziyade, aralarında birlik bulunmaması ile ilgili olsa gerektir. Her halde Arslan'ın oğulları da bu esnada henüz yetişkin bir çağda değillerdi. Çünkü ne onlar, ne de amcaları oğulları, Arslan Yabgu'nun buyruğunda bulunan *Oğuz* bölüğüne veya bunlardan mühim bir kısmına hâkim olabilmişlerdir. *Oğuzlar*'dan Arslan Yabgu'ya bağlı 4000 çadırlık bir kümenin ileri gelenleri onun tevkifinden sonra Gazneli Mahmud'a beğlerinden yani *Selçuklular*'dan, zulüm görmekte ve eziyet çekmekte olduklarını söyliyerek, *Horasan*'a geçmelerine müsaade etmesi ricasında bulundular. Onlar, *Horasan*'da *yurt* tuttukları takdirde, kendileri orada rahat edecekleri gibi, bunun *Sultan* için de, *Horasan* için de faydalar sağlayacağını, ordusunun kuvvetini arttıracağını da söylemeyi ihmal etmemişlerdir. Göçebe unsura, yerleşik halk ve hassa askerine dayanan başlıca *İslâm* devletlerinde, zengin bir gelir kaynağı gözü ile bakılıyordu. İşte Gazneli Mahmud da bu maksat ile *vezir* ve *emîrlerinin* itirazlarına aldırmayarak onların *Horasan*'a geçmelerine müsaade etti. 4000 çadırdan müteşekkil olan bu *Oğuz* kümesi, çoluk çocukları, göçkünleri ve davarları ile *Horasan*'a geçerek *Serahs*, *Ferâve* ve *Abîverd* çölünde yurd tuttular. Bunların başında: Yağmur, Buka, Gök-Taş ve Kızıl adlı beğler vardı[284]. Bu *Oğuzlar*'ın, söylendiği üzere *Horasan*'a kendi arzuları ile göçtükleri muhakkak olduğu gibi, Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklular'a bağlı kalmak istemedikleri de bir gerçektir. Çünkü, onlardan mühim bir kısmının, daha sonraları da, Selçuklar'a tâbi olmaktan kaçındıkları görülecektir. Bunun sebebi nedir? *Gerdizî*'de yazıldığı gibi, onlar Selçuklu ailesinden, hâtırası hâfızalardan silinmeyecek derecede bir zulüm mu gördüler? Yoksa sadece müstakillen yaşamak için mi böyle hareket ettiler, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün olmuyor. 4000 çadırlık bir *Oğuz* kümesinin *Horasan*'a gitmesi şüphesiz Selçuklular'ın kuvvetini azalttı ve onları zayıf bir duruma düşürdü. Onların tarihine geçmeden önce, *Horasan*'a göçeden bu 4000 çadırlık *Oğuz* kümesinden bahsetmek daha münasib olacaktır.

283 s. 10.

284 *Gerdizi*, s. 67; *İbn ul-Esir*, IX, s. 157, 197; *Cuzcani (Beyhaki*'den naklen), *Tabâkat-i Nâsirî*, yayınlayan Abdul Hayy Habibî-i Kandaharî, I, s. 290–292.

Gazneli Mahmud'un Arslan Yabgu'ya bağlı 4000 çadırlık *Oğuz* kümesinin *Horasan*'a geçmesine müsaade etmesi başta, vezir olmak üzere, devlet erkânı ve kumandanların itirazına uğramıştı[285]. Hattâ bunlardan *Tus* vâlisi Arslan-ı Câzib, Mahmud'a, ok atamamaları için onların baş parmaklarının kesilmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Sultan, *Tus* vâlisinin bu sözlerine hayret ederek ona: "sen merhametsiz, katı yürekli bir adam imişsin" cevabını vermişti[286].

Gazneli Mahmud'a, 418 (1027) yılında yaptığı *Hind* seferinden dönüşünde (aynı yılın sonunda) *Nesâ*, *Bâverd (Abîverd)* ve *Isferâyi* halkından birçok kimseler *Türkmenler*'in tecavüzlerinden şikâyet ettiler. Bunun üzerine Sultan, *Tus* vâlisi Arslan-ı Câzib'e mektup yazarak Türkmenler'i cezalandırmasını, onların tecâvüzlerini önlemesini emretti. *Tus* vâlisi harekete geçti ise de başarı kazanamadı. *Türkmenler* onun askerlerinden epeyce adam öldürüb, çok kimseyi de yaraladılar. Arslan-ı Câzib, bir kaç defa daha onların üzerine gitmiş ise de hiç bir şey yapamamış ve bundan dolayı da halkın şikâyetlerinin arkası kesilmemişti. Sultan mektup yazarak onu tekdir ve âcizlikle itham etti. *Tus* vâlisi de *Türkmenler*'in çok kuvvetlendiğini, onların hakkından ancak Sultanın gelebileceğini, hükümdar gelmez ise fesatlarının artacağını ve önlenmesinin daha güç olacağını bildirdi. Gazneli Mahmud, vâlinin bu sözlerinden canı sıkılmakla beraber, asker toplayarak 419 (1028) yılında *Gazne*'den hareket etti; *Bust* yolu ile *Tus*'a gitti ve orada Arslan-ı Câzib'den vukubulan olaylar ve halihazır durum hakkında bilgi aldıktan sonra, maiyyetine bir kaç kumandan vererek onu *Oğuzlar (Türkmenler)*'ın üzerine yolladı. Arslan bu defa, *Ferâve* kervansarayı *(ribat)* yakınında yapılan savaşta onlara karşı kesin bir zafer kazandı. Kaynağa *(Gerdizî)* göre, *Oğuzlar*'dan *(Türkmenler)* 4000 kişi öldürülmüş, bir çokları tutsak alınmış ve geri kalanları *Balhan* ve *Dihistan* tarafına kaçmışlardır[287].

Bu hâdiseyi 1 yıl sonra, yani 420 (1029) yılında anlatan İbn ul-Esîr, vergi memurlarının *(âmil)* *Oğuzlar*'a *(el-Ğuzz)* zulmettiklerini ve bunların mallarını, çoluk ve çocuklarını ellerinden aldıklarını söylemek sureti ile[288] *Oğuzlar*'ın halka yaptıkları tecavüzlerin sebebini açıklıyor. Devlete itaat edib vergi veren göçebe unsurun her yerde, çok defa vergi memurları ve o bölgenin idarecileri tarafından, -sırf kendi çıkarları için- baskıya maruz kaldıklarını biliyoruz. Buna karşılık göçebelerin de en küçük bir fırsat ellerine geçince yerleşik halkın ekinlerini davarlarına yedirdikleri, hayvanlarını gasbettikleri ve hattâ onlara saldırdıkları da bir vâkıadır.

Bu hâdiseden sonra *Oğuzlar*'ın *(Türkmenler)* saldırıları epeyce azaldı[289]. Müverrihlerin söylediği gibi, *Oğuzlar*'ın pek büyük bir kısmı *Balhan* dağlarına gitmişlerdi[290].

Ertesi yıl (420=1029), Büveyhîler'in zayıf bir durumda olduklarını gören, Gazneli-Mahmud, *Rey* şehrini aldı ve buranın idaresini oğullarından Mes'ud'a verdi. Daha ertesi yıl da devrin bu en kudretli hükümdarı vefat etti (421=1030). Gazneli Mahmud'un ölümü, *Oğuz Türkleri*'nin tarihi bakımından pek mühimdir. Çünkü o, görüldüğü gibi, *Oğuz Türkleri*'nin hareket ve faaliyetlerini durdurabilecek ve bunlardan doğacak tehlikeleri önliyebilecek dirayette bir hükümdar idi. Oğlu ve halefi Mes'ud ise aynı dirayeti gösterememiş ve *Oğuz Türkleri*'nin dünya çapında büyük bir devlet kurmalarına engel olamamıştır.

Gazneli Mahmud'un ölümü üzerine, oğullarından Muhammed tahta çıkarıldı. *İsfahan*'da bulunan Mes'ud, kardeşi Muhammed'in hükümdarlığını kabul etmedi ve tahtı elde etmek için *Rey*'den *Horasan* üzerine yürüdü. Mes'ud ordusunun sayısını artırmak için *Oğuz* beğlerinden Yağmur'u da hizmetine aldı; güçlük çekmeden hükümdar olunca, Yağmur'un ricası üzerine, *Balhan*'daki Oğuzlar'ın *Horasan*'a dönmelerine müsaade ettiği gibi, onların beğleri olan Kızıl, Gök-Taş ve Buka'yı da hizmetine aldı. Ancak Gazneli hükümdarı bu beğlerin üzerine kendi adamlarından Humar-Taş'ı geçirmeyi de ihmal etmedi.

Mes'ud'un, babasının ülkesinden çıkardığı bu *Oğuzlar*'ı tekrar hizmetine alması, devlet erkânı tarafından hatalı bir hareket olarak

285 و بسیار کفتیم آن روز التون تاش و ارسلان جاذب و دیکران سودنداشت .
"Ogün ben, Altun-Taş ve Arslan-ı Câzib ve başkaları çok söyledik, fayda etmedi" *(Beyhakî*, s. 266).

286 *Gerdizî*, s. 67. Arslan-ı Câzib'in bu teklifi o kadar meşhur olmuştur ki, onu hemen her eserde görmek mümkündür. Gerdizî ve Beyhakî gibi Gazneli müverrihleri bu zamandan itibaren *Oğuzlar*'dan artık sadece "*Türkmen*" adı ile bahsediyorlar.

287 *Gerdizî*, s. 70–71; *Beyhakî*, s. 68.

288 IX, s. 157, 197.

289 *Gerdizî*, s. 71.

290 *İbn ul-Esîr* (IX, s. 157), *Oğuzlar*'dan 2000 çadırın *İsfahan*'a gittiklerini, Gazneli Mahmud'un *İsfahan* hâkimi *Deylemli Kâkûye* Alâ ud-devle'den (1007–1041) *Oğuzlar*'ı veyahut kafalarını kendisine yollamasını istediğini, bunu öğrenen *Oğuzlar*'ın oradan uzaklaşarak *Âzerbaycan'a* gittiklerini yazar.

vasıflanmıştır[291]. Mes'ud, tahta çıkar çıkmaz *Mekrân* hâkimi âsi İsâ'nın yerine kardeşi Ebû'l-Asker'i geçirmek için, oraya bir ordu gönderdi ki, bu ordunun içinde Humar-Taş idaresinde ve Kızıl, Buka ve Gök-Türk kumandasında *Oğuzlar (Türkmenler)* da vardı. Gazneli ordusu, İsâ'nın kuvvetlerini yenerek kendisini öldürdü ve Ebû'l-Asker *Mekrân* hâkimi yapıldı (421 yılı sonları = 1030)[292].

Gerdizî'ye göre[293], ertesi yıl (422=1031) *Oğuzlar*'ın *(Türkmenler)* halka zulüm yaptıkları hakkında *Serahs* ve *Abîverd*'den şikâyetçiler gelmiştir. Mes'ud, Ebû Sa'd Abdus kumandasında bir ordu yolladı. *Oğuzlar (Türkmenler) Ferâve*'de bu ordu ile savaştılar. Bir çok adam öldü. *Oğuzlar (Türkmenler)* çoluk, çocuklarını *Balhan*'a göndererek savaşa devam ettiler. Her gün bölük bölük gelir ve Gazneli ordusu ile savaşırlardı. Gerdizî bu çarpışmaların neticesi hakkında hiç bir şey söylemiyor. Beyhakî ise bu hâdiseden hiç bahsetmez. Bu *Türkmenler*'in büyük beğlerden Yağmur'unkiler olması pek muhtemeldir. Zira, aşağıda bahsedileceği üzere, *Nişabur*'da adlarını bildiğimiz büyük beğlerden yalnız o öldürülmüştür. Üstelik Yağmur'un *Mekrân*'a giden beğler arasında da adı geçmiyor.

Sultan Mes'ud 423 (1031-1032) yılında emîrlerinden Taş-ı Ferrâş'ı *Rey* vâliliğine tayin etmişti. Ona verdiği buyruklar arasında *Oğuzlar*'ın başında bulunan Yağmur, Kızıl, Buka ve Gök-Taş'ın yakalanması da vardı. *Oğuzlar*'ı yine Humar-Taş idare edecek ve onlar *Rey*'de yine devlet hizmetinde bulunacaklardı. Fakat gerçekten çok akıllı ve dirayetli bir vezir olan Hâce Ebûn-Nasr Ahmed, hükümdarın bu kararına açık bir şekilde itiraz etti ise de, Mes'ud dinlemedi ve *Türkmenler*'in de bizzat kendi beğleri hakkında bu şekilde hareket edilmesini istediklerini iddia etti. Fakat bu hususta kendisine karar verdiren asıl sebeb, bu beğlerin kafalarında fesat taşıdıkları fikrinde bulunması idi[294].

Gerek Beyhakî'nin, gerek İbn ul-Esîr'in sözlerinden anlaşıldığına göre[295] bu beğlerden ancak Yağmur öldürülmüş, Kızıl, Buka ve Gök-Taş hakkındaki emir, bilmediğimiz bir sebepten dolayı, tatbik edilmemiştir. Yağmur *Nişabur*'da diğer elli kadar ileri gelenle birlikte öldürülmüştü (423=1031-1032). Bunlar'ın Yağmur'un maiy-

291 *Beyhaki*, s. 68.
292 *Beyhaki*, s. 69, 242-245.
293 s. 78.
294 *Beyhaki*, s. 266.
295 *Beyhaki*, s. 372, 397; *İbn ul-Esir*, IX, s. 158.

yeti ve diğer ikinci ve üçüncü derecede reisler oldukları anlaşılıyor; öldürülmeleri ise, *Oğuzlar*'ın 422 (1031) yılında *Serahs* ve *Bâverd* halkına yaptıkları hücumlar ve Ebû Sa'd Abdus kumandasındaki Gazneli ordusuna karşı savaşmalarından ileri gelmiş olsa gerektir. Mes'ud, anlaşıldığına göre, sonra vezirinin muhalefetini göz önüne alarak kararının, *Mekrân* seferinde iyi hizmetler görmüş olan Kızıl, Buka ve Gök-Taş hakkında tatbik edilmesinden vazgeçmiştir.

Yağmur'un öldürülmesinin bu beğler üzerinde şiddetli bir tepki yapmadığı anlaşılıyor. Çünkü onlardan bir kısmı, yine Humar-Taş'ın idaresinde ve Taş-ı Ferrâş'ın maiyyetinde olmak üzere, *Rey*'e gittiler. Bunların başında her halde ayrılmaz dostlar olan Buka ve Gök-Taş beğler bulunuyorlardı. Öldürülen Yağmur'un oğlu ve hattâ Kızıl, verimsiz fakat *Oğuzlar* için bugüne kadar emin bir yurt vazifesini görmüş olan *Balhan* bölgesinde idiler. Bu esnada bir bölük *Türkmen* de Gazneliler'in *Hindistan* kumandanı Yınal-Tegin'in ordusunda bulunuyordu[296].

Rey'e Taş ile birlikte giden *Türkmenler*'in sayısı 3-4 bin kadardı. *Selçuklu Oğuzları*'ndan ayırd etmek için, *Rey*'e giden bu *Oğuzlar*'a *Irak Oğuzları* (veya *Türkmenler*'i) denilmiştir. *Irak Oğuzları*, aynı yılın[297] sonlarında *Kazvin*'in geri alınmasında hizmet etmişlerse de[298], *Balhan* dağında bulunan Yağmur oğlunun ve diğerlerinin babalarının, öcünü almak için harekete geçtiklerini öğrenince, tavırları değişmiş ve kaygı verici bir şekilde itaatsizlik göstermeğe başlamışlardı. Gerçekten Sultan Mes'ud'a Yağmur'un oğlu (kaynaklarda adı hiç zikredilmiyor) ve diğer babaları öldürülenlerin oğullarının çok *Türkmen* ile *Balhan* dağından çıkarak *Horasan*'da halka saldırmak üzere oldukları haberi gelmişti (424=Mart 1033). Bunun üzerine Gazneli hükümdarı hudud bölgelerini korumak için, Ali Dâye ve Hâcib Bilge-Tegin kumandalarında bir kuvvet gönderilmiştir[299]. Bu kuvvetlerin Yağmur oğlunun akınlarına engel olduğu anlaşılıyor.

Sultan Mes'ud, *Irak Oğuzları*'nın rahat durmadıklarını haber alınca, *Rey* şehri kethüdası Tâhir'e mektup yazarak, Amid Ebû Sehl Hamdavî emrinde bir kuvveti derhal yola çıkaracağını ve kendisinin de yoklama yapılacağı bahanesi ile *Türkmenler*'i yakalamasını

296 *Beyhakî*, s. 402, 404, 433.
297 *Beyhakî*, s. 361.
298 *Beyhakî*, s. 397.
299 *Aynı eser*, s. 372.

bildirmiş idi[300]. Fakat vezir ve sâhib-i divân-ı risâlet Ebû Nasr-i Zevzenî, Mes'ud'un, ciddî gaileler çıkmasına sebebiyet verecek yanlış bir tedbire başvurduğu fikrinde idiler. Bu fikir Ebû Nasr-i Zevzenî'nin zihnine o kadar kuvvetle yerleşmiş idi ki, *Türkmenler* tarafından yağma edileceği korkusu ile *Guzgân (Cuzcan)*'da bulunan 10000 koyununu derhal sattırmıştı[301]. Fakat Mes'ud'un bu emri de tatbik edilmedi. Çünkü, *Balhan Oğuzlar*'ı bu esnada (425=1034) *Horasan*'ı istilâ ettiler. *Merv*, *Serahs*, *Bâverd*'deki Gazneli kumandanları onlara hiç bir şey yapamıyorlardı. *Horasan* Divanı reisi Sûrî de *Bust* şehrinde bulunan hükümdara acele *Horasan*'a gelmeyi tavsiye etti. Sûri, *Türkmenler*'in *Mâvera un-nehr* hükümdarı Ali-Tegin'den yardım ve Harizm-Şah Hârun'dan da teşvik gördüklerini bildiriyordu[302]. Mes'ud aldığı bu haberden çok müteessir oldu; *Herat*'a vardığında *Türkmenler*'in yaptıkları işler hakkında yeni haberler alınca *Serahs*'a doğru hareket etti. Mes'ud'un *Serahs*'a gelmesi üzerine *Türkmenler*'in çoğunun geçici olarak *Balhan*'a doğru çekildikleri anlaşılıyor. Fakat Mes'ud oraya eriştiğinde bu sefer de *Mâvera un-nehr Türkmenleri*'nin *Tirmiz* ve *Kubâdiyân*'a akınlar yaptıkları ve *Tirmiz* vâlisi Beg-Tegin'i öldürdükleri haberini aldı. Böylece *Oğuzlar* üç taraftan Gazneli devletine gaileler çıkarmakta idiler. *Mes'ud*'un Serahs'a gelmesi üzerine *Türkmenler*'in bir bölüğü *Merv*, bir bölüğü de *Ferâve* taraflarına gitmişlerdi. *Merv* tarafına giden *Türkmenler* oranın vâlisi olan Anuş-Tegin ile savaştılar ise de yenildiler ve çöle kaçtılar. Savaşta *Oğuz'lar*'dan 200 kişi ölmüş ve 24 kişi de tutsak alınmıştı. Bu zaferden çok sevinen Mes'ud, kendisine gönderilen tutsakları fillere ezdirmek vahşetini göstererek sevincini artırdı[303] (426 Safer=Aralık 1034). *Ferâve*'de bulunan *Türkmenler*'e gelince, onların üzerine de emîr Âhur Pîrî, Abdus ve diğer bazı emîrler kumandasında mühim bir ordu gönderilmişti. Bu ordunun vazifesi *Türkmenler*'i *Balhan*'a kadar kovalamaktı[304].

Selçuklular'ın Horasan'a Gelişi

Sultan Mes'ud 426 yılı Receb (Mayıs 1035) ayında *Curcan*'da bulunduğu esnada, kendisini pek müteessir eden bir haber aldı. Bu haber Selçuklular'ın *Horasan*'a geldiklerini bildiriyordu.

300 *Aynı eser*, s. 398.
301 *Aynı eser*, s. 399.
302 *Aynı eser*, s. 431, 433.
303 *Aynı eser*, s. 436–440.
304 *Aynı eser*, s. 441.

Aslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından 1025 yılında yakalanması üzerine, ona bağlı 4000 çadırlık oğuz kümesi Gazneli Mahmud'un müsaadesi ile *Horasan*'a geçmişlerdi. Bunlar Arslan Yabgu'dan sonra Selçuklu ailesine tâbi olmak istememişler, *Balhan Oğuzları* ile *Irak Oğuzları*'nın bir kısmını teşkil etmişlerdir. Selçuklular bu *Oğuzlar*'a daima kendi itaatsız tâbileri nazarı ile bakmışlardır.

Mâvera un-nehr'de kalan Selçuklu ailesi, Arslan Yabgu'nun *Mâvera un-nehr* hükümdarı Ali-Tegin ile kurduğu dostluğu devam ettirdiler[305]. Oldukça dirayetli bir hükümdar olan Ali-Tegin, Beyhakî'de[306] açıkça belirtildiği gibi, Selçuklular'ın kendisi için küçümsenmiyecek bir destek olduğunu biliyordu. Meselâ, Harizm-Şah Altun-Taş ile *Mâvera un-nehr*'de *Debûsiyye*'de yapılan savaşta (423=1032), Ali-Tegin'in ordusunda Selçuklular da bulunmuşlardı[307]. Selçuklular'a gelince onlar da düşmanlarına karşı bu Kara-Hanlı hükümdarının yardımına güvenmekte idiler. Yabguluğun yani *Oğuz* devleti reisliğinin Arslan'dan sonra Selçuk oğlu Musa'-

305 *Melik-nâme*'de, daha Arslan Yabgu'nun sağlığında *Mâvere un-nehr* hükümdarı İliğ'in kendisinin hâkimiyeti için tehlikeli gördüğü, Çağrı ve Tuğrul beğler'in üzerine yürüyerek onları kavim ve kabîleleri ile birlikte Buğra Han'a sığınmağa mecbur ettiği yazılıdır (*Mirhond*, IV, s. 85–86; *İbn ul-Esîr*, IX, s. 187). Bazı tetkikçiler tarafından bu münasebetle Çağrı ve Tuğrul Beğ'in bir müddet *Talas* vadisinde yaşamış oldukları fikri ileri sürülmüş ise de bunu kabule imkân göremiyoruz. Çünkü anlatılan hadise her hali ile menkıbevî bir mahiyet taşımaktadır. Bunun gibi, bu hâdiseden sonra Çağrı Beğ'in *Mâvera-un nehr*'den 30 at ile çıkarak baştan başa *İran*'ı geçip *Bizans* sınırında bir müddet gazâda bulunduktan sonra tekrar *Mâveraun nehr*'e döndüğüne dâir anlatılan şeylerin doğru olması, Cl. Cahen'in de dediği gibi (*Melik-nâme*, s. 51) pek şüphelidir. Hattâ bunun tamamen bir masal olduğunu söylemek bile mümkündür. Çünkü, menkıbevî, yahut destanî bir vasfı haiz bulunan bu olay da diğer kaynaklarca ve diğer eserler tarafından teyid edilmemektedir. Hattâ, *Ahbar ud-devlet-is-Selcukiyye* ve *İbn ul-Esîr* bu olaydan bahsetmezler. Bu husus pek muhtemel olarak, bu hâdisenin *Melik-nâme*'nin faydalandıkları nüshasında bulunmaması ile ilgilidir. Diğer taraftan *Irak Türkmenler*'inden önce, *Bizans* sınırında *Türkmenler*'in bulunduklarına dâir kat'i bilgimiz yoktur ve olması da muhtemel değildir. Böyle olduğu halde, bazı tetkikçiler, bu hadisenin doğruluğundan şüphe etmemişler, onu ayrı bir makale konusu yapmışlar (İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti*, *Köprülü Armağanı*, *Ankara*, 1953 s. 259–274) veya araştırmalarında ona mühim bir yer vermişlerdir. (M. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, s. 170–178). Menkıbevî mahiyette bir eser olan *Melik-nâme*'nin XI. yüzyıl *Selçuklu* tarihinin güvenilir bir kaynağı sayılamıyacağı kanaatindeyiz. Hattâ bu vesile ile *Melik-nâme*'nin bizlere yanlış telkinler aşılamaktan başka bir işe yaramadığı fikrinde olduğumuzu da ilâve edelim. Eğer bu eseri sağlam bir kaynak sayarsak, ondaki fâhiş hataları tekrardan başka bir şey yapmış olmayız.

306 s. 445.

307 *Beyhakî*, s. 343.

nın oğlu Yusuf'a geçtiği anlaşılıyor. Bu husus Yusuf'un şahsî meziyetleri ile ilgili olsa gerektir; çünkü babası Musa hayatta idi. Yusuf *yabguluk* ünvanı olarak İnanç ismini taşıyordu.

Fakat Ali Tegin'in 426 (1034–1035) kışında ölümü üzerine durum değişti. Ali-Tegin, çocuk yaşta iki oğul bırakmıştı. İktidar Ali-Tegin'in kumandanı Konuş (yahut Tonuş)'un eline geçmişti. Bu kumandan ile Selçuklular'ın arasında husumet başgösterdi[308]. Bu sebeble Selçuklular *Nûr* yöresinde kalamıyacaklarını anlıyarak, dostları Harizm-Şah Hârun'un ülkesine yollandılar. Esasen onlar Hârun'un babası Altun-Taş zamanından beri kışı geçirmek için her yıl *Harizm*'e giderlerdi. Bu defa artık geri dönmemek üzere gidiyorlardı. Sultan Mes'ud'a karşı tâbilik bağlarını koparmış olan Harizm Şah Hârun da *Horasan*'ı elde etmek için Selçuklular'dan faydalanmak istiyordu..

Selçuklular'ın *Mâvera'un-nehr*'den *Harizm*'e göç ettiklerini *Cend* hükümdarı Şah-Melik haber almıştı. Daha önce geçtiği gibi, ne *Beyhakî*, ne de diğer eserlerde Şah-Melik'in kavmî menşei hakkında bir kayıt vardır. Ancak, *Câmi ut-tevârih*'te, Şah-Melik, son *Oğuz yabgusunun* oğlu olarak gösterilir ise de biz bu hususta mütereddidiz. Şah-Melik ile Selçuklular arasında derin bir düşmanlık vardı. Hattâ Selçuklular'ı *Cend*'den Şah-Melik'in uzaklaştırdığı fikrinde olduğumuzu yukarıda kaydetmiştik. Fakat Selçuklular'ın da ona çok acı günler yaşattıkları anlaşılıyor. Bu sebeble Selçuklular'ın *Harizm* topraklarına girib konduklarını haber alan Şah-Melik, kalabalık bir ordu ile çöl yolundan sür'atle Harizm'e geldi ve tan atarken Selçuklular'a baskın yaptı (Zilhicce 425=Ekim-Kasım 1034). Selçuklular pek gafil avlanmışlardı; bu sebeble ağır bir kayba uğradılar. Kaynakta bu baskın sonucunda Selçuklular'dan 7–8 bin kişinin öldürüldüğü, çok kadın, çocuk ve atın tutsak alındığı söyleniyor[309]. Selçuklular acınacak bir halde *Ceyhun*'un öbür tarafına geçtiler ve *Ribat-ı Nemek*'te kondular[310]. Onların atlarının bile eğerleri yoktu;

308 *Beyhakî*, s. 470, 682. Selçuklular ile Ali-Tegin'in oğulları arasında çarpışmalar olduğu hakkında kaynakta bir şey söylenmiyor. *Melik-name*'de geçen İnanç Beygu'nun yani Yusuf b. Musa'nın bu esnada öldürülmüş olması gerekir. Bu hâdise üzerine bu ünvan babası Musa'ya geçmiştir. Yine orada Selçuklular'ın öldürdükleri iddia edilen Alp-Kara *Beyhakî*'de geçen Konuş (Tonuş) olabilir. Alp-Kara her halde onun ünvanı idi.

309 *Beyhakî*, s. 682.

310 M. Köymen'in (*B.S.İ.K.*, s. 19, not. 3 ve 4) X. yüzyıl coğrafyacılarının eserlerinde, *Seyhun (Sir-Derya)* kıyısında geçen Huvâre'nin Selçuklular'ın Şah-Melik'in baskını sebebi ile kaçarken *Ceyhun*'u *(Amu-Derya)* geçtikleri yer olduğunu sanmasının, yine *Ceyhun*'un öbür tarafında kondukları *Ribât-i Nemek*'in de, *Ceyhun*'dan yüzlerce kilometre ötede *Kûmis* eyaletindeki *Dih-i Nemek* olmasını mümkün görmesinin delilleri bence meçhuldur.

okadar perişan bir durumda idiler ki, yakındaki bir köyün gençleri onları öldürmeyi bile düşünmüşlerdi. Dostları Harizim-Şah bu hâdiseden çok müteessir olmakla beraber onları teselli etti.

Selçuklular gerçekten büyük bir felâkete uğramışlardı. Şah-Melik'in şiddetli baskını neticesinde pek çok adamları ölmüş, çoluk çocuklarının bir kısmını, göçkünleri ve davarlarının pek çoğunu da düşman alıp götürmüştü. Fakat buna rağmen onlar bu felâketin altında ezilmeyerek çarçabuk kendilerini toparladılar. Kısa bir zamanda yine başlarına oldukça mühim bir kalabalık toplanmıştı. Bunlar *Oğuz* yurdundan gelmişlerdi. Bu husus şüphesiz Selçuklular'ın kendi eldaşları arasında eskidenberi nüfuz ve itibar sahibi bir aile olmalarından ileri geliyor.

Selçuklular az sonra dostları Harizm-Şah Hârun'u da kaybettiler. Gazneli hâkimiyetini üzerinden atan Hârun aynı zamanda *Horasan*'ı da ele geçirmek gayesini güdüyordu. Selçuklular'a dostluk göstermesi de bu gayesinin tahakkuku için onlardan göreceği yardım ile ilgili idi. Ancak Hârun, Gazneli devleti vezirinin hazırladığı bir suikastın kurbanı oldu ise de bundan da asıl beklenilen netice elde edilemedi. Hârun'un yerine Handân lâkablı kardeşi İsmail geçirildi. Fakat, Selçuklular da daha fazla *Harizm*'de kalamadılar ve *Horasan*'a geçtiler (Receb 426=Mayıs 1035). Selçuklular'ın *Horasan*'a geçmeleri, yalnız Hârun'un ölmesi ile *Harizm*'de karışıklıklar çıkması ve Şah-Melik korkusu olmasa gerektir. Bunda *Harizm*'de oturdukları yerin kendileri için elverişsizliği ve câzib bir ülke olan *Horasan*'da fazla güçlük çekmeden yurt tutabilecekleri düşüncesi de mühim bir âmil olmuş bulunabilir. *Ceyhun*'u geçen Selçuklular *Merv* yolu ile *Nesâ*'ya geldiler; 10000 atlıları vardı. Orada oturan *Türkmenleri*[311] ve Harizmliler'den bir bölüğü uzaklaştırdılar[312]. Selçuklular'ın buyruklarındaki *Türkmenler*'in bir kısmı "Yınallılar" adı ile anılıyor[313]. Çok yukarıda *Oğuz yabgu* devletini tetkik ederken devletin ileri gelen şahsiyetlerinden birinin *yınal* ünvanını taşıdığını görmüştük. Selçuklular *yabgu* devletini devam ettirdiklerine göre onların devletinde de bu ünvanı taşıyan bir şahıs bulunacaktı. Bu da İbrahim Yınal'dı. İbrahim Yınal'ın babası Yusuf'tur. Bütün eserlerde İbrahim Yınal'ın, Tuğrul Beğ'in ana bir kardeşi olduğu yazıldığı gibi, on-

311 Bunlar ya daha önce *Horasan*'a geçtiğini gördüğümüz Arslan Yabgu'nun *Türkmenler*'inden, ya da *Balhan*'dan gelmiş *Türkmenler* idiler.

312 *Beyhakî*, s. 470.

313 *Beyhakî*, indeks.

lardan bazılarında da Yınal'ın yine Tuğrul Bey'in amcası oğlu olduğu söylenir[314]. Şu halde Yınallılar, İbrahim Yınal'ın buyruğunda bulunan *Oğuz* zümresi demektir.

Selçuklular devletlerini *Horasan*'a getirmiş oldukları görülüyor. Selçuk'un hayatta kalan biricik oğlu Musa, Beygu yani yabgu ünvanını taşıyordu. Esasen Musa'nın oğlu Yusuf evvelce Selçuklu Oğuzları'nın başı olarak İnanç Beygu ünvanını taşıyordu. Beygu yabgu'nun türkçede çok defa görüldüğü gibi bir harf değişmesi ile almış olduğu şekildir[315]. Fakat Musa'nın şeklen de olsa Selçukluların başı olduğuna dair bir delil yoktur. Musa Yabgu (veya Beygu), Muhammed Tuğrul ve Dâvud (Çağrı Beğ)[316] *Horasan* divan reisi Sûrî'ye müştereken bir mektup gönderdiler. Bu mektupta onlar kendilerini halîfenin mevlâları (tâbileri) olarak vasıflıyorlar ki, dikkate değer. Bu vasıflama ile onlar her halde kendilerinin kuvvet ve devlet sahibi kimseler olduklarını göstermek istiyorlardı. O zamanlarda irili ufaklı bütün hükümdarların kendilerini bu şekilde vasıfladıklarını biliyoruz. Selçuklular mektupta *Horasan*'a gelmelerine âmil olan sebebleri kısaca zikrettikten sonra içlerinden biri daima sarayda bulunmak üzere, Sultan'ın hizmetine girmek istediklerini, buna karşılık *Nesâ* ve *Ferâve* vilâyetlerinin kendilerine ihsan edilmesini, böylece *Balhan* dağından, *Dihistan*'dan, *Harizm* sınırından ve *Ceyhun* tarafından gelebilecek akınları önleyeceklerini, *Irak* ve *Harizm Türkmenleri*'ni de kovacaklarını bildirdiler[317]. Selçuklular'ın istedikleri *Nesâ* ve *Ferâve* (bugün *Kızıl-Arvat=Kızıl Ribat*) vilâyetleri göçebe hayata elverişli olduğu gibi, kendi emniyetleri bakımından da onlar için pek uygun yerler idi. Çünkü, *Nesâ* ve *Ferâve* şehirleri çölün başladığı yerde idiler. Onlar çoluk çocuklarını, göçkünlerini, davarlarını her hangi bir tehlike anın, da çöle götürecekler, sıkıştıkları zaman kendileri de oraya sığınacaklardı. Nitekim çölün onları en muhkem kalelerden daha iyi bir şekilde koruduğu aşağıda görülecektir. Diğer taraftan *Balhan*'da, *Mangışlak*'-

314 *İmad ud-din el- İsfahani* (Bundarî kısaltması,), s. 6; *İbn ul-Esîr*, IX, s. 211. Selçuklular'ın neseb ve hasebleri̇nin en yetkili mütehassısı olarak takdim edilen *Melik-nâme* müellifinin, İbrahim Yınal'ın Selçuklu ailesine mensup olduğunu söylememesi dikkate şâyân değil midir?

315 Bu ünvan bütün islâmî eserlerde beygu (بيغو) şeklinde görülür ki, bunun doğruluğundan şüphe edilmemelidir. Bu ünvan kitabelerde de, aynı imlâ ile yazılmaktadır. Kelimenin bir kuşun adı olması tabiî mümkündür.

316 *Tuğrul* ve *Çağrı* kelimelerinin ünvanlar olduğundan evvelce bahsedilmişti.

317 *Beyhakî*, s. 470-471. Mektubun türkçe tercümesi: M. Köymen, B.S.İ.K., II, s. 50.

da ve *Sir-Derya* boylarındaki *Oğuz* kümeleri ile de kolayca temas ve münasebet sağlanmış olacaktı.

Selçuklular'ın *Horasan*'a gelmeleri büyük bir heyecan ve kaygı yarattı. Bir Gazneli devlet adamı haberi duyunca, "*Horasan* elden gitti" diye bağırmış, vezir "Ahmed b. Abd us-Samed ise, *Irak Türkmenleri*'ni kastederek, bugüne değin işimiz çobanlar ile idi; şimdi ülke zapteden emîrler geldiler" demiştir[318]. Sultan Mes'ud'a gelince, o da bu gelişin küçümsenecek bir hâdise olmadığını çok iyi takdir etmişti. Sık sık söylediği "10000 *Türk* atlısı" sözü[319] ile onlara ne bakımdan ehemmiyet verdiğini gösteriyordu.

Mes'ud, vezirin durumun iyice anlaşılması için biraz beklenilmesi teklifini, çok defa yaptığı gibi, reddederek kumandanların da kendisini desteklemesiyle Hâcib Beg-Doğdu kumandasında 17000 kişilik gayet iyi teçhiz edilmiş bir orduyu Selçuklular'ın üzerine yolladı. Bu ordu Selçuklular'ı *Horasan*'dan çıkaracak idi. Selçuklular Gazneli ordusunun üzerlerine geldiğini duyduklarında herhangi bir heyecan ve telâşa kapılmadılar. Çünkü müracaatlarına böyle bir cevapla mukabele edileceğini de düşünmüşlerdi; bu sebeble ihtiyatlı ve hazırlıklı idiler; silâhları iyi olmamakla beraber maneviyatları yüksek idi. Her bakımdan mükemmel bir surette donatılmış olan Gazneli ordusunda filler de vardı. Bu kuvvete, başkumandan Beğ-Doğdu da dahil olmak üzere, herkes *Türkistan*'ı fethetmeğe muktedir bir ordu gözü ile bakıyordu. Fakat, *Nesâ* yöresinde yapılan karşılaşmada bu şekilde vasıflandırılan Gazneli ordusu ağır bir bozguna uğradı ve bütün ağırlıklarını da kaybetti (19 Şaban 426=29 Haziran 1035) Selçuklular Gazneli ordusunu bozkırlarda çok tatbik edilen pusu kurmak usulü ile yenmişlerdi. Bu savaşta, bundan sonrakilerde olduğu gibi, en mühim rolü Çağrı Beğ (Dâvud) oynamıştı.

Nesâ savaşı Selçuklular için maddeten ve manen mühim kazançlar sağladı. Gazneli devleti *Dihistan*'ı Çağrı Beğ'e, *Nesâ*'yı Tuğrul Beğ'e ve *Ferâve*'yi de Musa Beygu'ya veriyordu. Buna karşılık onlar Sultan'a tâbi olacaklar ve hattâ içlerinden biri daima Sultan'ın katında bulunacaktı. Fakat Selçuklular bu barışa ehemmiyet vermediler ve onu ciddiye almadılar. Hattâ yapılan barışla ilgili olarak Selçuklular'a hil'at, menşur, sancak, külâh ve *Türk* ge-

318 *Beyhakî*, s. 470, 471. Beyhakî'ye inanmak gerekirse, vezir, Ali Tegin'in ölümü üzerine Selçuklular'ın *Horasan*'a gelmeğe mecbur kalacaklarını söylemişti (s. 445). Gerçekten bu sözler o zaman söylendi ise çok dikkate değer.

319 *Beyhakî*, s. 472, 481.

leneğine göre, eğerli at ve altın kemer getiren Gazneli elçisi, onların Gazneli devleti hakkında alaycı konuşmalar yaptıklarını ve hil'atları yere attıklarını duymuştu [320]. Gerçekten bu yenilginin öcü alınacağı yerde, hemen barışa yanaşılması Gazneli devletinin şeref ve itibarını kırmış ve Sultan Mes'ud'un zayıf bir şahsiyet olduğunu iyice meydana koymuştu.

Selçuklular'ın bu zaferden sonra idareleri altında bulunan *Oğuz* kümesinin muhtelif yerlerden gelen oymakların katılması ile çoğaldığı muhakkaktır. Nitekim *Irak Oğuzları*'ndan bir bölüğün onlara katılmış olduğunu biliyoruz [321]. Buna karşılık, *Yağmurlu* ve *Kızıllı Oğuzlar*'ı ile *Balhan Türkmenleri*'nden bir bölük Selçuklular'a tâbi olmamak fikrinde inat ve israr ederek göçüp *İsfahan* hâkimi Kâkûye oğlu Alâ ud-devle'nin hizmetine girmişler [322], fakat çok geçmeden ondan ayrılarak soydaşları, *Irak Oğuzları*'na katılmışlardır. Bu suretle maddî kuvvetleri artan ve Selçuklular'ın başarısından cesaret kazanan *Irak Türkmenleri* de *Rey* bölgesine hâkim olmuşlardır ki, bundan biraz aşağıda bahsedilecektir. Selçuklular'ın *Horasan*'a gelmeleri ve bir kısım sınır bölgelerini işgal etmeleri ile *Balhan* ve *Ceyhun* yolları açılmış ve buradan *Horasan*'a *Türkmenler* gelmeye başlamıştı [323].

Barışın yapılmasından üç-dört ay sonra *Türkmenler* yeniden yağma hareketlerinde bulunmaya başladılar. Bunun arkasının kesilmemesi üzerine *Sü-Başı* kumandasında 15000 kişilik bir ordu hazırlanarak gönderildi (427 Rebi'ul-âhir=Şubat 1036). Bu ordunun vazifesi *Horasan* vilâyetini Selçuklular'ın akınlarına karşı korumak idi. Aradan dokuz ay geçtiği halde mühim hiç bir hâdise olmadı. 428 yılı Muharreminde (Kasım 1036) Selçuklular elçiler göndererek yeni bir istekde bulundular. Bu da *Merv*, *Serahs* ve *Bâverd* şehirlerinin kendilerine verilmesi idi. Onlar sebeb olarak evvelce kendilerine verilen yerlerin dar olup idareleri altındaki insanlara kâfi gelmediğini ileri sürüyorlardı [324] ki, bunun doğruluğuna inanılabilir. Çünkü, geriden gelen yeni katılmalar ile idareleri altındaki küme gittikçe çoğalıyordu.

Selçuklular bu isteklerine müsbet bir cevap alamadıkları için akınlarına eskisinden daha şiddetli olarak devam ettiler. *Sü-Başı* yal-

320 Bu savaş ve neticeleri hakkında: *Beyhakî*, s. 481-493; *Gerdizî*, s. 80-81. *İbn ul-Esîr*, IX, s. 198; M. Köymen, B.S.İ.K., s. 59-70.

321 *Beyhakî*, s. 497.

322 *Aynı eser*, s. 521.

323 *Aynı eser*, s. 505.

324 *Gösterilen yer*.

nız tedafüî bir şekilde hareket ediyor ve bu maksatla vilâyet vilâyet dolaşıyordu. Mes'ud Selçuklu akınlarının tamamen önlenmesi için devlet erkânının tavsiyesine uyarak *Horasan*'a gideceği yerde gazâ niyetiyle, *Hindistan*'a yollandı (Zilhicce 428=Ekim 1037). Halbuki, bu esnada Rey'de *Horasan*'dakilerden daha mühim bir hâdise cereyan etmişti. Daha önce de söylendiği gibi, Sultan Mes'ûd tarafından Gazneli devleti hizmetine alınan Arslan Yabgu'nun *Oğuzları*'nın mühim bir kısmı *Rey*'e vâli tayin edilmiş olan Taş-ı Ferrâş ile birlikte gönderilmişlerdi. Bunları oraya göndermekten başlıca maksat *Rey* bölgesinin korunmasında onlardan faydalanmak idi. Fakat *Oğuzlar*'a pek itimat edilmiyor ve bu yüzden sıkı bir göz altında tutuluyorlardı; esasen bir kaç defa itaatsizlik göstererek karışıklık çıkarmışlar ise de bunlar fazla büyümeden uzlaşma sureti ile yatıştırılmıştı [325].

Yukarıda söylendiği gibi, Selçuklular'ın *Horasan*'ın bir kısım vilâyetlerine gelib oralarda yurd tutmaları üzerine *Yağmurlu*, *Kızıllı Türkmenleri* ile *Balhan Türkmenler*'inden bir bölük, Selçuklular'a tâbi olmak istemiyerek, göçüb, *İsfahan* ve *Hemedan* hâkimi, Deylemli Kâkûye oğlu Alâ ud-devle'nin hizmetine girmişti [326]. Sonra bu *Oğuzlar* Alâ ud-devle'nin yanından ayrılıp *Rey*'deki *Oğuzlar*'a katıldılar. *Irak Oğuzlar*'ı 5000 atlı çıkarmakta idiler. Bunların büyük bir kısmının Selçuklu Arslan Yabgu'ya bağlı *Oğuz* zümresi olduğunu burada bir kere daha hatırlatalım; başlarında 4 eski başbuğdan üçü yani Kızıl, Gök-Taş ve Buka olduğu gibi, Gız Oğlu (قز اغل = Kız?) Mansûr, Dana (? دانا) ve Anası-Oğlu gibi beğler de vardı.

Irak Oğuzlar'ı 428 yılında (1037), şüphesiz Selçuklular'ın *Horasan*'da kazandıkları başarılardan cesaret alarak harekete geçtiler. Onların ilk önce *Horasan* istikametine yönelib, *Damğan* ve *Simnan* şehirlerini yağmalamış olmaları muhtemeldir. Bunu müteakıp tekrar *Rey* cihetine yönelen *Oğuzlar Huvâr*'ı yağmaladıktan sonra, *Rey*'e bağlı *Müşkûye* yöresini de yağmaladılar. Onların bu hareketleri üzerine *Rey*'deki Gazneli vâlisi Taş-ı Ferrâş ile ona yardım için gönderilmiş olan Ebû Sehl-i Hamdavî *Oğuzlar* ile savaşa hazırlandılar. Onlar bir taraf-

325 72. sahifeye bk.

326 *Beyhakî*, s. 521, 530. İbn ul-Esîr'in Gazneli Mahmud'un Arslan Yabgu *Oğuzları*'nı ülkesinden çıkarması üzerine *İsfahan* hâkimi Kâkuye oğlu Alâ ud-devle'nin yanına gittiğinden bahsettiği 2000 çadırlık *Oğuz* bölüğü, bu *Yağmurlu*, *Kızıllı* ve *Balhanlu Oğuzları* olacaktır. Yalnız bunlar Alâ ud-devle'nin hizmetine, İbn ul-Esîr'in dediği gibi, Sultan Mahmud zamanında değil, söylendiği üzere, Selçuklular'ın *Horasan*'da yerleşmeleri neticesinde girmişlerdir.

tan da durumu Sultan Mes'ud'a ve sultanın tâbilerinden olan *Curcan* ve *Taberistan* hâkimine bildirib yardım istemişlerdi. Taş 3000 atlı ve filler ile *Oğuzlar*'ın karşısına çıktı. Ordusunda Sultan Mes'ud'un asker olarak değer vermediği *Kürdler*'den de bir miktar kuvvet vardı. *Oğuzlar* ise 5000 atlı idiler. Yapılan savaşta Taş ağır bir yenilgiye uğradı. Bizzat Taş da, altındaki fil telef edilerek yere düşürülmüş, evvelce Mes'ud'un emri üzerine öldürdüğü Yağmur ve başkalarının öcünü almak için parça parça edilmişti. Adının da göstereceği gibi, *Türk* olduğu anlaşılan Mes'ud'un *Rey* vâlisi Taş'ın âkibeti de böyle oldu. Bu savaşta, diğer bazı kumandanlar ve *Horasanlılar*'dan da bir çok memurlar ölmüş, ağırlık ve filler *Oğuzlar*'ın eline geçmişti. *Oğuzlar* Ebû Sehl-i Hamdavî ve *Reyliler*'i de yenerek şehre girib orayı - hiç bir şey bırakmıyacak derecede - yağmaladılar.

Ebû Sehl bir kısım asker ile şehir yakınındaki *Taberek* kalesine sığındı. Ebû Sehl yapılan bir çarpışmada Yağmur'un kız kardeşinin oğlu ve büyük kumandanlardan olan birini de tutsak almıştı. *Oğuzlar*, bu kumandanı salıvermek için, pek çok şey vereceklerini teklif ettilerse de Ebû Sehl, hükümdarı Sultan Mes'ud'a danışmadan bunu yapamıyacağını söylemişti. Bu esnada *Curcan* askerinin Ebû Sehl'e yardım için gelmiş olduğunu öğrenen *Oğuzlar*, *Rey* civarında bir baskın yaparak bu orduyu da bozguna uğratmışlar, kumandan da dahil olmak üzere 2000 kişiyi tutsak almışlardır[327].

Oğuzlar'ın bu başarılarına rağmen *Rey*'den ayrılarak *Âzerbaycan* yolunu tuttukları görülüyor. Bunun ne gibi bir sebeble ilgili olduğuna dâir kaynakta hiç bir kayıt yoktur. Bu, belki de *Âzerbaycan* hâkiminin kendilerini yanına çağırmaları ile ilgili olabilir.

Bu sıralarda *Orta* ve *Batı İran*'ın her bir bölgesi, ya Deylemli ya da bir Kürd hânedanının elinde idi. İşte Deylemli ailelerden biri olan Kâkûye oğullarından *İsfahan* ve *Hemedan* hâkimi Alâ uddevle, *Oğuzlar*'ın *Rey*'i bırakıp *Âzerbaycan*'a gittiklerini duyunca *Rey*'e gelmişti. Fakat, Alâ ud-devle, Ebû Sehl-i Hamdavî'ye karşı *Oğuzlar*'ın desteğine muhtaç olduğunu anlayarak onlara haber gönderdi. *Oğuz* başbuğlarından ancak Kızıl geri döndü. Sergüzeştçi ruhlu Gök-

327 *İbn ul-Esîr*, I, s. 158. Bu müellif bu hâdisenin 427 (1035-1036) yılında olduğunu söylüyorsa da bunu kabul etmek imkânsızdır. Beyhakî *Rey* bölgesinde cereyan eden bu olaylar üzerinde bize bilgi vermemektedir. Yalnız eserindeki bazı kayıtlardan bu hâdiselerin 429 (1037-1038) yılının ilk altı ayında vukubulduğu anlaşılıyor (s. 534, 535). İbn ul-Esîr'in *Irak Oğuzları* ile ilgili olarak verdiği tarihlerin çoğunun doğru olmadığı görülüyor.

Taş, Buka ve diğerleri yollarına devam ettiler. Kızıl'ın buyruğunda 1500 kişi vardı. Fakat az sonra *Oğuzlar*'ın Alâ ud-devle ile araları açıldı ve onlar tekrar yağma hareketlerine başladılar.

Âzerbaycan'a gidenlere gelince, buranın hâkimi Kürd Revvâdî hânedanından Vahsudan, *Oğuzlar*'ı dostça karşılamış ve hattâ onlardan bir kız ile evlenmişti. *Oğuzlar*'ın münasebetlerde bulundukları *Müslüman* emîrlere kolaylıkla kız verdiklerini görüyoruz. Bunda biraz da kalın veya başlık almak geleneğinin âmil olması mümkündür.

Vahsudan'ın *Oğuzlar*'ı dostça karşılaması ve hattâ belki de onları bizzat kendisinin çağırması düşmanlarına karşı bu savaşçı adamlardan faydalanmak gayesi ile ilgili idi. *Oğuzlar*'ın başında Buka, Gök-Taş, Mansur ve Dana vardı. Fakat Vahsudan'ın bunlardan beklediği boşa çıktı. *Oğuzlar* burada da yağmacılığa başladılar; hattâ Meraga şehrine girerek câmii yakmışlar, *Hezebâniyye Kürdleri*'nden ve halktan pek çok kimseleri kırmışlardı. *Oğuzlar*'ın bu işi Vahsudan'ın isteği üzerine yapmış olmaları da mümkündür. Çünkü, onun *Hezebâniyye Kürdleri*'nin reisi Ebû'l-Heycâ b. Rebîb ud-devle ile arası açıktı. Mamafih her ikisi bu hâdiseden sonra barıştılar ve *Oğuzlar*'a karşı birleştiler, halkın da kendilerine katılması üzerine onlar ile savaşabilecek bir kuvvete sahip oldular. Bunu gören *Oğuzlar*, *Âzerbaycan*'da daha fazla kalamayacaklarını anlayarak *Irak*'a geri döndüler.

Oğuzlar'ın *Âzerbaycan*'a gelmelerinin bir tek faydası oldu. O da, onların *Âzerbaycan*'a geldiklerini duyan *Gürcü (Abhaz)* melikinin sıkı bir şekilde muhasara ettiği *Tiflis*'ten çekilib gitmesidir. *Oğuzlar*'ın *Âzerbaycan*'da iken *Ermeniler*'e de bazı darbeler indirdikleri anlaşılıyor[328].

Oğuzlar'ın hepsi *Âzerbaycan*'dan dönmemiş, bir bölüğü orada kalmıştır ki, bunun başında Dana'nın bulunduğu anlaşılıyor. Vahsudan'ın evlendiği kız Dana'nın yakın bir akrabası olacaktır. Vahsudan'ın şâiri Katran'ın "*Oğuzlar*'ın pâdişahı" olarak bahsettiği de bu beğ olsa gerektir[329]. Bu *Oğuzlar*'ın *Urmiye*'de oturdukları anlaşılıyor.

Âzerbaycan'dan *Irak-ı Acem*'e dönen *Oğuzlar*'a gelince, bunlar iki kola ayrıldılar. Gök-Taş ve Mansur'un idaresinde bulunan kol *Hemedan*'a, Buka'nın buyruğundaki de *Rey*'e gitti.

328 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 159, 190.
329 Ahmed-i Kesrevî, *Şehryârân-i Gumnâm*, *Tahran*, 1308, ş., II, s. 75.

Gök-Taş *Hemedan*'ı kuşattı. Şehrin vâlisi *İsfahan* hâkimi Alâud-devle'nin oğlu Ebû Kâlicâr idi. Kuşatma uzun sürdü. Fakat Ebû Kâlicâr, daha fazla dayanamıyacağını görerek Gök-Taş ile anlaştı ve onun yakın bir akrabası ile evlendi. *Rey*'e giden Buka ise Kızıl ile birlikte bu şehri kuşatmıştı. Şehir'de Alâud-devle bulunuyordu. Buveyh oğullarından Fenâ Husrev b. Mecd ud-devle ve Deylemli emîrlerinden *Sâve* hâkimi Kâmrûye de *Oğuzlar*'a katıldı. Güç bir duruma düştüğünü gören Alâ ud-devle geceleyin *Rey*'den çıkarak *İsfahan*'a gitti. Bunun üzerine *Oğuzlar Rey*'e girib burayı görülmemiş bir surette yağma ettiler. Öyle ki, bazı mahallerde ancak 50 kadar adam kalmıştı. *Rey* şehrinin Kızıl'ın hâkimiyetinde kaldığı anlaşılıyor[330]. Onlardan bir zümre *Kereç* taraflarını yağma ve tâlân ettiği gib', Anası-Oğlu da *Kazvin*'e gitti. *Kazvinliler*, ilk önce Anası-Oğlu ile savaştılar ise de, sonra 7000 altın vermek ve onun hâkimiyetini kabul etmek şartı ile barış yapıldı. Bu hâdiselerin 430 (1037–1038) yılında olduğu anlaşılıyor. Aynı yılda Dana'nın buyruğunda *Âzerbaycan*'da (*Urmiye*'de) kaldığını söylediğimiz *Oğuzlar Urmiye*'den çıkarak *Ermeniler*'in üzerine yürüyüb onlardan pek çoklarını öldürmüşler, esir ve ganimet almışlardı. *Ermeniler*, at üstünde büyük yayları ile gayet iyi ok atan ve süratle manevra yapan *Oğuzlar*'a karşı başarı ile savaşamıyorlardı. *Urmiye* yörelerinde yaşayan Ebû'l-Heycâ'nın idaresindeki *Hezebâniyye Kürdler*'i *Oğuzlar*'ın komşuluğundan bizâr oldukları için onlar ile vuruşmaya başladılar. *Kürdler*'in köylerini yağma eden *Oğuzlar* onlardan çok kimseleri de öldürmüşlerdi. Bu *Oğuzlar*'ın *Urmiye*'de bulunması *Âzerbaycan* hâkimi Vahsudan'ın, yakın akrabasını (kızkardeşi veya kızı) aldığı *Oğuz* beğine (Dana?)[331], *Urmiye*'yi dirlik olarak vermesi ile ilgili olacaktır. Çünkü, bu bölgede oturan *Kürd* reisi Ebû'l-Heycâ el-Hezebânî, Vahsudan'ın düşmanlarından idi.

Şimdi *Oğuzlar*, gözlerini büyük ve zengin bir şehir olan *Hemedan*'a dikmişlerdi. Filhakika üç büyük başbuğ yani Gök-Taş, Buka ve Kızıl birleşerek şehri ele geçirdiler. Maiyyetinde Deylemliler'in bulunduğu Büveyh (Boye) oğullarından Mecd ud-devle oğlu Fenâ Hüsrev de bu beğlerin yanında idi. Şehrin vâlisi Alâ ud-devle oğlu Ebû Kâlicâr *Oğuzlar*'a bu defa dayanamayacağını anlayıp büyük tâcirler ve şehrin ileri gelenleri ile *Hemedan*'dan çıkıb civardaki bir kaleye kapandı. *Oğuzlar* şehri aldılar ve orayı korkunç bir şekilde

330 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 160.
331 Çünkü *Âzerbaycan*'dan dönen beğler arasında onun adı geçmiyor.

yağmaladılar. *Dinever* ve *Esed-Âbâd* köyleri de aynı şekilde yağmalandı. Bu yağmalarda bilhassa Deylemliler daha merhametsizce hareket etmişlerdi. *Oğuzlar*, az sonra hiyle ile kapandığı kaleden indirdikleri Ebû Kâlicâr'ın bütün malını da elinden aldılar[332].

Şu anlatılanlar bize *Oğuzlar*'ın eşsiz savaşçılar olduklarını gösteriyor. Ancak bu *Irak Oğuzları*'nın tek bir gayeleri olduğu görülüyor ki, o da yağmacılıktır. Onlar bunu o kadar ileriye götürmüşlerdi ki, *halîfe* yağmadan vazgeçmeleri için kendilerine mektuplar yazmıştı. Bu *Oğuz* kümesinin başında bulunan beğlere zaptettikleri yerlerde ister müstakil, ister bir hükümdara bağlı olarak, dirlik düzenlik kurub oraları idare etmek fikri her zaman yabancı kalmıştır. Bu beğlerden belki *Rey* hâkimi Kızıl, bir dereceye kadar istisna edilebilir. Gerçekten Kızıl'ın Selçuklular ile iş birliği yaptığı anlaşılıyor. Onun Tuğrul Beğ'in kız kardeşi ile evlenmiş olduğunu ve halîfenin mektubuna Tuğrul Beğ ile birlikte cevab yazdığını biliyoruz[333]. Babasının adı Yahya olan Kızıl, *İbn ul-Esîr*'e göre, 432 (1040–1041) yılında vefat ederek *Rey* yörelerinden birinde gömülmüştür[334]. Diğer mâceracı beğlerin hayatlarının son kısmı ileride görülecektir.

Horasan'a gelince, Selçuklu akınlarını önlemek ile vazifelendirilmiş olan *Sü-Başı*, buyruğundaki mükemmel techizatlı bir ordu ile üç yıldan beri bu iş ile uğraşıyordu. Bir Selçuklu kuvveti bir yöreyi istilâ edince *Sü-Başı* oraya koşuyor, fakat bu sırada diğer Selçuklu kuvvetlerinin başka yerlere girdiklerini haber alıyordu. Nihayet Mes'ud, Selçuklular ile bir meydan muharebesi yapması için *Sü-Başı*'ya kat'i emir verdi. *Serahs* yakınında, *Telh-Âb* denilen yerde 429 yılı Şaban ayında (1038 Mayıs) vukubulan savaşta *Sü-Başı* büyük bir bozguna uğradı. Gazneli ordusunun zengin ağırlığı yine Selçuklular'ın eline geçti. Fakat *Serahs* zaferinin en mühim neticesi Selçuklular'ın *Horasan*'ın bir kısmını işgal etmeleridir. Tuğrul ve Çağrı beğler bu zaferden sonra kendilerine hakikî bir hükümdar gözü ile bakmaya başlamışlardı. Yalnız Tuğrul Beğ en büyük baş olarak kabul edilmişti. Musa Beygu üçüncü derecede bir başbuğ idi. Aralarında varılan anlaşmaya göre, "kendi eşleri arasında baş" kabul edilen Tuğrul Beğ *Nişabur*, Çağrı Beğ *Merv* ve Musa Beygu'da da *Serahs* bölgesini aldılar. Bunun üzerine Tuğrul Beğ, ana bir kardeşi olan İbrahim Yınal'ı *Nişabur*'a gönderdi. Yınal 200–300 atlı ile *Nişa-*

332 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 160.
333 *Ebû'l-Ferec tarihi*, türkçe tercüme, s. 296.
334 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 206.

bur'a geldi. *Nişaburlular*, elbisesi yırtık ve eski, fakat çok yakışıklı bir genç olan İbrahim Yınal'ı ve yine yoksul giyimli askerlerini dostça karşıladılar. Tuğrul Beğ adına *melik ul-mulûk* (melikler meliki) ünvanı ile hutbe okundu ki bu, o zamanlar hükümdarlık alâmetlerinden biri idi. Bir kaç gün sonra, şehre çoğu zırhlı 3000 atlı ile Tuğrul Beğ geldi; kolunda gerilmiş bir yay ve kemerinde üç ok bulunuyordu ki[335], bunun *Oğuzlar*'da - ve belki de diğer *Türk* kavimlerinde - hükümdarlık alâmeti olduğu anlaşılıyor; her halde deri çizmeye nazaran daha kullanışlı olmalı ki, ayağında *keçe* çizmeler vardı. Tuğrul Beğ, Sultan Mes'ud'un tahtına oturarak şehrin ileri gelenleri ile görüştü. Şehrin en büyük manevî şahsiyeti Kadı Sâid'in öğütlerine karşı: "biz yabancı kimseleriz, *Acemler*'in (Tâzikân) geleneklerini bilmiyoruz, kadı, öğütlerini benden esirgemesin" cevabını vermişti[336]. *Nişabur*'da Muhammed Tuğrul Beğ'e olduğu gibi, *Merv*'de de Dâvud Çağrı Beğ adına hutbe okunmuştur.

İki emîrinin üst üste yenildiğini gören Sultan Mes'ud, nihayet bizzat Selçuklular'ın üzerine yürümeye karar verdi ve iyice hazırlanarak *Belh*'e geldi. *Selçuklu* meselesi, onu en çok meşgul eden bir mesele idi. Onlardan çekiniyor ve hattâ onlar ile pek karşılaşmak da istemiyordu. *Selçuklular* meselesi daima onun sinirlerini bozmuş, bilhassa bu yüzden onlara karşı akıllıca tedbirler alamamış ve gerçekten pek zeki ve dirayetli bir vezir olan Ebû'n-Nasr Ahmed b. Abd us-Samed'in isabetli fikirlerini de çok defa reddetmiştir. Esasen Mes'ud daha *Selçuklular*'ın *Horasan*'a ayak bastıklarını öğrenir öğrenmez haklı olarak pek kaygılanmıştı. Çünkü, onların, *Türk* olduklarından, yüksek savaşçılık vasıflarını pek iyi biliyordu. Buna karşılık *Deylemliler*'e ve *Kürdler*'e asker olarak hiç kıymet vermiyordu. Bilhassa *Türk* kumandan ve askerlerinin de *Selçuklular* ile savaşa istekli olmadıkları görünüyor. Bunda Mes'ud'un bilhassa *Türkler*'den müteşekkil hassa ordusu ile yakından meşgul olmaması, bazı kumandanları azletmek veya öldürtmek gibi, onlarca hoş karşılanmayan bir takım hareketlerde bulunması ve zayıf şahsiyeti başlıca âmillerdir. Hattâ bu *Türk hassa* ordusundan bir kaç bin kişinin *Selçuklular*'ın tarafına geçtiklerini biliyoruz. Bunların çoğunun veya mühim bir kısmının *Selçuklular*'a ikinci bozgundan yani *Serahs* savaşından sonra katılmaları muhtemeldir.

335 *Beyhaki*, s. 553.

336 *Aynı eser*, s. 554.

Sultan Mes'ud, 430 Cumade'l uhra'sında (Mart 1039) *Belh*'de bulunuyorken 10 *Türkmen* atlısı onun oturduğu köşke kadar sokulmuşlar ve orada bulunan, fillerden birisini sürüb götürmüşlerdi. Ertesi gün *Türkmenler*'in bu cür'etkârlığını öğrenen Sultan pek müteessir oldu[337]; fakat bir ay sonra (Receb 430=Nisan 1039) *Ulyâ-Âbâd* yazısında Çağrı Beğ ile yaptığı karşılaşmada onu bozguna uğratmak sureti ile kuvve-i manaviyesini düzeltmiş ve bu galebe *Selçuklular*'ın üzerine yürümek hususunda ona cesaret vermiştir. *Selçuklular*, Mes'ud'un, *Gazneli* ordusunun 6000 kişilik en seçkin hassa birliği de dahil olmak üzere, kuvvetli bir ordu ile gelmekte olduğunu öğrenince, bütün kuvvetlerini topladılar. Sultan'a *Selçuklular*'ın ordusunun 20000 atlıdan ibaret olduğu söylenmişti. Yine *Gazneli* casusların getirdikleri habere göre, yapılan bir toplantıda Tuğrul ve Yınallılar, ordusu kuvvetli ve kalabalık olan Sultan Mes'ud ile mücadelede muvaffak olmanın güçlüğüne işaret ederek *Irak*-ı *Acem* (başlıca *Rey*, *Kazvin*, *Hemedan* ve *İsfahan* bölgeleri) ve *Curcan*'a gidildiği takdirde, bir avuç *Deylem* ve *Kürd* müteggallibesi elinde bulunan bu yerlerin kolayca elde edileceği ve *Rum* ülkesine de akınlar yapmak mümkün olabileceği fikrini savunmuşlardı. Fakat Çağrı Beğ, *Horasan*'dan gidildiği takdirde, gerek Mes'ud'un ve gerek onun teşviki ile diğer düşmanların yapacakları hücumlardan, hiç bir yerde tutunmanın kabil olamıyacağını söyleyerek bu fikrin çok yanlış olduğunu ifade etmiş ve *Gazneli* ordusunun da zayıf taraflarını anlatarak savaş yapılmasını istemiştir. Neticede Çağrı Beğ'in fikri isabetli görülerek savaşa karar verildi. *Serahs* çölünde yapılan savaşta (Ramazan-Şevval 430=Haziran 1039) *Gazneliler* galib geldiler ise de bu, kesin bir zafer değildi. Mes'ud bu galebesinin kesin bir zafer olduğuna inanıyor, *Selçuklular*'ın *Balhan* dağına ve *Ceyhun* boylarına kaçtıklarını sanıyordu; savaştan pek az bir müddet sonra *Selçuklular*'ı yine karşısında görünce hayretler içinde kalmış, onların metanet ve cesaretlerini takdir etmişti. Gerçekte, *Selçuklular*'ın kaybı, zikre değmeyecek kadar az olduğu gibi, ağırlıkları da emin bir yerde idi. Hattâ onların savaş meydanını terk etmelerini bir bozgun olarak değil, bir geri çekilmek olarak vasıflamak daha doğru olur. *Selçuklular*, *Gazneli* ordusunun kullandığı çayın yatağını değiştirmek ve kuyuların bulunduğu yerlere hücum etmek sureti ile *Gazneliler*'i susuz bırakmaya çalışıyorlardı. Yapılan çarpışmalar çok defa *Selçuklular*'ın galebesi ile sona eriyordu. *Gazneli* ordusu bitkin bir durumda idi. Bu sebeble, vezirin mütalâasına uyularak *Selçuklular*'a

337 *Aynı eser*, s. 567.

barış teklif edildi. Böylece *Gazneli* ordusu sıkıntıdan kurtularak sâlimen *Herat*'a dönebilecekti. *Selçuklular*'a gelince, onlar da sayıca ve techizatça çok üstün bir kuvvete sahib olan Sultan Mes'ud ile savaşabilmek için, dinlenmeye ve iyice hazırlanmaya ihtiyaçları olduğunu anlamışlardı; bu sebeble kendileri için hiç te kazançlı olmayan bu barış teklifini kabul ettiler. Bununla beraber, onların asıl gayelerinden hiç bir şey kaybetmediklerini, *Gazneli* elçisi açıkça müşahade etmiş olduğu gibi, anlaşma gereğince, barış şartlarının tesbiti için *Herat*'a elçiler gönderecekleri, *Nişabur*, *Serahs* ve *Merv*'i tahliye edecekleri yerde, tekrar eski yağma akınlarına başlamışlardı. Esasen Sultan Mes'ud ve devlet erkânı da *Selçuklular*'ın barışı samimiyetle kabul etmediklerini biliyorlardı. Onların da maksadı düşmüş oldukları şu sıkıntılı durumdan kurtularak *Herat*'da dinlenmek ve yeniden hazırlanmak idi. Hülâsa bu geçici barış veya mütareke her iki tarafın işine gelmişti.

Herat'ta yazı geçirerek dinlenen ve iyice hazırlanan Sultan Mes'ud, *Selçuklular*'ın üzerine yürüdü ve onları *Ferâve* çölüne kadar takib etti. *Selçuklular*, savaşmayarak mütemadiyen çekiliyorlardı. Bundan, *Gazneli* ordusunu tamamiyle yormak ve onu bitkin bir duruma düşürmek istedikleri görülüyor. Bu çekilme ve takib esnasında iki taraf ve bilhassa ağır techizatlı *Gazneli* ordusu büyük bir zahmet ve meşakkat çekiyordu. Bu münasebetle Tuğrul Beğ'in günlerce zırhını ve çizmesini çıkarmadığı ve yastık yerine kalkanını kullandığı söyleniyor[338].

Mes'ud *Nişabur*'a döndüğünde (Rebi'ul-âhır 431=Ocak 1040) elle tutulabilecek bir başarı elde edememişti. Fakat *Selçuklular*'ı takib etmek ve onlar ile karşılaşmak hususundaki azmi de kırılmamıştı. Bu esnada halife gönderdiği mektuplarda ona, *Türkmenler*'in fesadı söndürülünceye kadar *Horasan*'da kalmasını, bunu bitirdikten sonra *Irak*'ı *Acem* işini ele almasını tavsiye ediyordu. *Türkmenler*'den halkın şikâyetleri halifelik merkezine kadar ulaşmıştı. Hattâ halîfe halkın malına ve canına dokunmamaları, memleketi tahrib etmemeleri için *Selçuklular*'a ve *Irak Türkmenleri*'nin başında bulunan beğlere mektuplar göndermişti.

Mes'ud *Selçuklular*'ın üzerine yürümek maksadiyle, *Nişabur*'dan *Serahs*'a geldi. Bir müddetten beri *Horasan*'ın bazı bölgelerinde kıtlık başgöstermişti. *Serahs*'da da görülmemiş bir kıtlık hüküm sürüyordu. *Gazneli* ordusu sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Bu sebeble devlet erkânı ve askerî rical otu bol olan *Herat*'a dönülerek bir kaç gün

338 *Aynı eser*, s. 600.

orada kalınıp hazırlandıktan sonra *Selçuklular*'ın üzerine gidilmesini ısrarla teklif ettiler ise de Mes'ud, çok defa yaptığı gibi, kararından dönmedi ve *Merv*'e doğru hareket etti. Yolda askerlerinin perişan halini görüb "bu ordu mahvolmuştur" dediği halde yoluna devam etti. Az sonra yiyecek ve yem sıkıntısına, sıcağa ve susuzluğa bir de *Selçuklular*'ın hücumları katıldı. *Gazneli* ordusu savaş düzeninde gittiği halde, *Selçuklular* uzaktan bölük, bölük gelib saldırıyorlar, sürüden koyun kapan kurtlar gibi, ellerine geçirdikleri develeri ve kumaşları alıp götürüyorlardı. Bu hali gören Mes'ud, *Merv* üzerine yürüme kararının isabetsizliğini anladı ise de iş işten geçmişti. Vezir, buraya kadar gelindikten sonra asla geri dönülemiyeceği fikrini müdafaa ediyordu. Fakat orduda, bilhassa *Türk* hassa askerleri arasında hoşnutsuzluk ve itaatsizlik baş göstermişti. Atlarını zâyi ettiklerinden bir çokları develere binmiş olan bu askerlerin savaşmak için ordudaki *İranlılar*'ın (Tâzik) atlarını ellerinden alacakları söyleniyordu. İşte bu esnada *Selçuklular*'a dâir haberler geldi. Bunlara göre Sultan'ın *Serahs*'tan hareket ettiğini duyan *Selçuklular* büyük bir korkuya kapılmışlardı. Yapılan bir toplantıda en büyük başları saydıkları Tuğrul Beğ, *Horasan*'dan *Curcan*'a göçülmesini, orada tutunulmaz ise *Rey*'e gidilmesini, zira *Rey*, *Cibâl (Hemedan* bölgesi) ve *İsfahan*'ın kendilerine ait olduğunu, böyle yapıldığı takdirde, Sultan Mes'ud'un arkalarından gelmiyeceğini söyliyerek eski fikrini tekrar ileri sürmüş ve bu mütalaa toplantıda bulunanların çoğu tarafından kabul edilmişti. Fakat Çağrı Beğ, daha önce yaptığı gibi, bu defa da, kardeşinin fikrine itiraz etmiş ve başlanılmış olan bu işden geri dönmenin doğru olmayacağını belirtmiştir. Sözlerine devam eden Çağrı Beğ *Horasan*'dan gidilse dahi Sultan Mes'ud'un yakalarını bırakmıyacağı gibi, başkalarını da üzerlerine saldırtacağını, halbuki Sultan Mes'ud'u yendikleri takdirde cihanın ellerine geçeceğini, kendileri sıkıntı içinde iseler de *Gazneliler*'in daha çok sıkıntı içinde bulunduklarını, şimdi kendilerinin ve hayvanlarının dinlenik olup ot sıkıntısı çekilmediğini, halbuki *Gazneliler*'in çölü geçmek zorunda idiklerini söyledikten sonra, korkulacak bir husus olmadığını ifade ederek sözlerine son vermiştir[339]. Çağrı Beğ'in bu mütalaası, başta Tuğrul Beğ olmak üzere, Musa ve Yınallılar tarafından daha doğru bir fikir olarak vasıflanmıştır. Bunu müteakib üzerine titredikler ağırlığı yaşı küçük ve atı arık 2000 atlının nezaretinde gerilere gönderdikten sonra bir geçit resmi yapılmış ve 16000 atlıya sahib oldukları görülmüştür.

339 *Aynı eser*, s. 618; M. Köymen, B.S.İ.K., III, s. 36-37.

Selçuklular'ın mühim işler arefesinde toplantılar tertib etmeleri, müelliflerin, *Oğuzlar*'ın işlerini istişare (keneş) yolu ile hallettikleri sözlerine uygundur.

Çağrı Beğ'in görüşlerinin ne kadar doğru olduğunu, yalnız hâdisenin neticesi teyit etmiyor. Eğer, Tuğrul Beğ'in fikrine uyulub, *Irak-ı Acem*'e gidilse idi, Çağrı Beğ'in çok isabetli olarak söylediği gibi, Mes'ud onları orada da rahat bırakmıyacakdı. Çünkü orası da kendisine ait bulunuyordu. Tuğrul Beğ'in *Rey*, *Hemedan* ve *İsfahan* için bizim demesi, buralarda *Irak Oğuzları*'nın bir hâkimiyet kurmuş olmalarından ileri geliyor. Bu durumda *Selçuklular*'ın Revvâdî ve Şeddâdî gibi zayıf ailelerin elinde bulunan *Âzerbaycan* ve *Errân*'da tutunmaları mümkün olabilirdi. Fakat bu takdirde de, Bizans ve Gürcüler ile savaşa savaşa azalacaklar ve nihayet varlıklarını koruyamıyarak yok olup gideceklerdi. Çünkü, ana yurtla temas ve münasebetleri olmayacak, oradan devamlı olarak beslenemiyeceklerdi.

Selçuklular'ın tertib ettikleri kurultaylarda yapılan konuşmalar, bize, aynı zamanda, *Selçuklular*'a, isabetli rey ve fikirleri, casareti, enerjisi ile asıl kimin yön verdiğini, cihana hâkim olmak gayesinin doğması, yaşatılması ve nihayet tahakkukunda başlıca rolü kimin oynadığını da gösteriyor. Bu büyük insan Dâvud Çağrı Beğ'dir. *Selçuklu* ailesinin direği ve devletin kurulmasında en mühim âmil odur.

Sultan Mes'ud, *Merv*'e gitmek ve *Selçuklular* ile karşılaşmak hususunda verdiği kararın zaman ilerledikçe isabetsizliğini daha iyi anlıyor ve hareketinden büyük bir pişmanlık duyuyordu. O *Merv* yerine *Herat*'a gitmenin ve *Selçuklular* ile barış yapmanın en doğru düşünce olduğunu ancak şimdi idrak etmişti. Gevşek ve nâmerd olarak vasıfladığı ordusu ile 16 000 cesur atlıya karşı zafer kazanacağından kendisi de şüphe ediyor ve işi Tanrı'nın takdirine bırakıyordu. 7 Ramazan 431 Cuma günü (22 Mayıs 1040) savaş düzeninde harekete geçildiği zaman *Selçuklular* her taraftan saldırmaya başlamışlardı. *Gazne* ordusunun gösterdiği zayıf müdafaa onların cesaretini arttırıyordu. Sultan'a bağlı *Türk memlûk askeri*, gevşek ve isteksiz savaştığı gibi, onların, *Selçuklular*'a katılmış yoldaşları ile buluşup konuştukları da görülüyordu. Halbuki *Gazne* ordusunun çekirdeğini ve en güvenilir birliğini onlar teşkil ediyordu. *Gazneli* ordusu savaş ede ede yavaş yavaş ilerliyor, her taraftan saldıran *Türkmenler* deve, kumaş iğtinam ediyorlardı. *Gazneliler* o kadar acınacak bir durumda idiler ki, Selçuklular'dan 10 kişinin 500 *Gazneli* askere saldırarak kaçırttıkları görülüyordu.

Ertesi gün (8 Ramazan 431 Cuma=23 Mayıs 1040 Cuma)[340]. *Gazne* ordusu yakında bulunan *Dendânekan* kalesine doğru ilerlerken *Selçuklular* yine dört taraftan hücuma geçtiler. Buna rağmen *Gazne* ordusu öğleye doğru *Dendânekan* kalesine ulaşabildi. Bu kale *Merv*'in güney batısında olup, ona bir konak mesafede idi. Burada iki ordu savaş düzeninde karşı karşıya yer aldı. Bilhassa *Gazne* ordusu susuzluktan sıkıntı çekiyordu. *Selçuklular*, kendi millî savaş usûllerine göre savaşıyorlardı. Bu usûl ordunun kollara ayrılarak savaşması idi. Bazan bir kol savaştıktan sonra çekiliyor ve yerini bir başka kola terkediyordu. Emevîler devrinde *Arablar* bunu *Bizanslılar*'dan öğrenerek tatbik etmişlerdi. Buna kurdûs (cemi kerâdîs) deniliyordu.

Savaş cereyan ederken, *Gazne Türk hassa ordusuna* mensup 370 kişi *Selçuklular*'a katıldı. Bunu takiben yapılan şiddetli bir hücum neticesinde *Gazneli* ordusu bozguna uğrayarak kaçmaya başlamış, savaş meydanında Sultan Mes'ud ile bir kaç kumandan ve bir miktar *memlûk* kalmıştı. Fakat az sonra o da yanındakiler ile birlikte savaş meydanını terk edib kaçmaya başladı. *Gazne* ordusunda bulunan *Hind*, *Arab* ve *Kürd* askerlerinden her birisi bir tarafa çekilib gittiler. *Selçuklular* bir yandan *Gazneliler*'in bıraktıkları ağırlıkları yağmalarlarken bir yandan da düşmanı takib ediyorlardı. *Gazneliler* başta Sultan Mes'ud olmak üzere, dağınık, perişan bir halde ve son sür'atle kaçıyorlardı.

Selçuklular'ın kazandıkları zafer kesin ve büyük idi; beş yıldan beri yaptıkları yorucu mücadelenin neticesini almışlar ve gayelerine ulaşmışlardı. Çağrı Beğ'in dediği gibi, artık "cihan" onlarındı.

Savaş meydanında, *sancaklara* ve *divân kalemi* malzemesine varıncaya kadar *Gazneli* ordusunun bütün ağırlığı kalmıştı. *Selçuklular* çok sevinçli idiler, Tuğrul Beğ bir tahta oturmuş ve kendisi *Horasan emîri* olarak selâmlanmıştır[341].

İşte *Oğuz* kavminin tarihî mukadderatını tayin eden *Dendânekan* savaşı böyle vukubulmuş ve *Selçuklular*'a ilk hamlede *Horasan*'ı kazandırmıştır.

340 Gerdizî, s. 86.

Beyhakî'den anlaşıldığına göre (s. 620–623) Gazneli ordusunun *Dendânekan* yakınında bozguna uğrayıp kaçması 9 Ramazan olup bu da 24 Mayıs'a tekabül etmektedir. *Ahbar*'da ise (s. 12) 8 Ramazan Perşembe deniliyor.

341 *Beyhakî*, s. 620–629; M. Köymen, B.S.İ.K., III, s. 34–66.

Ç. SELÇUKLULAR DEVRİNDE OĞUZLAR (TÜRKMENLER)

"*Selçukılar Türkmen bolub karıntaşımız teyib ilge ve halkğa faidesi tigmedi*" (*Şecere-i Terâkime*, s. 64).

Dendânekan savaşından sonra Dâvud Çağrı Beğ, *Merv*'de kalmış, kardeşi Muhammed Tuğrul Beğ *Nişabur*'a ve amcaları Musa Beyğu da *Herat*'a gitmişti.

Çağrı Beğ, *Gazneliler*'e karşı başarılı savaşlar yapıb onların elini tamamen *Horasan*'dan kesti. Kara-Hanlılar'a da gâlib gelerek bu hânedan ile başarılı bir barış yaptı. İsyan eden *Hârizm* hâkimini cezalandırdığı gibi, o taraftaki *Kıpçaklar*'ın beğini de *Müslüman* etti ve onunla dünürlük kurdu. Tuğrul Beğ'in *Rey*'e gitmesinden sonra, bütün *Horasan* kendisine kaldı. Bundan başka *Kirman* da oğullarından *Kara-Arslan* ünvanlı Kavurt Beğ'in elinde bulunuyordu. Çağrı Beğ, görüldüğü gibi, birinci sınıf bir kumandan siyasî meselelerde isabetli rey ve fikre sahib dirayetli bir siyaset adamı olmasına rağmen hükümdarlığı zamanında fazla ihtiraslı bir insan olarak görünmüyor. Halbuki başarılarını daha ileri götürebilirdi. O, bozkırlardaki sıkıntılı hayatlarını daima hatırlıyarak yükseldiği mevkiden duyduğu memnuniyeti ifade ediyordu. Devletin kurulmasından önce epeyce yağma ettiği *Horasan*'ı imar etmiş ve tebasını âdilâne idaresi ile kendinden hoşnut bırakmıştır; hattâ kardeşi Tuğrul Beğ'i idare ettiği yerleri tahrib ve halkını hicrete mecbur kılmakla itham etmişti. Tuğrul Beğ, ona verdiği cevabta: "Ay kardaşım, sen *Horasan* gibi mamur bir ülkeye sahib olduğun halde onu harap ettin; şimdi elinde olduğu için orayı imar etmen icab ediyor. Halbuki buraları, benden önce başkaları tarafından tahrib edilmiş, yakılıp yıkılmıştır. Bu yüzden ülkemi henüz imar edemedim. Diğer taraftan bu ülkenin çevresi düşmanlar ile dolu olduğundan yollara asker koymak zarureti hasıl olmuştur ki, bunların yaptıkları zararları önlemek de mümkün olmuyor" demişti. Çağrı Beğ'in, bu cevaba itiraz ettiğini tasavvur etmek oldukça güçtür. *Oğuzlar*'ı yağma ve ganimet ümidi bulunmadan savaştırmanın zor bir iş olduğunu şüphesiz o da çok iyi biliyordu. Çünkü, Tuğrul Beğ'in cevabında işaret ettiği üzere, Çağrı Beğ bilhassa devletlerini kurmadan önce, askerlerini memnun etmek için yağma hareketlerinde bulunduğu gibi, *Nişabur*'un yağmalanması hususunda Tuğrul Beğ'e ısrar eden o değil mi idi?

Mamafih, iki kardeş hayatlarının başından sonuna kadar birbirlerine daima bağlı kalmışlardır. Devletin gelişmesinde, onun bir imparatorluk halini almasında bu bağlılığın pek mühim bir rolü olmuştur. Her ikisi de uzun bir ömür yaşadılar. Çağrı Beğ 70 yaşlarında vefat ettiği zaman başta Alp-Arslan olmak üzere bir çok oğulları ve halife ve hükümdarlar ile evli bir çok kızları vardı.

Mûsa Beygu'ya gelince, *Dendânekan* savaşından sonra *Herat*'a giden Selçuk'un hayatta kalan biricik oğlu, burayı ve *Siistan* bölgesini idare etmiştir. Devletin kurulmasında yeğenlerinden sonra gelmek üzere, hizmeti görülmekle beraber, kuvvetli bir şahsiyet olmadığı muhakkaktır. Tuğrul Beğ'in müdahalesi olmasa idi *Siistan* bile elinden gidiyordu. Müverrihler bize onun ölüm tarihini bildirmiyorlar. 456 (1064) da Alp-Arslan'a karşı saltanat davasına kalkışan Fahr ul-mulûk Beygu'nun bu şahıs olduğu sanılıyor[342].

Selçuklu ailesi tarafından başları kabul edilen Tuğrul Beğ, *Dendânekan* savaşından sonra *Nişabur*'a dönmüştü. Savaş dolayısı ile bu şehirde ortadan kalkmış olan nizâm ve âsâyişi tesis ettikten sonra, 433 (1041–1042) de *Curcan* ve *Taberistan*'ı fethetti ve ertesi yıl (434= 1042–1043) *Harizm* üzerine bir sefer yaptı. *Harizm*'de *Selçuklular*'ın barışmaz eski düşmanı Şah-Melik bulunuyordu. Buranın hâkimleri olan Altun-Taş oğullarının isyan etmeleri üzerine, Sultan Mes'ud, vezirinin tavsiyesi ile *Harizm*'i 432 de (1041), kendisini metbu tanımak şartiyle, *Cend* meliki Şah-Melik'e tefviz etmişti. Şah-Melik *Cend*'den gelerek Harizm-Şah Altun-Taş oğlu İsmail'i yenib bu ülkeye hâkim oldu. İsmail *Selçuklular*'a sığındı ve onlardan yardım istedi. Çağrı Beğ ve İsmail birlikte *Harizm*'e yürüdüler ise de Şah-Melik'e yenildiler. Fakat Tuğrul Beğ aynı talihsizliğe uğramadı; ailesinin bu çetin düşmanını yendi. Şah-Melik ailesi ve ağırlığı ile

342 Mûsa hakkında: İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*. *Türkiyat Mecmuası*, XIII, s. 119–120.

Dihistan'a kaçtı; oradan *Tabes*'i, *Kirman* bölgesinden el-Tîz'i geçerek 500 fersahlık (3000 km. den fazla) bir yol gittikten sonra ıssız bir bölge olan Mekrân havalisine geldi. Buraya gelince artık kurtulduğuna hükmetmişti. Şah-Melik bu uzun yolu, metbûu yeni *Gazne* hükümdarı Mes'ud oğlu Mevdud'a sığınmak gayesi ile katetmişti. Onun eski ülkesi *Cend*'e gitmemesi orada durumun kendisi için müsaid olmaması ile izah edilebilir. Fakat Şah-Melik'in *Mekrân*'da *Selçuklular*'ın elinden kurtulduğundan duyduğu ferahlık çok sürmedi. Onun bulunduğu yeri öğrenen İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş Yinal 4000 atlı ile bastırarak Şah-Melik'i, çoluk çocuğunu yakaladı ve bütün ağırlığını ele geçirdi. Er-Taş, Şah-Melik'i Çağrı Beğ'e teslim etti ve derhal hayatına son verildi (434=1042–1043)[343]. *Selçuklular*'ı pek az hâdise bu kadar sevindirmiş olabilir.

Tuğrul Beğ, aynı yılda, İbrahim Yınal'ı *Rey*'e göndermiş, kendisi de arkadan gelerek bu şehri imar edip hükümet merkezi yapmıştı. Bir biri arkasından gelen *Oğuz* kümeleri ile *Horasan* artık onlara dar geliyordu. Esasen, daha önce görüldüğü gibi, Tuğrul Beğ, Sultan Mes'ud ile mücadelenin bırakılarak bu bölgeye gidilmesini, bir avuç *Kürd* ve *Deylem* mütegallibesinin hükmünde bulunan bu bölgenin kolayca ele geçeceği fikrini ileri sürmüştü.

Tuğrul Beğ *Irak*'a geldiği zaman *Irak Oğuzlar*'ı hâlâ burada idiler. Başlarında, Kızıl müstesna olmak üzere, yine Gök-Taş, Buka, Mansur ve Anası-Oğlu bulunuyordu. Tuğrul Beğ'in eniştesi olan Kızıl, İbn ul-Esîr'e göre 432 (1040–1041) yılında ölmüştü. Tuğrul Beğ'in *Rey*'e gelişinde onun ölümü de bir âmil olmuş bulunabilir.

Tuğrul Beğ elçi yollayıp adı geçen beğlerden, katına gelmelerini istedi. Onlar elçiyi *Zencan* çayına kadar götürdükten sonra elçi vasıtasiyle Tuğrul Beğ'e şu haberi gönderdiler: "çağırmaktan maksadının bizi tevkif etmek olduğunu biliyoruz. Senden korktuğumuz için uzaklaştık ve buraya konduk. Eğer bizim üzerimize gelirsen *Horasan*'a veya *Rum* ülkesine gideceğiz ve seninle hiç bir zaman bir araya gelmiyeceğiz"[344]. Beğler'in, Tuğrul Beğ'in kendilerini tevkif edeceğinden korktukları sözleri, bir bahaneden ibaret olsa gerektir. Onlar, bir türlü yeniden *Selçuklular*'ın emri altına girmeye yanaşmıyorlardı. Buna karşılık yağmacılıkla geçen sergüzeştçi hayatlarını devam ettir-

343 *Beyhaki*, s. 687–691; *İbn ul-Esîr*, IX, s. 211, X, s. 3.
344 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 212.

mek istiyorlardı. Bu sebeble, onlar, bir taraftan *Âzerbaycan* halkına evvelce ettikleri işlerden, diğer taraftan İbrahim Yınal'ın arkalarında bulunmasından, Güney Doğu-Anadolu'daki bugünkü *Cizre (Cezîre)* dolaylarına geldiler. Beğlerden Mansur burada kaldı. Buka, Anası-Oğlu ve her halde Gök-Taş *Diyarbekir*'e gittiler ve orada yağma hareketlerinde bulundular; yapılan bir savaşta, *Musul* hükümdarı Ukayl-oğlu Kırvâş ve *Diyarbekir* hükümdarı Mervan-oğlu Nasr ud-devle Ahmed'in kuvvetleri ile *Beşneviyye Kürdleri*'ni bozguna uğrattıktan sonra, yağma ve tahrib faaliyetlerini artırdılar. *Diyarbekir* hükümdarı Nasr ud-devle Ahmed, bir hiyle ile esir alınmış olan Mansur Beğ'i serbest bırakmak ve bir mikdar mal vermek karşılığında ülkesinden uzaklaşmalarını onlardan istedi. Beğler bunu kabul ettiler, fakat sonra sözlerinde durmadıkları gibi, yağma faaliyetlerini de genişlettiler. *Oğuzlar*'dan bir bölük *Musul* üzerine yürüdü ve şehir hâkimi Kırvâş'ı yenib (435=1043) bir müddet burayı ellerinde tuttu. *Oğuzlar*, görüldüğü gibi, Tuğrul Beg'in katına gitmediler ise de, zapt ettikleri *Musul*'da hutbeyi onun adına okutuyorlardı. Az sonra *Musullular*'ın bir hareketini *Oğuzlar* sert bir şekilde cezalandırdılar. Bu durum karşısında *Bağdad*'ta oturan Büveyhî hükümdarı Celâl ud-devle ve *Diyarbekir* hükümdarı Nasr ud-devle, Tuğrul Beğ'e bu *Oğuzlar*'ı şikâyet ettiler. Tuğrul Beğ Celâl ud-devle'ye verdiği cevapta, bunların mutlaka itaat altına alınacağını va'-dediyor, Nasr ud-devle'ye gönderdiği mektupta da onları *Diyarbekir* bölgesinden uzaklaştıracağını söylüyordu. Fakat bu sırada *Musul* hükümdarı Kırvâş, *Hille* hükümdarı Dubeys b. Mezyed ul-Esedî ile birleştikten, diğer *Arablar*'dan ve *Kürdler*'den yardım aldıktan sonra, *Oğuzlar*'ın üzerine yürümüştü. Bunu haber alan *Musul*'-daki *Oğuz* beğleri, Gök-Taş ile Mansur, *Diyarbekir* bölgesinde bulunan Buka ile Anası-Oğlu'ndan imdada gelmelerini istediler. Yapılan savaşta (435 Ramazan = Nisan 1044) *Oğuzlar* ilk önce galib geldiler ise de sonra yenildiler ve *Diyarbekir* bölgesine gittiler. *Irak Oğuzlar*'ı bu yenilgiden sonra artık *Diyarbekir* bölgesinde tutunamıyacaklarını anlıyarak *Âzerbaycan*'a gitmeye karar verdiler. Bu maksatla Van gölü çevresine geldiklerinde, bu bölgenin Bizans vâlisi geçiş müsaadesi vermediği gibi, bil'akis onlara hücum etti, fakat yenilerek esir düştü. Bu savaşı müteakib *Oğuzlar Âzerbaycan*'a geçtiler ve her halde bu defa Tuğrul Beğ'e itaat ettiler[345].

345 *İbn ul-Esîr*, IX, s. 161–163.

İbn ul-Ezrak'a göre[346], Tuğrul Beğ, Buka ile Anası-Oğlu'nu 10000 atlı ile *Diyarbekir* bölgesine gönderib, orayı onlara ikta etmiştir. Onlar buralarda yine yağmalarda bulunmuşlar ve bir gece sarhoş iken kavga edib birbirlerini yaralamışlar ve her ikisi de aldıkları yaralardan ölmüşlerdir. Diğer iki beğin (Gök-Taş ve Mansur) âkıbetleri hakkında hiç bir kayda sahib değiliz. İşte Arslan Yabgu'nun topluluğu olup, sonra kendilerine *"Irak Oğuzları"* denilen *Oğuzlar*'ın tarihleri burada sona ermektedir.

Tuğrul Beğ, *Rey*'e geldikten (434=1042–1043) üç-beş yıl içinde, etraftaki hükümdarlar tarafından metbû tanınmıştı. *Mâverâ un-nehr'*-den gelen *Oğuzlar* umumiyetle *Bizans* ucuna gönderiliyorlardı. İbrahim Yınal, bunların başında *Pasin* ovasında bir *Bizans* ordusuna karşı parlak bir zafer kazandı (1048). Bu başarı üzerine *Bizans* imparatoru *İstanbul*'da IX. yüzyılda inşa edilmiş olan *câmii* tamir ettirerek orada Tuğrul Beğ adına hutbe okuttu, fakat vergi vermeyi kabul etmediğinden barış yapılmadı.

447 (1055) yılında Tuğrul Beğ halîfenin ısrarlı daveti üzerine *Bağdad*'a hareket etti. Tuğrul Beğ câzib va'dlerde bulunmasına rağmen *Bağdat*'taki *Türk* askerleri onun gelişini hoş karşılamadılar ve bunu açıkça izhar ettiler. Bunun sebebi, varlıklarının sona ereceği korkusu idi. Bu *Türk* askerlerinin başında Arslan ul-Besâsirî vardı. Arslan haiz olduğu bazı meziyetler ile başında bulunduğu *Türkler* ve *Bağdad'*-ın avam halkı tarafından seviliyordu. Bu avam arasında esnaflık yapan *Türkler* de vardı. Bir müddetten beri Arslan ul-Besâsirî'nin hâlîfe ile araları açıktı. Hattâ Arslan'ın halîfeyi yakalayıp, *Bağdad* ve *Irak*'ın diğer yerlerinde hutbeyi Mısır Fâtimî halîfesi adına okutacağı söyleniyordu. Halîfenin Tuğrul Beğ'i davet etmesi de bu hâdise ile ilgili idi.

Tuğrul Beğ kalabalık bir ordunun başında *Bağdad*'a geldi. Ordusunda 8 fil vardı. Arslan ul-Besâsirî, *Türkler*'in çoğu ile evvelce *Bağdad*'tan çıkararak *Rahbe*'ye gitmiş ve *Mısır*'daki Fâtimî halîfesinin taraftarlığını gütmeye başlamıştı. *Bağdad*'da kalan *Türkler* ile *Deylemliler* ve ayak takımı, *Oğuzlar*'ın gelmesi üzerine büyük bir gürültü kopardılar ve *Oğuzlar*'a silâh çektiler. Bunun üzerine *Oğuzlar* atlanarak bunların üzerine yürüyüp çoğunu telef ettiler. Tuğrul Beğ Büveyhî hükümdarı el-Melik ur-rahîm'i yakalayarak ülkesindeki

346 *Tarih Meyyafârikin, Kahire,* 1959, s. 160; M.H. Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri, Anadolunun fethi, İstanbul,* 1944, s. 39–44.

bir kaleye gönderdi. Böylece iki asırdan beri devam eden Deylemli Büveyh-oğulları'nın devleti sona erdi. Tuğrul Beğ *Bağdad*'da ayrı bir yerde bir saray ve onun yanında beğlerine mahsus konaklar, askerleri için kışlalar ve bir câmi yaptırdı. Kendisi, emîrleri ve askerleri orada oturdular. Bazı müellifler bunu bir şehir olarak vasıflıyorlar, Tuğrul Beğ, halîfenin armağan ettiği bir taht üzerinde oturarak kumandanlarını, devlet adamlarını ve ziyaretçilerini burada kabul ediyordu. Bu esnada Tuğrul Beğ'in Arslan üzerine gönderdiği amcası oğlu Kutalmış, *Musul* civarında mağlûb olmuştu. Bunun üzerine Tuğrul Beğ *Nusaybin*'e kadar uzandı ve *Sincar*'ı tahrib ettirdi. Çünkü, buranın halkı Kutalmış'a ve onun yanındakilere pek fena bir muamelede bulunmuşlardı. Tuğrul Beğ *Musul*'u İbrahim Yınal'a verdi ve kendisi de *Bağdad*'a döndü. Tuğrul Beğ, bu defa halîfe ile görüştü. Halîfe *Selçuklu* hükümdarına üst üste 7 hil'at giydirdi ki, bu, 7 iklimin kendisine tevcihi demekti. Halîfe ayrıca Tuğrul Beğ'e *"doğunun* ve *batının* hükümdarı" (melik ul-maşrik ve'l-mağrib) ünvanı ile hitab etti ve bunu ifade etmek üzere ayrıca iki kılıç kuşattı. Bu, *İslâm* âleminin cismanî hâkimiyetinin resmen *Türk* hükümdarına tefvizi idi ki, o zamana kadar hiç bir kimseye böyle bir şey yapılmamıştı. Fakat bu sırada üzücü, kaygı verici bir haber geldi. Bu haberde İbrahim Yınal'ın *Oğuzlar*'ın mühim bir kısmını etrafına toplayarak isyan ettiği bildiriliyordu. Gerçekten İbrahim Yınal, daha önce de (441=1049–1050) ağabeyisine karşı ayaklanmış, fakat Tuğrul Beğ onu tedib ettikten sonra affetmişti. İbrahim'in bu defaki isyanında da muhtelif yerlerden yapılan ısrarlı teşvikler âmil olmuştur. Bu teşvikleri yapanların başında *Oğuzlar* geliyordu. Onların mühim bir kısmı Tuğrul Beğ'in yerine İbrahim Yınal'ın hükümdar olmasını istiyordu. Çünkü, onlar Tuğrul Beğ'in son zamanlarda kendilerine karşı olan tutumundan şikâyetçi idiler. Gerçekten Tuğrul Beğ, idaresi altındaki ele ganimet temin etmekle mükellef bir başbuğ olmak durumundan gittikçe uzaklaşıyor, Gazneli sultanları gibi, hassa ordusu memlûklerden ve mülkî memurları da İranlılar'dan müteşekkil bir devletin hükümdarı vasfını alıyordu. Gazneli devleti hükümdarlarının bu vasıfda olmaları gâyet tabiî idi. Çünkü onlar *Türk* olmayan bir hânedan tarafından para ile satın alınmış bir kölenin soyundan geliyorlardı. *Mısır*'daki Fâtimî halîfesi'nin veziri de kendi halîfesinin *sultan* ünvanını tevcih ettiğini söyliyerek İbrahim Yınal'ı isyana teşvi ediyordu. Teşvikçilerden biri de Arslan ul-Besâsirî idi.

Tuğrul Beğ, kardeşinin isyan ettiğini öğrenir öğrenmez sür'atle *İran*'a gitti. İbrahim Yınal onu *Hemedan*'da kuşattı. Tuğrul

Beğ bir fırsatını bularak kendisini devlet merkezi *Rey*'e atabildi ise de, orada da sıkı bir muhasara altına alındı. Tuğrul Beğ pek müşkil bir durumda kalmıştı. Nihayet yardıma gelmeleri için Çağrı Beğ'in oğulları olan yeğenlerine haber gönderdi. Başta Alp-Arslan, *Kirman* meliki *Kara-Arslan* ünvanlı Kavurd Beğ ve Yâkutî, askerleri ile yardıma koştular. *Rey* civarındaki *Heftaze Bulan*'da yapılan savaşta İbrahim Yınal yenilerek esir düştü. Tuğrul Beğ bu sefer ana bir kardeşini affetmedi. Çünkü, kendisine sıkıntılı ve ızdıraplı günler yaşatmıştı. İbrahim Yınal, *Türkler*'de asil kimselerin kanlarının dökülmemesi geleneğine uyularak, *yayının kirişi* ile boğuldu. İbrahim'in kardeşi Er-Taş'ın oğullarından ikisi de öldürüldüler (9 Cumade'l-âhire 451=23 Temmuz 1059). İşte Selçuklu hânedanı arasındaki mücadelelere ait ilk hazin hâdise budur. İbrahim Yınal, "*Yınallı*" denilen *Oğuz* bölüğünün başında, *Selçuklu* devletinin kuruluşunda emeği geçmiş ve Tuğrul Beğ'in batıdaki başarılarında mühim hizmetler etmiş bir beğ idi. *Oğuzlar*'ın Tuğrul Beğ'e kızgınlığı ve saltanat hırsı onu hiç de lâyık olmadığı bu âkıbete götürdü. İki kardeş arasındaki bu mücadele esnasında Arslan ul-Besâsirî'de yanındaki *Türkler* ve *Arablar* ile *Bağdad*'a girmiş, hâlife, sarayı yağmalandıktan sonra, yakalanıb çöle götürülmüştü. *Bağdad*'ta ve *Irak*'ın diğer bazı yerlerinde ilk ve son defa olarak *Mısır* hâlîfesi adına hutbe okundu. Tuğrul Beğ, ağabeyisi Çağrı Beğ'in ölümü üzerine (451 Receb =1059 Ağustos-Eylûl) yeğenlerinin işlerini tanzim ettikten sonra *Irak*'a teveccüh etti. Halîfe makamına iade edildi ve Arslan da ortadan kaldırılarak *Irak*'ın işleri düzene sokuldu. Bundan sonra ülkesine dönen Tuğrul Beğ'in, hatunu öldü. Bu hatun akıllı ve Tuğrul Beğ'e çok bağlı idi. Kocasına işlerinde yardım ediyordu. Bu sebeble Tuğrul Beğ çok kederlenmiş ve onun için yas tutmuştu (452=1060). Bir müddet sonra Tuğrul Beğ Halîfe'nin kızı ile evlenmeğe tâlib oldu. Halîfe el-Kaim Biemrillah Tuğrul Beğ'in isteğine ilk önce muvafakat etti ise de sonra verdiği sözden döndü. İki taraf arasına soğukluk girdi. Selçuklu hükümdarı halîfenin dirliklerine el koydurttu. Halîfe de onu *Bağdad*'tan çıkıp gitmekle tehdid ediyordu. Halîfenin sonradan reddetmesi Abbas-oğulları'nın, Peygamberin akrabaları olmaları sıfatiyle, kendilerine kudsiyyet atfetmeleri ile ilgili idi. Gerçekten halîfeler o zamana kadar. aileden olmayan bir kimseye kız vermemişlerdi. Fazla olarak halîfe kızını çok seviyordu. Tuğrul Beğ'e gelince, o bu izdivaç ile sadece şereflenmek istiyordu. Peygamber ailesinin güveyisi olmak ona *şan*, *şeref* ve *bahtiyarlık* verecek idi. Kendisinin ağır basması üzerine nihayet halife istemeye istemeye buna razı oldu. Tuğrul Beğ bu sırada 70 yaşında bulunuyordu. *Bağdat*'ta muhteşem bir düğün yapıldı. Halîfe kızının ayrılmasından keder içinde iken Selçuklu hükümdarının sarayının avlusunda *türkçe* şarkılar söyleniyor ve Tuğrul Beğ, yetmiş yaşında olmasına rağmen, *Türk geleneğince*, beğleri ile birlikte millî oyun oynuyordu. Müverrihlerin tasvirine göre, onun beğleri ile birlikte oynadığı oyun *halay* veya ona benzeyen bir oyun olacaktır. Gazneli Mes'ud'un 25–30 yıl önce bir çöl kasabasını çok gördüğü bu *Oğuz* beği şimdi *İslâm* dünyasının en büyük hühümdarı ve hâlifenin güveyisi olmuştu. Fakat Tuğrul Beğ'in bu sevinçli ve mutlu günleri çok sürmedi. Düğünden bir müddet sonra eski hastalığı tekrar başgösterdi. Böyle olduğu halde, *Bağdad*'a gelişinden takriben iki ay sonra, hastalığı geçmeden, ülkesine döndü. Onun böyle bir durumda iken *Bağdad*'dan ayrılması, ülkesinde mühim bir hâdisenin çıkmış olması ile ilgili idi. Bu ise Kutalmış'ın isyanıdır. Filhakika Tuğrul Beğ'in veziri Amid ul-mülk Kündürî'nin Kutalmış'ı *Damğan* yakınındaki *Gird-Kuh* kalesinde kuşattığını biliyoruz. Bu esnada, düğünden yedi ay sonra Tuğrul Beğ *Rey*'de vefat etti (8 Ramazan, 455 Cuma=4 Eylül 1063) ve orada gömüldü; kendi adıyla anılan türbesi el'an mevcutdur.

Tuğrul Beğ, dirayetli, doğru sözlü, iyi kalbli, yumuşak huylu bir insandı. Bütün bu meziyetleri ile o, çevresindeki insanlar üzerinde müessir oluyordu. Ailesi içinde en fazla intibak kabiliyetine sahib insan da Tuğrul Beğ idi. Bunun için *Nişabur*'un yağmasına engel olması bir misal olarak zikredilebilir. Çağrı Beğ, Tuğrul Beğ'e şehrin yağma edilmesini teklif ediyordu. Çünkü bu, bir gelenek idi. Böyle yapılmadığı takdirde *Oğuzlar*'ın kendilerinden yüz çevirmeleri, bir başkasının etrafında toplanmaları daima mümkündü. Halbuki bu yeni âlemde bu gibi hareketler ile devlet kurmak ve idare etmek mümkün değildi. Neticede Tuğrul Beğ'in bıçak çekerek kendisini öldüreceğini söylemesi üzerine Çağrı Beğ teklifinden vazgeçmek zorunda kaldı. Tuğrul Beğ'in icraatı bize onun gayelerinin nasıl geniş olduğunu gösteriyor. Temsil kabiliyetine sahib oluşu, değerli insanları takdir etmesi, başarılarının başlıca âmilleri arasında sayılabilir. Aynı zamanda cömert ve dinî emirlere riayetkâr bir şahsiyet idi.

Tuğrul Beğ, kardeşi Çağrı Beğ ile birlikte *Oğuz-Türkleri*'nin tarihine yön vermiş büyük bir şahsiyettir. Ağabeyisi ile birlikte büyük gayretler sarfederek yabancı bir ülkede bir devlet kurmaları ve bu devletin sınırlarının Bizans imparatorluğuna kadar götürülmesi, *Anadolu*'nun fethini ve *Oğuz Türkleri*'nin bu ülkeyi yurd edinmelerini

sağlamıştır. Kurulan büyük devlet kendisi ile ağabeyisinin eseridir. Onlar olmasa idi, idare ettikleri *Oğuz* kümesi, *Uzlar*, *Irak Oğuzlar*'ı ve Sultan Sancar'ı yenen *Oğuzlar* gibi dağılıp gideceklerdi.

Tuğrul Beğ'in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı vasiyeti üzerine veziri, ağabeyisinin oğullarından Süleyman'ı hükümdar yapmış ise de, kumandanlar ve askerlerin isteği üzerine ağabeyisinin diğer oğlu, *Horasan* hükümdarı Alp-Arslan ona halef olmuştur. Fakat *Gird-Kuh* kalesinde bulunan Arslan-Yabgu'nun oğlu Kutalmış, başına *Türkmenler*'i toplayarak (sayılarının 50000 olduğu söyleniyor) onun karşısına çıkmıştı. Yapılan savaşta Kutalmış yenildi ve savaş meydanına yakın bir yerde ölü bulundu. Alp-Arslan, tutsak alınan Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tegin ve oğlu Mansur ile *Türkmen* beğlerini öldürtmek istedi ise de vezir Nizâm ul-Mülk buna engel oldu. Fakat Alp-Arslan, Kutalmış'ın ölümüne ağlamış ve yas tutmaktan da kendini alamamıştı.

Alp-Arslan'ın hükümdar olması ile Tuğrul ve Çağrı beğlerin devletleri bir idare altında birleşti ve *Selçuklu* devleti kuvvetli bir imparatorluk halini aldı. Alp-Arslan amcasının evlendiği Abbasî seyyidesini armağanlar ile birlikte *Bağdad*'a gönderdi. Onun bu seyyide ile evlenmemesinin ve kendisinden sonra gelen *Selçuklu* hükümdarlarının da hâlîfelerden kız istememelerinin bir sebebi olmalıdır. Bu sebeb de Tuğrul Beğ'in izdivaçtan 6–7 ay gibi kısa bir zaman sonra ölmesinden, hâlîfelerden baskı ile "kız almanın uğurlu olmadığı" şeklinde kuvvetli bir inanç meydana gelmemiş olması ile ilgili gerektir. Meşhur Bermek oğullarından Cafer'in âkıbeti de bu hususta bir misal olarak hâtıralarda yaşıyordu. Dikkate şâyândır ki Emeviler de kendi ailelerinden olmayanlara kız vermemişlerdir.

Alp-Arslan, 456 (1064) yılında *Doğu-Anadolu* ve *Gürcistan*'a bir sefer yaptıktan sonra, 458 (1065–1066) yılında *Üst-Yurd* ve *Mangışlak* taraflarına gitti. Anlaşıldığına göre, *Mangışlak* ile *Aral gölü* arasında kalabalık sayıda bir Türkmen kümesi yaşıyordu ve bunların başında Çarığ (?) adlı bir *beğ* bulunuyordu. Bunlar *Kıpçaklar* ile karışmış bir halde idiler; yani onlar ile bir arada yaşıyorlardı. *Türkmenler Harizm-İtil* boyları arasındaki çok işlek ticaret yolundan geçen kervanları vuruyorlardı. Alp-Arslan'ın bu seferi yapmasındaki maksat da, onların bu tecavüzlerini önliyerek bu ehemmiyetli ticaret yolunu tekrar açmak idi. Alp-Arslan, *Harizm*'in merkezi *Gürgenç*'ten çıkarak Çarığ'ın bulunduğu yere geldi. Çarığ askerinin çokluğuna (30 000 deniliyor) güvenerek karşı koymağa çalıştı ise de bozguna uğradı.

Türkmenler, çoluk çocuklarını, göçkünlerini ve davarlarını bırakarak *Mangışlak*'a kaçtılar. Burada Kafşut adlı bir beğ vardı ki, onun da *Türkmen* olması icab eder. Çünkü, *Mangışlak* X. yüzyıldan beri *Oğuzlar*'ın en tanınmış yurdlarından biri idi. Kafşut, Alp-Arslan'ın elçisine çok iyi muamele ettiği için onun ülkesine girilmeyerek *Harizm*'e dönüldü. Alp-Arslan, buradan *Sir-Derya* kıyısındaki *Cend* şehrine uzandı. Bunun da gayesi sadece büyük dedesi Selçuk'un kabrini ziyaret etmek idi. Bu şehrin hâkimi (Cend Han) annesini göndererek tabiiyyetini bildirmişti. Dedesinin kabrini ziyaret eden Alp-Arslan, buradan tekrar *Harizm*'e, oradan da *Horasan*'a döndü[347]. Alp-Arslan'ın altı ay kadar devam eden bu seferleri ana yurtta kalmış olan Oğuzlar'da Selçuklu ülkesine göç etmek arzusunu doğurmuş veya kuvvetlendirmiş olabilir. Meselâ, 1070–1071 de *Suriye*'ye giderek burada fetihlerde bulunan *Oğuzlar*'ın beğlerinden *Atsız*, *Harizmî* lâkabını taşıyordu ki, bu, onun *Harizm*'den bu sıralarda geldiği fikrini veriyor. Alp-Arslan'ın büyük dedesi Selçuk'un kabrini ziyaret için *Cend*'e kadar gitmesi, onun atalarına karşı duyduğu sevgi ve bağlılığı gösterir.

Alp-Arslan devrinde, *Bizans* topraklarına yapılan akınlar sıklaşmış ve şiddetlenmişti. 462 (1070) yılında Alp-Arslan Fâtimî hâlîfesinin veziri tarafından yapılan bir davet üzerine *Diyarbekir* tarikiyle *Suriye*'ye gitti. Bunu haber alan *Haleb* hükümdarı Mirdas-oğlu Mahmud, *Haleb* kadısını Sultan'a karşılayıcı gönderdi; *Fırat*'ı geçtiği esnada zeki *Arab*, Alp-Arslan'ı memnun eden şu sözleri söylemişti: "ey efendimiz, Ulu Tanrı'nın bu teveccühüne şükrediniz. Çünkü bu ırmağı bir *Türk* hükümdarı olarak ilk defa siz geçiyorsunuz[348]

Alp-Arslan *Halep* önüne kondu. Şehrin hâkimi Mirdas-oğlu Mahmud korkusundan Sultan'ın huzuruna gelemediği için *Halep* bir müddet muhasara edildi. Güç bir duruma düşen Mirdas-oğlu en sonunda Oğuzlar gibi giyinerek Alp-Arslan'ın katına geldi; affa nâil olup *Haleb* yine kendisine verildi. Alp-Arslan buradan *Dimaşk*'a *(Şam)* doğru hareket etmiş ve bir günlük yol gitmiş idi ki, Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in muazzam bir ordu ile sefere çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine Alp-Arslan imparatoru karşılamak

347 Sıbt İbn ul-Cevzî, *Mir'at uz-zamân*, *Türk-İslâm Eserleri Müzesi ktp.*, nr. 2134, yap. 242 b; *Ahbar ud-devlet-is-Selcukiyye*, s. 40; Mirhond, *Ravzat us-safâ*, III, s. 98–99.

348 Kemâl ud-din İbn ul-adîm, *Zubdetu Haleb*, yay. Sami ed-Dehhân, *Dimaşk*, 1954, II, s. 20; metinde: "bu ırmağı ancak *memlûk* olan *Türkler* geçmiştir. Sen ise onu hükümdar olarak geçiyorsun" şeklindedir.

için sür'atle geri döndü. İki hükümdar 26 Ağustos 1071 de *Malazgird*'te *Rahva* ovasında karşılaştılar. *Bizans* ordusunun sayısı *Türk* ordusununkinden çok fazla idi. Alp-Arslan *Türk* savaş usullerinden birini tatbik ederek *Bizans* ordusunu görülmemiş bir yenilgiye uğrattı. Savaş esnasında *Bizans* ordusunda bulunan *Peçenekler*'in ve *Oğuzlar*'ın *(Uz=Ğuzz)*, bir kısmı veya hepsi soydaşlarının tarafına geçtiler. Bu geçmede, kavmiyet duygusu âmil olmuş bulunabilir.

Malazgird savaşı[349] *Anadolu*'nun *Türkler* tarafından fethini sağlamış ve burası *Oğuz Türkleri*'nin yurdu haline gelmiştir. Alp-Arslan ertesi yıl, doğuda, *Ceyhun* taraflarında beklenmeyen bir ölümün kurbanı oldu (1072). Çağdaşları, Alp-Arslan'a tarihte gelip geçmiş en büyük hükümdarlardan biri nazariyle bakmışlar, onu *kudret, haşmet* ve *debdebenin* en büyük mümessili saymışlardır. Asıl adı Muhammed olup, *Alp-Arslan*, her halde, onun ünvanıdır. Esasen kardeşlerinden Kavurt Beğ'in de "*Kara-Arslan*", halîfe el-Kaim Biemrillah'ın karısı olan kız kardeşlerinden Hatice'nin de *Arslan-Hâtun* ünvanını taşıdığını biliyoruz. Alp-Arslan'da, birinci sınıf insanlara mahsus büyük meziyelerden başka mensup bulunduğu kavmin davranışları hâkim olduğu gibi, kavmî şuura sahip bir hükümdar olarak da görünüyor.

Alp-Arslan'ın oğlu Melik-Şah devri (1072–1092) *Selçuklu* imparatorluğunun en fazla genişlediği bir devirdir. *Selçuklu* hudutları bu devirde *Adalar Denizi* kıyılarından *Ceyhun*'a kadar uzanıyordu; *Kara-Hanlılar* ve *Gazneliler* de imparatorluğa tâbi bulunuyorlardı. Bu devirde, bilhassa Kutalmış'ın oğulları (Mansur ve Süleyman) ile birçok *Oğuz* beğleri *Anadolu*'nun fethine girişerek 10 yıl içinde, bu ülkenin *Adalar Denizi* ve *Boğaziçi*'ne kadar olan yerlerini fethetmişlerdi.

Melik-Şah devri *Müslim* ve *gayri Müslim* müelliflerce bir âdalet devri olarak vasıflanır. 1092 de Melik-Şah'ın ölümü üzerine bu devir sona erdi. *Selçuklu* ailesi arasında başlayan ve uzun bir zaman devam eden saltanat mücadeleleri, devleti zayıf bir duruma düşürdüğü gibi, *Haçlılar*'ın gayelerine ulaşmalarına ve *Bizans*'ın, *Gürcüler*'in ve *Bâtinîler*'n kuvvetlenmelerine de sebeb oldu. *Selçuklu* devleti eski kudretini bir daha kazanamadı. Sultan Sancar bile, müellifler tarafından pek yüksek vasıflar ile öğülmesine rağmen, imparatorluğa, babası zamanındaki eski kudretini iade etmek şöyle dursun hatalı hareketleri ile imparatorluğun yıkılmasında âmil olmuştur.

349 *Malazgird* savaşı hakkında tafsilât için: M.H. Yınanç, Türkiye tarihi, *Anadolu'nun fethi*, s. 71; İ. Kafesoğlu, *Malazgird muharebesi*, İ.A., VII, s. 242–248.

Selçuklular, kendi devletleri için birçok *İslâmî* müesseseleri aldıkları halde pek mühim bir hususta yani verâset meselesinde *Türk âdetine* bağlı kaldılar. Buna göre, *sultan*, memleketin muhtelif yerlerini kendi akrabalarına veriyordu. Böylece *Selçuklu* devleti de, bu bakımdan, *Gök-Türk* ve *Kara-Hanlı* devletleri gibi, *feodal* bir mahiyeti haiz idi. Saltanat mücadeleleri ve zayıf şahsiyetli hükümdarlar zamanında çoğu *memlûk* yani kölelikten gelme emîrlerin nüfuzları artmış ve bunlardan kuvvetli hânedanlar meydana gelmiştir. Öyle ki, bu *memlûk* hânedanlarından biri (İl-Denizliler) devletin iktidarını elinde tutmuş, diğer biri de (Harizm-Şahlar) efendilerinin devletine son vermiştir. *Irak Selçuklu* devletinin ilk hükümdarı gibi, son hükümdarı da Tuğrul adını taşımakta olup, *Rey* yakınında Harizm-Şah Tekiş ile yaptığı savaşta kahramanca çarpışarak ölmüştür (590 =1194). Bu çok genç olan son *Selçuklu* hükümdarının başını *Memlûk* İl-Deniz'in torunu kesmiş, Melik-Şah'ın, ibrikdar başısı *memlûk* Anuş-Tegin'in torunu da onu *Bağdad*'a göndermiştir. Bu hareket *Batı-İran*'ın maruz kalacağı korkunç bir zulüm ve tahribatın işareti idi.

Selçuklular, zamanlarında olduğu gibi, daha sonraki nesillerce de büyük, hattâ gelib geçmiş bütün sülâlelerin en büyüğü olarak vasıflanmıştır. Bununla ilgili, muhtelif eserlerde hikâyeler ve fıkralar anlatılır. Müellifler *Selçuklular*'ın halka karşı şefkatlı, âdil ve imarcı hükümdarlar olduklarını belirtirler. Gerçekten, *Selçuklular* hâkim bulundukları her yerde, yani *İran*, *Anadolu* ve *Suriye*'de dinî veya dinî olmayan eserler vücuda getirmişlerdir ki, bunu *Selçuklu* devrinin başlıca hususiyetlerinden biri olarak kabul etmek lâzımdır. Onlardaki bu içtimaî hizmet anlayışının millî bir menşei olduğu muhakkaktır.

İran Selçuklu devletinin mülkî teşkilâtında vezirlikten tahsildarlığa kadar bütün hizmetlerde *İranlılar* kullanılıyordu. Esasen *Türk unsuru*, yerli unsura nazaran sayıca az idi. Bu sebeble, hükümdarlar *farsça* öğreniyorlar ve mülkî devlet memurları ile daha ziyade bu dilde konuşuyorlardı. Bununla beraber hânedan mensuplarının kendi ana dillerini unutmuş olduklarını düşünmek mümkün olmadığı gibi, *Türk* geleneklerini de devam ettirmişlerdir. Esasen birçoğunun annesi *Türk* olduğu gibi, kendilerini büyütüp terbiye eden atabeyleri de *Türk* idi. Orduları ise, yeni katılan unsurlar ile daima *Türk* kalıyordu. *Selçuklu* devri *Türkleri* dahil bulundukları *İslâm* medeniyetinin tesiri altında kalmış olmakla beraber, işaret edildiği gibi, dillerini muhafaza etmekte ve geleneklerini yaşatmakta idi-

ler. Bunlar ve diğer birçok hususlarda, onlar, *Arab* ve *Acemler*'den ayrılıyorlardı. *Türkler*'in bu unsurlar ile birlikte yaşamaları onlardaki kavmiyyet şuurunu zayıflatmamış, belki de kuvvetlendirmişti.

Bağdad'taki *Türk* askerleri, Tuğrul Beğ'in bu şehre gelmek istemesinden büyük bir hoşnutsuzluk duydukları halde, kavmî hislerinin saikiyle *Musul Arab* hükümdarı tarafından gönderilen *Oğuzlar*'dan bazılarının kesilmiş başlarının teşhir edilmesini önlemişlerdi. Alp-Arslan'ın *Türklük* şuuruna sahip bulunduğunu ve *Türklüğü* öğdüğünü biliyoruz. Bazı avrupalı müelliflerin eserlerinde yarı arablaşmış bir hükümdar olarak vasıflanan *Suriye* hükümdarı Nureddin Mahmud, Mısır Fâtimî halifesine gönderdiği bir mektubta *Müslümanlığın Haçlılar*'a karşı ancak *Türkler*'in okları sayesinde müdafaa edildiğini bildirmiştir. Bu büyük hükümdar aynı zamanda, sık sık yağmalı toylar vermek suretiyle bu *Türk* geleneğini de devam ettiriyordu. Çağdaş şâir ve muharrirler de onu bir *Türk* olarak vasıflarlar. Her haliyle eski büyük sahâbelere benzetilen Nureddin Mahmud, aynı zamanda ülkesi dahilinde pek çok hayır eserleri vücuda getirmiş bir hükümdardı.

Selçuklu hükümdarı Sultan Mes'ud 1135 yılında Halife el-Müsterşid ile yaptığı bir savaşta, halîfenin ordusundaki bütün *Türkler*, Mes'ud'un tarafına geçmiş ve halife *Arab* ve *Kürdler* ile kalmıştı. Bir müverrih halîfenin ordusundaki *Türkler*'in Mes'ud tarafına geçişinin kavmiyetçilik duygusundan ileri geldiğini söylüyor. Aynı hükümdar halîfeden bundan sonra hizmetinde *Türk memlûku* kullanmıyacağına dâir söz almıştı. Melik-Şah'ın hassa ordusundaki 7000 kadar *Ermeni* askerin, vezir Nizâm ül-Mülk'ün muhalefetine rağmen ordudan kovulmasını *Türk* hassa askerinin bir başarısı olarak izah etmek icabeder. Bu bahse son vermeden tekrar edelim ki, Selçuklular millî teşkilât, müessese ve geleneklerini, hülâsa neleri var ise hepsini beraberlerinde getirmişler ve onları devletlerinin sonuna kadar muhafaza etmişlerdir. Yağmalı toylar, yas törenleri anayurtda olduğu gibi devam ettiriliyor, millî yemek tutmaç da yeniliyordu. Selçuklu hükümdarları da, *Moğol* hanları gibi bir kimseyi şereflendirmek için ona içki sunuyorlardı.

Gazneli müverrihleri Beyhakî ve Gerdizî, *Selçuklu Oğuzları*'nı *Türkmen* adiyle zikrederler. Buna karşılık *Yakın Doğu* müellifleri onları *Ğuzz (Oğuz)* olarak anarlar. Tuğrul Beğ'in ordusu da böyle yani *Oğuz* olarak vasıflandığı gibi, 463 (1070–71) de *Suriye*'ye giren *Oğuzlar*dan da yine kendi isimleriyle bahsedilir. Melik-Şah devrinden itibaren eserlerde, buralardaki *Oğuzlar* için de *Türkmen* deniliyor. Bu tarihten sonra *Oğuz* adı ancak, bir defa Sancar'ı mağlûp ve esir eden *Oğuzlar* için kullanılmıştır. Fakat, *Oğuzlar* kendi adlarını uzun bir zaman unutmamışlar ve *Türkmen* adını da benimsememişlerdir. XIII. yüzyıldan itibaren *Oğuzlar*'a artık her yerde *Türkmen* denilmiştir.

Selçuklu devletini kurdukları gibi, onun hudutlarını da genişleten *Oğuzlar* oldular. Devletin kurulması üzerine anayurttan bölük bölük, küme küme gelen *Oğuzlar*, devlet tarafından *Bizans ucuna* sevk olunuyorlardı. Bu, bilhassa onların karışıklık çıkarmalarını önlemek için yapılıyordu. Ayrıca bu tedbirde otlak sıkıntısına meydan vermemek de bahis konusu idi. 440 (1048) yılında *Mâvera un-nehr*'den kalabalık bir *Oğuz* kümesi *Irak-ı Acem*'e gelmişti. İbrahim Yınal, onlara ikametleri yüzünden sıkıntı çekildiğini, gazâ etmek için *Rum* sınırına gitmelerini, kendisinin de arkadan geleceğini söylemişti. Gerçekten İbrahim Yınal, az sonra onların başına geçerek *Bizans*'a karşı mühim bir zafer kazanmıştır[350]. Tuğrul Beğ, *Oğuzlar* sayesinde *Batı İran*'da başarılar kazanmış, Büveyh oğulları devletini ortadan kaldırarak halîfeliğe ve *Irak-ı Arab*'a hâkim olmuş, *Oğuzlar*'ın faaliyetleri neticesinde kudretini *Bizans* imparatorluğuna tanıtmıştı. İbrahim Yınal'ın emrindeki İshak oğlu İbrahim ve *Sah Kemân* ünvanlı *Oğuz* beğleri *Hemedan* bölgesi ve *Kürdistan*'ın fethinde mühim hizmetler ifa etmişlerdi[351]. Buna rağmen Tuğrul Beğ ile kavimdaşlarının arası açılmağa başladı ki, bu, devletin gelişme çağının başlarında mühim buhranların çıkmasına sebep oldu.

Anlaşıldığına göre, Tuğrul Beğ ve Alp-Arslan, eldaşları olan *Oğuzlar*'ın, buyruklarına arzu ettikleri derecede itaat etmemeleri ve bu arada bilhassa yağmacılık geleneğinden vazgeçmemelerinden şikâyetçi idiler. Hattâ kendilerine *Gazneli* ve *Deylemliler*'den intikal eden, iyi yetiştirilmiş *Türk memlûkleri* karşısında eldaşlarını küçümsemeye başlamış olmaları bile mümkündür. *Oğuzlar*'ın başbuğlarına saygıları ve itaatları ise sınırsız ve karşılıksız değildi. Başbuğ da törenin gerektirdiği bazı vazifeleri yapmakla mükellefti. Bunlar yerine getirilmediği zaman saygı ve itaat da ortadan kalkıyor ve öfkeyle atlarına binen *Oğuzlar* aynı aileye mensup bir başkasının etrafında toplanıyorlardı. *Oğuzlar*, Tuğrul Beğ'e kendilerine istedikleri gibi yağma yaptırmadığı -halbuki onun sık sık yağmalı toylar verdiği anlaşılıyor-

350 İbn ul-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, s. 137; *İbn ul-Esir*, IX, s. 226-227.

351 *İbn ul-Esir*, IX, s. 224, 248. *Saht Kemân*'ın burada ünvan olduğu anlaşılıyor. Bu hangi *türkçe* kelimenin tercümesidir', "*Katı-Yaylı*"nın mı?

ve *İranlı* vezirinin tesiri altında bulunduğu ve *memlûk* emîrlerini en mühim mevkilere çıkardığı için kızıyorlardı. Tuğrul Beğ, Alp-Arslan ve başkaları, daima yanlarında ve buyrukları altında bulunacak sâdık ve itaatkâr bir kuvvete sahip olabilmek için, *Türkistan*'dan *Endülüs*'e kadar olmak üzere, *İslâm* âleminin her ülkesinde hânedanlar tarafından kabul edilmiş olan *memlûk* usûlunu benimsediler. Daha *Gazneliler* ile mücadele esnasında birçok *Türk memlûkunun Selçuklular*'ın tarafına geçtiğini biliyoruz. Devletin kurulmasından sonra gerek *Gazneliler*'den, gerek *Deylemliler*'den mühim sayıda *Türk memlûk*'ünün *Selçuklu* hizmetine girdiği muhakkaktır. Tuğrul Beğ, Alp-Arslan itaatli, terbiyeli, muhite intibak etmiş olan bu memlûkleri çabuk kızan, sert mizaçlı, eldaşlarına tercih ederek onların ileri gelenlerini mühim mevkilere getirdiler. M.H. Yınanç'ın dediği gibi[352], Tuğrul Beğ ve Alp-Arslan'ın *memlûk* sistemini benimsemelerinde başta vezirler olmak üzere, *İranlı* devlet erkânının mühim bir rolü olmuştur. 1058 yılında Tuğrul Beğ'e isyan eden İbrahim Yınal'ın başına *Oğuzlar*'ın mühim bir kısmı toplanmıştı. Onlar İbrahim Yınal'a -hükümdar olursa- şu istediklerini yerine getirmeyi kabul ettirmişlerdi:

1– *Irak-ı Arab*'a sefer yapmamak. *Oğuzlar* Tuğrul Beğ'in kumandasında *Irak*'a yaptıkları seferlerde çok sıkıntı çekmişler, buna karşılık ellerine hiçbir şey geçmemişti.

2– Sultan, yani Tuğrul Beğ ile hiç barışmamak. Bu ikinci istek, *Oğuzlar*'ın Tuğrul Beğ'e karşı nasıl bir kızgınlık içinde bulunduklarını gösteriyor. Tuğrul Beğ gibi dirayetli bir hükümdarın başarılarının tek âmili olan öz kavmini kendinden nefret ettirmesi gerçekten hayret verici bir husustur.

3– Kendilerinin fikrini almadan bir kimseyi vezir yapmamak. Bu husus vezirlerin Tuğrul Beğ'in *Oğuzlar*'a karşı davranışlarında mühim bir âmil olduklarını göstermektedir. Halîfenin doğunun ve batının hükümdarı ilân ettiği Tuğrul Beğ, İbrahim Yınal karşısında tehlikeli günler geçirdi. İlk önce, *Hemedan*'da, sonra da hükümet merkezi *Rey*'de sıkıntılı durumlara düştü. Yeğenleri Alp-Arslan, Kavurd ve Yâkutî, kuvvetleri ile yardıma gelmeselerdi, hükümdarlığını kaybetmesi de pek muhtemeldi. Tuğrul Beğ'in tutsak alınan İbrahim Yınal'ı öldürtmesinde *memlûk* emîrlerinden Humar-Tegin de âmil olmuştu. Bir müddet sonra Yınal'ın oğulları amcalarının başka bir meseleden kızgın bulunduğu bu emîri onun müsaadesiyle

352 *Anadolu'nun Fethi*, s. 99.

öldürdüler. Tuğrul Beğ'in son yıllarında onun başlıca emîrleri olarak Erdem, Gevher-Âyîn, Humar-Tegin, Ay-Tegin-i Süleymanî görülüyor ki, bunların hepsi *memlûk* menşeli idiler. Bu emîrlerden Gevher-Âyîn, *Selçuklular*'a *Buveyhiler*'den intikal etmişti.

Tuğrul Beğ eldaşlarını memnun edecek esaslı bir tedbir almamış görünüyor. Çünkü *Türkmenler*'in memnuniyetsizliği devam ediyordu. Nitekim Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da isyan ederek 10000 atlı ile *Damğan* yakınındaki *Gird-Kuh* kalesine kapanmıştı.

Tuğrul Beğ'in ölümü üzerine kaleden inen Kutalmış'ın başına *Türkmenler*'den pek kalabalık bir ordu (50 000 atlı deniliyor) toplandı. Bu *Türkmenler*'in çoğu *Rey* ile *Hemedan* arasındaki bölgede oturuyorlardı. Kutalmış böyle büyük bir orduya sahip olduğu halde Alp-Arslan'a karşı yaptığı savaşı kazanamadı. (456–Muharrem=1064 Ocak) yaptığı savaşı ve kendisi de davaş meydanından kaçarken öldü. Alp-Arslan, bir kaynağımıza göre, eldaşlarından yani *Türkmenler*'den çok adam öldürmüştür. Bu savaşta Alp-Arslan'ın yanında Kül-Sarığ, Pehlivan, Altun-Tah, Sav-Tegin, Buldacı, Sunkurca, Ağacı gibi emîrler vardı ki, bunlardan hepsi veya çoğu *memlûk* menşeli idiler. Gerek Tuğrul Beğ'in, gerek Alp-Arslan'ın büyük emîrleri arasında bir kaç *Türkmen* beğinin görülmemesi gerçekten hayret verici bir husustur. Bu isimler *memlûk* sisteminin daha kurucular devrinde nasıl kuvvetle benimsenmiş olduğunu gösteriyor.

Alp-Aslan her nekadar *Türklüğü* övüyorsa da eldaşları *Türkmenler*'i memnun edecek esaslı bir tedbir almamıştır. Anlaşıldığına göre, ne Tuğrul Beğ, ne Alp-Arslan ve ne de onun halefleri meselenin ehemmiyetini kavrayamamış görünüyorlar. Onların icraatında *İranlı* vezirler ile *memlûk* emîrlerin fikirlerinin çok defa hâkim bir rol oynadığı açık bir hakikattır.

Alp-Arslan *memlûk* emîrleri mühim mevkilere çıkarırken öz kavminden olan beğler *Suriye*'de *Arab* hükümdarlarının hizmetine girmeğe başlamışlardı ki, böyle bir hâdise gâliba hiç bir kavmin tarihinde görülmez. *Türkmenler* için yapılan şey onları *Bizans ucuna* sevketmek ve orada başlarına ya bir *Selçuklu* şehzadesi geçirmek veya onları bir *memlûk* emîrin buyruğuna vermekti. İşte bunlardan biri olan Gümüş-Tegin 1069 da *Türkmen* beğlerinden Bekçi-oğlu Afşin tarafından öldürmüştü. Ertesi yıl, Selçuklu hânedanından olduğu anlaşılan ve aynı zamanda Alp-Arslan'ın eniştesi Er-Basgan'ın, *Azerbaycan*'daki hudud bölgesinde yaşayan *Nâvekiyye Türkmenleri*'-

nin bir kısmı ile *Bizans* imparatorluğuna iltica ettiğini biliyoruz. Er-Basgan'ın niçin Alp-Arslan'a âsi olduğu malûm değildir. Halbuki Er-Basgan, Tuğrul Beğ öldüğü zaman Alp-Arslanın tahta geçmesini isteyen onun en hararetli taraflarından biri idi. Bu husus ne olursa olsun, bu misaller halledilemiyen *Türkmen* meselesinin doğurduğu yeni buhranlardır. Er-Basgan ile birlikte *Bizans* topraklarına giden *Nâvekiyyeler* aynı yılda bu ülkeden ayrılarak *Suriye*'ye inmişler ve orada fetih hareketlerine girişmişlerdir. *Malazgird* zaferi *Türkmen* meselesinin devlet için kısmen de olsa yeni buhranlar doğurmasını önledi. *Türkmenler* bilhassa Kutalmış oğullar'nın idaresinde olarak *Anadolu*'ya yayıldılar. Anayurddan *İran*'a gelen *Türkmen* kümeleri sonra buradan *Anadolu*'ya geçiyorlardı.

Alp-Arslan'ın 1072 yılında ölmesi üzerine kardeşi *Kirman* meliki *Kavurd*, büyük sultav olmak için harekete geçmişti. Bunu haber alan Melik-Şah ve veziri Nizâm ül-mülk'ün ilk işi *Rey-Hemedan* arasındaki büyük düzlükte yaşayan *Türkmenler*'in yanına gitmek olmuştu. Bu suretle onlar epeyce para sarf ederek *Türkmenler*'in Kavurd'un etrafına toplanmalarını önlediler. Bu tebbir Kavurd'un yenilmesinde mühim bir âmil oldu ise, de, *Türkmenler* zaferin neticesinden esaslı bir kazanç elde edemediler.

Melik-Şah devrinde devlet hizmetindeki *Türkmen* beğleri ancak bir kaç kişi olup, bunlara da mühim mevkiler verilmiyordu. Bu beğlerin en tanınmışları da asîl bir aileden gelen ve aynı zamanda dirayetli bir kumandan olan Artuk Beğ ile Çabuk (Çubuk) ve *Antakya* hâkimi Alp oğlu Yağı Sıyan idiler. Fakat bunlardan Artuk Beğ'e de hizmeti ve değeri ile münasib bir mevki verilmemiş ve neticede bu beğ, Melik-Şah'ın hizmetinden ayrılarak *Suriye* meliki Tutuş'un emrine girmiş ve son günlerini *Kudüs* vâlisi olarak geçirmiştir[353].

Bilhassa Melik-Şah devrinde devlete hâkim olan *İranlı* vezir Nizâm ül-Mülk'ün *Türkmen* meselesine, büsbütün kayıtsız kalmadığı anlaşılıyor. Nizâmül-Mülk eserinde devletin *Türkmenler*'den sıkıntı çektiğine işaret ettikten sonra *Türkmenler*'in kalabalık olup, bu devletin ilk yıllarında çok hizmet ettikleri, zahmetlere katlandıkları devlette hakları olduğunu belirtiyor ve bu sebeble hükümdarın akrabalarından ve diğer *Türkmen* gençlerinden bin veya daha fazlasının, *memlûkler* gibi, terbiye edilerek devlet hizmetine alınmalarını

353 Artuk Beğ hakkında: Ali Sevim, *Artuklular'ın soyu ve Artuk Beğ'in siyasi faaliyetleri*, Belleten, XXVI, s. 101.

tavsiye ediyor. Böylece onların devlete karşı duydukları nefretin ortadan kalkacağını ve gerektiği zaman 5000-10000 kişilik bir kuvvetle istenilen hizmeti göreceklerini ve devletin nimetlerinden faydalanacaklarını yazıyor[354]. Fakat *İranlı* vezirin, bu çok isabetli tavsiyesi hiç bir zaman tatbik edilmemiştir. M. H. Yınanç[355], Nizâm ül-Mülk'ün *Türkmenler*'i imparatorluğun en fesatçı ve en belâlı unsuru sayıb onların beğlerini işbaşından attırmakla itham etmektedir.

Selçuklular'ın *Oğuz* olmayan *Karluk*, Kıpçak gibi diğer *Türk* kavimlerine mensup *memlûkler* yani kullardan müteşekkil hassa ordularının en kadar kuvvetli ve devlete nasıl hâkim bulunduğunu Melik-Şah'ın ölümünden sonraki hâdiseler açıkça göstermektedir. Daha Melik-Şah zamanında hassa ordusunda bulunan 7000 kadar *Ermeni memlûk* askeri, Nizâm ül-Mülk'ün muhalefetine rağmen, ordudan kovulmuştu ki, bunu *Türk memlûk* askerinin yaptırdığından şüphe edilmez. *Türkmenler* de dahil olmak üzere, bütün kavmî zümreleri çekemeyen ve onları küçük gören, bu *Türk memlûk* askeri, *Osmanlılar*'daki Yeniçeriler gibi kuvvetli bir tesanüt şuuruna ve bunun verdiği taşkın bir gurura sahip idiler[356]. *Türk memlûk* emîrlerinin de, sultanlar gibi, şahıslarına bağlı mühim sayıda askerî kuvvetleri vardı. Bu emîrler atabeyi bulundukları *Selçuklu* şehzadeleri adına hareket eder görünerek, iktidarı elde etmek için sık sık meydana atılıyorlardı. Hattâ daha Melik-Şah'ın ölümünü müteakip başlayan saltanat mücadeleleri esnasında Melik-Şah'ın çok sevdiği emîrlerinden *Bilge Beğ* ünvanlı Önür, Nizâm ül-Mülk'ün oğullarından birinin teşvikiyle *İsfahan*'da pâdişahlığını bile ilân etmişti.

Memlûk sistemi, yalnız *İran Selçuklular*'ında değil, *Anadolu Selçuklular*'ında, çok kısa süren *Suriye Selçuklular*'ında da kabul edilmişti. *El-Cezîre* ve *Suriye*'nin hâkimleri olan Zengiler de esasen bir *Türk memlûk* ailesi idi. Zengiler'e *Suriye*'de halef olan *Kürd* menşeli Eyyublular da bu sistemi devam ettirdiler. Öyle ki Eyyubîler'in *memlûkleri*, 1250 yılında efendilerinin hâkimiyetine son verip Mısır ve sonra Suriye'de kendilerininkini ikame ettiler. *Gazneliler*'in yerine geçen *Gûrlular*'ın da hassa ordularını *Türkler*'den meydana getirdiklerini biliyoruz. Gûrlu hânedanına mensub *Türk Memlûkleri* de *Hindistan*'da bir *memlûk* sultanlığı kurdular. Hattâ *Mâvera ün-nehr*'deki Kara-

354 *Siyaset-nâme*, Halhali yay., 1311, s. 73.

355 *Türkiye Tarihi*, *Anadolu'nun Fethi*, s. 99.

356 M.H. Yınanç'ın, Osmanlı devlet adamlarından ekserisinin devşirmelerden çıktığı sözü *(Anadolu'nun Fethi*, s. 92) şüphesiz çok mübalâgalıdır.

Hanlı hânedanının dahi bu sistemi benimsediği görülüyor. Meselâ Sultan Sancar'ın çağdaşlarından Ahmed-Han'ın 12000 *Türk memlûkü* olduğunu biliyoruz. Bu- misallerden anlaşılıyor ki hânedanlar varlıklarını emniyet altına almak ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için bu sistemi kabul etmeyi bir zaruret olarak görüyorlardı. Bu sistem karşısında kabilevî askerî sistemin başarısı kolay olmuyordu.

İslâm hânedanlarının hassa ordularını *Türk* memlûklerinden teşkil etmeleri meselesine gelince, bu, onların, kolayca tedarik edilebilmelerinden değil, askerliğin gerektirdiği başlıca vasıfları hâiz olmalarından ileri geliyor. Nitekim *Mısır*'da en pahalı satın alınan memlûklerin *Türk* ırkından olduklarını bilyoruz. *Türkler* mükemmel biniciler olup, at üstünde maharetle ok atmakta ve kargı kullanmakta idiler; fazla olarak iklim şartlarına mütehammil, disipline alışkın, cesûr ve soğuk kanlı insanlardı. Biricik kusurları olarak gece savaşlarında, diğer bazı kavimlere nazaran, daha az başarılı oldukları söylenir.

Türk Memlûk askerinin, başında hangi hânedan bulunursa bulunsun, kavmî şuurdan mahrum olmadığına dâir elimizde bir çok deliller vardır. Esasen yad ellerde *Arab* ve *Acemler* arasında yaşamaları onlardaki kavmî şuuru kuvvetlendiriyordu. Nitekim Fatimî halîfesi, Nureddin Mahmud'dan *Mısır*'daki *Türk* askerlerini çekmesini rica edince, bu hükümdar ona, *Frenkler*'in kargılarına karşı ancak *Türkler*'in oklarının karşı koyabileceği ve *Frenkler*'in yalnız *Türkler*'den korktukları cevabını vermişti.

Memlûk sistemi, bilhassa, *İran* ve *Suriye*'de, *Türkmenler*'i yüksek devlet hizmetlerinden mahrum bırakmış ise, de, buna karşılık onların, *Arablar* gibi, zaâfa uğramalarını önlemiştir.

Bütün bunlarla beraber *Türkmenler* büsbütün bir tarafa atılmış değillerdi. Esasen kalabalık ve savaşçı olan bu kavme karşı bu şekilde bir harekette bulunmak da imkânsızdı. Bu sebeble *Türkmenler* her yerde ve hattâ *Mâvera un-nehr*'de bile devletlerin askerî kuvvetleri arasında yer aldılar ve Gök-Türkler devrinde olduğu gibi, *Anadolu*-da, *İran*'da hattâ *Suriye*'de devletin dayandığı ikinci mühim bir unsur, bitmez tükenmez bir yedek kuvvet rolünü oynadılar ve *Arab*, *Kürd* ve diğer kavimlerin baş kaldırmalarına da engel oldular.

Türkmenler, *Yakın-Doğu*'da, umumiyetle *uç* bölgelerinde yurd tutmuşlardı. Bundan hem kendileri, hem de tâbi oldukları sülâleler memnundu. *Türkmenler*, düşman memleketlerine akınlar yapmak ve oralardan yapılan hücumlara karşı koymak sureti ile bağlı bulundukları hânedanlara hizmette bulunuyorlar ve kendileri için de *"doyumluk"* elde ediyorlardı. Onlar *uçlar* için o kadar lüzumlu bir unsur idiler ki, İmâd dud-din Zengi, *Şehrizor* bölgesindeki *Yıva Türkmenleri*'nden bir kısmını, *Suriye*'deki *Haçlı* hududuna getirerek, orada onlara yurd vermişti. *Uçlardaki Türkmenler*'den en kalabalığı *Anadolu*'da *Bizans* hudundundakiler olup, şöhretleri her tarafa yayılmıştı. *Türkmenler*'den bazı zümreler de kıyı vilâyetlerinde ve kuytu yörelerde oturuyorlardı. *Türkmen* beğlerinden bir çokları, doğrudan doğruya yörelerin hâkimi oldukları gibi, bir çokları da *dirlik* sahibi bulunuyorlardı. Birçok *Türkmen* zümreleri de devlete vergi veren *"raiyyet"* durumunda idiler. *Türkmen* beğleri de *Memlûk* vâliler gibi, şartları müsait buldukça, oturdukları bölgelerde veya bizzat kendilerinin fethettikleri yerlerde beğlikler kurmuşlardır.

Netice olarak şunu belirtelim ki, başta kendi öz kavimlerine alâkasız kalmalarının da âmil olması ile Selçuklu hânedanları ve onların Memlûkleri kaybolub gittiler. Halbuki *Türkmenler* - öz temsilcileri olarak - Türklüğün varlığını devam ettirdiler.

Türkmenler'in, *Selçuklu* devrindeki durumlarına dâir bu müşterek hususları belirttikten sonra, şimdi onları, anayurddakiler de dahil olmak üzere, ayrı ayrı incelemeye çalışalım.

1– Mâvera un-nehr:

Oğuz veya *Türkmenler*, *Selçuklular* idaresinde ve sonra dalgalar halinde, *Yakın - Doğu* ülkelerine gelmiş olmakla beraber, XII. yüzyılın ikinci yarısı ile *Moğol* istilâsı zamanında yine onlardan mühim bir kısmının *Buhara* yakınlarından, *Cend* ve *Yeñi-Kent*'e kadar uzanan sahada yaşadıkları görülüyor. *Sir-Derya*'nın sağ kıyısındaki topraklar, *Kañlı-Kıpçaklar*'ın elinde idi. O tarafa *Türkmenler*'in bulunup bulunmadığı iyice bilinemiyor. XII. yüzyılda *Mâverâ un-nehr*'de kalabalık bir *Karluk* kümesi de vardı. Bu *Karluklar* Kara-Hanlılar'a itaat etmiyorlardı. Buna karşılık hanların *Türkmenler* ile münasebetlerinin "iyi" olduğu görülüyor. 1156 yılında *Karluklar* Tamgaç İbrahim Han'ı öldürmüşler, buna karşılık yeni han Celâleddin Çağrı da (Kök-Sağun) *Karluk* başbuğu Beygu-Han'ı öldürmüş ve diğerlerini de ortadan kaldırmaya kastetmişti. Bunun üzerine Beygu-Han'ın oğulları ve diğer *Karluk* beğleri Harizm-Şah İl-Arslan'a sığındılar. Kök-Sağun, İl-Arslan'ın, *Karluklar*'a yardım için mühim bir ordu ile yürüdüğünü öğrenince, *Kara-Göl*'den *Cend*'e kadar uzanan bölgedeki

Türkmenler'i toplayıp *Semerkand*'da müdafaaya hazırlandığı gibi, bir taraftan da *Kara-Hıtaylar*'dan yardım istemişti[357].

1220 yılında *Moğollar*, *Cend*, *Özkent*, *Barçınlığ-Kent* ve *Yeñi-Kent*'i aldıktan sonra, bu bölgedeki *Türkmenler*'den, 10000 kişilik bir kuvvet teşkil ederek bu kuvveti Taynal Noyan'ın emrine verdiler. Taynal, bunlar da buyruğunda olduğu halde, *Sir-Derya* kıyısında *Harizm*'e yürüdü. Fakat *Türkmenler* yolda isyan ettiler ve başlarına konmuş olan *Moğol*'u öldürdüler. Taynal önde gidiyordu; isyan ettiklerini haber alınca geri döndü ve onlardan çoğunu öldürdü. Geri kalanları diğer *Türkmenler* ile *Merv* ve *Amûye* taraflarına kaçtılar. Böylece *Moğol* istilâsı sebebiyle *Türkmenler*'in eski yurdlarında kalmış olanlarının pek çoğu da buradan ayrılarak *Horasan*'da toplandılar[358]. Bununla beraber, 1273–1274 yıllarında *Barçınlığ-Kent*'i ziyaret eden Cemal Karşî, bu şehirde *Terâkime* yani *Türkmenler*'in yaşadığını haber veriyor[359]. XIV. yüzyıldan itibaren, kaynaklarda, artık *Sir-Derya* boylarında *Türkmenler*'in yaşadığından bahsedilmez.

2– Mangışlak:

Türkmenler'den mühim bir küme daha X. yüzyıldan beri bu bölgede yaşamakta idi. *Mangışlak*'ın coğrafî durumu sebebiyle buradaki *Türkmenler*'in *Moğol* istilâsından dahi müteessir olmadıkları anlaşılıyor. *Türkmenler* burada ilk önce Altın-Ordu hanlarına, sonra da Harizm hükümdarlarına tâbi olarak XVII. yüzyıla kadar oturmuşlardır.

3– Balhan:

Burası *Türkmenler*'in en sâlim yurdlarından biri idi. Öyle ki onlar, devamlı olarak ancak bu bölgede tutunabilmişlerdir. Selçuklu devrinde bu bölgedeki *Türkmenler*'in *Mangışlak*'takilere nazaran sayıca daha az olduğu anlaşılıyor.

4– Horasan:

Selçuklular her ne kadar devletlerini burada kurmuş iseler de, bu bölgede, aşağıda bahsedilecek *Oğuzlar*'dan önce, az ve ehemmiyet-

357 Cuveynî, *Tarih-i Cihân-guşâ*, yay. Mirza Muhammed-i Kazvinî, (G.M.S.), *Leiden*, 1916, II, s. 15; İbrahim Kafesoğlu, *Harizm-Şahlar devleti tarihi*, (T.T.K.), 1956, s. 80–81.

358 Cüveynî, aynı eser, 1911, I, s. 70.

359 Barthold, *Turkestan*, metinler, s. 151; *Four studies on the history of central Asia*, *Leiden*, 1962, III, s. 130. Plano Carpini 1246 yılında *Barçınlığ Kent*'i tahrib edilmiş halde görmüştü.

siz bir *Türkmen* unsurunun yaşadığı anlaşılıyor. 553 (1158) yılında, *Kuhistan* bölgesinde yaşayan *Türkmenler*'den bir topluluk bu sıralarda *Horasan*'da faaliyette bulunan *Oğuzlar*'a dahil değil idi. Bu *Türkmenler*'in obalarına, kendileri olmadığı bir esnada, *İsmailîler* hücum ederek davarlarını yağmalamışlar, çoluk ve çocuklarını tutsak almışlardı. Fakat *Türkmenler*, *İsmailîler*'in arkasından yetişerek, çoluk, çocuklarını, göçkünlerini ve davarlarını kurtardıkları gibi, *İsmailîler*'i de, 9 kişi müstesna olmak üzere, tamamiyle yok ettiler[360].

Sancar'ı tutsak alan Oğuzlar

Bu *Oğuzlar*, *Horasan*'a gelmeden önce *Mâvera ün-nehr*'de yaşıyorlar ve *Karluklar* gibi, Kara-Hanlı hükümdarı Muhammed Arslan Han'ın (1101–1132) hizmetinde bulunuyorlardı. Bunların *Sir-Derya* boylarından *Mâvera un-nehr*'e inmeleri, yine *Kañlı-Kıpçaklar*'ın sıkıştırması ile ilgili olabilir. Bu *Oğuzlar* *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* adiyle iki kola ayrılmakta idiler. *Üç-Oklar*'ın başında *Dad Beğ* ünvanlı İshak oğlu Tûti (Dudu), *Boz-Oklar*'ınkinde de Abdul-Hamid oğlu Korkut Beğ vardı. *Oğuzlar*'ın, hizmetinde bulundukları Kara-Hanlı hükümdarları ile iyi geçindikleri anlaşılıyor. Buna karşılık *Karluklar*, daha sonraları da olduğu gibi, serkeşlik yapıyorlardı. 1122 de *Çin*'den kovulan *Kıtaylar*, *Moğolistan*'a gidecekleri yerde, müsait buldukları *Türk* ülkesine gelip kısa bir zamanda, *Balasagun* merkez olmak üzere, kuvvetli bir devlet kurmuşlardı. *İslâm* tarihlerinde bunlara Kara-Hıtaylar denilir ki, buradaki *kara* sıfatı onlara *Çin*'den kovularak itibarlarını kaybetmiş olmalarından dolayı verilmiş olsa gerektir. *Karluklar* Kara-Hıtaylar nezdinde, kendileri için kuvvetli bir hâmi buldular. 1141 yılında *Semerkand* yakınındaki *Katvan* çölünde Kara-Hıtay hükümdarı ile Sultan Sancar arasında yapılan savaşta Kara-Hıtay ordusunda yer almış olan *Karluklar*, Sultan Sancar ordusunun ağır bir şekilde bozguna uğramasında mühim bir âmil oldular. Bu savaş sonucunda, *Mâvera un-nehr*'deki Kara-Hanlı hânedanı, Kara-Hıtaylar'ın hâkimiyeti altına girdiği gibi, *Karluklar*'da *Kara-Hıtaylar*'ın desteği ile *Oğuzlar*'ı buradan kovdular. *Oğuzlar* *Belh* ve *Huttelân* bölgesine gelib yurd tuttular. Onların sayılarının 40000 çadıra yakın olduğu söylenmekte ise de[361] bu, bize göre oldukça mübalağalı bir rakamdır. *Oğuzlar*, *Selçuklu* Sultanı Sancar tarafından devlet hizmetine alınmayıp, *"raiyyet"* (halk zümresinden) sayıldılar; vergileri San-

360 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 107.

361 Mirhond, *Ravzat us-safâ*, IV, s. 113.

car'ın haslarına dahil edilmişti. Bu vergi yılda 24000 koyun idi. Bu rakam dahi *Oğuzlar*'ın 40,000 çadır olamıyacağını gösterebilir Yukarıda söylendiği gibi, *Oğuzlar*, *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* adları ile iki kola ayrılıyorlardı. *Üç-Oklar*'ın başında Tuti (Dudu), *Boz-Oklar*'ınkinde de Korkut Beğ vardı. Tûti Beğ'in babası İshak'ın *Dâd Beğ* ünvanını taşımış olduğu görülüyor ki bu, onun oldukça nüfuzlü ve ünlü bir şahsiyet olduğunu gösterir. Bu kol beğlerinden sonra, Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi, boy beğleri geliyordu. Bunlardan başka Korkut'un kardeşi Muhammed, Sancar, Büyük Dâvud ve Selmeneci (سلماني) gibi beğlerin olduğunu da biliyoruz. Kaynaklarda bildirildiği üzere, bu beğler varlıkli insanlardı. Sancar'ın *Belh* vâlisi Kımac, *Oğuzlar*'ın kendi idare bölgesinden çıkıb gitmelerini istedi. *Oğuzlar* onun bu isteğini yerine getirmediler; Kımac'ın âni bir hücumu karşısında gâfil bulunmamak için bir araya geldikleri gibi, başka yerlerde oturanlar da onlara katıldılar. Türk-Arslan Buka, *Oğuzlar*'a katılanlardan biri idi. Kımac'ın bu isteğinde, metbûu Sancar'ın muvafakatını aldığı muhakkaktır. Sebebine gelince bu, Kımac'ın *Oğuzlar*'dan gördüğü -vefasızlıkla vasıflanan- bir hareket idi. Gerçekten 547 (1152) yılında *Gûr* devletinin kurucusu Alâuddin Hüseyin Cihânsûz, *Belh*'i kuşatmış, Kımac da yanında *Oğuzlar*'dan bir bölük olduğu halde, ona karşı çıkmıştı. Fakat *Oğuzlar Gurlular*'ın tarafına geçtiler. Bu yüzden şehir düştü. Bereket versin Sancar yetişerek Alâud-din Cihânsûz'u yenip, tutsak alarak durumu düzeltti. Cuzcanî'ye göre[362], *Gûr* hükümdarının yenilmesinde ordusunun sağ kolunda bulunan *Oğuz*, *Türk* ve *Halaclar*'ın savaş esnasında Sancar'ın tarafına geçmeleri mühim bir âmil olmuştur.

Oğuzlar'ın kendi dirlik bölgesinden göçüp gitmeyi reddetmelerinden dolayı Kımac, her halde Sancar'ın müsaadesini alarak, 10000 atlı ile onların üzerine yürüdü. Bunu haber alan *Oğuz* beğleri yanına gelerek, yerlerinde kalmalarına rıza göstermesi mukabilinde her evden 200 dirhem vereceklerini söyledilerse de Kımac bunu reddettiği gibi, onlara şiddetli muamelede de bulundu. Öfke ile geri dönen beğler atlandılar ve Kımac'ın karşısına çıktılar. Yapılan savaşta *Oğuzlar* parlak bir zafer kazandılar. Kımac ve oğlu da tutsak alınarak öldürüldü[363]. *Oğuzlar* bu galibiyeti muteakib *Belh* yörelerini yağmaladılar. Kımac'ın[364] mağlûbiyeti haberi *Merv*'e gelince, Sultan Sancar kalabalık bir ordu toplayarak (100000 deniliyor) *Oğuzlar*'ın üzerine yürüdü. *Oğuzlar* bu defa daha büyük bir kaygıya kapıldılar ve Sancar'a gönderdikleri elçiler ona şu sözleri söylediler: "Biz sultan'a daima sâdık kullar idik. Kımac ocağımıza kasd etti, onunla çoluk çocuğumuz için zarurî olarak savaştık, 100000 dinar ile 100 *Türk* delikanlısı[365] verelim de sultan bizi bağışlasın"[366]. Sancar, bazı emîrlerinin tesiri altında kalarak *Oğuzlar*'ın ricasını yerine getirmedi. Hattâ onlara yaklaştığında *Oğuzlar*, kadın ve çocuklarını önlerine katıb af dilediler ve daha önceki tekliflerine ilâve olarak, her evden yedi batman gümüş vermeyi taahhüd ettiler ise de[367] Sancar, yine emîrlerinin ısrarı ile bu teklifi de reddetti. Sancar ne yapmak istiyordu? Kendi öz kavmini yok etmek, onların servetlerini, kız ve oğlanlarını ele geçirmek mi? Halbuki, bir yıl önce ülkesine tecavüzlerde bulunub yağmalayan ve Kımac'ı yenen *Gûr* hukümdarı Alâ ud-din Cihansûz'u tutsak aldığında hil'at giydirib ülkesine göndermişti.

Çoluk çocukları ile yalvarmalarının Sultan Sancar'ın acıma duygusunu fiilen harekete getirmediğini gören *Oğuzlar*'ın, çok defa olduğu gibi, ruhlarındaki korkunun yerini kızgınlık almıştı. Bu sebeble ancak 100 atlının geçebileceği bir boğazdan girilen bir yerde azim le savaşa hazırlandılar; boğazdaki yol üzerine *targan* yaptılar[368]. *Oğuzlar* burada Sancar ordusunu bir hamlede bozguna uğrattılar (548 Muharrem=1153 Mart-Nisan). Sancar bir kısım askeri ile perişan bir halde *Belh*'e doğru kaçtı. *Oğuzlar*'ın arkadan yetişmesi üzerine yeniden savaşıldı ve Sancar yine yenilerek Safer ayında (Nisan-Mayıs) *Merv*'e gitti. *Oğuzlar Merv* üzerine yürüdüler. Onların yaklaştığını haber alan Sancar ve askerleri karşılaşmaya cesaret edemiyerek oradan uzaklaştılar. *Oğuzlar Merv*'e girib burayı görülmemiş bir şekilde yağma ettiler (Cumâd el-ulâ). Az sonra Sultan Sancar'ı ellerine geçiren *Oğuzlar* tahta oturup ona tazimde bulundular ve itaat edeceklerini söylediler[369]. Gerçekte Sancar bir tutsaktan başka bir şey değildi.

362 I, s. 408.

363 *İbn ul-Esir*, XI, s. 38, 74, 79-81.

364 Metinlerde bu kelime قاج şeklinde yazılıyor. Biz bunun *Şecere-i Terâkime*'deki (s. 80) قاج ile aynı olduğunu tahmin ediyoruz.

365 Ravendî'de (*Râhat us-sudûr*, Muhammed İkbal yay., (GMNS), *Leiden*, 1921, s. 178) 1000 *Türk* delikanlısı deniliyor ki bu, çok az muhtemeldir.

366 Reşiduddin, *Câmi ut-tevârih*, *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk*, s. 94.

367 Buradaki "her evden" sözü şüphesiz beğler ve ikinci derecedeki reisler içindir.

368 *Targan*: *Oğuzlar*'ın savunma savaşlarında, düşmanın yürüyüşünü ve saldırışını zorlaştırmak için ağaç kütükleri ve saireden yaptıkları mânialara ve tahkimatı denilmektedir.

369 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 81. *Zâhir-i Nişaburî* (Reşiduddin, *Câmi ut-tevârih*, *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk*, s. 95) ve İbn ul-Esîr'in naklettiği diğer bir rivayet de (XI, s. 79-80) Sancar'ın yapılan ilk savaşta tutsak alındığı söylenir ise de biz İbn ul-Esîr'in ikinci rivayetinin doğru olduğu fikrindeyiz. Çünkü, burada hâdiselerin ay, ay tarihleri verilmektedir. Ayrıca *Ahbar ud-devlet-is-Selcukiyye*'deki ifadeler de (s. 123) bu ikinci rivayeti teyid ediyor.

Oğuzlar'ın mevcud düzeni korumak ve dış müdahaleleri önlemek için Sancar'ı muhafaza etmeyi ve onu hükümdar gibi göstermeyi siyasetlerine uygun bulduklarını görülüyor.

Oğuzlar, Sancar da yanlarında olduğu halde, *Merv*'e döndüler (Receb ayında) ve şehri evvelkisinden daha korkunç bir şekilde yağmaladılar. Bu yağmada halkın kendilerini tahrik etmiş olması da mümkündür. Denildiğine göre, birinci veya bu ikinci gelişlerinde şehir üç gün üst üste yağmalanmıştı. *Oğuzlar*, bu yağma esnasında ilk gün altun, gümüş ve ipekten olan eşyayı, ikinci gün pirinç, tunç, bakır ve demir eşyayı, üçüncü gün de, yatak yastık içlerini, küpleri, çömlekleri, kapı ve çerçeveleri alıp götürmüşlerdi. Bu, gerçekten yağmalı *toy* geleneğinin geniş çapta bir tatbikinden başka bir şey değildi. *Oğuzlar*, bozkırlarda her zaman mevcut olan bu geleneğin bu yerleşik âlemde de yapılmasında hiç bir fark görmüyorlardı. Bu esnada *Nişabur*'a kaçmış olan Sultan Sancar'ın erkân ve ümerası orada Sancar'ın yeğeni Sultan Muhammed Tapar oğlu Süleyman - Şah'ı hükümdar yaptılar. Süleyman-Şah *Merv* üzerine yürüdü ise de, askerleri *Oğuzlar*'dan o denlü yılmışlardı ki, *Oğuzlar*'ı görür görmez arkalarına dahi bakmadan kaçtılar. Onları kovalayan *Oğuzlar*, yolları üzerindeki *Tus*'u yağmaladıktan sonra Nişabur'a geldiler (Şevval 548=Aralık-Ocak 1153–1154). Bu şehir de *Merv* gibi korkunç bir şekilde yağmalandı. Bu yağmalar esnasında bir çok insan da ölüyordu. *İsferâyin* ve *Cuveyn*'e kadar yağmalarını uzatan *Oğuzlar*, *Nişabur*'u yeniden yağmaladıktan sonra oradan uzaklaştılar. Bütün bu yürüyüş esnasında Sancar da yanlarında idi. Kaçmaması için onu demir bir kafeste muhafaza ediyorlardı. O zamanlarda *İslâm* âleminde bu gibi hallerde bu usule baş vuruluyordu. *Sancar*'ın şuraya, buraya dağılmış olan emîrleri *Nişabur*'da toplanarak, Kara-Hanlı Muhammed Han'ın oğlu ve Sancar'ın yeğeni Mahmud'u hükümdar yaptılar. Sultan Mahmud, bu esnada *Herat*'ı kuşatmakta olan *Oğuzlar*'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında bir çok savaşlar oldu ki, bunların çoğunu *Oğuzlar* kazanmışlardı. 550 yılı Cumâd el-ulâsında (1155 Temmuz-Ağustos) *Oğuzlar Merv*'e döndüler ve oradan Mahmud'a elçi göndererek onunla barış yaptılar. Mahmud da selefi Süleyman - Şah gibi, zayıf bir şahsiyet olup, bütün kudret Emîr Müeyyed Ay-Aba'nın elinde idi. Ay-Aba, *Nişabur*'dan başka *Tus*, *Nesâ* ve *Abîverd*'i de eline geçirdi. Sancar'ın diğer bir emîri olan Aytak da, *Rey* bölgesine hâkim olmuş ve başına 10 000 atlı toplamıştı[370].

370 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 81–83.

Oğuzlar'ın elinde olan yerler ise, *Belh*, *Merv* ve *Serahs* bölgeleri idi. Anlaşıldığına göre bu yerler onlara yetişiyordu; obaları da eskisi gibi *Belh* çevresinde bulunuyordu. Han Mahmud ile barışın yapılmasından sonra Sancar'ın emîrleri *Merv*'e gidip, onu ziyaret edebiliyorlardı. Yalnız bu ziyaret esnasında Oğuz beğlerinden Tûti Beğ, Korkut ve ya Selmeneci (?) ve Büyük Dâvud mutlaka hazır bulunuyorlardı. 551 yılında (Ramazan=1156 Ekim-Kasım) Müeyyed Ay-Aba, nöbetçi bulunan *Oğuzlar*'ı kandırarak Sancar'ı *Belh*'ten *Tirmiz*'e kaçırdı. Sancar-bir müddet kaldıktan sonra-oradan *Merv*'e geldi. *Belh* bölgesinde bulunan *Oğuzlar* Sancar'ın ne yapacağını merak ve kaygı ile beklediler. 72 yaşında, ruhen çökmüş, hazinesi boş, ülkesi harab, askerleri dağılmış bir insan ne yapabilirdi? Gerçekten Sancar hiç bir harekette bulunmadan kurtuluşundan 7 ay sonra ye's içinde *Merv*'de öldü (14 Rebi ul-evvel 551=7 Mayıs 1156) ve gök çinili kubbesinin bir günlük yoldan görüldüğü söylenen muhteşem türbesine gömüldü. İşte kudret ve haşmeti şâir ve muharrirler tarafından göklere çıkarılan Sultan Sancar'ın âkibeti, böyle beklenmiyen bir şekilde sona erdi. Bu, hiç şüphe yok ki bir hânedanın kendi öz kavmine karşı çevresindeki *İranlıların*'kinden farksız bir zihniyetle hareket etmesinin mukadder bir sonucu idi. Sancar'ın yaşlılığı onu mazur gösteremez. *Oğuzlar*'ın bütün yalvarmalarını ve müsaid tekliflerini reddetmesi, onun eldaşlarını yok etmek düşüncesinde olduğunda pek şüphe bırakmıyor. Halbuki Gazneli Sultan Mes'ud bile, Sancar'ın, bu *Oğuzlar*'dan daha az yağmacı ve daha az tehlikeli olmayan *Oğuz* dedeleri hakkında bu kadar müsamahasız bir davranışta bulunmamıştı.

Selçuklular'ın kendi eldaşlarına karşı kayıtsız ve ilgisiz kalmaları, onları devlet hizmetinden mahrum etmeleri ve kendilerine âdeta yabancı bir kavim nazarı ile bakmaları, *Türkmenler*'e o kadar tesir etmişti ki, bunun acı hâtırası XVII. yüzyılda, *Harizm Türkmenleri* arasında hâlâ yaşamakta idi. Netice itibariyle bu ihmal ve yanlış hareket, yani *Selçuklular*'ın gerek *İran*'da, gerek *Anadolu*'da kendi kavimlerine karşı olan bu davranışları devletlerinin yıkılmasında pek mühim bir âmil olmuştur.

Sultan Sancar'ın ölümü, *Oğuzlar*'ı ferahlatmış olmalıdır. Şimdi onlar *Belh* dolaylarını yurd edinmişler, hattâ yağmacılıktan vazgeçerek Sultan Mahmud'a itaat etmeye karar vermişlerdi. *Oğuzlar* bunu müteakip *Merv*'e geldiler (553 Şaban=1158 Ağustos-Eylûl). Sultan Mahmud ve asıl iktidarı elinde tutan Ay-Aba *Serahs*'ta bulunuyorlardı. Ay-Aba askeri ile *Oğuzlar*'ın üzerine yürüyerek on-

lardan bir bölük ile karşılaşıb gâlib geldi ve hattâ onları *Merv*'e kadar kovaladı; bu galibiyet cür'etini artırmış ve ona *Oğuzlar*'ı tamamen ortadan kaldıracağı ümidini vermişti; bu sebeble yanında Sultan Mahmud olduğu halde, *Oğuzlar*'ın üzerine gitti. Fakat Ay-Aba'nın bu ümidi boşa çıktı. Vâkıa üç gün devam eden savaşta *Oğuzlar* üç defa geri çekildiler ise de, en sonunda Ay-Aba'yı ağır bir bozguna uğrattılar (9 Şevval=3 Kasım). Bu galibiyet *Oğuzlar*'ın kuvvetlerini kaybetmediklerini gösterdi. Onlar bu defa *Mervliler*'e iyi davrandılar ise de *Serahs* ve *Tus* şehirlerini yağmalamayı ihmal etmediler. *Oğuzlar* bozgundan sonra *Curcan*'a gitmiş olan Sultan Mahmud'a ertesi yıl (554=1159) elçiler göndererek, hükümdarları olması için onu *Merv*'e davet ettiler. Fakat Mahmud, güvenemediği ve korktuğu için, müsbet bir cevap vermedi. Bu durum karşısında *Oğuzlar* ondan oğlunu göndermesini rica ettiler; o da bunu kabul etti. *Oğuzlar* hükümdarlarını *Nişabur*'da karşıladılar ve ona saygı ve tazimde bulundular. *Oğuzlar*'ın, başlarında bir hükümdar bulunmasını zarurî görmelerinin, hâkimiyetlerini meşru kılmak hususu ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Diğer taraftan başlarına geçecek bir hükümdar, beğler arasındaki anlaşmazlıkları da gidererek birliği devam ettirecek idi.

Oğuzlar meşhur *Tus* şehrini bir defa daha yağmaladılar. Çünkü, *Tuslular* onların hâkimiyetini tanımayı reddetmişlerdi. *Oğuzlar Tus*'dan *Nesâ* ve *Abîverd* taraflarına gittiler; burada Sultan Mahmud ile buluşub onun hükümdarlığı üzerinde anlaştılar; sonra birlikte *Nişabur* ve *Serahs* yolu ile *Merv*'e döndüler. Onlara itaat etmeyen Ay-Aba *Nişabur*'a döndü ve o bölgeye hâkim oldu.

Nesâ bölgesinde *Yazır* boyu oturuyor ve 555 (1160) yılında başlarında Ödek (اودك) Han oğlu Yağmur-Han bulunuyordu. Bu *Yazırlar*, bahis konusu *Oğuz* kümesine mensup olmayıb, buraya *Balhan* yolu ile *Mangışlak*'tan gelmişlerdi. Mezkûr yılda, Harizm- Şah İl-Arslan'ın askerlerinden bir birlik bu *Yazırlar*'ın üzerine hücum ederek onları bozguna uğrattı. Yağmur-Han *Oğuzlar*'ın yanına giderek onlardan yardım istedi. Ona göre, *Harizm* askerlerinin kendidisine hücumu, Sancar'ın emîrlerinden olup, *Rey* bölgesine tegallüb etmiş olan Aytak'ın tahriki neticesi idi. *Oğuzlar* Yağmur-Han'ın Aytak'a karşı yardım isteğini kabul ettiler. Bunu öğrenen Aytak da, *Mâzenderan* emîrini yardıma çağırdı. *Dihistan* yakınında yapılan savaşta Aytak ve *Mâzenderan emîri* ağır bir yenilgiye uğradılar. 556 yılı başında (1161) *Dihistan* ve *Curcan*'ı yağmalayan *Oğuzlar*, *Horasan*'a döndüler [371]. *Nişabur* ve yörelerine hâkim olan Ay-Aba, Sultan Mahmud'un hükümdarlığını tanımıyordu. Bu yüzden *Oğuzlar* yanlarında Sultan Mahmud olduğu halde, Ay-Aba üzerine yürüdüler. Ay-Aba *Şâdiyah*'ta kuşatıldı. Bu esnada Sultan Mahmud, *Oğuzlar*'dan kaçarak *Nişabur* hisarına sığındı. Onun *Oğuzlar*'ın tahakkümüne tahammül edemediği anlaşılıyor. Fakat az sonra yaptığı bu hareket için derin bir pişmanlık duymuş olmalıdır. Çünkü, Ay-Aba onu ve oğlunu yakalayarak gözlerine mil çektirdi ve baba-oğul bir birini takiben ızdırablar içinde vefat ettiler (557=1162).

Oğuzlar'a gelince, onlar Sultan Mahmud'un kaçmasından sonra *Merv*'e dönmüşlerdi. *Merv*, *Belh* ve *Serahs* doğrudan doğruya idareleri altında idi. *Herat* hâkimi Ay-Tegin de onlar ile dostça geçiniyordu. *Oğuzlar* hâkim bulundukları yerlerde Sancar'ın adına hutbe okutuyorlardı ki, böyle bir gelenek hiç bir yerde ve hiç bir zaman görülmemişti. Hutbede Sancar'dan sonra o yerin hâkimi olan beğin adı okunuyordu. Ay-Aba'ya gelince, kendisi, *Nişabur* bölgesi ile *Tus*, *Nesâ* ve *Kûmis*'e hâkim bulunuyor ve hutbede Irak Selçuklu sultanı Arslan Şah'ın adını okutuyordu. *Dihistan* ve *Curcan* ise Aytak'ın elinde idi. O da buralarda hutbeyi Harizm-Şah İl-Arslan'ın adına okutuyordu [372].

558 (1162) yılında *Gûr* hükümdarı Seyfuddin Muhammed, *Oğuzlar*'ın üzerine yürüdü ise de onlar tarafından yenildi ve öldürüldü; ertesi yıl (559=1163) bu zaferlerinden istifade ederek *Gazne*'yi aldılar ve burayı epeyce bir müddet ellerinde tuttular. Böylece *Oğuzlar*'ın doğrudan doğruya idareleri altında bulunan bölgelere *(Merv, Serahs, Belh, Nesâ* ve *Abîverd)* ünlü *Gazne* şehri ve bölgesi de katılmıştı [373]. Bu bölgelerden her biri beğlerden birisi tarafından idare olunuyordu. *Herat* hâkimi Ay-Tegin de Oğuzlar'ın tâbii durumunda olduğu gibi, 559 yılında *Tâlikan* ve *Garcistan*'ı fethetmiş bulunan Sancar'ın emîrlerinden Sungur da onlara vergi vermekte idi. 560 (1164–1165) yılında *Oğuzlar Herat*'ı kuşattılar. Çünkü buranın hâkimi olan tâbileri Ay-Tegin, bir yıl önce *Gûrlular* ile yaptığı bir savaşta ölmüş ve *Heratlılar* şehirlerinin muhkem surlarına ve kuvveti gittikçe artan **Ay-Aba**'nın desteğine güvenerek onlara itaat etmemişlerdi. Fakat *Oğuzlar*, Ay-Abanın da *Serahs* taraflarına yaptığı akınlar ile kendilerini tâciz etmesi üzerine, muhasarayı bırakıb geri dönmeğe mecbur kaldılar [374].

371 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 103-105, 116, 117.
372 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 130-131.
373 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 131.
374 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 140, 141, 142; Cuzcanî, *Tabakat-i Nâsirî*, **Abd ul-Hayy Habîbî** yay., I, s. 278, 415, 466.

Oğuzlar'ın 560 (1164–1165) tarihlerinden sonra yavaş yavaş siyasî ehemmiyetlerini kaybetmeğe başladıkları görülüyor. Bu husus şüphesiz onların müşterek bir başa sahip olmamaları ve bu yüzden çözülmeğe doğru gitmeleri ile ilgilidir.

568 (1172–1173) yılında *Merv* ve *Serahs* eski beğlerden Dinar'ın elinde idi. Tûti, Korkut gibi beğlerin bu tarihten önce öldükleri anlaşılıyor. Bu esnada *Horasan*'a bitişik iki ülkede iki devlet sür'atle yükseliyordu. Bunlardan biri, kurulduğu yer *Herat* ile *Gazne* arasındaki dağlık bölge olan Gûr devleti; öbürü de Harizm ülkesindeki Harizm-Şahlar idi. 567 (1172) yılında Harizm-Şah İl-Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen Sultan-Şah, *Kara-Hıtaylar*'ın yardımı ile ağabeyisi Tekiş tarafından tahtdan uzaklaştırılmıştı. *Horasan*'a gelen Sultan-Şah, görüldüğü gibi, bu bölgenin mühim bir kısmına hâkim olan Müeyyed Ay-Aba'nın yardımı ile *Harizm* tahtını ele geçirmek istedi ise de muvaffak olamadı. Vukubulan savaşta Ay-Aba yenilerek öldürüldü (569=1174) ve Sultan-Şah da *Gûrlular*'a sığındı. Fakat çok geçmeden Tekiş ile metbûu *Kara-Hıtaylar*'ın arası açıldı. Durumu dikkatle takib etmekte olan Sultan-Şah, müsait bir fırsatın geldiğini görerek *Kara-Hıtaylar*'ın yanına gitti. *Kara-Hıtay* kıraliçesi mühim bir ordunun başında, kocasını Sultan-Şah ile gönderdi. Fakat halkın ve ordunun Tekiş'e sadâkati ve alınan tedbirlerden savaş gücü eşsiz olan *Kara-Hıtay* ordusu hiç bir şey yapamadan geri döndü. Ancak Sultan-Şah, her halde bazı taahhütler karşılığında, *Kara-Hıtay* kuvvetlerinden bir miktar asker alarak *Serahs*'ta bulunan Dinar üzerine baskın yaptı. Bu baskın sonucunda Dinar'ın adamlarının eskerisi öldürüldü. Dinar'a gelince, o da kendisini kalenin hendeğine atmıştı. Bereket versin oradan kurtarıldı. Dinar geri kalan *Oğuzlar* ile hisara kapandı. Sultan-Şah daha fazla bir şey yapamıyacağını anlayarak *Merv*'e döndü ve orada oturdu. Sultan-Şah çok faal ve cesur bir insandı; *Merv*'den *Serahs* üzerine ardı kesilmeyen akınlarda bulundu. Dinar bu akınlara mukabele edemiyordu. Bu sebeble buyruğunda bulunan *Oğuzlar*'ın çoğu ondan yüz çevirerek dağıldılar. *Serahs*'ı Sultan-Şah'ın hücumlarına karşı daha fazla muhafaza edemiyeceğini anlıyan Dinar, başta *Nişabur* olmak üzere, *Horasan*'ın mühim bir kısmına hâkim olan Ay-Aba oğlu Toğan-Şah'a, *Serahs*'ı *Bistam* ile değişmek teklifinde bulundu. Toğan-Şah bu teklifi kabul etti. Fakat Toğan-Şah da şehri muhafaza edemedi. 576

yılında (1181) yapılan bir savaşta Sultan-Şah Toğan-Şah'ı yendi; *Serahs*'ı ve müteakiben *Tus*'u elde etti[375].

Sultan-Şah'ın *Merv*'i ele geçirip *Serahs*'a akınlarda bulunması ve bu şehrin onun tarafından Toğan-Şah'a teslimi, *Oğuzlar*'ın tarihinde mühim bir dönüm noktasıdır. Tarihleri iyice bilinmeyen (569–576 arası) bu hâdiseler üzerine *Oğuzlar*, tamamen denebilecek bir şekilde dağıldılar. Yine bu tarihler arasında *Gazne* şehri de onların elinden çıktı. *Oğuzlar*, *Gazne*'de targan yaparak *Gûrlular*'a karşı şiddetli bir müdafaada bulunmuşlar ve ilk önce galib gelmişlerse de sonra bozguna uğramışlardı[376]. *Belh*'e gelince, burasının *Oğuzlar*'ın elinden ne zaman çıktığını bilmiyoruz. Bu hususta bilinen, şehri 594 (1197–1198) yılında *Gûrlular*'ın, Öz-Aba ? (ازبه) adlı bir *Türk*'ün elinden aldıklarıdır. Öz-Aba *Kara-Hıtaylar*'ı metbû tanıyor ve onlara vergi veriyordu[377].

Merv ve *Serahs*'ın düşmesi üzerine dağılan ve *Horasan*'daki siyasî tarihleri sona eren *Oğuzlar*'dan mühim bir küme *Kirman*'a, daha az kalabalık bir küme de *Fars*'a, eldaşları Salgurlular'ın yanına gitti. Bunlardan mühim bir kümenin de *Anadolu*'ya gitmiş olması muhtemeldir. *Bistam*'da bulunan Dinar'a gelince o, Harizm-Şah Tekiş'in *Irak*'a yürümesi esnasında burayı da terkederek *Nişabur*'a, Toğan-Şah'ın yanına geldi. Dinar, Toğan-Şah'ın kız kardeşi ile evlendi ve onun 581 Muharreminde (Nisan 1185) ölümüne değin yanında kaldı. Dinar aynı yıl içinde *Kirman*'a giderek bu ülkeyi eline geçirdi ki, bundan aşağıda bahsedilecektir.

Horasan'ın mühim bir kısmına hâkim olan *Oğuzlar*'ın sadece cesur muharibler değil, savaş usullerini bilen ve onları maharetle tatbik eden insanlar oldukları görülüyor. Ancak başlarında Selçuklu ailesi

375 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 169; *Cuveynî*, II, s. 20–21 (her ikisi de *Meşârib ut-tecârib*'den). *İbn ul-Esîr* (XI, s. 170). başka bir müverrihin sözlerini de naklediyor. Buna göre Tekiş tarafından *Harizm*'den çıkarılan Sultan-Şah, *Merv*'i zaptetmiş ve *Oğuzlar*'ı buradan uzaklaştırmıştır. Fakat *Oğuzlar* geri dönerek Sultan-Şah'ı *Merv*'den kaçırmışlar, hazinesini yağma edip adamlarının çoğunu öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Sultan-Şah, va'dlerde bulunarak Kara-Hıtaylar'dan mühim bir kuvvetle geri dönüp *Oğuzlar*'ı Merv, *Serahs*, *Nesâ* ve *Abîverd*'den çıkarmıştır.

376 Cuzcânî (*Tabakat-i Nâsirî*, I, s. 422), bu hadisenin 569 (1173–1174) yılında olduğunu söylüyor. Fakat kendisi iki yerde (s. 287, 466), *Oğuzlar*'ın *Gazne*'ye on iki yıl hâkim olduklarını yazdığı gibi, İbn ul-Esîr de bunun 15 yıl sürdüğünü kaydediyor (XI, s. 75). Bu rakamlara göre, *Gazne*'nin *Oğuzlar* tarafından 558 yılından önce fethedilmesi veya 569 dan sonra ellerinden çıkmış olması gerekir.

377 *İbn ul-Esîr*, XII, s. 63.

gibi dirayetli bir aile olmadığı veya aralarından devlet adamı vasıfları-nı haiz bir kimse çıkmadığı için zaferlerinden gerektiği gibi faydalanamamışlar ve bir devlet kuramamışlardır. *Oğuzlar*'ın başlarında bulunan asilzâdelerden Hızır oğlu İshak oğlu Şemseddin Ebû Şuca Tûti Beğ en nüfuzlu beğ gibi görünüyor. Fakat onun bütün beğlerin başı olduğuna dâir hiç bir delil yoktur. Bu hususta bilinen şey Tuti'nin kol beği olduğudur. Onlar, bilhassa hâkimiyetlerini meşru kılmak için başlarında sadece ismen hükümdarlık yapacak birisinin bulunmasını lüzumlu görmüşlerdir. Sultan Mahmud bu vasıfları haiz bir kimse gibi görünmesine rağmen onların tahakkümüne tahammül edememişti. Beğleri, yapılan geniş çaptaki yağmalar için fazla muahezeye hakkımız olmasa gerektir. Çünkü buyruklarındaki *Oğuzlar*'ın kendilerine bağlılıkları bilhassa bu husus ile yakından ilgilidir. Beğlerin başlarında bulunan topluluklar üzerindeki nüfuzları hudutsuz değildi.

Oğuzlar'ın, Sultan Mahmud'un kendilerinden ayrılmasından sonra, zaptettikleri yerleri aralarında bölerek idare ettikleri görülüyor. Anlaşıldığına göre, ileri gelen beğlerden her biri *Merv*, *Serahs*, *Belh*, *Gazne* gibi bölgelerden birini idare etmiş ve melik ünvanını almıştır. Bu ünvanı Dinar'ın, daha *Horasan*'da iken kullandığını gördüğümüz gibi, *Boz-Oklar*'ın başı Korkut'un da melik ünvanını taşıdığını biliyoruz. Korkut'un kızı Harizm-Şah Tekiş'in hatunlarından idi. *Oğuzlar*'ın bir kısmı da, göç etmeyerek küçük topluluklar halinde *Horasan*'da kalmıştı [378].

Moğollar'ın *Mâvera un-nehr*'i istilâları üzerine, oradaki *Türkmenler*'den pek çokları başta *Merv* olmak üzere *Horasan*'a geldiler. Bunların yalnız *Merv*, *Nesâ* bölgesinde olanlarının 70000 den fazla askerleri olduğu söyleniyor [379]. *Moğollar*'ın *Horasan*'ı kat'i olarak zaptetmeleri üzerine oradaki *Türkmenler*'in pek çoğu selâmeti batıya kaçmakta buldular ve *Anadolu*'ya geldiler. Osmanlı hânedanının *Moğol* istilâsı üzerine *Merv* bölgesindeki *Mâhân*'dan çok *Türkmen* ile *Anadolu*'ya geldiği hakkındaki rivayet, bu bakımdan da tarihî bir kıymet taşımaktadır. *Türkiye*'de *Horasan*'dan gelişin hâtırası, yüzyıllar boyunca unutulmayarak zamanımıza kadar gelmiştir. Bu hâtıradaki *Horasan* sözü şüphesiz sadece bu bölgeyi değil, aynı zamanda *Türkistan* ve *Harizm*'i de ifade etmektedir.

378 İkinci Bölümde "*Yazır*" boyu kısmına bk.

379 وتراکه که عدد مرد ایشان از هفتاد هزار فزون بود (Cuveynî, *Cihan-Gûşây*, I, s. 125).

5- Kirman

Kirman bölgesinde, Selçuklu Çağrı Beğ'in oğullarından Kavurd Kara-Arslan Beğ'in oğulları hüküm sürüyorlardı. Hânedanın bu kolu da diğerleri gibi, başlıca *Türk* memlûklerine dayanıyordu. Bu bölgede, *Oğuzlar* gelmeden önce, zikredilmeye değer mühim bir *Türkmen* topluluğu mevcut değildi.

Harizm-Şah hânedanından Sultan-Şah'ın *Serahs*'ı fethetmesi üzerine dağılan *Oğuzlar*'dan bir küme 575 (1179) yılında *Kirman* topraklarına ayak bastı. Bu küme 5000 atlıdan müteşekkil olup, yanlarında çoluk çocukları, göçkünleri ve davarları da vardı; oldukça yoksul ve yorgun görünüyorlardı. 2–3 gün sınır şehirlerinden *Kobnân*'ı kuşatan *Oğuzlar*, bu şehir ile *Kirman* melikinin oturduğu ve bölgenin baş şehri *Berdesîr* arasındaki *Zerend* şehrine geldiler. Onların ne maksatla geldiklerini anlamak için *Kirman* meliki tarafından Sungur isiminde biri gönderildi. Sungur *Oğuzlar*'dan Kayser Beğ adlı bir elçi ile geri geldi. Kayser Beğ, nüfuslarının 10 bin ev olup, hükümdarın hizmetine girmek için *Kirman*'a geldiklerini, 5000 kişilik diğer bir kümenin *Fars* tarafına gittiğini söyledi. Bunun üzerine, kümenin başında bulunan Samsâm ve Bulak'ın hükümdarın yanına gelmelerine, *Oğuzlar*'a dirlik verilmesine karar verildi. Fakat iki taraf da birbirlerine itimat telkin etmemişti. Anlaşıldığına göre, *Oğuzlar* dirlik bahanesiyle kendilerinin dağıtılmak istendiği kanaatına varmışlardı. Bu sebeble *Oğuzlar* baş şehir *Berdesîr*'in az güney doğusundaki *Bâgin* şehrine geldilerse de herhangi bir yağma hareketinde bulunmadılar. *Oğuzlar*'ın bu şekilde hareketleri itaat etmiyecekleri şeklinde tefsir edildi ve memleketten uzaklaştırılmaları için *Fars* hâkimi Salğurlu Tikle'den yardım istendi. Fakat *Oğuzlar* *Bâgin*'de *Kirman-Fars* kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattılar (575=1179). *Oğuzlar* bu mühim galibiyete rağmen baş şehir *Berdesîr*'e yürümeyerek güneye indiler ve *Ciruft* şehrini yağma ettiler. Ertesi yıl *Kirman*'da görülmemiş bir kıtlık baş gösterdi. İnsanlar kedi ve köpekleri yediler. Ancak köpekleri yemek için mücadele etmek gerekiyordu. Bazan bu mücadelede köpek galip gelerek hasmı olan insanı yiyordu.

Aynı yılda *Oğuzlar* baş şehire yöneldiler. Fakat maksatları barış yapmak idi. Onlar Tûran-Şah'tan kendi pâhişahları olmasını ve hattâ kendi aralarında yaşamasını istiyorlardı; istekleri kabul edildi ve beğlere hil'at, giydirildi. Hattâ pâdişah Tûran-Şah şehrin önündeki yazıya inerek el arasında göründü. *Oğuzlar*'ın, *Horasan*'da olduğu gibi, başlarında bir hükümdar görmek istemelerinde samimî bulunduk-

larında şüphe yoktur. Fakat Tûran-Şah zayıf bir şahsiyetti. Bu sebeble, kavimdaşlarını memnun edecek bir dirayet gösteremediği gibi, devlet ricali de ona yardım etmediler. Bunlar her arzularını yerine getiren köleleri kullanmaya alışık olduklarından, sert mizaçlı *Oğuzlar*'dan hoşlanmıyorlar ve hattâ çok defa onlardan nefret ediyorlardı. Bundan dolayı *Oğuzlar* baş şehirden tatmin edilmemiş (ve belki de kızgın) olarak ayrıldılar. Onlar pâdişahın başlarına geçmesini ve kendilerini idare etmesini istiyorlardı. *Oğuzlar* güney doğudaki *Nesâ* ve *Nermaşîr* taraflarına gittiler. İlk önce buralarda yağmalarda bulundular. Bu arada, varlıklı kimselere, *Horasan*'da yaptıkları gibi, sakladıkları paraları çıkarmaları için, ağızlarına toprak doldurmak şeklindeki meşhur usullerini tatbik ediyorlardı. *Kirmanlılar* ağızlara doldurulan toprağa "Oğuz kavudu" adını vermişlerdi [380]. Fakat bu, geçici bir hareket idi. Çünkü onlar *Kirman*'ın *Germsîr* denilen bu güney doğu bölgesini imar etmeye ve toprakları ektirmeğe başladıkları gibi, ticareti de canlandırmak yolunda tedbirler aldılar. 579 (1183–1184) yılında Tûran-Şah kendi adamlarından Muhammed Zâfir adlı biri tarafından öldürüldü ve yerine Behram-Şah oğlu Muhammed-Şah geçti ki bu, Kirman Selçukluları'nın son hükümdarıdır.

Nişabur merkez olmak üzere *Horasan*'ın bir kısmına hâkim bulunan Ay-Aba oğlu Toğan-Şah 581 (1185) yılında ölmüştü. Yerine oğlu Sancar-Şah geçti ise de, iktidar, emîrlerden Meñli-Tegin'in elinde idi. Bu emirin dirayetsiz hareketleri yüzünden diğer emîrlerden bir çokları -gerçekten kabiliyetli bir hükümdar olan- Sultan-Şah'ın hizmetine girdiler. Toğan-Şah'ın eniştesi olan Dinar'a gelince, o da, *Nişabur*'dan ayrılarak *Kirman*'a ayak bastı (21 Ramazan 581=16 Aralık 1185). Dinar, Sultan Sancar'ı yenen *Oğuzlar*'ın başındaki beğlerden biri olarak zikrolunuyor [381]. Buna göre, Dinar'ın bu esnada yaşının 50 den fazla olması gerekir, babasının adı Muhammed idi. Aynı adda *Boz-Oklar*'ın başı Melik-Korkut'un bir kardeşi olduğunu biliyoruz [382].

380 "*Kağut (kavut)* darıdan yapılan bir yemektir. Bu, şu suretle yapılır: darı kaynatılır, kurutulur, sonra döğülür, un gibi inceltilir, yağla ve şekerle karıştırılır. Böylelikle yeni doğurmuş olan kadınlara verilen yemek olur" (*Kâşgarlı*, *Atalay*, I, s. 406, III, 163). *Kavut* bugün de *Anadolu*'da bilinmektedir. Benim gördüğüm *kavut* kavrulmuş arpa (veya buğday) ile ahlat armudu kurusunun (kak) öğütülmesinden yapılmıştı. Yenildiği zaman insan boğulacak gibi oluyor. Bu bakımdan benzetme yerindedir.

381 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 79.

382 Acaba Dinar, Korkut'un kardeşi *Muhammed*'in mi oğlu idi? Bunu hâtıra getiren diğer bir ihtimal, Dinar'ın oğullarından Acem-Şah *Kirman*'dan *Harizm*'e götürüldüğünde kendisinin terbiyesi ile Korkut'un kızı olan Harizm-Şah Tekiş'in hatunu meşgul olmuştu.

Dinar'ın *Kirman*'a gelmesinin bir davet ile ilgili bulunması pek muhtemeldir. Bunu da oradaki *Oğuzlar* yapmış olacaklardır. Ayrıca *Kobnân* vâlisi Mücâhid ud-dîn'in de bir kaç defa *Gürgen*'e giderek Dinar'ı *Kirman*'a davet ettiği söylenmektedir. Esasen, Dinar'ın *Kirman*'a 80 atlı ile gelmesi, böyle bir davet ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Dinar doğruca *Oğuzlar*'ın bulunduğu *Nermâşîr*'e gitti. Orada *Oğuzlar* ile buluşan Dinar, *Bam* valisini itaat altına aldıktan sonra, kuzey batıya yönelerek *Zerend*'i zapetti. Bu durum karşısında *Kirman* hükümdarı Selçuklu Muhammed-Şah yardım dilemek üzere *Irak*'a gitti ve oradan bir daha dönmedi. Dinar ertesi yıl hükümet merkezi *Berdesîr*'i de fethedib orada oturdu. Böylece Melik-Dinar hiç bir güçlük çekmeden *Kirman* hükümdarı oldu.

Dinar, *Kirman*'ı, uzun bir zamandan beri mahrum kaldığı huzur ve sükûna kavuşturdu; orayı âdalet ile idare etti. Kendi kavmine karşı da mülâyim davrandı. Onlar yine eskisi gibi, *Nermâşir*, *Nesâ* ve *Reyhân*'da oturuyorlardı. Burası *Kirman*'ın en iyi hububat yetiştiren bölgesi idi. Dinar hâkimiyetini denize kadar uzatmış, eski zamanlardanberi *Hind*, *Afrika* ve *Arabistan* ticareti ile zengin bir gelire sahib bulunan *Kays* adasının hükümdarını da vergiye bağlamıştı. Ayrıca *Mekrân* da tabiiyyet altına alındı. *Türkler*'i ve bilhassa *Oğuzlar*'ı hiç sevmeyen müverrih Efdal-i Kirmanî (Dinar'ın divanında mühim bir mevkie sahibti) Dinar'ı göklere çıkarır. İmad ud-din Dinar 8 yıllık bir hükümdarlıktan sonra vefat etti (9 Zilkade 591=15 Ekim 1195). Yerine oğlu Ferruh-Şah geçirildi. Ferruh-Şah, kabiliyetsiz ve aynı zamanda içkiye mübtelâ, eğlenceye düşkün bir gençti. Müverrih Efdâl-i Kirmanî'nin Ferruh-Şah'da beğendiği tek husus, onun *Oğuzlar*'dan nefretidir. Halbuki Melik Dinar nizam ve âsâyişi *Oğuzlar*'a dayanarak temin etmişti. Efdal-i Kirmanî [383], bir eserinde bu *Oğuzlar*'a *Kara-Ğuzz (Kara-Oğuz)* diyor ki, onlara bu "kara" sıfatının *Horasan*'da siyasî ehemmiyetlerini kaybederek kovulmaları sonucunda verilmiş olduğu anlaşılıyor.

Ferruh-Şah'ın tahta çıkmasından sonra ondan emin olmayan *Oğuz* beğlerinden Seyfuddin Alp-Arslan ve Mendek (مندك) hükümet merkezinden ayrılıp *Germsîr*'de bulunan eldaşlarının yanına gittiler. Ferruh-Şah, memlûk veya memlûk oğlu subayların tahakkümü altına düştü. *Oğuzlar*'a gelince, onlar da Ferruh-Şah'ın kendilerine karşı duyduğu nefrete cevab vermekte gecikmediler. Eldaşları ile başa çıkamayacağını anlayan Ferruh-Şah Harizim-Şah

383 *İkdu'l ulâ li'l-merkif il-â'lâ*, *Tahran*, 1311 ş., s. 13, 18.

Tekiş'e tabiiyetini bildirerek yardım istedi. Tekiş de torunu Arslan-Han kumandasında bir ordu gönderdi. Arslan *Kirman* sınırına geldiğinde Ferruh-Şah'ın öldüğünü haber aldığı gibi, *Oğuzlar'ı* da karşısında buldu. Bu sebebden geri döndü. Alâud-din Ferruh-Şah 592 (1195–1196) yılında öldü. *Oğuzlar*, *Berdesîr*, yörelerini hiç bir şey kalmayacak şekilde yağmaladıktan sonra obalarının bulunduğu *Germsîr* bölgesine döndüler. Ferruh-Şah'ın kardeşi Acem-Şah, çocuk yaşta olduğu için *Harizm'e* Tekiş'in sarayına götürülmüştü. Acem-Şah orada Tekiş'in ölümüne kadar kaldı. *Oğuzlar'a* gelince hükümdarsız olduklarından *Gûr* ülkesinden Zîrek Belcek (بلجك) adlı birini getirib başlarına geçirdiler. Bu şahsın hüviyeti hakkında hiç bir şey bilinmiyor. Fakat Zîrek ile beğlerin ileri gelenlerinden Alp-Arslan geçinemediler. Alp-Arslan bir fırsatını bulub onu öldürdü ve kendisi pâdişahlığa seçildi ise de başarı kazanamadı. Acem-Şah, Tekiş'in ölümünden sonra *Kirman'a* geldi ve *Oğuzlar'ın* başına geçti. Fakat *Oğuzlar'ın* eski kuvveti kalmamıştı. Bu sebeble *Kirman* Salgurlular'ın hâkimiyeti altına girdi. Acem-Şah bir kısım *Oğuzlar* ile *Siistan'a* gitti (609 yılı sonları=1213). Acem-Şah'ın âkibeti hakkında hiç bir kayda sahib değiliz[384]. *Moğol* devrinde *Kirman'da* *Türkmenler'in* yaşadığı görülüyor[385]. Bu *Türkmenler'in*, hiç olmaz ise bir kısmı, şüphesiz bu *Oğuzlar'ın* torunlarıdır.

6- Fars ve Huzistan:

Selçuklu hükümdarları anayurtdan göçüb gelen *Türkmen* kümelerinin uçlara gitmelerini teşvik ettikleri gibi, devlet hâkimiyetinin kuvvetle yerleşemediği, *Kürd*, *Lur* gibi savaşçı unsurların yaşadığı, dağlık, kapalı, kıyı bölgelerinde yurd tutmalarını da müsamaha ve belki memnunlukla karşılamakta idiler. XII. yüzyılda, *Türkmenler* umumiyetle ya uçlarda ya da bu gibi yerlerde görülmektedir. 1135 yıllarında *Fars* ülkesinde *Salgurlar*, *Huzistan'da* da *Avşarlar* yaşamakta idiler. Bunların buraya yakın zamanlarda *Sir-Derya* boylarından kopan bir

384 *Oğuzlar'ın* *Kirman'daki* hayatları hakkında: Efdal-i Kirmanî, *Bedâyi ul-ezmân fi vekâyi Kirman*, yay. Mehdi Beyânî, *Tahran* 1326; aynı müellif, *Ikd ul-ulâ li'l-mevkif il-â'lâ*, yay. Ali Muhammed Emirî-i Naimî, *Tahran* 1311; aynı müellif *el-Muzaf ilâ bedâyi'l-ezmân fi vekâyi Kirman*, yay. Abbas İkbal, *Tahran*, 1331; Muhammed b. İbrahim, *Tevârih-i âl-i Selcuk*, yay. M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs àl'histoire des Seljoucides*, I, *Leiden*, 1886, eserin yeni neşri, *Selcûkiyân ve Guzz der Kirman*, yay. Bâstanî Pârizî, *Tahran*, 1964.

385 Nâsir ud-dîn Münşî-i Kirmanî, *Sımt ul-ulâ li'l-hazret il-ulyâ*, yay. Abbas İkbal, 1328, s. 76, 82, 85–86.

Türkmen dalgası içinde geldikleri anlaşılıyor[386]. Yine bu esnada *Yıva* boyundan pek mühim bir kısmın da *Şehrizor* taraflarında yaşadığını biliyoruz ki, bunların da bu yeni gelen kümeye mensub olmaları muhtemeldir.

Fars'daki Salgurlar, yukarıda zikredilen tarihten bir kaç yıl sonra, bir ata-beğ devleti kurdular[387]. *Avşarlar'a* gelince, onlar da Arslan-oğlu Yakub ile Şumla lâkabı ile tanınmış Güç-Toğan oğlu Ay-Doğdu ve onun oğulları idaresinde *Huzistan'a* bir müddet hâkim oldular[388].

7- Kürdistan:

Başlıca *Şehrizor*, *Hulvan*, *Kirmanşah*, *Dinever* yörelerinden müteşekkil olan bu bölgede eskiden beri kalabalık *Türkmen* toplulukları yaşıyordu. *Hulvan* ve yöresi Melik-Şah devrinde ünlü *Türkmen* kumandanı Artuk Beğ'in dirliği idi. Burada 495 (1101) yılında Salur-lar'dan Kara-Beli adlı bir beğin *Kürd* Annâz oğullarından Suhrâb b. Bedr b. Muhelhil'i mağlûb etmesi sonucunda *Şehrizor* ve *Dakuka* (Taûk) müstesna olmak üzere, *Türkmenler* bölgenin her yöresini ellerine geçirmişlerdi. Kara-Beli hakkında daha fazla bir bilgiye sahib değiliz. Yalnız, *Bağdad'tan* *Meraga'ya* giden ana yolda *Dinever* ile *Meraga* arasındaki bir geçit *Moğol* devrine kadar onun adiyle anılmıştır. *Şehrizor* şehri de bir müddet sonra *Türkmenler'in* hâkimiyetine geçti. Bu şehir ve bölgesi 525 (1130) yılında *Türkmen* beğlerinden Arslan-Taş oğlu Emîr Kıfçak'ın (Kıpcak) elinde bulunuyordu. Emîr Kıfçak'ın uzak yakın bütün *Türkmenler* üzerinde büyük bir nüfuzu vardı; her taraftan koşub gelen *Türkmenler* onun etrafında toplanıyorlardı. 525 (1130) yılında Irak Selçukluları sultanı Mahmud'un ölümü üzerine, 526 (1131)'da kardeşlerinden Mes'-ud saltanatı ele geçirmek maksadiyle asker toplamak için Emîr Kıf-

386 چون مملکت آل سلجوق در فارس بسر آمد و نوبت سلجوقیان بآخر رسید آفتاب سلطنت ملکشاه تیره شد آل ارسلان از اوج کمال بمغرب زوال افول کرد امواج تراکمه از نواحی قفچاق منحدر کشتند یعقوب بن ارسلان (الافشری : Vassaf) باجمی از لشکریان قصبه خوزستان را از بهر اقامت اختیار کرده، و امیر مودود سلغری سرخیل سلغریان بصحرای کندمان فرود آمد، و از آنجا تابعرصه کوه کیلویه خیمه اقامت بر افراختند
(Zerkûb-i Şirazî, *Şiraz-nâme*, yay. Behmen-i Kerimî, *Tahran*, 1310, s. 48; ayrıca *Vassâf*, *Bombay*, 1269, II, s. 149). 530 (1135) da *Huzistan'da* kalabalık bir Türkmen zümresi yaşamakta idi (*İbn ul-Esîr*, XI, s. 20).

387 Bu hususta *Salur* bahsine bk.

388 *Huzistan'daki* *Avşarlar* için, *Avşar* bahsine bk.

çak'ın yanına gelmişti. Burada 10 000 atlı toplayan Mes'ud *Bağdad* üzerine yürüdü[389]. daha önceleri, 516 yılının sonlarında (1123) Abbasî halîfesi el-Müsterşid *Hille Arab* emîri Dubeys b. Sadaka'nın tecavüzlerini önlemek için, etraftaki emîrlerden yardım istemiş ve bunlardan *Bidlis* emîri Toğan-Arslan, Saltuk-oğulları, Buka-oğulları ve Kıfçak ile kardeşleri *Bağdad*'a gelmişlerdi. *Musul* hâkimi Ak-Sungur oğlu İmad ud-din Zengi, komşu emîrleri itaat altına almadan *Haçlılar*'a karşı başarı ile mücadele edilemiyeceğini anlamıştı. Bu sebeble 534 (1139–1140) yılında Zengi, Kıfçak'ın elinden *Şehrizor*'u almış ve Kıfçak'ı kendine tâbi kılmıştı[390]. Bununla beraber *Şehrizor* bölgesinde mühim bir yöre Kıfçak'ın elinde kalmış ve bu yöre uzun bir zaman onun adiyle (vilâyet ul-Kıfcakiyye) anılmıştı. Kıfçak'ın iki oğlunu tanıyoruz: Mes'ud ve Yakub. Mes'ud'un Ziyâ ud-din ve Yakub'un da İzz ud-din Hasan adlı oğulları vardı. *Musul*'un kuzeyindeki *Malatya* kasabasının hâkimi olan Ziyâ ud-din 569 (1173) yılında Suriye hükümdarı Nur ud-din Mahmud'un hizmetine gelmişti. Selah ud-din-i Eyyûbî, 585 (1189) yılında büyük emîrlerinden Fâris ud-din Küş-Toğdı (Güç-Doğdu)'yı *Şehrizor* ve bölgesine tayin etti. Küş-Toğdı, Kıfçak'ın torunu İzz ud-din Hasan'ın kız kardeşi ile evli idi. Sultan da Küş-Toğdı'yı bilhassa bu hısımlık dolayısı ile *Şehrizor* vâliliğine göndermişti[391].

Son Selçuklu sultanı Tuğrul'un Atabey Kızıl-Arslan ile arası açılmış ve onunla mücadele edebilmek için İzz ud-din Hasan'ın yanına gelmişti. İzz ud-din Hasan, pek genç yaşta olan Sultan Tuğrul'a elinden gelen yardımı yaptı. Tuğrul onun kız kardeşi ile evlenmişti. Beraberce *Âzerbaycan*'a gidib oradaki *Türkmenler*'den de mühim bir kuvvet topladılar ise de, Kızıl-Arslan'a karşı mücadelede muvaffak olamadılar[392].

İbn ul-Esîr'in bir kaydından[393], Türkmen Kıfçak-oğulları'nın XIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar *Şehrizor* bölgesinde varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılıyor.

389 İbn ul-Esîr, *et Tarih ul- bâhir fi devlet il-Atabekiyye*, yay. A.A. Taleymât, *Kahire*, 1963, s. 43.

390 *Aynı eser*, s. 57, aynı müellif, *el-Kâmil*, XI, s. 34–35.

391 Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi ahbâr id-devleteyn*, *Kahire*, 1288, II, s. 60, 64, 138.

392 Reşid ud-dîn, *Câmi üt-tevârih*, yay. A. Ateş, 179, 187; *Ahbar ud-devlet is-Selcukiyye*, s. 178–180.; İmaduddin-i İsfahanî, *Nusret ul-fıtre* (Bundarî kısaltması), türkçe tercümesi, s. 268–269; aynı müellif, *Kitab ul-feth il-kussî*, yay. Carlo Landberg, *Leyden* 1888, s. 234–235.

393 Biraz aşağıya, *Suriye Türkmenleri* bahsine bk.

Kürdistan bölgesinde kalabalık bir *Yıva* topluluğu da yaşıyordu. İmad ud-din Zengi bu *Yıvalar*'dan bir kısmını Yaruk adlı beğleri ile beraber *Kuzey Suriye*'ye getirib *Haçlı* ucunda yerleştirmişti. *Kürdistan* bölgesinde kalan *Yıvalar* ise, Berçem ve oğullarının idaresinde, siyasî bir kuvvet olarak varlıklarını *Moğol* devrine kadar devam ettirmişlerdir[394].

8- Âzebaycan ve Errân:

Selçuklu fethinden itibaren bu bölgelerde pek kalabalık sayıda *Oğuz (Türkmen)* toplulukları yaşıyordu. *Anadolu*'yu fetheden ve oradaki Türklüğü uzun bir zaman besleyenler bilhassa buradaki *Oğuz* toplulukları olmuştur. Alp-Arslan devrinde bu *Oğuzlar* arasında *Nâvekiyye* adlı mühim bir topluluk vardı. Bu kelimenin menşei bugüne kadar aydınlatılamamıştır. *Nâvekiyyeler* de, oralardaki *Oğuz* toplulukları gibi, sık sık Bizans topraklarına akınlar da bulunuyorlardı. Alp-Arslan'ın akrabasından ve aynı zamanda eniştesi olan Er-Basgan onunla bozuştu ve *Nâvekiyyeler*'in bir bölüğü ile Bizans'a iltica etti (1069). Bu *Nâvekiyyeler* 1070–71'de Er-Basgan'dan ayrılarak *Suriye*'ye inmişler ve orada kendi başlarına fetihlerde bulunmuşlardır[395]. *Nâvekiyyeler*'in *Âzerbaycan*'da kalanları eskisi gibi Bizans'a akınlarda bulunmakta devam ediyorlardı. Hattâ Kılıç-Arslan *İran*-'dan *Anadolu*'ya giderken maiyyetinde *Nâvekiyye* askerleri vardı. Kılıç-Arslan'ın babası ve Türkiye Selçukluları devletinin kurucusu Süleyman-Şah'ın da *Nâvekiyyeler*'den olduğunun rivayet edilmesi, bu topluluğun adının aslı üzerindeki merakımızı arttırmaktadır. Fakat maalesef *Nâvekiyyeler*'e dâir daha fazla bir bilgiye sahib değiliz. Bu topluluk hakkında verilebilecek son hüküm onun, *Suriye*'nin olduğu gibi, *Anadolu*'nun fethinde de oynadığı pek mühim roldür.

Âzerbaycan ve *Errân*'a ilk zamanlarda melik ünvanı ile Selçuklu şehzâdeleri gönderiliyordu. *Âzerbaycan* melikleri, Tuğrul Beğ'den itibaren, Alp-Arslan'ın katdeşi Yâkutî, sonra onun oğlu İsmail ve torunu Kutbud-din Mevdud idiler. Kutbud-din Mevdud'un ölümünden sonra *Âzerbaycan*'a başka Selçuklu şehzadeleri gönderilmiş ise de, buranın hakikî sahibleri Selçuklu vâlileri olmuştur. Sınır bölgesi *Errân*'a gelince, merkezi *Gence* olan bu bölgede ilk zamanlarda Muhammed Tapar, oğulları Tuğrul ve Mes'ud meliklik etmişlerdir. Bunlardan sonra burası da memlûk vâliler tarafından idare

394 *Yıva* boyu bahsine bk.

395 Aşağıya bk.

olunmuştur. Bu vâliler aynı zamanda *Âzerbaycan*'ın bir kısmını da idareleri altına almışlardı. Bunların geniş ve zengin bir bölgenin sahibi olmaları ve hudud vâlileri sıfatiyle, kalabalık orduları vardı. Bu sebeble Irak Selçuklu devletinin en kudretli vâlileri onlar olup, sultanlara her zaman sözlerini geçirmişler ve hattâ onlara tahakküm etmişlerdir. Kara-Sungur (ölümü: 535=1140-1141), Çavlı Candar (ölümü: 541=1146) ve İl-Deniz (571=1175) bu vâlilerin en tanınmışları idiler. İl-Deniz ve oğulları, atabey sıfatı ile Selçuklu devletine hâkim olmuşlardır.

Âzerbaycan ve *Errân*'daki *Türkmen* beğlerinin çoğu dirlik sahibi idiler. Bunlar oraların vâlilerine tâbi bulunuyorlardı; *Gürcüler* ile yapılan savaşlara daima katılıyorlardı. *Âzerbaycan*'daki *Türkmenler* bilhassa *Erdebil*, *Hoy*, *Urmiye* ve *Nahçivan* yörelerinde yaşıyorlardı. Son büyük Irak Selçuklu hükümdarı Mes'ud (1134-1152), *Âzerbaycan*'da rastgeldiği Beğ-Arslan adlı çok yakışıklı bir genci, hizmetine alarak kısa bir zamanda yükseltmiş ve ona *Has-Beğ* ünvanını vermişti. Has-Beğ *Âzerbaycan*'da *Serav* ve *Erdebil* taraflarında bulunan *Oğuz* beğlerinden veya ileri gelenlerinden birinin oğlu idi. Memlûk emîrler, hükümdarın Has-Beğ'e gösterdiği bu teveccühü çekememişler, onu sultanın yanından uzaklaştırmak için her çareye başvurmuşlar ise de muvaffak olamamışlardır. Has-Beğ *hâcib*, yani bütün emîrlerin başı oldu. Sultan Mes'ud 547 yılında (1152) öldüğünde Has-Beğ yine hâciblik mevkiini muhafaza ediyordu. Sevgili hükümdarlarının ölümü üzerine, Has-Beğ, Sultan Mes'ud'un yeğeni Melik-Şah'ı Selçuklu tahtına çıkardı. Fakat, Melik-Şah, hükümdarlık yapacak ehliyette bir insan değildi. Bu sebeble Muhammed'i, tahta geçmek üzere, davet etti. Fakat davet için gönderdiği kimler, Muhammed'i Has-Beğ'in öldürülmesi hususunda kandırdılar. Has-Beğ, yakın dostları olan emîrlerden Zengi Candar ile birlikte öldürüldü. Diğer yakın dostlarından Emîr Şumla ise kaçıp kurtuldu.[396] Bir kaynağımıza göre, Has-Beğ ile birlikte öldürülen onun yakın arkadaşı Emîr Zengi Candar da *Türkmen*'dir[397]. Zengi Candar, bazı emîrler ile birleşerek Sultan Mes'ud'a tahakküm eden Toğa-Yürek oğlu[398] Abdurrahman'ın ortadan kaldırılmasında

396 *İbn ul-Esîr*, s. 73.

397 İbn Hamdûn, *Tezkire*, *Top-Kapu Sarayı ktp.*, nr. 2948, yap. 180 a.

398 Yani *Tonga-Yürek*. *Tunga*, bilindiği gibi kaplan cinsinden bir hayvanın adı olup, şahıslara da verilmektedir *(Kâşgarlı, Atalay*, III. s. 368): Tunga Tiğin, Alp-Er Tunga. Yukardaki isim metinlerde طغارك şeklinde geçmektedir ki bu, "ng"nin "ğ" şeklinde telâffuzundan başka bir şey değildir: Tangrı=Tağrı gibi.

mühim bir rol oynamıştı. Emîr Şumla'ya gelince, o *Avşarlar*'dan olup, kendisinden ayrıca bahsedilecektir. Böylece, Has-Beğ'in iki yakın arkadaşının kendisi gibi *Türkmen* olması, her halde bir tesadüf neticesi değildir. Bu husus onun memlük emîrlere karşı kendi kavimdaşları olan beğleri etrafına toplamak siyasetini gütmüş olduğunu gösterebilir. Hattâ Has-Beğ'in Melik Muhammed'i *Huzistan*'dan getirmesi için gönderdiği Emîr Cemal ud-din Kafşut da, başka bir kaynağa göre, *Türkmen* idi[399]. Has-Beğ'in öldürülmesinde baş rolü oynayan Kafşut, Sultan Muhammed'in hâcib'i (beğlerbeği) olmuş ve kendisinden sonra oğulları bir müddet *Zencan*'ı idare etmişlerdir. Sultan Mes'ud'un ölümü ve ertesi yıl Sultan Sancar'ın kendi kavmi olan *Oğuzlar*'a esir düşmesi, Selçuklu hânedanının kudret ve şevketinin kırılmasına sebeb olmuştur.

Son Selçuklu sultanı Tuğrul 586 (1190) yılında Kızıl-Arslan tarafından yakalanarak, Âzerbaycan'daki *Beylekan* civarında Kihran adlı bir kaleye hapsedilmişti. Kızıl-Arslan'ın iki yıl sonra öldürülmesi üzerine *Âzerbaycan*'daki *Türkmen* beğlerinden Anası-Oğlu b. Mahmud, emîrlerden Bedrud-din Dizmarî ile birleşerek Tuğrul'u kaleden çıkardı. Bedrud-din ordu kumandanı, Anası-Oğlu da emîr bâr oldu. Bu iki emîr 3 000 kişilik bir ordu hazırlayıb *Irak*'a yürüdüler. *Kazvin* civarında Kızıl-Arslan'ın yeğeni Kutluğ-İnanç ile yapılan bir savaşta Kutluğ-İnanç'ın 12 000 kişilik ordusu bozuldu ve kendisi de kaçtı (588=1192). Bu zafer üzerine Sultan Tuğrul *Hemedan*'a geldi ve tekrar Selçuklu tahtına geçti. Müverrih Râvendî Tuğrul'un o zaman şu rübâiyi söylediğini yazar:

> "*Kimsenin bana yardım ettiğini sanma*
> *Kılıç zafer kazandı, talih uyanmıştı*
> *Etrafımdaki kullardan yalnız vefayı*
> *Anası-Oğlu Mahmud ve Dizmarî gösterdi*".[400]

Emîr Anası-Oğlu b. Mahmud hakkında başka hiç bir bilgi yoktur. Onun *Irak Oğuzları* beğlerinden Anası-Oğlu'nun soyundan geldiğine dâir de bir delile sahib değiliz.

Celâl ud-din Harizm-Şah *Âzerbaycan*'a geldiğinde (1225), *Errân*'daki *Türkmenler* pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı. Öyle ki onların çokluğunu göstermek için "karınca sürüsü" veya "çekirge bu-

399 *Ahbâr ud-devlet is-Selcukiyye*, s. 182.

400 *Rahat us-sudur*, s. 369, türkçe tercümesi A. Ateş, II, s. 339; ayrıca Reşid uddin, *Selçuklular kısmı*., yay. A. Ateş, s. 189; *Ahbar ud-devlet is-Selcukiyye*, s. 182.

lutu" sözleri kullanılmıştır[401]. Bu esnada *Errân*'daki *Türkmenler*'in mühim bir kısmının başında Emîr Husam ud-din Kılıç-Arslan bulunuyordu[402]. Fakat az sonra gelen *Moğollar*, *Muğan* ve *Errân*'daki *Türkmenleri* buradan çıkardılar[403]. *Türkmenler* *Anadolu*'ya gittiler. *Moğollar*'ın gelişinden Celâyirliler devrine kadar olan zamanda *Âzerbaycan* ve *Errân*'da *Türkmenler*'in yaşadığına dâir bir kayda rastgelinmemesi, buralardaki *Türkmenler*'den pek çoğunun *Türkiye*'ye göçmüş olduğunu gösteriyor.

9- Irak ve el-Cezîre:

Bu ülkede de *Türkmenler* bilhassa *Musul* bölgesinde yaşıyorlardı. Sultan Muhammed Tapar ve oğlu Sultan Mahmud zamanlarında *Basra*'da büyük emîrlerden Ak-Sungur ul-Buharî'nin vekili olarak Sungur ul-Bayâtî adlı bir emîr vardı. Mutadın hilâfına bu emîrin kavmî hüviyeti belirtilmemiş olduğundan el-Bayâtî nisbesinin bizim *Bayat* boyundan geldiği hususunda şüphe etmek câizdir. Fakat bu kelimenin başka bir şekilde izahı da pek mümkün olmuyor. *Bağdad*'ın güney doğusunda *Badaraya* vilâyetine bağlı *Beyat* kasabasının adı ancak XIII. yüzyıldan itibaren görülebiliyor. Bahsedilen emîr zamanında *Basra*'da *İsmailiyye Türkleri* ve *Bulduklu Türkleri* (الاتراك البلدقية) gibi askerî zümreler vardı. *İsmailli Türkleri*'nin başı Gız-Oğlu? (غز غلى) ve *Bulduklu Türkleri*'nin başı da Sungur-Alp adlı bir emîr idi. Bu devir kaynaklarında Gız-Oğlu ismi sık sık geçmektedir. Meselâ Muhammed Tapar'ın büyük emîrlerinden ve oğlu Mahmud'un atabeyi olarak başka bir Gız-Oğlu vardı. Bunlara Sultan Mes'ud devri emîrlerinden diğer bir Gız-Oğlu'nu da ilâve edebiliriz. Bu kelimenin Ğuzz-Oğlu, yani Oğuz-Oğlu şeklinde izah edilmesi şüpheli gibi görünmektedir. *Bağdad*'ta aynı devirde *Bekçiyye* emîrleri (امراء البكجية) vardı. Bunlar pek muhtemel olarak, şehirdeki *sultanlara* ve büyük emîrlere ait sarayların, köşklerin, kışlaların muhafazasına memûr askerlerin (bekçi) emîrleri olsalar gerektir.

Musul bölgesinde dirliği olan *Türkmen* beğlerinden biri olarak Kür-Yavı adlı bir emîri tanıyoruz. Kür-Yavı'nın Horasan adlı bir emîrin oğlu olduğu biliniyor. Kür-Yavı, Sultan Muhammed Tapar ve oğlu Sultan Mahmud zamanında aşağı *Zâb* kıyısındaki *Bevâzic* kalesi ve yöresinin sahibiydi. Sultan Mes'ud devrinde aynı

401 Nesevî, s. 374.
402 Aynı eser, s. 375, ayrıca s. 383.
403 Zekeriyya el-Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, *Beyrut*, 1380, s. 564.

yörenin Kür-Yavı'nın adını bilmediğimiz oğlunun elinde olduğu görülüyor.

Zengiler devletinin *Türkmen* emîrlerinden biri de Zeyn ud-din Ali-i Küçük idi. Zeyn ud-din Ali uzun yıllar *Musul* atabeğ devletinin işlerini dirayetle idare ettikten sonra (1167–1168'de) *Erbil*'e çekilmişti. Zeyn ud-din Ali, Beg-Tegin'[404] in, o da Muhammed adlı birisinin oğludur. Zeyn ud-din Ali'nin büyük oğlu ve ikinci halefi meşhur Muzaffer ud-din Gök-Börü (bozkurt) idi. Selah ud-din-i Eyyubî'nin eniştesi olan Gök-Börü bu devirdeki haçlı savaşlarının en yiğit emîrlerinden birisi olduğu gibi, yaptırdığı pek çok içtimaî eserler ve halka karşı gösterdiği şefkat ve yardımlar ile ünü her tarafa yayılmıştı[405].

10- Suriye:

463 (1070–71) yılında *Suriye*'ye *Nâvekiyye Türkmenleri* geldiler. Bunların Er-Basgan ile Anadolu'ya giden *Nâvekiyyeler* olduğu anlaşılıyor. Bu *Nâvekiyyeler*'in başbuğu Kızlı (?) idi. Kızlı'dan sonra Uvak-oğlu Atsız ve Şöklü adlı beğler geliyordu. Kızlı, Fâtimîler'in *Akkâ* valisi Bedr ul-Cemali'nin isteği üzerine *Suriye*'de yağmacılık yapan *Arablar*'ı kovdu. Bu *Nâvekiyyeler* davranışlariyle Sancar'ı yenib tutsak olan *Oğuzlar*'dan oldukça farklı görünüyorlar. Onlar yerlilerden çiftçiler temin ederek göçebe *Arablar* yüzünden harab olan *Remle*'deki toprakları işletmişlerdi. Satılan zeytin mahsülünden 300 000 dinar elde eden çiftçiler bundan, mirî hakkı olarak, *Nâvekiyyeler*'e 30 000 dinarını verdiler. Diğer taraftan *Nâvekiyyeler* şehirleri yağma etmekten ziyade hâkimiyetleri altına almak için zaptediyorlardı. Böylece Kızlı'dan sonra *Nâvekiyyeler*'in başı olan Atsız, *Kudüs*, *Dimaşk* (Şam) ve diğer yerleri fethedip buralarının hâkimi oldu. XII. yüzyılın başlarından itibaren *Nâvekiyyeler*'den bir daha bahsedilmiyor.

Selçuklu hükümdarı Melik-Şah, 470 (1077) yılında kardeşi Tutuş'u *Suriye* melikliğine tayin ettiğinde maiyyetine Bekçi-oğlu Afşin, Sandak, Dimlac-oğlu Muhammed, Tutu-oğlu ve (بريق) oğlu gibi değerli beğleri vermişti. Bunlar aynı zamanda *Anadolu*'nun fethinde mühim hizmetler görmüş beğlerden idiler. Büyük emîr Afşin'in âkibeti hakkında bir kayda rastgelinemiyor.

404 İbn Hallikân, (Vefayât *ul-â'yan*, *Kahire*, 1948, III, s. 277) bu ismin Bük-Tigin okunması gerektiğini söylüyor.
405 *Gök-Börü* hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Kök-Böri*, İ. A., VI, s. 885–892.

XII. yüzyılda, İmadeddin Zengi *Haleb* emîri olduktan sonra *Şehrizor-Erbil* bölgesindeki *Yıvalar*'ın mühim bir kısmını *Haleb* bölgesine getirmiş ve onlara haçlı ucunda dirlik vermişti. Bu *Suriye Yıvaları* başları Yaruk'a nisbetle *Yarukiyye* (Yaruklu) adıyle anılmışlardır. Emîr Bahaud-din Yaruk 564 (1168) yılında ölmüş ve kendisine oğlu Bedrud-din Doldurum (دلدرم) halef olmuştur. Bedrud-din Doldurum, Nureddin Mahmud ve Selâhud-din devrinin en seçkin emîrlerinden birisi idi. *Tell-Bâşir* ve *Tell-Hâlid* emîri olan Bedrud-din Doldurum, 611 (1214–1215) yılında ölmüş ve onun için *Haleb*'de "yas merasimi" yapılmıştır. Kendisinden sonra oğlu Feth ud-din, *Tell-Bâşir* emîri olmuştur. 615 (1218) yılında *Tell-Bâşir*, Selçuklu sultanı İzzud-din Keykâvus'un ordusu tarafından zaptolunmuştur. Fakat Selçuklu ordusu, öncü kuvvetinin yenilmesi üzerine, geriye dönünce burası da Melik ul-Eşref tarafından geri alınmış, fakat *Yaruklular*'a değil, *Haleb* hükümdarı el-Aziz'in adamlarına verilmiştir. Bundan sonra *Yaruklular*, siyasî ehemmiyetlerini kaybetmişler ve *Haleb* şehrinde oturarak kendilerine tahsis edilen dirlikler ile geçinmişlerdir.

XIII. yüzyılın birinci yarısında *Haleb* bölgesinde yaşayan *Türkmenler*'in başında Dudu-Oğlu ve Kongur (Kangar) adlı beğleri görüyoruz. *Moğollar*'ın *Anadolu*'yu hâkimiyetleri altına almaları üzerine *Suriye*'ye kalabalık bir *Türkmen* kümesi göç etti ki, aşağıda bu küme hakkında bilgi verilecektir.

11– Anadolu:

Malazgird savaşını takib eden 10 yıl içinde *Türkler Adalar Denizi* ve *Marmara*'ya kadar olan yerleri fethettiler. Fakat asrın sonlarında başlayan *Haçlı seferleri* sebebiyle başta *Batı-Anadolu* ve *Marmara* bölgeleri olmak üzere fethettikleri yerlerin mühim bir kısmını kaybedib *Orta-Anadolu*'ya çekilmek zorunda kaldılar. *Haçlı seferleri* dolayısiyle kuvvetlenen Bizans, *Türkleri Orta-Anadolu*'dan da atmak ümidine kapılmıştı. Ancak II. Kılıç-Arslan (1155–1192) 1176'da Bizanslılar'ı ağır bir bozguna uğratarak bu ümidi suya düşürdü. *Türkler* bu zaferden sonra yavaş yavaş Bizans aleyhine topraklarını genişletmeye başladılar. 1243 yılındaki *Köse-Dağ* bozgunundan önce kuzeyde ve güneyde denize ulaşılmış ve batıda da *Denizli* ve *Kütahya* ötesine kadar gidilmişti. Güney'de *Çukur-Ova*'daki Ermeni krallığı ise vergi ve asker vermeye mecbur edilmiş olmakla beraber, bu krallık, *Haçlılar*'ın desteği ile, yine *Tarsus*'tan *Gâvur-dağlarına* kadar uzanan bölgeyi elinde tutabilmiştir.

Selçuklu ailesinin atası Arslan, yukarıda görüldüğü gibi, *Oğuzlar*'ın kıralı idi. Oğlu Kutalmış da onlara dayanarak saltanat davasına girişmiş ve Kutalmış'ın oğulları ise *Anadolu*'daki fetihlerini Oğuzlar'a dayanarak yapmışlardı. Bununla beraber hânedanın bu kolu da, diğerleri gibi, memlük sistemini kabul etti. Çünkü, o zamanlar da bir hânedan için bu sistemin kabulü âdeta bir zaruret olarak görünüyor. Hânedanların bekası ve kuvveti buna bağlı idi. Her yerde önüne geleni mahveden *Moğol* kasırgası bu sistemi tam olarak tatbik eden bir devlet karşısında durmak zorunda kalmıştır.

Bununla beraber, *Türkiye Selçuklular*'ında yine devletin asıl dayandığı askerî kuvvet, hânedanın kendi kavmi, yani *Türkmenler* idi. *Türkmenler* bu ülkede göçebeliği bırakarak oturak yaşayışa geçmeye başladılar. Bunlar daha ziyade köyler kurarak veya çoğu metrûk eski köylerde sâkin olmak suretiyle yerleşiyorlardı. Selçuklu ordusuna dirlikli sipahi askerini verenler de bu yerleşenlerdir. Yerleşik hayata geçen *Türkmenler*'e bir müddet sonra artık *Türkmen* denilmiyerek *Türk* adı veriliyordu. Göçebe yaşayışını devam ettirenlerin her zaman fazla olmasına gelince, bunun en mühim sebebi *Âzerbaycan-Errân* ve *Orta-Asya*'dan bu ülkeye arkası kesilmeden vuku bulan göçlerdir. Bu keyfiyet yani devamlı göçler aynı zamanda Selçuklu devletinin *Haçlı seferlerinin* başlamasından sonra *Anadolu*'da varlığını devam ettirmesinde ve sonra *Yakın-Doğu*'nun en kuvvetli devleti durumuna yükselmesinde pek mühim bir âmil olmuştur. *Türk* göçebe unsuru, yani *Türkmenler* bilhassa uçlarda bulunuyorlardı; oralarda akıncı ve muhafız kuvveti olarak vazife gördükleri gibi, düşman topraklarında yurd tutmak suretiyle fetihleri kolaylaştırıyorlar ve bazan da kendileri fetihlerde bulunuyorlardı. Bizans ucunda yaşayan *Uç-Türkmenler*'inin ünü *Horasan*'a kadar yayılmış ve onlar Rumlar'a karşı yaptıkları başarılı savaşlar ile Müslim ve gayri Müslim bütün eserlerde yankılar yapmışlardır. Hattâ uç (sınır, hudud) kelimesinin anlamını bilmeyen bazı müverrihler bunu onların adı sanmışlardır. *Moğol* istilâsı üzerine çok sayıda gelen yeni unsurlar ile kuvvetlenen *Uç-Türkmenleri*, kendi başlarına, Selçuklu devletinin yeniden zapt edemediği, *Batı-Anadolu* ve *Marmara* bölgelerini açarak buralarda yerleşmişlerdir.

Doğu ve *Güney Doğu-Anadolu*'nun her bir bölgesi veya yöresi bir *Türk* hânedanının hâkimiyetinde idi. Bunların birbirleri ile münasebetleri umumiyetle dostça olmuş ve birbirlerinin hak ve hukukuna riayet etmişlerdir. Nitekim bu hânedanları içlerinden biri değil Selçuklar ve Eyyublular gibi, komşu devletler ortadan kaldırmışlar-

dır. Bu hânedanlara ait ikinci bir hususiyet de onların faaliyetlerinin mühim bir kısmını memleketlerinin imarına sarfetmiş olmalarıdır. Onların vücuda getirmiş oldukları içtimaî eserlerin bir çoğu zamanımıza kadar gelmiştir. Selçuklu devrinde *Doğu* ve *Güney Doğu-Anadolu*'daki *Türk* hânedanları hâkim bulundukları bölgenin *türkleşmesinde* ne derecede rol oynamışlardır, bu husus iyice bilinemiyor. Bu hânedanların başlıcaları şunlardı: *Erzurum* bölgesinde Saltuklular, *Erzincan* bölgesinde Mengücüklüler, *Ahlat*'da Ermen-Şahlar, *Mardin, Hısn-Keyfâ, Meyyafârikin* (bugünkü *Silvan*) de Artuklular, *Âmid (Diyarbekir)*'de İnal (Yınal) oğulları, *Bitlis-Erzen*'de Toğan-Arslan oğulları *Harput*'da ve *Muş*'da Çubuk ve oğlu. Bunlardan Artuk-oğulları, Toğan-Arslan oğulları, İnal-oğulları ve Çubuk'un kat'i olarak *Türkmen* olduklarını bildiğimiz gibi, Saltuklular'ın ve Mengücüklüler'in de aynı kavme mensup bulundukları şüphesizdir. Ermen-Şahlar'a gelince, bunlar bir *Türk* memlûk sülâlesi idi. Bu *Türkmen* hânedanları içinde en ünlüsünün Artuklular olduğunu biliyoruz. Artuklular Melik-Şah devrinin büyük kumandanlarından Artuk Beğ'den gelmişlerdir. Artuk Beğ'in babası Eksük'ün sâlâr (kumandan) ünvanını taşıması, onun âlelâde bir şahıs olmadığını gösteriyor. Artuklular ailesi *Türkmenler* arasında mümtaz bir mevkie sahib idiler. Artuk Beğ'in oğullarından Sökmen *Türk* geleneğince *Türkmenler*'i davet için oklar gönderdiğinde onlar bu davete büyük bir sevinç ile icabet ediyorlardı[406]. Artuklular'ın *Türkmenler* arasında asil ve mümtaz bir aile sayılmasında, onların Artuk ve Eksük beğlerden önceki atalarının da payı olsa gerektir. Bir müverrih, Artuklular'ı iki büyük *Türkmen* hânedanından (diğeri Selçuklular) biri olarak vasıflıyor. Bu hânedandan İl-Gazi ve Sökmen kardeşler ile yeğenleri Belek *Haçlı savaşlarının* tanınmış simalarındandır. Eyyublu devletinin kuruluşu *Kürdler*'e bir derecede ehemmiyet kazandırdı. Bu devletin *Doğu* ve *Güney Doğu-Anadolu*'da bazı yerlere hâkim olması bölgenin kavmî çehresine tesir yapmaktan hâli kalmamış ve *Kürdler* bu bölgelerde eskisine nisbetle daha geniş bir sahaya yayılmışlardır. Eyyublu ordusundaki *Türkler* ile *Kürdler* birbirlerinden hoşlanmamakta idiler. Bu hûsumet zamanla *"Ekrâd"*'ın tasfiyesine yol açtı. Selâhuddin-i Eyyubî tarafından Kudüs'ün fethi dolayısı ile yazılan manzumelerde *Kürdler* değil, fakat *Türkler* öğülmektedir. 1185 yılında *Güney Doğu-Anadolu*'da kalabalık bir *Türkmen* kümesi zuhur etti. Bu *Türkmenler* umumiyetle *Musul-Rakka* ve

406 Buradan okumak: davet etmek, okuntu: davet hediyesi.

Urfa dolaylarında kışlıyorlardı. Bu *Türkmenler*'in birden bire meydana çıkmış gibi görünmeleri onların buraya bu esnada *Horasan*'dan gelmiş oldukları kanaatini veriyor. Gerçekten yukarıda görüldüğü gibi, Harizm-Şahlar'dan Sultan-Şah'ın 568 (1173)'de *Oğuzlar*'ın elinde bulunan *Serahs*'ı ele geçirmesi üzerine *Merv-Serahs* bölgesinde kalabalık sayıda yaşayan *Oğuzlar* dağılmışlardı. Bu sebeble bu *Türkmenler* dağılan *Horasan Oğuzları*'nın batıya gelmiş bir kolu olabilir. Bu *Türkmenler* sayıca kalabalık olup, yaylak ve kışlak için geniş bir bölgede gidib geldiklerinden tesirlerini her tarafda hissetirmekte idiler. Bunların başında Rüstem adlı bir beğ vardı. Mezkûr yılda (1185) bu *Türkmenler* ile *Kürdler* arasında, *Kürdler*'in yol kesiciliği veya bir *Türkmen* düğününe katılmak istemelerinden kıyasıya bir vuruşma başladı. Kartallar ile leyleklerin çarpışmalarını andıran bu vuruşma, bilhassa *Cezîret ibn Umar* (bugünkü *Cizre)* yöresinde başlamak; *Musul, Diyarbekir, Ahlat, Suriye, Malatya* bölgelerine ve hâttâ *Âzerbaycan*'a kadar yayılmak üzere, geniş bir sahada cereyan etti. Daima görüldüğü gibi, birinci sınıf savaşçılar oldukları söz götürmeyen *Türkmenler*, her yerde *Kürdler*'i ağır yenilgilere uğrattılar. Öyle ki Süryanî Mihail'e göre, *Suriye* ve *Irak*'ta *Kürd* ırkı tamamiyle ortadan kalktı. Kürdler'e yataklık eden ve *Türkmenler*'e tutsak düşen 20 000 *Hıristiyan* da para ile satıldı. Bu *Türkmenler*, yaylağa çıktıklarında *Gürcistan*'a da akınlar yapıyorlardı. Onlardan mühim bir kısmın sonra Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın oğlu *Sivas* vâlisi Kutb ud-din Melik-Şah'ın hizmetine girdiği ve Frederik Barbaros'un *Almanları* ile savaştığı anlaşılıyor. Selçuklu devrindeki *Türkmenler*'in tarihine aid verilen bu geniş hülasa burada sona ermektedir. Bu hülâsadan şu sonuçlar çıkarılabilir:

Oğuzlar veya *Türkmenler*, Selçuklu devletini kurdukları gibi, bu devletin genişlemesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Daha devletin kuruluşuyla başlayan ve sonuna kadar devam eden hânedan âzası arasındaki saltanat mücadelesine, emîrlerin isyanlarına, hükümdarlar ile kendi kavmi arasındaki anlaşmazlıklara ve savaşlara rağmen, *Türk* hâkimiyetinin devamlı olmasında onlar pek mühim bir âmil olmuşlardır. *Orta-Asya*'dan gelen göç dalgaları *Türkmenler*'i daima takviye ediyordu. Selçuklular'dan başka, *Fars*'taki Salgurlular, Berçem oğulları, Kıfçak oğulları, Kara-Belililer, Yaruklular, Şumla oğulları, Beğ-Tiginliler, Artuklular, İnal-oğulları, Toğan-Arslanlılar, Saltuklular ve Mengücüklüler onlara mensup idiler. *İran*'da Selçuklu hânedanının ortadan kalkması onların siyasî ehemmiyetini gölgelememiş, belki de arttırmıştır.

12- Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen'de Türkmenler:

"Oğuz ili köçüb yürümedük yol barmu
İvin tutub olturmadık yurt barmu"
(*Şecere-i Terâkime*, s. 62)

Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un, Emîr Esed ud-din Şîr-Kuh kumandasında *Mısır*'a gönderdiği kuvvetler arasında mühim sayıda *Türkmenler* de vardı. Bilhassa 564 (1169) yılındaki üçüncü seferinde Şîr-Kuh'un kumandasındaki orduda 6 000 Türkmen'in bulunduğu görülüyor. *Mısırlılar* bu *Türkmenlere Ğuzz* demekte idiler[407]. Bu nereden gelmektedir? Bunlar *Yakın-Doğu*'ya yeni geldikleri için mi, bu adla anıldılar, yoksa eski bir gelenekle, yani Atsız'ın kavminden oldukları için mi onlara *Oğuz* denildi, bu husus bilinemiyor. Anlaşıldığına göre bunlardan bir kısmı 568 (1172–1173) yılında Selah ud-din-i Eyyubî'nin kardeşi Takiyud-din Ömer'in memlûku Kara-Kuş kumandasında *Mısır*'dan *Tarablus*'a gelerek burayı ve *Mehdiyye*'den mâda, *İfrikiyye*'yi göçebe *Arablar*'ın yardımı ile fethettiler. Sonra bunlardan bir bölüğün, *Kuzey Afrika* ve *Güney İspanya*'ya hâkim olan Muvahhidler'den Ebû Yusuf Yakub'un hizmetine girdiği görülüyor. Gerek bu hükümdar, gerek halefleri zamanında onlardan bazıları mühim mevkilere çıkarılmışlardır. Meselâ *Oğuz* emîrlerinden, Şaban'a *İspanya*'da bir dirlik verilmişti ki, bu dirlik 7 000 dinar gelir getiriyordu[408].

Mısır'a gelen *Türkmenler* arasında Resûl lâkabı ile anılan Muhammed oğlu Hârun adlı bir *Türkmen* beği de vardı. Resûl, *Biçek* (بيجك) adlı bir *Türkmen* oymağına mensup idi. Bu Türkmen oymağı hakkında hiç bir bilgiye sahib değiliz. Selah ud-din-i Eyyûbî kardeşi Tûran-Şah'ı 569 (1173–1174)'da *Yemen*'e gönderdiğinde Resûl'un oğulları da onun maiyyetine verildiler. Resûl oğulları *Yemen*'de mühim hizmetlerde bulundular ve gitgide daha büyük mevkilere yükseldiler. Bunlardan Nureddin, Eyyubî hükümdarı Melik Mes'ud 626 (1228–1229) yılında *Mekke*'de ölünce, *Yemen*'de hükümdarlığını ilân etti. Bu ülke 859 (1455) yılına kadar onun oğullarının elinde kaldı. Resûl oğulları'nın baş şehri *Zebîd* idi. Bu *Türkmen* hânedanı halka karşı şefkat göstermeleri ve imar faaliyetlerinde bulunmaları ile *Yemen* tarihinde iyi bir hâtıra bırakmışlardır[409].

407 Ebû Şâme, *Ravzateyn fi ahbârı devleteyn*, I, s. 158.

408 *İbn ul Esîr*, XI, s. 174–175, 211, 234–235; Abd ul-Vahid - el Merrakuşî, yayınlayan Dozy, Leyden, 1881, s. 210.

409 El-Hazrecî, *Kitabu'l- ukûd il- lû'lu'yye fi tarih-id-devlet is-Resûliyye*, (GMS), Leyden, 1906, s. 27, 74; *Müneccim-Başı*, II, s. 655–660.

D. MOĞOL İSTÎLÂSINDAN SONRA TÜRKMENLER

Moğol istilâsının en mühim sonuçlarından biri de Orta *Asya* Türk etnoğrafyasını değiştirmiş olmasıdır. *Uygur*, *Karluk*, *Kıpçak* ve diğer bazı *Türk* kavimleri, bu istilâ neticesinde çözülerek kavmî hüviyetlerini kaybettiler. Bunlar ile *Moğol* teşekküllerinin birleşmesinden yeni kavimler meydana geldi ki, bunların dili *Türk* ve siyasî mâzileri *Moğol* idi. Meşhur Timur bunun tam bir örneğidir. Böylece bugün *Orta-Asya*'daki *Özbek*, *Kazak*, *Kara-Kalpak*, *Doğu-Türkistan Türkleri*, bu karışma ve kaynaşmadan meydana gelmiş yeni kavimlerdir.

Moğol istilâsı, İslâm âleminin çehresini de tamamiyle değiştirdi. Halîfesiyle, memlûk ordusuyla, parlak kültürü ve zengin ticarî hayatiyle eski âlem ortadan kalktı. *Moğol* istilâsından sonra meydana gelen yeni âlemde *Türk* kültürü mühim bir mevki aldı. Bu ise, *Anadolu*'da olduğu gibi, *Mâvera un-nehr*'de, *Âzerbaycan*'da *Türk* nüfusunun eskisine nisbetle çok yoğunlaşmış bulunması ile ilgilidir. Yalnız bu hususta *Anadolu* diğer *Türk* ülkeleri arasında en başta geliyordu. *Türk* dili, Osmanlı imparatorluğunda XVI. yüzyılda rakibsiz bir duruma gelmişken, artık *Türkistan* denilen *Mâvera un-nehr*'de XX. yüzyılın başlarında dahi farsça halâ resmi dil olarak kullanılıyordu.

1- Hazar - Ötesi Türkmenleri:

Moğol istilâsı üzerine *Mâvera un-nehr*, *Horasan* ve *Âzerbaycan*'da yaşayan *Türkmenler*'in pek çoğu *Anadolu*'ya geldiler. Bunlar istilânın önünden kaçmışlardı. *Mangışlak*'ta X. yüzyıldan beri yaşamakta olan *Oğuzlar* bu istilâdan pek müteessir olmadılar. Çünkü, yurdları *Mangışlak* istilâ sahası üzerinde olmayıp kenarda kalıyordu. Bununla beraber, onlar ilk önce Altın-Ordu hanlarına, sonra da *Hive*'de oturan hanlara tâbi oldular. *Mangışlak*'taki *Türkmenler*'in mühim bir kısmı *Salur* boyundan idi. Ebû'l-Gazi Han'ın *Şecere-i Terâkime*'sindeki bir kayda göre, Şah-Melik'in öldürülmesinden dolayı başgösteren

dağılma üzerine[410] *Oğuzlar*'dan pek önemli bir küme *Mangışlak*'a gitmiştir. Bu *Oğuz* kümesinin içinde her boydan olmakla beraber, çoğunluğunu *Eymür, Döğer, İgdir, Çavuldur, Karkın, Salur* ve *Ağar* boylarına mensup kollar meydana getiriyordu. *Mangışlak*'a giden bu *Oğuz* kümesinin başında yine aynı müellife göre, Kılık (قیلق) Beğ, Kazan Beğ ve Karaman Beğ vardı[411]. *Mangışlak*'taki *Salurlar*'ın *İçki (İç) Salur* ve *Taşkı (Dış) Salur* olmak üzere iki kola ayrıldıkları biliniyor. *Türkmenler*, XVII. yüzyılda Yomut, Ersarı, Teke ve Sarık gibi büyük *Türkmen* topluluklarının *Salurlar*'dan çıktığına inanıyorlardı[412]. Eğer bu iddia doğru ise, bugünkü *Türkmenistan Türkmenleri*'nin ezici çoğunluğunun aslında *Salurlar*'dan olduğunu kabul etmek icab eder[413]. Halbuki *Salurlar*'dan önemli kolların da batıya göç etmiş olduklarını biliyoruz[414].

Mangışlak'ta *Çavuldur (Çavundur)*'lardan da pek mühim bir kol bulunuyordu. Bu *Çavuldurlar* ile *İğdir* ve *Soynacılar*'a mensup bir zümre Rus Çarı Petro zamanında *Kalmuklar* tarafından *Kuzey Kafkasya*'ya götürüldüler. Bunların nüfusları 1912'de 15 534 olarak hesab edilmiştir. Kafkasya'ya götürülen bu türkmenler uzun müddet *Orta Asya*'daki eldaşları ile münasebetlerini kesmemişler ve Mahdum Kulu'yu onlar da büyük şâirleri olarak tanımışlardır.[415] Yaşadıkları bölgenin adiyle "*Stavrapol Türkmenleri*" denilen bu *Türkmenler* varlıklarını zamanımıza kadar muhafaza etmişlerdir. X. yüzyıldan beri *Mangışlak* yarımadasında yaşıyan *Türkmenler*, bilhassa *Nogaylar* ve *Kalmuklar*'ın saldırışları sonucunda bu yurdlarından göç edip, *Balhan* ve *Horasan*'a gelmişlerdir. XIX. yüzyılda artık orada hiç bir *Türkmen*'e rastgelinmiyordu. *Balhan* ve *Horasan* bölgelerindeki *Türkmenler* seyyahlara asıl yurdlarının *Mangışlak* olduğunu

410 *Şecere-i Terâkime*, s. 61.

411 Ebû'l-Gazi bu kaydı da *Câmi ut-tevârih*'ten alınmış görünüyorsa da elimizdeki nüshalarda böyle bir ifade yoktur. Bu nüshalarda yeri boş bırakılmış bir beğin 1000 atlı ile *Ceyhun*'un orta yatağında yurd tuttuğu, Kutluğ Beğ, Kazan Beğ ve Karaman Beğ'in onun oğulları olduğu söylenmektedir.

412 *Aynı eser*, s. 69, 72, 73.

413 1863 de *Türkmenler* arasında bir seyahat yapan meşhur Türkolog A. Vàmbèry, 196500 çadır olarak hesap ettiği bütün *Türkmenler*'den *Salurlar*'ı 10000, *Er Sarıları* 50000, *Sarıklar*'ı 10000 ve *Tekeler*'i, 60000 ve *Yomutlar*'ı 40000 çadır olarak gösterir ki *(Travels in central Asia*, s. 309), bunların toplamı 170000 ediyor.

414 İkinci Bölümde *Salur* boyu bahsine bk.

415 Bu *Türkmenler* hakkında, V. Barthold, *a History of the Turkman people, Four studies on the history of central Asia, tercüme eden* V. ve T. Minorsky, *Leiden*, 1962, s. 157–159.

söylemişlerdir ki,[416] onların ezici çoğunluğu için bu söz bir gerçektir. *Şecer-i Terâkime*'de *Balhan* dağlarında eskiden beri oturan *Türkmenler* olarak *Oklu, Göklü*, ve *Sultanlı* oymakları zikrediliyor.[417] "*Oklu Türkmeni* XVI. yüzyıla ait Safevî kaynaklarında *Eymür (Eymir), Salur* ve *Göklenler* ile birlikte geçer. Bunların hepsine birden *Yaka Türkmeni* veya *Sayın Hanlı Türkmenleri* deniliyordu. *Türkmenler*'in büyük şâiri Mahdum Kulu'yu çıkarmış olan *Göklenler, Gürgen (Curcan)* ırmağının yukarı yatağında yaşıyorlardı. Bunların kabilevî bir birlik teşkil etmedikleri görülüyor. Bu kümede (Vàmbèry'ye göre 12 000 çadır), az nüfuzlu *Beğ-Dili, Bayındır, Kayı ve Eymür* gibi boylara mensup oymaklar görülmektedir.[418] Buradaki *Kayı* obası Osmanlı hânedanının kendi boylarından olduğunu biliyordu[419].

Şecere-i Terâkime'de,[420] *Belh*'in batısında, *Andhoy* çevresinde yaşayan *Ali-Eli Türkmenleri*'nin aslı kul, yani köle olan bir yabancının oğlundan geldikleri söyleniyor. Halbuki XIV. yüzyılın ikinci yarısında *Merv* civarındaki *Mâhân*'da Ali Beğ adlı oldukça kudretli bir beğ vardı.[421] Yine *Şecere-i Terâkime*'ye göre,[422] *Hızır-Eli*, Ali'nin kardeşi Hızır'dan, *Kullar oymağı* Ali'nin diğer kardeşi İk (yahut) Eyik)'den, *Kara-İvli (Evli)* ler de yine Ali'nin kardeşlerinden *Kaşğa*'-dan inmişlerdir. Bu durumda burada geçen *Kara-İvliler*'in bu addaki *Oğuz* boyunun bir kalıntısı olduğu düşüncesi zayıflıyor. Gerçekten *Anadolu*'da da zamanımızda *Kara-Evli* adlı bir oymağa rastgelinmiş ise de, bunun da menşei şüphelidir.[423]

Kara-İvliler, yine *Şecere-i Terâkime*'ye göre,[424] *Amu-Suyu*'nun kıyısında ve *Acı-Deniz (Hazar Denizi)*'in yakınında oturmakta olup, toprakları verimsiz ve sayıları da azdı. Aynı eserde *Balhan*'daki "*Teveciler*", "*Eski Halk*" oymaklarının da *Türkmen* olmayan kimselerden türedikleri yazılıyor. Bütün bunlar ve diğer tarihî bazı deliller *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasına zamanla, *Çağatay, Özbek* ve sair uluslara

416 Vàmbèry, aynı eser, s. 325.

417 s. 61.

418 Vàmbèry, aynı eser, s. 306; Mes'ud Keyhan, *Tarih-i coğrafya-i mufassal-ı İran*, 1311 ş., II, s. 102–103, 309; R.R. Arat, *Göklen maddesi*, İ.A., IV, s. 809–811.

419 A. Burnes, aynı eser, III, s. 199.

420 s. 75.

421 Barthold, *a History of the Turkman people*, s. 131.

422 s. 74–76.

423 *Kara-Evli* bahsine bk.

424 s. 76.

mensup oymakların, ailelerin ve şahısların girmiş olduklarını gösteriyor. Biz XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu *Türkmenler* arasında *Celâyir* oymağının bulunduğunu biliyoruz ki, bu oymak aslen *Moğol* olup, evvelce *Çağatay* ulusuna dahildi.

Hazar - Ötesi Türkmenleri'nin başlıca hangi boylardan geldikleri sorusuna gelince, bu hususta, ehemmiyetlerine göre şu isimleri zikredebiliriz: *Salur, Çavuldur (Çavdur=Çavundur), İğdir, Yazır, Eymür (Eymir), Karkın.* Bunlar *Balhan* ve *Horasan* bölgelerine *Mangışlak*'-tan gelmişlerdir. Onlar arasında görülmüş olan çok daha az ehemmiyetli diğer boylar ise *Bayındır, Beğdili* ve *Kayı*'dır. *Üç-Oklar*'ın *Boz-Oklar*'a nazaran nüfusça daha fazla oldukları da bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Türkmenler, bütün seyyahlarca *Orta Asya*'daki *Türk ellerinin* en savaşçısı olarak vasıflanmış olmakla beraber bir devlet kurmak şöyle dursun, *Noğay* ve *Kalmuklar*'a bile mukavemet edemedikleri gibi, nefret ettikleri *Özbekler*'e de yüzyıllar boyunca vergi vermeğe mecbur kalmışlardır. Halbuki *Anadolu*'daki *Türkmen* topluluklarından devlet kurmayan kalmamıştı. *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin siyasî bir birlik meydana getirememeleri, onların yerleşik hayata geç intibak etmelerine ve bugün parçalanmış bir duruma düşmelerine sebeb olmuştur. Şimdi onların büyük çoğunluğu (bir milyon kadar) *Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*'nde yaşamakta, bazı mühim toplulukları da *İran* ve *Afganistan* devletlerinin teb'ası arasında bulunmaktadır

Ebû'l-Gazi'nin eserinden öğrendiğimize göre, XVII. yüzyılda *Türkmenler*'in elinde birçok *Oğuz-nâmeler* görülmekte idi. Bu *Oğuz-nâmeler'in* muhtevaları hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Çünkü, hiç birisi elimize geçmemiştir. Yalnız şu kadarını biliyoruz ki, bu *Oğuz-nâmeler*'de de Dede-Korkut ve Salur Kazan ile ilgili bahisler bulunmakta idi.[425]. Bu *Oğuz-nâmeler'e Cami'üt-Tevârih*'in kaynak olup olmadığı hususunda katî bir şey söylemek mümkün değildir.

Oğuz-nâmeler XIV. - XVII. yüzyıllar arasında *Harizm*'den *Rumeli*'ne kadar bütün *Oğuz Türklüğü*'nün yaşadığı yerlerde söyleniyor ve okunuyordu. Bu, bütün *Batı Türklüğü*'nde müşterek bir gelenekti. XVII. yüzyıldan itibaren bu *Oğuz-nâmelerin* yerini *Kör-Oğlu destanı* aldı. Kör-oğlu, XVI. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında *Bolu* sancağının *Gerede* kazasında, buyruğunda bulunan bir kaç yüz adamla haydutluk

425 III. Bölüme bk.

yapmağa başlamış bir yiğit idi; anlaşıldığına göre müteakiben bu işi *Tokat-Sivas* arasındaki *Çamlı-Bel*'de devam ettirmiş ve ihtimal sonra büyük Celâlî hareketlerine katılmıştır. Âşıklar daha XVII. yüzyılın başlarında onun yiğitliklerinden bahseden destanlar okumağa başlamışlardı. Bu destan *Türkiye*'den *İran*'a gitmiş ve oradaki *Türkler*'in de en çok sevdikleri destanları olmuştur. Sonra *Kör-Oğlu destanı Hazar-Ötesi Türkmenleri*'ne ulaşmış ve onlar da bunu millî destan olarak benimsemişlerdir. Fazla olarak, Ferhad ile Şirin, Tâhir ile Zühre, Kerem ile Aslı gibi halk hikâyeleri de *İran* ve *Anadolu Türkleri*'nde olduğu gibi, onların da en sevdikleri hikâyelerdi. Böylece, mezhebî münaferete rağmen, *Oğuz eli*'nin üç ayrı yerde (*Anadolu, İran, Hazar-Ötesi*) bulunan toplulukları arasında yeni ortak kültür mahsülleri meydana gelmiştir ki bu, pek dikkate şâyân bir husustur. *Hazar-Ötesi Türkmenleri*, siyasî bir varlık gösterememişlerse de, Mahdum Kulu gibi, büyük bir şâir yetiştirmişlerdir. XIX. yüzyılda *Türkiye*'deki son *Türkmen* oymaklarının da Dadal-Oğlu, El-Beğli-Oğlu ve Gündeşli-Oğlu gibi, tanınmış şâirleri olduğunu biliyoruz. Bu münasebetle *Türkmenler*'in her zaman ve her yerde daima millî şâirler yetiştirmiş olduklarını belirtmek lâzımdır.

2– İran:

İran'a gelen *Moğollar*'ın gayet iyi yetiştirilmiş ve mükemmel teşkilâtlı bir orduları olduğu gibi, tecrübeli memurların başında bulunduğu bir büroya da sahiptiler. Bu büroda *Uygur yazısı* ve 12 *hayvanlı Türk takvimi* kullanılıyordu. *İran*'da *Uygur* yazısı *Moğollar*'dan sonra bırakıldı ise de *12 hayvanlı Türk takvimi* son asra kadar kullanılmakta devam etti. Çünkü bu takvim güneş yılı esasına dayandığından malî mevzuata uygun geliyordu. Bu divanda yazı dili olarak *moğolca*'-nın yanında *türkçe*'nin kulanıldığı hükmünü verdirebilecek bazı deliller vardır. Devletin dayandığı *el (ulus)*, hâkim kümeyi meydana getiren *Moğol* unsuru ile onların maiyyetinde bulunan *Türkler*'den müteşekkildi. *Moğol* unsuru, *Celâyir, Suldus, Bisuut, Sünit, Kurulas* ilh... olmak üzere asıl *moğol* ulusuna mensup boyların obaları ile *Tatar, Kireyit, Uyrat* ve sâire gibi *moğolca* konuşan kavimlerin kollarından meydana gelmişti.

Türkler'e gelince, bunların pek mühim bir kısmını *Uygurlar* teşkil ediyordu. *Uygurlar* yalnız devlet memuru ve din adamı olarak değil, mühim sayıda asker olarak da gelmişlerdi. *Uygurlar*'dan başka *Kıpçak Karluk, Küçey* ve sâire gibi diğer *Türk* kavimlerine mensup çok sayıda unsurlar da vardı. Bunların bir kısmı *Moğol* hanları ve beğleri-

nin maiyyetleri ve askerleri arasında bulunmakta idiler. Böylece *İran Moğolları* arasında başlıca iki dil konuşuluyordu: *moğolca* ve *türkçe*. *Moğolcı*'nın, gittikçe ehemmiyetini kaybetmekle beraber, XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar konuşulduğu muhakkaktır. İlk *Moğol* hanları Hulâgü, Abaka ve hattâ Argun'un türkçe bildikleri şüphelidir. Gazan ve haleflerinin bu dili öğrenmiş oldukları anlaşılıyor. Esasen, *Moğollar* arasındaki *Türk* unsurunun ehemmiyet kazanması da bu hükümdar ile başlar. *Moğollar*'ın *İslâmiyeti* kabulleri ile türkleşmeleri arasında yakın bir münasebetin mevcudiyeti görülüyor. Her halde ikisi bir birine tesir etmiş olsa gerektir. Ulcaytu (1304–1316) zamanında başta *Uygurlar* olmak üzere, *Türkler* mühim mevkilere geçtiler. *Uygurlar*'dan Sevinç Aka, Ebû-Said'in atabeği ve beğlerin başı idi. Onun kardeşi Öğrünç de, bir *Uygur tümeninin* başında, nüfuzlu emîrlerden biri olarak görünüyor. Diğer büyük *Uygur* emîrlerinden biri de asîl bir aileye mensup bulunan Esen (İsen) Kutluğ idi. İlhanlı devletinin çökmesinden sonra *Anadolu*'da bir devlet kuran Eretna'nın da *Uygur Türkleri*'nden olduğunu bunlara ilâve edebiliriz. Eretna'nın ağabeyisi Turumtaz da Gazan ve Ulcaytu'nun emîrleri arasında bulunuyordu. Bu hükümdar zamanında Ali-Kuşçu ve kardeşleri Bayıtmış ve İl-Basmış ve diğer bazı emîrlerin de *Kıpçaklar*'dan olduğu görülüyor[426].

Gazan Han Müslümanlığı devletin resmî dini yapmış olmakla beraber, kavminin mâzisine ve geleneklerine bağlı bir hükümdardı. *Moğollar*'ın tarihini iyi bilen Pulat Cinsang'ın anlattıklarını zevkle dinliyordu. Kısa süren hanlığı esnasında devletini tensik için tedbirler alırken, *Türk* ve *Moğollar*'ın tarihlerinin yazılmasınıda emretmişti. İslâm müellifleri, umumiyetle *Moğollar*'ı *Türkler*'den bir kavim saymışlar ve bazan onları *Türk* olarak vasıflamışlardır. Dış benzerlik ve *Moğollar* arasında pek çok Türk bulunması onlardaki bu kanaatin başlıca sebebleri olsa gerektir. Gazan Han'ın sarayında da böyle bir fikir mevcut idi. *Câ-mi ut-tevârîh*'te bu fikrin tam olarak aksettirildiği görülüyor. *Türk* ve *Moğol* ensabı, bir birinden ayrılmış olmakla beraber, *Türk* adı altında aynı bölümde incelenmiş, bu arada *Oğuzlar*'ın ensabına da geniş bir yer verilmiştir[427].

Ebu-Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümünden sonra *Moğol* kudreti kırıldı. *Moğollar* arasında, bozkırlarda olduğu gibi kanlı

426 Bu hususta tafsilât için: F. Sümer, *Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihine umumî bir bakış*, *Belleten*, XXI, sayı 83, s. 427–447.

427 Bu hususta Üçüncü Bölüme bk.

ve uzun bir iç mücadele başladı. 1277 yılında *Moğollar Anadolu*'nun fiilen idaresini ellerine aldıktan sonra bu ülkede mühim sayıda bir *Moğol* kuvveti bırakılmıştı. Bu kuvvetin başında merkezden tayin edilen bir emîr vardı. İkinci büyük *Moğol* kuvveti de merkezi *Musul* olan *Diyarbekir* vilâyetinde bulunuyordu. Bu kuvvetin mühim bir kısmını kalabalık *Moğol Uyrat* boyu meydana getiriyordu.

Ebû-Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine İlhanlı tahtına çıkarılan Arpagaun'u (kısaca Arpa), *Diyarbekir* vâlisi Uyrat Ali Pâdişah tanımadı; Musa adlı bir şehzadeyi han ilân ederek Arpa'nın üzerine yürüdü. Arpa-Han yenilib öldürüldü ve yerine Musa geçirildi. Ali Pâdişah devlete hâkim oldu. Fakat Ali Pâdişah'ın ikbal günleri çok sürmedi. *Anadolu* umumî vâlisi olan Celâyir Şeyh Hasan, mühim bir kuvvetle gelerek iktidarı Ali Pâdişah'ın elinden aldı (1337). Böylece *İran*'a *Anadolu*'dan ikinci bir küme daha gelmiş oldu. Celâyir Şeyh Hasan da karşısında yaman bir rakip buldu. Bu, Ulcaytu ve Ebû-Said'in beğlerbeğisi meşhur Suldus Çoban Beğ'in torunu ve Demir-Taş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan idi. Küçük Şeyh Hasan, *Anadolu*'da bulunuyordu. Şeyh Hasan'ın ortaya çıkması ile iki büyük ve asil aile karşı karşıya gelmişlerdi. Mücadeleyi Küçük Şeyh Hasan kazandı ve Büyük Şeyh Hasan'ı *Bağdad* ile yetinmeğe mecbur etti (1339). Anlaşılacağı üzere artık *İran*'ın siyâsî mukadderatına *Anadolu* hâkim olmağa başlamıştı ki bu, XVI. yüzyıla kadar devam edecektir. Yani *İran*, *Rum-eli* gibi, kavmi bakımdan *Anadolu*'nun bir uzantısı halini aldı. Bu keyfiyet *Moğol* istilâsı üzerine *Anadolu*'da mühim bir nüfusun yığılmış olmasından ileri geliyor. Küçük-Şeyh Hasan'ın ordusunda kalabalık sayıda *Anadolu Türkmenleri* de vardı. Şeyh Hasan'ın halefi ve kardeşi Melik Eşref'in gözde emîrlerinden Beğcegiz, *Anadolu Türkmenleri*'nden olup, babası Çoban Sâlâr oğlu Hacı Mehdi idi. *Moğollar*'ın gelişi üzerine, *Âzerbaycan* ve *Errân*'da pek kalabalık bir halde yaşayan *Türkmenler*'in *Anadolu*'ya göç etmiş oldukları, yukarıda söylenmişti. Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zamanda bu bölgede *Türkmenler*'in bulundukların ait bugüne değin herhangi bir kayda rasgelinemiyor. Bununla beraber, *Türkmenler*'den bir çok zümrelerin *Moğollar*'ın tabiiyyetini kabul ederek *Errân*, *Muğan* ve *Âzerbaycan*'da, *Şehrizor-Hulvan-Dinever* bölgesinde *(Kürdistan)* yaşadıkları kabul edilebilir. *Moğol* devrinde *Sâve* ve *Âve* taraflarında *Halaç Türkleri*'nin yaşadıklarını biliyoruz. Bunlar oralarda varlıklarını zamanımıza kadar devam ettirmişlerdir[428]. *Sâve* şehri XIV. yüzyılın ortalarına doğru E-

428 *Kalaclar* hakkında, bk. F. Köprülü, *Halac maddesi*, İ.A., V, s. 109–116.

mîr Şeyh Hasan-i Karlığ'ın (قارلغ) eline geçmişti ki, buradaki *Karlığ* sözü, bu addaki *Türk* kavmini ifade etse gerektir. Yine Celâyir Sultan Ahmed devri emîrlerinden bir de Pîr Hüseyin-i Karluk'u (قارلق) görüyoruz ki[429], bunun, Emîr Şeyh Hasan-i Karluğ'un akrabası olması mümkündür.

Fars'a gelince burada Salgurlu hânedanı *Moğollar*'ın tâbiiyyetini kabul ederek varlığını 1286 yılına kadar sürdürdü. Bu bölgede bulunan *Türkler* (başlıca *Halaçlar* ve *Türkmenler)* Salgurlu devleti'nin ortadan kalkmasından sonra da kavmî varlıklarını devam ettirdiler.

Yine *Moğol* devrinde *Türkmenler*'den bir topluluk, *Kirman*'da (siyasî bir kuvvet olarak) yaşamakta idi. Aynı devirde başta *Yazırlar* olmak üzere *Türkmenler*'den bazı oymakların da *Horasan*'da yaşadıklarını biliyoruz.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında *Errân* ve *Muğan*'da *Türkmenler*'in *(Terâkime)* yaşadığını görüyoruz[430]. Bunlar arasında en varlıklı *Türkmenler Errân*'da yaşayan *Çobanlı Türkmenleri* idi[431].

Yukarıda bahsedilen emîrler arasındaki mücadele sonucunda İlhanlı İmparatorluğu parçalanarak bir takım küçük devletler meydana gelmişti. Bu arada *Türkmen Kara-Koyunlu* oymağı da durumdan faydalanarak gittikçe kuvvetini arttırıp *Musul-Erzurum* arasındaki bölgenin mühim bir kısmına hâkim oldu. XIV. yüzyılın sonlarına doğru onlar *Nahçivan*, *Hoy* ve diğer bazı yerler olmak üzere *İran*'ın uç vilâyetlerini ele geçirdikleri gibi, vakit vakit *Tebriz*'i dahi işgalleri altına aldılar. Yine bu esnada dahilî mücadeleden çok zahmet çekmiş olan *Uyratlar*, *Erbil* yöresinde yurd tuttular. Mehmet Saru adlı bir *Türkmen* beyi de *Şehrizor*'a hâkim oldu. Görmüş olduğumuz gibi *Şehrizor* bölgesi Selçuklu fethinden beri daima *Türkmenler*'in kalabalık halde yaşadıkları bir bölge idi. *Moğollar*'ın gelişi esnasında da (1231) Şems ud-din Sevinç adlı bir *Türkmen* emîri *Erbil-Hemedan* arasındaki yolu kontrolu altına almıştı. Bu *Türkmen* beği (قيشالوا) adlı bir oymağa mensuptu. Buyruğunda epeyce mühim bir topluluk bulunan Sevinç, *Erbil* emîri Gök-Börü'ye ait *Sârû* (سارو) adlı bir kaleyi de eline geçirmişti. Sevinç sonra 627 (1229-1230) yılında *Meraga*'ya yakın bir yerdeki çok müstahkem *Rûyin-dîz* kalesine de hâkim oldu.

429 F. Sümer, *Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihine umumî bir bakış*, s. 438–439.

430 Hâfız-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi ut-tevârih-i Reşîdî*, *Tahran*, 1317 ş., s. 190, 245; *Tarih-i Şeyh Uveys*, J.B. Van Loon, *Lahey*, 1954, s. 183.

431 Clavijo'nun İngilizce ve ondan yapılan türkçe tercümesinde geçen Çobanlı adının Çepni olduğu - bir şüphe üzerine - tesbit olunmuştur.

Fakat kendisi aynı yılda kuşattığı *Meraga*'da bir ok isabetiyle öldü. Sevinç'ten sonra *Rûyin-dîz* kalesini kardeşinin, onun da *Moğollar*'la yapılan bir çarpışmada ölmesi üzerine, kızkardeşinin oğlu elinde tutmuştur[432]. Yukarıda adı geçen Mehmet Saru'nun ikinci adıyla aynı addaki kale arasında bir münasebet olup olmadığı üzerinde bir şey söylenemiyor. Yalnız Mehmet Saru'nun buyruğundaki *Türkmen* oymağının kendisinden sonra *Sarulu* adıyla anıldığını ve bu oymağın zamanımıza kadar varlığını muhafaza ettiğini biliyoruz.

Kara-Koyunlu beği Kara-Yusuf XV. Yüzyılın başlarında *Âzerbaycan*'ı Timurlular'dan ve *Arab Irakı*'nı da Celâyir Sultan Ahmed'ten aldı. Bunun sonucunda *Doğu-Anadolu*'nun uc bölgesinde oturan *Türkmenler*'in mühim bir kısmı *Âzerbaycan*'a geldiler. Gelenler arasında asıl yurdu *Maraş* bölgesi olan *Ağaç-Eri Türkmenleri*'nden bir oymak da vardı ki, bu oymak *İran*'da zamanımıza kadar varlığını muhafaza etmiştir. *Kara-Koyunlular* sonra hâkimiyetlerini *Siistan*'a kadar uzattılar. Bu başarıları Kara-Yusuf'un küçük oğlu ve ikinci halefî Cihan-Şah elde etmişti. Cihan-Şah bize *türkçe* şiirler bırakmış, *Türk* hükümdarlarından biridir[433]. Onun *Tebriz*'de yaptırdığı *Gök-Mescit* de zamanımıza kadar gelmiştir. *Kara-Koyunlu* topluluğu başta *Âzerbaycan* olmak üzere *İran*'daki *Türkmen* ve *Türk* oymaklarının da katılması ile oldukça büyük bir *ulus* haline geldi. Bu ulusu meydana getiren başlıca boylar şunlardı: *Sa'dlu*, *Baharlu*, *Alpağut*, *Duharlu*, *Ağaç-Eri*, *Hacılu*, *Karamanlu*, *Çekürlü*. Bu boylar Kara-Koyunlu devleti yıkıldıktan sonra da varlıklarını uzun bir müddet devam ettirdiler.

Kara-Koyunlu hânedanına *Baranlu* denilmekte idi ki, bu adın nereden geldiği kesin olarak anlaşılmamıştır. Bunun gibi bu oymağın *Oğuz* boylarından hangisine mensup olduğu da bilinemiyor. Minorsky *Kara-Koyunlular*'ın *Yıva* boyundan geldikleri fikrindedir ki[434], şimdiki durumda en isabetli tahmin de bu, gibi görünüyor.

Kara-Koyunlular, kendi *kavmî* hususiyetlerini muhafaza etmekle ve *millî* an'anelerine bağlı kalmakla beraber devlet teşkilâtları umumiyetle selefleri Celâyirliler'inkinin aynı idi. *Kara-Koyunlular*'dan sonra *İran*'da hüküm süren diğer devletler de umumiyetle bu devletin teşkilâtına bağlı kalmışlardır.

432 *İbn ul-Esîr*, XII, s. 229.

433 V. Minorsky, *Jihan-Shah Qara-Qoyunlu and his poetry*, BSOAS, XVI, 2 *(Turkmenica* 9), s. 20 ve devamı.

434 *The Clan of The Qara-Qoyunlu rulers*, *Köprülü Armağanı*, s. 391–395.

Kara-Koyunlu ulusunun belli başlı oymaklarından biri olan *Baharlu* teşekkülünün mühim bir kısmı, Kara-Koyunlu devletinin yıkılması üzerine, Ak-Koyunlular'a boyun eğmiyerek *Horasan*'a göç etmişti. Bu oymak mensublarından bir çoğu oradan *Hindistan*'a gidib, Behmenî hânedanının hizmetine girdiler. Bunlardan Sultan Kulu, *Golkonda* (Dekkân)'da 1512 yılında istiklâlini ilân ederek *Kutub-Şâhîler* devletini kurdu. Kutub-Şâhîler hânedanından Muhammed Kulu ise *Haydar Âbâd* şehrini tesis etti ve hükümet merkezini oraya nakletti. Kutub-Şâhîler devleti 1098 (1687) yılına kadar sürdü. Bu hânedan mensupları da idare ettikleri yerlerde *İslâmlığı* kuvvetlendirmişler, *Dekkân*'ın bugün en büyük şehri olan *Haydar Âbâd* şehrini kurduktan başka, bir çok ictimaî eserler vücuda getirmişlerdir ki, bu eserleri bu gün de görmek mümkündür. Böylece *Türkmen* kavmi, diğer *İslâm* ülkelerindeki büyük tarihî rolünün yanında *Hindistan*'da da hâtıralar bırakmaktan geri kalmamıştır. Yine *Hindistan*'daki Babürlü imparatorluğunun büyük emîrlerinden bazıları da (Bayram Han ve oğlu Abdurrahim Han gibi) *Türkmen Baharlu* boyundan idiler.

Kara-Koyunlular'ın ezelî rakipleri *Ak-Koyunlular*, *Diyarbekir* bölgesinde yaşıyorlardı; beğlerinden Kara-Yülük Osman Beğ, merkezi *Âmid* olmak üzere bir beğlik kurdu. Torunu Uzun Hasan Beğ ise (ölm. 1478) Kara-Koyunlu Cihan-Şah'ı ve *Horasan-Türkistan* hükümdarı Ebû-Said'i yenerek, bu beğliği bir İmparatorluk haline getirdi. Bu Ak-Koyunlu İmparatorluğu *Erzincan*'dan *Horasan*'a, *Basra*'dan *Şirvan*'a kadar uzanıyordu. Böylece, beşinci defa olarak *Anadolu*'dan gelen bir kuvvet *İran*'a hâkim olmuştu. Uzun-Hasan Beğ az tanınmış büyük bir hükümdardır. Âdil, halka karşı şefkat ve merhamet hisleriyle dolu, ahlâkî değerlere bağlı bir insandı; kendisinden önce ihdas edilmiş bazı vergileri "bid'at" sayarak iptal etmiş ve vergilerin âdil bir şekilde tahsil edilmesi için bir kanunnâme vücuda getirmişti ki, bu kanun-nâme Safevîler devrinde de uzun bir zaman kullanılmıştır. Hasan Beğ, aynı zamanda *İran*'ın bazı bölgelerindeki kötü geleneklerin ortadan kaldırılması için de mücadele etmiştir; ilim adamlarına da çok itibar eder, huzurunda sık, sık ilmî mubahaseler yaptırırdı.

Hasan Beğ'in bugüne kadar iyice bilinmeyen bir tarafı da ken disinde belirli bir kavmî şuurun mevcudiyetidir. Hasan Beğ, kendisini *Anadolu Türkleri*'nin hükümdarı sayıyor ve Oğuz Han'ın soyundan gelmekle öğünüyordu. Bu arada *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin de kendi kavminden olduğunu biliyordu. *Ak-Koyunlu* oymağı *Oğuzlar*'ın

24 boyundan *Bayındır* boyuna mensuptur. Bununla ilgili olarak *Ak-Koyunlular* daha Hamza Beğ'den itibaren *paralarına, fermanlarına, bayraklarına, Bayındır* boyunun damgasını koydurmuşlardır. Osmanlı hânedanında *kavmî* şuurun canlanmasında Ak-Koyunlular'ın mühim bir rolü olduğu anlaşılıyor. Hasan Beğ, ibadet için okunmak üzere *Kur'an'ı türkçeye* tercüme ettirmişti; fakat o zamanki din adamlarının ve âlimlerin kendisini desteklememesi yüzünden bu teşebbüs muvaffak olamamıştır. Hasan Beğ'in bu hareketi gâliba *Türkler* arasında Cumhuriyet devrine kadar yapılmış ilk ve son teşebbüstür.

İl-Hanlılar'ın başlıca *Celâyir* ve *Suldus* boylarına dayandıkları ve büyük emîrlerin bu boylardan çıktıkları gibi, Ak-Koyunlular da başlıca *Pürnek* ve *Musullu* boylarına dayanmışlardır. Bu iki mühim boyu *Hamza-Hacılu, Kara-Hacılu, Emîrlu, İzzeddin-Hacılu* gibi ikinci derecede boylar takip etmektedir. *Ak-Koyunlular*'ın başaraları üzerine *Haleb Türkmenler*'i, *Dulkadırlı ulusu, Trabzon*'un güney batısındaki *Çepniler*'den katılmalar olmuş ve böylece büyük *Ak-Koyunlu eli* meydana gelmiştir. *Haleb Türkmenleri, Ak-Koyunlu ulusuna* Mansur Beğ'in buyruğunda *Avşar (Afşar)*'dan büyük bir oymağı, yine *Avşar*'dan *Kutbeğilüler*'i, *Bayatlar*'dan mühim bir kolu vermişti. Safevî devrinde, *Pürnek* ve *Musullular Türkmen* adı altında birleşerek varlıklarını bu devletin hizmetinde de devam ettirmişlerdir.

Safiyuddin-i Erdebilî'nin *sünnî* inançlara dayanarak kurmuş olduğu tarikat eskiden beri *Anadolu*'da bilinmekteydi. Safevî ailesinden Şeyh Cüneyd, *Erdebil*'deki *şeyhlik* postunu ele geçirmek için amcası Şeyh Cafer'e karşı giriştiği mücadelede muvaffak olamayınca *Anadolu*'ya gitti. Kendisi *şî'iliğe* mütemayil bir insandı. Şeyh Cüneyd, *Anadolu*'yu ziyareti esnasında köylüler ve göçebeler arasında Ali ve oğullarına karşı aşırı sevgi besleyen topluluklar gördü. Şî'iliği bu köylü göçebe ve *Türkler*'e dervişler telkin etmişlerdi. *Göçebe* ve *köylü Türkler*, batıl inançlara çok inanan ataları *Oğuzlar* gibi, bu çeşit adamlara meclûb kimseler idiler. Onlar bu kimselerin gizli kuvvetlere sahip olduklarını sanıyorlardı. Esasen *köylü* ve *göçebe Türkler*'i ziyaret eden, onlar ile daima temas ve münasebetlerde bulunanlar da dervişler ve şeyhlerdi; aralarında medreseden yetişmiş olan adamlar az olduğu gibi, şehir ve kasabalarda oturan medrese mensuplarının onlar ile temasları da pek zayıf idi. Kısaca *Türkiye*'de diğer *İslâm* ülkelerinde olduğu gibi, halkın çoğunluğunu teşkil eden köylü ve göçebeler medresenin tesiri dışında bulunuyorlardı. Diğer taraftan bu köy-

lü ve göçebelerin pek mühim bir kısmı vergi veren halk (raiyyet) durumunda idiler. Bunlar bu durumlarından memnun görünmüyorlardı. Fazla olarak Osmanlı devletinin devşirme teşkilâtı da gittikçe gelişmekte idi. Bunun ileride Selçuklu devrinde olduğu gibi, büyük buhranlar meydana getirmesi mukadderdi.

Şeyh Cüneyd, *Anadolu*'da birçok bölgelerde belki kendisinin de ümit etmediği bir tarzda hararetle karşılandı. Yaptığı geniş bir dolaşmadan sonra başına o kadar çok silâhlı adam topladı ki, Şeyh-Cüneyd bunların başında *Trabzon* şehrini muhasara dahi etti (1456). Bundan sonra Ak-koyunlu Hasan Beğ'in kız kardeşi ile evlenmemesi şöhretini ve taraftarlarının sayısını arttırdı. Hasan Beğ'in ona kız kardeşini vermesi ise rakibi Kara-Koyunlu Cihan Şah'a karşı Cüneyd'in, yardımını sağlamak gibi siyasî bir gaye ile ilgili idi. Şeyh Cüneyd taraftarları ile *Âzerbaycan*'a döndükten sonra Şirvan-Şah'ın ülkesinden geçerek *Çerkesler* üzerine bir akın yaptı. Cüneyd'in bu hareketi Şirvan-Şah'ı ürkütmüş ve kendisine haklı olarak Cüneyd'in ülkesini elinden almak gayesini güttüğü kanaatini vermişti. Gerçekten Cüneyd'in ülkeninden çıkıp gitmesini bildirmek üzere gönderdiği elçinin öldürülmesi üzerine yapılan savaşta Cüneyd de aynı âkibete uğradı. (1460). *Cerbezeli*, *cesur* ve *faal* bir insan olduğu anlaşılan Cüneyd'in, ölümünden biraz sonra Hasan Beğ'in kız kardeşinden bir oğlu oldu. Haydar adı verilen bu çocuğu Cüneyd'in *Anadolu*'lu *Türk müridleri* unutmadılar ve onun etrafında toplandılar. Hasan Beğ'in Cihan-Şah'ı yenerek *İran*'a hâkim olmasından sonra, Şeyh Haydar da dayısının yardımı ile *Erdebil*'deki *şeyhlik postuna* yerleşti. Bilhassa *Anadolu*'da geniş bir propaganda teşkilâtı kuruldu ve bu ülkenin her yerine halîfeler gönderildi. Böylece Haydar'ın taraftarlarının sayısı gittikçe artıyordu. Haydar bunların başında babası gibi *Çerkesler*'e karşı bir akında bulunduktan sonra, 1488'de babasının öcünü almak ve *Şirvan*'ı ele geçirmek için harekete geçti. Şeyh Haydar Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un müdahalesi olmasa idi, Şirvan-Şah'ı bertaraf edip ülkesini eline geçirecek idi. *Erdebil* şeyhi gönderilen bir Ak-Koyunlu kuvveti tarafından yenilerek öldürüldü (1488). Haydar'ın, Hasan Beğ'in kızı Alem-Şah Begüm'den doğan üç oğlu da *Fars*'taki muhkem *İstahr* kalesinde hapsedildiler.

Ak-koyunlu hükümdarı Yakub Beğ 1490 yılında genç yaşında öldü; oğulları küçük olduğu için hânedan âzası arasında saltanat mücadelesi baş gösterdi. 1492 yılında Ak-Koyunlu tahtına

çıkarılan Hasan Beğ'in torunlarından Rüstem Beğ, Sultan Yakub'un oğlu Bay-Sungur ile mücadelesinde Haydar'ın oğullarından faydalanmak için onları hapisten çıkardı. Kısa bir zamanda silâhlı müridleri Haydar'ın oğullarının etrafında toplandılar. Rüstem onların yardımı ile rakibini bertarafetti. Fakat Safevî müridleri'nin çokluğu Ak-Koyunlu hükümdarını ve beğlerini ürkütmüştü. Bu sebeble üzerlerine kuvvet sevkedildi. Yapılan çarpışmada Haydar'ın büyük oğlu Sultan Ali öldürüldü. Sultan Ali'nin kardeşleri İsmail ve diğerleri ise sâdık ve fedakâr müridleri tarafından *Gilân*'a kaçırıldı. Fakat *Âzerbaycan* ve *Anadolu*'daki müridler ile münasebetler kesilmemişti. Bu esnada *Ak-Koyunlular* arasındaki saltanat mücadelesi kesilmeksizin şiddetli bir şekilde devam ediyordu. Bu mücadeleden memleket harab oluyor, devlet gittikçe zayıf bir duruma düşüyor ve *Ak-Koyunlu* eli de maddeten ve manen çöküyordu. Nihayet 905 (1499-1500) de devlet ikiye taksim edildi. *Âzerbaycan*, *Errân* ve *Diyarbekir* Elvend Beğ'e, *Acem* ve *Arab Irakları ile Fars* ve *Kirman* Yakub Beğ oğlu Murad'a verildi. Dahilî mücadelelerden memleket harab ve halk perişan bir duruma düşmüştü.

Türk tarihinde, hânedana mensup şahısların vilâyetlerin idaresine gönderildiklerini biliyoruz. Yine tarihimizde hükümdarın ölümünü müteakib hânedan azası arasında saltanat mücadelesinin çıkmaması nâdir görülen bir vâkıadır. Hattâ, hânedan azasından biri hükümdar olduktan sonra da akrabaları tarafından rahat bırakılmıyordu. Bu meselede *Türkler*'de hâkim olan telâkki *"hak kuvvetlinin"* düsturudur. Bu telâkki *Türkler İslâm* olduktan sonra da değişmeyerek eskisi gibi devam etti. Fâtih gibi bir hükümdarın bile bu telâkkiye bağlı kaldığı, ancak hükümdarlık makamını eline geçiren oğluna *"nizâm-ı âlem için"* kardeşlerini öldürmek hakkını verdiği malûmdur.

Tarihimizde saltanat veraseti işinin sıkı bir kaideye bağlanmaması devletin başına kuvvetli şahsiyetlerin geçmesine imkân veriyorsa da yapılan mücadeleler *Türk* devletlerinin gelişmelerini önlediği gibi, daha mühim olarak da onların zayıflama ve yıkılmalarında en baş âmili teşkil ediyordu.

İşte, Ak-Koyunlu devletinin yıkılmasında da bu hususun pek mühim bir âmil olduğu görülüyor.

Türkiye'ye gelince, dirayetsiz bir hükümdar olduğu şüphe götürmez olan II. Bayezid, bu yıllarda devlet işlerini büsbütün paşalara bırakmıştı. *Beğlerbeğiler* ve *sancak beğleri* ve onlardan sonra gelenler

bulundukları yerleri istedikleri gibi idare ediyorlar ve birçok bölgelerde halka baskı yapıyorlardı. Harekete geçmek için bundan daha müsait bir zaman olamazdı. Bu sebeble *Gilân*'da bulunan Şeyh-Haydar'ın oğlu İsmail, yanındaki sâdık birkaç kişi ile oradan ayrıldı ve müridlerini toplamak için *Erzincan* yöresindeki *Saru-Kaya* yaylağına geldi (905=1500). Şah İsmail *Saru-Kaya*'dan adamlar göndererek müridlerini yanına gelmeğe davet etti. Bu davet üzerine köylü ve göçebe *Türkler*, görülmemiş bir sevinçle her taraftan bölük, bölük onun katına geldiler. Hattâ bu münasebetle *Dulkadır* ilinde gerdeğe girmek üzere bulunan bir gencin dâvet haberinin gelmesi üzerine sevinçle *Erzincan* yolunu tuttuğu anlatılır. Şah İsmail her taraftan koşup gelen müridlerinin başında *Âzerbaycan*'a hareket etti. İlk hedef *Şirvan* idi. Şirvan Şah'ı kolayca mağlup eden Şah İsmail, Ak-Koyunlu hükümdarı Elvend Beğ ile karşılaştı. *Nahçivan* yöresinde yapılan savaşta (907 Ramazan=1502 Mart) Elvend ağır bir bozguna uğradı. Şah İsmail zaferden sonra *Tebriz*'e geldi ve orada hutbeyi 12 imam ve sonra da kendi adına okuttu. Bu suretle *şi'î* mezhebli Safevî devleti kuruldu (1502). Şah İsmail bundan sonra üstüste zaferler kazanarak 10 yıl içinde hâkimiyetinin sınırlarını *Ceyhun*'dan *Fırat*'a kadar uzattı; Ak-Koyunlu devleti ortadan kalktı ve *Horasan* da *Özbekler*'in elinden çıktı. Bu devletin kurulmasında ve bu suretle *İran*'da *şi'i* mezhebinin hâkim olmasında en büyük mes'uliyet Ak-Koyunlu hânedanının, sonra da Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'indir. II. Bayezid, ülkesinin yanı başında *İslâm* âlemini parçalayıcı *şi'î* mezhebli bir devlet kurulurken devrin en kuvvetli ordusuna sahib bulunduğu halde buna tamamen seyirci kaldığı gibi, kendi teb'asından binlerce kişinin bu devletin kurulmasına katılmasını da önlememiştir. Osmanlı müverrihlerinden İsfahanlı Hoca Muhammed'in torunu Hoca Sadeddin Efendi:

"Başına tâc aldı çıktı ol pelîd
İtti bîidrâk Etrâki mürid"

diyerek sözde Şah İsmail'i küçük düşürmek istemiştir. Gerçekten Safevî devletinin kurulmasında, XVI. yüzyıldan itibaren bilhassa menşeleri bakımından *Türk* olmıyan müelliflerin birçoklarınca *Etrâk-i bîidrâk (anlayışsız Türkler)* denilen *köylü* ve *göçebe Türkler*'in ihmal edilmesi, onlara ehemmiyet verilmemesi başlıca âmil olmuştur. Bu keyfiyet XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı devletinin başına *Anadolu*'da mühim gaileler açacaktır. Selçuklu devrinde de bu ihmalin ne acı sonuçlar verdiğini daha önce görmüştük.

Safevî devletinin kuruluşu *Türkiye*'deki *şi'iler* arasında öyle derin bir heyecan yaratmıştı ki, onlar birbirlerine *"şah"* sözü ile selâm veriyorlar, zahmetli yolculuğa katlanıp şahlarını ziyarete gidiyorlardı. Kendilerine şah yerine *Peygamber*'in merkadını ziyaret etmeleri tavsiye edildiğinde: "biz ölüyü değil, diriyi ziyarete gideriz" cevabını veriyorlardı. Yavuz Selim'in Şah-İsmail'e karşı büyük bir azimle giriştiği teşebbüs, *şi'iliğin Türkiye*'de daha fazla yayılmasını önlemiş, *Doğu-Anadolu*'yu Osmanlı devletine kazandırmış, Şah İsmail'in zaferler silsilesine son vererek onu derin bir ye'se düşürmüş ise de, bilhassa *Yeniçeriler*'in itaatsizliği, devlet erkânının onun kadar mes'elenin ehemmiyetini kavramamış olmaları yüzünden kesin bir netice vermemiştir.

Yukarıda verilen kısa bilgiden de anlaşılacağı üzere, Safevî devletini kuran unsur tamamen *Türkler*'den müteşekkildir. Bu unsurun ezici çoğunluğunu da *Anadolu*'lu göçebe ve köylü *Türkler* meydana getiriyordu. Şah-İsmail, yukarıda söylendiği gibi, *Erzincan* yakınında başına *Anadolu Türkleri*'ni toplayarak, buradan *Âzerbaycan*'a yürüyüp devletini kurmuştur. Bu keyfiyet, Safevî devletinin başlıca dayanağı olan boy ve obaların yurdlarının bilinmesiyle daha iyi anlaşılmaktadır. *Kızıl-Baş ulusunu* teşkil eden ilk kademedeki oymaklar şunlardır: *Ustacalı-Usta-Hacılu- (*Safevî eserlerinde *Ustaclu), Rumlu, Tekeli, Zulkadr, Şamlu, Afşar, Kaçar*. Bunlardan *Ustacalular Sivas-Amasya* bölgesinden gitmişti. *Rumlular*'ın, *Tokat-Amasya, Çorum, Koyul-Hisar, Bayburt* ve *İspir* köylülerinden mürekkeb bir teşekkül olduğu görülüyor. *Tekeli*, adını *Teke* sancağı denilen *Antalya* bölgesinden almıştır. *Tekeliler* arasında *Menteşe (Muğla* bölgesi) köylülerinden de bir bölük halk vardı. *Zulkadr, Maraş, Elbistan, Yozgat* bölgesindeki *Dulkadırlı* ulusuna mensup bir boydu. *Şamlu*, yazın *Sivas*'ın güney taraflarında ve *Uzun-Yayla*'da oturan, kışın *Haleb* bölgesinde yaşıyan *Türkmenler*'in *Beğdili, Harbendelu, İnallu* gibi oymaklarının kollarından meydanda gelmiştir. Devletin kuruluşunda ve ilk devirlerde asıl mühim rolleri bu oymaklar oynamışlardır. *Afşar (Avşar), Dulkadırlu (İmanlu Avşarı), Haleb Türkmenler*'i *(Gündüzlü* ve *Alplu Afşarı)* ve *Ak-Koyunlu Afşarlar*'ından (daha önce *İran*'a gelen ve *Kuh-Gilûye*'de oturan *Mansur Beğ Afşarları)* teşekkül etmiştir. *Kaçar (Kacar)*'a gelince bu oymak XV. yüzyılın sonlarına doğru, Ak-Koyunlular devrinde, *Anadolu*'nun *Boz-Ok* (bugünkü *Yozgat)* bölgesinden gelmiş ve *Âzerbaycan*'da yurd tutmuştu. İkinci kademede bulunan teşekküllere gelince bunlar: *Varsak, Çepni, Cerid-Silsüpür, Turgutlu, Bayat, Bozcalu, Arabgirlu, Hınıs-*

lu, *Çemişgezekli* ve diğerleridir. Bunlardan *Varsaklar* ve *Çepniler*'in devletin kuruluşuna katıldıklarını biliyoruz. Birincilerin yurdu *Adana-Tarsus* bölgesinde, ikincilerinki de *Trabzon*'un güney batısında ve Camik'de idi. *Cerid-Silsüpür Dulkadırlu* elinden ve *Turgutlular Konya* bölgesinden gelmişlerdi. *Bayat* ise *Haleb Türkmenleri*'ne mensuptu. Diğerlerinin yurdlarını taşıdıklatı isimler gösteriyor. Safevî devletinin kuruluşuna katılmış, *Âzerbaycanlı* teşekkül olarak eskidenberi *Gence* ve *Berdaa* bölgesinde oturan *Karamanlı* teşekkülü ile *Tâlişler*'den bir zümre görülüyor [435].

Safevî devleti kurucusu Şah İsmail, 1525 yılında vefat etti. Onun çok cesur ve yaman bir savaşçı olduğunu biliyoruz; ana dili *türkçe* idi. Kendisi *farsça*'dan daha çok *türkçe* şiirler yazmıştır. Esasen Safevî devletinin ordusunda ve sarayında konuşulan mutad dilin *türkçe* olduğunu biliyoruz; *farç'a* daha çok yazı dili olarak kullanılıyordu. Hiç şüphe yoktur ki, Safevîler'in sarayı Selçukluların'kinden daha fazla *Türk* idi. Safevî devletinin teşkilâtı, selefi Ak-Koyunluların kinin aynı idi. Yalnız askerî teşkilâta Osmanlılar'ı takliden *topçu* ve *tüfekçi* sınıfları katılmıştır. Yine Osmanlılar'ı takliden Şah-Abbas zamanında (1587–1628) *Ermeni*, *Gürcü* ve *Çerkesler*'den müteşekkil bir *devşirme* kuvveti de vücuda getirilmiş ve mühim kumandanlıklar bu zümrenin mensuplarına verilmiş ise de bu sistem, adı geçen hükümdardan sonra gelişmiyerek gittikçe ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştır. *Kızıl-Baş ulusuna* mensup *Türkler*, bu devşirmelerden nefret ediyorlar ve onlara "*Kara-oğlu*" adını veriyorlardı.

Safevî devletinin kuruluşu başlıca şu sonuçları meydana getirmiştir:

1– *İslâm* âleminin ortasında bir *şi'î* dünyası vücuda gelmiş ve *İran* tecrit edilmiş bir duruma düşmüştür. Böylece bu ülkenin *İslâm* dünyasında her bakımdan *(siyasî, iktisadî* ve *harsî)* oynadığı mühim rol da sona ermiştir. Buna karşılık Safevî devleti *İran*'a uzun bir zamandan beri özlenen siyasî istikrar ve huzuru getirmiştir.

2– Safevî devletinin kurulması, *Türkiye* ile *Orta Asya* arasındaki hertürlü alâkâ ve münasebetlerin kesilmesine sebep olmuştur. *Safeviler*'in *İran*'ı, *Anadolu* ile *Türkistan* arasında âdeta bir demir perde haline gelmişti.

435 Bütün bu hususlarda, "Safevî devletinin kuruluşunda *Anadolu Türkleri*'nin rolü" adlı hazırlamakta olduğumuz bir inceleme yazısında tafsilâtlı bilgi verilmiştir.

3– *Safevî* hareketi *Anadolu*'dan altıncı, fakat en devamlı ve en kalabalık bir göç hareketine sebeb olmuştur. Bu göçler *İran*'daki *Türk* unsurunu kuvvetlendirerek bu unsuru bilhassa *Âzerbaycan*'da nüfusça da hâkim bir duruma getirmiş, buna karşılık, *Doğu* ve *Güney Doğu-Anadolu*'daki *Türk* unsurunu zayıflatmıştır. Şurası muhakkaktır ki, *Doğu-Anadolu Safevî* idaresinde kalsaydı, bir müddet sonra burada *türkçeden* başka hiçbir dil konuşulmıyacaktı. Osmanlı idaresi bu bölgedeki göçebe *Türk* unsurunu dahi yerinde tutamadı. Onların bir kısmı *İran*'a, bir kısmı da *Orta-Anadolu*'ya göç olmak zorunda kaldılar.

Bütün bunlara rağmen *Anadolu* ile *İran*'daki *Türkler* arasında kültür münasebetleri yüzyıllar boyunca devam etti. Bu hususta *ozanların* halefleri olan *âşıklar*, bilhassa büyük bir rol oynadılar. Kerem ile Aslı, Arzu ile Kanber, Şah İsmail, Âşık Garib gibi, *İran Türkleri* arasında teşekkül eden halk hikâyeleri *Anadolu Türkleri*'nin de halk hikâyeleri oldu. Buna karşılık Kör-Oğlu destanı *Anadolu*'da *İran*'a gitti ve bu destan onların da millî destanı haline geldi. Nasreddin Hoca fıkraları da, Kör-Oğlu destanı gibi, *Anadolu*'dan *İran*'a gitmiştir.

Safevî devletine son veren Nâdir-Şah dikkate şâyan bir şahsiyettir.

Nâdir-Şah (1736–1747), *İran*'dan *Afganlılar*'ı ve *Osmanlılar*'ı çıkardıktan sonra *Hindistan*'a kadar giden başarılı seferlerde bulunmuştur. Nâdir-Şah, *Afşar* boyunun *Kırklu* oymağından idi. Kendisinde *kavmî* duyguların çok kuvvetli olduğu görülüyor. Nâdir-Şah, *Osmanlı* hükümdarı I. Mahmud'a gönderdiği mektuplarda, Osmanlı hânedanının, kendi mensup olduğu *Türkmen* kavminin en büyük ailesi olduğunu söylüyor ve sık sık *kavmî* akrabalıktan bahsediyordu. *Osmanlı divanından* giden mektuplarda Nâdir'in bu duygusuna katılındığını gösteren bir ifadeye rastgelinemiyor. Pek muhtemeldir ki, ne Osmanlı hükümdarı I. Mahmud, ne de onun devlet ricali bu akrabalığın farkında değillerdi. Nâdir aynı zamanda *İran*'ın *şi'î* mezhebi ile *İslâm* âlemindeki tecrit edilmiş durumunu görerek meseleyi halletmek için, samimiyetle harekete geçmişti. Onun *sünniliğe* karşı meyli açıkça görülüyor. Hattâ hayatının feci bir şekilde sona ermesinde ondaki bu *sünnilik* temayülünün mühim bir âmil olduğu söyleniyor. Muhakkak ki *kavmî* duyguları kuvvetli, inkılâpçı olan bu büyük şahsiyeti derin bir gaflet içinde bulunan *Osmanlı* ricali takdir edememiştir.

İran'da siyasî birliği, aynı asrın sonlarında *Kaçar (İran* eserlerinde *Kacar)* hânedanı kurdu. 1925 yılına kadar hüküm süren bu hânedan,

İran'daki son *Türk* sülâlesidir. *Kaçarlar* kendilerini daima *Türk* hissetmişler, türkçe konuşmuşlar ve atalarının *İran*'a Hülâgü Han ile birlikte geldiklerine inanmışlardır. Yukarıda da yazıldığı gibi, *Kaçarlar*, XV. yüzyılın sonlarına doğru Ak-Koyunlular devrinde *Anadolu*'dan *İran*'a gelmişler ve *Âzerbaycan*'da yurd tutmuşlardı. Onların *Anadolu*'daki yurdları ise, *Boz-Ok (Yozgat)* bölgesi idi; XVI. yüzyılda başlıca üç oymaktan meydana gelmişti: *Şam Bayadı*, *Yıva* ve *Ağça-Koyunlu*. Bu duruma göre hânedan bu üç oymaktan birine *(Yıva?)* mensup olacaktır. *Kaçar* adına gelince, bunun, bu üç oymağın başında bulunan bir beğden geldiği muhakkaktır[436]. *Kaçarlar*'ı *Anadolu*'dan *İran*'a getiren belki de bu beğ idi.

Anadolu'ya *Malazgirt* savaşından (1071) sonra başlayan göçler, XIII. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. XIV. yüzyıldan itibaren göç hareketleri aksi istikamette yani *Anadolu*'dan *İran*'a yapılmaya başlandı. Görmüş olduğumuz gibi, bu ülkeye XIV. yüzyıldan itibaren *Anadolu*'dan gelen siyasî kuvvetler hâkim oluyorlardı. Bunlar başlıca *Uyrat* Ali Pâdişah, *Celâyir* Büyük Şeyh Hasan ve Çobanlı Küçük-Şeyh Hasan'ın başlarında bulundukları *Moğollar*, *Kara-Koyunlu*, *Ak-Koyunlu*. *Safevî* ailelerinin idaresinde olmak üzere, *Türkmenler*'dir. *Safevîler*'in devleti de, dayandıkları askerî zümre bakımından, *Kara-Koyunlular* ve *Ak-Koyunlular*'ınki gibi, Babür'ün gayet isabetli olarak vasıfladığı üzere, bir *Türkmen* devletidir. *Afşar* ve *Kaçarlar*'ın devleti de böyledir.

Bilhassa *Kara-Koyunlular*, *Ak-Koyunlular* ve *Safevîler*'in faaliyetleri sonucunda *İran*'a *Anadolu*'dan pek çok *Türk* gitti. Öyle ki, XVI. yüzyıldan itibaren *Batı-İran*, *Rum-eli* gibi, kavmî bakımdan *Anadolu*'nun bir uzantısı mahiyetini aldı. Böylece biz *Orta*, *Güney* ve *Doğu-Anadolu*'daki *Türk* oymaklarının kollarını, mezkûr asırdan itibaren *İran*'da da görmekteyiz. İşte bugün *Kuzey-Âzerbaycan*'da ve *İran*'ın *Güney-Âzerbaycan* ile diğer bazı eyâletlerinde yaşayan *Türk* unsurunun pek mühim bir kısmını *Anadolu*'dan gelmiş, bu köylü ve göçebe oymaklar teşkil etmiştir.

3– Moğol Devri ve Ondan Sonraki Zamanda Anadolu:

Moğol istilâsı üzerine *Anadolu*'ya *Türkistan*, *Horasan* ve *Âzerbaycan*'dan pek çok *Türkmen* geldi ve memleketin her tarafı bunlar

436 *Kaçar*'ın, şahıs adı olarak kullanıldığını bildiğimiz Karaçar'ın yeğnileşmiş bir şekli olması da muhtemeldir.

ile doldu. XIII. yüzyılın ortalarında, *Selçuklu* ülkesine yabancıların "*Türkiye*" ve "*Türkistan*" adını vermeleri, bu husus ile ilgilidir. Fakat *Türkistan*'dan yalnız *Türk* göçebe toplulukları değil, onun yanında, yarı göçebe ve yerleşik köylü-şehirli *Türk* unsurlarından da mühim nüfusun *Anadolu*'ya geldiği anlaşılıyor[437]. *Moğol* istilâsı sonucunda *Türkistan*'ın yaşanmıyacak bir duruma gelmesi bunda en mühim bir âmil olmuştur. Hattâ *İran*'dan da, aydınlardan, tâcirlerden ve sanatkârlardan mühim bir zümrenin geldiğini biliyoruz. *Anadolu*'ya gelen *Türkmenler*'in bir kısmı, bu ülkede kendi yaşayışlarına uygun yerler bulamamışlar, ormanlık ve dağlık yerlerde yurd tutmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bunların *Maraş* bölgesindeki ormanlarda yaşayanlarına *Ağaç-Eri* (Orman adamı) adı verildi[438]. Bu yaşamanın sonucu olarak *Ağaç-Eriler*'in torunlarının mühim bir kısmı ağaç işçiliği ile meşgul oldular. Bunlar *Tahtacı* olarak vasıflanan zümredir.

Türkmenler beraberlerinde *şeyh* ve *dervişlerini* de getirmişlerdi. Bunların *Müslümanlığı* sathî olup eski *Türk dinî* inançlarını kuvvetle taşıyorlardı. Bu *şeyhlerden* birisi, Baba İshak, *Malatya*'nın *Sumeysat (Samsat)* yöresindeki *Türkmenler* arasında yaşıyordu. Yanında birkaç müridi ile ibadet ve riyazet ile meşgul olan Baba İshak bu yaşayışı ve sözleri ile *Türkmenler* üzerinde büyük bir tesir yapıyordu. *Türkmenler*'in bu gibi şahsiyetlere eskiden beri korku ile karışık bir saygı ve bağlılık duyduklarını biliyoruz. Baba İshak, devrin hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile bir kısım devlet ricalinin dinî ve ahlâkî kaidelere aykırı bir hayat sürdüklerinden bahsederek *Türkmenler*'i ayaklandırdı. İşaret edildiği gibi, durumlarından memnun olmayan ve Baba İshak'ın *Peygamberliğine* inanan *Türkmenler* harekete geçtiler ve üzerlerine gönderilen *Selçuklu* kuvvetlerini bir biri arkasından yenilgilere uğrattılar. Baba İshak *Amasya* yakınında tutulup öldürüldüğü halde onlar peygamberlerinin yardım getirmek üzere göğe çıktığını söyliyerek hareketlerine devam ettiler. Nihayet, içinde *Frank* şövalyelerinden bir birliğin de bulunduğu *Erzurum* sınırındaki *Selçuklu* ordusu *Kırşehir* yöresinde, *Malye* ovasında Baba İshak *Türkmenleri*'nin çoğunu imha etti (1240). Bununla beraber Baba İshak'ın müridleri onun *bâtinî* inançlarını devam ettirdiler. Bunların ileri gelenlerinden *Horasan*'lı Hacı Bektaş, kendi adını taşıyan tarikatı kurdu. Bu ayaklanmanın gerçek sebebi, *Türkmenler*'in

437 Bu hususta: F. Sümer, *Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?*, *Belleten*, XXIV, s. 567–594.

438 Bu *Türk* topluluğu hakkında: F. Sümer, *Ağaç-Eriler*, *Belleten*, XXVI, s. 521–528.

iktisaden sıkıntı içinde bulunmaları ve onlara yalnız istismar edilen unsur gözü ile bakılmasıdır. Bu telâkki *Osmanlı* devrinde de devam etmiş ve bu devletin de başına birçok gaileler açmıştır. Bu hânedanlar siyasî faaliyetlerinin ilk zamanlarında eldaşları *Türkmenler*'den güzelce faydalanıyorlar, sonra kullardan müteşekkil hassa ordusuna sahip olunca onları hizmetlerinden ayırıyorlardı. Ancak müşkül bir duruma düştükleri zaman yeniden *Türk* oymaklarından istifadeyi düşünüyorlar, hattâ bazan onları *"evlâd-ı-fâtihân"* gibi sözleri ile okşuyorlardı.

1240 yılındaki Baba İshak ayaklanması *Selçuklu* devletinin manen nekadar zayıf bir durumda olduğunu göstermişti. Bunu anlayan *İran*'daki *Moğol* kuvvetleri kumandanı Baycu, 1243 yılında *Selçuklu* ülkesine yürüdü. *Sivas*'ın takriben 80 km. doğusunda bulunan *Köse Dağ*'da yapılan savaşta *Selçuklu* ordusu kendisinden sayıca az olan *Moğol* ordusuna utanç verici bir şekilde yenildi. Bu yenilgi üzerine *Selçuklu* devleti *Moğollar*'ın tabiiyeti altına girdi ve bir müverrihin ifadesiyle *çöküntü, düşkünlük* ve *feryat* devri başladı. *Selçuklu* tahtında bulunan hükümdarların liyâkatsızlıkları ve bir kısmı *İranlı* veya onların oğulları olan devlet ricalinin hiç bir ahlâkî kaide tanımayan ihtirasları yüzünden *Moğol* tahakkümü gittikçe ağırlaşmış ve *Moğollar* 1277 yılında *Türkiye*'nin idaresini fiilen ellerine almışlardır. Bu tarihten sonra *Selçuklu sultanları Moğol hanları*'nın alelâde tâbileri durumuna düşmüşler ve gittikçe ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Son *Selçuklu Sultanı* II. Gıyaseddin Mes'ud'un 1308 yılında *Kayseri*'deki ölümü memlekette her hangi bir heyecan yaratmadı. *Selçuklu* hükümdarları kendi hâkimiyetleri için olduğu kadar *Moğollar*'a karşı da en mühim kuvvet olan *Türkmenleri* etraflarına toplamak dirayetini gösteremediler; bilâkis, onlarla mücadeleye giriştiler ki bu da *Moğollar*'ın gittikçe hâkimiyetlerinin artmasına ve kendilerininkinin de zayıf bir duruma düşmesine sebeb oldu.

Anadolu'da *Moğollar*'a karşı mücadele eden biricik unsur *Türk* göçebe toplulukları yani *Türkmenler* idi. Daha önce de işaret edildiği gibi, *Türkmenler*, toprağa bağlanıb yerleşince bir müddet sonra kendilerine *Türkmen* denilmeyip *"Türk"* adı veriliyordu. Şehirlerde XIII. yüzyılın birinci yarısında epeyce *Hıristiyan* nüfusu vardı. Bunlar asrın ikinci yarısından itibaren ehemmiyetlerini kaybetmeğe başlamışlar ve XIV. yüzyılın birinci yarısında şehirlerde de azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Selçuklu hükümdarları ve yahut onlar adına iktidarı ellerinde tutanlar, göçebe unsuru ile yerleşik unsuru birleştirip *Moğollar*'a karşı

bir müdafaa kuvveti vücuda getiremediler. Bilâkis *Türkmenler*'e karşı *Moğollar*'a dayandılar. Baba İshak isyanı *Türkmenler*'in devlet idaresinden hiç memnun olmadıklarını açıkça ortaya koymuştur. Yoksul bir durumda oldukları anlaşılan bu *Türkmenler*, daima görüldüğü gibi, her halde tahsildarların haksız ve haşin muamelelerine de maruz kalmışlardır; *Selçuklu* sultanları'nın *Moğol* tabiiyyeti altına girmeleri üzerine devlete karşı büsbütün itaatsızlık gösterdikleri gibi, *Moğollar*'a da baş eğmediler. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Selçuklu* sultanları bunları itaat altına alacak bir kuvvete sahip değillerdi. Bu sebeble ilk *İlhanlı* hükümdarı Hülâgü (1256–1265), *Anadolu*'daki *Moğol* kumandanlarına *Türkmenler*'i tenkil etmeleri buyruğunu vermişti[439]. *Moğollar* bilhassa *Sivas* ve *Kayseri* bölgesindeki *Türkmenler* ile *Ağaç-Eriler*'e saldırdılar. *Moğollar* onlardan birçoklarını öldürdüler ve *Ağaç-Eriler*'e ağır bir darbe indirdiler ise de onların çoğu *güney*'e inerek *Memlûk* topraklarına sığındı[440]. İbn Şeddad[441] Sultan Bay-Bars (1260–1277) zamanında 40 000 evden ziyade *Türkmen*'in geldiğini, bunlara *Gazze*'den *Antakya* ve *Sis*'e (bugünkü *Kozan)* dek olan sınır bölgesinde yurd gösterildiğini, beğlerinin çoğuna *Haçlılar*'dan alınmış yerlerde dirlikler verildiğini söylüyor. Gerçekten hiç bir zamanda *Suriye*'de *Memlûk* devrinde olduğu kadar *Türkmen* toplanmamıştır. Mamafih bu *Türkmenler*'in çoğu bu ülkede daimî olarak yaşamıyorlar, yaz gelince *Anadolu*'ya çıkıp *Maraş* bölgesinde, *Uzun-Yayla*'da ve *Sivas*'ın güney taraflarında oturuyorlardı. Bu *Türkmenler*'den aşağıda yeniden bahsetmek üzere şimdi tekrar *Anadolu*'ya dönelim.

Her nekadar *Moğollar*, *Türkmenler*'i mağlûp etmekte iseler de, sarp yerlede yurd tutan *Türkmenler*'in faaliyetlerine bir türlü son veremiyorlardı.

Türkmen beğlerinden Şemseddin Mehmed Beğ, 1277 yılından önceleri *Erzincan* ve *Bayburt* çevresini hâkimiyeti altına almış ve *Trabzon* dağlarını kendisine dayanak edinmişti. Bu *Türkmen* beğinin *Sinop*'tan *Ayıntab*'a dek uzanan bölgede geniş ölçüde yağma ve tahriblerde bulunduğu bildiriliyor. *Moğollar* bir baskın ile Mehmed Beğ'i bozguna uğratmışlar, fakat bu defa da kendileri aynı şeyi (yani yağma)

439 Cl. Cahen, *Quelque textes négligés concernant les Turcomans de Rûm, Byzantion*, XIV, s. 131–139; F. Sümer, *Ağaç-Eriler*, s. 524.

440 Gösterilen yerler.

441 *Bay-Pars tarihi*, türkçe tercümesi Ş. Yaltkaya, (T.T.K.), *İstanbul*, 1941, 155, 171.

yapmaya başlamışlardır. Nihayet Abaka, Celâyir Toku'yu gönderdi. Tokuda bu *Türkmenleri* tenkil etti[442].

1277 yılında *Mısır-Suriye Türk memlûkleri* hükümdarı Bay-Bars başta iktidarı elinde tutan Muinud-dîn Pervâne olmak üzere *Selçuklu* devleti ileri gelenlerinin daveti üzerine *Anadolu*'ya yürüdü ve *Elbistan* ovasında yukarıda adı geçen Toku ve Tudaun'un kumandasındaki *Moğol* ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Meşhur Celâyir İlgey Noyan'ın oğlu olan Toku ile Suldus Sodun Noyan'ın oğlu Tudaun da savaş meydanında kaldılar. Bay-Bars *Kayseri'ye* geldi, fakat kendisini dâvet eden Pervâne ve diğer devlet ricali onunla işbirliği yapmayarak *Tokat*'a kaçtılar. Bay-Bars böyle bir hareketi beklememekteydi. Onu, elinden hiç bir şey gelmeyen halk ve *Türkmenler* desteklediler. Bu *Türkmenler*'in başında *Karaman-oğulları Türkmenleri* geliyordu. Bu *Türkmenler Ermenak* yöresinde yurd tutmuşlardı. Onların *Moğol* istilâsı üzerine *Errân*'dan ilk önce *Sivas* taraflarına gelmeleri ve orada Baba İshak ayaklanmasına katıldıktan sonra *Ermenak* çevresine göç etmiş olmaları mümkündür. Aileye adını vermiş olan Nureddin Sûfî (Sofu) oğlu Karaman, *İç-el* bölgesinde *Ermeniler* ile mücadele etmiş ve Aksarayî'ye göre[443] *Konya* yakınında 1261 de *Selçuk* kuvvetleri ile kanlı bir savaş yapmıştır. Bu ailenin *Afşar* boyundan olduğuna dâir Yazıcıoğlu'nun[444] ifadesinin doğru olması mümkün ve hattâ belki muhtemeldir. Bay-Bars'ın *Anadolu*'ya gelmesini fırsat bilen-Karaman-oğlu Mehmed Beğ *Konya* üzerine yürüdü (1277). Mehmed Beğ'in buyruğundaki *Türkmenler*, zamanın müverrihi tarafından "*kızıl börklü* ve *ayağı çarıklı*" olarak vasıflanıyor[445]. Mehmed Beğ *Konya*'yı zaptetti ve tarihlerin Cimri adını verdikleri bir Selçuklu şehzadesini tahta çıkardı. Mehmed Beğ de vezir oldu. İlk alınan kararlardan biri bundan sonra devlet dairesinde, sarayda, toplantılarda *türkçe*'den başka dil konuşulmaması hakkında idi[446] ki bu, *Türk* kültür tarihi bakımından mühim bir hâdisedir. Konuşulması istenmeyen dilin *farsça* olduğu muhakkaktır. Bu karar her halde yalnız Mehmed Beğ'in değil, o zaman sayısı epeyce fazlalaşmış bulunan aydın *Türkler*'in de duygusunu ifade etmiş olsa gerektir. Esasen bu esnada klâsik *Türk* edebiyatı da ilk mahsüllerini vermeğe başlamıştı.

442 *Mukâtebât-i Reşîdi*, yay. Muhammed Şefî, *Lahur*, 1945, XLVI mektub, s. 273–278. Mektub Muinuddin Pervâne tarafından yazılmıştır. Mektupların yayınlayıcısı rahmetli Muhammed Şefî', bu mektupta geçen Şemsuddin Mehmed Beğ'in *Karaman oğlu* olduğunu söylüyorsa da, mektuptaki yer adları böyle bir hükme imkân vermemektedir.

443 *Müsâmeret ul-ahbâr*, yay. Osman Turan, (T.T.K.), *Ankara*, 1944, s. 71. Çağdaş bir *Ermeni* kaynağına göre *Karaman Ermeniler* ile yaptığı bir savaşta aldığı yaralardan, çok geçmeden, ölmüştür (Cl. Cahen, *Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIII e siècle*, J. A., 1951, s. 344).

444 *Selçuk nâme*, *Topkapı Sarayı*, *Revan ktp.*, nr., 1390.

445 İbn Bîbî, *el-Evâmir-ul-Alâiyye fi'l-umûr il-Alâiyye*, (T.T.K.), tıpkı basım, *Ankara*, 1956, s. 696.

Mehmed Beğ *Türkmenler*'i istihfaf eden vezir Fahruddin Ali'nin oğullarını da yenerek durumunu kuvvetlendirdi ise de, *Moğollar*'ın gelmesi neticesinde *İç-el*'e çekilmeğe mecbur oldu. Gerçekten Bay-Bars'ın *Suriye*'ye dönmesi üzerine *Moğol* hanı Abaka mühim bir kuvvetle *Anadolu*'ya geldi. *Elbistan* savaşında öldürülen *Moğollar*'ın öcünü *Türk* halkından aldı ve *Kayseri*'den *Erzurum*'a kadar olan yerlerde katliâmlar, yağmalar ve tahribler yaptırdı ki, *Memlûk* müverrihleri öldürülenlerin 200 000 kişi olduğunu yazarlar[447]. Karaman-oğlu Mehmed Beğ'e gelince onun üzerine *Moğol* şehzadesi Kongurtay gönderilmişti. Mehmed Beğ *Moğollar*'a karşı yiğitçe müdafaaya girişti; fakat, bizzat çıktığı bir keşif hareketi esnasında *Moğollar*'ın ok yağmuruna tutularak iki kardeşi ile birlikte şehid düştü. İşte, *Konya*'da *Türk* dilinden başka hiç bir dilin konuşulmamasını isteyen Mehmed Beğ'in hayatı böyle hazin bir şekilde sona erdi. Bununla beraber Mehmed Beğ'in ölümü acı bir kayıb olmuşsa da *Karamanlılar*'ın kuvveti kırılmamış ve *Moğollar* ile mücadele azimleri zayıflamamıştı. Onlar *Anadolu Türklüğü*'nün *Tatarlar*'a karşı en mücadeleci unsuru olmuşlardır. Gazan Han *Karamanlılar*'ı, devletinin düşmanlarından biri sayıyor ve hâkimiyetinin batıya uzanmasında başlıca engel olarak onları görüyordu.

Mehmed Beğ'in hareketlerine bakılırsa, onun *Selçuklu* devletinin idaresini eline alarak *Moğollar*'ı memleketten kovmak gayesini güttüğüne hükmedilebilir. Bilhassa *Memlûkler*'den kuvvetli bir destek görse idi, başarıya ulaşması her halde imkânsız değildi.

Bizans ucuna gelince, bu uzun hudud bölgesinde *Türkmenler* eskiden beri kalabalık kümeler halinde yaşıyorlardı. *Moğol* istilâsı ve baskısı üzerine bu uc bölgelerindeki *Türkmen* kümelerinin nüfusları pek fazlalaşmıştı. Öyle ki, coğrafyacı İbn-Said[448] (ölümü 1274 veya 1286), bunlardan yalnız *Denizli* bölgesinde yaşayan *Türkmenler*'in 200 000 çadır kadar olduklarının rivayet edildiğini yazar. Bu *Türkmen*-

446 *İbn Bibi*, s. 696; Houtsma yay., s. 326.

447 Hattâ onlarda öldürülenlerin 500000 kişiyi bulduğu bir rivayet olarak kaydedilir.

448 *Kitâb bast il-arz*, Tetuan, 1958, s. 117–118.

ler Bizans topraklarına akınlar yapıyorlar, elde ettikleri tutsakları satıyorlardı. Bununla beraber bu *Türkmenler* hayatlarını yalnız akıncılık yapmakla geçirmiyorlar, yaptıkları kilimleri de harice satıyorlar, *Mısır'*a ve başka yerlere kereste gönderiyorlardı[449]. Barthold[450] bu *Türkmenler*'in kilim imali yapma sanatını *Orta Asya*'dan getirmiş olmalarının pek muhtemel olduğunu yazıyor. Bu *Denizli* (asıl adı: Doñuzlu) *Türkmenler*'i XIII. yüzyılın ikinci yarısında denize ulaşarak bugünkü *Muğla* bölgesinde *Menteşe* beğliğini kurdular. Selçuklu devletinin zayıflaması üzerinde *Denizli*'de İnanç-oğulları ve *İsparta* ile *Antalya* bölgesinde, yine *Türkmenler* tarafından Hamid-oğulları beğliği kurulmuştur.

Kütahya dolaylarında da mühim bir *Türkmen* kümesi vardı. 1277 yılında bu bölgede *Germiyanlılar*'ın yaşadığı görülüyor. Bunlar 1240 tarihinde *Malatya* bölgesinde bulunuyorlardı. Onlar bu tarafa *Moğol* baskısı üzerine 1260 tarihinden sonra gelmiş olsalar gerektir. *Batı-Anadolu*'nun diğer bölgelerini de, Aydın-oğlu Mehmed, Saru-Han ve Karsi adlı beğler açtılar ve Aydın-oğulları, Saruhan-oğulları *(Manisa* bölgesinde), Karasi-oğulları *(Balıkesir* bölgesinde) beğliklerini kurdular. Bu fetihler XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde sona ermişti. *Marmara* bölgesi ise *Söğüt* yöresinde yaşayan Osman Beğ ve oğlu tarafından alındı. Osman da bir *Türkmen* beği idi; babası Ertuğrul, oymağı ile birlikte *Söğüd*'e *Ankara* taraflarından gelmişti. Bunun *Moğol* baskısı üzerine 1277 yılından az sonra olması muhtemeldir. Osmanlı ailesinin atalarının *Anadolu*'ya gelişleri meselesine gelince, onların *Moğol* istilâsı sebebi ile -yaşamakta oldukları *Merv* yakınındaki *Mâhân*'dan[451]-*Anadolu*'ya geldikleri hakkında eski Osmanlı tarihlerinde bulunan rivayeti reddetmek için hiçbir sebeb yoktur

Uc Türkmenleri, Selçuklular'ın Haçlı seferleri'nden sonra bir daha ele geçiremedikleri *Batı-Anadolu* ile *Marmara* bölgesini kolayca fethettiler ve orada yerleştiler; o bölgeleri öyle türkleştirdiler ki, oraları XVI. yüzyılda *Anadolu*'da en az hıristiyan nüfusu bulunan yerlerin başında geliyordu. Başta Aydın-oğulları olmak üzere, bu *Türkmen* beğleri *türkçe* eser yazdırmak ve tercüme ettirmek suretiyle *Türk* kültürüne de hizmet ettiler. Orhan Beğ'in (1326–1359) divânında *türkçe*'nin resmî dil olarak kullanıldığını biliyoruz, *Konya*'da *türkçe*'den başka dil konuşulmamasını isteyen Karaman-oğlu Mehmed Beğ'in XIV. yüzyıldaki haleflerinin divânında *türkçenin* yazı dili olarak kullanıldığı üzerinde elimizde hiçbir delil yoktur.

Ebû Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (1335) *Moğollar* arasında şiddetli bir iç mücedale başladı. Bunun sonucunda *Anadolu* beğlikleri tam bir istiklâle kavuştular. Artık *Türkiye*'nin güneşli günleri başlamıştı. Memleket bolluk içinde, halk mes'ud idi. *Moğol* hâkimiyetinin ızdırablı devri geride kalmıştı. Bütün şehir ve kasabalarda başlarında "ahi" isimli reisleri bulunan esnaf ve san'atkâr dernekleri vardı. Bunlar silâhlı olup, beledî kuvveti temsil ediyorlardı; bütün gün çalışan dernek mensupları geceleri dernek merkezinde toplanarak sohbet ederler, türküler çağırıp raksederler idi. Bunların dernek merkezleri aynı zamanda misafirhâne hizmetini de görüyordu. Bir *Anadolu* şehrine uzak yakın yerlerden gelen yabancılar bu ahi odalarında pek sıcak bir konukseverlik görüyorlardı. Bu konukseverlik *Türk* olmayan yabancıları hayretler içinde bırakıyordu. Ahiler ortadan kalktıktan veya ehemmiyetlerini kaybettikten sonra şehir ve kasabaların ileri gelenleri konuk odaları tesis ederek bu geleneği devam ettirdiler. Köylerde ise ağaların, aynı gaye için odaları vardı. Hattâ bir ağanın bazan iki odası olup, bunlardan biri yoksul yolcular içindi. Bu yoksul yolculara son zamanlarda *kara misafir* deniliyordu. *Türklerde* en eski zamanlardan beri içtimaî yardım duygusunun çok kuvvetli olduğu bir vâkıadır ve bu, her zaman yabancıların dikkatini çekmiştir. Yemek üzerine gelen bir kimse mevkii, kavmiyeti ve dini ne olursa olsun, samimî bir şekilde yemeğe buyur edilir, eğer aç olduğu halde yemez ise bu, ayıb sayılırdı. Bu keyfiyet her halde yemek yenildiğini gören kimsenin, o yemekte bir hakkı olduğu telâkkisi ile ilgilidir.

Ahiler aynı zamanda siyasî bakımdan da ehemmiyetli bir zümre idiler. Yukarıda da işaret edildiği gibi, hepsinin silâhları vardı. Bellerinde ya bir yatağan, ya da bir saldırma bulunurdu. Birçok şehirlerin, hükümdar adına, ahiler tarafından idare edildiğini biliyoruz.

Anadolu'ya işgal kuvvetleri olarak gönderilmiş olan *Moğol*'lar başlıca *Tokat, Amasya, Çorum, Kır-Şehir, Kayseri* ve *Sivas* çevresinde yaşıyorlardı. Bunlara umumiyetle "*Tatar*" denilmektedir; bazı eserlerde de *Kara-Tatar* adı veriliyor. Bunlara *kara* sıfatının verilmesi, aralarında *Kuin* (moğolca: kara) *Tatarları*'ın bulunmasından mı, yoksa siyasî ehemmiyetlerini kaybetmiş olmalarından mı ileri gelmiştir? Bizce ikinci ihtimal çok kuvetlidir. Tahrir defterlerinde bunlardan bazı oymaklara "*Muğâl*" da denilmektedir. Bu *Tatarlar* artık tamamen *Müslüman* idiler. Bunların hepsi *Moğol* menşeli olmayıp,

449 Gösterilen yer.

450 *A Short history of the Turkman people*, s. 130.

451 XIV. yüzyıldan beri *Mâhân*'da mühim bir *Türkmen* topluluğu yaşamakta idi.

aralarında *Uygur* ve diğer *Türk* kavimlerinden mühim zümreler de vardı. 1337 yılında bu *Tatarlar*'ın başında Emir Eretna bulunuyordu. Eretna *Uygur Türkler*'indendi; iyi bir tahsil görmüştü ve arabçayı da fasih bir şekilde konuşuyordu. Eretna 1343 yılında, *Tebriz*'deki *İlhanlık* tahtına oturan Süleyman Han ve asıl iktidarı elinde tutan Çobanlı Emîr Şeyh-Hasan'ı yendikten sonra, *Orta* ve *Doğu-Anadolu*'nun mühim bir kısmına müstakillen hâkim oldu. İdaresi altında bulunan halkı, kendisine "Köse-peygamber" dedirtecek derecede adâletle idare etti (ölümü 1352). Halefleri, Eretna gibi dirayetli olmadıklarından iktidar onlara kadılık, vezirlik ve nâiblik yapan Kadı Burhaneddin'in eline geçti (1380). Kadı Burhaneddin *Oğuzlar*'ın *Salur* boyuna mensup olup, beşinci dedesi Mehmed, *Moğol* istilâsı üzerine *Harizm*'den *Anadolu*'ya gelmişti. Buna göre Mehmed *Mangışlak*'taki *Salurlar*'a mensup olmalıdır.

Burhaneddin *Türkiye* tarihinde eşi bulunmayan dikkate şâyân bir şahsiyettir. Tarihimizde ondan başka mülkî bir memuriyetten hükümdarlık mevkiine geçen başka bir şahsa rastgelinmez. Burhaneddin orta ve yüksek tahsilini *Mısır*'da yapmıştı. Hükümdar olduktan sonra, kış geceleri fıkha (İslâm hukuku) dâir bir kaç eser kaleme almıştır. Ayrıca üç dilde de şiirler yazıyordu. Bu müstesna şahsiyet, hizmetindeki beğlerden Ak-Koyunlu Kara-Yülük Osman tarafından bir çarpışmada öldürüldü (1397).

Timur *Anadolu* seferinden dönerken, otuz-kırk bin çadır olan *Kara-Tatarlar*'ı *Mâvera un-nehr*'e göçürmeye karar verdi. Kaynakların ifadesinden onun bu kararında kavmî duygusunun âmil olduğu şeklinde bir netice çıkıyor gibi isede gerçekte Timur bunlar ile kendi ulusunu takviye etmek ve onları Mâvera un-nehrin hudut bölgesinde yerleştirmek gayesini düşünmüştür. Timur, tıpkı sürek avında olduğu gibi, bunların çoğunu ordusu ile bir yay içine alarak zorla *Anadolu*'dan göçürdü. Halbuki bunlar, *Anadolu*'da rahat bir hayat sürüyorlardı; burada doğmuş ve büyümüşlerdi. Onun için bazı Timurlu kaynaklarda onlara "Kara Tatar Türkmenleri" deniliyordu; Kara Tatarlar yolda kaçmaya teşebbüs ettilerse de ağır bir şekilde cezalandırıldılar. *İspanyol* elçisi Clavijo'nun, *Damgan*'ın dışında gördüğü kafatası kuleleri bu zavallılara ait idi[452]. Bunların *Türkistan*'a götürülenleri Timur'un ölümünü takib eden karışıklık yıllarında *Anadolu*'ya kaçmak istemişlerse de bu teşebüslerinde muvaffak olamamışlardır.

452 Eserin ingilizce ve türkçe tercümelerinde Ak-koyunlular deniliyor ki, çok yanlıştır. Eserin en son ispanyolca yayınında daha doğru olarak: *Tartaros blancos* (Ak-Tatarlar) görülüyor (*Embajada à Tamorlàn*, yayınlayan F. Lopez Estrada, Madrid, 1943, s. 92, 123).

Kara-Tatarlar'ın az bir kısmı sağa ve sola kaçmak suretiyle *Anadolu*'da kalmıştı. Bunlar arasında, Selçuklu devrinde *Anadolu*'daki *Moğol* vâlilerinin en âdili olarak vasıflanan Kuin-Tatar Samağar Noyan'ın ailesi de vardı. Çelebi Mehmed *Samsun* seferinden dönerken *İskilib* yöresinde bu *Tatarlar*'ın bir kısmını görmüş ve onları, başları Minnet Beğ oğlu ile birlikte *Rum-eli*'ye göçürmüştür. Tahrir defterlerinde bu *Kara-Tatarlar*'ın şurada burada kalıntılarına rastgelinmektedir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında kalabalık sayıda bir *Çepni* kümesinin *Sinob* taraflarında yaşadığı görülüyor. Bunlar karışıklıklardan faydalanarak *Sinob*'u almak isteyen Trabzon-Rum imparatoruna karşı, şehri başarı ile müadfaa etmişlerdi. Bu *Çepniler*'in, *Samsun*'un doğusundan *Giresun*'a kadar uzanan ve *Canit (Canik)* denilen bölgenin fethinde mühim bir rol oynamaları ve *Ordu* bölgesinde kurulmuş bulunan Hacı-Emîrli beğliği'nin bunlara mensup olması muhtemeldir. 1381 yılında *Giresun*, Hacı-Emîrli Süleyman Beğ tarafından fethedilmiştir. Bu tarihte biz *Çepniler*'i *Tirebolu* önlerinde görüyoruz. Clavijo'nun seyahat-nâmesinden, *Çepniler*'in *Trabzon-Erzincan* arasında da kuvvetli bir varlık gösterdikleri anlaşılıyor[453]. *Trabzon* bölgesi, 1462 yılında Fatih tarafından açılmak sureti ile *Kuzey Doğu-Anadolu*'nun fethi tamamlanmıştır.

Daha önce de işaret edildiği gibi, XIII. yüzyılda *Suriye*'de kalabalık bir *Türkmen* kümesi yaşıyordu. Bu kümenin pek mühim bir kısmı yazın *Sivas*'ın güney yörelerine ve *Uzun-Yayla*'ya çıkıyordu. Bunlara *Şamlu*, *Şam Türkleri* veya *Şam Türkmenleri* deniliyordu. Bu *Türkmenler Boz-Ok* ve *Üç-Ok* şeklindeki eski *Oğuz* ikili teşkilâtını muhafaza ediyorlardı. Büyük siyasî hâdiselere, yer değiştirmelerine rağmen, bu ikili teşkilâtın devam etmesine hayret edilir. *Boz-Oklar*, *Haleb* çevresinde ve *Amik* ovasında yaşıyorlardı. Bu *Türkmen* kümesindeki *Boz-Oklar* başlıca şu boylar tarafından temsil ediliyordu: *Bayat*, *Avşar*, *Beğ-Dili*, *Döğer*. *Boz-Oklar*'dan birçok tanınmış aileler çıkmıştır. Bu ailelerin başında Dulkadırlılar gelmektedir. Fakat bu ailenin hangi boydan olduğu bilinemiyor; *Bayatlar*'a mensub olması muhtemeldir.

Boz-Oklar'dan diğer bir aile de İnal-oğulları'dır. Bu ailenin başında bulunduğu teşekkül İnallu adını taşımaktadır. Bu teşekkül

453 *Embajada à Tamorlàn*, s. 83.

Ak-Koyunlu faaliyetine katılmış, bir oymağı *Şamlu* boyu arasında *İran*'a gitmiş, bazı kolları da *Amasya*, *Samsun* ve *Çankırı* taraflarında yurd tutmuştur. Köpek-oğulları'nın ve Gündüz-oğlulları'nın *Avşar*'dan, Bozca-oğulları'nın *Bayat*'tan oldukları anlaşılıyor. Harbende-oğulları'nın ise hangi boya mensup bulundukları bilinemiyor. Bu adın *İlhanlı* hükümdarı Harbende'den alınmış olduğu görülüyor. Harbendelu teşekkülü, bilhassa *Malatya* bölgesinde yurd tutmuştur. Bu teşekkülün *İran*'a giden kolunun adının, hükümdarınki gibi, Hüdâbendelu'ya çevirildiğini biliyoruz. *Harbendelular*'dan bazı obalar da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda *Orta* ve *Batı-Anadolu*'ya gelmişlerdir.

Üç-Oklar'a gelince, bu kolda, bir boy müstesna (*Çavundur*), diğerlerine mensup teşekküller görülmekle beraber, bunların nüfusça, kalabalık olanları, *Yüregir*, *Kınık*, *Bayındır*, *Salur* ve *Eymir*'dir. Bu kola mensup olduğunu bildiğimiz aileler, Ramazan-oğulları ve Özer-oğulları'dır. *Üç-Oklar Çukur-Ova*'ya göçmeden önce, her halde *Amik* ovasında ve *Tarablus* taraflarında yaşıyorlardı.

Şam Türkmenleri, 1294 yılında *Sivas*'a girerek şehri yağmalamışlar ve *Kayseri* bölgesinde de son Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Mes'ud'u uğraştıran hâdiseler çıkarmışlardı. Ebû Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine (1335) *Moğollar* arasında baş gösteren mücadeleden faydalanan bu *Türkmenler*, 1337'de *Elbistan* yöresinde Dulkadırlı beğliğini kurdular. Aynı asrın ikinci yarısında, *Uzun-Yayla*'da *Kara-Tatarlar*'ı sıkıştırmaya başlayan *Şam Türkmenler*'i buralarda yağma hareketlerinde de bulunuyorlardı. XV. yüzyıl başlarken onlar için beklenmeyen sevindirici bir hâdise oldu ki, bu da Timur'un *Kara-Tatarlar*'ın çoğunu *Anadolu*'dan göçürmesi idi. *Türkmenler* gecikmeksizin *Tatarlar*'dan boşalan yerlerde, bilhassa bunlardan *Yozgat* bölgesinde yurd tuttular. Bu yurd tutanlar *Türkmenler*'in *Boz-Ok* kolundan oldukları için bu bölge *Boz-Ok* adını aldı. *Yozgat* bölgesine verilen bu *Boz-Ok* adı Cumhuriyet devrine kadar muhafaza edildi[454]. *Üç-Oklar*'a gelince onların pek çoğu *Türk-Memlûk* ordusunun yanında *Ermeni* krallığının elinde bulunan *Çukur-Ova* bölgesinin fethinde bulunmuş ve burada yurd tutmuştur.

Ankara felâketinin en mühim sonucu, bilindiği gibi, Yıldırım Bayezid'in tamamlamak üzere bulunduğu *Türk* birliğinin yeniden

454 Millî bir hâtıra olan *Boz-Ok* adının kaldırılmasının sebebini anlamak gerçekten güçtür.

parçalanması idi. Yıldırım Bayezid'in ülkesine dahil bulunan *Kemah* kalesi ancak 1515'te tekrar Osmanlı idaresine girebildi. Bununla beraber, *Türk* halkı, XIV. yüzyılda olduğu gibi, bu yüzyılda da mutlu bir hayat geçirmiştir. 1432 yılında *Türkiye*'den geçen bir *Fransız* gezgininin intibaları, bir asır önce *Anadolu*'yu dolaşan İbn Battûta'nınkinden (1332) farksızdır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve XV. yüzyılın başlarında, *Türkiye Türkleri*'nin kıyafetleri, umumiyetle Orta Asya Türklerininkinin aynı idi; ayaklarında -kadınlar da dahil olmak üzere- kırmızı çizmeler ve başlarında da kızıl börk vardı. Ozanlar XIV. yüzyılda olduğu gibi, bu yüzyılda da ellerinde kopuzlar ile her tarafta dolaşıyorlar ve Dede-Korkut destanlarını söylüyorlardı. Bu destanlar o kadar ilgi görüyordu ki, dinî eserlerde dahi onların yankılarına rastgelinir[455]. *Saraylar*'a gelince, durum buralarda da dışarıdakinden farksızdı. *Tebriz*'deki *Kara-Koyunlu* sarayında, Cihan-Şah, Osmanlı elçisine kütüphânesinde bulunan uygurca bir *Oğuz-nâme*'ye dayanarak babası Kara-Yusuf Beğ ile Sultan Murad'ın Oğuz-Han soyundan geldiklerini söylüyordu[456]. Evvelce de işaret edildiği gibi, Bu *Kara-Koyunlu* hükümdarından bize *türkçe* şiirler de gelmiştir.

Diyarbekir'deki *Ak-Koyunlu* hânedanına gelince, bu hânedan Oğuz-Han'ın oğullarından Bayındır-Han'ın soyundan gelmekle öğünüyordu. Ak-Koyunlu devletinin kurucusu Kara-Yülük Osman Beğ, kendisinin Selçuklu hânedanı ile akraba olduğunu söylüyordu; baş hanımının adı da Selçuk Hâtun idi. Bu *Ak-Koyunlu* beğinin çağdaşı olan Çelebi Mehmed'in kızının aynı ismi taşıdığını bildiğimiz gibi, Kara-Yülük Osman Beğ'in torunu Uzun-Hasan Beğ'in hâtununun ismi de Selçuk-Şah idi. Yine bu hânedana mensup Kılıç-Arslan adlı bir beğ tanıdığımız gibi, Kara-Koyunlu hânedanı mensuplarından biri de aynı adı taşıyordu. *Ak-Koyunlular*, *Bayındır* boyunun damgasını devletlerinin resmî alâmeti olarak kabul etmişler ve onu paralarına, kitâbelerine ve resmî vesikalarına koydurmuşlardır. Hânedan azasına mensup bazı beğler *Bayındır* adını almışlardır ki, *Kürd* beğlerinden bir kaçının da aynı adı taşıdığı görülüyor.

455 Meselâ *Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi*'nde (hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı, *İstanbul*, 1958, s. 73) ve *Saltuk-nâme*'de (A. Erzi, *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, *Belleten*, sayı 70, s. 193–202).

456 Şükrullah *Behçet ut-tevârih*, *Nurosmaniye ktp.*, nr. 3059, s. 307, türkçe tercümesi Nihâl Atsız, *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı sultanları tarihi*, *İstanbul*, 1939, s. 27.

Uzun-Hasan Beğ, *Ak-Koyunlu* tarihinde, *(Kitâb-ı Diyârbekriyye)* Oğuz-Han'ın torunu olarak vasıflanıyor.

Karaman hânedanının da Oğuz-Han'dan geldiğini iddia ettiğini biliyoruz. Müverrih Aynî'ye göre [457], hânedana adını vermiş olan Karaman'ın, Oğuz-Han adlı bir kardeşi vardı. Şikârî de [458] ise Oğuz-Han, hânedana mensup olmayan Karaman devleti beğlerinden biri olarak görülüyor. Biz tahrir defterlerinde, *İç-il*'de, *Selinti-Anamur* yöresinde oturan, *Oğuz-Hanlı* adlı bir oymağa rastgelmekteyiz.

Osmanlılar'a gelince, *türkçeyi* daha Orhan Beğ zamanında resmî dil yapmış olan bu hânedan da *Türkçülük* veya *Oğuzculuk* cereyanının tesiri altında kalmıştır. Paul Wittek [459], II. Murad devrinde Osmanlı sarayında ilk defa kendisi tarafından müşahede edilen bu cereyana *"millî romantizm"* adını veriyor. Mamafih, Ahmedî'de (ölümü 1413), Ertuğrul Beğ'in askerlerinin Oğuz olarak vasıflandığını görüyoruz. II. Murad devrinde hânedan, *Reşidüddin*'de *Oğuzlar*'ın en şerefli boyu olarak görünen- çünkü eski *Türk* yabguları en çok bu boydan çıkmıştı- *Kayı* boyuna bağlanmıştır. Bunda da II. Murad'ın yakınlarından aydın zümreye mensup Yacızı-Oğlu Ali'nin âmil olduğu anlaşılıyor. Yazıcı-Oğlu kavmî hisleri kuvvetli bir şahsiyet idi. O, *Reşidüddin*'deki *Oğuzlar*'ın ensabına ait kısmı *türkçeye* tercüme ettiği gibi, Râvendî ve İbn Bîbî'nin Selçuk tarihlerini de türkçeye çevirmişti. Yazıcı-Oğlu tercümelerine bir takım ilâveler yaprak okuyucularını Selçuklu devletinde *Oğuz töresinin* kullanıldığına ve Selçuklu ordusunun *Oğuz* boylarına dayandığına inandırmak gayesini gütmüştür. İlk defa olarak II. Murad'ın bazı paralarında *Kayı* boyunun damgası görülür. Her nekadar bu hükümdarın halefleri zamanında paralara damga koymaktan vazgeçilmiş ise de, şahsî eşyalara, silâhlara *Kayı* damgası konmakta devam edilmiştir. Kanunî'nin toplarında dahi bu damgaya rastgeliniyor. Fâtih'in, babası gibi, kavmî duyguları kuvvetli bir hükümdar olmadığını ileri sürmek belki mümkün görülebilir ise de, torunlarından birinin Korkut (Dede-Korkut'tan), diğerinin de Oğuz-Han adlarını taşıdıklarını biliyoruz ki, bu isimlere başka hiç bir *Türk* hânedanında rastgelinmez. Kavmî duyguların şuurlu bir şekilde canlanması millî bir tarih görüşü de yaratmıştı. *Neşrî tarihi* bunun en güzel misâlidir. Bu eserde, Osmanlı tarihinden önce, Oğuz-Han ve oğullarına, Oğuz boylarına, Kara-Hanlılar'a ve Selçuklular'a ait bahisler yer almıştır. Kavmî duyguların canlanması cereyanı din adamları üzerinde de tesirsiz kalmamıştır. *Hacı Bektaş vilâyet-nâmesi* ve *Saltuk-nâme* gibi eserlerde bu cereyan yankılar bırakmış olduğu gibi, *Bayat* boyuna mensup, Şeyh Ömer Ruşenî müridlerinden, Mahmud oğlu Hasan, Cem Sultan için Osmanlılar'ın Oğuz-Han'a kadar giden atalarına dâir bir eser yazmış ve *Gülşenî* tarikatının kurucusu İbrahim-i Gülşenî de (mutad üzere) kendisini Peygamber soyuna veya onun sahâbesinden birine değil, Oğuz-Ata'ya bağlamıştı. 883 (1478) yılında, *Rum-İli'n*-de ölen *Bektaşî* şeyhlerinden Otman Baba'nın *Oğuz* dilini konuştuğu ve *Oğuz-nâme* usulünce şiirler okuduğunu da biliyoruz. Fâtih devrinde, *Türk*'ü, diğer kavimler ile mukayese eden bir müellif, Türk'ün mukayese ettiği kavimlerden üstün vasıflara sahib olduğunu söylüyor.

457 *İkd ul-Cumân*, *Veliyuddin Efendi ktp.*, nr. 2374, s. 514.

458 Şikârî, *Karaman oğulları tarihi*, *Konya*, 1946, İndeks. Orada söylendiğine göre, Oğuz Han adını, Karaman Oğlu Alâeddin Beğ, *Ermenek* dizdarına bizzat kendisi vermiştir (s. 63).

459 *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *Revue des études Islamiques*, 1938, s. 27-28; aynı müellif, *The Rise of the Ottoman empire*, *ikinci baskı*, *London*, 1958, s. 11.

Hülasa, XV. yüzyılda *Tuna*'dan *Ceyhun*'a kadar uzanan sahadaki *Türkler*, tek bir kavim idiklerini biliyor ve *Oğuzlar*'ın torunları olmaktan gurur duyuyorlardı. Bu kavmî şuur o kadar canlı ve kuvvetli idi ki, yukarıda verilen bazı misallerin de gösterdiği gibi, cemiyetin hiç bir tabakası, zümresi ve hânedanlar, onun tesiri dışında kalmamıştı. Bu kavmî şuur, bilhassa *Oğuzlar*'ın hâtıralarını ve geleneklerini yaşatmak ve türkçeye değer vermekle tezahür ediyordu. Bu kavmî şuurun canlanması, *Türkmenler*'in XV. yüzyılda kazandıkları büyük siyasî başarılar ile yakından ilgilidir.

Mısır ve *Suriye*'nin hâkimi olan *Memlûkler*'e gelince, bunların çoğu *Çerkes* menşeli, mühim bir kısmı da *Rum* idi. Hattâ İnal, Hoş-Kadem, Temür-Boğa gibi bazı *Memlûk* sultanları *Rumlar*'dan çıkmıştır. *Çerkes* Memlûkleri arasında, *Türk* asıllı olanlar -sayısı gittikçe düşmek üzere- pek azdı. *Türkler* arasında da kâvmî duygulara sahib bazı kimselere rastgelinir. Bu arada Sultan Pars-Bay'ın (1422-1438) teveccühünü kazanmış *Doğu Türkleri*'nden bir şeyh vardı: Şeyh Hasan ul-Tatarî. Şeyh Hasan, izah edilmeyen bir sebebten dolayı, *Arablar*'dan öyle nefret ediyordu ki, "Cenâb-ı Hakk Hazret-i Peygamber'den gayri, bütün *Arablar*'ı kargamıştır" diyordu. Bir diğeri de, *Türkler*'in binicilikde ve cömerlikte *Çerkesler*'den üstün olduğunu, *Çerkes* olan sultana ve onun emîrlerine açıkça söylemişti. *Çerkes Memlûkleri*, selefleri *Türk-Memlûkleri*'nin bütün geleneklerini,

sâdıkane bir şekilde devam ettirmişlerdir. *Memlûk* hükümdarlarından el-Melik el-Müeyyed Şeyh, *Türkler*'i kavimdaşları olan *Çerkesler*'e tercih ederdi. Halefi Pars-Bay ise kendi kavmi *Çerkesler*'i daha çok severdi. Ancak o bunu belli etmezdi. Fazla olarak Pars-Bay'ın *Türkler*'den de yakın dostları vardı. Müverrih Aynî, geceleri ona tarih okur ve okuduğunu *türkçe* izah ederdi. *Çerkes Memlûkleri, türkçeyi* kendi ana dilleri saymışlar, *Türk* geleneklerine bağlı kalmışlar, *Türk* şeyhlerini, ilim adamları ve şâirlerini himaye etmişlerdir. *Türkçe* bilen aydınlar onların katında imtiyazlı bir mevkie sahib idiler. *Türkiye*'deki edebî faaliyetler onlarca da takib olunuyordu. Son *Memlûk* hükümdarlarından Kansuh ul-Gavrî de böyle idi. Yavuz'un "Koca (ihtiyar) *Çerkes*" dediği Kansuh, Firdevsî'nin *Şah-nâme*'sini *türkçeye* çevirtmiş olduğu gibi, kendisi de *türkçe* şiirler söylüyordu. Halbuki, Selim'in *türkçe* hususunda Kansuh, gibi himmet gösterdiğini bilmiyoruz. Hülâsa XV. yüzyılda, *Osmanlı, Karaman, Mısır, Tebriz, Herat* ve *Semerkand* saraylarında *türkçe* konuşuluyordu. Bu asır her bakımdan *Türklüğün* yükselişi asrı idi.

XVI. yüzyılda, İslâm âleminin siyasî çehresinde büyük değişiklikler vukua geldi. Osmanlı devleti, elde ettiği büyük başarılar ile tarihin sayılı imparatorluklarından biri halini aldı. *İran*, Kızıl-Baş Safevî devleti tarafından idare edilmeye başlandı. *Türkistan*'a da *Özbekler* sağlam bir şekilde yerleştiler. Fakat, *Özbekler* ne siyasî tarih, ne de kültür tarihi bakımından mühim bir rol oynayabildiler. XX. yüzyılda dahi, *Türkistan*'da farsça resmi dil olarak kullanılıyordu. *Hindistan*'a hâkim olan *Timurlular*'ın sarayında da XVII. yüzyılda ve sonraları farsça konuşulduğunu biliyoruz. Halbuki, *Erdebil* şeyhlerinin torunlarının *Tebriz, Kazvin* ve *İsfahan*'daki saraylarında *türkçe* konuşuluyordu. Hattâ Safevî hükümdarlarının *türkçe* anlamayan vezirlerine tercümanlık yaptıklarını dahi biliyoruz. Osmanlılar'a gelince, onların divanında tek bir dil kullanılıyordu ki, o da *türkçe* idi. Bu divândan *Fransa kıralına, İngiltere kıraliçesine* olduğu gibi, *İran şahlarına, Mekke şeriflerine, Türkistan hanlarına* ve *Hindistan hükümdarlarına* yalnız *türkçe* yazılıyordu. Buna karşılık, *Türkistan* hanlarından gelen mektupların hepsi veya pek çoğu fars dili ile yazılmış idi.

XVI. yüzyılda, imparatorluğun diğer eyâletleri sukûnet içinde iken imparatorluğun ana vatanı ve asıl dayanağı olan *Anadolu*'da, bir birini takiben ayaklanmalar oluyordu. Bu, gerçekten hayret edilecek bir keyfiyettir. Bunlardan birincisi *Teke* sancağında Hasan Halîfe oğlu Şah-Kulu tarafından çıkarılmıştı. *Teke*'nin *Kızıl-Yaka* köyünden olan Hasan Halîfe *Erdebil*'e giderek, Şeyh Haydar'ın hizmetinde bulunmuş ve onun halîfesi olarak *Teke*'ye dönmüştü. Oğlu Şah-Kulu başına 10 000 kişi toplayarak ayaklandı. *Teke*'yi elde ettikten sonra, üzerine yürüyen *Anadolu* beğlerbeğisi Kara-Göz Paşa'yı yenib öldürdü. *Karaman* beğlerbeğisi Haydar Paşa'yı da aynı âkıbete uğratan Şah-Kulu, *Kayseri* yöresindeki *Çubuk* ovasında, Vezir-i âzam Hadım Ali Paşa ile karşılaştı. Yapılan şiddetli bir savaşta her ikisi de telef oldular. *Tekeliler*, hiç bir takibe uğramadan *İran*'a gittiler (1511). *İran*'a giden bu *Tekeliler*'in, 15 000 atlı olduğu haber veriliyor; yanlarında çoluk ve çocukları da vardı. Osmanlı tarihlerinde Şah-İsmail'in niçin isyan ettikleri sorusuna, bunların şu cevabı verdikleri söylenir: "Bayezid Han pîr olup i'tilâl-i mizâcı ihtilâl-i mülke müeddî olup, tedbir-i umûrdan el çekmiştir. Tetavul-i vüzera ile çok mezalîm cereyan etti. Zulümlerine tahammül edemeyüb bu sureti ihtiyar ettik[460]". Bu sözlerde büyük bir gerçek payı vardır. Bu isyandan sonra, *Teke* ve *Hamid* sancaklarında bulunan *Kızıl-Baş Türkler*'den bazıları *Mora* taraflarına sürülmüş olduğu gibi, Yavuz Selim de Şah İsmail'in üzerine yürümeden önce, tehlikeli gördüğü *Kızıl-Baş Türkler*'den bir kısmını öldürtmüş ve bir kısmını da hapsettirmişti. Bununla beraber, *Çaldıran* savaşındaki Osmanlı ordusunda, küçümsenmiyecek sayıda *Kızıl-Baş Türkler*'in varolduğunu biliyoruz[461]. *Çaldıran* savaşında Şah-İsmail'in ordusu menşe bakımından en-az Selim'inki kadar *Türk* idi ve her iki ordu da *Oğuz* veya *Türkmen* kavminin mensupları ve hattâ pek mühim bir kısmı aynı ülkenin çocukları idiler.

1518 yılında, *Boz-Ok Türkmenler*'inden Celâl adlı dirlik sahibi bir şahıs, başına 20 bin kişi toplayarak büyük bir isyan çıkarttı. *Amasya*'ya bağlı *Turhal* kasabası halkından olan Celâl, *Mehdilik* iddiasiyle ortaya atılmış, başarı kazanamıyacağını anlayarak *İran*'a doğru yollanmıştı. Fakat, Dulkadır beği Şehsuvar-oğlu Ali Beğ tarafından, *Erzincan Akşehiri*'nde yenilerek öldürüldü. Fakat, Celâl'in ayaklanması okadar meşhur olmuştu ki, bundan sonra *Anadolu*'da devlete karşı yapılan ve dinî mahiyette olmayan ayaklanmalar da Celâlî sözü ile vasıflanmıştır.

Celâl'in gâlibi Dulkadır beği Şehsuvar-Oğlu Ali Beğ de, Kanunî devrinin ilk yıllarında (1522) hiyle ile öldürülerek bu beğ-

460 Sa'd ud-din, *Tâc ut-tevârih, İstanbul*, 1280, II, s. 181.

461 Bu hususlarda "Safevî devletinin kuruluşunda Anadolu Türkler'nin rolü" adlı hazırlamakta olduğumuz makalede tafsilâtlı bilgi verilmiştir.

liğin de hayatına son verildi. Halbuki Ali Beğ, Osmanlı devletine büyük hizmetlerde bulunmuştu. Kendisi, ekser Dulkadırlı beğleri gibi, çok yiğit ve dirayetli bir kumandandı. Böylece *Boz-Ok (Yozgat)* ve *Maraş* bölgesi de doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının eline geçti. Bu husus, oralarda yeniden ciddî ayaklanmalara sebeb oldu. Bunlardan biri *Boz-Ok*'taki *Türkmen* oymaklarından Söklen boy beğisi Mûsa ile Dulkadırlı ailesinden Zünnun tarafından çıkarılmıştı. Mûsa'nın ekinliğine fazla vergi yazılmıştı. Mûsa bunun 100 akçesinin indirilmesini rica etti ise de ricası kabul edilmediği gibi, yanında bulunan bir dedenin de sakalı kesilerek tahkir edildi. Bu hâdise üzerine isyan başladı. *Mohaç* savaşının yapıldığı gün *Anadolu*'da da kan gövdeyi götürüyordu. Mûsa ve Zünnun o gün *Karaman beğlerbeğisini* mağlûp edip öldürdüler. *Türkmenler* bunu takiben üzerlerine gelen birkça Osmanlı kuvvetini de yenmeğe muvaffak oldular ise de nihayet mukavemetleri kırılıp isyan bastırıldı (1527).

Fakat ayaklanmalar birbirini takib ediyordu. *Çukur-Ova* bölgesinde Domuz-oğlan, Beğçe Beğ ve Mustafa oğlu Veli Halîfe ayrı ayrı isyanlar çıkardılar ise de bunlardan hiç biri Bektaşî tarikatının başı Kalender Çelebi'nin isyanı kadar tehlikeli olmadı. Bu ayaklanmanın ehemmiyeti dolayısı ile Kalender Çelebi'nin üzerine bizzat Vezir-i âzam İbrahim Paşa gitti. Kalender Çelebi İbrahim Paşa'nın gönderdiği kuvvetleri ağır bir bozguna uğrattı. Gerçekten dirayetli bir devlet adamı olan İbrahim Paşa, ayaklanmanın asıl sebebini araştırdı ve Kalender Çelebi'nin başına toplananların çoğunun dirlikleri kesilmiş, Dulkadırlı Türkmen sipahileri olduğu anlaşıldı. İbrahim Paşa Dulkadırlı oymaklarından *Karacalu* ve *Dokuz boy* beğilerini çağırarak dirliklerin geri verileceğini taahhüt etti. Bu taahhüt üzerine Dulkadırlılar Kalender Çelebi'nin yanından ayrıldılar. 300–500 kişi ile kalan Kalender Çelebi de kolayca mağlûp edilerek öldürüldü (1527).

Bu ayaklanmalar, mezhebî mahiyette gibi görünüyorlarsa da, yukarıdaki hâdiselerden de anlaşılacağı gibi, gerçekte iktisadî sebebler ile ilgilidir. Devşirme ocağı okadar gelişmişti ki *Anadolu*'daki en küçük askerî hizmetler bu ocağın mensuplarının eline geçmeğe başlamıştı. Sünnî olsun, şî'i olsun *Türk*'e artık yalnız çiftçilik yapmak işi düşüyordu. *Manisa*'da şehzade iken II. Selim'in oğlu III. Murad'ın hizmetine her nasılsa girebilmiş olan iki kardeş, *raiyyet* yani vergi veren köylü bir *Türkün* oğulları oldukları için yerlerine *kul oğulları* alınmak üzere, işlerinden çıkarılmaları emredilmişti [462]. Devletin, askerî hizmetleri için en gözde unsuru *kul*, yani devşirme veya onların oğulları idi. Şayet herhangi bir hizmet için onlar bulunmaz veya kâfi gelmez ise o zaman *Anadolu*'lu *Türk* gençleri istihdam olunuyordu. Köylü *Türkler* açık kapı olarak ancak medreselerde okumak imkânına sahip idiler. Daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Anadolu* medreselerinde o kadar çok talebe okuyordu ki, bunlar işsizlik sebebi ile bölük bölük bayrak açarak *Anadolu*'da haydutluk yapmaya ve halka zulüm etmeğe başlamışlardı. Medrese talebelerinin bu hareketlerini önlemek için devlet uzun bir zaman uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır [463]. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Celâlî isyanları başlamış ve ertesi yüzyılda da devam etmiştir. Bütün bu buhranların çıkmasında çok gelişmiş olan devşirme sistemi pek mühim bir âmil olmuştur. Selçuklular devrinde de memlûk sisteminin kabul edilmesi ve mezkûr sistemin gelişmesinin bu mahiyette buhranlara sebeb olduğunu daha önce görmüştük.

Konumuzla yakından ilgili olduğundan kısaca bu meselelere temas ettikten sonra, şimdi bu yüzyılda *Türk* oymaklarının durumuna geçebiliriz.

XVI. yüzyılda tam göçebe hayatı geçiren başlıca iki topluluk vardı: Bunlardan biri *Haleb* bölgesinde yaşayan ve yazın *Uzun-Yayla* ile *Sivas*'ın güney taraflarına çıkan *Haleb Türkmenler*'i, diğer de *Boz-Ulus* olup, *Mardin*'in güneyinde, *Fırat* kıyılarında kışlamakta ve *Erzurum-Erzincan* arasında yaylamakta idi. *Haleb Türkmenleri*'nin Kanunî devrindeki vergi nüfusu 9316 hânedir. *Boz-Ulus*'unki ise 947 (1540)'de, *Dulkadırlı* kolu da dahil olmak üzere, 668 mücerred, 7325 evli ve toplam olarak 8013 vergi nüfusundan ibaretti [464]. Bunlardan başka Dulkadırlı ulusundan bir kısım oymakların da henüz çiftçilik hayatına geçmediği görülüyor. *Çukur-Ova*'da yurd tutmuş olan *Üç-Oklar* arasında ise çiftçilik yapmayan oymaklara nâdiren rastgelinir. Başlıca *Sivas* eyaletinde yaşayan *Ulu-Yörük* topluluğu ile *Boz-Ok*'taki *Türkmen* oymakları da ziraî hayata geçmişlerdir. Kısaca bu yüzyılda göçebe ve yarı göçebe unsurun nüfusu yerleşik unsura nazaran çok azdır ve nisbet farkı yerleşik unsur lehine gittikçe artmaktadır.

462 *Mühimme Defteri*, nr. XXI, sıra 43, s. 9.

463 Bu konu üzerinde: Mustafa Akdağ, *Medreseli isyanları, İktisat Fakültesi Mecmua-ı*, XI, no. 1-4, s. 361-387.

464 Faruk Demirtaş (Sümer), *Boz Ulus hakkında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII, sayı 10, s. 59.

XVI. yüzyılda, daha önceki yüzyılda olduğu gibi, göçebe anlamında *yörük* (yörümekten) sözü kullanılıyor ve bu söz *Haleb Türkmenleri* gibi teşekküllere de veriliyordu. Fakat daha sonraları *Yörük* kelimesi gerçek anlamını kaybetmiş ve *Batı-Anadolu* ile *Güney Batı-Anadolu*'daki oymakların umumî adı olmuştur. Yani *Yörük* bu bölgelerde XVII. yüzyıldan önce yaşayan göçebe, yarı göçebe oymaklar anlamını ifade etmiş ve bu, zamanımıza kadar gelmiştir[465]. Buna göre *Yörük* adının kavmî hiç bir mânâsı yoktur. *Yörükler* de *Oğuz* boylarından gelmektedir. XVI. yüzyılda kavim adı olan *Türkmen* kelimesi ile vasıflanan başlıca eller: *Haleb Türkmenleri, Boz-Ulus, Dulkadırlılar* ile *Boz-Ok*'taki oymaklardı. Daha sonraları bu ad *Haleb Türkmenleri ile Boz-Ulus*'a münhasır kaldı. Bu iki elden XVIII. yüzyıldan itibaren *Orta* ve *Batı-Anadolu*'ya gelenlere de *Türkmen* denilmiş, hattâ köylerde ve kasabalarda yerleştikten sonra da zamanımıza kadar bu adla anılmışlardır. Bu gün *Orta* ve *Batı-Anadolu*'da bazı yerlerde yan yana *Türk, Yörük* ve *Türkmen* köylerini görmek mümkündür. Bunun izahı şudur: *Türk* adıyla vasıflanan köyler, o bölge veya yörenin Selçuklular ve beylikler devrinden beri yerleşmiş en eski *Türk* halkına ait olanlardır. Yörük adıyla vasıflanan köyler, oralarda, XVII. yüzyıldan önce yaşayan ve son asırlarda yerleşen *Yörükler*'in kurdukları köylerdir. *Türkmen* köyleri ise XVII. yüzyıldan itibaren *Orta* ve sonra *Batı-Anadolu* ile *Marmara* bölgesine göç etmiş ve son asırlarda oralarda yerleşmiş *Boz-Ulus, Haleb Türkmenleri* ve *Yeni-İl*'e mensup oymaklar tarafından meydana getirmiş olanlardır[466]. Dikkate değer bir keyfiyettir ki Osmanlı devrinde *Boz-Ulus* ve *Haleb Türkmenleri* gibi eller bile *Yörükler*'den daha erken yerleşik hayata geçmişlerdir. Bugün *Türkmenler*'den hemen hemen hiçbir göçebe teşekkül görülmez. Fakat *Toroslar*'da hâlâ bu hayatı devam ettiren *Yörük* oymaklarına rastgelinir[467]. Hülasa: *Türk, Türkmen, Yörük, Tahtacı, Kızıl-Baş* (Alevî) adları ile vasıflanan topluluklar arasında kavmî hiç bir fark olmayıp, hepsi *Oğuz* (*Türkmen*) kavminin torunlarıdır.

465 Bu hususta tafsilat için: Faruk Sümer, *XVI. asırda Ânadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umumi bir bakış (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XI, s. 518–522) adlı makalemize bk.

466 *Tahtacı* kelimesinin kavmî bir manası olmayıp bu söz davarcılık veya çiftçilik yerine ağaçlardan tahta biçmek ve dilme yapmak işleri ile meşgul olan bir *Türk* zümresine verilir. Bunlar *Ağaç-Eri Türkmenleri*'nin torunları olup, *Kızılbaşlık* inançları taşırlar; pek çalışkan insanlardır,. çoğunun köyleri orman eteklerinde bulunur; evleri de tahtadan olup, bazı yerlerde üstleri çinko ile örtülüdür; aralarında güzel kadınlara ve güçlü, kuvvetli erkeklere sık sık rastgelinir.

Sakarya ve Marmara bölgesinde *Manav* denilen köylülerin de aslı *Yörük* olup, çoğu *Antalya* bölgesinden geldikleri için bu adı almışlardır. *Abdallar'a* gelince, bunlar *Anadolu*'nun yerli *Çingeneleridir* ve hepsi *Kızılbaştır.*

467 Fakat bugün *Toroslar'da* görülen bu *Yörükler'in* yerleşecek toprakları olmadığı için, zarurî olarak bu hayatı devam ettirdiklerini kaydetmeliyim.

Bilindiği gibi, Osmanlı askerî gücü, yükseliş devirlerinde başlıca timar sistemi ile devşirme ocağına dayanmakta idi. Bu sebeble oymaklar, bu devirlerde *raiyyet* yani vergi veren halktan sayılmıştır. Bilhassa *Haleb Türkmenleri, Boz-Ulus, Yeni-İl* tamamen bu vasfı taşırlar. Halbuki yukarıda görüldüğü üzere, Safevî devleti de, tamamen aksine olarak, askerî bakımdan *Türk* oymaklarına dayanıyordu. *Türkiye*'de vergi veren bir *Türk, İran*'a gidince kolayca askerî hizmete alınıyor, şayet oymak beği veya sipahi ise, devletin en yüksek askerî mevkilerine çıkabiliyordu. Bu husus göçebe, köylü ve sair *Türkler*'in XVI. yüzyılda *Anadolu*'dan *İran*'a gitmelerine âmil olan sebeblerden biri olarak kayda değer. Bununla beraber *Dulkadırlı, Çukur-Ova* oymaklarında, *Ulu-Yörük, Boz-Ok* ve *At-Çekenler*'de-tam yerleşik bölgelerden farksız denilebilecek şekilde-*dirlik* sahipleri (*sipahiler* ve diğerleri) görülür. Osmanlı devleti, yukarıda zikredilen üç topluluktan (yani *Haleb Türkmenleri, Boz-Ulus* ve *Yeni-İl*) askerlik hususunda ancak, *devşirme* ocağı ehemmiyetini kaybettiği ve asker sıkıntısı çekmeye başladığı zamandan itibaren faydalanmak yoluna gitmiştir. Bu üç topluluk Osmanlı devrinde, *mâlî* bakımdan, hânedana bağlanmıştı. Onlar da Sancar devrindeki *Oğuzlar* gibi, hass raiyyet idiler. Fakat bu *Türkmenler*, bu "*hass raiyyetliğin*" hiç bir faydasını görmemişler, idarecilerin ve tahsildarların zulmüne maruz kalmışlardır.

4– Haleb Türkmenleri:

XVI. yüzyılda *Haleb Türkmenleri* başlıca: *Beğ-Dili, Harbendelu, Bayat, İnallu, Köpeklu-Avşarı, Gündüzlü-Avşarı* gibi, büyük teşekküller ile *Karkın, Kızık, Uç, Acûrlu, Kaçılu, Peçenek, Döğer, Kınık, Eymür, Bahadırlu, Kara-Koyunlu* ve saire gibi oymaklardan müteşekkil idi.

Dulkadırlı: Bu *el* başlıca *Maraş* bölgesinde yaşamaktadır. Bu ele mensup tam göçebe oymaklar, kışın *Amik* ovasına, *Haleb* dolaylarına ve *Çukur-Ova*'ya inerlerdi. *Dulkadırlı* elinden bir çok bölükler, *İran*'a gitmiş oldukları gibi, ona mensup bir kol da *Diyarbekir* bölgesindeki *Boz-Ulus*'a katılmış bulunmakta idi. Ayrıca yine bu el'e mensub teşekküller, *Haleb Türkmenleri*'ne ait oymaklar ile, *Yozgat* bölgesinde yerleşmişler ve ayrıca *Sivas*'ın güneyinde *Yeni-İl*'i meydana getirmişlerdir. Daha XVI. yüzyılın başlarında bu el'e mensup oymak-

ların *Ankara* bölgesine kadar gelmiş oldukları görülüyor. *Kayseri* ve *Kır-Şehir* bölgeleri de bu el'in yerleşme sahaları arasında idi. Daha sonraları onlardan mühim bir kısmının *(Cerid, Tecirli* ve *Ağça-Koyunlu) Çukur-Ova*'da oturak yaşayışa geçtiklerini biliyoruz. Bu büyük el, başlıca şu boylardan meydana gelmişti:

1– *Anamaslı* öbür adı *Karacalı* (bazı obaları: *Yazır, Sevinçlu, Oruç-Beğlu, Ulaşlu, Urcanlu, Kazancılu, Söylemezlu, Yol-Basanlu, Kara-Haytalu).*

2– *Dokuz*, öbür adı *Bişanlu* (bazı obaları: *Karkın, Karamanlu, Kürd-Mihmadlu, Avcı, Demrek, Hacılar, Neccarlu, Dokuz-Koyunlu).*

3– *Küreciler*

4– *Cerid* (bazı obaları: *Bayır-Cerid, Kara-Hasanlu, Oruç-Gazilu, Mamalu).*

5– *Peçenek*

6– *Kavurğalu*

7– *Elçi*

8– *Döngelelu* (؟ دونكلالو)

9– *Küşne*

10– *Yuvalu* (yahut *Kara-Yuvalu)*

11– *Tekelu*

12– *Varsak*

13– *Ağça-Koyunlu* (en önemli obaları: *Çalışlu, Musa-Hacılu-Musacalu-, Kozanlu, Hamidlu).*

14– *Eymir*

15– *Çimelu*

16– *Kızıllu*

17– *İmanlu-Afşarı*

18– *Çağırğanlu*

19– *Avcı*

20– *Gündeşlu*

21– *Tecirlu* (Tâcirlu)

Dulkadırlı eli'nin *Kars (Kadirli)* yöresinde yaşayan teşekkülleri ise şunlardı: *Varsak, Demürcülu, Karamanlu, Selmanlu, Zâkirlu, Kavurğalu, Geçlik, Eşkinciler. Sis* (bugün *Kozan)* sancağında da: *Savcı-Hacılu, Eğlen-Oğlu, Ayru-Damlu, Kavurğalı* ve *Avşar* teşekkülleri sâkin idiler.

5– Çukur-Ova:

Bu bölgeyi fethetmiş olan *Üç-Oklar* toprağa bağlanmışlar ve kısmen boy teşkilâtını kaybetmişlerdir. Bölgenin açılmasında mühim roller oynamış olan *Yüregirler* ve *Kınıklar*'ın XVI. yüzyılda yerleştikleri yerlerde yalnız adları kalmıştır. Henüz tamamiyle çözülmiyerek kabilevî teşkilâtlarını muhafaza edenler: *Kara-İsalu, Kusun, Kuş-Temür, Ulaş, Gökçelu* ve *Elvan* boylarıdır [468].

Tarablus-Şam: Bu yörede yaşayan *Türkmen* topluluğu da başlıca: *Salur, Eymir-Gazilu, Boğayırlu, Süleymanlu* ve sair oymaklardan müteşekkildi.

Boz-Ulus: *Boz-Ulus. Diyarbekir Türkmenleri, Dulkadırlu oymakları* ve *Haleb Türkmeni* oymakları olmak üzere üç koldan meydana gelmiştir. Eski *Ak-Koyunlu eli*'nin kalıntısı olan *Diyarbekir Türkmenleri*'nin başlıca oymakları şunlardı: *Tabanlu, Oğul-Beğlu, Musullu, Pürnek, Hamza-Hacılu, Koca-Hacılu, İzzeddin-Hacılu, Süleyman-Hacılu, Şeyhlu, Danişmendlu, Sâlârlu, Çavundur, Dodurga, Döğer, Karkın, Avşar, Beğ-Dili, Alpavut.*

Dulkadırlu oymakları: *Cerit Sultan-Hacılu, Kürd Mihmadlu (Dokuz*'dan), *Köçeklu, Küşne, Anamaslu, Avcı, Dodurga, Cecelu, Çimelu, Avşar, Karaca-Arablu, Eymir, Gündeşlu, Çağırğanlu, Kızıl-Kocalu, Şam-Bayadı, Karkın, Musacalu-Musa-Hacılu-(Ağça-Koyunlu*'dan).

Haleb Türkmeni oymakları: *Köpeklu-Avşarı, Gündüzlü-Avşarı, Harbendelu, Beğ-Dili, Acûrlu, İnallu, Bayat, Kara-Koyunlu.*

Yeni-İl: *Yeni-İl Sivas*'ın güneyindeki *Mancılık, Gürün* ve *Hekim-Han* arasındaki bölgede yaşayan oymakların adıdır. *Mancılık* ile *Gürün* arasındaki araziye *Uzun-Yayla* denilir. *Hekim-Han*'ın kuzey doğusunda ve *Alaca-Han*'ın güney doğusundaki *Yellüce* dağı da *Yeni-İl*'in en ünlü yaylalarından biri idi. *Yeni-İl*, mâlî bakımdan III. Murad'ın anası Nur-Bânû'nun *Üsküdar*'da yaptırdığı câmiin evkafına bağlanmıştı. Bu sebeble vesikalarda bu topluluğa *"Üsküdar Türkmeni"* de denilir. Bu topluluk, biri *Dulkadırlu*'ya, diğeri *Haleb Türkmenleri*'ne mensup olmak üzere, iki koldan meydana gelmiştir. *Haleb Türkmenleri*'ne mensup kola *Yaban-Eri* denilir [469]. Çünkü, bu kol bölgede ancak yazın oturmakta, kışın *Haleb* bölgesine inmektedir. *Dulkadırlu* kolu

468 Bu hususta: F. Sümer, *Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963, I, sayı: 1–98.

469 F. Sümer, *Anadolu'daki Türk aşiretlerine umumî bir bakış*, s. 513.

ise umumiyetle çiftçilik yapmaktadır. *Yaban-Eriler*'in çoğunun *Beğ-Dili* boyuna mensup oymaklardan meydana geldiği görülüyor. Başlıca *Yaban-Eri* teşekkülleri şunlardır: *Beğ-Dili, Bayat, Avşar, Bayındır, Harbendelu, Kara-Koyunlu.*

Dulkadırlı: *Çimelu, Musacalu-Musa-Hacılu-(Ağça-Koyunlu*'dan), *Boynu-Yoğunlu, Kürd Mihmadlu (Dokuz*'dan), *İmanlu-Avşarı, Barak (Cerid*'ten), *Ağça-Koyunlu, Tatar-Alilu, Çağırğanlu, Elçi, Tecirlü, Neccarlu (Dokuz*'dan).

Yeni-İl'in, idarî teşkilâtı 1275 (1858–1859) yılına kadar sürmüştür.

Ulu-Yörük: *Ulu-Yörük*, başlıca *Sivas, Amasya* ve *Tokat* bölgelerinde yaşamakta olup, bu topluluğun bazı oymakları batıda, *Ankara* ve *Kır-Şehir* bölgesine kadar yayılmışlardır. *Ulu-Yörük* başlıca üç kümeye ayrılır: *Yüzde-pâre, Orta-pâre, Şark-pâre.* Bu kümeleri teşkil eden oymaklar bölük adını taşıyor. Bölüklerden her biri muayyen kışlaklara sahip bulunmakta ve onun üzerinde çiftçilik yapmaktadır. Bu topluluğu meydana getiren başlıca bölükler şunlardır: *İl-Beğlu, Çepni, Kulağuzlu, Ak-Kuzulu, Ak-Salur, Tatlu, Gerâmpâ, Gökçelu, Şerefeddinlu, Çunğar (moğolca Ca'ungar?= sol), Ballu, Çapanlu, İkizlu, Çavurçı, Ustacalu (Usta Hacılu= Ustaclu), Dodurğa, Özlü, Kırıklu, Kara-Fakihlu, Turğutlu, Ağça-Koyunlu (Dulkadırlu*'dan), *Ali-Beğlu, Kuzu-Güllü, Kara-Keçilu, İnallu (Haleb Türkmenleri*'nden).

Boz-Ok: (bu günkü *Yozgat* bölgesi): burası daha önce de işaret edildiği gibi, *Kara-Tatar* denilen *Moğollar*'ın başlıca yaşadıkları bir yer idi. Timur'un, bunlardan çoğunu beraberinde *Türkistan*'a götürmesi üzerine, XV. yüzyılın ilk yıllarında *Boz-Ok Türkmenleri*, yani *Dulkadırlı* eli ile *Haleb Türkmenleri*'ne mensup teşekküller burada güçlüğe uğramaksızın yurd tuttular. Aşağıda yörelere göre zikredilecek olan oymaklar arasında *Tatarlar*'dan başka yerli teşekküller olup olmadığını kesin bir şekilde tesbit etmek bugün için pek mümkün değildir.

Gedük: *Kara-Yahyalu, Delu-Alilu, Ağçalu* (en mühim obası: *Hacılar), Ağça-Koyunlu (Dulkadırlı*'dan), *Şam Bayadı (Dulkadırlı*'dan).

Kara-Taş: *Ali-Beğlu, Ağçalu, Tecirlu (Dulkadırlı*'dan), *Kızıl-Kocalu* (başlıca oymaklarından: *Ali-Şarlu).*

Ak-Dağ: *Karalu, Kırklu, Hisar-Beğlu, Kızıl-Kocalu, Söklen* (en büyük oymağı: *Saru-Halillu).*

Boğazlayan: *Çiçeklu, Kulağuzlu.*

İli-Su: *Tatar* (Moğol), *Arslan-Beğlu, Ağçalu.*

Sorgun: *Zâkirlu, Kızıl-Kocalu.*

6– At-Çekenler ve Komşu Oymaklar:

Marco Polo'nun dediği gibi, *Türkmenler Orta-Anadolu*'da soylu atlar yetiştiriyorlardı. Bilhassa *Konya* bölgesindeki *Türk* oymakları, Karaman-oğulları ve Osmanlılar devrinde de her yerde aranan atlar yetiştirmekte devam etmişlerdir. Bunlar ilk önce vergilerini yetiştirdikleri atlardan verdiklerinden kendilerine *At-Çeken* denilmiştir. Osmanlı devrinde at vergisi nakden verilmeye başlanmıştır. *At-Çekenler* başlıca *Lârende (Karaman), Ak-Şehir* ve *Koç-Hisar* gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bu bölge üç yöreye yahut idarî mıntakaya (kaza) ayrılmıştı: *Eski-İl, Turğud* ve *Bayburd. Eski-İl, Koç-Hisar* gölünün güney taraflarındaki toprakları ihtiva etmektedir. Bu yörenin merkezi Koçhisar gölü kıyısına yakın yerdeki *Eski-İl* köyü olup bugün de mevcuttur. Eski Selçuklu anayolu üzerinde bulunan *Eşme-Kaya* köyü de *At-Çeken* beğlerinin oturdukları yerlerden idi ki, bu beğlerin nesli zamanımıza kadar gelmiştir. *Konya* bölgesindeki meşhur "*Eşme-Kaya*'nın *kavakları gölgeli*" türküsü de son beğlerden birisi için yakılmıştır. *Turgud, Ak-Şehir*'in doğu yönündeki topraklara, *Bayburd*'da *Karaman*'ın kuzeyindeki araziye denilmektedir. Aşağıda bu yörelerdeki ve *Karaman* iline bağlı diğer bazı yerlerdeki en belli başlı oymakların adı verilmiştir. Bunlar arasında geçen *Tatar* ve *Celâyir* adlı oymaklar *Kara-Tatarlar*'ın kalıntılarındandır. Asıl *At-Çekenler*'in yani *Eski-İl, Turğud* ve *Bayburd* yörelerindeki oymakların Yavuz Selim devrindeki vergi nüfuslarının toplamı 1080 vergi evi idi.

Eski-İl: Kuş-Temür, Sölmüşlü (سولمشلو), *Hocandılı* (Karaman oğulları'na mensup beğlerden birisi olan Hocantı'dan?), *Dâvudlar, Kureyş-Melik-Şah, Boynu-Yumru, Kurulu.*

Turğud: Kusunlu, Yapa, Çepni, Reyhanlu, Saruca-Ahmedlu, Şah Beğ Nökerleri.

Bayburd: Emîr-Hacılu, Oğul-Beğlu, Kayı, Farsaklar, Peçenek, Tatar (Moğol).

Ak-Saray: Bektaşlu.

Koş (Koç)-Hisar: Boz-Kırlu, Boz-Doğan, Urunğuş, Hindlu, Cüneydlu, Celâyir.

Ürgüb: Cemallu, Yuvalu.

Niğde: Bereketlu, Dündarlu, Bulğarlu,

Develu: Benderi-Beği.

Develu-Kara-Hisar'ı; Yahyalu.

Ilgın: Muğal Samağarı, Elçili (Alçi?) Tatarı.

İshaklu: Selçuklu, Kondu, Kutlu-Boğa Tatarları, Kapucu-Tatarları, Muğal-Tatarları.

Bu oymaklardan bazıları *İç-İl*'den *(Boz-Kırlu, Boz-Doğan)*, bazıları da *Tarsus-Adana* bölgesinden *(Kuş-Temür, Kusunlu, Farsak-Varsak-, Urunğuş, Dündarlu, Bulgarlu)* gelmişlerdir.

İç-İl: *İç-İl* Selçuklular zamanında fethedilmeye başlanmış ve bu fetih Karaman-oğulları devrinde tamamlanmıştır. Bu bakımdan buradaki *Türkler Çukur-Ova*'dakiler'den ayrı bir siyasî mâziye sahipdirler. Bunlar hemen münhasıran Karaman-oğulları'nın *Türkmenleri* olup, onların en güvendikleri unsuru teşkil etmişler ve başlıca dayanakları olmuşlardır. *İç-İl*, II. Bayezid devrinde altı yöreye ayrılmıştı: *Ermenek, Selinti* (bugünkü Gazi Paşa), *Gülnar, Silifke, Karı-Taş* ve *Mut*. Buradaki *Türk* halkının mühim bir kısmı tam yerleşik hayat sürmektedir; geri kalanlar da, köyleri olmak ve çiftçilik yapmakla beraber, oymak teşkilâtını henüz muhafaza etmektedirler. Bunların başlıcaları şunlardır: *Boz-Doğan (Silifke*'de), *Yıvalu-* yahut Yuvalu- (*Anamur*'da), *Oğuz-Hanlu (Selinti* ve *Anamur*'da), *Boz-Kırlu (Taşlık-Silifke*'de), *Hoca-Yunuslu (Gülnar*'da), *Beğ-Dili (Gülnar*'da), *Şamlu (Taşlık Silifke*'de). Bu oymakların başında bulunan aileler, Karaman-oğulları'nın emîrleri arasında yer almışlardı.

Bu oymaklardan *Taşlık-Silifke*'de yaşayan *Boz-Kırlular*'ın adı, Boz-Kır adlı bir beğden geliyor. Boz-Kır da bozmak ve kırmak mastarları ile ilgili olsa gerektir. Çünkü, o zamanlar, şimdi coğrafî mânâda kullandığımız *boz-kır* kelimesi mevcut değildi. Bunun gibi, *Konya* kazalarından biri olan *Boz-Kır* da adını orayı idare etmiş olan başka bir beğden almıştır. XVI. yüzyılda bu beğin neslinin henüz devam ettiğini biliyoruz. Daha II. Bayezid devrinde *Boz-Kır* kazasında, yarı göçebe de olsa, hiç bir oymağa rastgelinmediği gibi, *Hıristiyan* azınlığı da yok idi. Bir çok yerlerde olduğu üzere, bu kasabaya *Rumlar*, XIX. yüzyılda gelmişlerdir.

İç-İl, Osmanlı devrinde, bitmez tükenmez bir insan kaynağı vasfını taşır. Buradan komşu bölgelere, her asırda göçler vukubulmuş, ve bunlar, muhtelif sebebler ile oralarda zayıf bir duruma düşen *Türk* nüfusunu daima takviye etmiştir. Daha II. Bayezid devrinde, *Boz-*

Doğan'dan ve *Boz-Kırlu*'dan olmak üzere mühim kolların *Orta Anadolu*'daki *Koç-Hisar* yöresine göç etmiş oldukları görülüyor. Yine aynı devirde daha az ehemmiyetli oymakların da *Teke* (*Antalya*) bölgesine göç ettiklerini biliyoruz. *Kıbrıs*'ın fethinden sonra, *İç-İl* bölgesinden vakit, vakit bu adaya da göçmen gönderilmiştir. *Böylece*, bugünkü *Kıbrıs Türkleri*'nin mühim bir kısmı *İç-İl Yörükleri*'nin torunlarıdır.

İç-İl'den, sonraki asırlarda daha mühim göçler olmuştur. Bu göçler, bilhassa komşu bölge *Çukur-Ova*'ya yapılmıştır. Buraya göçen oymakların başında *Boz-Doğan* ile ona mensup *Melemenci, Kara-Hacılu, Kürkçülü* ve *Tekelu* obaları bulunuyordu. Bunlar, *Celâlî* isyanları ve diğer sebebler ile nüfusu çok azalmış bulunan *Çukur-Ova*'daki fâtih *Türk* halkını kuvvetlendirmişler ve ovanın yeniden iskânında mühim bir rol oynamışlardır.

Menteşe: *Menteşe* (bugünkü *Muğla* vilâyeti) sancağında yarı göçebe olmak üzere, bazı oymaklar yaşamaktadır. Bu oymakları, meydana getiren kollara, defterlerde *tîr* (ok) denilmektedir ki, sadece bu sancağa mahsus bir tâbirdir. *Menteşe* sancağında yaşayan oymakların başlıcaları şunlardır: *Kayı, Horzum* (خورزم her halde: خوارزم den), *Barza* (بارزه) *Kızılca-Yalınc* (?), *Kızılca-Keçilu, İskender Beğ.* Burada adı geçen *Barza* oymağı *Oturak-Barza* ve *Göçer-Barza* olmak üzere, iki kol halinde olduğu gibi, ayrıca bir de *Güne-Barza* kolu vardır. *Hamid* sancağında zikre değer bir teşekkül, *Karamanlu* oymağıdır.

Aydın: Bu sancakta *Karaca-Koyunlu* adlı bir *Yörük* topluluğu görülmektedir. Bu topluluk geniş bir sahaya yayılmış olup, çok küçük oymaklardan meydana gelmiştir. Bu topluluk içinde *Tarucular, Elliciler, Çullular* gibi bazı büyük oymaklar da vardır.

Kütahya: Bu sancağın bilhassa *Denizli* yöresinde, oldukça mühim bir *Yörük* topluluğu görülmektedir. Bu topluluğu meydana getiren başlıca büyük oymaklar şunlardır: *Kayı, Ak-Koyunlu. Boz-Guş, Kılcan, Ak-Keçilu, Kaşıkçı, Müsellemân-ı Toylı, Avşar, Ala-Yundlu.* Bu oymaklardan *Ak-Koyunlu*'nun, *Kara Hisar-ı Sâhib* (*Afyon*) sancağında da mühim bir kolu görülmektedir. Aynı sancağın *Seyyid-Gazi* yöresinde de *Kara-Koyunlu* adlı büyük bir oymak yaşamaktadır. Gerek *Ak-Koyunlu*, gerek *Kara-Koyunlu* oymaklarının, bu adlardaki *Türkmen* boy ve ulusları ile kabilevî bir münasebetleri olup olmadığı üzerinde bir şey söylemek mümkün değildir.

Ankara: Ankara sancağının her tarafında yarı göçebe ve çoğu az nüfuslu oymaklara rastgelinir. Sancağın *Kasaba* kazasında, *Yaylalu*

ve *Aziz-Beğlu*, *Kara-Keçilu*, *Tos-Boğa* (توربغا); *Beğ-Pazarı*, *Sivri-Hisar* ve *Sultan-Önü* kazalarında da, mühim bir kısmını *Gençlu* oymağının meydana getirdiği *Ulu-Yörük* teşekkülü (929=1523 tarihinde: 3 985 vergi nüfusu) yaşamaktadır. Yukarıda adı geçen oymaklardan *Tos-Boğa* eski Osmanlı tarihlerinde *Moğol* olarak vasıflanır. *Kara-Keçililer*'e gelince, bunların bugün *Eski-Şehir* bölgesinde yaşadığını gördüğümüz *Kara-Keçililer*'in ataları oldukları anlaşılıyor. *Ankara* sancağındaki bu *Kara-Keçililer* de *Ulu-Yörük*'e bağlı ve *Kır-Şehir* toprağında yaşayan büyük *Kara-Keçili* oymağının bir kolunu teşkil ediyorlardı.

Anadolu'nun diğer bölge ve yörelerinde de XVI. yüzyılda yarı göçebe oymaklar yaşamakta iseler de, bunlar o kadar mühim olmadıklarından burada zikredilmelerine lüzum görülmemiştir. Yalnız. *Çorum* sancağına bağlı *Katar* (قطار) kazasında *Tataran-ı Muğal* adlı mühim bir teşekkülün yaşadığını kaydedelim. Yine aynı asırda *Bolu* sancağında *Horasanlu* adlı bir oymak da görülmektedir.

Türkiye'nin bu yüzyıldaki kavmî durumuna gelince, elimizdeki tahrir defterleri sayesinde bunu teferruatına kadar tesbit etmek mümkündür. Bu defterlere göre *Türkiye*'nin, *Adalar Denizi*'nden *Fırat*'a ve *Trabzon*'a kadar olan kısmında *Türk* çoğunluğu pek hâkim olup azınlık olarak yalnız *Rum* ve *Ermeniler* vardır. *Hıristiyan* azınlığının en az bulunduğu bölgeler *Batı-Anadolu*, *Güney-Batı-Anadolu*, *Marmara* bölgesi ile *Kuzey-Batı-Karadeniz* bölgesidir. Bu zikredilen bölgelerde 1520–1530 yılları arasında 540 963 *Türk* hâne nüfusuna karşılık, yalnız 4 471 *Hıristiyan* hâne nüfusunun yaşamakta olduğunu biliyoruz. *Konya*, *Niğde*, *Kayseri* ve *İç-İl* vilâyetlerinde ise *Türk* hâne nüfusu 143 254, *Hıristiyan* hâne nüfusu ise 2 448 idi[470]. Doğuya gidildikçe nisbetin azalmakta olduğu görülüyor. Meselâ *Maraş*, *Yozgat*, *Kır-Şehir* vilâyetlerinde 66 776 *Türk* hâne nüfusuna karşılık 2 687 *Hıristiyan* hâne nüfusu vardı[471]. Aynı yıllarda *Çukur-Ova* bölgesinde de ezici *Türk* çoğunluğuna mukabil pek az bir *Ermeni* nüfusu görülmektedir[472]. XIV. yüzyıldanberi *Anadolu*'dan *İran*'a yapılan siyasî hareketler *(Ali Pâdşah'tan- Şah İsmail*'e kadar) bu ülkeden pek çok *Türk* nüfusunun *İran*'a gitmesine sebeb olmuştur. Hattâ XVI. ve XVII. yüzyıllarda dahi *İran*'a epeyce *Türk* gitmiştir. Bütün bu göçler en fazla tesirini *Doğu-*

470 Ömer Lütfi Barkan, *Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi, Türkiyat Mecmuası, İstanbul*, X, 1953, s. 11, tablo 1.

471 Gösterilen yer.

472 *Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar*, s. 20–23.

Anadolu'da göstermiş ve XV. yüzyılda *"Türkmen ülkesi"* olarak vasıflanan bu bölgedeki *Türk* nüfusu acınacak bir duruma düşmüştür. Osmanlı devletinin *Kürd* beğlerini yerlerinde bırakmasının bu hususta mühim bir âmil olduğu anlaşılıyor.

Kanunî'nin *Nahçivan* seferinden (1548) sonra 20 000 akçelik ve daha fazla gelir getiren dirliklerin kapı-kullarına verilmesinin kanun haline gelmesi ile *Türk* sipahilerinin terakkî imkânı ortadan kalkmıştı. En küçük askerî vazifeler için kullar veya onların oğulları tercih olunuyordu. Şayet bu vazifeler kullar veya onların oğulları tarafından doldurulmuyorsa, o zaman *Anadolu Türkleri* diğer bütün kavmî unsurlara tercih edilerek, hizmete alınmakta idiler. *Arab*, *Lâz*, *Tat*, *Sartlı*[473] gibi unsurlar ise askerî hizmetlere kabul edilmiyorlardı. Bir de *Kızılbaş* olduklarından kendilerine güvenilmeyen, *Çepniler*'in askerî hizmete alınmaları yasaklanmış ve evvelce alınmış olanların da çıkarılmaları emredilmişti[474]. Hulâsa XVI. yüzyılda devletin gözde askerî zümresini kullar ve onların oğulları teşkil ediyordu. Ondan sonra da *Anadolu Türkleri* geliyordu. Fakat bunlara da mühim vazifeler verilmiyordu. Halbuki *Anadolu Türkleri* de *Yeniçeriler* gibi, maaşlı asker olmak istiyorlardı. Bu sebeble babasından sonra tahta geçmeye hazırlanan Kanunî'nin oğullarından Bayezid onlardan kolayca 7 000 kişilik ücretli bir ordu vücuda getirmişti. Ağabeğisi Selim de, babasının tavsiyesine uyarak aynı şekilde hareket etti ve *Anadolu Türklerin*'den yine ücretli bir ordu teşkil etti. Şehzade Bayezid 1559 yılında isyan hareketine giriştiği zaman etrafında mühim bir kuvvet toplanmıştı. Bu kuvvet *Anadolu*'lu timarlı sipahiler ve onların maiyyetlerinde bulunan köylü gençler ile *Türk* oymaklarına mensup kimselerden mürekkeb idi. Bu ikincilerin başlıca *Karaman* ilinde yaşayan, *Boz-Kırlı* gibi oymaklar ile *Dulkadırlı* ve *Yeni-İl Türkmenleri*'ne mensub oldukları anlaşılıyor. *Boz-Kırlılar*'ın başında, teşekküle adını vermiş olan, Boz-Kır'ın oğullarından Hüseyin Beğ vardı. Şehzade Bayezid'in başlıca emîrleri olarak Aksak Seyfeddin, Turgut-Oğlu Hüseyin Beğ ile Kuduz Ferhad'ı görüyoruz. *Anadolu* zaimlerinden olan Aksak Seyfeddin, Bayezid tarafından azab ağalığına, Turgud-oğlu Hüseyin Beğ, silâhdar ağalığına ve Kuduz Ferhad da sipahi ağalığına tayin edilmişlerdi[475]. Bunlardan Turgud-

473 Mustafa Akdağ, *Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, V, sayı: 3, Vesika 4.

474 Mühimme defteri, LX, s. 130.

475 Şerafettin Turan, *Kanuni'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 87.

oğlu Hüseyin Beğ, Karaman devletine mensup büyük emîrler ailesinden biri olan *Turgud-oğullarından* idi. *Türkmen* atlılarının başında bulunduğu anlaşılan mâhir binici ve yaman savaşçı Kuduz Ferhad'a gelince, o *Dulkadırlı* veya *Yeni-İl Türkmenleri*'nden olsa gerektir.

Tedkikçiler tarafından[476] Bayezid ile Selim arasındaki mücadeleye "*Anadolu* halkı ve bilhassa *timarlı sipahileri* ile *Kapı-kulları* ve *Ocaklı rical* arasında siyasî bir hak davası" nazarı ile bakılmaktadır. Ancak Selim'in de buyruğunda *Anadolu* halkından toplanmış mühim bir kuvvet bulunuyordu. Hattâ bu kuvvetin mensuplarına *Yeniçeri* ocağına kaydedilecekleri va'd edilmiş ise de, Selim hükümdar olduğu halde, bu va'd, *Yeniçeri*'lerin muhalefeti sebebi ile yerine getirilmemişti[477].

Dirayetsiz bir şehzade olan Bayezid, giriştiği isyan hareketi sonucunda, bir çok insanın ölümüne ve bir çoklarının da perişan bir duruma düşmesine sebeb olduğu gibi, 12 000 kişilik bir kuvveti de *İran*'a götürmüştü. Bunların çoğu ve belki hepsi yurdlarına dönmeyerek orada kaldılar[478] ve Safevî *Kızıl-Baş* ordusunu kuvvetlendirdiler. Bu hâdisenin sonuçlarından biri de *İstanbul*'dan *Anadolu*'ya nizam ve âsâyişi sağlamak için, daimî olarak ikamet üzere, yasakçı adiyle *Yeniçeriler*'in gönderilmesi oldu[479]. Halk ise, bu küstah tavırlı askerden nefret ediyor, fırsat buldukça onları öldürüyordu.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Anadolu*'da başlıca iki unsur huzursuzluk yaratıyordu: medrese talabeleri *(suhte, softa)* ve *levendler*. *Anadolu*'da Selçuklular devrinden beri tahsile verilen ehemmiyet ile XVI. yüzyıldaki iktisadî sıkıntı ve devşirme ocağının gelişmesi gibi sebeblerden, medrese talebeleri bu yüzyılda görülmemiş bir şekilde çoğalmıştı. Bu talebeler, kendilerine münasib iş bulamadıklarından küçük zümreler halinde, medreselerin bulunduğu bölge veya yörelerde harekete geçmişlerdi. Bunlar başlıca *cer*, *nezir* ve *kurban* adları ile para toplayarak geçiniyorlardı. Başlıca mücadele ettikleri unsurlar nefret ettikleri hükümet memurları ile *Yeniçeriler* idi[480]. Buna karşılık umumiyetle kadılardan destek gördükleri gibi, halk içinde de gerek akrabalık, gerek başka sebebler ile kendilerine yardımcılar bu-

476 Şerafettin Turan, aynı eser, s. 100.
477 Şerafettin Turan, aynı eser, s. 168.
478 Müneccim Başı, *Sahâyif ul-ahbâr*, *İstanbul*, 1285, s. 192–193.
479 Şerafettin Turan, aynı eser, s. 175–177.
480 Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları*, s. 123.

luyorlardı. Medrese talebeleri bilhassa *Amasya*, *Çorum*, *Kastamonu*, *Kütahya*, *Afyon*, *Manisa*, *Balıkesir*, *İsparta*, *Alâiyye* ve *İç-İl* bölgelerinde faaliyette bulunuyorlardı. Bunların faaliyetlerini önlemek için *il-eri* teşkilâtı vücuda getirildi. *İl-erleri* halktan teşkil olunmuş mahalli küçük birlikler idi. Fakat bunlar da maksadı temin etmediğinden medrese talaeblerinin hareketleri bir türlü önlenememiş ve uzun bir zaman sürüp gitmiştir[481].

Bilhassa nüfus artışı sebebi ile geçim sıkıntısı çeken *Anadolu Türk* köylüsüne mensup gençlerin, birçokları medreselere giderken bir kısmı da toprağını bırakıp bulundukları yerlerden ayrılıyorlardı. *Çift-bozan* denilen bu gençlerin bir çokları bir iş tutmak için şehirlere gittikleri gibi, birçokları da *sancak beği* ve *beğlerbeğilerin* hizmetine giriyorlar ve onların kapı halkını teşkil ediyorlardı[482]. Bu çift bozanların bir kısmı ise iş bulamadıklarından çeteler teşkil edip soygunculuk yapmakta idiler. Bunlara *levend* (cemi levendât) adı veriliyordu[483]. İşte meşhur Kör-Oğlu Ruşen de bu çetelerden birinin başında olup, kendisinin 989 (1581) tarihinde *Gerede* ile *Bolu* arasında haydutluk yaptığı görülüyor. Bu tarihte *Celâlî* olarak vasıflanan Kör-Oğlunun 992 (1584) tarihinde de faaliyetine devam ettiği, askerî memur (امرا) ve kadıların korkularından onun yaptıklarını gizledikleri bildiriliyor[484]. Kör-Oğlu hakkında şimdi elimizde daha fazla vesika yoktur. *Anadolu* kadı sicilleri iyice taranırsa ona dâir yeni vesikalar elde edilmesi muhtemeldir. Kör-Oğlu'nun tarihî şahsiyetinin ortaya çıkması ile destanlarında geçen "Bolu beği"nin mahalî asilzâde bir *beğ* yahut bir *derebeği* değil, bir Osmanlı *sancak beği* olduğu anlaşılıyor. Kör-Oğlu ihtimal hükümet kuvvetlerinin sıkıştırması üzerine memleketinden ayrılıp *Tokat-Sivas* ana yolu üzerindeki *Çamlı-Bel* dağına gitmiş ve burada arkadaşları ile birlikte kervan soygunculuğu yapmıştır. *Tokat-Sivas* yolunun o asırda en işlek ticaret yollarından biri olduğunu biliyoruz. Bu yoldan *İran (Acem)* kervanları da işlemekte idi. Kör-Oğlu'nun hayatı nasıl, nerede ve ne zaman sona ermiştir, bu hususta elimizde tarihî bilgi olmadığı gibi, destanlarından da bir şey çıkarılamıyor. Onun Kara-Yazıcı ve Kalender-Oğlu tarafından çıkarılan büyük *Celâlî* ayaklanmaları zamanında hayatta olup olmadığı ve bun-

481 *Medrese talebelerinin faaliyetleri hakkında*: Mustafa Akdağ, *Medreseli isyanları*, s. 361-387; aynı müellif, *Büyük Celâli karışıklıklarının başlaması*, *Erzurum*, 1963, s. 38-55; aynı müellif, *Celâli isyanları*, indeks.
482 Buradan "*kapılanmak* ve *kapu yoldaşı*" tâbirleri çıkmıştır.
483 Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları*, s. s. 122.
484 *Mühimme defteri*, nr. LIII, s. 132.

lara katılıp katılmadığı da bilinemiyor. Kör-Oğlu, *"Osmanlı düşmanı"* olması sıfatı ile, vesikalarda kendisine denildiği gibi, tam bir *Celâlî vasfını taşır*. Onun daha büyük *Celâlîler* dururken unutulmayacak bir ün kazanmasında ve nihayet destan kahramanı olmasında yiğit insanlara has belli başlı meziyetleri yanında şâirliği de mühim bir âmil olsa gerektir. Her halde onun şâirliğinden şüphe edilmemelidir. Kör-Oğlu'nun güzel Ayvaz'a olan sevgisi de uzun yıllar dağlarda geçen bekâr *Celâlî*'lik hayatının bir neticesi olmalıdır.

1577'de başlayan *İran* harbi tahminin hilafına 12 yıl sürdü. Bu harbin sonunda gerçi *Türk* imparatorluğunun sınırı *Hazar* Denizi'ne dayandı ise de bu, pek çok insan ve para sarfına mal olmuş ve *Anadolu Türk* halkı daha fazla bir sıkıntı içine düşmüştü. İşte, Kör-Oğlu, *İspartalı* Nesli-Oğlu Mehmed Çavuş, Kürd Kizir-Oğlu Mustafa ve diğer *Celâlîler*'in ortaya çıkarak uzun yıllar soygunculuk yapabilmeleri de, bu harbin uzun bir zaman sürüp gitmesi ile ilgilidir. Bu arada, harbin başladığı 1577 yılında *Boz-Ok*'taki *Şam Bayadı* oymağına mensup bir *Türkmen* de aynı yılda ölen veya öldürüldüğü iddia edilen *İran* Şahı II. İsmail'in kendisi olduğunu ortaya atarak başına *Kızıl-Baş Türkmenler*'den pek çok adam toplayıp harekete geçmiş ve hattâ *Kır-Şehir* bölgesindeki *Hacı-Bektaş* türbesinde büyük bir kalabalık önünde merasimle kurban kesmişti. *İran* harbi esnasında *Anadolu* köylüleri gibi *Türkmenler* ve *Yörükler* de hükümet mensuplarının baskılarına maruz kaldılar. Yukarıda bahsedilen Düzmece Şah-İsmail hareketi de şüphesiz vergi almak hususunda yapılan başkıların bir tepkisidir. *İran* harbinin yorgunluğu henüz geçmeden 1593'te başlayan *Avusturya* seferinin uzaması büyük *Celâlî* ayaklanmalarını doğurdu. Bu ayaklanmaların başında çoğu *kapu kulu* ordusunun *atlı birliklerinde* vazife gören veya *beğlerbeği* ve *sancak beğlerinin* emrinde *bölükbaşılık*, *çavuşluk*, *su-başılık* gibi hizmetlerde bulunan küçük rütbeli *Anadolulu Türkler* vardı.

İlk büyük *Celâlî* hareketini Kara-Yazıcı lâkablı Abdül-Halim çıkardı. Kendisi beğlerbeği ve sancak beğilerinin maiyyetlerinde hizmet görmüş bir *bölük-başı* idi. Osmanlı müverrihlerinin sözlerine bakılırsa, Kara-Yazıcı, Osmanlı'nın *Anadolu*'daki hâkimiyetine son vermek gayesini taşıyordu. Ancak, yapılan araştırmalar *Kara-Yazıcı*'nın böyle bir maksat güttüğünü teyid etmemiştir[485]. *Karaman* ilindeki *At-Çekenler*'den *Turgut* kazasındaki *Dâvutlar* oymağına mensup bir şahıs 1595 yılında böyle bir maksat ile ortaya atılmıştı. Bu şahıs kendisinin Selçuklu hükümdarı Alâeddin'in soyundan geldiğini iddia ederek hükümdar olduğu takdirde halkı âdalet ve hakkaniyyet üzerine idare edeceğini söylüyor, zulüm yoluna sapan Osmanlı'nın hâkimiyetine son verilmesi gerektiğini yayıyordu[486]. Fakat *Karaman* halkı arasında ne onun, ne de başkalarının başlarına mühim kuvvetler toplamaları pek mümkün olamıyordu.

485 Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları*, s. 243–248.

Kara-Yazıcı ilk önce *Urfa* taraflarında harekete geçmiştir (1599). Kendisine eski *Haleb* beğlerbeğisi Hüseyin Paşa'nın da katıldığını biliyoruz. Avusturya ile harp devam ediyordu. Bu sebeble *Celâlî* başbuğu affedilerek önce *Amasya*, sonra da *Çorum* sancak beğliğine tayin edildi. Fakat Kara-Yazıcı başına toplanmış olan *levend* yahut *sekbanları* dağıtmıyor, onları geçindirmek için etrafa salmalar salıyordu. Bundan dolayı *Bağdat* vâlisi Sokullu-zâde Hasan Paşa onun üzerine gönderildi. Kara-Yazıcı da Hasan Paşa'yı kalabalık bir *Celâlî* kuvveti ile karşıladı. Tavil-Ahmed, Kara-kaş Ahmed, Yular-Kırdı, Tekeli Mehmed, Deli-Zülfikar, Dündar, Tepesi-Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kâfir Murad, Kizir-Oğlu, Arabacı Süleyman gibi zamanın belli başlı bütün *Celâlî bölük-başıları* Kara-Yazıcı'nın yanına toplanmışlardı. Bu bölük başılarının çoğu da Kara-Yazıcı gibi, altı bölük halkından yani *Kapu-kulu* hassa birliklerinden veya beğlerbeği, sancak beğlerinin maiyyet memurlarından idiler. Kara-Yazıcı, Hacı İbrahim Paşa kumandasındaki bir Osmanlı kuvvetini *Kayseri* yakınlarında mağlûb etti ise de, Sokullu-zâde Hasan Paşa ile *Göksun* yaylasında yaptığı savaşta yenildi; Savaştan sonra yanındaki *Celâlîler* ile *Canik (Samsun*'un doğu tarafları) dağlarına sığınan Kara-Yazıcı orada öldü. Kendisine kardeşi Deli-Hasan halef oldu. Deli Hasan *Canik* dağlarından çıkarak *Tokat*'ta bulunan Hasan Paşa'yı kuşattı. Hasan Paşa kış dolayısı ile askerini dağıtmıştı. *Celâlîler*, Hasan Paşa'yı tüfekle öldürdüler. *Celâlîler* bu esnada Hasan Paşa'nın *Bağdad*'tan gelen ağır hazinesini ele geçirip ileri gelenleri bu hazineyi kalkan ile üleştiler. Fakat yıllardan beri bekâr hayatı geçiren bu adamlar Hasan Paşa'nın harem halkına dokunmıyarak onları *Divrigi*'ye gönderdiler. Bunu müteakib Deli-Hasan kalabalık bir *Celâlî* kümesi ile batıya doğru hareket etti ki bu, bilhassa *Orta-Anadolu* köylüsüne telâfisi imkânsız bir felâket getirdi. Kendilerinin de ezici çoğunluğu köylü olan *Celâlîler* etrafa yayılarak köyleri yağma ve tâlân ediyorlar, köylülerin yiye-

486 M. Akdağ, aynı eser, s. 162–163.

ceklerini, davarlarını ellerinden alıyorlardı. *Celâlîler*'in yaklaştığını haber alan köylüler dağlara çekiliyorlar, şehirlere sığınıyorlar ve başka yörelere gidiyorlardı. Bu arada dikkate şâyân olan husus, dağlara çekilen köylülerden bir kısmının ailelerini oralarda bıraktıktan sonra *Celâlîlere* katılmalarıdır. Bütün bunlar, köylüler'in uzun bir zamandan beri çektikleri ızdıraplı bir hayatın tepkileridir. Deli-Hasan maiyyetindeki kalabalık *Celâlî* kümesi ile bir sel gibi dehşet saça saça *Kütahya*'ya kadar geldi. Ancak burada çok geçmeden devlet ile anlaşarak buyruğunda on bin kişi olduğu halde *Rum-İli*'ne geçti. Kendisine *Bosna* beğlerbeğliği, yedi arkadaşına da *Rum-İli*'nde sancak beğliği verilmiş ve 400 *Celâlî bölük-başısı* da *kapu-kulu* atlı sınıfına alınmışlardı. Deli-Hasan ile birlikte *Rum-İli*'ne geçen *Celâlîler*'in kıyafet ve teçhizatları hakkında müverrihlerin alaycı sözleri bize onların nasıl acınacak bir yoksulluk içinde bulunduklarını gösteriyor. Bunlar derhal muharebeye gönderildiler. Bu yoksul adamlar orada mertçe çarpışmak istemelerinden dolayı, ağır kayıplar verdiler. Savaş sona erdiğinde *Celâlîler* 6 000 şehit vermek sureti ile mevcutlarının üçte ikisini kaybetmişlerdi. Bu esnada *Anadolu*'da kalmış olan *Celâlîler* de muhtelif bölüklere ayrılarak *Orta-Anadolu*'da ve diğer bazı yerlerde eskisine nisbetle daha korkunç bir yağma ve tahribe girişmişlerdi[487]. Deli-Hasan'a yapıldığı gibi diğer ileri gelen *Celâlî* resilerine de, ehemmiyetlerine göre, memuriyetler verildiği halde bu hareketlerin bir türlü arkası kesilmiyor, bilâkis gittikçe daha şiddetli bir hal alıyordu. 1603 den 1607 yılına kadar *Anadolu*'nun birçok bölgesi *Kara-Yazıcı*'dan daha tehlikeli, yeni *Celâlî* reislerinin hükmü altında bulunuyordu. Bunlardan en kuvvetlisi *Kuzey-Suriye*'ye hâkim olan Can-Pulad oğlu Ali Paşa idi. Ali Paşa eskidenberi *Kilis*'i yurdluk olarak idare eden *Kürd* asıllı bir aileye mensuptu; 30 bin kişilik teşkilâtlı bir ordu vücuda getirmiş, adına para bastırıp hutbe okutmak sureti ile istiklâlini ilân etmişti.

Can-Pulad oğlu Ali Paşa'dan sonra Kalender-Oğlu Mehmed geliyordu. *Ankara*'lı olan Kalender-Oğlu 1592 yılında 80 kişi ile *Celâlîlik* yaptıktan sonra yoldaşlarının çoğu gibi beğlerbeğilerin yanında maiyyet çavuşluğu, mütesellim ve kethüdalık hizmetlerinde bulunmuş ve Cağala-Zâde Sinan Paşa'nın *İran* seferinde kendisine sancak beğliği verilmiş ise de sancağını elde edemediğinden tekrar *Celâlî* olmuştu. O *İç-İl*'de bulunan diğer bir *Celâlî* başbuğu Muslî Çavuş'a

487 Kara-Yazıcı, kardeşi Deli-Hasan ve Diğer Celâlî reisleri hakkında, Mustafa Akdağ'ın adı geçen *Celâlî isyanları* adlı kitabına bk.

yazdığı mektupta Osmanlıyı fitneci, sözünde durmaz olarak vasıflıyor ve Osmanlı'nın zulmü bir san'at haline getirdiğinden bahs ile "*Üsküdar*'dan itibaren bütün *Anadolu*'yu Osmanlıya feragat ettirmek" kararında olduğunu bildiriyordu. Meşhur Boz-Kırlı boybeyi ailesinden olan Muslî Çavuş ise, *İç-İl* ve *Lârende* taraflarına tegallûb etmişti. Bunlardan başka *Adana* bölgesi Cemşid'in, *Saru-Han sancağı* Yusuf Paşa'nın, *Tarablus-Şam*, *Dulkadırlı Türkmenler*'inden Seyf-Oğlu Yusuf, *Sivas* tarafları meşhur Tavil-Ahmed'in kardeşi Meymun'un tegallübü altında idi. Vezir-i âzam Murad paşa önce Can-Pulad Oğlu'nu yendikten sonra oyalamak için *paşa* ünvanı ile *Ankara* sancağını verdiği Kalender-Oğlu üzerine yürüdü. Bu esnada Kalender-Oğlu Mehmed Paşa da etrafına kalabalık bir kuvvet toplamış, belli başlı *Celâlî* bölükbaşıları yanına gelmişti. Bunlar Ağaçtan-Pîri, Baldırı-Kısa, Dağlar-Delisi Süleyman (*Beğ-şehir*'in *Kavak* köyünden), Kara-Said (*Arab*), Kürd-Haydar, Arnavud Hüseyin ve diğerleri idiler. *Göksun* yaylasında yapılan savaşta *Celâlîler* yiğitçe çarpıştılar ise de bilhassa top ateşine dayanamıyarak yenildiler (1609). Onlardan mühim bir kısmı *İran*'a gitti. *İran*'a giden *Celâlîler*'in sayısı, mevcut kanaatin aksine çok fazla olup, *Tebriz*'e vardıklarında sayıları 13 605 idi. *İran*'a bukadar çok *Celâlî*'nin gitmesi Murad Paşa'nın *Celâlîler*'e karşı gösterdiği şiddetten ileri gelmiştir. Filhakika *Hırvat* kaviminden olan Murad Paşa eline geçirdiği *Celâlîler*'e aman vermeyip öldürtüyor ve onları kuyulara doldurtuyordu. Öyle ki, bu hususta çocuklara bile merhamet göstermiyordu. Böylece gerek savaşlarda, gerek sonradan yakalanıp öldürülen *Celâlîler*'in sayısı 30 000 in üstünde idi. Kuyucu-Murad Paşa bu icraatı ile *Anadolu*'yu nisbî bir sükûna kavuşturmağa muvaffak olmuştu. Ancak af ve merhamet göstermiyerek bukadar çok *Celâlî*'nin harb halinde bulunan bir devlete gitmesine sebebiyet vermesi bazı devlet erkânı tarafından tenkit edilmiştir. Murad Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen Nasuh Paşa, afnâmeler göndererek *İranda*'daki *Celâlîler*'den ekserisinin memlekete dönmesini sağlamış ve bunlar devlet hizmetine alınmışlardır.

Celâlîliğin, *Anadolu*'daki iktisadî sıkıntılar sonucunda zuhur ettiği açık bir gerçektir. Ancak bunun yanında çok gelişmiş olan devşirme ocağı ile *Türk* kavminin mahrum bırakıldığı siyasî haklarını elde etmek gibi bir gayenin de yer almış bulunduğu görülüyor. *Türk* kavmi askerlik ruhunu ve siyasî geleneklerini kuvvetle devam ettirdiği için onun *İran* ve *Arab* ülkelerindeki halkın durumuna düşmesi elbette mümkün olamazdı. Neticede *Celâlîler* devşirme ocağının gitik-

çe ehemmiyetini kaybetmesine sebeb olarak kısmen olsun gayelerine ulaştılar ve kapanmış olan yolu açtılar. Bilhassa *Kapı-kulu* ocağının atlı birliklerini tamamen ellerine geçirdikleri gibi, içlerinden birçokları da sancak beğliği ve beğlerbeğliğe kadar yükseldiler. Fâtih'le beraber iktidara geçen devşirme zümresi, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devlete hâkim oldu. Asrın sonlarına doğru ise ehemmiyetini tamamen kaybetti. Bu tarihten itibaren devletin başında sık sık *Türk* menşeli *vezir-i âzamlar* görülmeğe başlandı.

Bütün bunlar ile beraber *Celâlîlik Anadolu*'da telafisi kabil olmayan derin yaralar açmıştı. Yağma ve tahriplerden ve onun meydana getirdiği açlıktan köylüler ve kasabalılar yerlerini bırakıp gittiler. 1603 yılından itibaren bu hâdise dehşet verici bir mahiyet aldı. Açlıktan ve soğuktan pek çok insan öldü. Bu yüzden köylerin mühim bir kısmı uzun bir zaman yıkıntı ve ören, tarlalar da ekilmemiş bir halde kaldı. Bu hâdise *Anadolu*'da bazı hudut ve kıyı bölgeleri istisna edilirse, her yerde sarsıcı bir tesir göstermekle beraber, en fazla tahribatı *Sivas*'tan *Kütahya* ve *Afyon*'a kadar geniş *Orta-Anadolu* bölgesinde ve *Çukur-Ova*'da yapmıştır. *Çukur-Ova* bölgesinin pek mühim bir kısmında bu hâdiseden sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bir daha ekim yapılamadı. Hülâsa, *Celâlî* hareketleri *Anadolu*'da gerek nüfusça, gerek arazice büyük boşluklar meydana getirdi. Bu arada her yerde eski büyük *Türk* ailelerinin de pek çoğu mahvolup gitti.

Celâlî hareketleri *Ulu-Yörük (başlıca Sivas-Amasya* bölgesi), *Boz-Ok oymakları*, *Ankara Yörükleri*, *Konya* bölgesinde yaşayan *At-Çekenler* gibi *Orta-Anadolu*'da yaşayan toplulukların da dağılmasına sebeb olmuştu. Bu hareketlerin nisbeten son bulduğu zamanın hemen akebinde kışın *Mardin*'in güneyinde çölde kışlayan ve yazın *Erzurum-Erzincan* arasındaki yaylalarda yaşayan eski *Ak-Koyunlu* elinin kalıntısı *Boz-Ulus* da *Orta-Anadolu* bölgesine çıkageldi (1022=1613 tarihi). Bu elin eski yurdunda pek az bir kısmı kalmıştı. *Boz-Ulus*'un yurdunu bırakarak *Orta-Anadolu*'ya gelmesinin ne gibi bir sebeb veya sebebler ile ilgili olduğu üzerinde vesikalarda bir kayda rastgelinmiyor. Bununla beraber bu gelişin en başta bilhassa daimî bir nüfus artışının sebebiyet verdiği yaylak sıkıntısı ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Esasen *Boz-Ulus*, daha XVI. yüzyılda mahallî idarecilerin ektirmek ve köyler kurmak sureti ile yaylaklarını daraltmakta olduklarından daima şikâyetçi idi. Hükümet, *Boz-Ulus*'un *Orta-Anadolu*'ya gelişinden memnun olmadı. *Anadolu* ve *Karaman* beğlerbeğilerine fermanlar göndererek *Boz-Ulus*'un eski yerine yollanmasını emretti.

Fakat bu emir hiçbir zaman tatbik edilmedi ve *Boz-Ulus Orta-Anadolu*'da kaldı. Yalnız daha sonraları ona bağlı bazı oymaklar vergi borçları yüzünden *Adalar denizi* kıyılarına ve *Balıkesir* taraflarına kadar gittiler ve oralarda yerleşip kaldılar. *Orta* ve *Batı-Anadolu*'da *Türkmen* adlı oymakların görülmesi *Boz-Ulus*'un gelişi ile ilgilidir.

İkinci *Viyana* kuşatması üzerine *Avusturya* ve müttefikleri ile başlayan harbin uzamasından asker sıkıntısı çekilmeğe başlanmıştı. Evvelce *Türk oymaklarına* ordusunda yer vermeyen devlet, 1102 yılında (1690) *Avusturya*'ya karşı yapacağı sefer için *Türkmenler*'den de asker istedi. *Boz-Ulus*, *Haleb Türkmenleri*, *Yeni-İl*, *Dulkadırlı* ve diğerleri bu sefere katıldılarsa da *Salankamen* savaşında (Zilkade 1102= Ağustos 1691) top ateşine dayanamayarak *Kürdler* ile beraber savaş meydanından uzaklaştılar.

Aynı yılda devlet tarafından *Türkmen* oymaklarının tahribe uğramış bölgelerde yerleştirilmeleri işine girişildi. *Orta-Anadolu*'ya gelmiş bulunan *Boz-Ulus*, dört kümeye ayrılmıştı. Birinci küme *Ankara*'nın güney-doğusundaki *Bâlâ* kazası dahilinde ve buna komşu yerlerde yaşıyordu. Bu kolun başında *Tabanlu* boyu bulunduğu için *Boz-Ulus*'un bu koluna bazan *Tabanlu mukataası* adı verilir. Bu kolu idare etmiş olan beğ ailesi *Bâlâ*'nın *Üç-Em* köyünde oturmuş olup, nesli bu güne değin devam etmiştir. *Boz-Ulus* beğlerinin mahallî idareciler ve merkez ile muhaberatına dâir pek çok vesikadan müteşekkil zengin arşivi, aile nezdinde olmak üzere, zamanımıza kadar gelmiştir.

Boz-Ulus'a bağlı *Karaca Kürd Türkmen* oymağı ile yine *Türkmen Kurudlu* ve diğer bazı oymaklar *Kır-Şehir*'de yurd tuttukları gibi, bu ele mensup diğer birkaç oymak da *Nev-Şehir* ve çevresinde yerleştiler.

İkinci *Boz-Ulus* kolu *Akşehir-Ilgın* çevresinde ve buna yakın yerlerde yurd tutmuştu. Bu kol başlıca *Hamza-Hacılu*, *Avşar*, *Küşne*, *Şereflu*, *Danişmendlu* ve diğer oymaklardan meydana gelmiştir. Üçüncü *Boz-Ulus* kolu *Afyon* ve *Kütahya* sancaklarında yaşıyor ve başlıca *Oğul-Beğlu*, *Köçeklu*, *İzzeddinlu*, *Kürd-Mihmadlu* ve *Gündeşlu* oymaklarından müteşekkil bulunuyordu. Bunlar da bu sancaklar dahilinde, onlardan bazı obalar da *Balıkesir* ve *Saru-Han* taraflarında oturak hayata geçtiler.

Dördüncü *Boz-Ulus* kolu da *Aydın* sancağında sâkindi. Bunlar da bu sancak dahilinde yerleşib kaldılar. Gerek *Orta-Anadolu*'da, gerek *Batı-Anadolu*'da bugün *Türkmen* adını taşıyan köylülerin çoğu *Boz-Ulus*'a mensuptur.

1102 (1691) yılında devlet tarafından beş bölgede iskân hareketine girişilmişti. Bunlardan biri *Danişmendlu* adlı büyük *Türkmen* teşekkülünü *Aydın*, *Balıkesir*, *Afyon*, *Isparta* ve *Denizli* vilâyetlerinde yerleştirmek işi idi ki, bunda başarı gösterilmiştir. Bu büyük *Danişmendlu* teşekkülünün bizim *Boz-Ulus*'a mensup olduğu anlaşılıyor.

XVI. yüzyılın birinci yarısının ortalarında *Çukur-Ova*'da *Misis*'den *Gâvur* dağlarına kadar uzanan topraklar komşu yöreler gibi tamamen ekilmekte idi. Ancak XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın birinci yarısındaki karışıklıklar yüzünden bu bahsedilen bölgenin halkı da dağılmış ve burası tamamen gayri meskûn bir hale gelmiştir. Bahsedilen tarihde (1102=1691) *Dulkadırlı* oymaklarından yirmi kadarı bu bölgede *(Ayas, Berendi, Kınık)* yerleştirildi ise de başarılı bir sonuç vermedi. Oymaklar daimî olarak burada oturmak istemiyorlardı. Bunda *sıtmanın* ve diğer salgın hastalıkların mühim bir rolü olsa gerektir. Bu sebeble burası XIX. yüzyılın ikinci yarısında *Fırka-i İslâhiyye* gelinceye kadar oymaklara sadece bir kışlak vazifesi gördü.

Üçüncü iskân yeri de *Haleb*'in kuzeyindeki *Menbiç* bölgesi idi. Buraya bir kısım *İl-Beğliler* iskân edildi. *İl-Beğli* oymağı güneyli olmayıp, görüldüğü gibi, *Sivas-Amasya* bölgesinde yaşayan *Ulu-Yörük* topluluğunun *Orta-Pâre* koluna mensup bir teşekkül idi; eskiden beri o bölgede oturuyor ve çiftçilik ile meşgul bulunuyordu. Göçebe pek çok oymak dururken eskiden beri kendisine ait yurdunda çiftçilik yapan ve *Menbiç*'e uzak bir yerde yaşayan bir oymağın bu iskân için uygun görülmesinin sebebi iyice bilinemiyor. Hâtıralarda bu iskânın bir sürgünden ileri geldiği söyleniyor. Başta *Beğ-Dililer* olmak üzere *Güneyli teşekküller* tarafından *İl-Beğliler*'e yabancı bir oymak gözüyle bakılması ve *Türkmen* sayılmaması, sadece onların *Ulu-Yörük* topluluğuna mensup olmaları ve *Kuzey-Suriye*'ye bu iskân sonucunda gelmeleri ile ilgilidir. *İl-Beğliler* bugün de yerleştirildikleri bu yerde, az bir kısmı *Türkiye*'de olmak üzere ve tamamen toprağa bağlanmış bir halde, oymak adlarını muhafaza ederek, yaşamaktadırlar. Fakat *Menbiç*'e yerleştirilenler, *İl-Beğliler*'in hepsi olmayıb ancak onların bir bölüğü idi. Oymağın diğer bir bölüğü de *Sivas-Amasya* bölgesindeki yurdunda eski eskiden beri köylerde yerleşmek sureti ile kalmış ve oymak adını henüz unutmamıştır.

Osmanlı devletinin bahsedilen yılda giriştiği iskân teşebbüslerinden biri de *Haleb Türkmenleri*'ne mensup bir kısım oymaklar ile *Hama*, *Humus* ve *Tarablus-Şam* bölgesinde dağınık olarak yaşayan oymakları *Hama* ile *Humus* arasındaki boş ve harap topraklara yerleştirmekti. Gerçekten bu oymaklar oraya yerleştirildiler ise de bundan müsbet bir netice elde edilemedi. Bu oymakların bir kısmı devletin harblerle meşgul olmasından faydalanarak iskân yerlerinden ayrıldılar ve *Anadolu*'ya gittiler. Bir kısmı ise henüz ana dilini unutmayarak Suriy'de Tarabulus Şam yöresinde yaşamaktadırlar.

Eski zamanlardanberi *Orta-Arabistan*'da, *Necid*'teki *Aca* ve *Selma* adlı ünlü dağlarında oturan *Arab Tayy* boyunun mühim kolu *Şammarlar*, XVII. yüzyılın ortalarında kuzeye doğru ilerleyerek *Suriye çölünü* işgal ettiler. İmparatorluk idaresinin, diğer birçok yerlerde olduğu gibi, *Suriye*'de de zayıflamasından faydalanan *Şammarlar Rakka* bölgesini ellerine geçirdikleri gibi, yaptıkları tecavüzlerle münakaleyi de sekteye uğratmağa başladılar. Ancak *Şammarlar*'ın *Suriye*'deki bu hâkimiyetleri çok sürmedi. Bunların *Kuzey-Suriye*'ye gelişlerinden 20 yıl sonra yine *Orta-Arabistan*'da yaşayan *Anezeler* harekete geçib *Şammarlar*'ı kovdular ve *Rakka* bölgesi de dahil olmak üzere, *Suriye* çölüne hâkim oldular. *Aneze Arabları Şammarlar*'dan daha kalabalık ve daha tahribci bir aşîret idi. *Rakka* bölgesindeki köylerin bir kısmını harab ettikleri gibi, geri kalanlarını da haraca bağlamışlardı. Onların tecavüzleri yüzünden kervanlar işlemez oldu. İşte, bilhassa bu *Aneze Urbanı*'nın akınlarını önlemek gayesi ile Osmanlı devleti *Haleb Türkmenleri* ve *Yeni-İl*'e bağlı hemen bütün *Beğ-Dili* obalarını, *Boz-Ulus*'un göç etmemiş olan kalıntısını, *Haleb Türkmenleri* ile *Yeni-İl*'e dahil diğer birçok oymakları *Belih* ırmağının *Harran*'ın altındaki *Akça-Kale*'den *Rakka*'ya dek uzanan kıyısında yerleştirdi. Diğer bir çok oymaklar da *Urfa*'nın doğusundaki *Collab (Colab)* ırmağı kıyılarına, *Harran* yöresine, *Urfa*'nın kuzey-batısındaki *Boz-âbad* ile yine *Urfa*'nın güney-batısındaki bazı yerlere yerleştirilmişlerdi. Yerleştirilen *Türk* teşekkülleri arasında *Beğ-Dili* obalarından başka *Yeni-İl*'e bağlı *Musacalu* oymağı *(Ağça-Koyunlu*'dan), *Barak* (*Cerid*'ten), *Avşar (İmanlu Avşarı*'ndan), *Çimelu*, *Çepni*, *Diyarbekir*'deki *Boz-Ulus* kalıntısından *İzzeddinlu*, *Köçeklu*, *Avşar*, *İnallu*, *Acûrlu*, *Hamza-Hacılu* ve diğer oymaklar da vardı. Ayrıca *Lekvanik Kürd*'ü ile ona bağlı *Hacılar*, *Ak-Baş*, *Kızıl-Koyunlu* ve *Kırıntılı* oymaklarının da yerleştirilenler arasında oldukları görülüyor. Bütün bu oymaklar ertesi yıl (1102=1692) *Anadolu*'ya kaçtılar ise de çoğu tekrar iskân yerlerine gönderilerek yerleştirildi ve kaçmamaları için ciddî tedbirler alındı. Devlet bu iskânda muvaffak olmaya azmetmişti. *Aneze Arabları*'nın saldırılarını ancak böyle bir tedbir ile önliyebileceğine inandığı gibi, ayrıca bu *Türk* oymaklarının çıkaracağı gailelerden de kurtulmuş olacaktı. Fakat bu

bölge *Türk* oymaklarının yerleşebilecekleri coğrafî şartları hâiz bir yer değildi; toprağı verimsiz ve susuz olduğu gibi, orada yazın *Türkmenler*'e *Urum (Anadolu)*'daki serin yaylalarını özleten kavurucu sıcaklar hüküm sürüyordu. Diğer taraftan *Anezeler* de kışlamak için gittikleri güneyden bu mevsimde dönmüş bulunuyorlardı. Bu ve diğer *Arab* aşîretleri ile *Türkmenler* arasında birçok savaşlar yapılmıştır ki, bunlara dâir *Türkmenler*'in bazı şiirleri zamanımıza kadar gelmiştir. *Rakka* bölgesi devletin emirlerine boyun eğmeyen *Anadolu*'daki diğer *Türk* oymakları için de bir sürgün yeri haline gelmiştir. Devlet rahat durmayan oymakları da bu bölgeye sürmek sureti ile cezalandırıyordu. Fakat, devletin bu meselede gösterdiği devamlı gayret ve aldığı tedbirlere rağmen *Rakka* ve *Urfa* bölgelerine yerleştirilen oymaklardan mühim bir kısmı ayrı ayrı zamanlarda *Anadolu*'ya kaçmağa ve orada yurd tutmağa muvaffak oldu. *Beğ-Dili*'nin ekser obaları, *Baraklar* ve diğer bazı oymaklar ise XIX. yüzyıla kadar *Rakka*'da kaldılar. Mezkûr asırda onlar da bir daha dönmemek üzere orayı terkettiler. Böylece devletin azimle giriştiği bu *Rakka* iskânı da başarısızlıkla neticelendi; gayreti boşuna gitti ve *Türk* oymaklarının perişan olmalarına sebeb oldu[488].

Bu iskânda en büyük ızdırabı *Beğ-Dili* boyu çekti. Bugün onların artık tamamen köylüleşmiş olan torunları arasında *Colab* adıyla anılan bu iskânın acı hâtıraları hâlâ yaşamaktadır. Hattâ beğleri Firûz (Feriz) Beğ'in *Rakka*'daki ızdıraplı hayata dayanamıyarak oymağın kalabalık bir kısmı ile *İran*'a göçüp gittiği söylenir. *Rakka*'dan ayrılan *Beğ-Dililer* umumiyetle *Anteb*'in güney bölgesinde yurt tutmuşlar ve orada yerleşip kalmışlardır. Şimdi onların köylerinden bir çoğu *Suriye* toprağında bulunmaktadır. *Baraklar*'a gelince, onların da çoğu *Nizib*'in güneyinde yerleşmişlerdir. *Barak* kelimesinin çok tüylü bir cins köpeğe denildiğini ve şahıs ismi olarak kullanıldığını biliyoruz: Barak Hâcib, Barak Han, Barak Reis. Bu oymağın adının da bir şahıstan geldiğinden şüphe edilmez. Araştırmalarımızın neticesine göre bu *Baraklar* XVI. yüzyılda *Yeni-İl*'in *Dulkadırlı* koluna mensup *Barak* adlı bir *Cerid* obasından başkası değillerdir. *Beğ-Dililer*'in bunları *Türkmen* saymaması bu husus ile ilgili olsa

488 Osmanlı devletinin giriştiği *Türk* oymaklarından bazılarını 1102 (1691) yılında *Anadolu*'da ve *Suriye*'de yerleştirme teşebbüsü hakkında: Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından)*, *İstanbul*, 1963. Ancak *Rakka*'da yerleştirilen oymakların-orayı terkedinceye kadar hayatlarının ve onların *Arab* ve *Kürd* aşîretleri ile yaptıkları savaşların başta devlet arşivi ve kadı sicillerinden elde edilecek malzemeye dayanılarak bir an önce incelenmesi gerekmektedir.

gerektir. Halbuki *Baraklar*'da XVII. yüzyılın sonlarında, *Rakka*'ya iskân edilecekleri esnada *Türkmen* olarak vasıflanıyorlardı. Bu bakımdan denilebilir ki *Baraklar*'ın da *İl-Beğliler* gibi aslında güneyli olmaması ve *Beğ-Dili* boyuna mensup bulunmaması *Beğ-Dililer*'in bu tefrikine sebebiyet vermiştir.

XIX. yüzyılda, *Çukur-Ova*'da *dere-beğlik* idaresi devam etmekte idi. Osmanlı vâlilerinin hükmü belki çok defa *Adana* şehrinden pek ileri gitmiyordu. Bu dere-beğlerinin en kuvvetlisi *Kozan-Oğulları* olup, nüfuz ve hâkimiyetleri bugünkü *Kozan*, *Kadirli* ve *Saim-Beğli* yörelerini içine alıyordu. *Kozan-Oğulları*, adlarını belki de Ormanlık dağlarda oturduklarından alan, *Varsak Türkleri*'nden idiler. *Kozan-Oğulları* her nekadar kudretli dere-beğleri idi iseler de, idare ettikleri halktan farksız, sade bir hayat sürmüşler ve çevrenin gelenek ve göreneklerine riayet etmişlerdir. Onların servet toplamaya ve mal edinmeye çalışmadıkları bilindiği gibi, *Kayseri*'ye ve diğer yerlere tahsile giden hemşerilerine de maddî yardımda bulunuyorlardı. Bugün dahi halk arasında onlara dâir iyi hâtıralar nakledilmektedir. Diğer bir dere-beği ailesi de *Payas* yöresinin hâkimleri olan *Küçük Ali-Oğulları* idi. Ünlü şâir Dadal-Oğlu bu aileyi yörenin fâtihleri ve Osmanlılar'dan önceki hâkimleri olan *Özer-Oğulları*'na bağlıyorsa da bu husus çok şüphelidir. XVIII. yüzyılda *Dulkadırlı* ulusuna mensup *Döngelelu*, *Ulaşlu*, *Çalışlu*, *Develu* ve *Kebelu* gibi oymaklar *Kurt Kulağı* ile *Burnaz köprüsü* yöresinde yaşamakta idiler. Bunlar 1148 (1735) tarihinden bir kaç yıl önce *İslâhiye* taraflarında yaşayan *Okçu-İzzeddinlu* *Kürd*leri'nin yaylağı olan *Gâvur dağına* çıkıp devlete olan vergi borçlarını ödemekten kaçınmışlardı. İşte, *Fırka-i İslâhiyye*'nin te'dip edip *Osmaniye* şehrinde ve civarında yerleştirdiği *Gâvur* dağının *Türk* sâkinleri bu oymaklardan gelmektedir. *Küçük-Ali Oğulları*'nın da bu oymaklardan birine mensup olduğunu muhtemel görmekteyiz.

Şâir Dadal-Oğlu, *Küçük-Ali-Oğulları*'nı samur kürlü ve hanımlarını da "İstanbul fesli" olarak vasıflamakla beraber *Küçük-Ali Oğulları*'nın, kudretlerine nisbetle, sade yaşadıkları bir *Avrupalı* kadın seyyahı hayretler içinde bırakmıştı. Bu ailenin başlıca gelirini tüccardan ve hattâ hace kafilelerinden aldıkları bac teşkil ediyordu.

XVII. yüzyılda *Batı* ve *Güney-Batı-Anadolu*'daki Yörük topluluklarının nüfusları artmış ve yaylak sıkıntısı çekmeğe başlamışlardı. Bunun sonucunda *Menteşe Yörükleri* kuzeye doğru ilerliyerek *Bursa* çevresine kadar uzandıkları, gibi, *İç-İl Yörükleri* de komşu bölgelere ve bilhassa *Çukur-Ova*'ya göç ettiler. *Çukur-Ova*'ya göç eden *İç-İl*'li

teşekküllerin başında *Boz-Doğanlar* bulunuyordu. *Çukur-Ova*'ya gelen *Boz-Doğanlar*'ın bir kısmı *Adana* yöresinde kaldı ki, bunlara *Kütük-Bozdoğan* denilir. Onlardan bir bölük de *doğu*'ya ilerliyerek *Kadirli*'nin güneyinde yurt tuttu. *Boz-Doğanlılar*'ın belli başlı obalarından biri olan *Melemenciler* de ilk önce *Kusun*, sonra da *Kara-İsalu* yöresine göç ettiler. Böylece, anlaşılacağı üzere, *Melemenci* oymak ve ailesinin *İzmir* vilâyetindeki *Menemen* kasabası ile hiçbir alâkası yoktur. Esasen böyle olsaydı kelime *Melemenli* veya *Menemenli* şeklinde yazılacak ve söylenecek idi. *Melemen*, bugün de birçok yerlerde yapılan bir yemek olub, oymağın adı, melemen yemeğini seven bir kimseden geliyor. Hülâsa *Melemenci* oymak ve ailesi *İç-İl*'lidir ve elimizdeki vesikalara göre *Boz-Doğanlar*'a mensup bir obadır. Esasen gerek *Boz-Doğanlar*'ın ve gerek *Melemenciler*'in (ailenin aydın zümresi de dahil olmak üzere) Y ö r ü k l e r'e ait belli başlı yüz ve beden yapısı hususiyetlerini el'an muhafaza ettikleri görülür. *Melemenci* (Menemenci) oğulları XVIII. yüzyıldan itibaren obalarına dayanarak *Kara-İsalu* bölgesini nüfuz ve hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu aileyi bir derebeği ailesi olarak vasıflamak doğru olmasa gerektir. Çünkü, aile mensupları vakit vakit devlet hâkimiyetini kabul ederek onun memurları durumuna düşmüşlerdir. Beğlerin de umumiyetle muvazeneli kimseler oldukları görülüyor. Fırka-i İslâhiyye tarafından *İstanbul*'a getirilen son *Melemenci* beği H a c ı A h m e t B e ğ, bize bu ailenin tarihine ait değerli bir hâtırat bırakmıştır ki bu, *Türkiye* tarihinde eşine çok az rastlanan bir vâkıadır [489]. Bu ailelerden sonra *Kerim-oğulları*, *Gök-Veli oğulları*, *Sırkıntı-oğulları* ve *Karsandı-oğulları* gibi kıyı beğleri gelmektedir. Bunlardan *Kerim-oğulları Ceyhan* kıyısındaki *Boz-Doğanlar*'ın beğleridir. Bu aileye ait şimdiki halde en eski bilgi 1119 (1707) yılına aittir. Bu tarihte "envai fesat ve şekâvetle meşhur" oldukları söylenen *Maraş* bölgesindeki ailelerden Ç o b a n - o ğ l u K a s ı m (*Cerid*'den) ve B a y e z i d - o ğ l u M e h m e d ile K e r i m - o ğ l u H a l i l, *Karaman* beğlerbeğisi tarafından yakalanmış ise de K o z a n - o ğ l u ele geçirilememişti. Daha sonra devlet bu aileyi *Çukur-Ova*'nın âyan ailelerinden biri olarak tanımıştır. 1143 (1730) yılında ailenin başında A b d ü l k e r i m adlı bir beğ görülmektedir. *Gök-Veli oğulları*'na gelince, bu ailenin hangi oymaktan olduğu henüz bilinemiyor. *Gök-Veli oğulları*'nın yurdu *Kadirli* kazasında, *Kadirli*'nin kuzeyinde, *Kesik* çayı ile *Sunbas* ırmağı arasındaki topraklar idi. *Gök-Veli oğulları* kudretli bir aile olup, *Kozan-oğullarına* dahi kafa tutmuşlardır. *Sırkıntı-oğulları*'nın *Türkmen* olduğu biliniyorsa da hangi oymaktan geldikleri şimdilik tayin edilemiyor. Bugünkü durumda bu aileye ait en eski bilgi 1143 (1730) tarihine aittir. Bu tarihte S ı r k ı n t ı - o ğ l u M e h m e d, K a r s a n d ı - o ğ l u, K a r a N e b i - o ğ l u H a m z a ve K e r i m - o ğ l u A b d ü l k e r i m ile birlikte *Rakka*'ya iskânları ferman olunan *Receblu Avşarı*'nın kaçmasını önlemeğe memur edilmişti. *Sırkıntı-oğulları* ve oymağının oturdukları yer, *Kozan*'ın güneyinde, *Ceyhan* şehrinin kuzey batısında, *Sarı-Çam* ile *Ceyhan* ırmağı arasında bulunmaktadır. Şimdi burası aynı adı taşımaktadır. K a r a s a n d ı - o ğ u l l a r ı n'na gelince, bunlar *Kara-İsalu* ile *Kozan* yöresi arasındaki ormanlık yerin hâkimleri idiler. Bunların *Türkmen Şark-Pâre* oymağına mensup olmaları muhtemeldir. Vesikalarda bu aileye mensup bir şahsa henüz rastgelinemedi. *Çukur-Ova*'daki oymaklara gelince, *Varsak* ve *Boz-Doğanlar*'dan başka başlıca *Avşar*, *Cerid* ve *Tecirlu* boyları da bölgenin göze çarpan sâkinlerinden idiler. Bunlar yazın *Uzun-Yayla*'ya gidiyorlar ve orada ellerine fırsat geçince çapulculuk yapıyorlardı. İşte büyük şâir D a d a l - O ğ l u bize bu âlemin hayat ve hissiyatını aksettirmektedir. Bu âlem XV. ve XVI. yüzyıl *Çukur-Ova*'sından nekadar farklı idi! Görüldüğü üzere bu âlemde başta *Ramazan-oğulları*, *Özer-oğulları*, *Kusun-oğulları* ve diğerleri gibi, bölgenin fethinde rol oynamış eski ailelerden hiç birisi bulunmuyor. O s m a n l ı idaresi ve Türk cemiyetinin düzenini alt üst eden büyük hareketler hemen her yerde olduğu gibi bu eski asilzâde ailelerini ya ortadan kaldırmış veya onların ehemmiyetlerini azaltmıştı. Devlet kudretinin zayıfladığı zamanlarda ortaya çıkan ailelerin çoğu ise devlet tarafından önce fesatçı ve şaki olarak vasıflanmış, sonraları ise bölgenin âyan ve eşrafı sayılarak kendilerine itibar edilmiştir. Yukarıda adı geçen oymaklardan *Cerid* ve *Tecirliler*, evvelce görüldüğü gibi, *Dulkadırlı* ulusuna mensup boylar idiler. Bunlardan *Ceridler Ceyhan* bölgesinde, *Tecirliler* de bugünkü *Osmaniye* yöresinde kışlıyorlardı. Bunlar XVIII. yüzyılın başlarında yaptıkları çapul hareketleri ile dirlik ve düzenliği o kadar ihlâl etmişlerdi ki, 1118 (1706) tarihinde Karaman beğlerbeğisi *Hasan Paşa* kumandasında mühim bir kuvvet sevk olunarak her iki oymak ve onların yardımcıları tedib edildiler. Fakat bu tedib hareketinin devamlı bir neticesi olmadı. Her iki oymak çok geçmeden tekrar *korgunculuğa*, yani köylülerin ve diğer oymakların hayvanlarını sürmeye başladılar.

Fakat D a d a l - O ğ l u'nun O s m a n l ı'ya meydan okuduğu, sivri cıdalı A v ş a r yiğitlerinin sarı çiçekli yaylalara bir an önce varmak için acele ettikleri bir vakitte "O s m a n l ı, *tavşan avına araba* ile *gittiği*" gibi, topu ve tüfeği ile ansızın çıka geldi. Gerçekten büyük

489 Bu eser gerekli haşiyelerle pek yakında tarafımızdan yayınlanacaktır.

âlim Cevdet Paşa'nın mülkî idareciliği, hemşehrisi Derviş Paşa'nın kumandanlığını yaptığı Fırka-i İslâhiyye 1865 yılında bu âlemi beklenmeyen bir sür'atle ortadan kaldırdı. Dere-beği aileleri oradan uzaklaştırıldı, oymaklar da yerleştirildi. Bunlardan *Tecirli* ve *Ceridler* kışlak yurtlarında iskân olmayı isteyerek birinciler umumiyetle *Osmaniye*, ikinciler de *Ceyhan* kazası dahilinde yerleştiler. *Avşarlar*'a gelince onlar *Zamantı* ve *Sarız* bölgesindeki yaylağında yerleşmeyi tercih ettiler [490]. Fakat Avşarlar için asıl talihsizlik, asırlardan beri kendilerine ait olan yaylak yurdlarının en iyi kısmının bu esnada *Kafkasya*'dan gelmiş olan muhacir *Çerkesler*'e verilmesi oldu. Artık aynı yüzyılın sonlarında her yerde *Türkmenler* toprağa bağlanan *Türk* köylüleri arasına katıldılar.

Hükümetin Fırka-i İslâhiyye'yi göndermekteki asıl gayesi ise *Çukur-Ovalılar*'a daha iyi bir hayat sağlamak hususu ile değil, şiddetle çekmekte olduğu asker sıkıntısını gidermek maksadı ile ilgili idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar *Türkler*'in devletin dayandığı aslî unsur olduklarının Osmanlı hükümdarları ve devlet adamlarınca anlaşılmış bulunduğu hakkında elimizde hiç bir delil yoktur. Mezkûr asrın ikinci yarısında Cevdet Paşa, Abdülhamid'in sadrazamı Said Paşa ve hattâ bizzat Abdülhamid'in bu hususu müdrik bulundukları görülüyor. Ancak bu asırda *Anadolu*'yu gezen *Avrupalılar*, yoksul, fakat asil ruhlu ve namuslu olarak vasıfladıkları *Türk* milletinin ölmekte, fena idareciler elinde mahvolmakta olduğunu söylüyorlardı. Yine bu seyyahlara göre, aynı ülkede yaşayan *Hıristiyanlar* ise müreffeh bir hayat sürmekte, *Türkler*'in nüfusunun azalmasına karşılık onlarınki gittikçe çoğalmakta idi.

Filhakika *Rumlar*'ın ve *Ermeniler*'in bilhassa XIX. yüzyılda *Anadolu*'da geniş bir yayılma hareketinde bulunmuş oldukları görülüyor. Bunun sonucunda *Marmara* kıyılarında *Ermeni* köyleri tesis edilmiş, en hücra kasabalarda bile *Rum* kolonileri meydana gelmiştir. Yine aynı yüzyıldaki *Avrupalı* seyyahlar *Anadolu*'da şehir ve kasabaların ekserisinde ticaret ve san'atın *Hıristiyanlar* elinde bulunmasını *Türkler*'in bu mesleklere itibar etmemeleri ile izah ederler. Bu izah şekli bu durumun eskidenberi devam edib gelen bir keyfiyet olduğu hükmünü verdirebilir. Halbuki, bilindiği üzere, XIV. yüzyılda *Anadolu* şehir ve kasabaları, reislerine *ahi* denilen esnaf cemiyetleri ile dolu idi. Bunlar ne oldu? Neden ehemmiyetlerini kaybettiler? Bu suallere henüz tatmin edici bir cevab verilmemiştir. Muhakkak olarak bildiğimiz bir

490 Bu hususta İkinci Bölümde *Avşar* boyu bahsine bk.

husus var ise, o da XVI. yüzyılın sonlarındaki *Celâlî* hareketlerinin XIV. yüzyıldan beri sürüb gelmekte olan *Anadolu*'daki içtimaî düzeni ortadan kaldırıldığıdır. Bu hareketlerden sonra *Anadolu* büyük istilâlara uğramış memleketlerden daha korkunç bir manzara arzediyordu; devlet de eski kuvvet ve kudretini kaybetti ve bunu bir daha elde edemedi. Müteakıb asırlarda imparatorluğun asıl dayanağı ve anavatanı olan bu ülkede bir taraftan kıtlıklar ve salgın hastalıklar, diğer taraftan da uzun süren harbler yüzünden açılmış olan yaralar bir türlü kapanmadı. *Cezâyir*, *Tunus* ve *Tarablus* gibi yerler için vakit vakit *Anadolu*'nun en babayiğit gençleri devşirilib götürülüyor, binlerce Türk genci - mühim bir kısmı veya çoğu bir daha dönmemek üzere- *Yemen*'e gönderiliyordu. Hülâsa Osmanlı, *Anadolu*'nun insanını ve servetini görülmemiş bir israfla tüketti. *Edirne* ve *Manastır*'da olmak üzere, *Rum-İli*'nde, iki, *Şam* ve *Bağdad*'ta birer *askerî idadî* olmasına karşılık, *Sivas*'tan *İzmir*'e kadar koskoca *Anadolu* bölgesinde bir tek *askerî idadî* yoktu. Neticede *Türk* kavmi maddeten telâfisi imkânsız kayıblar verdi; hattâ belki manevî hasletlerinden bazıları zayıfladı, yani türesi za'fa uğradı. Bu sebebler ile imparatorluğun kaybının *Türk* milletinin bekası için hayırlı bir netice olduğundan asla şüphe edilmemelidir.

Türk oymaklarının *Anadolu*'da yerleşik bir *Türk* kitlesi teşekkül etmezden önceki haiz oldukları ehemmiyet üzerinde söz söylemek şüphesiz fazladır: *Anadolu*'yu onlar fethettiler, buradaki yerleşik *Türk* halkını onlar meydana getirdiler. Osmanlı hâkimiyeti *Türk* oymaklarının siyasî *rollerine* son verdi. Ancak onlar, siyasî bir kuvvet olarak ehemmiyetlerini tamamiyle kaybetmediler. Nitekim imparatorluğun çöküntü devrinde *Anadolu*'da zuhur eden Kara-Osman oğulları, Çapan-oğulları, Kozan-oğulları, Küçük Ali-oğulları, Melemenci oğulları, *Maraş*'taki Bayezit oğulları ve diğer birçok aileleri onlar çıkardılar. Eğer Osmanlı devleti yıkılsa idi, muhtemel olarak, *Anadolu*'yu oymaklardan çıkan bu aileler idare edeceklerdi, tıpkı Selçuklu devletinin zayıflaması sonucunda ortaya çıkan aileler gibi.

Ancak *Türk* oymaklarının Osmanlı devrinde asıl oynadıkları mühim rol, imparatorluğun ağır yükünü üzerinde taşıyarak pek yıpranmış, bitkin bir duruma düşmüş bulunan *Anadolu*'daki yerleşik *Türk* halkını daima maddeten ve manen takviye etmek suretiyle onun daha fazla za'fa uğramasını ve hattâ kendi yurdunda dahi varlığının tehlikeli bir duruma düşmesini önlemiş olmasıdır. Tarafımızdan *Türk* oymaklarının araştırma konusu olarak ele alınmasının başlıca sebebi de budur.

2. Bölüm

Boy Teşkilâtı Ve Boylar

Oğuzlar kavmî ve siyasî bir teşekkül için el (il) kelimesini kullanmakta idiler: *Oğuz eli*, *Ak-Koyunlu eli*, *Dulkadırlı eli*. Onların diğer *Türk* kavimlerinin söyledikleri aynı anlamdaki *budun* sözünü bilmedikleri anlaşılıyor. Bu kelimenin *moğolca* karşılığı olan ulus sözü de ancak *Doğu-Anadolu*'daki *Türkmenlerce*, el kelimesi ile birlikte, kullanılmıştır: *Kara-Koyunlu ulusu*, *Boz-Ulus*, *Kara-Ulus*. Şimdi biz el yerine umumiyetle *arabçadan* aldığımız kavim (kavm) kelimesini kullanmaktayız. Görüldüğü gibi, *Oğuz-eli*'nin başında *yabgu* ünvanlı hükümdarlar vardı. XII. yüzyıldan sonra bu kelime, bu anlamda, kullanılmayarak unutulup gitmiştir. *Türkmen* ellerinin başında bulunan hükümdarların ise türkçe yalnız *beğ* ünvanını taşıdıkları görülüyor. *El*'in zamanla ülke anlamına gelmiş olduğu malûmdur. *Yurd elin*, *boyun*, *obanın* ve *ailenin* oturduğu yerdir.

Oğuz eli'ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy denir ki, Kâşgarlı[1] bu sözün *oğuzca* olduğunu bildiriyor. *Orhun* âbidelerinde geçen "bod" sözü[2], söylendiği gibi, belki bu kelimenin en eski şeklidir. Boy, *Türkiye*'de bu anlamda gerek resmî dilde, gerek halk arasında son zamanlara kadar kullanılmıştır.

Türkiye'de boyların başında bulunanlara da *boy beği* deniliyordu. Kavim gibi *arabça*'dan alarak kullandığımız kabile kelimesi *türkçede* hususiyle boy manâsını ifade eder. Boyları irsen idare eden reisler *beğ* ünvanını taşırlar. *Oğuz* ve *Türkmen* asilzâde sınıfını bu beğler meydana getirir. *Yabgular* ve *sultanlar* da beğler arasından çıkmıştır.

1 *Kilisli* yay., III, s. 103; *Atalay*, III, s. 141.
2 H.N. Orkun, E. T. yazıtları, I, s. 100.

Boylar da obalara ayrılmaktadır. Kâşgarlı[3] bu kelimenin de *oğuzca* olduğunu söylüyor. *Obalardan* sonra her halde aileler geliyordu ki, *Oğuzlar*'ın bunu hangi kelime ile ifade ettikleri bilinemiyor. Böylece aileden (soy?) obalar, obalardan boylar ve boylardan da *Oğuz eli* meydana gelmiştir. *Oğuz elinde* asıl kabilevî birlik boylardır. Oymak kitabımızda, boylar (kabîle), obalar (cemâat) ve onların kollarını ifade etmek üzere, umumî bir mânâda kullanılmıştır. Bunu evvelce aşiret kelimesi ile ifade ediyorduk. Aşiret şimdi *Güney-Anadolu*'da, hem müfret hem cemi olarak, yörük anlamında kullanılıyor.

Oğuz boylarının *Arab*, *Kürd* ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi, münferiden bir hayat yaşadıkları veya tek başına siyasî bir harekette bulundukları nâdir bir vâkıadır. Onlar daima el halinde yaşamayı severler ki, bu husus siyasî başarılarında mühim bir âmil olmuştur.

Görüldüğü gibi, X. yüzyılın başlarından itibaren *Oğuz eli*'nden kümeler halinde ayrılmalar başlamıştır. Bu kümelerden ilki *Hazar Denizi* kıyısındaki yarım adaya giderek yurd tutmuş ve buraya *Mangışlak* adını vermişti. İkinci bir küme ise Selçuklular'ın idaresinde Yakın-Doğu ülkelerine geldi. Üçüncü bir küme de yine XI. yüzyılda *Kara-Deniz*'in kuzeyinden *Balkanlar*'a indi. Diğer taraftan *Oğuzlar*'dan kalabalık bir nüfus da *Sir-Derya*'nın orta yatağındaki şehirlerde yerleşmişti. Göçebe *Oğuzlar*'ın bu şehirli eldaşlarına istihfafla *yatuk* yani *tenbel* adını verdiklerini biliyoruz. Fakat bütün bunlara rağmen *Oğuz eli* eski yurdunun bir kısmında el teşkilâtını muhafaza ederek yaşıyordu. *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* adları ile iki kola ayrılan Sultan Sancar'ın gâlibi *Oğuz* kümesi bahsedilen bu elin asıl ana kısmı gibi görünüyor. Çünkü, bu kümeden sonra *Sir-Derya* kıyısında onlar gibi, *Oğuz* adını taşıyan teşkilâtlı bir kümeye rastgelinmiyor. Ancak derhal ilâve edelim ki XIV. yüzyılın ikinci yarısında *Kuzey-Suriye*'deki *Türkmenler*'in *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* adlarını taşımaları bu hususta şüphe ve tereddüd uyandırmaktadır. Çünkü Sultan Sancar'ı yenen *Oğuzlar* gördüğümüz gibi, bir müddet sonra tamamen dağılmışlardı. İşte *Oğuz* boylarından hemen hepsinin tarihlerinin seyri de aynen meydana getirdikleri el'inki gibi olmuştur. Yani boyların herhangi bir siyasî harekete bütün obaları ile katıldıkları pek görülmüyor. Meselâ *Fars*'ta siyasî hâkimiyeti eline geçiren *Salurlar* (Salğur) bu boyun ancak bir obası veya bir kısmı idi. *Ak-Koyunlu* ailesinin buyruğunda da *Bayındır* boyunun yalnız bir obası *(Ak-Koyunlu)* bulunuyordu. Hattâ Selçuklu fethine, bu ailenin mensup bulunduğu *Kınık* boyunun bütün obaları ile katılmadığını iddia etmek mümkündür. *Anadolu*'da *Oğuz* boylarına ait yer adlarının ve teşekküllerin muhtelif yerlerde görünmesi aynı sebeble ilgilidir. Yani *Oğuz* boylarından pek çoğunun obaları ve kolları bu ülkeye farklı zamanlarda gelmişler ve bu gelenlerden de siyasî ve iktisadî sebebler ile yeni ayrılmalar olmuştur. İleride *Oğuz* boyları ayrı ayrı incelendiği zaman bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

3 *Kilisli*, I, s. 81, *Atalay*, I, s. 86.

Birinci Bölüm'de *Kem nehrine* dökülen *Barlık ırmağı* kıyılarındaki *Oğuzlar*'ın altı boydan, *Tula* ırmağı kıyısındaki *Oğuzlar*'ın ise dokuz boydan müteşekkil olduğunu görmüştük. Dikkate şâyân bir husustur ki, XVI. yüzyılda Osmanlı ailesinin yurdu olan *Sultan-Önü* sancağındaki *Karaca-Şehir* kazasına bağlı bir köy, *Tokuz-Oğuz* adını taşımakta idi[4]. Bu adın ne gibi bir sebeble bu köye verildiği bizce izah edilememiştir.

Sir-Derya Oğuzları XI. yüzyılda 24 boydan müteşekkil bulunuyorlardı. Bize bunu bildiren Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda bu boylardan 22 sine ait bir liste de vermektedir. Mamafih Selçuklu fethinden bahseden bir *Ermeni* müverrihi de fâtih kavmin 24 boydan meydana geldiğini kaydetmiştir[5]. *Oğuz* boylarına ait tam liste Reşid ud-din tarafından verilmiştir. Bu listelerin ehemmiyeti şuradadır ki, bunlar olmasa idi *Oğuz* boylarına ait tam bir liste yapmak bizler için pek müşkil ve hattâ imkânsız olacaktı. Kâşğarlı'nın listesinden yalnız Memlûk devri müverrihlerinden Aynî faydalanmıştır[6]. Diğer eserlerde görülen listeler (Hamdullah-i Müstevfî, Yazıcı-Oğlu, Neşrî, Ebû'l-Gazi ve diğerleri) doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak Reşid ud-din'den gelmektedir.

Kâşgarlı Mahmud *Halac* adını taşıyarak bazı hususlarda diğerlerinden ayrıldıkları için *Oğuzlar*'dan sayılmadığını söylediği[7] iki boyu listesine almadığı gibi, bunların adlarını da vermemiştir. Diğer taraftan Kâşgarlı'nın, "sayısı az ve damgaları belli değil" dediği *Çarukluğ* boyunun adına da Reşid ud-din'in listesinde rastgelinemiyor. Orada Kâşgarlı'da bulunmayan şu adlar vardır: *Yaparlı*, *Kızık*, *Karkın*. Bunlardan *Kızık* ve *Karkın*'dan birini Kâşgarlı'nın listesine

4 *Defter-i mufassal-ı Sultan-Önü*, *Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 98, 45 b.

5 Urfalı Vahram, *Kilikya kıralları tarihi; eserin türkçe basılmamış tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.*

6 *İkd ul-cumân fi tarihi ehl-iz-zamân*, *Veliyuddin Efendi ktp.*, nr. 2374, s. 512–516.

7 *Kilisli*, III, s. 307, *Atalay*, III, s. 414–415.

almadığı iki boydan biri olarak kabul etmek zarurîdir. Diğerinin de yine bunlardan biri olduğuna ihtimal vermek mantıkîdir. Çünkü, her iki boy yani Kızık ve Karkın aynı dalda, Yıldız-Han'ın oğulları arasında gösterilmiştir. Halbuki *Yaparlı* boyu başka bir dalda, Ay-Han'ın oğulları arasında bulunmaktadır. *Yaparlı*, yine orada adının ne manaya geldiği yazılmayan biricik boyudur. Diğer taraftan hiç bir yerde ne *Çarukluya* ne de *Yaparlu'ya* ait tarihî bir kayda, bir yer adına veya bir teşekküle rastgelinebilmiştir. Kısaca Reşid ud-din'deki *Yaparlı'nın* Kâşgarlı'daki *Çarukluğ'un* yerini tuttuğunu ve yine aynı müellifin liste sine almadığı iki boyun da *Kızık* ve *Karkın* olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz. Reşid ud-din'in listesinin bu iki boy bakımından da, vâkıalara uygun olduğu görülüyor. Çünkü, her iki boya ait yer adlarına ve teşekküllere *Türkiye'de* rastgelinmiştir. Kâşgarlı'nın listesinin boyların o zamanki siyasî şöhretlerine göre sıralandığı anlaşılıyor. Meselâ Selçuklu hânedanının mensub olduğu *Kınık* boyu orada en başta yer almıştır. Halbuki bu boy Reşîd ud-din'in listesinde en sonda bulunmaktadır. Reşid ud-din'in listesinin, *Oğuz* boylarının eski siyasî ve içtimaî mevkilerine göre tanzim edildiği görülüyor. Burada 24 boy her biri müsavi sayıda olmak üzere Oğuz Han'ın altı oğlundan türetilmiştir. Diğer taraftan Kâşgarlı'nınkinde olduğu gibi, burada da boylardan her birinin kendine mahsus damgaları olduğu halde, her dört boyun ortak bir ungunu da vardır. Bu husus 24 boyun altı boydan meydana gelmiş olduğunun veya *Oğuzlar'ın* eski zamanlarda altı boydan müteşekkil bulunduklarının hâtırası olsa gerektir. Nitekim *Barlık ırmağı* kıyılarındaki *Oğuzlar* -eğer hatalı okunmadı ise- altı boy halinde yaşamakta idiler.

Reşid ud-din'de 24 boy iki kola ayrılmıştır. Bunlardan biri *Boz-Ok*, öbürü de *Üç-Ok* adlarını taşıyor. Ne bu ikili tasnif ne de onların isimleri Kâşgarlı'da vardır. Ancak bunun da tarihî bir vâka olduğunu biliyoruz. Sancar'ı yenen *Oğuzlar*, bu adlar ile iki kola ayrıldıkları gibi, XIV. yüzyılda *Kuzey-Suriye'deki Türkmenler* de bu adları taşıyorlardı. Bu *Türkmenler'den Boz-Ok* koluna mensup olanlar *Yozgat* bölgesinde yurd tuttuklarından bu bölge Cumhuriyet devrine kadar bu adla anılmıştır. Ayrıca *Konya'nın* kuzeyinde, *İstanbul-Haleb* ana yolu üzerinde de *Boz-Ok*[8] adlı büyük bir köy vardı. Bugün de *Urfa'nın Birecik* kazasında *Boz-Ok* adlı bir köy bulunmaktadır[9].

8 Ekrem Kâmil, *Gazzi-Mekki seyahat-nâmesi, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul*, 1937, s. 30.

9 *Dahiliye Vekâleti, Köylerimiz, İstanbul*, 1933, s. 118.

Reşid ud-din'de *Boz-Ok* kelimesi parçalamak şeklinde manâlandırılmıştır ki, kelimenin bozmaktan getirildiği görülüyor. *Üç-Ok* da üç adet ok şeklinde izah edilmiştir. Fakat bu izah şekillerini kabul etmeğe imkân yoktur. *Ok'un*, *On-Ok'ta* olduğu, gibi, eski zamanlarda boy anlamına geldiğini biliyoruz. Bu isimlerdeki *ok* kelimesinin de boy manâsında olduğu muhakkaktır. Buna göre *Üç-Ok* üç boy demektir.

Boz-Ok'a gelince, buradaki boz kelimesinin de, diğeri gibi, bir rakamın yerini almış olması muhtemeldir.

Yine Reşid ud-din'deki sözlere göre, *Oğuz-eli'nde* hâkim kolu *Boz-Oklar* teşkil etmektedir. Bu sebeble *Boz-Oklar'ın* alâmeti *yay* ve tâbi kol oldukları için de *Üç-Oklar'ınki ok'tur*. Tuğrul Beğ 1038 yılında *Nişabur'a* girerken kolunda gerilmiş bir yay ve belinde de *üç-ok* bulunuyordu. Bunlar her halde, kendisini *Boz-Ok* ve *Üç-Ok'un*, yani bütün *Oğuz-eli'nin* hükümdarı saydığının bir ifadesidir. *Yüreğir* boyunun damgasının da bir yay ve üç ok şeklinde olduğu görülüyor[10]. Daha önce de söylendiği gibi, bir yay ve üç ok *Oğuz* yabgularının hükümdarlık alâmeti olsa gerektir[11].

Eski *Türk* ellerinde ve ordularında ikili düzenin değişmez bir kaide olduğu malûmdur. *Oğuz* elinde ve ordusunda da, görüldüğü gibi, bu kaide hâkimdi. Böylece *el* ve *ordu* ikiye bölünmekte, bunlara kol denilmektedir. Kollar da birbirlerinden *sağ ve sol* sıfatları ile tefrik ediliyor. Osmanlı İmparatorluğunda da *sağ kol, sol kol* adları verilen bu ikili düzen hem askerî, hem de mülkî teşkilâtta esaslı bir kaide olarak tatbik edilmişti. *Türkler'de sağ kol, Moğollar'ın* aksine olarak, daha şerefli sayılıyordu *Boz-Oklar* da hâkim kolu teşkil etmeleri itibari ile onlar *sağ kol* sayılmışlardır. *Boz-Oklar'ın* hâkim kol sayılması, siyasî üstünlüğün uzun bir zaman bu kolun elinde kalması, yabguların daha çok bu kolun boylarına mensup olmalarından ileri geliyor. Denildiğine göre, *Oğuz yabguları* başlıca şu boylardan çıkmıştır: *Kayı, Yazır, Avşar, Beğ-Dili* ve *Eymür*[12]. Bunlardan yalnız *Eymür* boyu *Üç-Oklar'dan* idi. Dede-Korkut destanlarında ise siyasî üstünlüğün *Üç-Oklar'da* olduğu görülüyor. İslâm ülkelerinde de *Üç-Oklar* büyük bir varlık göstermişlerdir: Selçuklu hânedanı *(Kınık)*,

10 Ayrıca Kâşgarlı'daki *Yazğır (Yazır)* damgası da üç *ok* ve *bir yaya* benziyor.

11 Fuad Köprülü, *Osmanlılar'ın etnik menşei* meseleleri *(Belleten*, sayı 28, s. 251, haşiye 1) *ok* ve *yayın* Selçuklu hânedanının hukukî sembolü olduğunu söyledikten sonra, bunların bütün *Oğuz boylarına* şâmil umumî bir hâkimiyet timsali olması ihtimalinin de düşünülebileceğini kaydetmiştir.

12 Üçüncü Bölüme bk.

Salgurlular (Salur), Berçem-oğulları *(Yıva)*, Ak-Koyunlular *(Bayındır)*, Ramazan-oğulları *(Yüregir)* ve Kadı Burhaneddin *(Salur)* bu koldan idiler. Şimdiki bilgilerimize göre, *Boz-Oklar*'dan da Artuk-oğulları'nın *(Döğer)*, Şumla-oğulları'nın *(Avşar)* ve Nâdir Şah'ın *Avşar* hânedanının çıkmış olduğu görülüyor.

Kâşgarlı ve Reşid ud-din'de bulunan listelerdeki *Oğuz* boyları zamanlarının söyleniş şekline göre yazılmıştır. Fahrud din Mubarek Şah'ın listesindeki *Oğuz* boylarının yazılış şekli Kâşgarlı'nınkinin aynıdır[13].

Kâşgarlı ve Reşid ud-din'in listelerinde boyların damgaları da verilmiştir. Bu keyfiyet damgalara verilen ehemmiyeti gösterir. Kâşgarlı bu damgaların davarlara, yılkılara vurulduğunu söyler[14]. Reşid ud-din'de bunlar damga kelimesi ile ifade edilmiştir. *Oğuzlar*'ın damgalar için hangi kelimeyi söyledikleri bilinemiyorsa da, bunun *Anadolu*'da kullanılan *im* (eñ) sözü olduğundan şüphe edilemez. Bazı *Türk* hânedanlarının, boylarının damgalarını aile alâmeti olarak kullandıklarını biliyoruz. Salğurlular'ın paralarında *Salur* damgası görüldüğü gibi[15], Ak-Koyunlu paralarında *Bayındır* ve Osmanlı hükümdarı II. Murad'ın bazı sikkelerinde de *Kayı* damgası bulunmaktadır. Ak-Koyunlular, damgalarını yalnız paralarına değil, yaptırdıkları eserlere, resmî vesikalara, bayraklarına da koydurmuşlardır. Her nekadar II. Murad'ın haleflerinin paralarında *Kayı* damgası görülmüyorsa da hükümdarlara ait şahsî eşyada, toplar da dahil olmak üzere, silâhlarda bu damgaya sık sık rastgelinmektedir. *Oğuz* boyları damgalarının *Anadolu*'da hayvanlara vurulduktan başka halı, kilim motifi olarak kullanıldığını, aşı boyası ile evlerin duvarlarına resmedildiğini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına konulduğunu ve hattâ mezar taşlarına bile çizildiğini biliyoruz[16]. Bunlara ilâve olarak bu damgalardan bazılarının da âbideler, yapılar ve kayalar üzerinde görülmüş olduğunu söyliyelim[17].

13 Fahruddin Mubarek Şah'ın 1206 yılında tamamladığı eserinde *(Tarih-i Fahruddin Mubarek-Şah*, yay. E. Denisson Ross, *London*, 1927, s. 47, *Fotokopi XX)*. *Türk kavimlerine* dâir bir liste vardır. Bu listenin bir kısmının kitaplardan, bir kısmının da işitilerek meydana getirildiği anlaşılıyor. Listede, *Oğuz* boyları oldukları tasrih edilmiyerek, bunlardan 15 veya 16 sının adları yazılmıştır. Bunların en tanınmış boylar oldukları görülüyor. Bu isimler listedeki sıra ile *Eymür* (metin: اَيمر), *Kınık, Beçenek, Üregir* (metin: اوراكر), *Kayık (Kayığ=Kayı), Salğur (Salur), Yazğır (Yazır), Döğer* (metin: دوكر), *Bayındır, Ala-Yundlık, Bayat, Toturğa, Afşar, Bügdüz* (metin: بكرز), *Beg-Dili*, İva? (metin: اقيا). Fahruddin Mubârek Şah'ın bu *Oğuz* boylarını diniliyerek yazdığı muhakkaktır.

14 *Kilisli*, I, s. 57, *Atalay*, I, s. 58.

15 Köprülü, *aynı yazı*, s. 252, haşiye 1.

Reşid ud-din'in listesinde damgalardan başka *ongunlar* da görülmektedir. Bunların hepsi eti yenmiyen avcı kuşlardır. Reşid ud-din[18], *ongun* (onkun)[19] ittihaz edilen hayvan veya kuşun kutlu sayıldığını, incitilmediğini, etinin yenmediğini bildiriyor ve *ongun* (onkun) kelimesinin *türkçede* kutluluk demek olan oynuk'tan geldiğini söylüyor. Abdülkadir İnan'a göre[20] ongun *moğolca* bir kelime olup *türkçeci töz*'dür. Her iki kelime de bugün *Türkiye*'de bilinmiyor. Görmüş olduğumuz gibi, *Oğuzlar*'ın tarihinde bir totem devri bahis konusu değildir. Bu sebeble bunlar, eğer hiç şüphe etmeğe hakkımız yok ise, pek eski zamanlarda yaşanmış bir hayatın hâtıraları olacaklardır. Nitekim, her dört boyun bir ongunu olması da bunu gösteriyor. *Ongun* olarak zikredilen avcı kuşlar başlıca, *şâhin*, *kartal*, *tavşancıl*, *sungur*, *uc* ve *çakır*'dır. Bunlardan şâhinin türkçe olduğuna dâir bir delil yoktur. Kartala gelince, Houtsma sözlüğünde bunun *Türkmenlerce akbaba*'ya verildiği söyleniyor[21]. Kartal şimdi kara-kuş için veya onun diğer bir adı olarak kullanılmaktadır. Tavşancıl kartala benzeyen, fakat ondan daha küçük, kara renkli bir kuştur. Sunğur ise tuğruldan küçük, fakat doğandan daha büyük bir kuş olarak tarif edilmektedir[22]. *Uc*'a gelince, bu hususta bir bilgiye rastgelemedim. Yalnız Timur'un kumandanlarından Uç-Kara Bahadır'ın[23] adındaki uc kelimesi, her halde bizim kuşu ifade etmektedir. Bu kumandanın adına bakarak tahmin etmek mümkün olabilir ki, uc yahut uç-kara, çal-kara, bay-kara türünden bir kuş olacaktır. Çakır da doğan soyundan bir kuş olup şâhinden ayrıdır.

16 Damgalar hakkında yalnız *Cenup*'ta *Türkmen oymakları* müellifi rahmetli Ali Rıza Yalgın'ın bir incelemesi vardır: *Ulu-Dağ* çevresinde *Türk damgaları*, III. *Türk Tarih Kongresi*, *Ankara*, 1948, s. 426–433. Aynı müellifin *Anadolu'da Türk damgaları (Bursa*, 1943) adlı eseri daha tafsilâtlıdır. Bununla beraber daha fazla vakit geçirmeden *Türkiye*'nin her tarafında bu damgalar hakkında yeni araştırmalar yapılmalıdır.

17 İ. Kafesoğlu, *Ahlat ve çevresinde* 1945 *te yapılan tarihi ve arkeolojik tetkik seyahati raporu*, Tarih Dergisi, I, makalenin sonundaki levhalar kısmına bk.

18 *Câmi'ut-tevârih*, Berezin yay., s. 30.

19 *Câmi ut-tevârih*'in Berezin yayınında ve *İstanbul* nüshalarında: Oñkun.

20 *Tarihte ve bugün Şamanizm*. (T.T.K.), *Ankara*, 1954, s. 42, 44.

21 F. Sümer, *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, s. 365, not 21.

22 Bu hususlarda biraz tafsilât için aynı yazıya bk. s. 364–365.

23 Nizâm ud-din-i Şâmî, *Zafernâme*, s. 97.

Yine Reşid ud-din'in listesinden anlaşılıyor ki eski zamanlarda boyların-toylarda yiyecekleri koyun etinin kısımları da bir kaideye bağlanmıştır. Reşid ud-din'de bu kısımlara *endâm-i goşt* (etin bir kısmı), Yazıcı-Oğlu'nda *süñük* (kemik) deniliyor. Dikkate değer ki, ongunlar gibi her dört boyun da müşterek bir sünükü vardır. Böylece, *Kayı, Bayat, Alkara-Evli, Kara-Evli* boylarının sünükü yani koyundan yiyecekleri kısım *sağ karı yağrın*, yani sağ kürek kemiği kısmıdır. *Yazır, Döğer, Dodurga* ve *Yaparlı* boylarınınki *sağ aşığlu*, yani aşığın bulunduğu et parçası (bud), *Avşar, Kızık, Beğ-Dili* ve *Karkınlar*'ın sünükü *sağ umaca*, yani kalça (sağrı) kemiği kısmı, *Bayındır, Peçenek, Çavundur* ve *Çepniler*'in sünükü *sol karı yağrın, Salur, Eymür, Ala-Yuntlu, Yüreğirler*'inki *ucayla* (sol umaca?), *İğdir, Bügdüz, Yıva* ve *Kınık* boylarının sünükleri (sol?) aşığludur. Sünüklerin de her dört boy için müşterek olması bunun da çok eski bir gelenek olduğunu ve *Oğuzlar*'ın altı boy halinde yaşadıkları devirden kaldığını gösteriyor.

Bir boyun toplantılarda ve toylarda (umumî ziyafetler) oturacağı mevki *(orun)* ve yiyeceği et kısmı *(ülüş)* yalnız *Oğuz* elinde değil, diğer *Türk* kavimlerinde de kaidelere bağlanmıştır. Bu geleneklerin ehemmiyeti şuradadır ki bunlar bir boyun kendi eli içindeki siyasî ve içtimaî hukukunu tayin eden başlıca müesseselerdir[24].

Reşid ud-din'in listesinde boylar Oğuz Han'ın 24 torunundan türetilmiştir. Kâşgarlı da, 24 Oğuz boyunun, adlarını dip dedelerinden aldığını söyler[25] ve bu 24 dip dedeye Zulkarneyn'in Türkistan seferi esnasında nasıl *Türkmen* adının verildiğine dâir bir de hikâye anlatır. Ona göre bu boylar çok eski zamanlarda meydana gelmişlerdir. Aynı müellif bu boyların oba ve oba kolları olduğunu da yazıyor. Fakat *Oğuzlar*'dan hiç bir boyun obası kesin olarak bizce malûm değildir. Ancak, Kara-Koyunlu *(Yıva?)* ve Ak-Koyunlu *(Bayındır)* teşekküllerinin bu obalardan olması muhtemeldir. Ayrıca *Yemen*'deki *Resul-Oğulları*'nın mensup olduğu (بيجك) ve 1230'larda *Şehrizor-Erbil* arasında faaliyette bulunan Sevinç'in (قيشلو) adlı oymağının da bu obalardan olması düşünülebilir. XV. ve XVI. yüzyıllarda *Anadolu*'da yaşayan *Ağça-Koyunlu, Kara-Keçili* ve saire gibi oymaklar ile aynı yüzyıllarda *Harizm Türkmenleri* arasında görülen *Teke, Er-Sarı* gibi teşekküller için de aynı tahminde bulunmak mümkündür.

24 *Türk* kavimlerindeki bu müesseseler üzerinde: Abdülkadir (İnan), *Orun ve ülüş meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul*, 1931, s. 121-133.

25 *Kilisli*, I, s. 58, *Atalay*, I, s. 58-59.

Osmanlı devleti teşkilâtında sağ kol, sol kol olmak üzere ikili düzen esaslı bir kaide olarak yer aldıktan başka, 24 lü düzene ait de bazı misaller vardır. *Meselâ Rum-eli* eyâleti 24 sancağa ayrıldığı gibi, *Diyarbakir* eyâleti de sekizi yurtluk, beşi ocaklık olmak üzere 24 sancak idi[26]. *Otluk-Beli* savaşında (1473) Anadolu beğlerbeğisi Dâvud Paşa'nın kumandasında 24 sancak beği vardı[27]. Dede-Korkut destanlarındaki 24 sancak beği sözü[28] bunlardan çıkmış olacaktır. Evliyâ Çelebi'ye göre[29], *Kütahya* sancağı 24 kadılık idi. *Rum-elindeki* devlet hizmetinde bulunan Yörükler 24 kişiden müteşekkil takımlara ayrılmıştır. 24 kişiden biri eşkinci, üçü çatal ve yirmisi de yarmak sayılmıştı[30]. 1100 (1688-1689) tarihinde *Konya* mütesellimi bulunan Yeğen Osman Paşa'nın dayısı Kara-Hasan Beğ'in maiyyetinde 24 bayrak sekban ve sarıca bölüğü vardı. Her bayrak bir bölüğü temsil etmekte ve her bölüğün başında bir bölük-başı bulunmakta idi. Kara-Hasan'ın azli üzerine bu 24 bayrak sekban ve sarucanın başına Yeğen Osman Paşa'nın kendi yeğeni, Ahmet Beğ geçmişti[31].

Osmanlı mâlî teşkilâtında da 24 sayısı ile ilgili olarak bazı misaller zikretmek mümkündür. Yörükler'den birisinin koyunu 24'ten az olur veya hiç kalmaz ise onlar *kara* yani yoksul sayılır ve kendilerinden buna göre bir vergi alınırdı[32]. Bundan başka *Yeni-çeri* ocağı zâbitlerinden *yaya-başıların* gündeliklerinin 24 akçe olduğunu biliyoruz[33]. *Türk ve Kürd* oymakları arasında bazı toplulukların, *Oğuz boyları* gibi, 24 bölük halinde teşkilâtlandıkları görülmektedir. *Merv* bölgesinde yaşayan *Teke* adlı meşhur *Türkmen* oymağı, seyyahların sözlerine göre, 24 obaya ayrılmakta idi[34]. Safevî devrinde *Kara-Bağ*da yaşayan ve 24 obadan meydana gelen bir topluluk da, teşkilâtına uygun olarak, "İğirmi Dört" adını taşıyordu[35]. Şeref Han bu top-

26 Ayn Ali, *Kavânîn-i âl-i Osman, İstanbul*, 1280, s. 11; Koçi Beğ, *Risale*, yay. Ali Kemali Aksüt, *İstanbul*, 1939, s. 99, 101.

27 Sa'deddin, *Tâc ut-tevârih*, s. 529; *Solak-zâde, İstanbul*, 1298, s. 240; Müneccim Başı, *Sahâyif ul-ahbâr*, III, s. 387.

28 *Orhan Şaik yay.*, s. 78, 79, 80.

29 *Seyahat-nâme, İstanbul*, 1935, IX, s. 26.

30 *Fâtih kanun-nâmesi*, Ö.L. Barkan, *Kanunlar, İstanbul*, 1943, s. 393.

31 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar tarihi, İstanbul*, 1928, II, s. 412, 416-417.

32 *Kanun-nâme-i âl-i Osman, TOEM ilâveleri*, s. 62.

33 İ.H. Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, (T.T.K.), *Ankara*, 1943, s. 214.

34 A. Burnes, *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahur, Caboul, Balkh et Boukhara*, fransızca tercümesi, III, s. 198.

35 İskender Beğ. *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbâsî, Tahran*, 1335 ş., II, s. 1025.

luluğun *Kürd* menşeli olduğunu söylüyor[36]. Yine ona göre mensup bulunduğu *Bidlis* dağlarındaki *Ruzegi* adlı *Kürd* boyunun 24 obadan müteşekkil olup, bunlardan 12 obanın *Bilbasi* ve 12 obanın da *Kovalsi* adını taşıdığını söylüyor[37] ki, her ikisinde de *Oğuz* boy teşkilâtının âmil olduğu açıkça görülüyor.

24 rakamının ok yapımında da bir değeri olduğu görülüyor. Osmanlı okları 4 dirhemden 24 dirheme kadar olup, yaya kıyasen yapılırdı. Bundan başka ok her dört derecesi boğaz, yedi derecesi göbek, altı derecesi şalvar, yedi derecesi ayak olmak üzere 24 derece itibar edilmiştir[38].

Müverrih Hammer[39] 24 lü *Oğuz* boy teşkilâtının Mısır memlûkleri'nde 24 beğ olarak devam ettiğini söylüyorsa da böyle bir keyfiyet ancak XVI. yüzyıl başlarında görülmektedir. Filhakika Kansuh ul-Gavrî devrinde mukaddem beğlerinin sayısı 24 idi[40]. Fakat daha önceki sultanlar zamanında da mukaddem beğlerinin aynı sayıda olması şüphelidir.

Şikârî'nin *Karaman-oğulları tarihi*'nde 24 vezir, 24 bin er sözü sık sık geçtiği gibi[41]. Evliyâ Çelebi'de[42] de bu mahiyette ifadeler görülüyor. II. Murad da 1444 yılındaki *Varna* zaferi münasebeti ile tutsak alınan *Hıristiyan* beğlerinden seçtiği 24 kişiyi Memlûkler'e göndermişti[43]. Bütün bu zikredilen misallerin bazıları bir tesadüf ile izah edilebilir ise de, bir çoklarının 24 *Oğuz* boyundan gelen gelenek ve hâtıra ile ilgili olduğu muhakkaktır.

Oğuz boylarına ait bu hususları belirttikten sonra, bilhassa *Türk* oymakları hakkında araştırma yapacaklara kolaylık olmak üzere, Kâşgarlı'da ve Reşid ud-din'de geçen *Oğuz* boyları aşağıda ayrı listeler halinde verilmiştir. Bilindiği gibi, Yazıcı-Oğlu Ali'nin ve Ebû'l-Gâzi'nin listeleri esas itibarı ile Reşid ud-din'inkinden gelmektedir. Ancak Yazıcı-Oğlu, Reşid ud-din'in mükemmel bir nüshasını gördüğünden ve aynı zamanda bu konuya vâkıf ve meraklı bir *Türk* olduğu için listesi kaynağına en yakın olanıdır. Bu bakımdan onun listesi de aynen yayınlanmıştır.

36 Şeref Han, *Şeref-nâme*, *Kahire*, 1930, s. 424.
37 s. 467.
38 Süleyman Kâni İrtem, *Türk kemankeşleri*, *İstanbul*, 1939, s. 29.
39 *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, türkçe tercümesi Mehmed Ata, *İstanbul*, 1329, I, s. 55.
40 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, 1941, s. 347.
41 s. 6, 9, 13, 18, 20, 21, 38, 62, 64, 154, 186,
42 *Seyahat-nâme*, III, IV, s. 53, 103, 104.
43 Âşık Paşa Zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, *İstanbul*, 1322, s. 133.

OĞUZ BOYLARINA AİD ANADOLU'DA YER ADLARI

Kitabın sonlarında *Oğuz* boylarına ait yer adları hakkında bir cedvel görülecektir. Bu cedvel XVI. yüzyılda yazılmış *Baş-Bakanlık Arşivi* ile *Tapu* ve *Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*'ndeki mufassal tahrir defterleri taranarak meydana getirilmiştir. Cedvelin boylara ait bütün yer adlarını ihtiva etmesi için elden gelen gayret gösterilmiş olmakla beraber, yine de tam olduğu iddia edilemez. Çünkü, defterlerde semt ve mevki adları tesadüfen geçmektedir. Halbuki bunlar arasında da *Oğuz* boylarına ait epeyce yer adının bulunduğu muhakkaktır.

Tahrir defterlerinde, sık sık *Oğuz* yer adına da rastgelinmektedir. *Fırat* ile *Adalar Denizi* arasındaki sahada bulunan bu yer adının (yani Oğuz'un) mühim bir kısmının şahıslardan geldiği anlaşılıyor. Esasen XV. yüz yıl ile XVI. yüzyılın birinci yarısında oymaklar ve köylüler arasında *Oğuz*'un şahıs adı olarak kullanıldığını da biliyoruz. Diğer Türk kavimlerinin (*Kıpçak*, *Karluk*, *Çiğil*, *Uygur* gibi) adlarına gelince, bunlar nâdiren görülmektedir. Bu hususta yapılacak bir araştırmanın pek sevindirici bir netice vermiyeceğini emin bir şekilde söyliyebiliriz.

Tahrir defterlerinde görülen *Oğuz* boylarına mensup oymaklar, 24 boydan 21 inin *Anadolu*'ya gelmiş olduğunu ortaya koymuştu. Meydana getirilen cedvel bu hususu kuvvetle teyid ettiği gibi, buna bir boyun (Kara-Evli) daha ilâve edilmesi gerektiğini göstermiştir. Hattâ *Çarıklu* ve *Çarıklar* adlı köyler, K â ş g a r l ı'daki *Çarukluğ* boyu ile ilgili ise, 23. boyun *Anadolu*'ya geldiğini söylemek mümkün olacaktır. Mamafih, K â ş g a r l ı'nın *Alka-Bölük* ve R e ş i d ud-din'in *Alkaravlı* (şüphesiz Alka Evli) şeklinde zikrettiği boya ait her hangi bir yer adı veya teşekkül görülmemesi onun *Anadolu*'ya gelmemiş olduğunu ifade etmez. Çünkü, bu boy *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasında da görülemiyor. Esasen *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin meydana gelmesinde birinci derecede âmil olan *Salur*, *Çavuldur* (Çavundur), *Karkın*, *İğdir* ve *Yazırlar*'dan bilhassa ilk dördü, *Anadolu*'da da kuvvetli bir varlık

göstermişlerdir. Hattâ bunlardan *Salur*, *Eymür* ve *Karkınlar*'ın *Anadolu*'nun iskânında birinci derecede veya ona yakın bir rol oynadıklarını söylemek mümkündür. Yine *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin teşekkülünde âmil oldukları anlaşılan *Kayı*, *Bayındır* ve *Beğ-Dililer*'e gelince, bunlardan *Kayı*'nın *Anadolu*'nun feth ve iskânında en mühim rolü oynadığı tereddüdsüzce söylenebilir. *Bayındır*'ın da aynı ülkedeki yerleşmede birinci derecede âmil olduğu anlaşılıyor. *Beğ-Dili* boyu ise her ne kadar cedvelde oldukça gerilerde, 16. sırada bulunmakta ise de ona aid aynı yüzyılda *Anadolu*'da göçebe ve yarı göçebe olmak üzere, kalabalık teşekküllerin yaşamakta olduklarını göreceğiz. Hâsılı bir boyun *Hazar Ötesi Türkmenleri*'nin teşekkülünde âmil olması onun, *Anadolu*'da kuvvetli bir varlık göstermesine mâni olmuyor. *Anadolu*'da diğer boylara nazaran daha zayıf bir durumda görünen *Peçenek*, *Yıva*, *Büğdüz*, *Dodurğa*, *Kızık* ve *Ala-Yundlular*'a mensup oymaklara, *Hazar Ötesi Türkmenleri* arasında hiç rastgelinmemiştir. Şurası muhakkaktır ki eski zamanlardan beri *Oğuz* boylarının nüfusları arasında farklar vardı.

Cedvelde en fazla yer adına sahip boy, *Oğuzlar*'ın en asil teşekkülü olan *Kayılar*'dır. Bundan başka aynı yüzyılda, bu boya mensup kalabalık sayıda oymaklar da yaşamakta idi. *Kayı*'yı, *Avşar* (Afşar) tâkip etmektedir. Bu boyun da, XVI. yüzyılda *Türkiye*'de ve bu ülkenin *Türk oymakları* bakımından uzantısı olan *İran*'da mühim oymaklara sahib bulunduğu ilerde görülecektir. *Oğuz* rivayetlerinde *Avşarlar*'ın aynı zamanda *Kayı*'nın yanında hükümdar çıkarmış boylardan biri olduğu da söylenir.

Avşar'dan sonra *Selçuklular*'ın *Kınık* boyu geliyor. Çıkardıkları büyük hânedan idaresinde geniş bir bölgede yayılmış olması pek muhtemel olan *Kınıklar*'a ait *Anadolu*'da -üçüncü sırada yer alabilecek derecede- çok yer adına tesadüf edilmesi karşısında hayret edilebilir.

Cedvelde dördüncü sırayı *Eymürler*, beşinci sırayı da *Karkınlar* işgal etmektedir. Halbuki, Kâşgarlı Mahmud bazı hususlarda diğer boylardan ayrıldıklarını ve *Kalaç* adını taşıdıklarını söyliyerek *Karkın*'ı ve diğer bir boyu listesine almamıştı.

Cedvelde altıncı sırayı *Bayındır* ve onu *Salur* takip etmektedir.

Araştırmaların bu günkü durumunda bütün *Türk-Oğuz* tarihindebu arada *Anadolu*'nun fetih ve iskânında - adları sayılan boylardan *Kayı*, *Kınık*, *Avşar*, *Bayındır* ve *Salurlar*'ın birinci derecede roller oynamış en mühim boylar oldukları anlaşılıyor.

Cedveldeki yer adları umumiyetle XII., XIII. ve XIV. yüzyıllardan kalma hâtıralardır. Bunların kesif bir halde bulunduğu *Anadolu* sahası *Fırat* ve *Adalar denizi* arasındaki yerdir. Bu saha, asıl Selçuklu yurdu ile Danişmend ülkesini ve *Uc Türkmenleri* tarafından fethedilen *Batı Anadolu* ve *Marmara* bölgesini içine alır. Boylardan her biri ile ilgili yer adları bu saha dahilinde serpilmiş bir durumda bulunmaktadır. Diğer taraftan her bölgede boylardan çoğuna ait yer adları bir arada görülmüyor. Bu husus boylara mensup obaların muhtelif zamanlarda *Anadolu*'ya gelmesi ve buraya geldikten sonra da siyasî ve iktisadî âmiller ile yeni bölünmelere maruz kalması ile ilgilidir. Bununla beraber boylardan bazılarının bir bölgede diğerlerine nazaran daha kalabalık bir halde yerleşmiş olduklarını, cedvele dayanarak söylemek mümkündür. Şimdi bunu gösterelim.

Kayı	:	Sivas (8 yer adı), Kütahya (8), Kengiri-Çankırı- (7), Konya (6), Menteşe-Muğla bölgesi- (6), Bolu (6), Kastamonu (6), Hamid-Isparta ve Burdur bölgesi-(5), Amasya (4), Çorum (4), Ankara (4).
Bayat	:	Konya (7), Hüdâvendigâr- Bursa bölgesi- (4), Kara-Hisar-ı Sahib -Afyon- (4), Karasi *-Balıkesir-* (4).
Kara-Evli	:	Bolu (4), Kastamonu (2), Sivas -Tokat- (2).
Yazır	:	Hamid (5).
Dodurga	:	Bolu (7), Kastamonu (5).
Avşar (Afşar)	:	Bolu (17), Kastamonu (9), Konya (9), Kütahya (5), Ankara (4), Kayseriyye (4).
Karkın	:	Sivas (8), Kara-Hisar-ı Sahib (6), Saru-Han-Manisa- (5), Karasi (4).
Bayındır	:	Bolu (6), Hamid (5), Hüdâvendigâr (5).
Peçenek	:	Ankara (4).
Çavuldur (Çavundur)	:	Kastamonu (4), Konya (3), Sivas (3), Ankara (3).
Çepni	:	Trabzon (yöre), Kastamonu (6), Bolu (5).

Salur	:	Sivas (9), Konya (9), Saru-Han (4), Hamid (3).
Ala-Yundlu	:	Ak-Saray (5), Saru-Han (3), Sivas (3), Ankara (3).
Eymür	:	Hüdâvendigâr (10), Kastamonu (8), Sivas (7), Ankara (5), Kütahya (5), Çorum (4).
Yüreğir	:	Adana (yöre), Kastamonu (6), Hamid (4), Teke-Antalya bölgesi- (4).
İğdir	:	Kastamonu (8), Teke (6).
Büğdüz	:	Hamid (4), Kastamonu (3).
Kınık	:	Adana (yöre), Ankara (9), Kütahya (9), Sivas (8), Konya (5), Kengiri (5), Kara Hisar-ı Sahib (5), Malatya (4), Karasi (4).

Oğuz boylarına ait bu günkü yer adlarına gelince, XVI. yüzyıldan bu yana bütün boylar yer adı kaybına uğramış olmakla beraber aralarında bu hususda bazen büyük nisbetler görülmektedir.

Meselâ XVI. yüzyılda 29 yer adına sahib bulunan *Ala-Yundlu* boyunun, İç-İşleri Bakanlığı'nın *Türkiye*'de *meskûn yerler kılavuzu* adlı kitabına göre, bu gün bir yer adı (o da Ala-Yund şeklinde) kalmıştır. XVI. yüzyıldaki 44 *Yüreğir* yer adına karşılık yine aynı kitabda, 9 veya 10 Yüreğir (Yüreğil şeklinde) yer adı görülmektedir. *Kayı* boyu da XVI. yüzyıldaki 94 yer adından 2/3 sinden fazlasını kaybetmek sureti ile 25'e düşmüştür. *Kınık* ise 81 yer adından 35 ini kaybetmiştir. *Avşar*'a gelince, bu boya ait XVI. yüzyılda 86 yer adı tesbit edilmiştir. Bu gün ise, *Avşar* ve *Afşar* şeklinde olmak üzere, aynı kitaba göre, 53 yer adı vardır. Bu sayı ile *Avşar* şimdi en başta gelmektedir. Ancak bu yer adlarından bazılarının XVI. yüzyıldan sonra yerleşen *Avşarlar*'a ait olduğu anlaşılıyor.

Bugün gerçek olarak *Oğuz* boylarına ait ne kadar yer adı olduğu, bu hususta yapılacak esaslı araştırmalardan sonra anlaşılabilecektir.

Aşağıda *Oğuz* boylarını birer birer incelemeğe geçmeden önce dikkati çekmek istediğimiz bir husus vardır ki, o da XV. ve XVII. yüzyıllarda *Anadolu*'da ve hattâ *İran*'da boylardan birçoklarının *(Avşar, Bayat, Döğer, Çavundur, Salur, Eymir, Bayındır)* adlarının, *Oğuz* gibi, daha ziyade *Türk* oymakları arasında şahıs ismi olarak kullanıldığının

görülmüş olmasıdır. Bunun, bilhassa daha önce bahsedildiği üzere, *Türkiye*'deki *Oğuzculuk* cereyanı ile ilgili olduğu açıkça anlaşılıyor. Bu keyfiyet bizi tarihî hayatını takip edemediğimiz pek az nüfuslu *Oğuz* boy adını taşıyan bir oymağın adını taşıdığı boydan geldiğinde bazan şüpheye düşürüyor. Meselâ, XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında *Antalya-Denizli* tarafındaki uç beğlerinden Salur Beğ gibi[56], *Oğuz* boy adını taşıyan bir şahsın, adını taşıdığı boya mensup olduğuna mutlak olarak hükmetmemiz doğru değildir. Çünkü böyle bir şahıs o boydan olmayabilir. Nasıl ki, Bayındır adlı bazı *Kürd* beğleri olduğu gibi[57]. Daha ziyade *Boz-Ulus* ve *Haleb Türkmenleri* gibi topluluklarda bir *Oğuz* boyuna mensup bir oymakta başka bir *Oğuz* boyunun adını taşıyan şahıslar görülmektedir. Meselâ *Boz-Ulus* ve *Yeni-İl*'deki *Avşar* oymakları arasında *Bayat*, *Salur* adlarını taşıyan şahıslar olduğu gibi, *Çavundur* oymağı arasında da *Bayat* adlı kimseler vardır. Mamafih bunun incelemeleri güçleştirebilecek derecede yaygın bir gelenek olmadığını da söyliyelim. Bilhassa meslekten olmayanlara hatırlatmak istediğimiz diğer bir husus da Osmanlı devrinde *Anadolu*'da köylerde ve şehirlerdeki yerleşik *Türk* halkının ve *Oğuz* boy adını taşımayan *Türk* oymaklarının da bahsedilecek bu 24 Oğuz boyuna mensup oldukları, onlardan geldikleridir. Bizim Osmanlı devrinde göreceğimiz *Oğuz* boy adlarını taşıyan teşekküller ancak büyük ve eski oğuz boylarının adlarını henüz değiştirmemiş veya yerleşmemiş kalıntılarından başka bir şey değillerdir.

En son olarak her hangi bir oymağın yerleştiği bir yere kendi adını vermesinin de bir kaide olmadığına işaret etmek isteriz. Kümeler halinde yörelere yerleşmiş *Oğuz* boylarına mensup büyük teşekküllerin bile yerleştikleri yerlerde kendi adlariyle ilgili bir hâtıra bırakmamış oldukları da görülmüştür.

56 Kerim ud-din Mahmud, *Musâmeret ul-ahbâr*, s. 71.

57 Şeref Han, *Şeref-nâme*, I, s. 133, 250, 290. I. Tahmasb devrinde, *Tâliş'ler*'den Bayındır Han adlı bir emîr vardı (Hasan beğ-i Rumlu, *Ahsen ut-tevârih*, *Baroda*, 1931, s. 438). Yine aynı hükümdar zamanında Afşar Aka adlı bir saray mensubu görülüyor ki (aynı müellif, s. 476), kendisinin Afşarlar'dan olduğuna dâir bir delil yoktur. Karaman-oğlu İbrahim Beğ'in Bayındır Beğ adlı bir emîri olup, İbrahim Beğ ona *Ilgın*'ı vermişti *(Şikârî*, s. 185).

I.

KAYI

Kayı boyu, görüldüğü üzere, Reşid ud-din'in listesinde en başta yer almıştır. Bu liste *Oğuz* boylarının, *İslâmiyetten* önceye aid tarihlerindeki siyasî ve içtimaî mevkileri esas alınarak yapılmış olduğundan *Kayılar'ın* listenin başında yer almaları, onların bu bakımlardan (siyasî ve içtimaî mevki itibariyle) *Oğuzlar'ın* en mühim ve en asil boyu sayıldığını gösterir. Nitekim *Kayılar*, *Oğuz* hükümdarlarını çıkaran 5 boyun başında zikredildiği gibi, yine Reşid ud-din'in *Oğuzlar'ın tarihi* bölümünde bir *Oğuz* yabgu sülâlesi de bu boya mensup gösterilir [1]. Muhakkak ki *Kayılar*, *Oğuzlar'ın* en eski, en köklü ve en şerefli boylardan biri idi.

Yine Reşid ud-din'deki *Türkler'in tarihi* bölümünde yazıldığına göre [2], *Müslüman Oğuz* hükümdarı Ali Han zamanında, *Amu* suyunun (ihtimal Seyhun kasdediliyor) sol yakasında oturan ve 40 000 atlı çıkaran Oğuzlar'ın başında *Kayı*'dan Korkut Beğ bulunuyordu. Aynı bölümde Selçuklu ailesinin, Korkut Beğ'in reislik yaptığı bu *Oğuz* kümesinden çıktığı söyleniyor.

Fakat eserlerde bu boydan hiç bahsedilmiyor. Buna karşılık XVI. yüzyılda yazılmış Osmanlı tahrir defterlerinde *Kayılar'a* ait pek çok yer adına ve teşekküllere rastgelinir. Öyle ki, az yukarıda yazıldığı gibi, *Kayı* boyu, *Oğuz* boylarına ait yer adları hakkında XVI. yüzyılda yazılmış defterler üzerinde yaptığımız araştırmaya göre meydana getirilen listede 94 yer adı ile en başta gelmektedir [3]. *Şebin Kara-Kisar* ve *Kemah*'tan başlayan bu *Kayı* yer adları *Muğla* ve *Manisa*'ya kadar yayılmış bir halde bulunmaktadır.

1 *Oğuzlar'a ait destanî mahiyyette eserler*, s. 371–376.
2 *Aynı yazı*, s. 378.
3 *Cedvele* bk.

Kayı adlı oymaklara gelince, *Kayılar* bu hususta da en fazla teşekküllere sahip bulunan iki boydan (diğeri *Avşar)* biridir. Yer adlarında olduğu gibi, oymaklar hususunda da *Kayı* ile *Avşar* bir biri ile başbaşa gitmektedir. Bu *Kayı* oymakları, *Avşar*, *Bayat* ve diğer bir çok boyun aksine olarak, *Yörükler* arasında, yani *Anadolu*'nun *orta* ve *batı* taraflarında bulunmaktadır. Şimdi bunları, yaşadıkları bölgelere göre tetkik edelim:

1. *At-Çeken: Konya* bölgesindeki *Kayı oymağı*, *At-Çeken* topluluğuna mensup olup, *Lârende* (bugün *Karaman)* kasabasının *kuzey* ve *doğu* taraflarındaki toprakları kaplayan *Bayburd* kazasında yaşamaktadır. Bu oymağın, II. Bâyezid devrinde 260 ı evli olmak üzere 343, I. Selim zamanında, 475 i evli olmak üzere, 680 vergi nufusuna sahip idiği görülüyor. Diğer taraftan bu *Kayı* oymağının hemen bütün mensupları *sipahi oğulları* idiler. Oymağın bahsedilen zamanlarda elinde bulunan ekinlikleri yani çiftçilik yaptıkları yurdları (mezrea) şunlardı: *Yassı-Üyük*, *Erence*, *Arslanlu-Virânı*, *İñlu-Virânı*. *Bostanlu*, *Günü*, *Karaca-Kaya*, *Kınık*, *Gencek* adlı ekinlikler de *Aksaklu oymağı* ile eski zamanlardan beri oturageldikleri yurdları idi. *Konya* Kayıları'nın 1547 de *Kapanlar*, *Gök-Köy*, *İbrahim*, *Divâneler*, *Gebeciler* ve belki de *Kayı Hüyüğü* adlı köylerde yerleştikleri görülüyor [4].

Bu *Kayı oymağının* yaşadığı zamanda *Konya* bölgesinde, *Kayı* adlı 6 köy vardı [5].

2. *Ankara*. Görüldüğü gibi, *Ankara* sancağında, *Kayı* adlı 4 yer adı olmasına rağmen [6], nüfusu çok bir *Kayı* oymağı yoktur. Bu adda *Ankara Yörükleri* arasında pek küçük bir oymak vardır ki bu da *Kayıcık* adlı bir köyde yaşamaktadır [7]. Bu *Kayıcık* köyü *Ankara* ile *Ayaş* arasındaki, *Murtaza-Âbâd* kazasına bağlı *Kayıcık* köyü olsa gerektir. XVI. yüzyıldaki bu küçük *Kayı* teşekkülünün eski ve oldukça büyük bir *Kayı* oymağının kalıntısı olması muhtemeldir.

3. *Hamid (Isparta)*: XVI. yüzyılda bir *Kayı* oymağı da *Hamid sancağı*'nın *Eğridir* kazasında yaşamaktadır. Bu oymağın Kanunî devrinde 118 vergi nüfusu vardı [8]. Aynı sancakta *Kayı* adlı 5 köy de görülmektedir [9].

4 Faruk Demirtaş (Sümer), *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar*, *Belleten*, sayı 47, s. 576–578, 598, 604–606.
5 *Cedvele* bk.
6 *Cedvele* bk.
7 Faruk Demirtaş, *aynı makale*, s. 578. 580, 606.
8 Faruk Demirtaş, *aynı makale*, s. 613–614.
9 *Cedvele* bk.

4. *Denizli*: XVI. yüzyılda en büyük *Kayı* oymağı, *Denizli*'nin kuzeyinde yaşamaktadır. Başlıca *Kaş-Yenicesi*, *Aydos* ve *Şeyhlu* kazalarında yaşayan bu *Kayı* oymağı Kanunî devrinde 35 köyde yurd tutmuş bulunuyordu. Bu oymağın evli vergi nüfusunun 1123, bekâr vergi nüfusunun 223 olduğu ve her yıl devlete 42 000 akça vergi verdiği görülüyor. Bu *Kayı* teşekkülünün oturduğu köylerden hiç biri *Kayı* adını taşımıyor[10]. 978 (1570-1571) tarihli bir hükümde bu *Kayı Yörükleri*'nin vergilerinin tahsiline kadıların müdahale etmemeleri emrediliyor[11].

5. *Menteşe*: İkinci kalabalık bir *Kayı* teşekkülü de bu sancakda yaşıyor. Bu *Kayı* teşekkülü, adı geçen sancağın *Köyceğiz-Ayasuluğ (Selçuk)* arasındaki köylerinde oturmaktadır. Yavuz Selim devrinde *tîr (ok)* adı ile 14 kola ayrılan *Menteşe Kayıları*, 892 vergi evine sahip idiler; 1553 tarihinde ise vergi evleri 1034 olarak hesap edilmiştir[12]. Bunların da yurd tuttukları köylerden hiç biri *Kayı* adını taşımıyor. Lâkin aynı bölgede, aynı devirde 6 köyün *Kayı* adını taşıdığı[13] görülmektedir ki, bunlardan hiç birinin adı zamanımıza kadar gelmemiştir.

Menteşe Kayıları doğrudan doğruya *Denizli Kayıları*'nın bir parçası olsa gerektir. Bunların da, İbn Said'in (XIII. yüzyılın ikinci yarısı) nüfuslarını takriben 200 000 çadır olarak gösterdiği *Denizli Uç Türkmenleri*'nin kalıntılarından olmaları pek muhtemeldir. *Menteşe* bölgesinde *Kayılar* ile birlikte *Kızıl-Keçili* ve *Horzum adlı* oymakların da yaşadıkları görülüyor ki, bunlardan sonuncu isim *Harizm*'den getirilmektedir[14].

6. *Saru-Han*: Bu sancakta her hangi bir *Kayı* oymağının varlığına dâir tahrir defterlerinde bir kayda rastgelinmiyor. Ancak, XVI. yüzyılın ortalarına ait bir vesikadan bu adda bir oymağın *Çoban oymağı* ile *Karaman-Kayası* denilen yerde yaşadıkları anlaşılıyor[15].

10 Faruk Demirtaş, *aynı makale*, s. 598-599, 612-513; *aynı müellif*, *Kayı maddesi*, İ.A., VI, s. 461.

11 *Mühimme defteri*, XLI, s. 80.

12 Faruk Demirtaş, *aynı makale*, s. 580-581, 609-610.

13 *Cedvele* bk.

14 M. Fuad Köprülü, *Osmanlılar'ın etnik menşei meseleleri*, s. 282; aynı müellif, *Harizm-Şahlar*, İ. A., V. s. 292.

15 Çağatay Uluçay, *Saruhan-oğulları ve eserlerine dâir vesikalar, İstanbul*, 1940, s. 41-42.

7. *Kara-Hisar (Afyon)*: Yine başka bir vesikadan bu boya mensup bir oymağın da *Kara-Hisar* sancağının *Sandıklı* kazasında yaşadığı görülüyor. 967 (1559-1560) tarihini taşıyan bu vesikada *Sandıklı*'ya bağlı *Kayı* oymağının yine aynı kaza dahilindeki bir köy halkı ile *Kaplan-Alanı* adlı bir yaylak hususunda çekişmekte olduklarından bahsedilmektedir[16]. Bu oymağa da tahrir defterlerinde rastgelinememiştir.

8. *Sis (Kozan)*: *Anadolu*'daki sonuncu *Kayı* teşekkülü *Sis (Kozan)* sancağı oymakları arasında görülmektedir. 29 evden (hâne) ibaret olan bu küçük *Kayı* oymağı *Kutlu Beğ - Hacılu* adlı bir teşekküle tâbi bulunmaktadır. Defterlerde bu *Kutlu Beğ - Hacılu* teşekkülü aynı sancaktaki *Avşar*, *Kavurğalu*, *Ayru-Damlu*, *Savcı-Hacılu* adlı büyük teşekküller gibi, tâife kelimesi ile vasıflanmakta ise de, nüfusu pek az olup, ancak 42 vergi evidir[17]. Bununla birlikte bu *Kutlu Beğ-Hacılu* tâifesinin *Savcı Hacılular*'ın bir kolu olması mümkündür.

İşte XVI. yüzyıldaki *Kayılar*'a dâir bilgiler bunlardan ibarettir. Yukarıda araştırmalarımızın bir sonucu olarak, *Kayılar*'ın XVI. yüzyılda *Anadolu*'da en fazla yer adına ve hattâ oymaklara sahip bir boy olduğunu söylemiştik. Bunlar, *Oğuzlar*'ın islâmiyetten önceki tarihlerinde mühim bir mevkii olan bu asil teşekkülün, aynı zamanda *Anadolu*'nun fetih ve iskânında da en büyük rolü oynamış bir boy -veya bir kaç boydan biri- olduğunu göstermektedir.

XVI. yüzyılda *Anadolu*'da bulunan bu 94 *Kayı* yer adından, İçişleri Bakanlığı'nın *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu* adlı kitabında ancak 25 i görülmektedir[18]. Bu *Kayı* adlı köylerden biri de *Tekir-Dağ*'ında bulunuyor.

9. *Hazar-Ötesi Türkmenleri*: *Kayılar*'dan bir kol da batıya göç etmiyerek *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasında kalmıştır. *Ebû'l-Gazi*'de ve diğer kaynaklarda bu *Kayılar*'dan hiç bahsedilmemesi onların nüfusça pek kalabalık olmamalarından ileri gelse gerektir. Bu *Kayılar* iki küçük bölük halinde, ancak XIX. yüzyıldaki *Avrupalı* seyyahların listelerinde görülebiliyor. Bu *Kayı* bölüğünden biri *Curcan* bölgesindeki *Göklen* topluluğu arasında, diğeri de *Čay* adı ile *Ali-eli* içinde bulunmaktadır[19].

16 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri, İstanbul*, 1930, s. 3.

17 Faruk Demirtaş, *aynı makale*, s. 600, 614.

18 s. 653.

19 A. Burnes, *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahur, Caboul, Balkh et Boukhara*, III, s. 199; Vàmbéry, *Travels in central Asia*, s. 306; Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri*, s. 282.

Kayı-Osmanlı Münasebetleri:

İlk Osmanlı müverrihi Ahmedî, Osman Beğ'in babası Ertuğrul Beğ'in yoldaşlarını *Oğuz* olarak vasıflıyor. O zamanlar *Oğuz* adının, eskisi gibi, *Türkmenler* hakkında kullanıldığına dâir hiç bir bilgiye sahip değiliz. XIII. yüzyıldan itibaren *Hıristiyanlar Anadolu'*-ya *Türkiye* ve *Türkistan* ve *Türkler'*e de eskiden olduğu gibi, *Türk* diyorlar, *Müslümanlar* da daha ziyade *Türkmen* adını kullanıyorlardı. *Türkiye Türkleri* ise kendilerini, çok değer verdikleri ve şerefli bir el saydıkları *Oğuzlar'*ın torunları sayıyorlardı. Onların *Türkmen* adını uzun bir zaman benimsememiş oldukları görülüyor.

Ertuğrul, bir *Türkmen* oymağı beği idi. Bu oymağın *Söğüt* yöresine, bazı Osmanlı kaynaklarında denildiği gibi, *Ankara'*nın aşağı yukarı 100 kilometre güneyindeki *Karaca-Dağ'*dan geldiği kabul edilebilir. Bu gelişin *Moğol* baskısı ile ilgili olması da muhtemeldir. Bunun gibi, başında Osman Beğ'in dedelerinin bulunduğu oymağın *Horasan'*dan *Anadolu'*ya *Moğol* istilâsı sebebi ile geldiğine dâir rivayeti de reddetmek için kuvvetli delillerimiz yoktur.

Osmanlı hânedanının *Kayı* boyundan olduğunu ilk defa söyleyen müellif, eserini II. Murad devrinde yazmış olan Yazıcı-Oğlu Ali'dir. Ancak biz Yazıcı Oğlu'nu tercüme ettiği eserlere kavmî duygularının tesiri ile ilâveler yapan ve onlarda tahriflerde bulunan bir müellif olarak tanıyoruz. *Kayı* boyu ise, görüldüğü gibi, *Oğuz* elinin en asil, en şerefli boyu idi. Bu sebeble, Osmanlı hânedanı ile *Kayı* boyu arasındaki kabilevî münasebet bize oldukça şüpheli görünmekle beraber bu, imkânsız değildir[20]. Gerçi Yazıcı-Oğlu Osman Beğ'e:

"Osman Ertuğrul oğlusun - Oğuz Kara-Han neslisin
Hakkın bir kemter kulusun - *İstanbul'*u aç gülzâr yap"

manzumesini söyletir ise de hânedan arasında *Oğuzlar'*a ve bu boya mensup sayılmağa ancak II. Murad'ın (1421–1451) ehemmiyet verdiği görülüyor. Şimdiki bilgilerimize göre, *Kayı damgası* ilk ve son defa olarak onun bazı paralarında bulunuyor; halefleri zamanında silâhlara *Kayı* boyunun damgası daha bir müddet konulmakta devam etmiştir. Fakat hânedanın, mensubiyetini iddia ettiği *Kayı* boyunun, *Türkiye'*de henüz göçebe hayatını ve kabîle geleneğini devam ettiren boydaşlarına yakın bir ilgi gösterdiği ve onlara imtiyazlı bir muamelede bulunduğuna dâir hiç bir delile sahip değiliz. Hattâ *Türkiye'*nin fetih ve iskân tarihinda birinci derecede rol oynadığını gördüğümüz bu boyun XV. ve XVI. yüzyıllardaki mensupları da, diğer oymaklar gibi belki vegi memurları, sipahi ve diğerleri tarafından baskılara maruz kalmışlardır. XV. ve XVI. yüzyılda kendisini, nazarî de olsa, *Oğuz* elinden ve *Kayı* boyundan sayan hânedanın daha sonraları bunu da unuttuğu görülüyor.

20 Bu hususta: Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman empire*, London, 1958, s. II; Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri*, s. 284–303; F. Sümer, *Oğuzlara ait destani mahiyette eserler*, s. 451–455.

Başlangıcını kat'i bir şekilde tesbit edemediğimiz bir zamandan beri *Eski-Şehir* bölgesinde yaşayan *Kara-Keçili* oymağı, her yıl *Söğüt'*deki Ertuğrul Beğ'in türbesini ziyaret etmekte ve bununla ilgili olarak şenlikler yapmakta idi. Kavmî şuura sahip olan II. Abd ul-Hamid, *Kara-Keçililer'*in bu ziyaretine resmî bir mahiyet verdirdi; öz oymağı saydığı *Kara-Keçili* gençlerinin bulunduğu bir alay meydana getirdi ve ona *Ertuğrul alayı* adını verdi. Ayrıca yine onun devrinde veya daha sonra: "Ertuğrul'un ocağında uyandın, şehidlerin kanlarıyla boyandın" beyti ile başlayan bir marş da bestelendi. Abd ul-Hamid *Kara-Keçili* oymağı mensuplarını *Alman* imparatoruna kendi akrabaları olarak tanıtmıştı. Söylemek mümkün olabilir ki, yüzyıllardan beri ilk defa olarak bir Osmanlı hükümdarı asırlarca yalnız ve yardımsız bırakılmış milletine karşı mânen sıcak bir alâka duymuştur.

II

BAYAT (BAYAD)

Bayatlar, bilindiği üzere, tarihimizde manevî şahsiyetler yetiştirmiş bir boydur. *Oğuzlar*'ın devlet ve din adamı Dede-Korkut *Bayatlar*'dan olduğu gibi, ünlü şâir Fuzûlî de bu boya mensup idi. Cem-Sultan adına Osmanlı hânedanının Oğuz-Han'a kadar çıkan efsanevî ataları hakkında *Câm-ı Cem-âyin* adlı bir kitap yazan Mahmud oğlu Hasan'ın da yine bu boydan olduğunu biliyoruz.

Selçuklu devrindeki *Oğuz* boyları hakkında pek az bilgimiz vardır. Bu devir kaynaklarında ancak bir kaç *Oğuz* boyundan bahsedilir. Bu arada Selçuklu emîrlerinden Ak-Sungur ul-Buharî'nin 513 (1119) yılında *Basra*'daki nâibi Sunkur'un, *el-Bayâtî* nisbesini taşıdığını görüyoruz[1]. Ancak bu nisbeye ilaveten *et-Türkmanî* nisbesinin olmaması, bizi, bu nisbenin *Bayat* boyundan geldiğinde tereddüde düşürüyor.

Diğer taraftan *Bağdad*'ın güney doğusunda *Tîb* çayının kaynağına yakın bir yerde bulunan, *İran*'ın *Luristan* eyaletindeki *Bayat* kalesinin taşıdığı adın o zamanlar mevcut olmadığı anlaşılıyor. Hamdullah-i Kazvinî'de[2] bu kale XII. yüzyıl sonlarındaki hâdiseler münasebeti ile geçiyor. O zaman kalenin hâkimi bir *Türk* idi. Bu zamanlarda söz konusu bölge ile *Huzistan*'ın *Avşarlar*'ın elinde olduğunu biliyoruz. Bu izahlar ile bu kalenin, adını *Bayat* boyundan almış olması bize pek muhtemel görünmektedir.

Anadolu'ya gelince, XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerinde, *Bayatlar'a* aid 42 yer adı olup, bunların hepsi de, diğer boylarınki gibi, *Anadolu*'nun orta ve batı bölgelerinde bulunmaktadır[3]. *Bayat* yer adlarından çoğu zamanımıza kadar gelmiştir[4]. Bu yer adları, *Bayatlar*'ın *Anadolu*'nun fethine katılmış olduklarını gösteriyor. Bu yer adlarından başka, XIV. yüzyıldan beri *Kuzey-Suriye*'deki *Türkmenler* arasında pek mühim bir *Bayat* kümesinin yaşamakta olduğunu biliyoruz. Diğer taraftan XVI. yüzyılda *Batı* ve *Güney-Batı Anadolu*'da henüz yerleşmemiş, bu adda bazı küçük oymaklar da görülmektedir.

1 *İbn ul-Esir*, X. s. 236-237.
2 *Tarih-i guzide*, s. 553; ondan naklen Şeref-Han, *Şeref-nâme*, s. 60.
3 *Cedvele* bk.

Daha önce de söylendiği gibi, XIV. yüzyılda *Kuzey-Suriye*'de yaşayan büyük *Türkmen* topluluğunun *Boz-Ok* kolunu başlıca üç boy, yani *Bayat*, *Avşar* ve *Beğ-Dili* boyları teşkil ediyordu. Mezkûr asırdan itibaren kendilerinden bahsedilmeye başlanan Dulkadır-oğulları, İnal-oğulları, Köpek-oğulları, Gündüzlüler, Kut-Beği oğulları, Bozca-oğulları gibi, ailelerin bu üç veya iki *(Bayat-Avşar)* boydan çıktıkları anlaşılıyor. Bu ailelerin en büyüğü olan Dulkadır-oğulları'nın, hizmetinde daima *Bayatlar* görülmektedir ki, bu husus esasen *Boz-Oklar*'dan olduğu kesin olarak bilinen bu hânedanın bu boya mensup olması ihtimalini hâtıra getiriyor. Ayrıca yine *Boz-Oklar*'dan olan *İnal-oğulları*'nın *Beğ-Dili*'ye değil ise, bu boya mensup olduğu muhakkaktır. *Bayatlar*'dan geldiğini kesin olarak bildiğimiz aile ise *Bozca-oğulları*'dır. 801 (1399) yılında Sultan Berkuk'un ölümü üzerine yerine oğlu Ferec geçmişti. Ferec, yiğit bir genç olmakla beraber siyasî zekâdan mahrum bir hükümdardı. Bu sebeble Ferec'-in bütün hükümdarlık devri bilhassa *Şam* vâlisi Şeyh el-Mahmudî, Çekim ve Nevruz gibi emîrlere karşı mücadele etmekle geçmiştir. 807 (1404–1405) yılında *Haleb* vâlisi Demir-Taş, *Antakya* hâkimi *Türkmen* Doğancı-oğlu Fâris'in üzerine yürüdüğünde yanında müttefiki olarak Ramazan-oğlu Ahmed Beğ ile Dulkadırlı ailesinden Halil Beğ oğlu Alâ ud-din Ali Beğ vardı. Âlâ ud-din Ali Beğ'in buyruğunda *Bayatlar* ve *İnallılar* bulunuyordu. Âsi emîrlerden Çekim, *Doğancı-oğlu*'nun yanına sığınmıştı. Yapılan çarpışmayı Demir-Taş, müttefikleri Ahmed ve Ali beğler sâyesinde, kazandı[5]. Sultan Ferec ertesi yıl Çekim'e *Haleb* vâliliğini vermişti. Bir kaç yıldan beri sultan olmak gayesini taşıyan Çekim, 809 (1406) da *"el-Melik ul-Âdil"* ünvanı ile kendini sultan ilân etti ve *Fırat*'tan *Gazze*'ye kadar olan yerlerde adına hutbe okuttu. Çekim, *Türkmenler*'i tehlikeli bir unsur sayarak onlara karşı harekete geçti. Bunun sonucunda *Avşar*, *Bayat* ve *İnallular*'dan mühim bir kısım Ak-Koyunlu beği Kara-Yülük Osman'a sığınmak zorunda kaldı[6]. Ancak

4 *Köylerimiz*, s. 92, 764.
5 Makrizî, *Kitab us-sulûk*, *Fatih ktb.*, nr. 4387, 168 a.
6 Ebû Bakr-i Tihrânî, *Kitab-i Diyârbekriyye*, (T.T.K.), *Ankara*, 1962, I, s. 60.

Çekim'in aynı yılda Kara-Yülük ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine bunlar tekrar *Haleb* çevresindeki yurdlarına döndüler.

811 (1409) yılında âsi emirlerden Nevruz ile savaşıb onu yenen *Haleb* vâlisi Demir-Taş'ın yanındaki *Türkmenler* arasında *Bayatlar* da vardı. Aynı yılın son ayında ise Ferec tarafından affedilen Nevruz ile Şeyh arasında *Âsi* ırmağı kıyısında yapılan savaşta *Bayatlar*'ın *Avşarlar* ile birlikte Nevruz'un ordusunda bulunduğunu biliyoruz. Vuruşma esnasında *Bayatlar*'ın başında bulunan Bozca-Beğ, ırmağa düşerek boğulmuştu [7]. Bu tarihten sonra *Bayatlar*'ın başında bulunan aile bu beğe izafeten *(Bozcalu, Bozca-oğulları)* anılmaya başlanmıştır.

814 (1411–1412) yılında Şeyh, Ferec tarafından affedilip *Haleb* vâliliğine tayin edilmişti. Aynı yılın Cumâde'l-âhire ayının sonunda *Amik*'e gelen Şeyh, burada *Bayatlar*'ı, *Türkmen* Sakalsız-oğlu'nu, Doğancı-oğlu'nu maiyyetine aldıktan sonra Gündüz-oğlu Ömer Beğ üzerine yürüyerek onu bozguna uğratmıştı [8]. Ertesi yıl Ferec'in öldürülmesi üzerine Şeyh sultan oldu. Şeyh'in sultan olması ile dahilî mücadeleler sona erdi ve Memlûk devleti eski kudretini kazandı.

821 (1418) yılında Kara-Koyunlu hükümdarı Kara-Yusuf'un Ak-Koyunlu beği Kara Yülük Osman'ı kovalayarak *Haleb*'in kuzeyine kadar gelmesi sebebi ile orada yaşayan *İnallılar*, *Bayatlar* ve *Avşarlar Tarablus* yöresinden *Sâfita*'ya kaçtılar. Bunun sebebi ise onların Kara-Yülük Osman Beğ'in Kara Yusuf'a ait *Mardin* yöresinde yaptığı yağma ve tahriblere katılmış bulunmaları idi. *Bayatlar*, *Avşar* ve *İnallular* ile birlikte *Safita*'da karışıklıklar çıkardılar. *Tarablus* vâlisi Bars-Bay ed-Dokmakî, Kara-Yusuf'un ülkesine döndüğünü söyliyerek onlardan yurtlarına gitmelerini istedi. *Türkmenler* de bunu kabul ettiler. Fakat, Bars-Bay onlar göçüb gitmeden davarlarını ele geçirmek için üzerlerine saldırdı. Şaban ayının 16 sında yapılan şiddetli bir savaşta Bars-Bay yenildi. Ata-bey Sudun el-Esen Demirî ile 13 memlûk askeri savaşta öldü. Perişan bir halde geri dönen Bars-Bay *Tarablus* vâliliğinden azledilerek *Haçlılar*'dan kalan *Markab* kalesinde hapsedildi. Bars-Bay 1,5 yıla yakın hapiste kaldıktan sonra affedilerek kendisine *Dimaşk*'ta 100 erlik emirliği verildi [9]. İşte bu emîr, Tatar'dan sonra sultan olan meşhur Melik ul-Eşref Bars-Bay'dır (1422–1438).

Bayatlar daha sonraları da *Avşarlar* ile birlikte Ak-Koyunlu faaliyetlerine katılmışlardır. 1457 yılında Dulkadırlı hânedanından Kara-Beğ ile *Bayat* beğlerinden Nâsır Hüseyin Beğ ve yine *Bayatlar*'dan Abdi, Uzun Hasan Beğ'in hizmetine girdiler. Bunlar buyruklarındaki 800 evlik *Türkmen* ile *Âmid* yakınındaki *Karaca-Dağ*'da yurt tutmuşlardı. Bu beğler Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan - Şah'ın Uzun Hasan Beğ üzerine gönderdiği Tarhan-oğlu Rüstem kumandasındaki bir ordunun *Âmid*'e yaklaştığını haber alınca korkudan *Suriye*'ye gitmek üzere yerlerinden göçtüler. Uzun Hasan Beğ, bunları teskin ederek geri döndürmek için oğulları Halil ve Uğurlu Mehmed ile Musullu Emîr Beğ'i gönderdi ise de onları kararlarından vazgeçiremedi. Bunun üzerine şehzadeler onlardan bazılarının davarlarını yağmaladılar [10]. Bununla beraber *Âmid* yakınında Hasan Beğ ile Tarhan-oğlu Rüstem arasında yapılan ve Ak-Koyunlular'ın parlak bir zaferi ile sona eren savaşta, *Avşarlar* gibi, *Bayatlar*'ın da bulunduğunu biliyoruz [11].

Timur'un *Yozgat* ve ona komşu bölgelerdeki *Kara-Tatarlar*'ın mühim bir kısmını *Türkistan*'a götürmesi üzerine *Kuzey Suriye*'deki bu *Bayatlar*'ın bir bölüğü de *Dulkadırlı* oymakları ile birlikte *Boz-Ok*'ta yurd tuttu. *Bayatlar*'ın bu kolu *Şam Bayadı* adı ile tanınmıştır. Bundan başka XVI. yüzyılda *İran*'da Safevî hizmetinde mühim bir *Bayat* kolunun yaşadığı görülüyor ki, biz bu kolun da *Kuzey-Suriye*'deki *Bayatlar*'dan olduğuna eminiz. Birinci Bölümde, muhtelif yerlerde söylendiği gibi, Ak-Koyunlular'ın başarıları ve onun arkasından Safevî devletinin kuruluşu *Kuzey-Suriye*'deki *Türkmenler* üzerinde de büyük tesirler yapmış ve onlardan mühim zümrelerin bu devletlerin hizmetine girmelerine âmil olmuştur.

875 (1471) yılında Dulkadır-oğlu Şah-Suvar Beğ ile savaşmak üzere *Haleb*'te bulunan Memlûk kumandanı Yeş-Beğ'in katına gelen beğler arasında Bozca-oğlu Halil Beğ de bulunuyordu [12]. Osmanlı fethinin ilk yıllarında *Bayatlar*'ın başında gördüğümüz

7 *Makrizî*, 312 b - 313 a; Aynî, *İkd ul-cumân*, *Veliyüddin Efendi ktb.*, nr. 2396, s. 294–295. Bu sonuncu müellifte: İbn Bozca.

8 *Makrizî*, 368 b.

9 *Makrizî*, nr. 4389, 201 a-b; ondan naklen İbn Tağrı-Birdî, *en-Nucûm uz-zâhire*, yay. W. Popper, *Berkeley*, 1915, VI, s. 389, 557–558; aynı müellif, *el-Menhel us-sâfî*, *Nuruosmaniye* ktb., nr. 3428, 167 a.

10 Ebû Bekr-i Tihrânî, *aynı eser*, s. 254, 265.

11 Aynı eser, s. 273.

12 *Tarih Yeş-Beg*, *Topkapı Sarayı*, *III. Ahmet ktb.*, nr. 3057, 121 b.

Bozca-oğlu Halil Beğ'in aradaki zaman farkı dolayısı ile aynı şahıs olduğu üzerinde kesin bir şey söylenemiyor. Yine adı geçen Bozca-oğlu Halil Beğ ile çağdaş aynı aileden (سوسابك) ve Sevindik beğleri de tanıyoruz ki, bunlar da Dulkadır-oğlu Şah-Suvar'ın müttefikleri idiler [13]. Diğer taraftan biz Bozca ailesinden bazı beğlerin de Uzun Hasan Beğ'in hizmetine girmiş olduğunu biliyoruz [14]. Safevî devrinde *İran*'da yaşayan *Bozcalular* bunların torunlarından başkası olmasalar gerektir.

1. *Haleb Türkmenleri Bayadı:*

926 (1520) tarihinde, eski Dulkadır beği Alâ ud-devle'nin kardeşi Abd ur-Rezzak'ın *Bayatlar*'ı ve *Kürdler*'i etrafına toplayarak *Dulkadır* hâkimi Şah Süvar-oğlu Ali Beğ ile mücadeleye giriştiği ve hattâ Ali Beğ'in öldürüldüğü, *Maraş* ve *Elbistan*'ın Abd ur-Rezzak'ın eline geçtiği hakkında *Kahire*'de şâyîalar dolaşmağa başlamış ise de bunu teyid eden bir haber alınmamıştı [15]. Bu tarihlerde yazılmış olan *Haleb* sancağı tahrir defterinde *Bayatlar Haleb Türkmenleri*'nin üçüncü boyu (tâife) olarak zikredilmekte ve 20 obadan (cemâât) müteşekkil bulunmaktadır. Bu obaların ilkini *Bayatlar*'ın başında bulunan Bozca ailesi mensupları meydana getiriyor. Bu sırada *Bayatlar*'ın başında Bozca-oğlu Halil Beğ bulunuyordu. Ancak aynı yüzyılın ikinci yarısına ait defterlerde bu boy beği ailesi obası görülemiyor. Bu beğ ailesine ne oldu, *İran*'a mı gitti? Bu ihtimal çok kuvvetlidir.

Bundan sonra *Pehlivanlı* obası geliyor ki bu, *Bayad* boyunun en büyük obasıdır. Bahsedilen deftere göre 268 vergi nüfusundan meydana gelmiş olan bu oba o zaman adını taşıdığı Pehlivan'ın torunu Dâvud Kethuda tarafından idare olunuyordu. Gerek Dâvud Kethuda, gerek kardeşleri Hacı Süleyman ve Sen (Esen) Timur menşur sahibi olup, oğulları da sipahîzâde idiler. Bu menşurların bu kethuda ailesine Memlûk devleti tarafından verildiği anlaşılıyor. Bu obanın nüfusu devamlı bir şekilde artarak Kanunî devrinin ortalarında 505, II. Selim devrinde 787 vergi nüfusuna yükselmiştir. Diğer taraftan yine bu zamanlarda *Pehlivanlı* obasının bir kolu da *Yeni-İl*'de bulunuyordu. III. Murad devrinde Yeni-İl'deki bu *Pehlivanlı* kolunun vergi nüfusu 407 idi. Bundan başka *Bayat*'ın *Yeni-İl*'deki

13 Bekir Sıtkı Baykal, *Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı kat'i mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı Ak-Koyunlu harbinin başlaması*, *Belleten*, sayı 82, vesika II, s. 280.

14 *Aynı yazı, vesika I*, s. 276.

15 İbn İyas, *Bedâyi'uz-zuhûr*, *İstanbul*, 1932, V, s. 327.

obalarından *Çalışlu* ve *Ali-Beğlüler*'in de bu *Pehlivanlı* koluna bağlı oldukları görülüyor [16]. *Pehlivanlı* oymağı her iki kolu birleşmek ve *Bayat* boyunun diğer birçok obalarını da etrafına toplamak sureti ile XVII. yüzyılda büyük bir teşekkül haline gelmiştir. Bu sebeble Kâtib Çelebi kendi zamanındaki *Haleb Türkmenleri* oymakları hakkında tanzim ettiği listede *Pehlivanlılar*'a da yer vermiştir [17]. Bunda *Bayad* boy beği ailesinin (Bozca-oğulları) *İran*'a gitmesi veya herhangi bir sebeble varlığını muhafaza edememesi en mühim âmildir. Teşekkülün XVII. yüzyılda artık *Haleb* bölgesinde değil, *Sivas*'ın güney ve güney batı taraflarında yaşadığı anlaşılıyor. Hattâ *Pehlivanlılar* 1100 (1688–89) yılında diğer birçok oymaklarla beraber vilâyet vilâyet gezip yoksul ve zayıf halka saldıran ve yollarda soygunculuk yapan Gedik adlı haydudun tenkiline memur edildikleri gibi [18], ertesi yıl da, yine diğer *Türkmen* oymakları ile birlikte, *Avusturya*'ya yapılacak sefere çağrılmışlardır. Sefere katılmaları istenen 200 *Pehlivanlı* askerinin başında şu beğler bulunuyordu: Pehlivan-oğlu İsmail Beğ, Pehlivan-oğlu Hacı Musa Beğ, Pehlivan-oğlu Battal Beğ, Pehlivan-oğlu Hacı Abbas Beğ oğlu, Hasan Beğ oğlu Mehmed Beğ, Ali Beğ oğlu Mirza Beğ, Biber-oğlu Assâf Beğ, *Tatar-İlyaslu obası kethüdası*, *Kuzu-gündenli oymağı kethüdası*, *Sanal* (?) *Bayadı kethüdası* [19]. Bunlardan Hasan Beğ-oğlu Mehmed Beğ'den itibaren zikredilenlerin Pehlivan-oğulları ailesinden olmadıkları görülüyor. 1108 (1696) tarihinde yukarıda adı geçen Pehlivan-oğulları'ndan İsmail Beğ, *Yeni-İl* voyvodası idi [20]. *Yeni-İli* de bu esnada başlıca *Pehlivanlı oymağı* ile ona bağlı obalar meydana getiriyordu. *Yeni-İl*'in vergisi ise, eskiden *vâlide sultanların Üsküdar*'da yaptırdıkları câmilerin vakfına ait iken bu sıralarda, *Mekke* ve *Medine*'ye gönderilen *Surre* akçesine tahsis edilmişti. *Yeni-İl*'e bağlı oymaklara *haremeyn uş-şerifeyn aşîretleri* denilmesinin sebebi de budur. 1141 (1728) tarihinde *Pehlivanlılar*'ın *Boz-Ok* bölgesinde yaşadıkları görülüyor.

XVIII. yüzyılda *Anadolu*'daki *Türkmen* oymaklarına dâir Seyyah Burckhardt ve Niebuhr'un listelerinde *Pehlivanlı* oymağının yurdu *Boz-Ok*'ta gösterilmiştir. Niebuhr [21], *Haleb*'de yaşayan P. Rus-

16 F. Sümer, *Bayatlar*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1952, IV, sayı 4, s. 374–376.

17 *Cihan-nüma*, s. 593.

18 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 77–79.

19 Ahmed Refik, aynı eser, s. 85–86.

20 Ahmed Refik, aynı eser, s. 114.

21 J. Niebuhr, *Voyage en Arabie*, *Amsterdam*, 1776, s. 336.

sel'den naklen *Pehlivanlılar*'ın sahip bulundukları çadır sayısına dair 15 000 rakamını vermektedir.

Burada bahsedilecek olan *Bayat* obalarından biri de *Reyhanlı* teşekkülüdür. Kanunî devrinde 112 vergi nüfusundan ibaret, küçük bir oba halinde bulunan bu teşekkülün 93 evlik bir kolu da aynı devirde *Yeni-İl*'de yaşamakta idi. Bu oba da bir taraftan nüfusunun artması, diğer taraftan da *Bayat* boyuna mensup birçok obaların kendisine katılmaları ile XVIII. yüzyılda *Pehlivanlı* gibi, büyük bir teşekkül haline gelmiştir. Adı geçen yüzyılda *Reyhanlı* oymağı kendisine bağlı diğer oymaklarla birlikte *Sivas*'ın güney taraflarında yaylamakta ve *Haleb* çevresinde kışlamakta idi. Seyyah Burckhardt[22] *Reyhanlılar*'ın 3000 çadırdan müteşekkil olduklarını söylemektedir.

Reyhanlılar, yaylağa gidib gelirken rahat durmadıklarından *Rakka*'ya sürülmeleri hakkında bir kaç defa ferman çıkmış ise de, her defasında bundan kurtulmuşlardır.

XIX. yüzyılın ortalarında *Reyhanlılar*'ın *Âmik* ovasında kışladıklarını biliyoruz. 1865 yılında *Güney-Anadolu*'daki derebeğileri ortadan kaldırmak ve oymakları yerleştirmek gayesi ile teşkil edilen *Fırka-i İslâhiyye*'nin *Gâvur* dağları ve *Kürd* dağındaki harekâtında *Reyhanlılar* *Fırka-i İslâhiyye*'ye yardımda bulunmuşlardır. *Fırka-i İslâhiyye*'nin harekâtının sona ermesini takiben Cevdet Paşa'nın teşebbüsü ile bu oymak *Amik* ovasındaki kışlağında yerleştirilmiş ve bunun sonucunda *Reyhanlı* kasabası meydana gelmiştir[23]. Ayrıca *Reyhanlı* boy beğisi Mürsel-oğlu Mustafa Beğ'e de *paşalık* rütbesi verilmiştir.

Bayat boyunun bu bahsedilenlerden başka *İl-Dileklü*, *Beçilü*, *Yabanlu*, *Melek-Hacılu*, *Güzüceklü* adlı obaları da vardır.

Bayat Boyu XVI. yüzyılın ikinci yarısında bir taraftan nüfusunun artması, diğer taraftan *Haleb Türkmenleri*'ne bağlı bir çok küçük oymakların kendisine katılması ile *Haleb Türkmenleri*'nin, *Beğ-Dili* boyundan sonra en büyük teşekkülü olmuştur[24]. XVII. yüzyılda ise boyun obalarının mühim bir kısmı *Pehlivanlı* ve bir kısmı da *Reyhanlı* oymaklarının etrafında toplanmışlardır. Bu tarihten itibaren *Bayat*-

22 Hasluck, *Christianity and Islam under the sultans*, *Oxford*, 1929, II, s. 480

23 Cevdet Paşa, *Tezâkir* yay. Cavid Baysun, (T.T.K.), *Ankara*, 1963, s. 126, 127 140, 141, 144, 147, 149, 158, 173, 174, 222, 223.

24 F. Sümer, *Bayatlar*, s. 377.

lar'ı bu iki teşekkül yani *Pehlivanlılar* ile *Reyhanlılar* temsil etmişlerdir.

Pehlivanlı oymağının başındaki *boy beği* ailesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bugün *Ankara*'nın *Kırık-Kale* kazasına bağlı *Beğ-Obası* köyünde oturduğunu biliyoruz. *Pehlivanlı* beğlerinden Mahmud Beğ 1212 (1797–1798) yılında köydeki câmii yaptırmıştır. Bu beğin 1221 (1806–1807) yılında Çapan-Oğlu Süleyman Beğ'in emrinde bulunduğunu görüyoruz. Aile hâtıralarında Mahmud Beğ'in birçok harblere katılmış olduğu söylenir; hattâ bu harblerden birinde oğlu Haydar Beğ'i kaybetmiş, dönüşde kardeşini babasının yanında göremeyen diğer oğlu Abdurahman Beğ'in: *"ay kardaşım nerelerde kaldın"* diyerek ağlamaya başlaması üzerine, kaşlarını çatan Mahmud Beğ: *"kadın gibi ne ağlıyorsun, sen* Haydar ol, sen de kal" demiştir. Fakat hâtıralarda Mahmud Beğ'in de gittiği son seferden geri dönmiyerek *Belgrad*'da şehit düştüğü anlatılır. O zamanlarda *Anadolu Türkü*'nün kaderi böyle idi. Vergisi *Mekke-Medine*'ye gider, kendisi de, çok defa geri gelmemek üzere, imparatorluğun uzak eyâletlerine gönderilirdi. Mahmud Beğ'e oğlu Abdurrahman Beğ, ona da oğlu Hasan Beğ halef olmuşlardır. *Pehlivanlı* boybeği ailesinin nesli zamanımıza kadar gelmiştir. Ailenin Mahmud Beğ'in dedesi Kodalak Beğ (قوداﻻق)'den başlayıb zamanımıza kadar gelen mufassal soy kütüğü hususî kütübhânemizde mevcudtur.

Reyhanlı boy beği ailesi de zamanımıza kadar gelmiştir. Bu aile, *İskenderun*'da oturan *Hatay*'ın en tanınmış ailesi olan Mursal-Oğulları'dır.

2. *Şam ve Tarablus çevresinde Bayatlar:*

Bayatlar'a mensup bazı küçük oymaklara da yine XVI. yüzyılda *Şam* ve *Tarablus* çevresinde yaşayan *Türkmenler* arasında rastgelinmektedir. Bunlardan *Şam* yöresinde yaşayan oymak çok küçük olup, ancak 39 ev kadardır. *Tarablus* yöresindeki oymak ise biri 73, diğeri 64 vergi nüfuslu iki kola ayrılmıştır ve o bölgedeki *Selluriye (Salur)* teşekkülüne bağlı bulunmaktadır[25]. Bu *Bayat* obalarının *Haleb Türkmenleri* arasındaki ana boydan ayrıldıkları anlaşılıyor.

3. *Boz - Ulus Bayatları:*

XVI. yüzyılda *Boz-Ulus* arasında ancak iki *Bayat* oymağına rastgelinmektedir. Bunlardan biri asıl *Boz-Ulus* kümesinde, diğeri de *Boz-Ulus*'un *Dulkadırlı* teşekkülleri arasında bulunmaktadır.

25 F. Sümer, *Bayatlar*, s. 378.

II. Selim devrinde yazılmış *Boz-Ulus* defterine göre, asıl *Boz-Ulus* kolunda bulunan *Bayat oymağı* 206 vergi nüfusuna sahiptir. *Boz-Ulus*'un *Dulkadırlı* kolunda bulunan ve *Şam Bayadı* adını taşıyan oymağın ise 341 vergi nüfusu vardır[26].

4. *Dulkadırlı Bayatları (Şam-Bayadı):*

Dulkadırlı eli'ne dahil bulunan *Bayatlar Şam-Bayadı* adını taşırlar, Bu *Bayat* kolu, adının da gösterdiği gibi, *Kuzey-Suriye*'deki *Bayatlar*'a mensuptur. Bu mühim *Bayat* kolunun büyük bir kısmının *Boz-Ok* bölgesinde yurd tuttuğu görülüyor. Bundan başka *Yeni-İl*'de, *Ulu-Yörükler* arasında ve gördüğümüz gibi, *Boz-Ulus*'un *Dulkadırlı* kolu içinde de bazı *Şam-Bayadı* oymakları bulunmaktadır.

Şam-Bayatı oymağının ilgimizi çeken bir tarafı da onun *Kaçar* boyunun teşekkülünde oynamış olduğu roldür. *Kaçar (İran* kaynaklarında: قاجار) boyuna ait en eski bilgi 897 (1491–1942) yılına aittir. Bu tarihte *Kaçarlar*'ın *Âzerbaycan*'da bilhassa *Karabağ* bölgesinde yaşadıkları görülüyor. Ak-Koyunlu hânedanına mensup bulunan ve İbe Sultan adı ile tanınmış olan Dana Halil oğlu İbrahim Beğ mezkûr yılda (897) *Kacar* askeri ile (لشكر قاجار) birleşerek Ak-Koyunlu hânedanından Maksut Beğ oğlu Rüstem Beğ'i hükümdar yapmak için onu mahbus bulunduğu *Alıncak* kalesinden çıkarmış idi[27]. İbe Sultan, Rüstem Beğ'i Ak-Koyunlu tahtına geçirdikten sonra 898 (1492–1493)'de yine *Kaçar* askeri ile birlikte *Gilân*'a bir sefer yapmıştır[28]. Daha önce de işaret edildiği gibi, buradaki *Kaçar* adının bir şahıstan gelmiş olması pek muhtemeldir. *Kaçarlar* az sonra Şah İsmail'in hizmetine girerek Safevî devletinin kurulmasında rol oynamışlardır. Bu teşekkül (yani Kaçar) XVI. yüzyılda *Şam-Bayadı*, *Ağca-Koyunlu*, *Ağçalu* ve *Yıva* obalarından meydana gelmişti. Bu oymakların ana kollarının *Boz-Ok* bölgesinde yaşadıkları görülüyor. Bu husus *Kaçar* boyunun *Anadolu*'daki *Yozgat* bölgesinden *Âzerbaycan*'a, Ak-Koyunlu devrinde gittiğinde hiç şüphe bırakmıyor.

a– *Boz-Ok*

Boz-Ok'taki *Şam-Bayatları* bu bölgenin *Gedük* yöresinde yaşamaktadırlar. Bu yöre *Kayseri*'nin kuzey doğusunda, *Gemerek* ile *Mancılık* arasındaki toprakları kaplamakta idi. Burada yaşayan *Şam-Bayatları*

26 *Başbakanlık Arşivi*, nr. 561, 63 a-b, 65 a.

27 Kazvinli Yahya, *Lubb ut-tevârih*, *Tahran*, 1314 ş., s. 225.

28 *Aynı eser*, s. 226.

başlıca *Hızırlu*, *Hasancılu*, *Kesmezlü*, *Şeyhlu*, *Şarklu*, *Kızıl-Donlu* ve *Karaca-Koyunlu* gibi obalara ayrılmıştır. Bu obalar sahip bulundukları ekinliklerde çiftçilik yapmakta ve kış gelince *Suriye*'ye gitmektedirler. Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Şam-Bayatları*'nın kışın *Suriye*'ye gitmekten vazgeçtikleri anlaşılıyor.

b– *Yeni-İl*

Bu ilde yaşayan *Şam-Bayadı* kolu ancak 5–6 obadan ibaret bulunmaktadır. Bunlardan *Tatar-Alilu* hariç olmak üzere, diğerleri *Boz-Ok* yöresindeki *Şam-Bayadı* obalarının kollarından başkası değillerdir.

c– *Ulu-Yörük*

Ulu-Yörük topluluğuna bağlı teşekküllerden biri de *İnallu* oymağı olup, bunun *Kuzey-Suriye*'deki *İnallular*'ın bir kolu olduğu anlaşılıyor. *Amasya* çevresinde yaşamakta olan bu *İnallu* teşekkülü arasında *Şam-Bayadı* adlı birkaç obaya rastgelinmektedir[29]. Bu keyfiyet, evvelce de işaret edildiği gibi, *Bayatlar* ile *İnallular* arasında kabilevî bir akrabalık ile ilgili olabilir.

ç– *Ankara*

Şam-Bayatları'na mensup iki küçük oymağın da 929 (1522) yılından önce *Ankara*'nın *Kalecik* kazasında yurd tuttukları görülüyor. Bunlardan biri *Çuna*, diğeri de *Tavşancık* köylerinde yerleşmişlerdi[30].

d– *Maraş*

Şam-Bayadı'na mensup bir oymağın da *Behisni*'ye tâbi *Korucu* adlı köyde, 40 vergi nüfusu olan diğer birinin de *Antakya*'da *Hacılu* köyünde kışladıkları görülüyor[31].

Boz-Ok'ta yaşayan *Şam-Bayatları*'nın *İran*'dakiler gibi şi'ilik inancını taşıdıkları, yani *Kızıl-Baş* oldukları ve hattâ *İran* ile dahi münasebetleri bulunduğu anlaşılıyor. 986 (1578) yılında *Boz-Ok*'taki *Şam-Bayatları*'na mensup bir kimse 984 (1576) yılında öldürülen Safevî hükümdarı II. Şah İsmail'in kendisi olduğunu iddia ederek başına bir hayli adam toplayıp *Kır-Şehri*'ndeki Hacı Bektaş-i Veli tekkesinde taraftarlarının önünde kurban dahi kesmişti. Fakat onun hareketi kısa bir zamanda bastırıldı[32].

29 F. Sümer, *Bayatlar*, s. 379.

30 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 379.

31 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 378.

32 *Mühimme defteri*, XXXII, s. 206.

Şam-Bayadı'nın gerek *Boz-Ulus*, gerek *Yeni-İl* arasındaki obalarının, bu topluluklara mensup diğer oymaklar gibi, 1022 (1613) tarihlerinde *Orta-Anadolu*'ya gelmiş oldukları anlaşılıyor. Bunlar da 1100 (1688–1689) yılında *Orta-Anadolu*'da kalabalık avanesi ile haydutluk yapan Gedik'in tenkiline memur edilmişler ve ertesi yıl da diğer *Türkmen* teşekkülleri gibi *Avusturya* seferine çağrılmışlardır[33].

Orta-Anadolu'ya gelen ve işaret edildiği gibi, *Yeni-İl* ile *Boz-Ulus*'a mensup bulunan *Şam-Bayadı* oymaklarının nerelerde yerleştikleri hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Bunlardan bir veya birkaç obanın *Çukur-Ova*'ya indikleri ve *Kara-İsalı* kazasında bugün kendi adları ile anılan köyde yerleştikleri anlaşılıyor[34]. Yine onlardan bir obanın *Karaman* kasabasında yerleştiğini biliyoruz. Orada ayrı bir mahalle teşkil eden bu oba mensupları bugün de kabilevî menşelerini unutmamışlardır.

5. *Kütahya :*

XVI. yüzyılda *Bayat* adını taşıyan bir oymağa da *Kütahya Yörükleri* arasında tesadüf edilmektedir. *Kütahya*'nın *Geyikler* yöresinde yaşayan bu *Bayat* adlı oymak II. Bayezid devrinde 53 vergi nüfusuna sahip idi. Diğer taraftan aynı yüzyılda *Uşak* yöresinde yaşayan *Boz-Guş* adlı büyük bir oymağın obaları arasında da 25 vergi nüfuslu *Kara-Bayat* adlı bir oymak görülmektedir[35].

Aynı yüzyılda *Bayat* adlı diğer bir oymağın da *Antalya (Teke)* sancağında yaşamakta olduğunu biliyoruz[36].

İşte *Anadolu Bayatları* hakkında elde edilen bilgiler bunlardan ibarettir.

6. *Irak* ve *el-Cezîre Bayatları :*

Selçuklular zamanında Selçuklu emîrlerinden Aksunkur ul-Buharî'nin *Basra*'daki nâibi Sunkur'un, *el-Bayatî* nisbesini taşıdığından ve XII. yüzyılın sonlarına doğru *Bağdad*'ın güney doğusunda, *Tib* çayının kaynağına yakın yerdeki bir kalenin de *Bayat* adı ile anıldığından ve bu kalenin hâkiminin *Türk* olduğundan daha önce bahsedilmişti.

33 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 78, 82.
34 Ahmed Refik, s. 215, 216.
35 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 382.
36 *Başbakanlık Arşivi, Teke sancağı defteri*, nr. 14, s. 398, 400, 423.

XVI. yüzyıla gelinceye kadar gerek *Irak* ve gerek *el-Cezîre*'de *Bayatlar*'ın yaşadığına dâir her hangi bir tarihî kayda rast gelinemiyor. XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir defterlerinde de ancak *Karaca-Bayat* adlı çok küçük bir oymak görülmektedir. Bu oymak *Kerkük* yöresinde yaşamakta ve 24 vergi nüfusuna sahip bulunmakta idi[37].

Bağdad'lı Münşî Muhammed b. Ahmed'e göre[38], *Bağdad*'taki son Kölemen vâlisi Dâvud Paşa zamanında vâliye bağlı oymak kuvvetleri arasında 1 000 atlı *Bayat*, *Tayy (Arab)* ve *Milli (Kürd)* oymaklarına mensup idi. Ayni müellif, (eserini 1822'de yazmıştır) *Kirman-Şah* bölgesindeki *Bayatları*'ın 2 000 çadır olduğunu kaydettikten sonra *Tâvuk* bölgesinde de onlardan 2 000 eve yakın bir küme bulunduğunu, *türkçe* ve *arabça* konuştuklarını söylüyor. Yine bu müellif bu *Bayatlar*'ın beğenilen ve aranan atlar yetiştirdiklerini ve bunların *Irak-ı Arab*'ta ünleri olduğunu da yazar[39].

Zamanımızın *Iraklı* tarihçisi Abbas ul-Azzâvî'nin *Bayatlar*'a dâir verdiği bilgilere göre[40], *Bayatlar*'ın pek mühim bir kısmı şimdi *Kerkük* bölgesinde yerleşik hayata geçmiştir. Göçebe yaşayışı devam ettirenler az olup, bunlar 13 obadan müteşekkil bulunmakta ve bu obalar da birçok kollara ayrılmaktadır. Aynı müellife göre, göçebe *Bayatlar*'dan bazı oymaklar *Arablar* ile karışmışlardır. Lâkin bunların hepsi ana dilleri, *türkçeyi* unutmamışlardır. Bu *Bayatlar* eskiden beri *Kerkük* ve komşu bölgelerde mi yaşamakta idiler, yoksa buralara XVI. yüzyıldan sonra *İran*'dan mı geldiler, bu husus henüz aydınlanmamıştır.

Şüphesiz *Irak Bayatları Türk* edebiyatının en büyük üstadlarından biri olan *Fuzûlî*'nin kendi hemşehrileri olması dolayısı ile de dikkat ve alâkamızı üzerlerine çekmektedir. Lâkin Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın kitapçıbaşısı, şâir, muharrir ve nakkaş Afşar Sâdıkî'nin (aslında *Şamlu*'ya bağlı *Harbendelu-Hüdabendelu-* adlı *Türkmen* obasından idi) sözlerine bakılırsa Fuzûlî *Irak Bayatları*'na değil *İran Bayatları*'na mensuptur. Ona göre *Bayat*'tan (şüphesiz müellif burada kendi ülkesindeki *Bayatları* kastediyor) olan Fuzûlî Safevî emîrlerinden İbrahim Han'ın maiyyetinde *Bağdad*'a gitmiş ve adı geçen hanın Kanunî Sultan Süleyman'ın gelişi ile *İran*'a dönmesi üzeri-

37 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 383.
38 *Rihlet ul-Münşi el-Bağdadî, farsçadan arabcaya* çeviren Abbas ul-Azzâvî, *Bağdad*, 1948, s. 34.
39 *Aynı müellif*, s. 47, 54.
40 *Tarih ul-Irak, Bağdad*, 1939, III, s. 368, 370.

ne *Hille*'de yerleşmiştir [41]. Burada adı geçen İbrahim Han *Musullu* oymağından olup, *Bağdad* vâlisi iken 934 (1527)'de yeğeni Zülfikar Sultan tarafından öldürülmüştür [42]. Bu sebeble İbrahim Han'ın Kanunî Sultan Süleyman karşısında bozguna uğradığı şeklindeki Sâdıkî'nin sözleri doğru değildir.

7. *İran Bayatları:*

a– *Öz Bayatlar (Ak-Bayatlar)*

Safevî devrinden önce *İran*'da *Bayatlar*'ın yaşadığına dair her hangi bir bilgiye sahip değiliz. XVI. yüzyılda *İran*'da yaşayan *Bayatlar* tek bir teşekkül olarak değil, muhtelif bölgelerde olmak üzere, üç kol halinde bulunuyorlar. Bu husus onların birbirinden farklı siyasî mâziye sahip olmalarından ileri geliyor. Bunlardan yalnız *Bayat* adını taşıyanlar *Hemedan*'ın güney doğusundaki *Kezzâz* ve *Girih-Rûd* bölgesinde sâkin olanlardır.

Şah Abbas'ın tarihçisi *Türkmen* İskender Beğ'e göre [43] bu *Bayatlar*'ın nüfusu daha Tahmasb devrinde 10 000 çadır idi. Tahmasb devrinde bunlar Emîr Şah Beğ, Süleyman Beğ, Hacı Uveys Beğ ve Seyf Beğ gibi emîrler tarafından idare olunmuşlardır [44]. Bu sonuncusu ile beraber Ali Sultan adlı diğer bir *Bayat* beği, Kanunî'nin *İran* seferleri münasebeti ile bizim tarihlerde de zikrolonmuştur [45]. Bütün bu *Bayat* beğleri hükümdarları Tahmasb'ın başlıca seferlerine katılmışlardır. Rumlu Hasan Beğ'in ve meçhul bir müellifin kaydettiklerine nazaran [46] adı geçen *İran* hükümdarının ölümü esnasında saray korucuları arasında *Bayatlar* da bulunmakta idi. *Bayatlar* ile *Lur*'lar arasında *Nihâvend* yöresindeki *Burucird* kasabası hususunda eski bir düşmanlık vardı ki, bu düşmanlık Şah Abbas'ın ilk saltanat yıllarında *Bayat* emiri Uğurlu Beğ'in öldürülmesi ile had bir safhaya girmişti [47]. Şah Abbas 1002 (1593) yılında Uğurlu Beğ'i

41 *Mecma' ul-havâss*, yay. ve *farsçaya çeviren* Abdurresul Hayyampûr, *Tebriz*, 1327 ş., s. 107.

42 Hasan-i Rumlu, *Ahsen ut-tevârih*, s. 208.

43 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, *Tahran*, 1314, s. 139, yeni basım, *Tahran*, 1334 ş., s. 196.

44 *Hasan-i Rumlu*, s. 360, 387, 401, 479, 483.

45 Celâl-zâde Mustafa, *Tabâkat ul-memâlik fi derecât il-mesâlik*, *Fatih* ktb., nr. 4423, yp. 379 b; bundan naklen Âli, *Künh ul-ahbâr*, *Üniversite ktp.*, nr. 5219, yap. 293 a ve Peçevî, Târih, I, s. 315.

46 S. 466; *Tarih-i Şah İsmail-i sâni*, *Bayezid Umumi ktb.*, nr. 5162, 6 b.

47 *Şeref-Hân*, *Kahire*, s. 81, 82; *Tarih-i âlem âra-yi Abbasî*, s. 289, 321, yeni basım, s. 471, 472.

öldüren *Luristan* hâkimi Şah-Verdi'nin üzerine bir sefer yaptı. Şah-Verdi bir kaç yıldan beri Şah Abbas'ın hâkimiyetini tanımayarak müstakillen hareket etmeğe başlamıştı. Şah-Verdi'yi itaate mecbur eden Şah Abbas, *Burucird*'e uğrayıp burada Uğurlu Beğ'i desteklemediklerinden dolayı *Bayatlar*'ın ileri gelenlerini tekdir etti. Uğurlu Beğ'in kardeşi Şah-Kulu Sultan'ın ricası ile *Şah* onların kusurlarını bağışladı. *Bayatlar* da buna karşılık hükümda rlarına *Kızıl-Başlar* arasında güzellikleri ile tanınmış olan ve kendi adları ile anılan *(Beyâtî nejâd)* atlarından 3 000 aygır ve kısrak takdim ettikleri gibi, pişkeş olarak da 3 000 tuman vermişlerdir [48]. Şah Abbas'ın *Bayatlar*'dan Hüseyin Ali Beğ'i 1598'de elçilikle *İspanya*'ya göndermiş olduğunu biliyoruz [49]. Aynı hükümdar zamanında Yâr Ali Sultan, Gedâ Ali Sultan ve Bedir Sultan adlı beğler de *Bayatlar*'dan idiler. Bunlardan Gedâ Ali Sultan'ın *Makû* hâkimi, Yâr Ali Sultan'ın *Erivan* bölgesindeki *Bayezid* kalesinin ve Bedir Sultan'ın da yine o bölgedeki bir yerin hâkimi olduklarını biliyoruz [50]. Şah Safi devrinde aynı yerlerde bu *Bayat* beğlerine oğulları halef olmuşlardır [51]. Bu tayinler dolayısı ile *Bayatlar*'ın mühim bir kısmı *Âzerbaycan*'a gitmişler ve orada yerleşmişlerdir. Bu *Bayatlar* daha sonra *Bayat-i mutlak* yahut *Ak-Bayat* adları ile *İran*'daki diğer *Bayat* kollarından tefrik edilmişlerdir. Onların *Kuzey-Suriye*'deki *Bayatlar*'ın bir kolu olup Ak-Koyunlu fethi neticesinde veya Safevî devletinin kurulması ile ilgili olarak *İran*'a geldikleri anlaşılıyor.

b– *Kara-Bayatlar (Horasan Bayatları)*

Safevî devrinde *İran*'daki ikinci *Bayat* kolu *Horasan*'da bulunuyordu ki, bunlara *Kara-Bayat* da denilmektedir. *Kara-Bayatlar*'ın *Harizm Türkmenleri*'ne mensup oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar Şah İsmail'in *Horasan*'ı fethetmesi üzerine Safevî hâkimiyetine girmişler ve tâbilik alâmeti olarak *kara* sıfatını almışlardır. *Kara-Bayatlar Nişâbur* bölgesinde ve bilhassa bu bölgenin *Maden* denilen yöresinde oturuyorlardı [52]. XVI. yüzyılın sonlarına doğru *Horasan*'ın bir

48 *Tarih-i âlem âra-yi Abbasî*, s. 322, yeni basım, s. 472, 473. Şah Abbas'ın 1006 (1598) yılında *Hindistan* hükümdarı Ekber Han'a ve oğlu Muhammed Selim Şah'a gönderdiği armağanlar arasında bulunan atlardan bir kısmı *Bayat* atlarından idi *(Alem ârâ-yi Abbasî*, s. 552, yeni basım S. 543).

49 Yadigâr *(mecmuası)*, *Tahran* 1947, nr. 4. s. 33.

50 *Âlem âra-yi Abbasî*, s. 762, yeni basım, s. 1086.

51 İskender Bey Türkmen ve Muhammed Yusuf, *Zeyl-i tarih-i âlem âra*, *Tahran*, 1317 ş., s. 246.

52 *Âlem âra-yi Abbasî*, s. 302, 585–586, yeni basım, s. 295, 444, 445, 510.

kısım vilâyetlerini eline geçirmiş olan *Özbek* hükümdarı Abdullah Han buraları oğlu Abd ul-mu'min Han'a vermişti. Abd ul-mu'min Han'ın 1591'de *Nişâbur*'u geri almak isteyen Safevî kumandanı Karamanlı Ferhat Han'ı geri çekilmeğe mecbur etmesi üzerine *Kara-Bayatlar* onun tâbiiyyetini kabul ettiler. Lâkin bunlar daha önce *Çağataylar*'dan pek çok adam öldürdüklerinden Baba İlyas oğlu Mahmud Sultan ve diğer *Bayat* ileri gelenleri mezkûr *Han*'ın katına gelerek ona itaatlerini bildirmiş oldukları halde esirgenmiyerek öldürüldüler [53]. Mahmud Sultan'ın kardeşi Muhammed Sultan periaşn bir halde etrafa dağılmış bulunan *Kara-Bayatlar*'ı başına toplayarak Şah-Abbas'a büyük hizmetler ifa etmiştir. Hattâ bu sebeble adı geçen hükümdar tarafından bütün *Kara-Bayat* boyu vergiden muaf tutulmuştur [54]. 12 yıl *Nişabur* vâliliğinde bulunan Muhammed Sultan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Bayram Ali Sultan geçmiştir [55]. Bu tarihten itibaren *Nişâbur* uzun bir zaman *Kara-Bayatlar*'ın elinde kalmıştır. Nâdir Şah zamanında ve onun ölümünden sonra da *Nişabur* yine *Kara-Bayat* beğleri tarafından idare olunuyordu [56].

c– *Şam Bayadı (Kaçar boyu Bayatları)*

İran'daki üçüncü *Bayat* teşekkülü bizim *Şam-Bayadı* oymağının bir koludur. Bu *Şam-Bayadı* kolu, daha önce de söylendiği gibi, *Yıva*, *Ağçalı* ve *Ağça-Koyunlu* teşekküllerine mensup kollarla birlikte *Kaçar* boyunu meydana getirmiştir. *Kaçarlar* XVI. yüzyılda *Âzerbaycân*'da bilhassa *Gence* ve *Bardea* bölgesinde yaşamakta idiler. Fakat bu ve ertesi yüzyılda *Kaçar* beğlerinden hangilerinin *Şam-Bayadı*'na mensup oldukları bilinemiyor. XVIII. yüzyılın birinci yarısında *Gence*'ye bağlı köylerden birinin *Şam-Bayadı* adını taşıdığını görüyoruz [57]. Nâdir Şah'ın öldürülmesi üzerine yerine geçen Âdil Şah'ın büyük emîrlerinden Muhammed Ali Han *Şam-Bayadı*'ndan idi [58]. *Kaçar* hükümdarı Feth Ali Han (Baba Han 1797–1834) devri emîrlerinden Muhammed Ali Han, kardeşi İsmail Han, Pir Kulu Han

53 Gösterilen yerler.

54 *Âlem âra-yi Abbasî*, s. 586.

55 *Âlem âra-yi Abbasî*, s. 586, yeni basım, s. 1087; *Zeyl-i tarih-iâlem âra-yi Abbasi*, s. 22.

56 Mirza Mehdi Han, *Tarih-i Nâdirî*, *Tebriz*, 1260, s. 45; Ebû'l-Hasan Muhammed-i Gulistâne, *Mucmel ut-tevarih*, *Rezavi yay.*, *Tahran*, 1330 ş., s. 66.

57 *Gence Tahrir defteri*, *Başbakanlık Arşivi*, *III. Ahmed* devri, nr. 903, 19 a.

58 *Ebû'l Hasan Muhammed-i Gulistâne*, s. 21, 22.

ve oğlu Muhammed Bâkır Han'ın da bu oymaktan olduğunu biliyoruz [59].

İran'daki *Bayatlar* şimdi tamamen yerleşmiş olup mühim bir kısmı *Hamse* (başlıca *Zencan* bölgesi) vilâyetinde oturmakta ve *Kaşkailer* arasında da bir kaç küçük *Bayat* oymağına rastgelinmektedir [60].

Doğu musikisindeki *Beyâtî* makamının *İran Bayatları*'nın musikî ezgilerinden alındığından şüphe edilmez.

59 Mirza Ebû'l-Kasım, *Mecmua*, *Tebriz*, 1294, s. 412.

60 Mes'ud Keyhan, *Coğrafya-i mufassal-i İran*, *Tahran*, 1311 ş., s. 80, 86, 376.

III.

ALKA BÖLÜK

(Alka-Evli)

Gördüğü gibi, Kâşgarlı Mahmud'da *Alka-Bölük*, Reşid ud-din'de *Alkaravlı*, Yazıcı-oğlu ve Ebû'l-Gazi'de *Alka-Evli (ivli)* şeklinde yazılan bu *Oğuz* boyuna mensup bir oymağa veya bir yer adına hiç bir yerde rastgelinememiştir. Bunun sebebi nedir? Bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün olmuyor. Bugün *Türkiye*'de *Zonguldak*'ın *Safranbolu* kazasına bağlı *Halka-Evli*[1] köyü ile yine aynı ülkede görülen *Halka Avlu* hattâ *Halkalu* şeklindeki yer adlarının[2] bu boyla ilgili olup olmadığı üzerinde kesin bir şey söylenemiyor.

1 Bk. *Köylerimiz* s. 316.
2 Bunlar için de aynı kitaba bakınız.

IV.

KARA-BÖLÜK

(Kara-Evli)

Bu boya ait *Türkiye*'de Selçuklular ve Osmanlılar devrinde mühim bir oymağa rastgelinmediği gibi, *Suriye*, *Irak* ve *İran*'da da bu adda bir teşekkül görülemiyor. Yalnız *Harizm Türkmenleri* arasında XVI. ve XVII. yüzyıllarda *Kara-Evli* adlı bir oymağın mevcudiyetini biliyoruz ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Daha önce (I. Bölümde) söylendiği gibi, *Dulkadırlı* eline mensub olan büyük *Ağça-Koyunlu* boyunu meydana getiren belli başlı obalardan biri de *Musa-Hacılu* (bazan bunun kısalmış şekli ile: *Musacalu)* idi. *Musa-Hacılu*'nun *Yeni-İl*'de yaşayan kolu XVI. yüzyılın ikinci yarısında birtakım kollara ayrılmış olup, bu kollar defterlerde *mahalle* (obanın yurdu) kelimesi ile gösteriliyor. İşte bu mahallelerden birinin de *Kara-Evlu* (قره اولو) olduğu görülüyor (86 vergi nüfuslu). Defterlerde mahalle, oymağın veya obanın kolları anlamında da kullanıldığı için, buradaki *Kara-Evlu*'nun *Musa-Hacılu* kolunun oturduğu yerin değil, doğrudan doğruya kendi adı olması muhtemeldir. Nitekim mahalle kelimesi ile zikredilen adlar incelendiğinde bunların yer adları olmadığı görülüyor. Bununla beraber bu *Kara-Evlu* obasının *Kara-Evlu* boyu ile ilgili olduğu kesin bir şekilde ileri sürülemez. Çünkü *Kara-Evlu* kelimesi, bu addaki boy ile münasebeti olmayan herhangi bir oymağa her zaman ve her yerde verilebilecek isimlerden biridir. Nitekim *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasındaki *Kara-Evlu* oymağı için de aynı ihtimal vârid olduğu gibi, zamanımızda *İç-İl*'de yaşayan *Kara-Evli* oymaklarının da adlarını sonradan aldıkları anlaşılıyor.

XVI. yüzyılda *Türkiye*'de *Kara-Evlu* şeklinde bazı yer adları görülmekte ise de bunların sayısı sekizi geçmemektedir [1]. Bunlar da *Bolu* sancağında, *Tokat* ve *Kastamonu* bölgesinde bulunmakta idi.

Türkiye'de *Meskûn yerler kılavuzu*'na göre [2], biri *Kara-Evliler* olmak üzere *Türkiye*'de 10 *Kara-Evli* adlı köy bulunmaktadır. Bu yer adlarından çoğunun bu boyla ilgili olduğundan şüphe edilmez.

Ebû'l-Gazi'nin bahsettiği *Kara-Evliler*'e gelince, bunlar *Amu-Suyu*'nun *(Ceyhun)* kıyısında ve *Acı-Deniz*'in *(Hazar)* yakınında oturmakta idiler. Yine aynı müellife göre, bu *Kara-Evliler* Kaşğa-Çura adlı birinden türemişlerdir. Kaşğa-Çura'ya gelince, yine orada onun dışardan getirilmiş bir kölenin oğullarından olduğu söyleniyor [3]. Bu rivayet doğru ise bu teşekkülün aynı addaki *Oğuz* boyundan gelmediğine hükmetmek lâzımdır.

Zamanımızda yarı göçebe hayatlarına veda etmek üzere bulunan *Toros* dağlarındaki *Yörükler* arasında da *Kara-Evli* adında birkaç küçük oymak görülmektedir. Fakat bu oymakların taşıdıkları adı daha sonra aldıkları anlaşılıyor [4].

1 Cedvele bakınız.

2 *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu* s. 606.

3 *Şecere-i Terâkime*, s. 76, 77, 78.

4 Bu hususta: F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, D.T.C.F. Dergisi, XI, sayı 1, 1953, s. 67, not. 1.

V.

YAZIR

Reşid ud-din'deki *Türkler*'in destanî tarihinde Dib-Yavku'nun beğleri arasında Alay, oğlu Bulan ve hattâ Dib Cenkşu ve oğlu Dürkeş'in bu boydan olduğu bildiriliyor [1]. Yine orada *Oğuzlar*'ın dağılışı ve Şah-Melik'in bozgunluğu esnasında *Yazır*'dan bir beğ ile Ali Han oğullarının *Yazır* yöresine gittikleri ve *Hisar-Tak*'da yurt tuttukları ve onların oğullarının ve neslinin el'an orada yaşadığı bildirilir [2]. Fakat biz *Yazırlar*'ı *Horasan*'da ancak 555 (1160) yılında göyoruz. Mezkûr yılda Harizm-Şah İl-Arslan'ın askerleri (احناد) [3] ye yürüyerek *Yazırlar*'ın başında bulunan Ödek (اوردك) Han oğlu Yağmur Han'a saldırıp onu bozguna uğrattılar. Yağmur Han Harizm-Şah'ın kendi üzerine asker sevketmesinin Sancar'ın emîrlerinden *Dihistan* hâkimi İhtiyar ud-din -Aytak'ın tahrikinden ileri geldiğini sanıyordu; bu sebeble Aytak'a karşı, başlarında Sultan Mahmud'un bulunduğu *Oğuzlar*'dan yardım istedi. *Oğuzlar*, *Yazır beğinin* isteğini kabul ettiler. Birinci Bölümde tafsilâtla anlatıldığı üzere, Yağmur Han ve *Oğuzlar*, Aytak ve müttefiki *Mâzenderan* hükümdarını vukubulan şiddetli bir savaşta yendiler [4].

Yazırlar'ın kendi adları ile anılan yurtları *Nesâ* şehrinin batısında bulunuyordu. Buradaki bir kasaba da *Yazır* adını almıştır. Bu şehir XIV. yüzyılın birinci yarısında orta derecede bir şehirdi. *Yazırlar*, Sancar'ın devletine son veren *Oğuz* kümesine dahil değillerdi. Bunlar ilk önce *Mangışlak*'tan *Balhan*'a inmişler ve oradan da buraya gelmişlerdi [5].

1 *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, s. 369.

2 *Aynı yazı*, s. 385.

3 Burası bir yer adı olmalı.

4 *İbn ul-Esîr*, *Tornberg* yay., XI, s. 171, Mısır basımı, XI, s. 97.

5 Birinci Bölüme bk. (s. 117).

Harizm-Şah Sultan Muhammed'in *Kara-Hıtaylar* karşısında başarısızlığa uğraması üzerine isyan eden *Nişâbur* emîri Kezlik Han yenildikten sonra yanında bulunan bir *Türkmen*'in teklifi üzerine *Yazırlar*'ın bulunduğu yere gitmek istemişse de oraya yolladığı adamları *Yazırlar* tarafından yakalanıp Harizm-Şah'a teslim edilmişti[6]. Bu sıralarda veya az sonra *Yazırlar*'ın başında Hindu Han adlı bir beğ vardı. 11 yıl *Yazır* beği olarak kalan Hindu Han'dan sonra *Yazır* yurdu tamamen Harizm-Şahlar'ın eline geçmiştir. Hindu Han'ın kardeşi Ömer Han, Harizm-Şahlar'ın başşehri *Urgenç*'te *Yazır* beğliğinin kendisine tevcih edilmesi hususunda devamlı bir gayret göstermiş ise de bu gayreti ona ancak Sabûr Han lâkabını kazandırmaktan başka bir sonuç vermemiştir. Harizm-şah Sultan Muhammed'in anası Terken Hatun, *Moğol* hücumu üzerine *Urgenç*'ten ayrılarak *Mâzenderan*'a gitmek üzere yola çıktığında yanında geçilecek yerleri iyi bilen Sabûr Han da vardı. Seyahat esnasında Sabûr Han vâlide sultana sadakatle hizmet etmiş olduğu halde, Terken Hatun, *Yazır* yurduna gelince kendisini terkedeceğinden şüpheye düşerek, onu gizlice öldürttü[7].

Moğol devrinden sonra onlara *Kara-Daş (Taş)lı* deniliyordu[8]. Bunlar Şah Abbas zamanında diğer bazı *Türkmen* oymakları gibi, Safevî hâkimiyetini kabul etmişlerdi. 1038 (1628–1629) yılında *Kara-Daşlılar*'ın başında Rahman Kulu Sultan bulunuyordu. Fakat Rahman Kulu Sultan aynı yılda *Harizm* hükümdarı İsfendiyâr Han ve kardeşi müellif Ebû'l-Gazi ile birleşerek Safevîler'den yüz çevirmiş ise de bunlar Safevî kuvvetleri karşısında başarı gösterememişlerdir[9].

Yazırlar, görüldüğü üzere, âdeta müstakil bir kavim gibi XII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar *Horasan*'da varlıklarını muhafaza ederek yaşamışlardır. Bu böyle olmakla beraber onlar *Anadolu*'nun fetih ve iskânında da oldukça mühim rol oynamışlardır. XVI. yüzyılda bu ülkede 24 *Yazır* adlı köy görüldüğü gibi[10], onlara mensup bazı oymaklar da vardı. Bu oymakların *Dulkadırlı* ulusu ile *Hamid*, *Teke* ve *Ankara* sancaklarında yaşamakta oldukları görülüyor.

6 *Cuveynî*, II, s. 71–72.

7 *Nesevî*, s. 39, *fransızca tercümesi*, s. 67–68.

8 Ebû'l-Gazi, *Şecere-i Terâkime*, s. 61–62.

9 İskender Beg-i Türkmen ve Muhammed Yusuf-i Müverrih, *Zeyl-i tarih-i âlem-ârâ-yi Abbasî*, s. 2, 21, 22, 23.

10 Cedvele bk. Bu Yazır köylerinden pek çoğu adlarını muhafaza ederek zamanımıza kadar gelmiştir (*Köylerimiz*, s. 774).

1. *Dulkadırlı Ulusu:*

Bu ulus arasındaki *Yazırlar*, *Karacalu*, öteki adı ile *Anamaslu* boyu obaları arasında görülüyor. Bu husus *Yazırlar* ile *Karacalu* boyu arasında kabilevî bir münasebetle ilgili olabilir. Biri 46, diğeri 49 vergi nüfusu kadar olan *Yazır* obaları *Antakya* bölgesindeki *Bağras* kazasında kışlamakta idiler. Müstakil olarak zikredilen ve 99 vergi nüfusuna sahip olan üçüncü *Yazır* obasının da *Birecik* çevresinde kışladığı ve *Elbistan*'da yayladığı bildiriliyor[11].

2. *Boz-Ok:*

Boz-Ok sancağındaki *Yazır* obaları da küçük olup, bunlardan biri 29, ötekisi de 51 vergi evine sahiptir[12].

3. *Hamid Sancağı:*

Bu sancakta *Yazır* adlı üç köy bulunduğu görülmüştü. Aynı devirde bu sancakta yaşayan *Yazırlar* 95 vergi evinden müteşekkildir ve *Ali Fahruddin* adlı bir oymağa bağlı bulunmaktadır[13].

4. *Teke Sancağı:*

Teke sancağında Yazır obası *sarı* ve *kara* sıfatları ile iki kola ayrılmıştır. Ayrıca *Öz-Kent* adlı bir köyde de bu oymağın diğer bir kolu yaşamaktadır[14]. Bunlardan başka, bu bölgede *Yazır* adlı iki köy de bulunmaktadır. Bütün bunlar *Teke sancağında* da, *Hamid sancağında* olduğu gibi, oldukça mühim bir *Yazır* topluluğunun yerleşmiş olduğunu göstermektedir.

5. *Ankara:*

Bu sancaktaki *Yörük* topluluğu arasında yaşayan *Yazırlar* da küçük bir oymaktır. 42 vergi evi kadar olan bu oymak *Çukurcak* adlı bir köyde oturmakta idi[15].

11 F. Sümer, *Bozoklu Oğuz boylarına dâir*, s. 68.

12 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 69.

13 *Aynı yazı*, gösterilen yer.

14 *Aynı yazı*, gösterilen yer.

15 *Aynı yazı*, gösterilen yer.

VI.

D Ö Ğ E R

Reşid ud-din'deki *Türkler*'in *tarihi* bölümüne göre *Oğuz* hükümdarı Dib-Yavku'nun beğlerinden Taş-Beğ ve oğlu Yalgu? Beğ bu boydan oldukları gibi, Ala Atlı-Kişi Donlu Kayı İnal'ın veziri Ayıldur da *Döğer*'den idi[1]. Reşid ud-din'deki bu rivayetlere bir değer vermek icabederse denilebilir ki, *Döğerler*, *Oğuzlar*'ın *İslâmiyet*'ten önceki tarihlerinde mühim bir mevkie sahip idiler. Bununla beraber onların Selçuklu fethinde de mühim bir rol oynadıklarını söylemek mümkündür. Çünkü, XIII–XIV. yüzyıl müverrihlerinden *Cezîre*'li (bugünkü *Cizre*) Şems ud-din Muhammed b. İbrahim (1260–1339), Artuklu hânedanının bu boydan olduğunu bize bildirir[2]. Artuk Beğ ve oğullarının ise XI. ve XII. yüzyıllarda *Türkmenler* arasında büyük bir nüfuza sahip bulunduğunu ve asil bir aile sayıldıklarını biliyoruz.

Bütün bunlarla beraber tahrir defterlerinde bu boya ait 19 yer adına rastgelinmiştir. Bu yer adları, diğer boylarınki gibi, *Orta* ve *Batı-Anadolu*'da görülmektedir[3].

Döğer Sâlim Beğ ve Oğulları

Bir çok *Oğuz* boyları gibi, *Döğerler*'in de XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklarda kendilerinden bahsettirmeğe başladıkları görülüyor. *Moğol* hâkimiyetinin sona ermesi, Memlûk emîrleri-

1 *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, s. 370, 371.

2 والارتقية من خيل ذكر (دكر) و السلجوقية من خيل قنق و هما بيتان كبيران من التركمان الغزية (Cevâhir us-sulûk, Paris Bibliotèque Nationale, manuscrites arabs, nr. 6739, s. 377).

3 Cedvele bk.

nin birbirleri ile mücadeleleri, esasen nüfusları çoğalmış olan *Türkmen* boylarına faaliyete geçmek imkânını vermişti. *Döğerler* bu esnada Sâlim adlı bir beğin idaresinde, *Ca'ber* yöresinde yaşıyorlardı. Onların *Suriye*'deki *Türkmen* kümesine mi mensup bulundukları, yoksa Ak-Koyunlular'ı ve Kara-Koyunlular'ı içine alan ve Memlûk müverrihlerinin *Doğu Türkmenleri* dedikleri topluluktan mı oldukları iyice bilinemiyor.

773 (1371) yılında Döğer Sâlim Beğ, *Beşiri*'ye gelmiş ve *Hısn Keyfa* Eyyubî hükümdarı Melik el-Eşref'e elçi göndererek ondan kendisine sığınacak bir yer göstermesini ve ihtiyaçları hususunda yardımda bulunmasını istemiş ve arkasından da karısı ile yanındaki diğer beğlerin karılarını göndererek bu hususta tekrar ricada bulunmuştur. Sâlim Beğ'in bu şekilde hareketine sebeb *Dimaşk (Şam)* ve *Haleb* kuvvetlerinden müteşekkil bir Memlûk ordusunun kendisini şiddetle takip etmesi idi. Sâlim Beğ, Memlûk ordusunun önünden kaçarak *Beşiri*'ye kadar gelmişti. Fakat Memlûkler onu adım adım takibediyorlardı. Döğer beğinin Memlûkler'i bu kadar kızdıran hareketinin ne olduğu bilinemiyor. Bununla beraber bunun *ticaret* ve belki de *hacc* kafilelerini soymak hususu ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü Sâlim Beğ'in bu mahiyetteki bir hareketinden dolayı Kara-Koyunlu Kara Mehmed'in hücumuna uğradığını aşağıda göreceğiz.

Hısn Keyfa hükümdarı, Sâlim adına kendisinden yardım istemek için gelenlere bir şey yapamıyacağını söyleyib onların üzgün olarak geri dönmelerine sebeb olmuş ise de, Sâlim'in güveyisi olan kendi kardeşi Ömer'i gizlice *Döğer* beğine göndermiş ve ona ülkesinde istediği yere sığınmasını ve elinden gelen her yardımı yapacağını bildirerek Sâlim Beğ'i sevindirmişti. Salim Beğ *Hısn Keyfa* çevresindeki sarp bir dağa yerleşmiş ve Eyyubî hükümdarından da her türlü yardımı görmüştür. Memlûk ordusu Sâlim'i bu dağda bir müddet kuşattı ise de, hiçbir şey elde edemeden geri döndü. Sâlim, Memlûk ordusunun uzaklaşmasından sonra maiyyeti ile sığındığı dağın yakınında sevinç içinde bir gezinti yaparken *Türlmenler*'den bir bölüğün saldırısına uğradı. Memlûkler'in yakalayamadığı *Döğer* beğini *Türkmenler* tutsak alıp, *Âmid'e* doğru götürdüler. Bereket versin Sâlim Beğ'in amcası olan Ebu'l Gâdir'in, oğlu Hasan Beğ yetişerek onu *Türkmenler*'in elinden kurtarmıştı[4]. Bu *Türkmenler*'in Ak-Koyunlular'dan olması muhtemeldir. Bu hâdiseden sonra Sâlim Beğ yurdu *Ca'ber*'e döndü.

4 *Hısn Keyfa vekayinâmesi*, *Viyana Bibliothèque Nationale*, (Mxt. 355), 103 b, 104 a.

776 (1374–1375) yılında Sâlim Beğ *Irak* tâcirlerini öldürerek mallarını yağmalayan Yahmur (يغمر) oğlu (bir *Anadolu* kaynağında: veled-i Umur) Şihâb ud-din Ahmed'in affedilmesi için annesini bu *Türkmen* beği ile *Kahire*'ye göndermişti. Bundan Sâlim Beğ'in Memlûk Sultanı ile arasını düzeltmiş olduğu anlaşılıyor. Memlûk Sultanı Melik el-Eşref Şaban çok kızgın olduğu Yahmur oğlunu affetmiş ve ona *Mısır*'da dirlik tahsis etmiştir. Bu suretle vazifesini başarı ile ifa eden ve Sultan'dan ikram gören Sâlim Beğ'in annesi oğlunun yanına dönmüştür[5]. Yahmur (Umur) Oğlu'na gelince, o sonra Berkuk'un yakın adamları arasına girmiş, Dulkadır oğlu Halil Beğ'i öldürmek sureti ile Berkuk'a mühim bir hizmetde bulunmuştur.

785 (1383) yılında Kara-Koyunlu beği Kara-Mehmed, tâbi beğlerinden Bozdoğan-oğlu Ziya'ul-Mülk'ü yanına alarak Sâlim Beğ'in üzerine yürüdü. Bunun sebebi Kara-Mehmed'e ait olan *Musul* şehri ve bölgesi hacılarının Salim Beğ tarafından soyulmuş olması idi. Timur tarafından aynı işle itham edilen Kara-Mehmed 12 000 den fazla bir kuvvetle yıldırım gibi *Döğer* beğinin üzerine yürüyüp onu bozguna uğrattıktan sonra *Döğer* obalarını yağmalayarak pek çok ganimet eline geçirdi. Sâlim Beğ *Kal'at ul-Müslimin*'e doğru kaçmıştı. Kara-Mehmed etrafı yağmalıyarak Sâlim Beğ'i şiddetle takibetmekte idi. Sâlim bu takipten güçlükle kurtulup, kefeni boynunda olduğu halde, hâdiseyi uzaktan takip etmekte olan Memlûkler'in *Haleb* vâlisi Yel Buğa (yahut Yol) en-Nâsirî'ye dehalet etti. *Döğer* beğine iyi bir kabul gösteren Yel Boğa onu sultan'ın buyruğu üzerine *Kahire*'ye yolladı[6]. Aynı yılın Rebi ul-âhir ayının 19 unda (21 Haziran 1383) *Kahire*'ye gelen Emîr Sâlim, Sultan Berkuk'tan ikram görmüş, hil'at giydirilerek kendisine *Haleb tablhâne emîrliği* tevcih edilmiştir[7].

791 (1389) yılında Kara-Mehmed'in, kendisi ve amcası Bayram Hoca'dan önce *Doğu Türkmenleri*'nin başı olan Hüseyin Beğ'in oğlu Pîr Hasan tarafından öldürülmesinden itibaren iki aile arasında kanlı bir mücadele başlamıştı. Sâlim Beğ araya girerek bunları barıştırmak sureti ile bu iki aile arasındaki mücadele bir müddet için durmuştur.

5 *Makrizî*, Nr. 4386, 186 a; *Aynî*, nr. 2395, s. 183, 184; *İbn Hacer*, *Yeni Câmi* ktb. nr. 814, 11 b-12 a.

6 *Makrizî*, nr. 4385, 11 a-b.

7 *Makrizi*, 12 a; *İbn Hacer*, 77 a.

1390'da ikinci defa olarak Memlûk tahtına geçen Berkuk, kendisinin hall'edilmesinde en mühim rolü oynayan *Türk Memlûk* emîrlerinden Mintaş'ın, Sâlim Beğ'in yanında olduğunu öğrenince *Haleb*'e vardığında Kara-Demirtaş'ı, Mintaş'ı teslim almak üzere *Döğer* beğinin yanına göndermişti. Kara-Demirtaş dört gün beklediği halde Sâlim, Mintaş'ı teslim etmiyor, bir takım bahanelerle vakit geçiriyordu. Sâlim'in bu şekildeki davranışına öfkelenen Kara-Demirtaş, *Döğer* beğinin obasını yağmalatmış ve bazı adamlarını da öldürtmüştü. Sâlim yanında Mintaş olduğu halde *Sincar*'a kaçtı. Az sonra Sâlim'in obasına gelen Mintaş'ın eski arkadaşı Yel-Boğa en-Nâsirî hâdiseyi öğrenince yaptığı hareketten dolayı Kara-Demirtaş'ı azarlamış ve hattâ münakaşa esnasında elindeki topuzu ona vurmak için kaldırmıştı. Lâkin bu hâdise, Berkuk da Yel-Boğa'nın eski arkadaşı *Mintaş*'ı koruduğu yolunda kendisine anlatılanların doğru olduğu kanaatını doğurdu. Fazla olarak az sonra Sâlim Beğ gönderdiği bir mektupta Mintaş'ı Yel-Boğa'nın isteği üzerine kaçırdığını bildiriyordu. Bunun üzerine Berkuk, *Haleb*'e dönen Yel-Boğa'yı öldürttü[8]. Fakat Sâlim, Mintaş'ı Berkuk'a teslim etmiyerek serbest bıraktı. Halbuki zengin bir beğ olmadığı için vakit vakit kervan soygunculuğu dahi yapan Sâlim Beğ, Mintaş'ı teslim etmesi karşılığında Berkuk'tan büyük bir meblağ alabilirdi.

796 (1393/94) yılında Sâlim Beğ, Timur'un adamlarından Dulat (Devlet) Hoca'yı tutsak alarak *Haleb* vâlisine göndermiş, o da onu *Mısır*'a yollamıştır[9]. Aynı yılda Berkuk, Timur ile savaşmak için *Dimaşk*'da bulunuyorken *Döğer* Sâlim Beğ katına gelmişti. Berkuk, çadırına giren *Döğer* beğini ayağa kalkarak karşılamış, *Türk* kumaşından elbise ve hil'at giydirmek sureti ile ona görülmemiş bir itibarda bulunmuştu[10]. Fakat Sâlim Beğ'in üç yıl sonra (799=1396–1397), bilinemiyen bir sebebden *Dimaşk* vâlisi tarafından tevkif edilmiş olduğunu görüyoruz[11].

Kaynaklarda bir daha Sâlim Beğ'den bahsedilmiyor. Onun bir müddet sonra serbest bırakılmış olması muhtemeldir. Ebû'l-Ferec tarihine yapılan ilâvelerden birisinde Kara-Yusuf'un 1399 yılında *Döğerler*'in yurdlarına girib, göçkünlerini ele geçirdikten sonra onları

8 *İbn ul-Fırat*, *Beyrut*, 1936, IX, s. 269, 270, 271; *Makrizî*, yap. 218 b, 219 a; Takiyuddin İbn Kadı Şuhbe, *Zeylu Duvel il-Islâm*, *Paris*, *Bibl.* Nat., nr. 1599, yap. 62 a.

9 *Makrizî*, 256 b, 257 a.

10 *İbn ul-Furat*, IX, s. 382.

11 *İbn Kadı Şuhbe*, nr. 1599.

reisleri ile birlikte *Ca'ber*'de kuşattığı bildiriliyor [12]. Bu hâdisede söz konusu olan *Döğer* emîri Sâlim Beğ midir, yoksa oğlu Dimaşk Hoca mıdır, bu hususta şimdi bir şey söylemek mümkün olmuyor. Çünkü 801 Şevval'inde (1399 haziran) babasının yerine sultan olan Ferec, Dimaşk Hoca'nın *Ca'ber* nâibliği beratını (menşur) yenilemişti [13].

Sâlim Beğ'e ait şu bilgiler, bu *Döğer* beğinin cesur, faal, dirayetli bir şahsiyet olduğunu gösteriyor. Hattâ, Mintaş'ı teslim etmemesinden onun asil bir ruha sahib bulunduğu dahi söylenebilir.

Babasının ölümünden sonra *Döğerler*'in başına geçen Dimaşk Hoca, Timur istilâsının *Yakın-Doğu*'da meydana getirdiği kargaşalıklardan ve bu arada Ferec'in zayıf bir şahsiyet olmasından faydalanarak bir çok yerleri de idaresi altına almış ve yağmacılık hareketlerinde de bulunmuştur. Ak-Koyunlu müverrihi Ebû Bekr-i Tihranî [14] Dimaşk Hoca'nın 20 000 çadırlık bir elin başında bulunduğunu, *Benû Kilâb*, *Benû Şâdi* adlı *Arab* oymaklarından 10 000 çadırın da ona tâbi olduğunu, *Ruha (Urfa)*, *Siverek*, *Süruc*, *Harran*, *Ca'ber* ve *Cemlim* şehir ve kasabalarına tasarruf ettiğini yazıyor. 806 (1403–4) yılında *Haleb* vâlisi Tokmak'a karşı ayaklanan bir emîre yardım maksadı ile bu şehrin dolaylarına gelen ve *Haleb* çevresinde yağmacılık yapan Dimaşk Hoca, *Ca'ber*'e dönerken meşhur *Arab* emîri Nuayr b. Hayyâr'ın hücumuna uğradı. *Ca'ber* ile onun kuzey batısında bir gün devam eden muharebede Dimaşk Hoca yenilerek öldürüldü (29 Mart 1404) ve başı Nuayr tarafından *Mısır'a* gönderildi [15]. İbn Tağrı-Birdi [16] Dimaşk Hoca'nın, çok defa devlete itaatsızlık gösterdiğini, soyguncu gibi hareket ettiğini yazıyor.

Seyf ud-din Dimaşk Hoca'dan sonra *Döğerler*'in başına Gökçe Musa geçti. Dimaşk Hoca'nın öldürüldüğünü haber alan Ak-Koyunlu beği Kara-Yülük harekete geçerek *Urfa*'yı savaşla almış ve bu şehri hizmetinde bulunan Gökçe Musa'nın amcası oğlu Yağmur'a vermiştir [17]. Yağmur Beğ, Kara-Yülük'ü metbû tanıyarak bir müddet *Urfa*'ya sahip olmuştur.

12 *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj*, *London*, 1932, II, ekler kısmı, s. XXXV.

13 *Makrizî*, nr. 4387, 7 b.

14 *Kitab-i Diyârbekriyye*, s. 51–52.

15 *İbn Hacer*, 130 a; *Makrizî*, nr. 4387, 152 a; *Aynî*, nr. 2396, s. 204; *İbn Tağrı-Birdi*, VI. s. 167; aynı müellif, *el Menhel us-Sâfi*, I, 324 a.

16 Gösterilen yer.

17 *Kitab-i Diyârbekriyye*, s. 66–67.

1405 yılında Kara-Koyunlu Beği Kara-Yusuf *Dimaşk*'tan ülkesine dönerken *Ca'ber*'de Gökçe Musa'ya misafir olmuştur [18]. Bu tarihten itibaren gittikçe artan Ak-Koyunlu tehlikesi karşısında *Döğerler* Kara-Koyunlular'ı metbu tanımışlardır. Nitekim, Gökçe Musa, Kara-Yusuf'un 1406 yılında Timur'un torunu Ebû Bekir b. Miranşah ile *Aras* çayı kıyısında yaptığı, galibiyetle sona eren savaşta ve ertesi yıl *Şenb-i Gazan* yakınında yine ona karşı kazandığı muharebede bulunmuştur [19]. Hattâ bu ikinci savaşta Miran-şah'ı Gökçe Musa'nın bir kölesi öldürmüştü. Gökçe Musa daha sonra, 1410'da Kara-Yusuf'un Celâyir Sultan Ahmed'i *Tebriz* dolaylarında yendiği savaşa da katılmıştır [20]. Yine aynı Kara-Koyunlu hükümdarının emîrleri arasında İlyas-ı Döğer de vardı ki, bunun Sâlim ailesi ile akraba olduğu bilinemiyor. Döğer İlyas Beğ, Gökçe Musa gibi Kara-Yusuf'un, Ebu Bekir ile yaptığı savaşlara katılmış ve Kara-Koyunlu hükümdarı tarafından Pir Ömer ile birlikte 1409'da *Şeki* hâkimi Seyyidî Ahmed'in üzerine gönderilmiştir [21]. Emîr İlyas, Kara-Yusuf'un daha sonra yaptığı seferlere de katılmış ve onun 1420 yılında *Ucan* yakınında ölümü üzerine *Diyarbekir* taraflarına gitmiştir [22].

Urfa hâkimi, Gökçe Musa'nın amcası Bahadır Hoca'nın oğlu Yağmur Beğ'e gelince, onun 807 yılında *Süruc*'a da sahip olduğu anlaşılıyor. Mezkûr yılda *Bire*'yi kuşatan Yağmur Beğ Memlûk emîrlerinden Sudun el-Celeb'in karısını tutsak aldıktan sonra *Süruc* yöresine dönmüştür. Bunu haber alan *Haleb* vâlisi meşhur Çekim, *Bire*'ye geldikten sonra Sudun ile birlikte Yağmur'u yenmişler ise de takip esnasında Sudun, *Döğer* beğine tutsak olmuştur. Fakat Yağmur Beğ çok geçmeden Sudun'u serbest bırakmıştır [23]. 813 (1410–1411) yılında Sudun, Kara-Koyunlu Beği Kara-Yusuf'a giderken Yağmur Beğ'e uğramıştı [24]. Ak-Koyunlu beği Kara-Yülük her ne kadar Dimaşk Hoca'nın ölümü üzerine *Urfa*'yı zaptederek Yağmur Beğ'e vermiş ise de bilinmeyen bir tarihte şehri onun elinden alıp çok sevdiği yeğeni Nur Ali Beğ'e teslim etmiştir [25]. Yağmur Beğ'e

18 *Kitab-i Diyârbekriyye*, s. 57.

19 Hâfız-i Ebrû, *Zubdet ut-tevârih*, Fatih ktp., nr. 4371, 406 b, 422 a.

20 Hâfız-i Ebrû, *gösterilen yer*.

21 *Hâfız-i Ebrû*, 456 b.

22 *Hâfız-i Ebrû*, 556 a.

23 *Makrizî*, 174 a, 179 a.

24 *Makrizî*, 346 a.

25 *Diyarbekriyye*, s. 91.

gelince, o da *Musul*'da Kara-Koyunlular'dan yardım temin ettikten sonra *Urfa*'yı geri almak istemişse de Osman Beğ tarafından bozguna uğratılmıştır[26]. Yağmur Beğ 817 (1414) yılında oğlu ile beraber vebaya yakalanarak ölmüştür[27]. Öldüğü esnada kendisi *Süruc*'un mu, yoksa başka bir yerin mi emîri idi, bilinemiyor.

Kara-Yülük Osman'ın Kara-Koyunlular'a ait *Mardin*'e saldırması üzerine yeni hükümdar olan Kara-Yusuf'un oğlu İskender harekete geçmiş ve iki *Türkmen beği Nuseybin* ile *Hatuniy*'ye arasındaki *Şeyh-Kendi*'nde karşılaşmışlardır. Ebû Bekr-i Tihranî'ye göre[28], *Döğer* Beği Gökçe Musa, oğlu Mısır ile birlikte Ak-Koyunlu saflarında bulunuyordu. İki taraf arasındaki vuruşma 21 gün sürdü. Vuruşmanın 21. günü Gökçe Musa askerleri ile birlikte Ak-Koyunlu saflarını terkederek Kara-Koyunlular'ın tarafına geçmek sureti ile Kara Yülük'ün bozguna uğramasında âmil olmuştur. Bazı *Döğer* beğleri de *Kerkük* ve *Tâuk* emîri Ceneklü Hasan'ın buyruğunda olmak üzere, 824 yılı Rebi ul-âhir'inde (1421 Nisan) iki *Türkmen* ulusu arasında yapılan bu savaşta bulunmuşlardır[29]. Fakat Ceneklü Hasan ve onun maiyettindeki *Döğer* beğleri hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz.

Anlaşıldığına göre, İskender babasına olduğu gibi kendisine de hizmet eden ve kaynatası olan Gökçe Musa'ya *Musul*'u vermiştir. 829 (1425) yılında Gökçe Musa *Musul* ve adını bilmediğimiz kardeşi de *Ca'ber* hâkimi idiler.

Gökçe Musa 832 (1429) yılında güveyisi Kara-Koyunlu İskender'in Şah-Ruh ile *Selmas* ovasında yaptığı savaşta bulunduktan sonra *Musul*'a dönmüş ise de *Irak'ı Arab* yörelerini ağabeyisi Şah Mehmed'in elinden birer birer almağa başlayan Kara-Koyunlu İspend'e (İsfahan) mukavemet edemeyerek şehri ona bırakmıştır. Bu hâdiseyi müteakip Gökçe Musa nökerleri ile birlikte Memlûk sultanı Bars-Bay'ın katına gelmiştir. Bars-Bay da *Döğer* beğine itibar edip ona atlar, kumaşlar vermiş ve yiyecek ihtiyacını da temin etmiştir[30]. Gökçe Musa'nın az sonra yeniden *Ca'ber* hâkimi olduğu anlaşılıyor.

26 Gösterilen yer.

27 *Ayni*, s. 400; *İbn Tağrı-Birdi*, VI, s. 342.

28 *Diyârbekriyye*, s. 79.

29 *Diyârbekriyye*, s. 78.

30 *Ayni*, s. 642.

Kara-Yülük Osman Beğ'in ölümü üzerine *Döğerler*, Ak-Koyunlu şehzadeleri arasında çıkan mücadeleleri fırsat bilerek *Âmid* yöresine bir akında bulunmuşlardır. Ebû Bekr-i Tihranî[31] bu akının *Mısır* sultanının teşviki ile yapıldığını söylüyor. Bu akını haber alan Ali Beğ'in oğlu Cihangir Mirza *Âmid*'ten çıkarak *Döğerler*'in üzerine yürüdü. Genç şehzâde tecrübeli kimselerin iyi hazırlanmadan düşmanın üzerine gidilmemesi şeklindeki tavsiyesini dinlememişti. Bu yüzden yapılan çetin bir vuruşmada Ak-Koyunlular'dan çok kimseler ölmüş ve Cihangir Mirza da nökerlerinden bazıları ile tutsak düşmüştür[32]. Gökçe Musa, Cihangir'e bukağı vurarak *Kahire*'ye gönderdi. Cihangir 840 yılının 17 Muharrem'inde (1 Ağustos 1436) *Kahire*'ye getirildi. Fakat Sultan Bars-Bay, Ak-Koyunlu şehzadesine şefkat gösterdi ve daha önce babası tarafından -bağlılığının teminatı olarak- gönderilmiş olan kardeşi Hüseyin Beğ ile birlikte oturmalarına müsaade etti[33]. Bars-Bay, Gökçe Musa'ya 1000 dinar göndermiş ise de bu para varmadan *Döğer* beği ölmüştü. Gökçe Musa'nın yerine kimin geçtiği bilinemiyor.

Sâlim Beğ'in üçüncü oğlu Hasan Beğ'dir. Hasan Beğ, Kara-Yülük Osman Beğ'in kızkardeşinden doğmuştu O ve oğlu Memlûk hizmetinde bulunmuşlardır. Hasan Beğ 836 yılı Safer ayında (1432 Ekim) hil'at giyerek *Buhayra* vâliliğine tayin edilmiş ve kendisine sultan tarafından 100 kaftan, 100 yay, 100 sadak ve 30 at verilmiştir[34]. Hasan Beğ *Demenhur*'da oturarak 4 yıl bu vazifede kalmış 840 (1436) yılında azledilmiştir; sonra oğlu da burada vazife görmüştür. Müverrih İbn Tağrı-Berdi, Sultan Bars-Bay'ın, selefi Şeyh'-in *Türkler*'i daha çok sevmesine karşılık, içinden *Çerkesler*'i daha çok sevdiğini söylemesine rağmen, bu hükümdar devrinde *Türkmen* menşeli iki vâli görülüyor ki, bunlardan birisi kendisinden bahsettiğimiz *Döğer* Hasan Beğ, diğeri de *Haleb* vâlisi *Behisnili* Tanrı-Vermiş idi. Buna karşılık *Memlûk* tarihinde galiba *Arab* menşeli hiç bir vâliye tesadüf edilmez.

853 (1449) de *Humus* vâlisi olan Hasan Beğ'i, 5 yıl sonra (1454) *Aclûn* vâliliğinde görüyoruz[35]. Hattâ bu tarihte Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan-Şah Memlûk sultanına yazdığı bir mektupta

31 *Diyârbekriyye*, s. 120.

32 *Diyârbekriyye*, s. 120–123.

33 *Aynî*, s. 678–679.

34 *Makrizî, Ayasofya* ktb., nr. 3372, 149 a; *İbn Tağrı-Birdi*, VI, s. 682.

35 İbn Tağrı-Birdi, *Havâdis ud-duhûr*, *Popper* yay., *Berkeley*, 1942, s. 55. 279–280.

kendisine elçi olarak *Aclûn* vâlisi Hasan Beğ'in gönderilmesini istemiş ise de Bars-Bay verdiği cevapta bunun büyük emîrlerden *Arab-Şah*'ı yolladığı takdirde mümkün olabileceğini bildirmişti[36]. İbn Tağrı Berdi'nin biraz müphem olan kaydından Hasan Beğ'in müellifin eserini yazdığı esnada (1454–1464) ata yurdu *Ca'ber*'de hâkim bulunduğu anlaşılıyor. Hasan Beğ'in ölümü ve *Ca'ber*'e kendisinden sonra kimin hâkim olduğu bilinemiyor. Hasan Beğ'in Emirze (Emirza) adlı bir oğlunu tanıyoruz ki, bu da Memlûk hizmetinde bulunmuştur. Emirze (1453 yılında) *Mısır*'daki üç vâlilikten biri olan *Keşf ul-vechi'l-kibelî* ye tayin edilmiş ve aynı yıl içinde vazifesi merkezi *Demenhur* olan *Keşf ul-vechi'l-bahrî*'ye nakledilmiştir[37]. Onun 869 (1464)'da hâlâ orada bulunduğu görülüyor[38]. İbn İyas'ın bir kaydına göre[39] Emirze 1485'de *Kerek* vâliliğine tayin edilmiştir.

İbn Tağrı-Birdi, Yar Ali, Mahmud, Katı (قطى yahut belki de Kutlu) adlı *Döğer* emîrlerinden de bahsetmektedir. Lâkin bunların Sâlim Beğ ailesi ile akraba olup olmadıkları, akraba iseler bunun mahiyeti hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Bu emîrlerden Yâr Ali *Şam* vâlisi İnal el-Çekimî'nin ayaklanmasına katıldığından 842 (1439) de *Dimaşk (Şam)*'da yakalanarak öldürülmüştür[40]. Emîr Döğer Mahmud'a gelince, o da yine *Türkmen* beğlerinden Sakalsız-oğlu Tur Ali, İnal-oğlu Emîr Ali Yâr, *Türkmen* Savcı Beğ oğulları Emîr Ferec ve İbrahim, *Arab* emîri Nuayr-oğlu Gâdir ve diğer beğler ile 1439 yılında *Haleb* vâlisi Türkmen Tanrı-Vermiş'in, Bars-Bay'ın yerine sultan olan Çakmak'a karşı isyanına katılmıştır[41]. Emîr Mahmud'un âkibeti hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Yine *Döğerler*'den Katı ise 857 (1453) yılı başında *Buhayra* vâlisi idi[42].

İşte bu *Döğer* boy beği ailesine dâir elde edilebilen bilgiler bunlardan ibarettir. Bunlara göre, *Döğer* boy beği ailesine ait şöyle bir soy kütüğü yapılabilir.

36 Gösterilen yer.

37 İbn Tağrı-Birdi, *en-Nûcum uz-zâhire*, VII, s. 427; aynı müellif *Havâdis ud-duhûr*, s. 191.

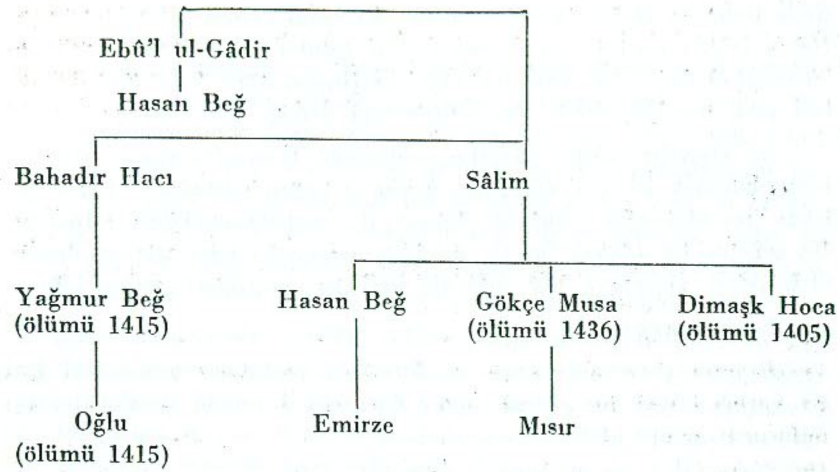
38 İbn Tağrı Birdî, *Havâdis-ud-duhûr*, s. 191.

39 *Bedâyi' uz-zuhur*, III, s. 211.

40 İbn Tağrı-Birdî, *en-Nucûm uz-zâhire*, VII, s. 91–95.

41 İbn Tağrı-Birdî, *en-Nucûm uz-zâhire*, VII, s. 95–96.

42 Aynı eser, VII, s. 398.

Osmanlı Devrinde Döğerler

Haydar Çelebi Ruz-nâmesi[43] ve tahrir defterindeki kayıtlara nazaran *Suriye*'yi kendi topraklarına katan Osmanlı devleti bu ülde dirlik sahibi olan *Türkmen* ve *Arab* emîrlerini yerlerinde bırakmıştır. Kemal Paşa-Zâde'nin bir kaydına göre[44], Osmanlı fethi sırasında *Ca'ber* yine *Döğerler*'in elinde bulunuyordu. Fakat bunu teyid eden başka bir delile sahip değiliz. Bundan başka bu *Döğer* beğliği nasıl sona ermiştir, bu hususta da kesin bir bilgimiz yoktur.

Bununla beraber tahmin etmek mümkün olabilir ki, *Döğerler*, Gökçe Musa'nın ölümünden sonra, belki de *Urban*'ın baskısı ile *Ca'ber*'de tutunamadılar. Burası 1440–1445 yılları arasında Ak-Koyunlular'ın elinde bulunuyordu.

XVI. yüzyılda *Haleb Türkmenleri*, *Boz-Ulus* ile *Kerkük* ve *Sis (Kozan)* yöresinde yaşayan *Türkmenler* arasında bu boya mensup oymaklar görülüyor.

1. *Haleb Türkmenleri* :

Haleb Türkmenleri arasında bulunan *Döğer* oymağı Kanunî devrinin ilk yıllarında *Haleb Döğer*'i ve *Hama Döğer*'i olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bunlardan Korkmaz ve Mahmud kethüdaların idare-

43 Feridun Beğ, *Münşâat us-selâtin*, İstanbul, 1274, I, s. 498.

44 *Tevârih-i Al-i Osman*, Nuruosmaniye ktb., nr. 3078, 8 b.

sinde bulunan *Haleb Döğeri* oymağı 230 vergi evinden müteşekkildir. *Hama Döğeri* ise iki kola ayrılmış olup, bunlardan biri 163, diğeri de 36 vergi evidir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, diğer *Türkmen* oymakları gibi, bu *Döğerler*'in de nüfuslarının arttığı görülüyor [45].

Bu *Döğerler* XVII. yüzyılın sonlarında *Hama-Humus* taraflarına iskân edilmek istenen oymaklar arasında bulunmaktadır [46]. Lâkin bu iskân teşebbüsünün tam bir başarı ile sonuçlanmadığını biliyoruz. Bu sebeble bu *Döğerler*'in bir müddet daha eski yaşayışlarını devam ettirdikleri ve sonra tam oturak yaşayışa geçtikleri söylenebilir.

2. *Dimaşk:*

Dimaşk çevresinde yaşayan *Türkmen* topluluğu arasındaki *Döğer* varlığı küçük bir oymak olup, Kanunî devrinde ancak 50 vergi nüfusuna sahip idi [47].

3. *Ruha (Urfa):*

XVI. yüzyılda bu bölgede yaşayan büyük oymaklardan biri de *Döğerlü* adını taşıyor. Bu büyük oymak *Kürd* olarak vasıflanmaktadır. Ancak bu oymağı meydana getirenler arasında: Bayram, Gündoğmuş, Budak, Yağmur, Kaya, Tanrı-Verdi, Durmuş, Dündar, Satılmış ve hattâ Karkın gibi *türkçe* adlar taşıyan şahıslar görülmektedir [48]. Bu husus onların aslen *Türk* oldukları ihtimalini kuvvetle ortaya koymaktadır. *Döğerlü* (mahallî telâffuz *Düğerlü*) oymağı *Urfa*'nın kuzey doğusunda yaşamakta olup oturdukları yer şimdi kendi adları ile anılmaktadır. 1747 yılında bu *Döğerlüler*, *Milli* adlı kalabalık ve yağmacı *Kürd* oymağının hücumuna uğramış ise de *Haleb* vâlisi Ragıb Paşa'nın vaktinde yaptığı müdahele ile Döğerler'in büyük bir kayba uğramaları önlenmiştir [49]. *Urfa* bölgesindeki bu *Döğerliler* Sâlim Beğ ailesine mensup bulunuyorlardı.

4. *Boz-Ulus:*

Boz-Ulus arasındaki *Döğer* varlığı Kanunî devrinde 195 vergi nüfusu idi [50]. *Boz-Ulus* arasındaki bu *Döğer* varlığı Ak-Koyunlular'ın yükselişi devirlerinde *Döğerler*'den bir bölüğün Ak-Koyunlu faaliyetine katılmış olduğunu gösterebilir.

45 F. Sümer, *Döğerlere dâir*, s. 152, 155–157.
46 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 107.
47 F. Sümer, *Döğerler'e dâir*, s. 152, 157.
48 *Ruha Sancağı defteri. Başbakanlık Arşivi*, nr. 965, 165 a ve devamı
49 *İzzi, Tarih, İstanbul*, 1299, s. 271.
50 F. Sümer, *Döğerlere dâir*, s. 154.

5. *Kerkük:*

Kerkük yöresinde yaşayan *Döğer* oymağı, gerçi defterde bir tâife olarak vasıflanmışsa da, nüfusu 45 evden fazla değildir [51]. Bu oymağa, Kara-Koyunlular zamanında bu bölgede yaşadığı yukarıda verdiğimiz bilgiden anlaşılan kuvvetli bir *Döğer* varlığının kalıntısı nazarı ile bakılabilir.

6. *Sis (Kozan):*

XVI. yüzyılda *Sis* (şimdi *Kozan*) sancağında sakin olan *Savcı-Hacılu* obaları arasında *Döğerlü* adlı bir teşekkül görülmekte ve 64 vergi nüfusuna sahip bulunmaktadır [52].

7. *İran:*

Şah Abbas'ın kitapçıbaşısı Afşar Sâdıkî, tezkiresinde [53] bu boya mensup Pirî Beğ'den bahsetmekte ve onun *Türkmen* olduğunu söylemektedir. Pirî Beğ, Sâdıkî'ye göre, şâir, musiki hakkında bilgili ve çok telifatı olan bir kimse idi. Her ne kadar teyid edici bir delile sahip olmamakla beraber, Sâdıkî'nin sözlerinden *Döğerler*'den, pek o kadar mühim olmayan bir zümrenin (belki de *Türkmen* boyu ile birlikte) *İran*'daki *Türk* teşekkülleri arasında yaşadığına inanılabilir.

51 F. Sümer, *Döğerlere dâir*, s. 154, 158.
52 F. Sümer, *Döğerlere dâir*, s. 154, 158.
53 s. 120–121.

VII.

DODURĞA

Tahrir defterlerinde *Dodurğa, Doturğa, Todurğa* ve *Toturğa* gibi muhtelif imlâlarda yazılan bu *Oğuz* boyuna ait *Anadolu*'da 24 yer adına rastgelinmektedir. Bu yer adlarından birini *Bolu*'ya bağlı yörelerden (nâhiye) biri taşıyor[1]. XIII. yüzyılın ikinci yarısında *Tebrize*'e gitmekte olan *İtalyan* seyyahlarından Pegolotti[2] *Sivas*'tan sonra *Dudriaga* denilen bir yere geliyor ki, bunun *Dodurğa* olduğunda şüphe yoktur. *Bezm u Rezm*'de de[3] *Zâra* ile birlikte *Dodurga* adlı bir bölgeden bahsedilir. Burası, *Osmanlı* devrinde *Sivas*'ın doğusunda, *Zâra*'dan bir konak mesafede, ana yol üzerinde bulunan bir köy idi.

Bu yer adlarından başka XVI. yüzyılda *Anadolu*'nun muhtelif yerlerinde olmak üzere bu boya mensup bazı teşekküller görülmektedir.

1. *Ulu-Yörük:*

Bu *Türk* topluluğu arasında yaşayan *Dodurğalar* II. Bayezid devrinin ilk yıllarında 202 vergi nüfusundan ibaret olup, 7 kola ayrılmıştı. *Turhal Türkleri* de denilen *Dodurğa* teşekkülü, XVI. yüzyılın ikinci yarısında birçok kışlaklara sahip bulunuyordu. Onlar bu kışlaklarda diğer *Ulu-Yörük* oymakları gibi, çiftçilik yapmaktadırlar. Bu *Dodurğa* oymağının bir kolu XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Amasya*'daki *Sarı-Kurşun* köyünde yerleşmiştir. Bu *Dodurğalar* şüphesiz daha büyük, eski bir *Dodurğa* topluluğunun kalıntısıdır[4].

1 Cedvele bk.

2 W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge, Paris*, 1959, II, s. 114, 115.

3 *İstanbul*, 1928, s. 276.

4 F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, s. 71.

2. *Tarsus:*

Bu bölgede yaşayan ve kaynaklarda *Varsak* olarak anılan *Türkmen* oymakları arasında mühim bir *Dodurğa* oymağı daha vardır. Bu oymak kendisini idare etmiş olan Esen Beğ'e nisbetle *Esenlü* adını da taşıyor. Esen Beğ'in ordasının bulunduğu yer *Tarsus*'un kuzeyindeki *Esenlu* köyü idi. *Dodurğalar*'dan meydana gelmiş olan bu *Esenlu* boyu iki kola ayrılmış olup, bunlardan biri *Bozca-Dodurğa*, diğer de *Ertene (Erdene) Beğ Dodurğası* adlarını taşıyor. Burada geçen Bozca ve Ertene'nin Esen Beğ'in oğulları olduğu şüphesizdir.

Çukurova bölgesine ait 925 (1519) tarihli en eski defterde bu *Dodurğalar* 34 obaya ayrılmıştır. Bu obalardan her biri bir ekinliğe sahip bulunmaktadır. Ayrıca *Uzamış* ve *Kuzu* adlı köylerin de *Dodurğalar*'a ait olduğu anlaşılıyor. *Dodurğa* obalarından defterde *Beş-Aşık* ve *Dâvud* obalarına mensup bazı şahısların "ulemadan ve sulehadan" olmaları dolayısı ile *avârız-ı divâniyye* ve *tekâlif-i örfiyye*'den kadimden muaf oldukları kaydedilmiştir[5].

3. *Boz-Ulus:*

II. Selim devrine ait *Boz-Ulus* defterine göre[6], bu topluluk arasındaki *Dodurğa* varlığı 6 küçük kola ayrılmış bir oymaktır. Hamza ve kardeşi Abdi Kethüdalar ile Veli ve Şâhin Kethüdalar tarafından idare olunan *Dodurğa* oymağının aslında *Dulkadırlı* eline mensup olduğu anlaşılıyor.

4. *Ankara:*

Ankara sancağına bağlı *Haymâna*[7] tâifesi arasında küçük bir *Dodurğa* oymağı görülmektedir. Bu oymak Kanunî devrinde aynı adı taşıyan bir köyde oturmaktadır ki, bu köy bugün de mevcuttur[8]. Bundan başka II. Bayezid devrinde *Aksaray* yöresinde de *Dodurğa* adlı çok küçük bir oymağa rastgelinmektedir[9].

XIX. yüzyılın başında *Oğuz* ensabına dâir *İran*'da yazılmış bir risalede, *Dodurğalar*'dan mühim bir zümrenin *Türkmen çölünde* (yani *Harizm Türkmenleri* yurdunda) yaşadığı söylendikten sonra bu *Do-*

5 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 72, 91–92.

6 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 72, 93.

7 Şimdiki *Haymana* adı buradan geliyor.

8 *Köylerimiz*, s. 219.

9 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 72, 73, 93, 94.

durğalar'ın o kadar zarif değil, fakat dayanıklı ve iyi koşucu soy atlara sahip bulundukları yazılmaktadır[10]. Fakat *Harizm Türkmenler*'i arasında *Dodurğalar*'ın bulunduğuna dâir bunu teyid eden başka bir kayda sahip değiliz.

10 Mirza Ebû'l-Kasım, *Mecmua*, s. 144.

VIII.

YAPARLI

Kâşgarlı'nın listesinde adı görülmeyen bu boy Reşid ud-din yazmalarında *Yaparlı* şeklinde geçmektedir. Hiç bir kaynakta ve tahrir defterlerinde bu boya ait ne bir teşekkül, ne de bir yer adı görülebilmiştir. Bu husus belki de bu boyun adını değiştirmiş olması ile izah edilebilir.

Bugün *Anadolu*'da *Çarıklı* adlı 5 köy olduğu gibi, *Çarıklar* şeklinde köyler de görülmektedir. Bu köylerin *Kâşgarlı*'da geçen *Çaruklağ* boyu ile ilgili olup olmadığı üzerinde kesin bir şey söylenemez. *Adana* bölgesinden *Niğde*'ye göç ederek Yavuz Selim devrinde orada yaşayan *Dündarlu* oymağının obaları arasında 9 vergi nüfuslu *Carıklı* (جارقلى) adlı çok küçük bir teşekkül görüldüğü gibi, *Kütahya*'ya bağlı *Şeyhlu* kazasında جارقلر şeklinde yazılmış 142 vergi nüfuslu bir oymak da vardı. XIX. yüzyılda *Aydın* sancağındaki *Sobuca* kazasında *Carık* (جاريق) adlı, çadırlarda yaşayan bir oymağın da olduğunu biliyoruz. Bunların *Çarukluğ* boyundan olmaları pek az muhtemeldir.

IX.

AVŞAR (AFŞAR)

Avşarlar XI. yüzyıldan itibaren mühim roller oynamak sureti ile adlarını zamanımıza kadar yaşatmış biricik *Oğuz* boyudur. *Avşarlar*, Reşid ud-din'de hükümdar çıkarmış *Oğuz* boylarından biri olarak zikrediliyor. Bu keyfiyet *Avşar*'ın, *Oğuzlar*'ın *İslâmiyetten* önceki tarihinde de ehemmiyetli bir boy olduğunu gösterebilir.

XII. Yüzyılda Huzistan'da Avşarlar

530 (1135–1136) yıllarında *Huzistan*'da kalabalık sayıda bir *Türkmen* topluluğunun yaşadığını biliyoruz [1]. Vassâf'ın bildirdiği [2], *Avşar* ve *Salurlar*'ın *Deşt-i Kıpçak*'tan yani *Sir-Derya* boylarından *Huzistan* ve *Kuh-Gilûye*'ye gelişleri bu tarihten az önceye ait olmalıdır. Vassaf'ın bahsedilen kaydına göre, *Avşarlar*'ın başında Arslan-oğlu Yakub bulunuyordu. Yakub Beğ *Huzistan* kasabasında oturuyordu. *Salur Beğ*'i Mevdud oğlu Sunğur ise Boz-Aba'nın Sultan Mes'ud ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine *Fars*'a hâkim olmuştu. Yâkub Beğ *Fars*'ı elde etmek veya Sunğur'u tabiiyyeti altına almak için birkaç defa Salur beği'nin üzerine yürümüş ise de bozguna uğramıştır. Kendisinin ölüm tarihi bilinemiyor. Bunun 547 (1152–1153) tarihinden önce olduğu muhakkaktır. Yakub Beğ'den sonra *Huzistan*'daki *Avşarlar*'ın başında Şumla görülmektedir. Şumla bu *Avşar beği*'nin adı olmayıp lâkabı idi. Bu kelimenin anlamı ve aslı bence meçhuldur. Şumla'nın asıl adı Ay-Doğdu ve babasınınki de Küş-Doğan (Güç-Doğan) idi. Şumla'nın Yakub Beğ ile akraba olup olmadığı da bilinemiyor. Anlaşıldığına göre Şumla onun zamanında *Huzistan*'ın bir kısmı ile *Luristan*'ın bazı yerlerini idare ediyordu. Şumla'yı ilk önce Sultan Mes'ud'un son *hâcibi*, yani beğlerbeğisi Has Beğ'in yakınlarından bir emîr olarak görüyoruz. Eğer bir kaynağımız bizi yanıltmıyorsa Has Beğ'e taraftar emîrlerden Zengî Candar da *Türkmen* idi. Birinci Bölümde söylendiği gibi, bunlara bakarak Has Beğ'in, rakipleri olan *Memlûk* menşeli emîrler ile mücadele edebilmek için, kendisi gibi *Türkmen* olan beğleri başına toplamak gayesini taşıdığına hükmedilebilir. Has Beğ 547 (1152) yılında Sultan Muhammed tarafından hile ile öldürüldüğü zaman Şumla zekâsı sayesinde canını kurtarmıştı. Şumla hâdiseden sonra *Huzistan*'a geldi. Bu esnada burası Selçuklular'dan Melik-Şah b. Muhammed'in eline geçmiş idi. Şumla *Huzistan*'a döner dönmez derhal faaliyete geçti Küçük *Luristan* emîrlerini de hâkimiyeti altına aldı [3]. Bu zamanda *Bağdad* Abbasî halîfeliği de durumdan faydalanarak topraklarını genişletmeğe çalışıyordu. Bu cümleden zayıf bir şahsiyet olan Melik-Şah'ın elinden *Huzistan*'ı almak için 550 (1155) yılında buraya bir ordu yollandı ise de Şumla askerleri ile karşı çıkarak halîfe kuvvetlerini bozguna uğrattı ve kumandanlarını da tutsak aldı (Receb=Eylûl). Fakat Şumla bunları *Bağdad*'a göndererek halîfeden özür diledi; az sonra da Melik-Şah'ı çıkararak müstakillen *Huzistan*'a hâkim oldu [4].

551 (1156) tarihinde Selçuklu hükümdarı Sultan Muhammed halîfeye hâkimiyetini tanıtmak için, *Bağdad*'ı kuşattığı sırada, halîfenin de tahrikiyle *Âzerbaycan* hâkimi İl-Deniz ve diğer bazı emîrler tarafından Melik-Şah, sultan ilân edilmiş ve baş şehir *Hemedan* elegeçirilmişti. Bu arada Şumla da Melik-Şah'ın taraftarı olarak *Hemedan*'a gelmiştir [5]. Ertesi yıl Şumla'nın halîfenin emîrlerinden Kaymaz'ı yenip tutsak alarak onu Sultan Muhammed'e göndermesi sebebi ile halîfelik *Avşar beği* üzerine büyük bir ordu yollamış ise de Şumla bir kenara çekilerek bu ordu ile savaşmamıştı [6]. 554 (1159) de ülkesiz kalan Melik-Şah, maiyyetinde *Hemedanlı* Sunğur ve Kovdan gibi büyük emîrler olduğu halde *Huzistan*'a girdi. Şumla karşısına çıktı ise de yenildi ve bir kaleye kapandı. *Huzistan*'ı ele geçiren Melik-Şah *Fars*'ı da idaresi altına almak için harekete geçti [7]. Neticede Şumla gibi, *Fars* hâkimi Zengî'de Melik-Şah'ı metbû

1 *İbn ul-Esir*, XI, s. 20.

2 Birinci Bölümde 386 numaralı haşiyeye bk.

3 Hamdullah-i Mustevfî, *Tarih-i guzide*, s. 547.

4 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 90.

5 s. 95, 97.

6 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 103.

7 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 106–107.

tanıyıp her ikisi onun en yakın emîrlerinden oldular. Hattâ aynı yılda (554) Sultan Muhammed'in ölümü üzerine Selçuklu tahtına geçirmek için bazı emîrler Melik-Şah'ı davet ettiler. Melik-Şah bu maksatla yanında Şumla ve Zengî olduğu halde *İsfahan*'a geldi. Burada başka emîrlerin de katılması ile kuvveti artmış olan Melik-Şah halîfeden adına hutbe okunmasını istemişti. Fakat Melik-Şah az sonra zehirlenerek öldü. Kendisinin, halîfenin bir tertibi ile zehirlendiği söylenmişse de bunun aslı olmasa gerektir[8].

555 (1160)'de Selçuklu tahtına Arslan-Şah geçti. Fakat bütün iktidar kendisini tahta çıkaran İl-Deniz'in elinde bulunuyordu. İlk yıllar *Rey* hâkimi emîr İnanç'ın muhalefeti ile karşılaşılmış ise de o da çok geçmeden bir tertib ile ortadan kaldırıldı. Şumla da, *Fars* hâkimi Zengî gibi, Arslan-Şah'ı metbu tanıdı ve Melik-Şah'ın oğlunun da atabeği oldu. 561 (1166) yılında Şumla'nın yeğeni yani Şenkâ-Oğlu (ابن شنكا) aralarında dünürlük kurulmuş olan *Basra* vâlisi Mengü-Bars'ı halîfenin öldürtmesine kızarak *Basra* çevresinde yağmalarda bulunmuş ve *Vâsıt* taraflarında da aynı şeyi yapmıştı. Bunun üzerine halîfe'nin *Vâsıt* vâlisi Hutlu-Bars askerlerini toplayarak Şenkâ-Oğlu'nun karşısına çıktı ise de yapılan çarpışmada bozguna uğrayıp öldürüldü[9]. Şenka-Oğlu, ertesi yıl *Basra* taraflarını yeniden yağmaladı. Aynı yılda Şumla da harekete geçerek *Bağdad* yörelerinden *el-Mahki*'ye geldi ve *Halîfe*'den bir miktar toprak talebetti. Şumla *Halîfe*'ye Sultan Arslan-Şah'ın, Melik-Şah'ın oğluna *Vâsıt* ve *Basra*'yı dirlik olarak verdiğini ve kendisinin de bu şehzâdenin atabeyi sıfatı ile harekete geçtiğini bildirdi. Fakat yeğeni Kılıc'ın Halîfe kuvvetlerine mağlûb ve esir olması üzerine Şumla da *Huzistan*'a döndü[10].

564 (1169) yılında *Fars* hâkimi Salgurlu Zengî'nin askerleri Şumla'yı *Fars*'a davet ettiler. Bunun sebebi Zengî'nin, askerlerine kötü muamelede bulunması idi. *Fars*'a gelen Şumla savaşta askerlerinin hıyanetine uğrayan Zengî'yi kolayca yendi. Zengî *Şebankâre Kürdleri*'ne sığındı. Onlar Zengî'ye iyi bir konukseverlik gösterdiler. Şumla'ya gelince, halka karşı iyi davranmadığı gibi, yeğeni Şenkâ-Oğlu da ülkeyi yağmalamıştı. Bu sebeble askerler onu çağırdıklarından büyük bir pişmanlık duydular. Neticede Zengî *Şebankâre*'-

8 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 112, 113, 118.

9 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 144–145.

10 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 147.

den gelerek kolayca ülkesine hâkim oldu[11]. Belki mühim bir fırsatı kaçırmış olan Şumla da *Huzistan*'a döndü.

Şumla sadece *Huzistan*'ı değil ona komşu olan *Ahvaz* bölgesini de elinde tutuyordu. Fakat o, bunlarla yetinmiyor, *Nihavend*'i de ülkesine katmak istiyordu. Bu maksatla Atabeğ İl-Deniz'den, müteaddit defalar büyük bir meblâğ karşılığında, *Nihavend*'i istemişse de maksadına nâil olamamıştı. Fakat İl-Deniz'in 571 (1175) yılındaki ölümünü iyi bir fırsat sanan Şumla yeğeni Şenkâ-Oğlu'nu göndererek şehri ele geçirdi[12]. Ertesi yıl yine Şumla'nın yeğeni Şenkâ-Oğlu *Bağdad*'a bağlı *el-Mahki* yöresinde bir kale inşasına girişmişti. Fakat halîfenin gönderdiği bir kuvvetle yaptığı savaşta öldürüldü ve başı *Bağdad*'a götürüldü[13]. Yiğit bir savaşı olan Şenka-Oğlu'nun ölümü üzerine Şumla kuvvetli bir destekten mahrum kalmıştı. Esasen kendisi de çok yaşamadı; 571 yılında idaresi altında olmayan *Türkmenler*'den bir zümrenin üzerine yürüdü; fakat hiç beklemediği halde karşısında Atabeğ Pehlivan'ın ordusunu buldu. Gerçekten onun maksadını anlamış bulunan *Türkmenler* Atabeğ Pehlivan'dan yardım istemişler, bazı sebeblerden dolayı esasen *Avşar* beğine kızgın bulunan Pehlivan da bir ordu göndermişti. Yapılan çarpışmada Şumla atılan bir okla ağır surette yaralanıp tutsak alındı. Kardeşi ile yeğeni de esir edilmişlerdi. Fakat kendisi aldığı yaradan iki gün sonra öldü[14].

Emîr Şumla cesur, zeki ve dirayetli bir şahsiyet idi. Sırf bu meziyetleri ile *Huzistan* ve komşu bazı yöreleri içine alan bir beğlik kurmuştu. Şumla'nın yerine oğullarından biri geçti ki, bunun Şeref ud-din Emîrân olduğu anlaşılıyor. Selçuklu hükümdarı Arslan-Şah'ın 572 (1177) yılında ölümü üzerine onun *Huzistan*'da Şumla'nın oğlu Şeref ud-din Emîrân'ın yanında bulunan kardeşi Muhammed saltanatı elegeçirmek maksadı ile Şumla'nın oğlunun tavsiyesine uyarak *İsfahan*'a gitti. Orada Kaymaz oğlu Kavşut ve diğer bazı emîrler Muhammed'in etrafına toplandılar. Fakat Pehlivan sür'atle yetişerek Muhammed'i bozguna uğrattı. Muhammed *Huzistan*'a kaçtı ise de Şumla'nın oğlu, Pehlivan'dan korktuğu için, onu ülkesine sokmadı. Muhammed de *Vâsıt* raraflarına gitti[15]. Bu

11 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 156.

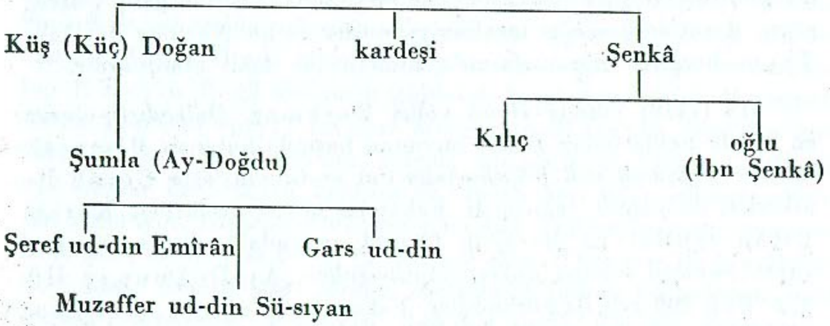
12 *İbn ul-Esîr*, İl-Deniz'in ölümünü ve *Nihavend*'in Şumla'nın yeğeni Şenka-Oğlu tarafından zaptını yanlış olarak 568 yılı olayları arasında zikreder (XI, s. 174, 175). İbn ul-Esîr'in Şumla'nın faaliyetlerine dâir verdiği diğer tarihlerde de hatalar olması mümkündür.

13 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 184, İbn ul-Esîr, bu hadiseyi 569 yılında zikreder.

14 *İbn ul-Esîr*, XI, s. 191, İbn ul-Esîr bunu 570 yılı olayları arasında anlatıyor.

15 *Ahbâr ud-devlet is-Selcukiyye*, s. 169–170.

tarihten sonra eserlerde Şumla'nın oğulları hakkında uzun bir müddet her hangi bir kayda rastgelinemiyor. Anlaşıldığına göre, Şeref ud-din Emîrân'ın yılı bilinemiyen bir zamanda ölümünden sonra kardeşi Muzaffer ud-din Sü-Sıyan yerine geçmiştir. Sü-Sıyan'ın da 590 (1194)'da ölümü üzerine oğulları arasında ihtilâf çıktı. Bunlardan biri *Bağdad* halîfesinden yardım istedi. Eskiden beri *Huzistan*'ı ele geçirmek isteyen ve bunun için vakit vakit bazı teşebbüslerde bulunmuş olan Abbasî halîfesi en-Nâsır li-dinillâh veziri İbn ul-Kassab kumandasında bir ordu gönderdi. İbn ul-Kassab 591 Muharreminde (1194 aralık) *Huzistan*'ın başşehri olan *Tuster (Şuster)*'i ve birçok kaleleri zaptettikten sonra Şumla'nın ailesini toplayıp *Bağdad*'a götürdü. Böylece *Huzistan*'daki *Avşar* Şumla ve oğullarının hâkimiyeti son bularak bu ülke Halîfe'nin toprakları arasına katıldı. Şumla ve oğulları hakkında elde edilebilen bilgilere göre şöyle bir soy kütüğü yapılabilir.:

Anadolu

Bu ülkeye gelince, XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde *Avşar* adlı pek çok yer adı görülmektedir ki, bunların sayısı birinci sırada bulunan *Kayılar*'ınkinden sonra geliyor. Bu yer adları da, diğerleri gibi, *Anadolu*'nun Orta ve Batı bölgelerinde bulunmaktadır. Hattâ *Rum-eli*'nde dahi bu boya ait birkaç yer adı görülmektedir. Bu yer adları *Avşarlar*'ın *Türkiye*'nin fetih ve iskânında *Kayı* ve *Kınıklar* gibi, birinci derecede bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Yazıcı-Oğlu'na göre Karaman-oğulları *Avşar* boyuna mensup bulunmaktadır. Gerçekten 1300 yılına doğru yazılmış anonim bir *Ermeni* tarihinde *Avşar oymağı* beği İslâm Beğ'in 1254'te *İsorya* sahilindeki *Cracca* şehrini yağma ettiğinden bahsedilir. Bu *Cracca* şehrinin *Silifke -Mersin* arasında, deniz kıyısındaki *Corycos* (bugünkü

Kız-Kulesi) olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı esere göre İslâm Beğ az sonra ölmüş ve bu şehir Sârum adlı diğer bir *Türkmen* beği tarafından yağmalanmıştır [16]. Bu beğlerin Karaman-oğulları'na bağlı olmaları pek muhtemeldir.

Kuzey-Suriye Avşarları (XII-XV. yüzyıl)

XIV ve XV. yüzyıllarda başlıca *Haleb*, *Ayıntab* ve *Antakya* bölgesinde yaşayan *Türkmenler*'in *Boz-Ok* kolunu teşkil eden boyların başında *Avşarlar* ve onu takiben de *Bayatlar* geliyordu. Yani *Avşarlar Boz-Ok* kolunun en büyük ve en kuvvetli boyu olarak görülmektedir. Aşağıda *Türkiye*'de ve *İran*'da kendilerinden bahsedilecek olan *Avşar* oymaklarının, Orta ve Batı-*Anadolu*'daki bazı küçük oymaklar müstesna olmak üzere, hepsi bu ana koldan ayrılmışlardır. Yine aşağıda görüleceği üzere, *Dulkadırlı* ulusu arasında *İmanlı Avşarı* adlı mühim bir *Avşar* kolu olduğu gibi *Sis (Kozan)* yöresinde de kuvvetli bir *Avşar* oymağı vardı. Bunların Dulkadırlı beğliğinin kurulması ve *Sis*'in *Memlûkler* tarafından fethi sonucunda *Kuzey-Suriye*'deki *Avşarlar*'dan ayrılmış kollar oldukları muhakkaktır.

XV. yüzyılın başlarında *Avşarlar*, *Bayat* ve *İnallılar*, *Memlûk* emirleri arasındaki mücadeleden faydalanarak yağmacılık yaptıklarından *Memlûk emîri* Çekim onlara karşı şiddetle harekete geçmişti. Hattâ bu yüzden onlardan bir kısmı Ak-Koyunlu Kara Yülük'e sığınmışlardır. Fakat Çekim'in öldürülmesinden sonra onlar yurtlarına döndüler ve *Memlûkler* arasındaki dahilî mücadelelere katıldılar. *Avşarlar*'ın daha sonra yine *Bayat* ve *İnallılar* ile birlikte Kara Yülük'ün müttefiki olarak Kara-Koyunlu Kara Yusuf'a tâbi *Mardin* bölgesinde yağma ve tahriblerde bulunduklarını biliyoruz. Hattâ bu olayı müteakip Kara-Yusuf'un 821 (1418)'de Kara-Yülük'ü kovalıyarak *Anteb*'e gelmesi üzerine bu boylar da Kara-Koyunlular'ın intikamlarına hedef olmamak için yurtlarını bırakıp *Tarablus* yörelerinden *Sâfita*'ya gitmişlerdi. Onlar burada da bazı yağmacılık hareketinde bulundular. *Tarablus* vâlisi Bars-Bay onların bu hareketlerini önlemeğe çalıştığı gibi, Kara-Yusuf'un dönmüş olduğunu söliyerek yurtlarına gitmelerini bildirdi. *Avşarlar* ve diğerleri göçmeğe hazırlandıkları bir sırada Bars-Bay davarlarına göz koyarak onlara saldırdı ise de ağır bir bozguna uğradı [17].

16 C. Cahen, *Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Rûm au moment de l'invasion Mongole*, *Byzantion*, XIV, s. 131.

17 Bu bilgilerin kaynakları *Bayatlar* bahsinde gösterilmiştir.

Avşarlar, *Bayatlar* ile birlikte *Ak-Koyunlular* ile dostça münasebetlerini devam ettirdiler. Uzun Hasan Beğ'in ilk zamanlarında yakın nöklerleri (yoldaş) arasında bu boya mensup Mansur Beğ'i görüyoruz[18]. Mansur Beğ'in *Kuzey Suriye*'deki *Avşarlar*'dan olduğunda şüphe yoktur. Hasan Beğ'in Kara-Koyunlu Cihan-Şah'ı yenerek *İran*'a hâkim olması üzerine Mansur Beğ buyruğundaki *Avşarlar* ile *İran*'a gitmiştir ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Kuzey-Suriye Avşarları başlıca üç aile tarafından idare olunmuşlardır. Bunlar *Köpek-oğulları*, *Gündüz-oğulları* ve *Kut-Beği oğulları*dır. Bu üç ailenin idaresi dışında kalan bir *Avşar* zümresinin olup olmadığı bilinemiyor. Bu ailelerden *Köpek-oğulları*'nın *Anteb* bölgesinde, *Gündüz oğulları*'nın *Amik* ovasında, *Kut-Beği oğullarının* da *Haleb* dolaylarında yaşadıkları anlaşılıyor.

A. *Köpek-Oğulları:*

Bu aileye adını vermiş olan *Köpek* hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. *Yezd*'li Şeref ud-din'in verdiği bilgiye göre[19], Timur'un 1401 de *Dimaşk*'tan dönüşü esnasında *Köpeklu Türkmenleri Fırat* kıyısında *Çağatay* ordusunun yolunu kapatmışlardı. *Humus*'a gelindiğinde ordunun merkez kolundan ayrılan 5000 kişilik bir kuvvet Halil Sultan'ın kumandasında bunların üzerine gönderilmiştir. Bu kuvvet yolda *Antakya* çevresini yağmaladıktan sonra *Haleb* dolaylarına gelen sol kol ile birleşerek *Rum-Kale*'de *Türkmenler*'e hücum etmişlerdir. *Türkmenler* müdafaaya kalkışmışlar ise de bozguna uğratılmışlar, beğleri Şeyh Hüseyin öldürülmüş, Şeyh Hüseyin'in kardeşleri de çöle kaçmışlardır. *Çağataylar* pek çok ganimet ellerine geçirmişlerdir. Fakat Köpek-oğlu Hüseyin'in öldürüldüğü yolundaki Şeref ud-din'in sözleri doğru olmasa gerektir. Çünkü, şimdi bahsedilecek olan hâdiselerde *Köpeklu Türkmenler*'inin başında Hüseyin adlı bir beğ görülecektir.

Bahsedilen hâdiselden bir kaç yıl sonra Köpek-oğlu Hüseyin Beğ *Ankara* savaşı sonucunda meydana gelen karışıklığı fırsat bilip *Artuk-Ova*'ya konarak *Tokat* bölgesinde yağma ve tahriblerde bulunmuş ise de Çelebi Mehmed'e yenilerek o bölgeden ayrılmıştır[20]. Fakat Hüseyin Beğ'in talihi güneyde yâver gitti. 807 (1404) yılında

18 *Ebû Bekr-i Tihrani*, indeks.
19 *Zafer-nâme*, I. s. 446–448.
20 *Neşri*, I, s. 401–403.

Dulkadır-oğlu Mehmed *Dârende* ve Kara Yülük *Ruha*'yı zaptederken Köpek-oğlu Mehmed de *Malatya*'yı ele geçirmişti[21]. 811 (1409) yılında *Haleb* vâlisi Demir-Taş, Sultan Ferec'e âsi olan emîrlerden Nevruz'un üzerine yürüdüğünde maiyyetindeki *Türkmen* beğleri arasında *Köpek-oğulları*'ndan Ay-Doğmuş da vardı. Hattâ Demir-Taş'ın ordusunun öncü kuvvetini *Köpekliler* teşkil ediyordu. *Köpekli Avşarları*'nın Nevruz'un öncülerini yenmeleri, Nevruz'un da bozguna uğramasına sebeb oldu[22].

812 (1410) yılında Sultan tarafından affedilip *Dimaşk* vâliliğine getirilen Nevruz ile âsi emîr Şeyh arasında *Asi* ırmağı kıyısında yapılan savaşta *Köpekliler* de bulunmuş ise de hangi emîrin ordusunda yer aldıkları hakkında müverrihler arasında ihtilâf vardır. Yalnız bu savaşta *Avşarlar*'ın Nevruz ordusunda bulundukları bilindiğinden *Köpekliler*'in de aynı emîrin safında olmaları muhtemeldir. Makrizî'nin bildirdiğine göre[23] savaşın çetin bir anında Şeyh'in galip geleceğini gören *Avşarlar* Şeyh'in tarafına geçmişler ve bu Nevruz ile Demir-Taş'ın bozguna uğramalarında mühim bir âmil olmuşlardır.

813 (1410) yılında *Haleb* vâlisi Korkmaz, *Dulkadırlı ulusunun* en büyük boylarından *Dokuz* boyunun başında bulunan Bişan-oğulları ile savaşmak için *Köpek-oğulları*'nı ve *Gündüz-oğlu* Gördü Beğ'i askerleri ile yanına çağırmıştı. Fakat bu beğler geciktiler. Korkmaz Bişan-oğulları'na *Maraş* ile *Göynük* arasındaki yurdlarında baskın yaptı. Savaşın sonuna doğru *Köpek-oğulları* Ay-Doğmuş ve Hüseyin Beğ 200 atlı ile göründüler. Fakat Ay-Doğmuş, Korkmaz'ın yüzüne ok attı. Bu sebeble Korkmaz da *Ayıntab*'a geldiğinde Hüseyin Beğ'i ve onun ileri gelen adamlarını tevkif ederek *Haleb*'e gönderdi. Fakat yolda *Türkmenler* beğlerini ve onunla birlikte tevkif edilenleri kurtardılar[24].

Hüseyin Beğ'in bu olaydan sonra *Malatya*'yı eline geçirdiğini görüyoruz. 815 (1412) yılında sultan olan Şeyh 817 (1414) yılında *Haleb*'ten *Dârende*'ye, oradan da *Malatya*'ya gelmiş ve buraya kendi memlûklerinden Güzel'i vâli tayin etmişti. Hüseyin Beğ'e gelince o, Şeyh'in geldiğini öğrenince şehirden çıkıp gitmişti[25]. Fakat Hüseyin Beğ iki yıl sonra *Malatya* vâlisi Güzel'i yenerek şehri ele ge-

21 *Makrizî*, nr. 4387, 191 b.
22 *Aynı eser*, 277 a.
23 *Aynı eser*, 312 b-313 a.
24 *Aynı eser*, 342 a - 343 a.
25 *Aynî*, nr. 2396, s. 393.

çirdi[26]. Ertesi yıl Memlûk Sultanı Şeyh elden çıkan yerleri geri almak ve *Türkmenleri* itaat altına sokmak için bizzat sefere çıktı; *Haleb*'e geldiğinde Hüseyin Beğ'i *Malatya*'dan çıkarmak için *Dimaşk* vâlisinin kumandasında bir ordu gönderdi. Bu orduda *Avşar* ve *İnallular*'dan 500 kişilik bir yaya kuvveti de vardı. Bu *Avşarlar Kut-Beği oğulları Avşarı* veya müstakil bir oymak idiler. Şeyh *Maraş*'ın güneyindeki *Göynük*'te iken *Dimaşk* vâlisinden gelen bir mektupta *Köpek-oğlu* Hüseyin Beğ'in *Malatya*'yı yakıp *Divriği* tarafına gittiği bildiriliyordu. Sonra onun *Divriği* yöresinden Osmanlı ülkesine geçtiği öğrenildi[27]. Fakat Şeyh *Mısır*'a döner dönmez Hüseyin Beğ tekrar Memlûk topraklarında göründü. *Dârende* vâlisi ona karşı çıktı ise de tutsak alınıp öldürüldü[28]. Bunu müteakip Hüseyin Beğ *Malatya*'yı kuşattı. Fakat az sonra muhasarayı kaldırarak Kara-Koyunlular'ın *Erzincan* valisi Pîr Ömer'in yanına gitti. Burada bir gece uyurken Tağrı-Birdi adlı bir memlûk emîri tarafından öldürüldü (3 Cumadel ulâ 821=8 Haziran 1418). Bu Tağrı-Birdi *Malatya* kuşatması esnasında şehirden çıkarak ona sığınmıştı. Fakat bu, bir hile idi. Tağrı-Birdi *Malatya* vâlisinin de tasvibiyle bir fırsatını bulup Hüseyin Beğ'i öldürmek için böyle hareket etmişti[29]. Bu suretle Şeyh kendisini epeyce rahatsız etmiş olan Hüseyin Beğ'den kurtuldu. *Çerkes Memlûkleri*'nin, mağlûp edemedikleri *Türkmen* beğlerini suikastçılar ile ortadan kaldırmayı öteden beri âdet edinmiş oldukları görülüyor. Halbuki *Türkmenler* bu gibi usullere başvurmuyorlardı. Gerçekten cesur, faal ve iyi bir savaşçı olan Hüseyin Beğ'in âkibeti böyle oldu. Anlaşıldığına göre, o, *Malatya* bölgesinde bir beğlik kurmak gayesini taşıyordu. Hüseyin Beğ'den sonra *Köpekli Avşarları*'nın başı Eslemez olmuştur ki, bu beğ Hüseyin Beğ'in kardeşi idi.

Eslemez 839 (1435–1436) yılında diğer bir *Avşar beği* olan Kut-Beği oğlu Mehmed ile Sultan Bars-Bay'ın hasmı, Can Beğ Sufi'nin yanına gidip onunla birlikte *Malatya*'yı kuşatmışlardı[30]. Fakat Eslemez sonra Can Beğ'den ayrılarak *Kahire*'ye geldi ve Bars-Bay'ın in'am ve iltifatlarına mazhar oldu[31].

Emîr Yeş-Beğ, Dulkadır oğlu Şah-Süvar Beğ ile savaşmak için *Haleb*'de bulunuyorken (875 Zilhicce = Mayıs-Haziran 1471)

26 *Makrizî*, nr. 4389, 62 b; 97 b; Aynî, s. 430.
27 *Aynı eser*, 141a - 145a.
28 *Aynı eser*, 171a; Aynî, s. 464.
29 *Aynı eser*, 209a-b; Aynî, s. 465.
30 *Aynı eser*, 163b, 166a.
31 *Aynı eser*, nr. 3372, 169b.

Türkmen beğleri katına gelmişlerdi. Bunlar arasında Eslemez oğlu Mehmed'in de bulunduğu görülüyor[32].

İşte *Köpek-oğulları*'na dâir Memlûk tarihlerindeki kayıtlar bunlardan ibarettir. Bu ailenin sonu hakkında bilgiye sahip değiliz. Osmanlı devrinin ilk yıllarında *Köpekli Avşarı*'nın başında Turak Beğ oğlu Emenlik Beğ bulunuyordu. Fakat bu beğler ile yukarıda adları geçen beğlerin akrabalık münasebetleri hakkında bir şey söylemek mümkün olmuyor.

Avşar–Köpek Oğulları Soy Kütüğü

Köpek
- Hüseyin Beğ
- Eslemez
  - Mehmed
- Ay-Doğmuş
- Sülü

B. *Gündüz-Oğulları:*

Avşarlar'ın bu ikinci ailesinin yurdu *Amik* ovasında idi. Bugün *Kırık-Han*'dan *Hassa*'ya giderken 12. kilometrede, yoldan takriben 800 metre solda, değirmenlerin bulunduğu sulak ve yeşillikli sahanın, bu ailenin oturduğu yer olduğu anlaşılıyor. Bu yer bugün dahi *Gündüzlü* adını taşıyor. Burası, *Çukur-Ova*'ya giden kestirme boğaz yolunun başında bulunduğu için ulaştırma bakımından eskiden beri mühim bir yer sayılıyordu. *Hacc* kafileleri ve ticaret kervanları kısalığından ötürü daha ziyade bu yolu tercih ederlerdi. *Gündüzlü*'den sonra şu konaklar ile doğruca *Payas*'a iniliyordu: *Alan-Yaylası, Katır-Oluğu, Buz-Bonduran, Paç (Bac), Payas. Kırık-Han*'ın kuzeyinde, *Gündüzlü*'nün güney batısındaki *Derbsak* kalesinin de çok zaman bu ailenin elinde olduğunu biliyoruz.

Gündüz-oğulları'ndan ilk tanıdığımız beğ, Gördü Beğ'dir. Gördü Beğ aynı zamanda bu ailenin en ünlü şahsiyetidir. Memlûk emîrlerinden Çekim'in, Kara-Yülük üzerine yaptığı bir sefer sonucunda ölmesi sebebi ile (17 Zilkade 809=25 Nisan 1407) *Haleb* yine Memlûk emîrlerinden Temür Boğa el-Meştûb'un eline geçmişti. Temür Boğa da Çekim gibi *Haleb* bölgesindeki *Türkmenler*'i itaat altına

32 *Tarih Yeş-Beg*, 120 a.

almak istedi ve bu maksatla Gördü Beğ üzerine yürüdü. Gördü Beğ bu esnada *Amik* ovasını tamamiyle hâkimiyeti altında tutuyordu. *Amik* ovasında yapılan bir vuruşmada Temür Boğa ağır bir yenilgiye uğradı. Bozgun bir halde *Haleb*'e dönen Temür Boğa'nın yanında pek az adam kalmıştı (810=1408)[33]. Ertesi yıl (811=1409) Gördü Beğ'i âsi emîrlerden Nevruz ile karşılaşmağa giden *Haleb* vâlisi Demir-Taş'ın yanında görüyoruz. Esasen Gördü Beğ'in Demir-Taş ile aralarında samimî bir dostluk vardı. Ertesi yıl Demir-Taş'ın tavsiyesi ile Sultan tarafdarı Nevruz, âsi emîrlerden Şeyh ile *Âsi* ırmağı kıyısında karşılaştı. Nevruz'un ordusunda *Haleb* vâlisi Demir-Taş'tan başka Dulkadır-oğlu Ali Beğ, Gündüz-oğlu Gördü Beğ, Köpek-oğlu (?), yine *Avşar*'dan Kut-Beği oğlu Mehmed, Bayat Bozca Beğ bulunuyorlardı. Yapılan savaşı Şeyh kazandı. Nevruz mağlûbiyetten sonra *Hama* şehrine kapandı. Yanında Demir-Taş, Dulkadır-oğlu Ali Beğ ile Gördü Beğ vardı.

814 Rebi ul-âhirinde (Temmuz-Ağustos 1411) Gündüz-oğlu Gördü beğ *Antakya*'yı Özer-oğlu'nun elinden almıştı[34].

Şeyh'in sultan olmasını kabul etmeyen Nevruz 816 (1413) yılında *Haleb* üzerine yürüdü. Bunu haber alan şehrin vâlisi Demir-Taş *Haleb*'ten çıkarak *Amik*'e gitti; orada dostu Gördü Beğ ve onun kardeşi Ömer Beğ ile buluştu[35].

817 Zilkadesinde (1415 Ocak-Şubat) *Haleb* vâlisi İnal el-Süslanî Gördü Beğ'in üzerine yürüdü. Bunun sebebi bilinemiyor. İnal ile karşılaşmağa cesaret edemeyen Gördü Beğ kaçmış ve *Haleb* vâlisi *Gündüzlüler*'in epeyce koyunlarını eline geçirmişti. Gördü Beğ Dulkadır-oğlu Ali Beğ'in yanına giderek ondan *Haleb* vâlisi ile aralarını bulmasını rica etti. Dulkadır-oğlu'nun araya girmesi ile barış yapıldı ve Gördü Beğ *Amik*'e döndü[36]. Fakat az sonra (818 Rebiulâhir=1415 Haziran-Temmuz) *Haleb* vâlisi İnal'ın tekrar Gördü Beğ üzerine yürüdüğünü görüyoruz. İnal'ın yanında *Tarablus* vâlisi Sudun min Abdurrahman da vardı. Gördü Beğ onların geldiğini görünce *Gâvur* dağlarına sığındı. İnal, *Türkmenler*'in koyun ve sığırlarının çoğunu zaptettikten sonra *Gündüz oğulları*'nın elinde bulunan

33 İbn Tağrı-Birdi, *el-Menhel us-sâfi*, 220 a (İbn Hatib un-Nâsiriyye'nin eserinden naklen).

34 *Makrizi*, nr. 4387. 362 b.

35 *Aynı eser*, nr. 4389, 16 a.

36 *Aynı eser*, 49 a.

Derbsak kalesini kuşattı ve orayı kuşatmanın üçüncü günü vire ile aldı. Gördü Beğ ve oymağının çoğu kaçtılar. Kendisi *Maraş*'a gitti, *Gündüzlü Avşarları* ise Gündüz'ün torunu Demir-Han oğlu Fâris'in etrafında toplandılar[37]. *Haleb* vâlisinin Gördü Beğ'e hücumu, şüphesiz Memlûk hükümdarı Şeyh'in buyruğu üzerine yapılıyordu. Şeyh, *Türkmenler*'in Memlûk devleti için tehlikeli bir unsur olduğunu bildiğinden onların kuvvetlerini kırmak siyasetini takip ediyordu. Hattâ *Türkmenler*'in eline geçmiş bulunan bazı yerleri geri almak ve onları sıkı bir itaat altına sokmak için 820 (1417) yılında *Mısır*'dan *Suriye*'ye hareket etmiş ve yolda Dulkadır-oğlu Ali Beğ, Gündüz-oğlu Gördü Beğ ve Sakalsız oğlu Tuğrul'dan affedilmelerini isteyen ve itaatlerini bildiren mektublar almıştı[38].

Gördü Beğ ile ilgili son bilgimiz onun 824 (1421) yılında, *Haleb*'te Tatar'ın emri ile öldürülmesidir. el-Meliku'l-Müeyyed Şeyh'in 824 yılında ölmesi üzerine devlete hâkim olan Tatar, muhaliflerini tedip etmek maksadı ile *Dimaşk*'a ve oradan da *Haleb*'e gelmişti. Kendisi burada iken katına etraftaki *Türkmen* beğleri de gelmişti. Bunlar arasında Gördü Beğ'de vardı. Fakat diğer *Türkmen* beğlerine hil'at giydirildiği halde, Gördü Beğ Tatar'ın buyruğu üzerine asılmak sureti ile öldürüldü. Tatar bunu sırf Temür-Boğa el-Meşdûb'un 810 yılındaki yenilgisinin öcünü almak için yapmıştı. Çünkü, mağlubiyeti müteakip Temür-Boğa ile *Haleb*'e kaçanlar arasında kendisi de vardı. Adının aksine *Çerkes* olan Tatar, ne kadar kindar bir insan olmalı ki, itaatını bildirmek için huzuruna gelmiş bir emîrden çok eski ve âlelâde sayılabilecek bir hâdisenin intikamını almakta tereddüd etmemiştir. Halbuki Gördü Beğ memlûk müverrihleri üzerinde iyi tesir bırakmış bir emîr idi. İbn Tağrı-Birdi, onun büyük bir emîr olduğunu ve zamanında yolun emin bulunduğunu söylüyor[39].

Gördü Beğ'den sonra yerine kimin geçtiği bilinemiyor. 875 (1471) yılında *Gündüzlü Avşarları*'nın başında Ömer Beğ vardı. Ömer Beğ de oymağı ile birlikte *Amik* ovasında yaşıyordu[40]. 887 (1482) yılında ise *Gündüz-oğulları*'ndan Mehmed Beğ'i görüyoruz. Mezkûr yılda *Çukur-Ova*'yı istilâ eden Osmanlı ordusu ile *Türkmenler* arasında yapılan savaşta *Türkmenler* yenildiler. Ramazan-oğlu Ömer

37 *Aynı eser*, 62 a; Aynî, s. 417.

38 *Makrizi*, 138 a.

39 İbn Tağrı-Birdi, *el-Menhel us-sâfi*, 220 a-b.

40 *Tarih Yeş-Beg*, 137 a, 137 b.

Beğ tutsak alındı, Gündüz-oğlu Mehmed Beğ savaş meydanında kaldı, Özer-oğlu da kaçıp kurtuldu[41].

Gündüzlü Avşarı'ndan bir kol *İran*'a gitmiştir ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Gündüz-Oğulları Soy Kütüğü

Gündüz

Gördü Beğ (ölümü 1421) — Ömer Beğ — Demir-Han

Gördü Beğ: Ömer Beğ — Mehmed Beğ (1482)

Demir-Han: Fâris

C. *Kut-Beği Oğulları:*

Bu *Avşar* ailesinin *Haleb* dolaylarındaki *Avşarlar*'ın başında bulunduğu anlaşılıyor. Bu *Avşarlar Kut-Beğilu* adı ile tanınmışlardır. Bu aileden Mehmed Beğ 812 (1410) yılında Nevruz ile Şeyh arasında yapılan savaşta Şeyh'in askerleri tarafından tutsak alınmıştı[42]. 839 (1435–1436) yılında Can Beğ Sufî ile birleşip onunla birlikte *Malatya*'yı kuşatan Kut-Beği oğlu Mehmed[43] aynı şahıs olabilir. *Kut-Beğililer*'in Uzun Hasan Beğ ile Kara-Koyunlu Cihan-Şah Mirza'nın kumandanı Tarhan-oğlu Rüstem arasında 1457 yılında yapılan savaşta Ak-Koyunlu ordusunda yer aldıkları görülüyor[44]. Bu aileye ait başka hiç bir bilgiye sahip değiliz.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Avşarlar

1. *Haleb Türkmenleri:*

Bilhassa Birinci Bölümde belirtildiği üzere, Ak-Koyunlu ve Safevî devletlerinin askerî bakımdan Osmanlı ve Memlûk devletlerinin aksine olarak, *Türk göçebe* teşekküllerine dayanması *Güney-Doğu Anadolu* ve *Kuzey-Suriye*'deki *Türk* topluluklarından mühim

41 *Âşık Paşazâde* 216.

42 İbn Tağrı-Birdi, *en Nucûm uz-zâhire*, VI, s. 225.

43 Makrizî, 163 b, 166 a; Ebû Bekr-i Tihranî, I, s. 110.

44 Ebû Bekr-i Tihranî, I. s. 273.

kümelerin *İran*'a gitmelerine sebep olmuştur ki, bunlar arasında *Avşarlar*'a mensup olan oymaklar da vardır. Bundan dolayı Osmanlı hâkimiyetinin başlarında *Halep Türkmenleri* arasındaki *Avşarlar* aynı topluluktaki diğer oymaklar gibi fazla bir nüfusa sahip bulunmuyorlar. Yani *İran*'a yapılan göçler sebebi ile onların nüfusları azalmıştır. Kanunî Süleyman devrinin ilk yıllarında *Halep Türkmenleri* arasında *Köpekli-Avşarı* ve *Gündüzlü-Avşarı* kolları (taife) ile bir de müstakil *Avçar* oymağı görülmektedir.

Köpekli-Avşarları zikredilen zamanda Durak Beğ oğlu Emenik Beğ (امن لك)'in idaresinde olup, bu beğin yukarıda bahsedilen *Köpek-oğulları* ailesinden olduğu anlaşılıyor. Bu zamanda onlar 15 obaya ayrılmışlardı. Bunlar arasında *Köçeklu*, *Sekiz*, *Alplu* ve *Deluler*, *Ay-Doğmuş-Beğlü* gibi obalar kayda değer. Bunlardan *Ay-Doğmuş Beğlu* obasının adı, şüphesiz *Köpek-oğulları*'ndan Ay-Doğmuş'tan gelmektedir. *Sekiz*, XVI. yüzyılın ortalarında *Süruc*'un *Şeyh Çoban* köyünde yerleşmişti. *Alplu*'ya gelince, bu obadan mühim bir kolun *İran*'a gittiği anlaşılıyor. *Delüler*'in ise son yıllara kadar varlığını devam ettirdiği görülüyor. *Köpeklu Avşarı*'nın *Yeni-İl* ve *Boz-Ulus*'ta da bazı kolları vardır ki, bunlardan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Gündüzlü Avşarı ise daha az nüfuslu olup 8 obadan müteşekkildir. Bu husus *Gündüzlü Avşarı*'ndan pek mühim bir kısmın *İran*'a gitmiş olması ile izah edilebilir.

Müstakil *Avşar* oymağına gelince, bu oymak XVI. yüzyılın ikinci yarısında 158 vergi evinden ibaret idi. Defterlerdeki kayda göre, Memlûk devrinde dirlik tasarruf eden bu oymak Osmanlı devrinde de bu dirliğini muhafaza etmiştir[45]. XVI. yüzyılda *Türkiye*'de göçebe ve oturak halk arasındaki nüfus artışına uygun olarak bu *Avşarlar*'ın nüfusları da artmıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında gerek yerleşik halka mensup ve gerek göçebe oymakların başlarındaki eski beğ ailelerinin ortadan kalkmış oldukları görülüyor. Bu vâkıanının emin bir izahı yapılamıyor. Bununla beraber oymaklara mensup ailelerden bir çoğunun veya bazılarının *İran*'a gitmiş olduğu düşünülebilir. Bunun sonucunda oymakların başındaki *beğ* ailelerinin yerini obaları idare eden ve *ağa* ünvanını taşıyan kethüda aileleri almıştır[46]. *Avşarlar*'da da aynı değişme görülüyor. 989 (1579–1580) yılında *Avşarlar*'ın başında

45 Haleb Sancağı tahrir defteri, *Baş Bakanlık Arşivi*, (Kanunî), nr, 1040, s. 59–66, 88, 92; F. Sümer, *Avşarlar'a dâir*, *Köprülü Armağanı*, *(D.T.C. Fak. yayınlarından)*, *İstanbul*, 1953, s. 454–458.

46 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 47.

Receb, Bahri ve Küçük Minnet adlı kethudalar bulunuyordu. Bunlardan *Receb* ve *oğulları* öyle bir nüfuz ve kudrete sahip olmuşlardı ki, XVII. yüzyılda *Avşarlar* çok defa *Receblü Afşarı* adı ile de tanınmışlardır[47]. Bu *Avşarlar*'ın daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Kayseri*'nin doğusunda, *Zamantı* çayı boylarına yaylağa çıktıkları biliniyor.

Avşarlar, *Receb-oğulları*'nın reisliğinde 1098 (1687) yılında *Avusturya*'ya yapılan sefere katıldıkları gibi[48], 1101 (1690) yılında yapılacak sefere de çağrılmışlardır. Bu son sefere *Avşarlar* şu beğlerin idaresinde 200 atlı ile katılacaklardı[49]:

Receb oğlu Halil Beğ
Receb oğlu Dana Murad Beğ
Çerkez oğlu Hacı Mustafa Beğ
Çerkez oğlu Ömer Beğ
Deli Seyf oğlu Mire Muammer Beğ
Bahri oğlu Himmet Beğ
Kara-Gündüz oğlu Kara Halil Kethüda
Kör Ali oğlu Gündüz Kethüda
Hacı İvaz oğlu Dokuz İbrahim Beğ
Hacı İvaz oğlu Abaza Beğ
Kara Gündüz oğlu Murad Beğ.

Şu isimlere bakarak *Avşarlar*'ın başlıca beş ailenin (yani Receb, Çerkez, Bahri, Kara-Gündüz, Hacı İvaz) idaresinde bulundukları ve hattâ onların adlarına nisbetle anıldıkları anlaşılıyor: *Receblu Afşarı*, *Bahrili Afşarı*, *Kara Gündüzlü Afşarı*. Yukarıdaki *Avşar* beğlerinin isimleri arasında *Çerkez* ve *Abaza* adları dikkati çekiyor. XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Boz-Ok*'ta uzun müddet sancak beğliği yapan Türk soyundan İsa Beğ oğlu Çerkez adlı bir beğ vardı. *Avşarlar* bu Çerkez adını o beğin hâtırasından almış olabilirler. Yahut ellerindeki *Çerkes* ve *Abaza* köleleri buna sebeb olabilir. Bu husus ne olursa olsun bu *Avşar beğ* ailesinin zamanımıza kadar gelen torunları arasında Çerkez adlı şahıslara rastgelinir. Hattâ bu Çerkez adlı *Avşar beğlerinin* şöhretlerinden dolayı *Çukur-Ova*'daki *Avşar* olmayan başka boy beği aileleri arasında da bu isimi taşıyan şahıslar görülüyor.

47 Kâtib Çelebi, *Cihan - nümâ*, s. 593.
48 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, II, s. 271.
49 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 82.

Fakat ne tuhaf bir tesadüftür ki, *Avşar* beğlerinin adlarını taşıdıkları kavim yani *Çerkes* ve *Abazalar* XIX. yüzyılın ikinci yarısında *Kafkaşya*'dan *Türkiye*'ye geldiklerinde onlardan mühim bir kısmı *Avşarlar*'ın yaylaklarına yerleştirilmişti.

2. *Boz-Ulus:*

Boz-Ulus arasındaki *Avşarlar* bu elin üç topluluğu arasında bulunmakla beraber bunların en kalabalık olanları *Şam Türkmenleri* arasında görülmektedir. Daha önce de işaret edildiği gibi, *Boz-Ulus*'un bu *Şam Türkmenleri* kümesi *Haleb Türkmenleri* oymaklarından meydana gelmiştir. II. Selim devrinde *Şam Türkmenleri* arasındaki *Avşarlar* muhtelif kollara ayrılmış olup, bunlardan Mehmed Kethüda'ya tâbi oba 804 vergi nüfusuna sahip kalabalık bir teşekküldür. Bundan sonra gelen *Kazıklı Avşarı* adlı oba 130, Kara-Mahmud Kethüda'ya bağlı oba 131, Hacı Kethüda'nın başında bulunduğu 57, Duymuş Kethüda'nınki ise 41 vergi nüfusludur. Yine bu *Şam-Türkmenleri* kümesinde biri 367, diğeri 109 vergi nüfuslu *Köpekli Avşarı*'na mensup iki oba da görülmektedir[50]. Asıl *Boz-Ulus* ile *Dulkadırlı* kümesindeki *Avşar* varlığı ise zayıf olup, küçük obalara ayrılmıştır.

996 (1588) yılında *Boz-Ulus Avşarları*'nın ilerigelenlerine ve bunlardan Cihan-Şah Kethüda'ya gönderilen bir hükümde[51], yanında bulunan birçok adam ile şakilik yapan eski *Deyr Rahbe* beği Abdurrahman'ın bundan böyle sözüne kanılmaması, asker isterse verilmemesi yazıldıktan sonra onun yakalanması hususunda gayret gösterilmesi emredilmektedir.

Avşarlar'ın, *Boz-Ulus*'un her üç kümesindeki obalarından bazıları *Boz-Ulus*'un *Orta-Anadolu*'ya göç eden teşekkülleri arasında bulunmuşlar ve ekseriyetle *Karaman* eyalatinde yurt tutmuşlardır[52]. Daha ziyade *Şam Türkmenleri*'ne mensup bazı *Avşar* obaları ise topluluğun bir kısmı ile eski yerlerinde kalmıştır. Vesikalarda *Boz-Ulus mândesi* adı verilen bu topluluk XVII. yüzyılın sonlarında *Rakka* bölgesine iskân edilmişse de[53] bu topluluğa mensup obalar birer ikişer *Anadolu*'nun batı taraflarına gitmişlerdir. 1128 (1716) yılında *Balıkesir* vilâyetinin *Mihaliç* kazasında görülen *Köpekli Avşarı* obası[54],

50 *Boz Ulus defteri*, *Başbakanlık Arşivi*, (II. Selim), nr. 561, 15 b- 23 a, 58 b.
51 *Mühimme defteri*, *Başbakanlık Arşivi*, nr. XXIV, s. 62.
52 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 219.
53 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 100; Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 57.
54 Kâmil Su, *Balıkesir ve civarında Yörük ve Türkmenler*, *İstanbul*, 1938, s. 65–66.

Yeni-İl'e değil de *Boz-Ulus*'a bağlı olan *Köpekli Avşarı*'ndan olsa gerektir.

3. *Dulkadırlı Avşarları:*

Bu *Avşarlar*'ın aslında *Kuzey-Suriye Avşarları*'nın bir kolu olduğuna daha önce işaret edilmişti. *Dulkadırlı Ulusu* arasındaki *Avşarlar Maraş, Kars (Kadirli), Yeni-İl* ve hattâ *Boz-Ok* bölgesine dağılmış bir halde bulunuyorlar. Bunların en mühimi *İmanlu Afşarı* olup, başlıca *Maraş* bölgesinde yaşamakta idi.

a– *Maraş* (*İmanlu Afşarı*). *İmanlu Afşarı* XVI. yüzyılın birinci yarısında 27 obadan meydana gelmiştir. Umumiyetle şahıs adları taşıyan ve kethüdalar tarafından idare edilen bu obaların yaylak ve kışlakları muhtelif yerlerde bulunuyor. *İmanlu Afşarı*'nın *Bedil Afşarı* ile diğer birçok obaları *beriyye* yani *Suriye* çölünde kışlamakta ve *Maraş* sancağına ait muhtelif yerlerde yaylamakta idi. Diğer *İmanlu Afşarı* obalarının kışlaklarının ise *Çukur-Ova*'nın *Kınık, Özer* yörelerinde ve hattâ *Lâttakiyye (Lazikiye)* çevresinde olduğu görülüyor. Yine bazı *İmanlu Afşarı* obalarının *Diyarbekir* bölgesinde sâkin olduklarını biliyoruz[55]. XVI. yüzyılın ikinci yarısında *İmanlu Afşarı* obalarının bir kısmı kışlak ve yaylaklarında yerleşmek sureti ile göçebe hayata veda etmiştir. 971 (1563–1564) tarihli bir defterden[56] bazı *İmanlı Afşarı* obalarının *Anteb* şehri dolaylarındaki köylerde yerleşmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu *İmanlu Afşarı*'ndan mühim bir kol da *İran*'a gitmiştir.

b– *Kars. Kars* (*Kadirli*) sancağındaki *Avşar* varlığı iki küçük obaya inhisar ediyor[57]. Bunlardan 41 vergi evlik *Avşar* obası *Andırın*'da kışlayarak çiftçilik yapmaktadır. 41 evlik diğer *Avşar* obası ise bu sancaktaki *Geçlik* adlı bir teşekküle bağlı bir halde bulunuyor.

c– *Boz-Ok*. Bu bölgeye ait en eski tahrir defteri eksik olduğundan XVI. yüzyılda burada yaşayan *Avşarlar* hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Bu defterden adı geçen bölgedeki *Avşar* koluna mensup ancak bir kaç obanın vergi nüfusu ve yurdlarını öğrenmek kabil oluyor[58].

55 *Dulkadırlı tahrir defteri*, (Kanunî), nr. 402, 337 b- 345 b.

56 *Maraş sancağı defteri, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 116, 197 b 201 a.

57 *Kars sancağı defteri, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 168, 126 a-b, 285 a.

58 *Boz-Ok sancağı defteri, Baş Bakanlık Arşivi*, nr. 448, 10 b.

4. *Yeni-İl:*

Yeni-İl'deki *Avşarlar*'dan üç oba *(Boynu Kısalu, Delüler, Sekiz) Köpeklü Avşarı*'na[59], diğeri de *(Bidil Afşarı, Tâifi Afşarı, Kızıl Süleyman* v.s.) *İmanlu Afşarı*'na mensup bulunuyorlardı[60]. Bu *İmanlu Afşarı* obalarından kalabalık nüfuslu *Bidil Afşarı* teşekkülü *Yeni-İl*'in çözülmesi üzerine batıya göç etmiş ve *Ankara*'nın *Bâlâ* kazası dahilinde yurt tutmuştur. *Ankara*'da *Muğan* gölü yakınındaki bir yer de bu oymağın adını taşımaktadır.

5. *Sis (Kozan):*

XVI. yüzyılda *Sis* yöresinde kalabalık bir *Avşar* kolu yaşamaktadır. 925 (1519) tarihinde *Sis* yöresindeki *Avşarlar* 28 obaya ayrılmıştır. Bu obaların bir kaçı müstesna olmak üzere hepsi muhtelif ekinliklerde çiftçilik yapmaktadır[61]. *Sis Avşarları*'nın buraya 1375 yılındaki *Memlûk* fethi neticesinde gelmiş oldukları kanaatinde bulunuyoruz. Bu fethe *Memlûk* ordusunun yanında *Boz-Oklu* ve *Üç-Oklu Türkmenler* de katılmış idiler. Bu *Avşarları* XVIII. yüzyıldan itibaren *Haleb* bölgesine gitmeyip *Çukur-Ova*'da kışlamağa başlayan ve *Zamantı* bölgesinde yaylayan *Avşarlar* ile karıştırmamalıdır. Bu sonuncular, yukarıda anlatıldığı gibi, *Haleb Türkmeni Avşarları* idiler. Biraz aşağıda onlardan yeniden bahsedilecektir.

Avşarlar'ın *Orta* ve *Batı-Anadolu*'da yer adlarına sahip *Oğuz* boyları arasında en başta gelen teşekküllerden biri olduğuna daha önce işaret edilmişti. Bunun yanı sıra o bölgedeki *Yörük* toplulukları arasında da bu boyun adını taşıyan bazı oymaklar görülmektedir.

6. *Uşak:*

Uşak bölgesi XVI. yüzyılda oldukça mühim bir *Yörük* topluluğunun yaşadığı bir yer idi. II. Selim devrinde bu *Yörük* topluluğu arasında oldukça büyük bir *Avşar* oymağı da görülmektedir. Bu oymak, *Hoca Fakihlu* (54 vergi nüfuslu), *Öksüzler* (102 vergi nüfuslu), *Musacalu* (56 vergi nüfuslu), *Avşar* (56 vergi nüfuslu), *Avşar* (65 vergi nüfuslu) olmak üzere beş obaya ayrılmıştır[62].

59 *Yeni-İl defteri, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 137, 29 b. 93 a, 97 a.

60 *Aynı defter*, 23 a-b, 29 b, 30 a, 85 a, 90 b.

61 *Çukur-Ova defteri, Başbakanlık Arşivi*, nr. 69, 381 a 393 a.

62 *Kütahya sancağı defteri, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 16, 326 a-327 b, 374 a.

7. *Aydın:*

Aydın'ın *Boz-Doğan* kazası dahilinde *Çullular* adlı bir oymak arasında 28 vergi nüfuslu *Avşar* adlı bir oba bulunduğu gibi, *Birgi* çevresinde de nüfusu bunun kadar olan *Avşarlu* ve *Balabanlu* adlı başka bir oymak da vardı[63].

Bunlardan başka *Ankara*'nın güney batısında yaşayan *Haymana* adlı topluluğu mensub *Sivri Hisar* toprağındaki *Sañlu* oymağının obaları arasında da 35 vergi evli *Afşar* adlı bir oymak görülmektedir[64].

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Avşarlar

Bu bahiste yalnız *Haleb Türkmenleri Avşarları*'nın torunları söz konusu edilecektir. Ana boyun asıl kalıntısı olan bu *Avşarlar*'ın da, *İran*'a giden boydaşları gibi, kuvvetli bir tesanüt duygusuna sahip bulundukları görülüyor. Bu sebeble, türlü âmillere rağmen, onlar *Fırka-i İslâhiyye* gelinceye kadar güçlü ve mağrur bir oymak olarak varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

1102 (1691) yılında *Rakka* bölgesine iskânları emredilen *Türkmenler* arasında bazı *Avşar* oymakları da görülmektedir. Bunlar *Boz-Ulus*'un eski yurdunda kalmış olan kısmına bağlı *Avşarlar* ile *Yeni-İl*'e mensub *Avşar* oymakları idiler. Ancak *Boz-Ulus* kalıntısına *(Boz-Ulus mândesi)* bağlı *Avşarlar*'ın *Rakka*'da yerleşmiş olduklarına dâir bir kayda sahip değiliz. Buna karşılık *Yeni-İl*'e bağlı *Avşar* ve torunlarının *Rakka* bölgesindeki *Tell-Şammar* ve *Tell-Zivan* (?) çevresinde yerleştirildiklerini biliyoruz[65]. Rakka bölgesinde sonradan *Avşar-Bucağı* denilen yer bunların yerleştirildikleri yöre olsa gerektir. *Yeni-İl*'e bağlı olduğunu söylediğimiz *Avşar* ve torunları oymağı *Haleb Türkmeni Avşarları*'ndan mı yoksa *Dulkadırlı (İmanlu Afşarı)*'dan mı idiler, bilinemiyor. Bir de 1104 (1693) tarihinde *Hama* ve *Humus* sancaklarında yerleştirilen oymaklar arasında *Kara-Avşar* ile *Genceli Avşarı* oymakları görülüyor. Bu sonuncusu *Âzerbaycan*'daki *Gence*'den geldiği için, bu adı almış olabilir. Yerleştirilen bu *Avşar* oymaklarının nüfuslarının fazla olmadığı anlaşılıyor[66].

Bu bahisin asıl konusunu teşkil eden *Haleb Türkmenleri*'ne mensup, kalabalık *Avşar* oymağına gelince, bu oymak, daha önce söylen-

63 *Aydın sancağı defteri Başbakanlık Arşivi*, nr. 270, 50 b-51 a.
64 *Ankara sancağı defteri, Başbakanlık Arşivi*, nr. 117, 308 a.
65 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 57, 59.
66 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 64.

diği gibi, *Receblu Afşarı*, *Kara-Gündüzlü Afşarı* ve *Bahrili Afşarı* ve diğerleri olmak üzere 4-5 obaya ayrılmış olup, bunların en ünlüsü *Receblu Afşarı* idi. *Receblu Afşarı*'nın ekseriyetle *Köpekli Avşarı*'ndan geldiği anlaşılıyor. Bu *Avşarlar*'ın XVIII. yüzyıldan itibaren kışlamak için *Haleb* dolaylarını bırakıp *Çukur-Ova*'ya inmeğe başladıkları anlaşılıyor.

Bu *Avşarlar* ilk zamanlarda *Rakka* bölgesinde yerleşmek gibi, bir talihsizlikle karşılaşmadılar. Onlar devleti *Zamantı* çayı kıyılarında yerleşeceklerine inandırmış idiler; halbuki yerleşmek şöyle dursun orada sâkin bir şekilde de yaşamıyorlardı. Onlar sık sık komşu oymaklar ve köylerin hayvanlarını sürüyorlardı ki, buna *kovgun* denilmektedir; bazan da tüccar kafilelerinin önüne çıktıkları görülüyor. Onlar bu işleri o kadar sık ve yaygın hale getirdiler ki, nihayet 1115 (1703) yılından az önce *Rakka*'ya sürüldüler ise de[67] fazla kalmayıp oradan kaçtılar. Fakat onların, yine yaylaklarında rahat durmadıklarından 1124 (1712)'de tekrar *Rakka*'ya gönderilmelerine karar verildi[68]. 1141 (1728–1729) tarihinde devletin *Receblu Afşarı*'nın *Zamantı* yöresinde yerleşmesine yeniden razı olduğu anlaşılıyor[69]. Fakat onlar eskisi gibi kovgunlar yaptıkları ve soygunculuklarda bulundukları için 1143 (1730) yılında yeniden *Rakka*'ya sürüldüler ise de[70], az bir müddet sonra oradan yine kaçtılar; yağmacılık ve soygunculuk hareketlerinde daha ileri gittiler. Öyle ki onların ileri gelenlerinden çoğunun idam edilmelerine karar verildi (1155=1742)[71]. Fakat bu kararın ne derecede yerine getirildiğini şimdilik bilemiyoruz. Bilinen husus *Avşarlar*'ın *Rakka* iskânından kurtuldukları ve *Çukur-Ova*'ya inip çıkmağa başladıklarıdır. Hattâ 1167 (1754) tarihli bir vesikada *Avşarlar*'ın *Tecirli* ile birlikte *Zeynebli* ve *Boz-Doğanlar*'a hücum ederek 80 000 kuruşluk davarlarını, at ve develerini yağmaladıkları, ileri gelenlerden Kara-Nebi-Oğlu ile 15 kişiyi öldürdükleri bildiriliyor[72].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında çıkan harbler sebebi ile devletin *Anadolu*'daki idaresi daha çok gevşek ve daha zayıf bir duruma düşmüştü. Bunun sonucunda her yerde irili ufaklı derebeği aileleri türedi, *Avşar* ve onun gibi büyük ve kuvvetli olan oymaklar da daha serbest

67 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 92.
68 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 145–147.
69 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 170, 176–177.
70 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 186–187.
71 Ahmed Refik, *aynı eser*, s 209–210.
72 Ahmed Refik, s. 214–215.

hareket etmeğe başladılar. *Avşarlar*'a artık gün doğmuş, kendi bakımlarından mutlu günleri başlamıştı. *Kayseri–Elbistan–Malatya* yolu yazın onların kontrolü altında idi. 1838 yılında *Avşarlar* posta tatarlarına saldırmışlar, yolcuları soymuşlar ve bir köy de basmışlardı. *Avşarlar* bu hareketleri ile öyle bir korku yaratmışlardı ki *Malatya*'ya gitmek isteyen mustakbel *Alman* feld mareşalı Moltke'ye, yolun *Avşarlar* yüzünden, kuvvetli bir muhafız birliği olmadan geçilemiyecek derecede emniyetsiz bulunduğu söylenmişti[73]. 1262–1263 (1846–1847) yıllarına ait vesikalarda *Avşarlar*'ın *Kuzu-Güdenlü* oymağı ile birlikte *Kayseri* bölgesinde sık sık yağmacılık hareketlerinde bulunduklarından bahsediliyor.

Avşarlar, işaret edildiği gibi, yazın *Zamantı Çayı* kıyılarında, kışın da *Çukur-Ova*'da *Ceyhan*'ın sol kıyısında yaşıyorlardı. Her iki yurdlarında da kovgunlar yapılıyor, ticaret kafileleri soyuluyor. diğer oymaklar ile savaşılıyor ve derebeğlerin mücadelelerine katılınıyordu. Bu gün dahi onların torunları arasında bunlara dâir hâtıralar anlatılır ve bu devir *Avşar*'ın *"al-vur devri"* olarak vasıflanır. Bu devir onların asr-ı saadeti'dir. Aslen *Avşarlar*'a mensup bulunan veya onlar ile yakın bir karabeti olan büyük şâir Dadal-Oğlu'nun en güzel şiirlerinden bir kaçı bu oymağa aittir. Bu şiirlerden birinde *Avşar* yiğitleri ile Cadı-Oğlu ve adamları arasındaki vuruşma anlatılmaktadır ki, bu manzume bugün de onlar arasında makamla okunur. Cadı-Oğlu'na gelince, bu şahıs da tanınmış bir aileden idi. Bu aile şimdi *Gemerek*'te oturmaktadır. Yine hâtıralarda Cingöz-Oğlu lakablı, kervan soygunculuğu yapan bir *Avşar* yiğidinden de bahsedilir. Cingöz-Oğlu, Kör-Oğlu gibi, şâir bir hayduttu. Hattâ söylendiğine göre, *Maraş* vâlisi Abdurrahman Paşa'nın elinden şâirliği sayesinde kurtulmuştur. Son *Avşar* obalarından birinin onun adını taşıması, Cingöz-Oğlu'nun aynı zamanda alelâde bir şahıs olmadığını da gösteriyor. *Avşarlar*'ın *Boz-Ok*'taki *Pehlivanlı* oymağı ile de vakit vakit vuruştukları görülüyor. Hattâ bu vuruşmalardan birinde, *Pehlivanlı* beğlerinden Âbidin Beğ öldürülüyor ve Hasan Beğ de yaralanıyor. Fakat *Tomarza*'daki *Ermeni* piskoposunun Moltke'ye söylediği gibi[74], *Avşarlar* da baştan başa haydutlardan mürekkep bir oymak değil idi. Aralarındaki ipsiz ve sapsızlar kendi oymak halkının da düşmanı olup onlar tarafından da takip olunuyorlardı. *Cevdet Paşa* da[75] *Avşar* ve *Sırkıntılı* oy-

73 *Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar, türkçeye çeviren*, Hayrullah Örs, *Ankara*, 1960, s. 244–245.

74 s. 255.

75 *Tezâkir*, s. 117.

makları hakkında: "bunlarda dahi hırsızlık âdeti var ise de *Kürdler*'e nisbetle pek ehven ve ehl-i ırz âdemlerdir", demektedir. Esasen *Türkmenler*, *Kürdler* ve göçebe *Arablar* gibi hiç bir zaman hırsızlık ve soygunculuğu bir meslek haline getirmemişlerdir. Cevdet Paşa'nın işaret ettiği *Kürdler Lek-Vanik Ekradı* olup bunlar *Hacılar*, *Kırıntılı*, *Ak-Baş*, *Kızıl-Koyunlu* gibi kendisine tâbi obalar ile *Rakka*'ya iskân edilen oymaklardan idi; sonraları *Rakka*'daki yerleştirildiği yerden kaçıp *Avşar*'ın arkasına takılarak *Kayseri* taraflarına gelmiş ve *Avşar* ile birlikte *Çukur-Ova*'ya inip çıkmaya başlamıştı.

Yukarıda adı geçen obalardan *Hacılar*, *Kırıntılı*, *Ak-Baş* ve *Kızıl Koyunlu*'nun *Lek-Vânik* oymağına sonradan bağlandığı anlaşılıyor. Bunlar, adlarının da gösterdiği gibi, hâlis *Türk* olup, bugün onların torunları baba ve dedeleri gibi sadece *türkçe* konuşmakta ve *Kürdlük* ile hiç bir ilgileri bulunmamaktadır; mezhebleri de Hanefîdir.

Avşarlar 1273 (1856) yılında tekrar yerleştirilmeğe çalışıldı ise de yine de başarısızlığa uğranıldı. O zamanlar büyük beğleri olarak başlarında Çerkez Beğ ile İsmail Beğ bulunuyordu"[76]. Bundan 4 yıl önce onlar *Boz-Doğanlar* ile yeniden bir savaşa tutuşmuşlardı[77]. *Avşarlar* 1273 yılında Devlet tarafından yaylak yurtlarında yerleştirilmek teşebbüsüne direnmekle son fırsatı da ellerinden kaçırmış oldular. Gerçekten 1282 (1865) yılında Fırka-i İslâhiyye onları yaylak veya kışlaklarından birinde yerleşmeğe mecbur edince *Avşarlar*, *Tecirli* ve *Cerid* oymaklarının aksine olarak, yaylaklarında yerleşmek istemişler ve bu da Fırka-i İslâhiyye'nin ileri gelenlerince kabul edilmişti. Fakat hayret edilir ki bu esnada onların yaylaklarına *Kafkasya*'dan muhacir olarak gelen *Çerkesler* yerleştirilmekte idi. Bu sebeble *Avşarlar* perişan oldular ve mühim bir kısmı dağlık, verimsiz ve dar topraklarda yerleşmek mecburiyetinde bırakıldılar. Böylece komşuları muhacir *Çerkesler* verimli ve geniş toprakları sayesinde müreffeh bir hayat sürerken onlar, ağıtlarında da anlatılan, sıkıntılı ve hüzün verici bir yaşayışın mahkûmu oldular. Nüfus artışı dolayısı ile şimdi durumları daha fena olup onlar en yoksul *Türk* köylüleri arasında sayılabilir. Bununla beraber *Avşarlar* güler yüzlü, iyimser ve hayatiyet dolu ve *İran*'daki soydaşları gibi sâkin ve terbiyeli adamlardır. Sorulduğunda, gülümseyerek *"Avşar*'ın al-vur devrine" ait kovgunlardan ve vuruşmalardan bahsederler. Kadınlarının çalışkanlığı karşısında

76 *Afşar aşiretinin iskânına dâir, Meclis-i Vâlâ, Başbakanlık Arşivi*, nr. 8103, 11 Safer 1273.

77 Victor Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*, s. 132.

derin bir takdir hissi duymamak mümkün değildir. Ünlü *Avşar* kilimlerini de bu dinlenme nedir bilmeyen *Avşar* kadınları dokurlar.

Kayseri'nin *Pınar-Başı* kazasının merkez nâhiyesine bağlı bir kısım köyler ile aynı kazanın *Pazar-Ören* nâhiyesi köylerinden epeycesi, *Sarız* kazası köylerinin yarısından fazlası, *Tomarza*'nın *Toklar* nâhiyesi köylerinden pek çoğu *Avşarlar*'a aittir. Ayrıca *Adana*'ya bağlı *Mağara* kazası köylerinden *Ayvad* ve *Ağdaş-Alanı* köyleri de *Avşarlar* tarafından iskân edildiği gibi, *Çukur-Ova*'da mevcut bazı *Avşar* köylerinden başka, yine aynı bölgedeki pek çok köylerde de onlara mensup ailelere rastgelinir. Bunlar bir asırdan beri köylerde yaşamakta olmakla beraber en son oba teşkilâtını henüz unutmamışlardır. Bu obaların adları ve yerleştikleri köylere ait liste şudur[78]:

Avşar Obaları ve Yerleştikleri Köyler

Obanın adı	Oturduğu Köy	Kazası	Nâhiyesi
1. Kara-Şeyhli:	*Han-köyü*	*Pınar-Başı,*	*Pazar-Ören*
	Gül-Tepe	” ”	” ”
	Kaman	*Tomarza*	*Toklar*
	Şabanlı	”	”
	Ala	”	”
	Arslan-Beğli	”	”
2. Koca-Nallı:	*Solaklar*	*Pınar-Başı*	*Merkez*
	Emir-Uşağı	*Tomarza*	*Toklar*
	Kara-Pınar	”	”
	Arslan-Taş	”	”
	Çanak-Konağı	”	”
	Sarız	*Sarız*	*Merkez*
	Yalak	”	”
	Kemer	”	”
	Kızıl-Pınar	”	”
	Kuşcu	”	”

78 Bana bu bilgileri veren *Toklar*'ın *Karamuklu* köyünden Çerkez Ağa'ya (Bay Ahmet Yıldırım) ve arkadaşım Prof. Ahmet Uysal ile beni yaylaya kadar götürüp getirerek zahmetlere katlanan *Han* köyünden Bay Cevdet Cerde'ye teşekkürlerimi sunarım.

Obanın adı	Oturduğu Köy	Kazası	Nâhiyesi
	Kara-Yurd	”	”
	Oğlak-Kayası	”	”
	Ayranlık	”	”
	Molla-Hüseyinler	”	”
	Altı-Söğüt (kısmen)	”	”
	Hacı-Veliler	”	”
	Day-Oluk	”	”
3. Halil-Oğlu[79]:	*Karamanlı*	*Pınar-Başı,*	*Merkez*
	Kadılı	”	*Pazar Ören*
	Kızıl-Ören	”	”
	Demircili	”	*Merkez*
	Hasırcı	?	?
4. Kara Receb[80]:			
a- *Arab-Hasanlar*	*Karamuklu*	*Tomarza*	*Toklar*
	İcâdiye	”	”
	Tahta-Kemer	”	”
	Zelhin	”	”
	Pazar-Ören (nâhiye merkezi)	*Pınar-Başı*	*Pazar-Ören*
b- *Hacı Mustafa*[81]	*Hasssa*	”	”
	Tözgün	”	”
c- *İbrahim Beğ*[82]	*Söğütlü (kışmen)*	*Tomarza*	*Merkez*
	Taf (kısmen)	”	*Toklar*
	Toklar (kısmen) (nâhiye merkezi)	”	”
	Madrasan (kısmen)	”	”
	Kesir (kısmen)	”	”

79 Bu obanın adı 1101 (1690) yılında *Avusturya* seferine çağrılan *Arşar* beğlerinden Receb oğlu Halil Beğ'den gelebilir.

80 Bu *Kara Receb* ile *Recebli Avşarı'na* adını veren Receb Kethüda mı yoksa bu addaki her hangi bir torunu mu kastediliyor? Bu husus bilinemiyor.

81 Bu da mezkûr tarihte *Avusturya* seferine çağrılan Çerkez oğlu Hacı Mustafa Beğ olsa gerektir.

82 Bu da aynı sefere çağrılan Hacı İvaz oğlu İbrahim Beğ olabilir.

Obanın adı	Oturduğu Köy	Kazası	Nâhiyesi
5. Cin-Göz Oğlu[83]:	*Sindal*	*Pınar-Başı,*	*Pazar-Ören*
	Çördük[84]	”	”
	Ak-İn	*Tomarza*	*Toklar*
6. Halil-Paşa Oğlu:	*Güzelce*	”	”
	Melik-Virân	”	”
	Canlılı	”	”
7. Torun[85]:	*Potuklu*	*Pınar-Başı*	*Merkez*
	Altı-Parmak	?	
	Yere-Geçen	”	*Pazar-Ören*
	Oruç-Oğlu		
	Damızlık	*Sarız*	–
	Kara-Pınar	”	
	Söbe-Çimen	”	
	Deştiya	”	
	Çavdar	”	”
	Yedi-Oluk	”	–
	Kızkaçlı	”	
	Çimen	”	
8. Deller (Deliler)[86]:	*İğdeli*	*Pınar-Başı*	*Merkez*
	Kızıl-Dere	”	”
	Emegil	”	”
	Bahçecik	”	”
	Gürleyen	”	”
	Tahtalı	”	”
	Kılıç-kışla	”	*Pazar-Ören*
	Onguncular	”	?
9. Türkmen Aliler:	*Sarız* (Kaza merkezi)	*Sarız*	
	İnce Dere	”	
	Esirlik	”	

83 Daha önce de işaret edildiği gibi, bu adda *Avşarlar* haydut bir şâirden bahsederler.

84 Çerkez Ağa'ya göre ünlü şair Dadal-Oğlu *Sindal* veya *Çördük*'ten idi.

85 *Avşarlar*'ın en yigid obası sayılıyor.

86 Bunun *Köpeklu Avşarı*'nın *Delüler* obası olduğu şüphesizdir.

Avşar Beğlerine ait Soy kütüğü

Kara - Receb

Arab Hasan — Hacı Mustafa Beğ — İbrahim Beğ

Asıl beğ kolu (Arab Hasan):

Ali Beğ — Bekir Beğ — Murad Beğ — Mikdad Beğ — Ömer Beğ — Duran Beğ

Ali Beğ → Osman Beğ → Çerkez Beğ[87] → Hacı Beğ[88]

Mikdad Beğ → Mehmed → Halil Ağa → Battal → Çerkez Ağa[89] (Ahmed Yıldırım)

Bu soy kütüğündeki Kara-Receb ile 989 (1581) tarihinde kendisinden bahsedilen Receb Kethüda kastedilmiş olsa gerektir. Receb Kethüda'ya bağlı *Avşarlar* da daha sonraki asırlarda *Receblu-Afşarı* adı ile anıldılar. Yine soy kütüğünde Receb'in torunu olarak gösterilen Hacı Mustafa Beğ de 1101 (1690) tarihinde *Avusturya*'ya çağırılan Çerkez oğlu Hacı Mustafa Beğ olabilir. Yalnız Hacı Mustafa Beğ, görüldüğü gibi, Receb'in torunu ve Arab Hasan'ın oğlu değil, Çerkez adında birinin oğludur. Bahis konusu soy kütüğündeki İbrahim Beğ, *Avusturya* seferine çağrılan Dokuz İbrahim Beğ olabilir. Bekir Beğ de, 1124 (1712) yılında İstanbul'a gelen *Receblu–Avşarı* boy beğisi Bekir Beğ olsa gerektir. Soy kütüğünde asıl beğ ailesi kolunda, üçüncü sırada geçen Çerkez Beğ'e gelince, bunun 1273 (1856) yılında geçen *Avşar* beği olduğu ve oğlu Hacı Beğ'in de *Fırka-i İslâhiyye*'nin gelişi esnasında (1281=1865) *Avşarlar*'ın başında bulunduğunu biliyoruz.

Avşarlar'a dâir arşivlerde ele geçirilecek yeni vesikalar bu soy kütüğünün ne derecede doğru olduğunu meydana koyacağı gibi, yine

87 1273 (1856) tarihli hükümde adı geçiyor. Fırka-i İslâhiye geldiğinde (1282 = 1865) Çerkez Beğ hayatta değildi.

88 Soy kütüğünde gösterildiği gibi, Çerkez Beğ'in oğlu olan Hacı Beğ *Avşarlar*'ın iskânı sırasında onların başında bulunuyordu (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 157).

89 Bana bu bilgileri veren Çerkez Ağa.

onlar sayesinde *Avşarlar*'ın vuruşmalarından bahseden bazı şiirlerin izahını da yapmak mümkün olacaktır.

İran Avşar (Afşar) ları

Bu bahsin başında XII. yüzyılda *İran*'ın *Huzistan* eyâletinde Arslan-oğlu Yakub, sonra Şumla ve oğulları idaresinde *Avşarlar*'ın yaşadıklarını görmüştük. XV. yüzyılın sonlarına doğru tekrar bu ülkede *Avşarlar*'a rastgeliyoruz ki, bunlar Ak-Koyunlu fethi neticesinde *Anadolu*'dan gelmiş *Avşarlar* idiler. Bu *Avşarlar*'ın başında Mansur Beğ vardı. Safevî devletinin kuruluşu üzerine *Haleb Türkmenleri*'nden ve *Dulkadırlı ulusundan* olmak üzere *İran*'a yeni *Avşar* oymakları geldi. *İran*'daki büyük *Avşar* varlığını işte *Anadolu*'dan gelen bu *Avşar* oymakları meydana getirdiler. Bu *Avşarlar* muhtelif bölgelerde yaşamakta ve ayrı beğlerin idaresinde bulunmakta idiler. Bu da daha ziyade onların *İran*'a farklı zamanlarda göç etmiş olmalarından ileri gelmiştir.

1. *Mansur Beğ (Kuh-Gilûye) Avşarları:*

Daha önce de işaret edildiği gibi, Avşar Mansur Beğ, Uzun Hasan Beğ henüz Ak-Koyunlular'ın başı olmadan önce onun yakın nökerleri arasında bulunuyordu[90]. Mansur Beğ çok kuvvetli bir ihtimal ile *Suriye Avşarları*'na mensup idi. Hasan Beğ'e sadakatle hizmet ettikten sonra *İran*'ın fethi üzerine buyruğundaki *Avşarlar* ile bu ülkeye gelmiş ve anlaşıldığına göre, kendisine *Kuh-Gilûye* vâliliği verilmiştir. Uzun Hasan Beğ oğlu *Fars* vâlisi Halil Mirza'nın 1476'da yaptırdığı geçit resminde Mansur Beğ de kendi askerî birliği ile bulunmuştu[91]. Rumlu Hasan Beğ'in[92] Mansur Beğ'in *Otluk-Beli* (Başkent) savaşına katıldığı hakkındaki sözlerine pek inanılmaz. 1497 yılında Ak-koyunlu tahtını ele geçirmek için harekete geçen Muhammedî Mirza *Şiraz*'ı Pürnek Kasım Beğ'in elinden alarak Avşar Mansur Beğ'e vermişti[93]. Pürnek Kasım Beğ *Âzerbaycan*'a hâkim olan Ak-Koyunlu Elvend ve beğlerbeğisi İbe Sultan tarafından *Fars*'a gönderilmiş ise de *Avşarlar Pürnekler*'i yenmişler ve hattâ Kasım Beğ'i de tutsak almışlardır[94]. Yine Muhammedî Mirza'nın emîrlerinden Pîrî Beğ adlı bir *Avşar* beği

90 Ebû Bekr-i Tihranî, indeks.
91 Celâl ud-din-i Devvânî, *Arz-nâme, Milli Tetebbular Mecmuası*, V, s. 289; ingilizce tercümesi, V. Minorsky, *A. Civil and military review in Fars in* 881 (1476), BSOAS, X, I, s. 157.
92 Ebû Bekr-i Tihranî, II, s. 577.
93 Hasan-i Rumlu, s. 21.
94 *Aynı eser*, s. 22.

vardı ki, bu beğ adı geçen Muhammedî Mirza ile Sultan Murad arasında yapılan bir savaşta ölmüştür[95].

Mansur Beğ'in sonra *Irak-ı Acem* ve *Fars*'a hâkim olan Ak-Koyunlu Sultan Murad'ın ve 907'de *Fars*'ı idare eden yine Ak-Koyunlular'dan Ebû'l-Feth Beğ'in hizmetinde bulunduğunu görüyoruz[96]. Az sonra Şah-İsmail *Kızıl-Baş Türk* oymaklarının başında Ak-Koyunlu hâkimiyetine son vererek Safevî devletini kurmuştur. Mansur Beğ de diğer birçok Ak-Koyunlu beğleri gibi, genç *Kızıl-Baş* hükümdarına itaatını arzetmiş ve onun tarafından 911 (1505)'de *Fars* vâlisi tayin edilmiştir[97]. Fakat Mansur Beğ'in bu hâkimliği pek az bir müddet devam etmiş ve yeri Halil-Sultan ünvanı ile *Zulkadr* (Dulkadır) boyundan *Saru-Şeyhlu* obası reisi Emet Beğ'e verilmiştir.

Ak-Koyunlular'ın yükseliş, çöküş ve nihayet yıkılışına şahit olan ve en sonunda *Kızıl-Baş* tacını giyen Avşar Mansur Beğ'in ölüm tarihi bilinemiyor. 941 (1534) yılından önce *Kuh-Gilûye* vâlisi bulunan Elvend Han her halde, Mansur Beğ'in oğlu idi. Mezkûr tarihte öldürülen Elvend Han'ın yerine Şah-Ruh Sultan ünvanı ile *Kuh-Gilûye* vâlisi olan Muhammedî Mirza'nın, Mansur Beğ'ın torunu olduğunu biliyoruz[98]. Şah-Ruh Sultan'dan sonra *Kuh-Gilûye*'ye 965'de Rüştem Han tayin edilmiştir[99]. Ondan sonra burada Halil Han'ı görüyoruz ki, o da Mansur Beğ'in soyundan idi. Halil Han 10000 *Avşar*'a kumanda ediyordu. Halil Han ve oğlu Rüstem Beğ'in 988 (1580)'de Düzmece İsmail (Kalender) tarafından öldürülmesi üzerine *Kûh-Gilûye* vâliliğine Halil Han'ın yeğeni İskender Han getirilmiştir[100]. İskender Han *Fars*'taki *Dulkadır* boyunun yardımı ile Düzmece İsmail'i tepelemiş ise de kendisi de Halil Han'ın küçük oğlu Şah-Kulu tarafından öldürülmüştür. Fakat o da akrabasından Abdullâtif Beğ oğlu Hasan Beğ'in muhalefeti ile karşılaşmış ve bir müddet her ikisi *Kuh-Gilûye*'de birbirlerine hasım olarak yaşamışlar ve en sonunda Şah Kulu Han, 998

95 *Aynı eser*, s. 24.
96 *Aynı eser*, s. 25, 69.
97 Gaffarî, s. 269.
98 *Aynı eser*, s. 289-290; Şeref Han, *Şerefnâme*, yay. Velyaminov Zernov, *Petersburg*, 1860, II, s. 187.
99 Gaffarî, s. 303.
100 *Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbasî*, I, s. 273-274.

(1590) yılında *Şiraz*'da hasmı Hasan Han tarafından öldürülmüştür[101]. Hasan Han, dahilî karışıklıklardan dolayı *Kuh-Gilûye*'yi bir müddet başına buyruk bir halde idare ettikten sonra 1003 (1594–1595) yılında Şah'ın emriyle Ferhad Han tarafından kardeşi ve oğulları ile birlikte tevkif edilmiş ve *Kuh-Gilûye* vâliliğine *Kâzerûn* hâkimi yine *Avşarlar*'dan Emîr Han tayin edilmiştir[102]. Hasan Han'dan bir daha bahsedilmemesine bakılırsa onun Şah Abbas tarafından öldürtülmüş olduğuna hükmedilebilir. Nitekim kardeşi ve oğulları da *Kahkaha* kalesinde hapsedilmişlerdi. Hasan Han'ın oğulları ve kardeşi 1018 (1609–1610) yılına kadar *Kahkaha* kalesinde mahbus kaldılar. Mezkûr yılda orada çıkan bir hâdisede Şaha sadakat gösterdiklerinden affedilip korucular arasına sokuldular[103]. Fakat *Avşarlar* Emîr Han'ı vâli tanımayarak Halil Han'ın torunu Ebû'l-Feth Beğ'i başlarına geçirdiler. Şah Abbas da *Avşarlar*'ın itaatsızlıklarına kızarak *Fars* eyâletine kul takımından Allah Verdi Han'ı gönderdi. Allah-Verdi Han *Fars*'a gelerek itaatsizlik gösteren *Avşarlar*'ı cezalandırdı ve *Kuh-Gilûye*'ye kendisi gibi kul cinsinden birini tayin ettikten sonra geri döndü[104].

Kuh-Gilûye Avşarları'nın mühim bir kısmını *Gündüzlü* ve *Araşlu* oymakları teşkil ediyordu. *Araşlu* bir yer adı ile ilgili olsa gerektir. Zamanımızda *Şuşter* yöresinde yaşayan *Gündüzlüler*, *Kuh-Gilûye*'deki *Gündüzlü Avşarı*'nın torunlarıdır.

Huzistan'a gelince, Tahmasb devrinde *Avşarlar*'dan Mehdî Kulu Han *Şuşter* hâkimi idi. Bu *Avşar* emîri yukarıda adı geçen *Kuh-Gilûye* vâlisi Elvend Han gibi merkezin emirlerini dinlemediğinden tedibine lüzum görülmüş ve bunun icrasına yine *Avşarlar*'dan Haydar Kulu Sultan memur edilmiştir[105]. 949 (1542–1543)'da *Şuşter* ve *Dizful* vâlisi yine *Avşarlar*'dan Ebû'l-Feth Beğ idi[106]. 1003 (1594–1595) yılında ise orada *Avşarlar*'dan Şah Verdi Han'ı görüyoruz ki, aynı yılda Şah Abbas tarafından tahkikat için gönderilen yularcı başı Murad Beğ tarafından öldürülmüştür[107].

101 *Aynı eser*, I, s. 274–275.
102 *Aynı eser*, I, s. 502–503.
103 *Aynı eser*, II, s. 819–820.
103 *Aynı eser*, II, s. 819–820.
104 *Aynı eser*, I, s. 524–525.
105 Hasan-i Rumlu, s. 294.
106 Gaffari, s. 295; Şeref-Han, II, s. 194.
107 *Tarih-i Âlem ârâ-yi Abbasi*, I, s. 500.

Kuh-Gilûye'deki *Gündüzlü Afşarı*'nın bir bölüğü sonları *Horasan*'da *Âbîverd* dolaylarına, bir bölüğü de, *Araşlular*'dan bir bölük ile beraber, *Urmiye* bölgesine gönderilmiştir.

2. *İmanlu Afşarı:*

İran'daki *İmanlu Afşarları*, *Dulkadırlı eli* arasındaki *İmanlü Afşarı*'nın bir koludur. Bu *Avşarlar*'ın *İran*'a Ak-Koyunlular zamanında değil de Safevîler devrinde gelmiş olması en kuvvetli ihtimal dir. Bu *Avşarlar*'a dâir ilk bilgimiz şimdilik Şah Abbas devrinden önceye pek gitmiyor. Bu oymağa mensub Kasım Sultan 1002 (1593–1594) tarihlerinde *Hemedan* bölgesindeki emîrlerden biri idi. Kendisi 1019 (1610–1611)'da ve müteakip yıllarda o bölgede hâkimlik yaptıktan sonra 1032 (1623)'de *Musul*'un fethinde bulunmuş ve hanlık ünvanı ile bu şehrin vâliliğine tayin edilmiştir[108]. Ancak ertesi yıl bir Osmanlı ordusunun yaklaşması üzerine Kasım Han, İskender Beğ'e göre, yanındaki askerin azlığından ve veba salgınından şehri tahliye etmek zorunda kalmıştır[109], ertesi yıl *Musul*'un geri alınması için gönderilen Safevî kuvvetleri arasında oğlu Kelb-i Ali Sultan'ı görüyoruz[110]. Bundan Kasım Beğ'in *Musul*'u tahliye ettiği için azledildiği veya öldürüldüğü anlaşılıyor. Şah Abbas'ın ölümü esnasında 1037 (1627) Kelb-i Ali Han *Urmiye* hâkimi idi[111]. İşte daha sonraki yüzyıllarda *Urmiye*'de gördüğümüz *Avşarlar*'ın mühim bir kısmı bu *İmanlu Afşarı*'ndan ve *Urmiye* hâkimleri de adı geçen Kasım Han'ın soyundan idiler[112].

Burada işaret etmek istediğimiz bir husus vardır ki, o da *İmanlu Afşarı* ile *İnallu*'nun bir birine karıştırılmaması gerektiğidir. *Kuzey-Suriye Türkmenleri*'ne mensup olan *İnallular*'ın *İran*'daki kolu *Şamlu boyu* obalarından idi. Bu oba sonraları birçok eserlerde *İnanlu* (ایناللو) olarak yazılmıştır.

3. *Alplu:*

Alplu'nun *Köpeklü Avşarı*'nın bir obası olduğunu evvelce görmüştük. Bu obadan İsmail Han (1003=1594–1595) yılında *Kâzerun*

108 *Aynı eser*, II, s. 661–662, 764, 925, 1006–1007.
109 *Aynı eser*, II, s. 1018–1019, 1033.
110 *Aynı eser*, II, s. 1035.
111 *Aynı eser*, II, s. 1085.
112 *Urmiye bölgesindeki Avşar beğleri hakkında*: B. Nikitin, *Les Afşar D'Ourmiyeh. Journal asiatique*, 1929, CCXIV, s. 71 ve devamı.

hâkimliğine tayin edilmişti[113]. Şah Abbas'ın ölümü esnasında vazifede bulunan üç *Avşar* beğinden biri olan ve *Siistan*'da *Ferah* ve *İsfizar* hâkimi bulunan Er-Doğdu Han da *Alplu*'dan idi. *İran*'daki *Alplu Avşarı*'nın *Gündüzlü Avşarı* ve hattâ *İmanlu Avşarı* kadar kalabalık olmadığı anlaşılıyor. İsmail Han'ı 1011–1013 (1602–1605) yıllarında *Ferah* hâkimi olarak görüyoruz[114].

4. *Usalu* (اوسالو):

Bu *Avşar* obasının taşıdığı adın mânası ve menşei bence meçhuldur. Şah Abbas'ın ölümü esnasında *Kürdistan*'daki *Gâverûd* hâkimi İmam Kulu Sultan'ın *Usalu*'dan olduğunu biliyoruz[115].

5. *Eberlu* (ابرلو):

XVI. yüzyılda *Eberlu*'ların *Kazvin* bölgesinde yaşadıkları anlaşılıyor. Şah Safi'nin tahta geçtiği yılda (1037=1628) *Âbîverd* hâkimi bulunan Cemşid Sultan *Eberlu*'dan olduğu gibi[116], Nâdir Şah'ın ölümü esnasındaki beğlerden Musa Beğ de bu boya mensup idi[117]. XVIII. yüzyılda *Eberlu* obasından bazı kolların *Târim* ve *Halhal*'da yaşadıkları anlaşılıyor[118].

Şah İsmail ve Tahmasb devrinde hangi *Avşar* obasına mensup oldukları bilinemeyen daha birçok *Avşar* beğleri görülmektedir. Bunlardan biri Şah İsmail'in 916 (1510–1511) yılındaki *Horasan* seferine katılan Dana Muhammed Beğ idi[119]. Ahmed Sultan adındaki diğer bir *Avşar* emîri de yine Şah İsmail tarafından *Ferah* hâkimliğine tayin edilmiştir[120]. 953 (1546) yılında *Tebriz*'de *Afşar* ve *Zulkadr (Dulkadır)*, lılar arasında çıkan bir ihtilâf silâhlı çarpışmaya gideyazmıştı. Bu hâdisede *Avşarlar*'ın başında Sevindik Beğ, Şah Kulu Sultan ve Mahmud Han bulunuyorlardı[121]. Bunlardan korucubaşı Sevindik Beğ 969 (1561–1562) yılındaki ölümünde 90 yaşını geçmiş bulunuyordu[122]. Oğlu Hüseyin Beğ, Tahmasb ve halefi

113 *Tarih-i Âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 437, 455, 503.
114 Aynı eser, II, s. 620, 674.
115 Aynı eser, II, s. 1085.
116 *Zeyl-i Tarih-i âlem-ârâ*, s. 22.
117 Muhammed-i Gülistâne, *Mucmel ut-tevârih*, s. 12.
118 *Tarih-i giti-guşâ Tahran* 1317 ş., s. 266; Muhammed-i Gülistane, s. 12.
119 Hasan-i Rumlu, s. 116.
120 *Aynı eser*, s. 176.
121 *Aynı eser*, s. 315-316.
122 Gaffarî, s. 307.

İsmail devirlerinde *Horasan*'da muhtelif sancaklarda vâliliklerde bulunmuş ve Sultan Muhammed zamanında vâli olduğu *Sebzevar*'da isyan ettiğinden yakalanıp öldürülmüştür[123].

977 (1569–1570) yılında *Kirman* vâlisi bulunan Yakub Sultan ve kardeşi Yusuf Kulu Sultan, Kör-Oğlu Hüsrev Sultan ve Dana Beğ oğlu Allah-Kulu Beğ de Tahmasb devri *Avşar* emîrlerinden idiler. Şah Sultan Muhammed zamanında *Ferah* hâkimi Hüseyin Sultan ve kardeşi Ali-Han Sultan da hangi obadan oldukları bilinmeyen *Avşar* beğlerindendir[124]. Bunlar *Ferah* vilâyetinde ortaya çıkan Düzmece İsmailler'den biri ile savaşarak ölmüşlerdir. *Ferah*'a ve *İsfizar*'a bunların akrabaları Yeğen Sultan vâli tayin edilmiştir[125]. 997 (1588–1589) yılında korucu başı *Avşar*'dan Bedir Han idi. Onun aynı yılda *Ester-Âbâd* vâliliğine tayin edilmesi üzerine korucu başlığa yine bu boydan *Kirman* hâkimi Veli-Han getirilmiş ve *Kirman* da Veli Han'ın oğlu Bektaş Han'a verilmiştir. Aynı yılda Avşar Çoban-Oğlu Mehdi Kulu Han'ın *Horasan* seferine katılması emredilmiştir[126].

İşte XVI. yüzyıldaki Safevî hizmetinde muhtelif yerlerde vazifelerde bulunan başlıca *Avşar* emîrleri bunlardan ibarettir. Bu misaller onların devletin dayandığı en başta gelen boylardan biri olduğunu açıkça gösteriyor. Bununla beraber Şah İsmail ve Tahmasb devirlerinde *Ustacalu* ve *Tekelu* gibi yine *Anadolu*'lu boyların diğerlerine nazaran daha fazla bir nüfuza sahip oldukları görülüyor. Hattâ bu iki boy aralarında nüfuz ve iktidar mücadelesine girişerek birbirlerine bir hayli zarar vermişlerdir. Şah Abbas *Avşarları*, bilhassa *Kuh-Gilûye*'de yaşayan en kalabalık kolunun itaatsızlığından dolayı cezalandırmış ve onlara itibar etmemiştir. Nitekim onun ölümü esnasında ancak 3 *Avşar* emîri vâlilik yapıyordu. Bunlar da, yukarıda işaret edildiği gibi, *Urmiye* hâkimi Kelb-i Ali Sultan *(İmanlu Afşarı'ndan)*, *Ferah* ve *İsfizar hâkimi* Er-Doğdu Han *(Alplu'dan)* ve *Kâverud hâkimi* İmam Kulu Sultan *(Usalu'dan)* idiler[127]. *Avşarlar*'ın en kalabalık bir halde bulundukları *Kun-Gilûye* ise kul sınıfından emîrler tarafından idare ediliyordu. Buna karşılık aynı hükümdar zamanında *Şamlular*'ın büyük bir itibar sahibi oldukları görülüyor ki, on-

123 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 291.
124 *Aynı eser*, I, s. 140.
125 *Aynı eser*, I, s. 275.
126 *Aynı eser*, I, s. 402.
127 *Aynı eser*, II, s. 1085.

lardan vâlilik yapan 8 kişi vardı. *Şamlular*'ı *Zulkadr* boyu takibetmektedir. Bu sebeble müverrih Türkmen İskender Beğ *Şamlular* için: *tâife-i celîle, Zulkadr (Dulkadır)* hakkında da: *tâife-i refîe* sözlerini kullanıyor [128]. Bu devirde *Kaçarlar*'ın da pek gözde olmadıkları anlaşılıyor. Onlardan da ancak iki emîr vardı. Bunlardan biri de *Kaçar* boyuna sonradan katılmış, bazı müelliflere göre, *Kürd* menşeli olan *İgirmi-Dört (Yirmi Dört)* obasından idi [129].

XVIII. yüzyılda ise vaziyet değişmiştir. Bu yüzyılın başlarında *Şamlu, Zulkadr* ve diğerleri parçalanmış ve zayıf bir durumda bulundukları halde *Avşar* ve *Kaçarlar* kalabalık ve kuvvetli idiler. Nâdir Şah *Horasan*'da *Abîverd*'te yaşayan *Avşar*'ın *Kırklu obasından* idi. XVI. yüzyıldaki *Avşarlar* arasında bu adda bir oba görülemiyor. Yalnız aynı yüzyılda *Türkiye*'de *Boz-Ok*'ta *Kırklu* adlı bir oymak vardı. XVII. yüzyıldan itibaren, *Kırklu* gibi, *Köse-Ahmedlu, Kasımlu, Kutulu* ve *Begeşlü* adlı yeni *Avşar* obaları da meydana çıkmıştır. Bunlardan *Kasımlu*, adını *İmanlu Afşarı*'ndan, Kasım Han'dan almış olabilir.

Nâdir Şah, memleketi müstevli *Afganlılar*'dan kurtardığı gibi, aynı zamanda fâtih bir hükümdardı. Yüreğinde sıcak bir *Türkmenlik* duygusu taşıyordu. Diğer taraftan *İran Türklüğünü, Türkiye* ve *Orta-Asya Türklüğüne* yaklaştırmak için mezhebî bir islahata girişmişti. Maalesef ölümü bu gayenin tahakkukuna engel oldu.

Kaçarlar'a gelince onlar *İran*'da iktidarın *Türkler*'den başka bir kavme geçmesine mani oldular. *Kaçarlar* da, kavmî şuura sahip bir *Türk* hânedanı idi. Onların da eski *Türkmen* hânedanları gibi, *Oğuz eli*'ne ve *Oğuz* boylarına ilgi gösterdikleri görülüyor.

XIX. yüzylın birinci yarısına ait Malte Brun'un coğrafyasında [130] *Avşarlar* 90 000 kişi kabul ediliyor ve başta *Urmiye* olmak üzere, onların *Huzistan, Fars* ve *Mâzenderan*'da yaşadıkları yazılıyor. Zamanımızda *İran*'daki *Avşarlar*'ın pek çoğu oturak yaşayışa geçmiştir. Onlara *İran*'ın hemen her yerinde tesadüf edilmekle beraber toplu olarak *Avşarlar* başlıca *Urmiye* ve *Hamse (Zencan), Hemedan* ile *Kirman-Şah* arasındaki *Esed-Âbâd* yöresinde, *Huzistan, Fars* ve *Kirman*'da yaşarlar. Bunlardan *Urmiye, Hamse* ve *Esed-Âbâd* yöresindekiler artık tamamen yerleşmiş bir halde bulunuyorlar. *Fars*'taki *İnanlu (İnallu)* kümesi arasında görülen *Afşar-Uşağı* oymağı da yerleşik hayata geç-

128 II, s. 1084-1085.

129 *Aynı eser*, II, s. 1085.

130 *Géographie universelle, Paris*, II, s. 20.

miştir. *Huzistan*'daki *Gündüzlü Afşarları, Kuh-Gilûye*'deki *Akaceri (Ağaç-Eri)* kümesi arasındaki *Avşar* oymağı ile *Kirman*'daki 5000 çadırlık *Afşar* teşekkülü henüz göçebe hayatlarını devam ettiriyorlar. Bunlardan başka *Kazvin*'in güney-batısında 97 köylük *Afşar* adlı bir kaza (bölük) da vardır [131].

Avşarlar, verilmiş olan şu bilgilerden anlaşılacağı üzere, tarihimizde en devamlı rol oynamış büyük bir boydur. Bu bakımdan hiçbir *Oğuz* boyu kendisi ile mukayese edilemez. Burada onlara dâir verilmiş olan bilgilerin bir hülâsasını yapmak yerinde olacaktır.

1- Reşid ud-din'in *Türkler*'in *tarihi* bölümünde *Avşarlar*'ın hükümdar çıkarmış 5 boydan biri olduğu söyleniyor. Bundan *Avşarlar*'ın, *Oğuzlar*'ın *İslâmiyetten* önceki tarihlerinde en mühim roller oynamış boylardan biri olduğu neticesi çıkar.

2- Selçuklu devrinde faaliyetleri ile kaynaklarda akisler yapmış, ancak 3-4 boy vardır ki, onlardan biri de *Avşarlar*'dır. Görüldüğü gibi, *Avşarlar*, XII. yüzyılın ikinci yarısında *Huzistan* ve ona komşu yerlerde 40 yıldan fazla süren bir beğlik kurmuşlardır.

3- *Avşarlar*, XVI. yüzyılda, *Anadolu*'da, *Kayı*'dan sonra olmak üzere, en fazla yer adına sahib bir boydur. Bu husus *Avşarlar*'ın *Anadolu*'nun fetih ve iskânında da en mühim rolleri oynamış boylardan birisi olduğunu ifade eder.

4- Yazıcı-Oğlu Ali'ye göre, Karaman-oğulları *Avşarlar*'a mensubdur ki bu, imkânsız değildir.

5- *Avşarlar*, oynadıkları bu büyük tarihî rollere rağmen XIV. yüzyılda *Haleb* bölgesindeki kalabalık *Türkmen* topluluğunu meydana getiren 3 büyük boydan biri idi. XIV. yüzyıldan son zamanlara kadar *Anadolu* ve *İran*'da faaliyetlerde bulunan *Avşarlar* bunlardır. Bu *Avşarlar* XIV. yüzyılda Dulkadırlı beğliğinin kuruluşunda bulundukları gibi (*İmaulu Afşarı*) onların *Sis*'in (*Kozan*) fetih ve iskânına da katıldıkları anlaşılıyor.

6- XV. yüzyılda *Avşarlar*'ın Ak-Koyunlu faaliyetlerine katıldıkları görülüyor. Bunun sonucunda onlardan bir bölüğü *İran*'a gitmiştir. Safevî devletinin kurulması üzerine *Anadolu*'dan *İran*'a yeni *Avşar* zümreleri göç etti. Böylece İran'da kuvvetli bir *Avşar* varlığı meydana geldi. Bu *Avşarlar*'a mensub olan Nâdir, kazandığı başarılardan sonra Safevî hâkimiyeti yerine kendisininkini koydu. *Avşarlar*,

131 Mes'ud Keyhan, *aynı eser*, II, indeks.

siyasî hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra da varlıklarını kuvvetle devam ettirdiler. Bugün *İran*'daki kalabalık *Türk* unsurunun mühim bir kısmı *Avşarlar*'ın torunlarıdır.

7- *Anadolu*'daki *Avşarlar*'a gelince, bunlardan bazı obalar daha XVI. yüzyıldan itibaren şurada burada yerleşmeğe başlamışlardır. Onların büyük kümesi ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar göçebe hayatını sürdürdükten sonra bilhassa *Kayseri*'nin *Pınar-Başı*, *Sarız* ve *Tomarza* kazalarında yerleştiler.

X.

KIZIK

Bu boyun adı tarihî kaynaklarda geçmemekle beraber tahrir defterlerinde ve diğer arşiv vesikalarında *Kızık*'dan bahsedilmektedir. Tahrir defterlerinde *Kızıklar*'a ait 28 yer adı görülmektedir ki [1], bunlardan pek çoğu şimdi de mevcuttur [2]. Bu *Kızık* yer adlarından beşinin *Ankara*'nın *Çubuk* ve *Ayaş* kazalarında görülmesi, bu bölgeye Kızık boyuna mensup oldukça mühim bir zümrenin yerleştiğini gösteriyor.

XVI. yüzyılda *Kızıklar*'a ait ancak bir oymağa rastgelinebilmiştir ki, bu da *Haleb Türkmenleri* arasında bulunmaktadır. Kanunî devrine ait eski defterlerde bu *Kızık* oymağı biri 162, diğeri de 16 vergi evi olan iki kola ayrılmıştır. Oymağın nüfusu zamanla artmış ve 987 tarihinde 667 vergi nüfusuna, yani 468 evli ve 232 bekâra yükselmiştir [3]. Nüfusu gittikçe artmakta devam eden bu *Kızık* oymağının mühim bir kısmı XVII. yüzyılda *Anteb* bölgesinde yerleşmiş ve yerleşen bu kısım *Oturak-Kızık* adı ile anılmıştır. *Oturak-Kızıklar* Sultan İbrahim (1639–1648) devrinde Anteb bölgesindeki *Oğurca*, *Damlaluca*, *Çay-Kuyu*, *Sakal*, *Kara-Dinek*, *Yalan-Kaz*, *Üç-Kilise* ve *Taşlıca* adlı köyler ile *Anteb* şehrinde ve yine Anteb'e bağlı diğer bazı köy ve kasabalarda yaşıyorlardı. Bunlardan başka *Mihmadlu* ve *Boz-Atlu* obalarının da *Kızıklar*'a ait olduğunu biliyoruz [4]. *Oturak-Kızıklar*'ın yerleşmiş oldukları yerler XIX. yüzyılın sonlarına kadar kendi adları ile anılan idarî bir yöre (nâhiye) halinde kalmıştır. Bugün onların yerleştikleri köylerin birçoğu eski adları ile mevcudiyetini muhafaza etmektedir.

1 Cedvele bk.
2 Köylerimiz. 467–468; *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, s. 694.
3 F. Sümer, *Bozoklu Oğuz boylarına dâir*, s. 73, 75, 76, 94, 95.
4 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 76, 94.

Sultan İbrahim devrinde *Kızıklar*'ın yerleşik hayata geçmemiş olanları *Göçer-Kızık* adını taşımakta ve 149 vergi nüfusuna sahip bulunmaktadır. Gerek *Oturak-Kızıklar*'ın, gerek *Göçer-Kızıklar*'ın 1101 (1690) yılında *Avusturya* seferine çağırıldıklarını görüyoruz. Sefere çağırılan *Oturak-Kızıklar*'ın başında Kara-Kethüda oğlu Bekir Beğ, *Göçer-Kızıklar*'ın ise Hacı Zekeriyya oğlu Assâf Beğ ve Kızık Mehmed Oğlu gibi beğler bulunuyorlardı[5].

XVIII. yüzyıla ait vesikalarda *Kızıklar Pehlivanlular*'ın başında bulunduğu *Haremeyn uş-şerifeyn* aşiretlerinden biri olarak zikredilmektedir[6]. Bunlar *Göçer-Kızıklar* idi. Yine *Kızıklar*'dan bir kolun XVII. yüzyıl başlarında *Orta-Anadolu*'ya geldiği anlaşılmakta ise de[7] bunun âkibeti hakkında şimdilik hiç bir bilgiye sahip değiliz.

XVI. yüzyılda *Kızıklar*'ın bir kolu da *Dimşak (Şam)* bölgesinde yaşamakta idi. Kanunî devrinde bu *Kızık* kolu 66 vergi evi olarak gösterilmiştir[8].

5 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 83.
6 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 203.
7 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 68.
8 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 76, 95.

XI.

BEĞ-DİLİ

Bu boy, Reşid ud-din *Oğuz - nâmesinde* hükümdar çıkaran beş boydan biri olarak zikredilir. Yine Reşid ud-din'de Harizm-Şahlar hânedanının bu boydan çıktığı söylenir ise de[1] bunu kabul etmeğe imkân yoktur.

XVI. yüzyılda *Beğ-Dili*'ye ait tahrir defterlerinde 23 yer adına rastgelinmiştir. Bunlar ile bu boy 16. sırada yer almaktadır[2]. Şimdi bu yer adlarından ancak yarısı kalmıştır[3].

Beğ-Dililer Kuzey-Suriye'deki *Türkmenler*'in *Boz-Ok* kolunu meydana getiren boylardan biri idi. XIV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış inşa kitabındaki *Türkmen* boyları ve ailelerine ait listede[4] *Beğ-Dililer*'in adı geçtiği gibi, Halil el-Zâhirî de[5] onları zikreder.

Beğ-Dililer Safevî devletinin kuruluşuna da katılmışlardır. Bununla ilgili olarak onlardan mühim bir kol *İran*'a gitmiştir. Bundan başka XVI. yüzyılda *Boz-Ulus* ve *Yeni-İl* arasında *Kuzey-Suriye*'deki ana koldan ayrılmış *Beğ-Dili* kolları görüldüğü gibi, *İç-İl* bölgesinde de müstakil bir *Beğ-Dili* kolu vardır.

1. *Haleb Türkmenleri:*

Kanunî devrinin ilk yıllarında *Haleb Türkmenleri* arasında bulunan ana *Beğ-Dili* kolu bu *Türkmen* topluluğunun en büyük teşekkülüdür. Bu sebeble *Haleb Türkmenleri*'ne dâir defterlerde bu boy daima ilk önce zikredilir.

1 *Oğuzlar'a aid destanî mahiyette eserler*, s. 384.
2 Cedvele bk.
3 *Türkiye'de Meskûn yerler kılavuzu*, s. 155.
4 *Kitab icâbet is-sâil ilâ ma'rifet ir-resâil*, *Paris Bibliothèque Nationale, manuscripts arabs*, nr. 4437, yap. 47.
5 *Zubdat keşf il-memâlik*, yay., Paul Ravaisse, *Paris*, 1894, s. 105.

Adı geçen zamanda *Beğ-Dili* boyu 40 obadan müteşekkil idi. Bunlardan birinci oba boyun adını taşımakta ve 260 vergi nüfusuna sahip bulunmaktadır. Aynı obanın 20 evlik ufak bir kolu da *Haleb* vilâyetinin doğu taraflarında yaşamakta idi. *Küçük-Karacalu* ve *Büyük-Karacalu* obalarından sonra *Kürtler* obası geliyor ki, bu obanın mühim bir kolunun da *Boz-Ulus* arasında yaşadığı görülmektedir. Daha önce de işaret edildiği üzere, o zamanlarda *Türkmenler* arasında bazı inançlar ile ilgili olarak *Arab, Tatar, Kürd* ve *Çerkes* gibi kavim adları erkek çocuklara konulmakta veya lâkab olarak verilmekte idi. Bayram oğlu Veli Kethüda ve *Bozlu* obalarını müteakip *Beğ-Dili* boyunun *Boz-Koyunlu* adlı en mühim obası zikrolunuyor. Bu oba 1520–1525 yıllarında birkaç kola ayrılmış olup, bunların başında beğ ünvanlı şahıslar görülmektedir. Bunlardan 25 vergi evi kadar olan birinci *Boz-Koyunlu* kolu tamamiyle beğ ünvanlı şahıslardan meydana gelmiştir. Bu kolun başında o zaman At-Güden Beğ oğlu Karaman Beğ vardı. Aynı obanın ikinci kolu da Mahmud Beğ'in idaresi altında idi. *Boz-Koyunlu* obasının asıl büyük kolu ise *Haleb Türkmenleri*'nin *Yenİ'il*'deki *Yaban-Eri* denilen kolu arasında yaşıyor ki, bundan biraz aşağıda ayrıca bahsedilecektir. *Boz-Koyunlu* obasının *Beğ-Dili* boyunun boy beği ailesini teşkil ettiği anlaşılıyor. *Rakka* iskânında *Beğ-Dili* boyunun başında bulunan Firuz Beğ oğlu Şâhin Beğ de bu boy beği obasından yani *Boz-Koyunlu*'dan idi[6].

Beğ-Dili obasının 5. sıradaki *Kuzucaklu* (45 vergi evi), 13. sıradaki *Balabanlu* (100 vergi vei), 15. sıradaki *Taş-Baş* (76 vergi evi), 19. sıradaki *Dimleklu* (96 vergi evi), 22. sıradaki *Ulaşlu* (39 vergi evi), 25. sıradaki *Tatalu* (177 vergi evi) obaları da kayda değer. Burada geçen *Ulaşlu* obası ile Gâvur dağlarındaki *Ulaşlular* arasında hiç bir münasebet yoktur.

26. ve 27. sıradaki *Beğ-Dili* obalarına gelince, bunların din ve tarikat adamlarından meydana geldiği görülüyor. Bu obalardan birincisi *Hoca Ali Şeyh* adını taşımakta ve dört şeyh ailesinden müteşekkil bulunmaktadır. Defterde bu şeyhlerin: "*kadimden er ocağı olup, bir senede üç kelâmullah hatmedüp sevabın hazret-i hüdâvendigâr* 'a (Kanunî) *edâ ettikleri, duaları makbul kimesneler*" oldukları kaydedilmiştir. Yine şeyhlerden müteşekkil bulunan ikinci oba *Boz-Geyiklu* adını taşıyor. 17 kişi olan bu oba mensuplarının: "*kadimden vâcib ur-riâye kimesneler*" oldukları evlerine "*kurban, çırak gelür dervişler idikleri*"

6 F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, s. 79–80, 95–97.

ve "*hem mezkûr Beğ-Dili cemâatinin ulular oldukları*" söyleniyor[7]. Bu kayıtlardan bugün dahi *Gazi-Antep* ve *Suriye*'deki *Türkmenler*'in biricik velîsi sayılan Boz-Geyiklu Dede'nin hangi boya mensup bulunduğunu ve bu dedenin oğulları olduğunu öğrenmekteyiz. Yine bu kayıtlara göre, Boz-Geyiklu Dede'nin XV. yüzyılda yaşamış olduğuna ihtimal verilebilir.

Beğ-Dili boyunun nüfusu XVI. yüzyıl boyunca daimî bir artış göstermiştir. 984 (1577) yılında *Haleb Türkmenleri* sancağı beğine gönderilen bir hükümde *Beğ-Dili* boyunun devlete isyan etmiş olan *Arab* emîrlerinden Ebû-Riş oğluna yardım etmek üzere olduğunun duyulduğu yazıldığı gibi, aynı tarihli diğer bir hükümde de yine *Beğ-Dili*'den *Sincan, Kara-Şeyhli* ve *Çoplu* obalarının yol kesicilik ve yağmacılık yaptıkları bildirilmektedir[8].

Müverrih Naima[9] *Beğ-Dili Türkmenleri*'nin *Haleb*'ten *Diyarbekir*'e kadar uzanan sahanın en güzel yaylaklarına sahip olduklarını yazıyor. Fakat yine aynı müverrihin sözlerine göre, *Beğ-Dili Türkmenleri* bu güzel yaylaklarında rahat durmıyarak çiftçilerin ekinlerini davarlarına çiğnettikleri gibi, vergilerini vermekten de kaçınmışlardı. Bu sebeble 1039 (1630) yılında *Bağdad*'ın geri alınmasına memur edilmiş olan Vezir-i Âzam Hüsrev Paşa *Haleb*'den hareket etmeden önce kuvvet göndererek bu boyu yola getirmiş, vergi borçlarına mukabil de 10 000 koyun ve yüz kadar develerini zaptettirmiştir.

Beğ-Dili boyu hakkında aynı yüzyılın sonlarına ait mühim haberler vardır. Lâkin bunlardan bahsetmeden önce onun *Yeni-İl*'deki kolunu tanıtmak gerekiyor.

2. *Yeni-İl:*

Yeni-İl'de yaşayan *Beğ Dili* oymağı, biraz yukarıda söylendiği gibi, *Haleb Türkmenleri* arasındaki ana koldan yeni ayrılmış ve onunla

7 Ali Rıza (Yalgın) nın *Türkmenler*'den dinlediğine göre (Cenubta *Türkmen oymakları*, *İstanbul*, 1931–1932, 1, s. 25, haşiye), Boz-Geyiklü Dede'nin türbesi Münbiç (Membiç) kazasında, *Kuru-Dere*'ye bir saat mesafede olan bir yerde bulunmaktadır. Yine aynı müellfin anlattığına göre her yıl *Türkmenler* bu *türbenin* etrafında toplanıp şenlik yapmaktadırlar. *Türkmen* rivayetlerinde Boz-Geyiklü Dede'nin Ahmed-i Yesevî torunlarından olduğu ve Hacı Bektaş-ı Veli ile münasebeti bulunduğu söyleniyor. Rahmetli Ali Rıza Bey, *Türkmenler*'in en büyük andlarında Boz-Geyiklu Dede'nin adını kullandıklarını ve en büyük yeminlerini Boz-Geyiklü Dede'lerinin hayzurân çubuklarından atlamak suretiyle ettiklerini de anlatmaktadır (s. 44). Bu sonuncusu eskiden *Anadolu*'da her yerde bilinen bir yemin şekli olup adına "*değnek* atlama" deniliyordu.

8 *Mühimme defteri*, nr. XVIII, s. 13.

9 *Tarih*, *İstanbul*, 1280, III, s. 7–8.

daimî temas ve münasebette bulunan bir koldur. Bu kol Kanunî devrinde üç obaya ayrılmıştı. Bunlardan 75 vergi nüfuslu birinci oba *Deve-Taş* adlı bir yerde, 62 vergi nüfuslu olan ikincisi *Boz-Üyük*'te, 70 vergi evi kadar olan üçüncüsü de *Yellüce*'ye bağlı *Alaca-Han*'da yaşamakta idi. Bunlardan ilk ikisi boyun adını, üçüncüsü de *Güneş* adını taşımaktadır.

III. Murad (1574–1595) devrinde bu *Beğ-Dili* kolunun kalabalık bir teşekkül haline gelmiş olduğu görülüyor. Bu devirdeki *Beğ-Dili* obalarının en büyüğü *Emtileklu* olup, 61 vergi nüfuslu *Bekmişlu*, 26 vergi nüfuslu *Arablu*, 22 vergi nüfuslu *Fakihlu (Fakılu)*, 56 vergi nüfuslu *Sincan*, 80 vergi nüfuslu *Güneş*, 93 vergi nüfuslu *Kazlu* kollarından meydana gelmiştir. *Emtilek*'in bir şahıs adı olması muhtemeldir. *Emtileklu*'dan sonra bu *Beğ-Dili* kolunun şu obaları da zikre değer: *Kara-Hasanlu* (38 vergi evi), *Karacalu* (82 vergi evi), *Süleyman Kethüda* (128 vergi evi), *Topaklu* (50 vergi evi), *Gün* (83 vergi evi), *Otamışlu* (49 vergi evi), *Kara-Şeyhlu* (97 vergi evi), *Çoban-Beğlu* [10] (24 vergi evi), *Boz-Koyunlu* (86 vergi evi), Uğurlu Beğ'e tâbi diğer *Boz-Koyunlu* (47 vergi evi), Şefaat Beg'e tâbi *Boz-Koyunlu* (32 vergi evi) ve *Kuzucaklu* (15 vergi evi) [11]. *Yeni-İl*'deki bu *Beğ-Dili* kolu kış gelince *Haleb* bölgesine inerek kışlamakta idi.

1100 (1698) yılında *Beğ-Dili* boyunun yukarıda adları geçen *Boz-Koyunlu* ve *Kara-Şeyhlu* obaları *Elbistan* kasabasına yürüyerek burayı 40 gün kuşatmışlardır [12]. Bu, sadece yağma maksadı ile mi ilgilidir, yoksa buna başka bir sebeb mi âmil olmuştur bu hususta bir tahminde bulunmak mümkün olmuyor.

Ertesi yıl *Beğ-Dili* beğleri 150 atlı ile *Avusturya*'ya yapılacak sefere çağrılmışlardı [13]. Bu beğler şunlardır:

Firuz Beğ oğlu Şâhin Beğ
Şedid oğlu Topal Assaf Beğ
Bekmişlu Gânim Beğ
Kör Nâsır Beğ
Yüz Hâtim Ağa oğlu Hasan Beğ
Seyf Han Beğ

10 *Suriye* sınırındaki Çoban Beğ tren istasyonu adını bu obadan almış olsa gerektir.

11 F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, s. 99–100.

12 Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 79; vesikalardaki Kara Eşmeli, *Kara-Şeyhlu olacaktır.*

13 *Aynı eser*, s. 84.

Ebu Seyf oğlu Mirza İsmail Beğ
Kara-Şeyhlü Kızıl İdris oğlu Musa Beğ
Şeyh Musa Kethüda
Şah İsmail oğlu Mehmed Beğ
Boz-Koyunlu Ahmed Kethüda
Kara-Şeyhlu el-İys Oğulları: Ken'an ve Kessâl Beğ
Kırgıl Yahya oğlu
Boz-Koyunlu Murtaza Kethüda
Döğerlü Yedi Beğ.

1102 (1690–1691) yılında ise *Beğ-Dili* boyu bütün obaları ile birlikte *Ağça-Kale*'den *Rakka*'ya varıncaya kadar olan yerde, *Belih çayı* kıyısında iskân olmak emrini aldı [14]. Böylece *Beğ-Dili*'nin güzel günleri sona ermiş, acı ve hüzünlü günleri başlamıştı. *Rakka*'ya iskânları emredilen *Beğ-Dili* obaları *Haleb Türkmenleri* arasındaki, o zamana kadar başka yerlerde yerleşmemiş obalar ile *Yeni-İl*'deki bütün obalar idi. Bunlar *Yeni-İl*'den *Bekmişlu* obası başlarında kethüdaları Hacı Ali oğlu Gânim Beğ olduğu halde 500 vergi evi, *Kara-Şeyhlu kethüdaları (Topal Assaf)* 600 vergi evi, Firuz Beğ oğlu Şâhin Beğ idaresindeki *Boz-Koyunlu* 600 vergi evi, Seyf Han idaresindeki diğer *Boz-Koyunlu* 200 vergi evi, *Dimleklu*, kethüdaları Pir-Budak oğlu Mehmed ve Satılmış idaresinde 500 vergi evi idiler ki, hepsi 3200 vergi evi ediyor. *Haleb Türkmenleri* arasındaki *Beğ-Dili*'den de iskânları emredilen obalar *Tatalu*, *Kazlu*, *Balabanlu*, *Arablu*, *Taş-Baş*, *Sincan*, *Güneş* ve diğerleri idiler [15]. Bunların bir kısmı yerleştirildikleri yerlerde yol kesicilik yapmağa başladıkları gibi, birçoğu da çok sevdikleri *Urum*'a kaçmışlardır. Fakat bunlar şiddetle takip olunarak tekrar iskân yerlerine getirildiler. Diğer *Türkmen* oymakları zamanla birer birer fırsat bulup iskân yerlerinden kaçtılar ise de kalabalık ve boy tesanüdünü muhafaza eden *Beğ-Dililer* *Rakka*'da kaldılar [16]. İskânın icrasına Kadı-zâde Hüseyin Paşa başlamış ve Yusuf Paşa tamamlamıştır. *Beğ-Dili* boyunun iskânına ait bir şiirde her ikisinin de adı geçiyor:

14 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 100–101, 108, 109; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü*, s. 55–59.

15 Gösterilen yerler.

16 *Beğ-Dili* obalarının *Rakka* bölgesinde yerleştirildikleri yerler hakkında: Cengiz Orhonlu'nun adı geçen eserine bk. (s. 58–59).

"Kadı-Oğlu Yusuf Paşa[17] gelende
Yalan dünya benim derdi *Beğ-Dili*
Seksen bin evle *Rakka*'ya iskân olanda
Tayı, Muvâli'yi[18] kırdı *Beğ-Dili*

*

Döğülür davullar, iniler dağlar
Harbiler çağrışır analar ağlar
Gürleyip *Fiyahan*'a konduğu çağlar
Şemseddin'den ubur etti *Beğ-Dili*

*

Döğülür davullar, çekildi sancak
Koç yiğit atına takındı poncak
Hamed il-Abbas bu işi tuttu ancak
Göç ile düşmana vardı *Beğ-Dili*

*

Şeyh Efendi böyle çaldı kalemi
Namı tuttu *Beğ-Dili*'nin âlemi
Ânnek Süddoğlu Hüseyin Çelebi
Çarhacınız Cafer olsun *Beğ-Dili*

*

Kara bayrak salsak Şark Evi yırak
Kara gün olanda aşiret gerek
Şunda eyi bir nam kazandı Soyban Barak
Binde birin oma dikti *Beğ-Dili*

*

Taş-Demir'im de söyler özünden
Methedelim *Beğ-Dili*'nin yazından
Ala Bucak Kettele'nin düzünde (n?)
Hamed'in sancağın bastı *Beğ-Dili*[19]".

*Beğ-Dili*ler iskân edildikleri yere *Colab* diyorlardı. *Colab (Cullab)* aslında *Urfa*'nın doğusunda bir köyün ve ırmağın adıdır[20]. Evliya

17 Burada Kadı-Oğlu (Hüseyin Paşa) ve Yusuf Paşa olmak üzere iki ayrı şahıs kastedilmiş olsa gerektir.

18 Buradaki *Tay* ünlü *Arab Tayy* boyudur. *Muvâlı* (her halde *Mevâli)* da *Tayylar'a* mensup başlıca obalardan biri idi.

19 Ömer Özbaş, *Gaziantep dolaylarında Türkmenler ve Baraklar (Gaziantep Kültür Derneği yayınlarından)*, *Gaziantep*, 1958, s. 6.

20 Yakut, *Mu'cem ul buldan*, II, s. 96.

Çelebi[21] *Colab*'tan bir kasaba olarak bahseder. *Beğ-Dili* boyu, *Harran*'ın altındaki *Ayn Arûs* ve *Ağça-Kale*'den *Rakka*'ya varıncaya değin, *Belih çayı* boylarında yerleştirildiklerinde başlarında ulu beğleri olarak *Boz-Koyunlu*'dan Firûz Beğ oğlu Şâhin Beğ, kardeşi Ken'an Beğ ve Kurt Beğ vardı[22]. Şâhin Beğ bütün *Beğ-Dili*'nin başı gibi görünüyor. Şahin Beğ aynı zamanda *Rakka*'ya gönderilen bütün oymakların iskân başısı idi. İskân başılık devlet tarafından ihdas edilmiş olup, vazifesi oymakların iskân yerlerinde oturmalarına dikkat etmek ve aralarında nizam ve âsâyişi sağlamaktı. Buna karşılık onlara *Bâlis*[23] sancak beğliği veriliyordu. İskân başılar oymak beğlerinden tayin ediliyordu. Şahin Beğ'den sonra kardeşi Ken'an Beğ'in iskânbaşı tayin edildiğini biliyoruz[24].

Rakka bölgesine yerleştirilen *Beğ-Dili* ve diğer oymakların hâtıralarında Şâhin Beğ'in yerine babası Firûz Beğ geçiyor:

"Toplandık aşiret geldik *Colab*'a
Baş bend de Firûz Beğ'in değil mi?
Emretti beğler konduk yan yana
Hacı Ali'nin yurdu *Seylân* değil mi?

*

Ondan aşağı *Budak* düzüldü
Bend sahibi ismi ismine yazıldı
Orda Berk Ağa'nın keyfi bozuldu
Torunların yurdu *Şirvan* değil mi?

*

Yurd verildi *Ulaşlı*'nın beğine
O da kondu Berk Ağa'nın sağına
Firkat geldi *Ağça-Kale* dağına
Bayındır'ın yurdu *Goncan* değil mi?

*

Dedem-Oğlu, haymaların kurulsun
Çekilsin bayraklar mehter vurulsun
Döğülsün kahven harbin çağrılsın
Abdalların yurdu *Ören* değil mi?"[25].

21 *Seyahat-nâme*, *İstanbul*, 1314, III, s. 166.

22 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 55, haşiye 10.

23 *Haleb*'in doğusunda, *Fırat* kıyısındaki *Bâlis*.

24 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 50, haşiye 95.

25 Ömer Özbaş, *aynı eser*, s. 7-8; Ali Şahin, *aynı eser*, s. 28-29.

Hâtıralara göre *Beğ-Dili* boyunun beği iskân başı Firûz Beğ (hâtıralarda: Feriz) bu fena yerlerde yaşanmaz diyerek bir kısım oba lar ile beraber İran'a gitmiştir[26]. Oymakların başında bulunan beğlerin Osmanlı devletinin kendilerine itibar göstermemesi, mevki vermemesi ve bilhassa devlet memurlarının haksız muameleleri karşısında *İran*'a gittikleri bir vâkıadır. XV. yüzyıl ile XVI. yüzyılın ilk çeyreğindeki göçebe beğ ailelerinin daha sonra görülmemesinde onların *İran*'a gitmiş olmaları mühim bir âmil olsa gerektir. *İran*'da ise onlar *Türk* asilzâdesi arasına dahil ediliyorlar ve yüksek memuriyetlere geçiriliyorlardı. Bu sebeble Şâhin Beğ'in (hâtıralarda Firûz Beğ) *İran*'a gitmiş olduğu kabul edilebilir. Nitekim şu şiir Firûz Beğ'in *İran*'a gittiğini açıkça anlatıyor:

"Seherden avazın bağrımı deler
Durnanın kanadı köz gibi yanar
Kaldırmış kanadın yavru baş sanar
Firûz Beğ *Acem*'e gitti durnalar.

*

Yedi atlı ile bindik Allah emanet
Yetmiş bin evliya eylesin himmet
Yurdumu beklesin oğlum Muhammed
Firûz Beğ *Acem*'e gitti durnalar

*

Çağrışı çağrışı yayladan inin
İnin *Ayn Elize*[27] bir semah[28] dönün
Beğden izin oldu koruya konun
Firûz Beğ *Acem*'e gitti durnalar

*

Benden selâm eyle Hazna hatuna[29]
Çıkarsın alları kara bağlasın
Küçük oğlu ile gönül eğlesin
Firûz Beğ *Acem*'e gitti durnalar[30]".

26 Ali Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen oymakları*, I, s. 35; Ali Şahin, *Güney-Anadolu'da Beğ-Dili Türkmenleri ve Baraklar*, *Ankara*, 1962, s. 30-35.

27 Burası *Akça-kale*'nin az güney batısındaki *Ayn ul-Arûs* denilen yer olacaktır. *(Kitab-ı Diyârbekiriyye*, I, s. 249).

28 Bu kelime her halde Semâ olacaktır.

29 İhtimal Firûz Beğ'in karısı.

30 Ömer Özbaş, *aynı eser*, s. 9-10; Ali Şahin, *aynı eser*, s. 33.

Beğ-Dililer kendilerini yakıcı *Rakka* çöllerinde bırakıp *Acem*'e giden beğlerini bir türlü unutamamışlar ve çocuklarına onun adını (Feriz şeklinde) koymak sureti ile hâtırasını zamanımıza kadar yaşatmışlardır. Bu Firûz Beğ'in iskân başı Şâhin Beğ olması muhtemeldir. Şahin Bey'in Firûz Bey adında bir oğlunun mevcudiyeti de düşünülebilir.

Beğ-Dililer ve diğer *Türk* oymakları sonraları devlet tarafından da bir sürgün yeri olarak kabul edilen *Rakka* bölgesinde yalnız susuzluk ve kavurucu sıcaklar ile değil, *Arab* boyları ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Mücadele bilhassa pek kalabalık olan *Tayy* ve *Aneze Arabları* ile yapılıyordu. Çok nüfuslu ve gayet vahşi olan bu kabileler ile sayıca onlardan çok daha az olan *Beğ-Dili*'nin ve diğer oymakların yiğitçe savaştıkları görülüyor[31]. *Rakka* iskânı *Türkmenleri*'nin *Arablar*, *Kürdler* ve bilhassa bu sonuncuların *Rişvan* ve *Milli* aşiretleri ile yaptıkları savaşlara dâir birçok şiirleri zamanımıza kadar gelmiştir. Şu güzel şiir bu mücadelelerle ilgili görünüyor:

"*Rakka* çöllerinden gelen gaziler
Rakka'nın da konca gülü soldu mu?
Yeniden bir haber duydum oradan
Cerid Bekir öldü derler öldü mü?

*

Cerid Bekir öldü ise kırıldı kilit
Yolumuza çöktü bir kara bulut
Kürdülü Kerim'le *Bayındır* Halit
Kolu bağlı cellâtlara vardı mı?

*

Kul Sa'dun'um der ki bulamadık vefa
Hükmümüz geçerdi şol *Kaf*'tan *Kaf*'a
Ulaşlu oğlu Hacı Mustafa
Alayları bölük bölük böldü mü?"[32]

Şiirde görüldüğü üzere, bu savaşlarda ün almış yiğitlerin adları geçiyor ve Cerid Bekir'in ölümünden duyulan teessür anlatılıyor. *Ceridler*'den bir oymağın da *Beğ-Dililer*'e komşu olarak *Belih Çayı* kıyısına yerleştirildiklerini biliyoruz[33]. Bu, *Boz-Ulus Cerid*'i idi. *Ba-*

31 *Niebuhr (Voyage en Arabie*, s. 336). 1764 yılında bu *Beğ-Dililer*'in 12000 çadır olduğunu yazıyor.

32 Ali Şahin, *aynı eser*, s. 19; Ömer Özbaş, *aynı eser*, s. 26.

33 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 54, 57, 59, 78, 94.

raklar'ın da aslında bir *Cerid* obası olduğu fikrinde bulunduğumuzu evvelce söylemiştik. *Beğ-Dili* boyu *Rakka* bölgesine alıştı ve hattâ hâtıralara bakılır ise kendisini, tehlikeli düşmanları *Arab* boylarına saydırdı. Hâtıralara göre bir kervan soygunundan dolayı *Haleb* vâlisi Abbas Paşa *Rakka*'daki *Türk* oymaklarının üzerine yürüyerek onların dağılmalarına sebeb olmuştur. Şu şiir *Türkmenler*'in Abbas Paşa ile savaştığını gösteriyor:

"Evvelce gelmişiz iskân olanda
Dağıttın *Culab*'ı sen Abbas Paşa
Aşiret! siz de bakın böyle zamana
Dağıttın *Culab*'ı sen Abbas Paşa

*

Haydarlı, Çelebi çıksın bir yana
Arablı, *Kadirli* döndü aslana
Dört çevremiz döndü kana dumana
Dağıttın *Culab*'ı hey Abbas Paşa

*

Güneçle, *Ulaşlı* dövüşe insin
Bayındırlı, *Kazlı* arkada dursun
Torunla, *Şark-Evli* hazırlık görsün
Dağıttın *Culab*'ı hey Abbas Paşa

*

Mehmed Beğ'im derki belim büküldü
Gözüm yaşı sinelere döküldü
Dağıldı aşiretim, bendim söküldü
Dağıttın *Culab*'ı sen Abbas Paşa".[34]

Böylece Abbas Paşa'ya yenilen *Beğ-Dili*, *Barak* ve diğer oymaklar *Culab*'ı terkederek dağılıyorlar. Bu hâdisenin XIX. yüzyılda olduğu anlaşılıyor. *Rakka*'dan ayrılan *Beğ-Dililer*'in mihim bir kısmı *Anteb*'in güney yöresine yerleşmişlerdir. Onlardan altı obanın köyleri *Suriye* toprağında bulunmaktadır. *Arablı* obasına mensup köylerin çoğu *Türkiye*'de, üç köy de *(Çörten-Hüyüğü, Teleyli, Ağdaş) Suriye*'dedir. *Kara-Şeyhli* obası köyleri de tamamen *Türkiye*'de ise de, *Bekmişli* obası köyleri *Suriye*'de kalmıştır. *Bekmişli*'den başka *Kazlı*, *Güneç-Bayraktar* (eski *Güneş obası)*, *Kadirli*, *Hacı-Mahlı*, *Haydarlı*, *Çelebi* obalarının köyleri de *Suriye* toprağında bulunmaktadır.

34 Ali Şahin, *aynı eser*, s. 55.

Beğ-Dililer toprağa yerleşeli uzun bir zaman olduğu halde son boy teşkilâtlarını unutmamışlardır. *Rakka* bölgesine yerleşme ve onu takib eden olaylara dâir hâtıralar hâlâ canlı bir şekilde yaşatılmaktadır. *Avşarlar*'ın nasıl kovgunlara dâir şiirleri var ise onlar da, bazılarını yukarıda dercettiğimiz iskâna, *Arab* ve *Kürd* oymakları ile savaşlara dâir şiirlere sahiptirler[35].

3. *Boz-Ulus:*

Boz-Ulus arasındaki *Beğ-Dili* kolunun *Kuzey-Suriye*'de yaşayan ana *Beğ-Dili* boyundan ayrılmış bir oymak olduğu evvelce söylenmişti. Kanunî devrindeki *Boz-Ulus* arasında yaşayan *Beğ-Dili* oymağı 200 vergi evi kadardır. II. Selim zamanında bu *Beğ-Dili* oymağı daha kuvvetli bir teşekkül haline gelmiştir. Doğan ve diğer kethüdaların idaresinde bulunan bu *Beğ-Dili* oymağı o zaman (II. Selim devrinde) 615 vergi evi idi[36].

996 (1587–1588) tarihinde bu *Beğ-Dili* oymağının başında bulunan Uşak, Mehmed ve Doğan-Oğlu'na bir hüküm yazılmıştır[37]. Bu hükümde adı geçen kethüdalardan devlete isyan etmiş olan ve soygunculuk yapmağa başlayan *Rahbe Beği* Abdurrahman ile *Ruha (Urfa)* beği Zührab'ı yakalamaya memur edilen eski *Rakka beğlerbeğisi* Mehmed Paşa'ya yardımda bulunmaları istenmiştir.

4. *Tarsus:*

Bu bölgedeki *Varsak* boylarının en büyüklerinden biri olan *Kusun* teşekkülü arasında 54 vergi nüfuslu *Beğ-Dili* adlı bir oymak görülmektedir. Bu *Beğ-Dili* oymağı Kanunî devrinde sahip bulunduğu bazı ekinliklerde çiftçilik yapmakta idi[38].

5. *İç-İl:*

Bu bölgedeki belli başlı oymaklardan biri de *Beğ-Dili* boyuna mensup bulunmaktadır. Bu *Beğ-Dili* oymağının daha II. Bayezid devrinde umumiyetle *Gülnar* kazasına bağlı olan köylerde yerleşmiş olduğu görülüyor. Sayısı 14'ü bulan bu köylerden bir kısmı adlarını bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Bu *Beğ-Dili* köyleri şunlardır:

35 *Rakka* bölgesindeki *Türkmenler*'in tarihine dâir maalesef elimizde bir inceleme yazısı yoktur. Böyle bir incelemenin yapılması zamanı gelmiştir.
36 F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, s. 85, 100.
37 *Mühimme defteri*, nr. LXIV, s. 62.
38 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 86–100.

Kara-Ağaç (46 vergi nüfuslu), *Ulu-Kaşağı* (39 vergi nüfuslu), *İncircek* (32 vergi nüfuslu), *Berçem* (25 vergi nüfuslu), *Emir Hacı* (22 vergi nüfuslu), *Karaca-Virân* (52 vergi nüfuslu), *Kuru-Dere* (19 vergi nüfuslu), *Lapa* (62 vergi nüfuslu), *Dırnaklu* (33 vergi nüfuslu), *Gerçelik* (7 vergi nüfuslu), *Ulu-Çir* (95 vergi nüfuslu), *Yas-Pınarı* (8 vergi nüfuslu).

Bunlardan başka bu *Beğ-Dili* oymağının henüz yerleşmemiş bir kolu da görülmektedir. 56 vergi evinden müteşekkil bulunan bu yerleşmemiş *Beğ-Dili* kolu *İç-İl* sancağı dahilinde dağınık bir halde yaşamakta idi[39].

İç-İl sancağında yaşayan *Beğ-Dililer*'in başındaki aile defterlerde Evlâd-ı Beğ-Dili, yani Beğ-Dili oğulları olarak anılıyor.

6. *İran Beğ-Dilileri:*

Kuzey-Suriye Türkmenleri'nin Safevî devletinin kuruluşuna bilhassa *Şamlu* adı altında katılmış bulunduklarını evvelce söylemiştik. Daha Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar zamanındaki Safevî müridleri arasında *Şamlular*'ın kalabalık bir halde bulundukları gölüyor.

Safevî devletinin dayandığı en başta gelen *Türk* boylarından biri olan *Şamlu* boyu başlıca *Beğ-Dili*, *İnallu* (daha sonraları *İnanlu)* ve *Hudâbendelu (Harbendelu)* obalarından meydana gelmişti. Daha sonra bu boya *Avcı*, *Balabanlu*, *Biçerlu*, *Arabgirlu* ve *Kerâmetlu* gibi obalar da katılmıştır.

Şamlular, daha önce de işaret edildiği gibi, Şah Abbas devrinde diğer bütün *Kızıl-Baş* boylarını geçerek birinci mevkii almışlardır. Bu devirde en fazla emîr bu boydan çıkmıştır. *Şamlular* Şah Abbas'ın halefî Şah Safî zamanında da bu mevkilerini muhafaza etmişlerdir.

Şamlular arasındaki *Beğ-Dili* kolunun bu boyun hâkim ve sevkedici obası olduğu anlaşılıyor. Safevî devletinin kuruluşuna katılmış bulunan Şamlu Abdi Beğ ve oğlu meşhur Durmuş Han'ın *Beğ-Dili*'nden olması muhtemeldir.

Şah Tahmasb'a karşı saltanat davasına kalkışan kardeşi Elkas Mirza'nın adamlarından olup sonra ondan ayrılarak Tahmasb tarafına geçen Bereket Halîfe'nin *Beğ-Dili*'den idiğini biliyoruz[40]. Sultan Muhammed devrindeki emîrlerden Ahmed Beğ de *Beğ-Dili*'den idi. Ahmed Beğ 1002 (1593–1594) tarihinde Şah Abbas tarafından *Lâhican darugalığına* tayin edilmiştir[41].

39 F. Sümer, *Boz-Oklu Oğuz boylarınna dâir*, s. 85. 100–101.
40 Hasan-i Rumlu, s. 315.

Biraz yukarıda işaret edildiği gibi, Şah Abbas'ın *Şamlu* boyu beğlerine karşı yakın bir teveccühü olduğu görülüyor; devrinde bu boydan büyük emîrler yetişmiştir. *Şamlu* emîrlerinden *Beğ-Dili* obasına mensup olduklarını bildiğimiz (yukarıda adı geçen Ahmed Beğ'den başka) beş kardeş vardır ki, bunlar Şah Abbas'ın mukarrebleri arasında idiler. Bu beş kardeş şunlardı: Muhammed Beğ, Haydar Beğ, Saru Beğ, Kapan Beğ (قپان بك), Zeynel Beğ. Bunlardan Şah Abbas'ın yakınlarından olan Muhammed Beğ 1022 (1613-1614) yılında ölmüş ve malı ana bir kardeşi, ***harem eşik ağası başı*** Haydar Sultan'a kalmıştır[42]. Haydar Sultan da 1028 (1618–1619) de öldü ve zengin serveti oğlu Nur ud-dehr'e kaldı. Bu, sevilen bir genç idi[43]. Nur ud-dehr bu devirdeki bazı seferlere katılmıştır[44]. Saru Beğ'e gelince, o, 1011 (1602–1603) yılında Osmanlı ordusu ile yapılan savaşta yararlık göstermiştir. Kendisi 1021 (1612–1613)'de *Saru-Gurkan* ve *Gâve-Rûd (Kirman-Şah* bölgesinde) hâkimi olup, 1033 (1623–1624)'de *Hille* hâkimliğine tayin edilmiştir[45]. Kardeşlerinden Kapan Sultan'a 1018 (1609–1610)'de Osmanlılar'dan geri alınan *Urmiye* kalesi hâkimliği verilmişse de 1024 (1615)'de gafleti yüzünden kalenin *Kürdler*'in eline geçmesi sebebi ile kardeşlerine riayeten yalnız vazifesinden azledilmekle yetinilmiştir[46]. Zeynel Beğ'e gelince o da Şah Abbas'ın mukarreblerinden olup ***Tuşmal başı*** idi. Hükümdarı tarafından sevilen Zeynel Beğ'in Abbas'ın ölümünde ***eşik ağası başı*** ve aynı zamanda *Rey* hâkimi bulunduğunu biliyoruz[47].

Şah Abbas devrindeki *Beğ-Dili beğ*lerinden biri de Gün-Doğmuş Sultan idi. Gün-Doğmuş Sultan Şah Abbas'ın birinci *Bağdad* seferinde *Kerkük* yöresindeki *Tâuk*'ta bulunuyordu. Buradan *Şah*'ın katına gelen bu *Beğ-Dili emîri Şah*'ın hizmetine girerek ondan sultanlık ünvanını almıştır. Gün-Doğmuş Sultan *Âzerbaycan*'da, muhtelif yerlerde olmak üzere, dirliklere (tiyulât) sahip bulunuyordu[48]. Osmanlı ülkesinde Şah Abbas'ın hizmetine giren bu Gün-Doğ-

41 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 369, 459, 461–462.
42 *Aynı eser*, II, s. 553, 697, 716, 718, 810–811, 860, 889.
43 *Aynı eser*, II, s. 860, 929.
44 *Aynı eser*, II, s. 929, 1032, 1035.
45 *Aynı eser*, II, s. 614, 856–857, 906, 1011, 1019.
46 *Aynı eser*, II, s. 782, 797, 800, 811, 889, 890.
47 *Aynı eser*, II, s. 1084.
48 *Aynı eser*, II, s. 1084–1085.

muş Sultan ile buyruğundaki *Beğ-Diliter*'in *Boz-Ulus* arasındaki *Beğ-Dili* oymağından olması muhtemeldir. Şah Abbas'ın halefi ve oğlu Şah Safî zamanında (1628–1642) yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Zeynel Beğ saltanat vekilliğine kadar yükselmiştir. Fakat, onun 1039 (1630) yılında Sadrazam Hüsrev Paşa'ya yenilmesi üzerine hayatına son verilmiştir [49]. Bu devirdeki *Beğ-Dili* emîrlerinden biri de Nakdî Beğ idi. Bu emîrin Zeynel Han ile akraba olup olmadığı bilinemiyor. Şah Safî'nin hükümdarlığının ilk yılında *Ferraşhâne* daruğası olan Nakdî Beğ, *hanlık* rütbesi ile 1042 (1633–1634) yılında *Merv* ve aynı yıl içinde *Kûh-Gilûye* hâkimliğine tayin edilmiştir. Kendisi *Bağdad*'ın IV. Murad tarafından 1637 de istirdadı üzerine Osmanlı ordusuna esir düşmüştür. Bundan dolayı *Kûh-Gilûye* vâliliğine *Ferraşhâne* darugası oğlu Zeynel Beğ tayin edilmiş, *Ferraşhâne* darugalığı da merhum Zeynel Han'ın oğlu Haydar Beğ'e verilmiştir [50].

II. Abbas'ın (1642–1667) hükümdarlığının ilk yıllarında yukarıda adı geçen Saru Beğ'in oğlu Safî Kulu Beğ *Sultaniye* ve *Zencan* hâkimi olmuştur [51]. Daha önce de işaret edildiği gibi, XVIII. yüzyılda *Şamlu* boyu diğer birçok boylar gibi zayıf bir duruma düşmüş, bu sebeble bu yüzyılda *Şamlu*'dan pek az emir çıkmıştır. Bunlar arasında *Beğ-Dili*'den, *Arşar* Şah-Ruh Sultan'ın hizmetinde Muhammed Zaman Han ve Mustafa Han kayda değer [52]. Aynı yüzyıla mensup tezkire sahibi Lutf Ali Beğ'in de *Beğ-Dili*'den olduğunu kaydedelim. Yukarıda adı geçen Mustafa Han, Lutf Ali Beğ'in amcası veya amcasının oğlu idi [53].

Şamlu boyunun *İnallu (İnanlu)* obası *Şahı-Seven* olarak varlığını zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Bugün, *Hemedan* bölgesinde tamamen yerleşmiş bir halde köylerde yaşayan *Kara-Gözlü* oymağının *Şamlu* boyunun bir kalıntısı olmakla beraber, bu boyun hangi obasından veya obalarından geldiği henüz tayin edilememiştir. Şimdi *İran*'da *Beğ-Dili* adında ehemmiyetli bir teşekküle rastgelinemediğine göre *Kara-Gözlüler*'in *Beğ-Dili*'nin torunları olmaları muhtemeldir.

49 *Zeyl-i tarih-i âlem ârâ*, s. 31.

50 *Aynı eser*, s. 32, 107, 117, 227, 278.

51 Muhammed Tahir-i Vahid-i Kazvinî, *Abbâs-nâme*, *Tahran*, 1329 ş., s. 28, 62.

52 Mirza Muhammed-i Ma'raşî, *Mecma'ut-tevârih*, yay. Abbas İkbal, *Tahran*, 1328 ş., s. 130.

53 Tahsin Yazıcı. *Lutf Ali Beg*, İslâm Ansiklopedisi, VII, s. 94.

Bu bahse son verirken, *Etrek* ve *Gürgen* çayları arasında yaşayan *Türkmen Göklen* topluluğuna mensup oymaklardan (tâife) birinin de *Beğ-Dili* olduğunu söyliyelim. Bu *Beğ-Dili* oymağı 1863 yılında şu kollara ayrılmakta idi: *Pank*, *Aman-Hoca*, *Boran*, *Karışmaz*. Fakat *Göklen Beğ-Dili* oymağının nüfusu pek fazla değildi. 1840 tarihinde bu oymağın 400 aileden müteşekkil bulunduğu söyleniyor. Bu oymağa *Çaku Beğ-Dili* de deniliyor [54].

54 Burnes, *Voyages* .... III, s. 199; Vàmbéry, *Travels*, s. 306; R. Rahmeti Arat, *Göklen*, İ. A., IV, s. 809–811.

XII.

KARKIN

Karkınlar, Kâşgarlı'nın bazı hususlarda diğer boylara uymadıkları ve *Halac* şeklinde ayrı bir ad taşıdıklarını söyliyerek listesine almadığı iki boydan biri görünüyor. Fakat bu husus ne olursa olsun *Karkın* boyu *Oğuzlar*'ın tarihinde mühim rol oynamış bir teşekküldür. XVI. yüzyılda *Anadolu*'da bu boya ait 62 yer adı tesbit edilmiştir ki, bunlar ile *Karkın* boyu, listede beşinci sırada yer almaktadır[1]. Bu boy defterlerde *Karkın*'dan başka *Garkın*, *Karkun* ve *Kargun* gibi imlâlarla da yazılıyor.

XVI. yüzyılda *Anadolu*'daki *Karkın* oymakları başlıca *Haleb Türkmenleri*, *Boz-Ulus*, *Dulkadırlı* ulusu ile *Hamid (Isparta)* sancağında yaşamaktadır.

1. *Haleb Türkmenleri:*

Haleb Türkmenleri arasındaki *Karkın* oymağı 193, 71 ve 41 vergi nüfusu olmak üzere üç kola ayrılmıştır. Bunlardan sonuncu kolun *Deveciler* adını taşıdığı da kaydedilmiştir. 978 (1570) tarihinde bu oymağın asıl büyük kolunun *Ayıntab* ve *Rum-Kale* taraflarında yaşamakta olduğu görülüyor. XVII. yüzyılın ortalarına doğru *Karkınlar*, *Oturak-Karkın*, *Göçer-Karkın* olmak üzere, hayat tarzlarına göre, iki kısma ayrılmıştır. Bahsedilen devirde *Göçer-Karkınlar* 218 vergi evine sahip bulunmaktadır. *Oturak-Karkınlar* ise 74 evli, 23 bekârdan müteşekkildir. Bunlardan başka 6 evli küçük bir *Karkın* oymağı *Haleb şehrinde*, üç evlik küçük bir *Karkın* zümresi de *İvegi* oymağına ait bir köyde yerleşmiştir. 11 evlik diğer bir *Karkın* zümresinin de *Şam* vilâyetinde *Aralık-Evi* adını taşıyan bir yerde yaşadığı bildiriliyor[2].

1 Cedvele bakınız.

2 F. Sümer, *Bozoklu Oğuz boylarına dâir*, s. 86-87, 101, 102.

2. *Boz-Ulus:*

Boz-Ulus'taki *Karkın* oymağı da üç kol halinde olup, ikisi asıl *Boz-Ulus* topluluğunda, biri de onun *Dulkadırlı* teşekkülleri kümesinde bulunmaktadır[3].

3. *Duldakırlı:*

Bu il arasındaki *Karkın* oymağı *Haleb Türkmenleri* arasındaki *Karkınlar*'dan nüfusça biraz daha kalabalıktır. Fakat bu *Karkın oymağı* toplu bir halde değil, dağınık bir durumda bulunmaktadır. Bu oymağın kollarından en büyüğü, *Dulkadırlı* ulusunun büyük oymaklarından biri olan *Dokuz*, diğer adı ile *Bişanlu* boyunun bir obasını meydana getirmektedir. Bu oba boyun diğer bir çok obaları gibi güneydeki *Kargılık* yöresinde yaşamakta idi[4]. *Dokuz* boyu arasında *Karkın* adlı bir obanın bulunması bu iki teşekkül arasındaki kabilevî bir akrabalıkla ilgili olabilir. *Dulkadırlı-İli* içindeki *Karkın* oymağının bir kolu da Dede-Kargın adındaki bir *Şeyh*'in, *Göksun*'da bulunan zâviyesine hizmet etmektedir. Bu Dede-Kargın'ın XIII. yüzyılda yaşamış olması muhtemeldir. Hacı Bektaşı-ı Velî *Vilâyetnâmesi*'ne göre[5] Hacı Bektaş-ı Velî *Boz-Ok*'ta *Türkmen* içinde *Kır-Şehir*'e giderken kendi kerâmetine şâhit olduğu Hacı İbrahim adlı bir çobanı erenlik mertebesine eriştirerek onu *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* arasına gönderiyor. Hacı-İbrahim *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* arasında ünlü bir şeyh olarak tanındı. Bu tarikat adamının *Niğdeli* Kadı Ahmed'te geçen Hacı İbrahim olması muhtemeldir[6]. Yine *Vilâyetnâme*'ye göre[7] Hacı-İbrahim'in ölümünden sonra Dede-Kargın oğulları ile Hacı İbrahim'in oğulları arasında geyik derisi tac üzerinde ihtilâf çıktı. Neticede dâvayı Dede-Kargın oğulları kazandılar ve geyik derisi tac giymek onlara ve onların müridlerine mahsus oldu. İşte *Göksun*'da zâviyesi olan Dede-Kargın bu Dede-Kargın olacaktır. Fakat mezarının nerede olduğu hakkında her hangi bir kayda rastgelinmedi. Fazla olarak *Birecik* yöresinde ve *Mardin*'in güneyinde de *Dede-Kargın* adlı köyler görülmektedir.

3 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 88.

4 F. Sümer, *aynı yazı*, 87-88.

5 *Ankara Millî Eğitim Bakanlığı ktp.* nr. 230, 46 b-47 a, *Vilâyetnâme*, hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı, *İstanbul*, 1958, s. 21-22.

6 *el-Veled uş-şefik*, Fâtih ktp., nr. 4519.

7 Gösterilen yerler.

4. *Çukur-Ova:*

Tarsus bölgesinde yurt tutmuş ünlü *Kusun* boyu arasında da 24 evlik *Karkın* adlı bir oba bulunduğu gibi, *Adana*'nın kuzeyinde yurt tutmuş olan *Dündarlu* boyu arasında da bu adda bir Oba görülmektedir.

5. *İç-İl:*

II. Bayezid devrinde *Silifke* yöresinde yaşayan büyük *Boz-Doğan* boyu obaları arasında 48 vergi nüfuslu *Karkın* adlı bir oba da yaşamakta idi[8].

6. *Hamid ve Teke Sancakları:*

Hamid sancağının *Eğridir* yöresinde yaşayan *Yörükler* arasında 250 vergi nüfuslu bir *Karkın* oymağı vardır. Fakat bu *Karkın* oymağı bu yöredeki büyük *Karamanlı* boyuna bağlı olarak gösterilmektedir[9].

Yine XVI. yüzyılda aynı adda bir oymağın da *Teke*'de yaşadığı görülmektedir.

1102 (1691) yılında *Rakka* eyâletinde yerleştirilen *Beğ-Dili* obaları arasında *Karkın* adlı bir obanın da adı geçiyor[10]; bu, yukarıda bahsedilen Göçer-*Karkınlar* olabilir. Seyyah Niebuhr[11], *Ayıntab* bölgesinde olmak üzere, *Dede-Karkın (Dade-Kirkan)* adlı bir oymağın adını zikreder.

Bu bahse son vermeden önce Timurlular'dan Babur Mirza'nın (ölümü: 861=1456) *Ester-Âbâd* vâlisi olan Baba-Hasan'ın *Karkın* nisbesini taşıdığı görülüyor ki[12] bu, Baba-Hasan'ın bizim *Karkın* boyuna mensup olduğunu gösterse gerektir.

8 F. Sümer, *Aynı yazı*, s. 88-89.
9 *Hamid sancağı tahrir defteri, Başbakanlık Arşivi*, nr. 121, s. 535-537.
10 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretleri iskân teşebbüsü* s. 56.
11 *Voyage en Arabie*, s. 137.
12 *Diyârbekriyye*, s. 327, 344, 348, 350, 359.

XIII.

BAYINDIR

(Bayındur)

Reşid ud-din Oğuz-nâmesi'nde yazıldığına göre Oğuz Han'ın torunu Dib-Yavku Han'ın beğlerinden Tülü Hoca bu boya mensup olduğu gibi, Ala-Atlu Kişi-Donlu Kayı İnal Yabgu'nun nâibi Döngür oğlu Erki de *Bayındır*'dan idi. Erki, Köl Erki Han ünvanı ile, Kayı İnal Yabgu'nun oğlu Tuman büyüyünceye kadar hükümdarlık yapmıştı, sonra *Oğuz* tahtını Tuman'a bırakmıştır. Tuman da yüz gün yabguluk yaptıktan sonra kendi isteği ile tahtını Kül-Erkin'in kızından doğan oğluna vermiştir. Bu da Tiken Bile Er-Biçegen Kayı Yabgu lâkab ve ünvanı ile hükümdarlık etmiştir[1].

Reşid ud-din Oğuz-nâmesi'ndeki bu sözler *Üç-Oklar*'ın en asil boyu olan *Bayındırlar*'ın *Oğuzlar*'ın eski tarihlerinde mühim bir rol oynadıklarını gösterebilir.

Bilindiği üzere *Dede-Korkut Destanları*'ndaki *Oğuzlar*'ın başında da Kamğan oğlu Bayındır Han görülmektedir. Bunun ozanlar tarafından Ak-Koyunlu hânedanını yükseltmek için destanlara sonradan sokulmuş olması muhtemeldir. Fakat Bayındır Han'ın babası olarak Gök-Han değil de Kamğan gibi bir ismin verilmesi izah edilemiyor.

Tahrir defterlerinde 52 köy ve ekinliğin *Bayındır* adını taşıdığı görülüyor[2]. Bunlar da diğerleri gibi, *Anadolu*'nun orta ve batı bölgelerinde bulunuyor. Bu yer adlarından başka *Adana*'nın *Hâruniye* kasabasının batısındaki bir yöre de *Bayındır* adını taşıyor. O zamanlar

1 *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, s. 371-372.
2 Cedvele bk.

bir yörenin (nâhiye) bir oymağını adını taşıması, çok defa o yörede oturanların hepsinin veya çoğunun yörenin adını taşıdığı oymağa mensup olduğunu gösterir. Bu *Bayındır* yöresi adını zamanımıza kadar devam ettirmiştir.

Şimdi *İzmir*'e bağlı *Bayındır* kasabası XVII. yüzyılda da vardı. Evliya Çelebi[3], bu kasabanın adının Orhan Gazi'nin oraya *Bayındır* kavmini yerleştirmesinden aldığını söylemektedir. Bu bir halk rivayeti mi, yoksa Evliya Çelebi'nin kendisine mahsus izahlarından biri midir, bilinemez.

XVI. yüzyılda *Anadolu*'daki bu yer adlarından başka, aynı ülkede bu boya mensup bazı oymaklar da görülmektedir ki, bunların en mühimleri *Haleb Türkmenleri* arasında ve *Tarsus* bölgesinde yaşamaktadır.

1. *Tarablus-Şam:*

Tarablus-Şam yöresinde yaşayan *Türkmen* oymakları arasında az nüfuslu bir *Bayındır* oymağına rastgelinmektedir. 25 vergi evi kadar olan bu oymaktan başka *Hıns ul-Ekrâd* çevresinde de 15 vergi evlik yine *Bayındır* adlı bir oymak görülüyor.

2. *Haleb Türkmenleri:*

Haleb Türkmenleri arasındaki *Bayındırlar* II. Selim devrinde 250 vergi nüfusuna sahip bulunuyor. Hüseyin Kethüda'nın idaresinde bulunan bu oymağın ufak bir kolu da, aynı devirde *Anteb* bölgesinde yaşamakta idi[4].

3. *Yeni-İl:*

Yeni-İl'de görülen *Bayındırlar*, *Haleb Türkmenler*'indeki *Bayındırlar*'ın bir koludur. Bu kol da iki kola ayrılmıştır. Birinci kol 125 vergi nüfuslu olup, Bay-Koca adlı bir kethüdanın buyruğunda, 111 vergi nüfuslu olan diğer kol da *Haleb Türkmenleri Bayındırları*'nın başındaki Hüseyin Kethüda'nın oğlu Savcı idaresinde bulunmaktadır[5]. *Yeni-İl*'deki *Bayındırlar*'ın 1688 yılında *Barak* ve diğer bazı oymaklar ile birlikte *Sivas* eyâletine tâbi bir yerin ekinliklerini davarlarına yedirdikleri ve evleri yakmakta oldukları haber veriliyor[6]. Onların az sonra Rüstem Kethüda oğlu Hâlid Beğ idaresinde olmak üzere, 1101 (1690)'de *Avusturya*'ya yapılacak sefere çağrıldıkları görülüyor[7]. Ertesi yıl ise *Bayındırlar Rakka* bölgesine iskân olmak emrini almışlardır[8]. Fakat onlar da çok geçmeden yerleştirildikleri yerden kaçmışlar ise de[9] yakalanıp tekrar *Rakka*'ya gönderilmişlerdir. Bundan sonra *Rakka* bölgesinde kalan *Bayındırlar Beğ-Dili*, *Cerid* ve diğerleri ile birlikte *Arab* ve *Kürd* aşîretlerine karşı savaşmışlardır. Şiirlerde geçen "Bayındır Halid"[10], yukarıda gördüğümüz Rüstem oğlu Hâlid Beğ değil ise onun bir torunundan başkası olamaz.

Bayındırlar XIX. yüzyılda, *Beğ-Dili* ve *Baraklar* gibi *Anteb* bölgesine gelip burada köyler kurarak yerleşmişlerdir. Zamanımızda onlar beş obaya ayrılmıştır. Bunlardan eski beğleri Hâlid Beğ'in adını almış olan *Halidli obası Suriye*'deki *Çoban-Beğli* köyünde oturmaktadır. Bu *Bayındırlar* dedelerinin *Sivas*'tan *Rakka*'ya sürülmüş olduklarını hâlâ unutmamışlardır[11].

4. *Boz-Ok:*

Bu bölgede de bir *Bayındır* oymağı yaşıyorsa da bu oymak hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

5. *Tarsus:*

Tarsus bölgesinde yaşayan ve kendilerine XIV.- XVI. yüzyıllarda *Varsak* denilen *Türkmen* topluluğu boy adı ile *Kusun*, *Ulaş*, *Kuş-Temür*, *Gökçelu* ve *Elvanlu* gibi, bir takım teşekküllere ayrılmıştı. Adı geçen teşekküllerden *Ulaş* boyu yedi obadan meydana gelmiştir ki, bunlardan biri de *Bayındır* obası idi. Bu *Bayındırlar*'ın daha 925 (1519) tarihinde kırk obacığa ayrıldığı görülüyor[12]. Her biri müstakil ekinliklere sahip olan bu obacıkların vergi nüfuslarının toplamı 828 dir. Bu, 5 ile çarpıldığı takdirde *Bayındırlar*'ın umumî nüfusları hakkında 4140 tahminî rakamı elde edilir.

3 *Seyahat-nâme*, IX, s. 173.

4 F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI, 2-4, s. 320, 334.

5 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 320, 334-335.

6 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, 38, haşiye 47.

7 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 84.

8 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 56.

9 *Aynı eser*, s. 90, haşiye 14.

10 Ali Şahin, *aynı eser*, s. 19.

11 Ali Rıza, *Cenup'ta Türkmen oymakları*, I, s. 47; Abdülkadir İnan, *Gaziantep'de Türkmenler, Halk Bilgisi Haberleri*, sayı 102, s. 138.

12 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 320-321, 336-339.

6. *İç-İl:*

II. Bayezid devrinde *Silifke*'ye bağlı *Teke* köyünde 112 vergi evlik bir *Bayındır* oymağı oturmakta idi[13].

7. *Teke, Hamid, Menteşe:*

Bu bölgelerdeki *Yörükler* arasında *Bayındır* adını taşıyan bazı küçük oymaklara rastgeliniyor. *Teke*'deki *Bayındır* adlı oymaklardan 37 vergi nüfuslusu *Bayındır Elsüz-Pîrî*, 25 nüfuslu olanı ise *Tülü-Bayındır* şeklinde zikrediliyor. *Hamid* sancağındaki *Bayındır* adlı 41 vergi nüfuslu oymağın diğer adı da *İl-Arslan*'dır. *Menteşe* sancağındaki *Bayındır* adlı oymak ise *Teke-Saru* adlı bir oymak ile birlikte yazılmıştır. Bu sonuncusu *Menteşe*'deki büyük *Horzum* oymağına tâbi bulunmakta idi[14].

Teke, Hamid ve *Menteşe*'de gördüğümüz *Bayındır* adlı bu küçük oymakların adlarını şahıslardan almaları da muhtemeldir. *Bayındır* adının XV–XVI. yüzyıllarda şahıs adı olarak kullanıldığına evvelce işaret edilmişti.

8. *Hazar-Ötesi Türkmenleri:*

Bayındırlar'dan bir oymak da *Göklen ulusu* arasında yaşamakta idi. Vàmbéry'ye göre[15], bu *Bayındır* oymağı: *Kalaycı, Körük, Yapağı, Yadcı, Keszir* (?), *Yasağalık-Töreng* gibi kollara ayrılıyordu. Şimdi *Bayındırlar*'ın yurdu *İran* kesiminde bulunmaktadır[16].

Bayındır boyunun *Türk* tarihindeki en mühim rolü, *Anadolu*'nun fetih ve iskânına katılmasından sonra, Ak-Koyunlu devletini kurmasıdır. Bunun için Ak-Koyunlu hânedanına *Türk* kaynaklarında "*Bayındırlu*" *Farsça* eserlerde "*Bayındıriyye*" adı verilir. Ak-Koyunlu hânedanı da Bayındır-Han'ın torunları olmakla öğünüyorlardı. Bu hânedanın, Ak-Koyunlu devletinin son zamanlarında hayli kalabalık olduğu görülüyor. Bunların mühim bir kısmı hükümdarlık mücadelelerinde ölmüşlerdir. *Türkiye*'de, Ak-Koyunlu hânedanı azasına mensup olanlardan bazılarının nesli zamanımıza kadar gelmiştir.

13 Gösterilen yer.

14 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 321, 339–340.

15 *Travels in central Asia*, s. 306.

16 Mes'ud Keyhan, *aynı eser*, II, s. 103.

Türkmen İskender Beğ'in sözlerinden anlaşılıyor ki, hânedan azasından bir kısmı da Safevîler zamanında *İran*'da yaşamıştır. Safevî hükümdarlarının bunları sağ bırakmış olmalarına hayret edilir. Safevî devrindeki Ak-Koyunlu ailesine mensup olanlardan Murad Beğ-i Bayındıriyye-i Türkmân ile Muhammed Zaman Sultan-i Bayındıriyye-i Türkmân'ı tanıyoruz. Şah-Abbas'ın en itibarlı hâtunu bunlardan Murad Beğ'in kızı idi. Muhammed Zaman Sultan'a gelince, kendisi ve ailesi *Yezd*'li olup iyi bir tahsil gördüğü bildiriliyor. Şah-Abbas'ın yakınlarından olan Muhammed Zaman Sultan 1015 (1606–1607) yılında ölmüştür[17].

17 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbâsî*, II, s. 611, 804, 1009.

XIV.

PEÇENEK

Bu adla X. ve XI. yüzyıllarda *Kara-Deniz*'in kuzeyinde ve *Balkanlarda* mühim siyasî roller oynamış bir *Türk* kavminin bulunduğunu biliyoruz. Bundan başka XI. yüzyılda *Peçenek* adında bir *Oğuz* boyu da vardı. Kâşgarlı, *Türk Peçenek* kavmi ile *Oğuz Peçenek* boyunu ayrı ayrı zikrediyor[1]. Bu ad ayniliği ancak iki şekilde izah edilebilir:

1. Her iki teşekkülün aynı adı taşıması sadece bir tesadüftür.

2. *Oğuz Peçenek* boyu, *Türk Peçenek* kavminin bir parçası olup, *Oğuzlar*'ın tâbiiyyeti altına girmiş ve zamanla *Oğuzlar*'ın bir boyu haline gelmiştir. Fakat ne *Kâşgarlı*'da, ne de *Reşid ud-din*'deki hâtıralarda bu ikinci ihtimale ait bir delil görülebiliyor ve bu boy da *Bayındır*, *Çepni* ve *Çavuldurlar* gibi Oğuz-Han'ın dördüncü oğlu Gök-Han'a bağlanıyor. *Peçenek* boyuna ait tahrir defterlerinde ancak 4 köy adı görülebildi ki[2], bunlardan dördü de, diğer boylara ait pek çok yer adları gibi, *Ankara* sancağında bulunmaktadır. Bu münasebetle *Ankara* bölgesinde Selçuklu fethinden beri çok yoğun bir *Türkmen* kümesinin yaşamış olduğuna bir defa daha dikkati çekelim. XII. yüzyılda *Ankara Türkmenleri*'nin ünü *Horasan*'a kadar gitmişti.

Ankara sancağındaki Peçenek köyleri *Yaban-Ova*, *Murtaza-Ova* ve *Kasaba* kazalarında bulunmaktadır ki, bu köyler adlarını zamanımıza kadar devam ettirmişlerdir[3]. Bunlardan başka yine *Ankara*'ya bağlı *Şerefli Koç-Hisar* yakınındaki bir vâdi de *Peçenek-Özü* (*Peçenek* vâdisi) adını taşıyor. Yalnız şimdi bu *Peçenek-Özü*'nde *Yeni-İl*'e bağlı

1 بجانك — بجيل من الترك مسكنهم قرب الروم ؛ بجانك — قبيلة من الغزية (*Kilisli*, I, s. 404, *Atalay*, I, s. 488).

2 Cedvele bk.

3 *Türkiye'ae Meskûn yerler kılavuzu*, s. 905.

Türkmenler'in köyleri bulunmaktadır. Zamanımızdaki *Peçenek* yer adlarından diğer ikisi *Maraş*'ın *Elbistan* kazasında, dördü de *Konya* bölgesinde bulunmaktadır. Bunlardan başka *Beçenek* adında *Aksaray (Konya)* kazasında bir çiftliğin, *Isparta* bölgesinde de iki yer adının var olduğunu biliyoruz[4].

Fazla olarak *Peçene* şeklinde biri *Su-Şehri*'ne *(Sivas)*, diğeri de *Emir-Dağı*'na *(Afyon)* tâbi iki köy görülmektedir ki[5], bunların da bizim boydan geldiklerinde şüphe yoktur. *Reşid ud-din*'de *Peçenek* boyunun adının *Biçene* şeklinde yazıldığını biliyoruz.

XVI. yüzyıldaki *Peçenek* adlı oymaklara gelince, bunlar *Haleb Türkmenleri*, *Tarsus Varsaklar*'ı ve *At-Çekenler* arasında bulunmaktadır.

1. *Haleb Türkmenleri:*

Kanunî Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında bu topluluk arasında yaşayan *Peçenekler* ayrı ayrı kethüdaların buyruğunda olmak üzere dört kola ayrılmışlardır. Bunlardan Süleyman Kethüda'ya tâbi *Peçenek* kolu 34 vergi evi, Ahmed, Mustafa ve Ali kethüdaların idaresindeki *Peçenek* kollarının da 57, 67 ve 109 vergi nüfusları vardır. Bu *Peçenekler* her nekadar *Haleb Türkmenleri*'nden iseler de yurdları o zamanlar *Maraş*'a, şimdi *Adana*'ya bağlı olan *Hâruniye* kazasındaki *Bayındır* yöresinde bulunuyordu. Bununla beraber onlara ait ekinliklerin *Bulanık* (*Bahçe*) ve güneyde *Kınık* toprağındaki *Yarpuz*'a kadar uzandığı görülüyor. *Peçenekler* bu ekinliklerinde çiftçilik yapmakta ve çeltik (pirinç) dahi ekmekte idiler. Bu ekinliklerin başlıcaları şunlardır: *Kene Güneş*, *Pürnek* (?), *Sisca*, *Sakızcık*, *Kuzu Deresi*, *Tekfur Burcu* (*Hudu* dağında), *Taşlıca-İniş*, *Çanak-Alanı*, *U-şacuk Pınarı*, *Fındık*, *Büyük Sakız*, *İncûgez*, *Berkeşlik*, *Ovacık Pınarı*, *Gök-Pınar*, *Yarpuz*, *Hüseyinler* (*Sarvandı-Kaypak*- kalesi yakınında). *Peçenekler*'in *Hızır-Hacı*, *Şah-Melik* (öteki adı *Ali-Kethüdalu*, yukarıdaki *Ahmed Kethüda*'nın oğlu), *Ekiz* ve *Yad-Beğlü* kolları *Hâruniye*'nin kuzey doğusundaki *Hudu Dağı*'nda yaylamaktadır. Yalnız bu kollardan *Yad-Beğlü*, aynı zamanda *Hudu Dağı*'ndaki *Tekfur Burcu*'nda kışlayıb yine orada yaylamaktadır. Diğer taraftan *Şah-Melik*'in bir kolunun da *Sarvandı* dağında yayladığı görülüyor.

4 *Türkiye*'de *Meskûn yerler kılavuzu*, s. 140; F. Aksu, *Isparta ili yer adları*, *Isparta*, 1936, s. 37, 81.

5 *Türkiye*'de *Meskun yerler kılavuzu*, *aynı sahife*.

1530-1540 yılları arasında *Peçenekler*'in vergi nüfusları 473'e, 978 (1570) yılında ise 722'ye yükselmiştir. Onlar bu son tarihte şu kollara ayrılmışlardı. *İsâ-Hacılu* (82 vergi evi), *Boyacılu* (9 vergi nüfuslu), *Ekizler* (97 vergi nüfuslu) *Piri-Beğlü* (142 vergi nüfuslu), *Şah-Meliklu* (31 vergi nüfuslu), *Hâbillu* (3 vergi nüfuslu) *Eküz* (5 vergi nüfuslu), diğer *Boyacılu* (7 vergi nüfuslu), *Sipahiler* (39 vergi nüfuslu). Bunlardan 9 vergi nüfuslu *Boyacılu*, *Güvercinlik*'te (*Elbistan*'a bağlı) yerleşmiştir. *Peçenekler*'in zamanla yeni kethüdalarının adlarını aldıkları görülüyor.

993 (1585) yılında *Maraş* ve *Güvercinlik* kadılarına yazılan bir hükümde[6] *Peçenek* tâifesinden Seyyidî Gazi ve Kanlu Mehmed'in yol kesici olup yine *Peçenek* tâifesinden Hasan Ali Fakih'i öldürdükleri, aynı tâifeden Kara Ahmed oğlu Mustafa'nın da Seyyidî Vakkas'ın evini bastığı yazılarak bunların yakalanıp muhakemelerinin yapılması emrediliyor. Bu *Peçenekler* yukarıda *Güvercinlik*'te yerleştirildiklerini söylediğimiz *Peçenekler*'dir.

Sultan İbrahim devrinde (1639-1648) yine *Haleb Türkmenleri*'ne bağlı olan *Peçenekler* Gebe oğlu Ali Beğ'in idaresinde olmak üzere, beş oba halinde idiler: *Berayirlu* (40 vergi nüfuslu), *Ekizler* (13 vergi nüfuslu), *Hızır-Hacılu* (29 vergi nüfuslu), *Hamudlu* (12 vergi nüfuslu), *Bayırlu* (13 vergi nüfuslu)[7]. Şu son durum *Peçenekler*'den çoğunun tamamiyle yerleşmiş olduğunu veya tahrire girmediğini gösteriyor. Bunlar nereye yerleştiler? Bu sualin cevabını vermek için *Peçenekler*'in yaylak yurdlarında (*Hudu Dağı*'nda) ve *Güvercinlik* yöresinde araştırma yapmak lâzımdır. Mamafih onlardan mühim bir kısmın, bahsedilen yaylaklarda yerleşmiş oldukları kesin bir şekilde söylenebilir. *Peçenekler*'in *Bayındır*'daki kışlak yurdları bugün de *Peçenek* adını taşıyorsa da orada ancak *Tecirliler*'e mensup köylüler görülebiliyor.

2. *Tarsus:*

Bu bölgedeki *Peçenek* varlığı çok ehemmiyetsiz olup, ancak 9 vergi evinden müteşekkildir. Bu *Peçenekler* *Tarsus*'un büyük boylarından *Kuş-Temür* boyu obaları arasında bulunuyor. Bu husus bu iki teşekkül arasında kabilevî bir münasebetin mevcudiyetini ifade edebilir[8].

6 *Mühimme defteri*, nr. LX, s. 54.
7 F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler*, s. 327-328.
8 F. Sümer, *aynı yazı*, 328.

3. *At-Çeken:*

Sonuncu *Peçenek* varlığı da *At-Çekerler* arasında görülüyor. I. Selim devrinde *Akşehir*'in doğusundaki *Turgut* kazasında yaşayan bu *Peçenek* oymağının vergi nüfusu 34 idi[9]. Bu *Peçenek* oymağının kalabalık bir *Peçenek* varlığının kalıntısı olduğu anlaşılıyor. Çünkü, yine *Turgut* kazasında *Peçenek* adlı bir köy olduğu gibi, bu kazaya yakın yörelerde de aynı adda bazı yer adları vardır.

9 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 328.

XV.

ÇAVULDUR

(Çavundur)

Bu boyun adı XVI. yüzyılda *Anadolu*'da umumiyetle *Çavundur* şeklinde söyleniyor. Bunun yanında kelimenin eski şekli ile (yani *Çavuldur)* birçok köyler olduğu gibi, *Çavdur* şeklinde de bazı köylere rastgelinmektedir. Mezkûr yüzyılda bu adlarda *Anadolu*'da 21 yer adı görülebiliyor[1].

Danişmend-nâme'de[2] Danişmend Gazi'nin silâh arkadaşlarından Çavuldur Çaka adlı bir emîrden bahsediliyor. Zâhir-i Nişaburî'nin[3] *Selçuklu tarihi*'nde, *Anadolu*'yu fetheden Sultan Alp-Arslan'ın kumandanları arasında Emîr Çavuldur adı da geçiyor[3]. Bu müellife göre, Emîr Çavuldur, Artuk, Saltuk, Mengücük ve Danişmend ile *Malazgird* savaşında bulunmuş ve *Anadolu*'da *Maraş* ile *Sarus (Sarız)* bölgelerini fethetmiştir. Bu kayıtlara dayanarak *Çavuldur* boyuna mensup Çaka adlı bir beğin *Anadolu*'nun fethinde mühim bir rol oynamış olduğunu kabul edebiliriz. Hattâ, mezkûr eserlerde ondan bahsedilmesi Çavuldur Çaka'nın adı unutulmayan ünlü beğlerden biri olduğunu gösteriyor.

Bununla beraber *Çavuldurlar*, bizim *Oğuz* boylarına ait yer adları cedvelinde 18. sırada yer aldıkları gibi, yine *Anadolu*'da onlara mensup kalabalık nüfuslu oymaklar da görülemiyor. Bu husus bu boya mensup mühim bir kolun batıya göç etmiyerek *Mangışlak yarımadasında* kalmış olması ile de izah edilebilir.

1 Cedvele bk.

2 *Danişmend-nâme*, *Millet* ktb., *Ali Emirî*, nr. 571, s. 17, 18; Âli, *Mirkad ul-cihâd*, *aynı kütüphane*, *Reşid Efendi*, nr. 678, 17 b, 22 b.

3 *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk*, s. 33, 39.

XVI. yüzyılda bu boya mensup bir oymak *Boz-Ulus* arasında görülmektedir. Bundan başka aynı adda çok küçük bir oymak da *Çorum* sancağında yaşamaktadır.

1. *Boz-Ulus:*

Defterlerde adı *Çavundur* imlâsı ile yazılan bu oymak II. Selim devrinde iki kola ayrılmıştır. Duyar Kethüda'ya bağlı birinci *Çavundur* kolu 174 vergi nüfuslu, Pir Ahmed Kethüda'nın idaresindeki ikinci kol da 50 vergi evli idi[4]. Bundan başka *Boz-Ulus*'un büyük oymaklarından biri olan *Oğul-Beğlu* obaları arasında da *Çavundur* adlı bir oba vardır. Bu obanın adını, kethüdası Veli'nin babası *Çavundur*'dan aldığı anlaşılıyor. Mamafih bu husus *Oğul-Beğlu* oymağının *Çavundur boyu* ile kabilevî bir rabıtası olduğunu gösterebilir.

2. *Çorum:*

Çorum'da yaşayan küçük *Çavundur* oymağına gelince bu oymağın *Osmancık* kazasına bağlı *Akça-Su* köyünde yerleştiği görülüyor[5]. Bu *Çavundur* oymağı ile birlikte aynı köyde oturan *Âdil* ve *Hâbil* adlı oymakların da bu *Çavundur* oymağı ile akraba olmaları mümkündür.

Aynı yüzyılda *Menteşe* bölgesindeki *Köyceğiz* kazasında *Çandır* adlı küçük bir oymak da vardır. Fakat bu ismin *Çavundur*'dan gelip gelemiyeceğini bilemiyorum.

3. *Hazar-Ötesi Türkmenleri:*

Yukarıda kalabalık bir *Çavuldur* kolunun *Mangışlak* yarımadasında kaldığını söylemiştik. Ebû'l Gazi'ye göre[6] Şah-Melik'in öldürülmesinden sonra *Oğuzlar* arasında kavgalar olmuş ve bunun sonucunda onlardan bir küme Kılık (قيلق), Kazan ve Karaman beğlerin başlığında *Mangışlak*'a gitmiştir. Bu küme arasında her boydan oymaklar vardı. Fakat çoğu (köpregi) *Eymur*, *Döğer*, *İğdir*, *Çavuldur*, *Karkın*, *Salur*'dan idi.

Birinci Bölümde *Sir-Derya* boylarındaki *Oğuz* elinden bahsederken X. yüzyılın başlarında yine bir kardeş kavgası yüzünden *Oğuzlar*'dan bir kümenin o zamana kadar gayr-i meskûn, ıssız bir yer olan *Siyah-Kûh (Mangışlak)* yarımadasına göç ederek orada yurd tuttuğu

4 F. Sümer, *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 439.

5 Gösterilen yer.

6 *Şecere-i Terâkime*, s. 61.

söylenmişti. Bu vâkıa Ebû'l-Gazi'nin anlattığı rivayetin esası olabilir.

Mangışlak'taki *Çavuldurlar*'a son asırlarda *Çavdur* denilmektedir. Bunların diğer *Türkmen* boylarına mensup kollar ile birlikte *Mangışlak*'ta rahat bir hayat sürmedikleri görülüyor. XVI. yüzyılda yarım ada *Mangıtlar* tarafından istilâ edildi ve kalabalık *Salur* boyu oradan çıkarıldı. Daha sonra burası *Kalmuklar*'ın hücumuna uğradı. *Kalmuklar Çavdur, İğdir* ve *Soynacılar*'ın bir bölüğünü *Kuzey-Kafkasya*'ya götürdüler. Bunlar orada varlıklarını zamanımıza kadar devam ettirmişlerdir. *Mangışlak*'ta kalan *Çavdur, İğdir* ve diğer oymaklara mensup kollar ise XIX. yüzyılda *Kazaklar* tarafından buradan çıkarıldılar[7]. 1863 yılında *Çavuldurlar, Aral* gölünün güney kıyısı ile *Kara-Boğaz* arasında oturuyorlardı. O zaman 12 000 çadır tahmin edilen *Çavdurlar* şu obalardan meydana gelmişti: *Abdal, İğdir, Esenlu, Kara-Çavdur, Bozacu, Buruncuk, Şeyh*[8].

7 Barthold, *A history of the Turkman people*, s. 137, 157–159; *aynı müellif, Mangışlak*, İ. A., VII, s. 283–284.

8 Vàmbéry, *Travels in central Asia*, s. 303.

XVI.

ÇEPNİ

Çepni, Avşar gibi, adı zamanımıza kadar gelmiş bir boydur.

Vilâyet-nâmeye göre[1] *Kır-Şehir*'in *Suluca Kara-Hüyük* köyüne gelen Hacı Bektaş-ı Veli'nin ilk müridleri *Çepni*'den idiler. Bu husus aynı zamanda bu boyun mensuplarından mühim bir kısmının niçin *Kızıl-Baş* olduğunu da izah edebilir. *Çepniler*'in mühim bir kısmı her halde 1240'daki *Baba İshak Türkmenleri*'nin isyanına katılmıştır.

Onlardan mühim bir kümenin 1277 yılında *Sinop* yöresinde yaşadığı görülüyor. Aynı yılda *Çepni Türkleri Sinop* şehrine denizden hücum eden *Trabzon Rum* imparatorunu mağlûp ederek şehrin onun eline geçmesini önlemişlerdir[2]. *Çepniler*'in bu tarihten sonra, *Canit (Canik)* denilen *Samsun*'un doğusundan *Giresun* yöresine kadar uzanan sık ormanlık bölgeye girerek orayı yavaş yavaş fethettikleri anlaşılıyor. XIV. yüzyılın ortalarında bugünkü *Ordu* vilâyeti'ne Bayram-oğlu Hacı-Emîr adlı bir *Türk* beğinin hâkim bulunduğunu görüyoruz. Hacı-Emîr 1358 yılında kalabalık bir asker ile *Trabzon*'un batısındaki *Maçka*'ya gelerek bu bölgede yağma ve tahriblerde bulunduktan sonra bol ganimet *(doyumluk)* ile ülkesine dönmüştü[3]. Bugün *Ordu*'nun merkez köylerinden *Bayramlı* eskiden yörenin merkezi olup, bu ad aynı zamanda bütün yöreyi de ifade ediyordu. *Bayramlı* adı Hacı-Emîr Beğ'in babası Bayram'dan gelmiş olabilir.

1 Hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı, s. 26.

2 İbn Bîbî, *el-evâmir ul-alâiyye*, tıpkı basım, s. 729; Houtsma yay., *Leyden*, 1902, IV, s. 399.

3 Michel Panarètes, *Chronique de Trébisonde*, Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX. cilde ilâve, s. 494–495.

Aynı yılda *Trabzon* imparatoru, Hacı-Emîr'in akınlarını önlemek için diğer *Türk* beğlerine yaptığı gibi, kızını onunla evlendirdi[4]. Aleksis daha sonra (1381'de) bir kızını da *Niksar beği* Tac ud-din'e vermiş ve böylece üç *Türk* beğini kendisine güveyi edinmişti. Hacı-Emîr 1361 yılında *Trabzon* imparatorlarının elinde olan *Giresun*'a bir hücumda bulunmuştu[5]. 1380 yılında ise *Trabzon Rum* imparatorunun *Çepniler* üzerine yürüdüğünü görüyoruz. *Trabzon* vekâyinâmecisi Panarètes'e göre[6], İmparator 1000 kişilik bir yaya kuvvetini *Tirebolu* şehrine gönderdikten sonra atlılar ile de kendisi hareket etmiştir. İmparator *Philabonite* ırmağı yatağını takibederek *Cheimasiae*'ye dek *Çepnileri* kovalamış ve yurdlarını yakıp yıkmış, ayrıca *Çepniler*'in zaptettiği bazı hafif gemileri de kurtarmıştı. İmparator bundan sonra *Sthlabopiastis* denilen yere gelmişti. *Tirebolu*'ya gönderilmiş olan yayalara gelince, onlar *Cotzanta*'ya kadar her yeri yakıp yıkmışlardı. Fakat dönerken *Çepniler* tarafından kovalandılar[7]. *Panarètes*'in bu sözleri, batıdan *Tirebolu*'ya kadar kıyı bölgesi ile bu kıyı bölgesinin güneyindeki toprakların *Çepniler*'in elinde bulunduğunu gösteriyor.

Hacı-Emîr Beği'n ölümü üzerine yerine oğlu Süleyman Beğ geçti. Süleyman Beğ 798 veya 799'da (1396–1397) *Giresun* şehrini zaptetti[8].

1404 yılında Timur'a giden *İspanyol* elçisi Clavijo[9] *Ordu* ve *Giresun*'un, 10 000 kişilik bir orduya sahib, Hacı-Emîr'in elinde olduğunu söyler.

Anlaşılacağı üzere bu beğlik *Canik* bölgesinin fethinde mühim bir rol oynamış ve Hacı-Emîr ailesinin buyruğunda bulunan *Türkler* de bu bölgedeki *Türk* halkının esasını teşkil etmişlerdir. Bunlar arasında *Çepniler*'in ehemmiyetli bir yer tuttukları, yukarıda kaydedilen olaylardan anlaşılıyor. Esasen *Canik* halkından bir kısmını *Çepniler*'in teşkil ettiği XVI. yüzyıla ait vesikalardan anlaşıldığı gibi, *Trabzon*'un güney ve batısındaki yörenin de *Çepniler* ile meskûn bulunduğunu biliyoruz.

4 *Aynı eser*, s. 495.

5 *Aynı eser*, s. 496.

6 Metinde: *les Tzapnides* (s. 504). Le Beau bunun Lazık bölgesi halkının ismi olduğunu söylüyorsa da (aynı sahife, haşiye 2), biz bunun Çepni adından başka bir şey olmadığı fikrindeyiz.

7 S. 504–505.

8 *Bezm u rezm*, s. 529–530.

9 *Embajada á Tamorlán*, s. 73.

Birinci Bölümde de söylendiği gibi, *İspanyol* elçisi Clavijo[10] *Trabzon*'dan *Erzincan*'a gelirken yolda *Çepniler*'e ait bir kale görmüştü.

Çepniler'den bir bölük Uzun Hasan Beğ zamanında Ak-Koyunlu hizmetine girmiştir. Bu *Çepniler*'in başında İl-Aldı Beğ bulunuyordu. Hasan Beğ'in 873 (1468–1469) yılında *Bidlis*'in fethine gönderdiği emîrler arasında İl-Aldı Beğ de vardı[11]. İl-Aldı Beğ'in dirliğinin *Doğu-Anadolu*'da olduğu anlaşılıyor. 883 (1478) yılında Yakub Beğ Uzun Hasan Beğ'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu tahtına geçen ağabeği Sultan Halil'in üzerine yürüdüğü zaman İl-Aldı Beğ de ona katılmıştı. İki kardeş *Hoy* yakınında birbirlerine yaklaştıklarında Yakub Beğ maiyyetindeki emîrlerden Bayındır Beğ, İsfendiyar oğlu Kızıl Ahmed Beğ ile İl-Aldı Beği savaşın yapılacağı yeri seçmeğe memur etmişti[12]. İl-Aldı Beğ *Çepnileri*'nin *Trabzon* bölgesi *Çepnileri*'nden olmaları en kuvvetli ihtimaldir. Ak-Koyunlular'ın halefleri Safevîler'in hizmetinde de *Çepniler* vardı ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

XVI. yüzyılda *Anadolu*'da *Çepniler*'e ait 43 yer adı görülebilmiştir. Bunlara göre *Çepniler* bizim cetvelde 9. sırada yer almışlardır[13]. Bu yer adlarından biri *Çorum*'da bulunan bir yöreye (nâhiye) verilmiştir. Aynı yüzyılda bu boya mensup oymaklar da şunlardır:

1. *Haleb Türkmenleri:*

Kanunî Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında *Haleb Türkmenleri* arasında üç kola ayrılmış, bir *Çepni* oymağı görülmektedir. Bunlardan 53 vergi evi olan birinci kol *Anteb*'in kuzey doğusundaki *Rum-Kale* yöresinde oturuyor, Doñrul (Tuğrul) Kethüda'nın idaresindeki ikinci kol da *Antakya*'nın kuzeyindeki *Gündüzlü* kazasında, nüfusu en az olan üçüncü kol ise doğuda bir yerde yaşıyordu. 978 (1570) tarihinde yine üç kol halinde olan *Çepniler*'in nüfusları çok artmış bulunuyor. Kanunî devrinin ilk yıllarında 53 vergi evi olan birinci kol bu yılda 397 vergi nüfusuna yükselmiştir. İkinci ve üçüncü *Çepni* kollarının ise 29 ve 16 vergi nüfusları vardır. Bu iki kolun "*Başım-Kızdılu*" yahut "*Başım-Kızdılu Çepni*" adiyle anıldıkları görülüyor.

10 S. 83.

11 *Diyârbekriyye*, s. 543.

12 Fazlullah b. Rûzbihan, *Tarih-i âlem; ârâ-yi Emînî*, *Fatih ktp.* nr. 4431, 71 b, 78 b, İngilizce tercümesi V. Minorsky, *Persia* in a.d. 1478–1490, s. 32–35.

13 Cedvel bk.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru *Çepniler*'in ana kolu yine *Rum-Kale* yöresinde sâkin bulunuyordu. Sultan İbrahim devrinde Deniz Kethüda tarafından idare edilen *Çepniler Rum-Kale* yöresinde *Kasabalar, Korkmazlu, Sarılu, Karalar, Köseler* ve *Şuayyiblu* adındaki obalara ayrılmışlardır. *Başım-Kızdılu* adını taşıyan diğer iki kolun ise o devirde *Adana, Aydın* ve *Saru-Han* vilâyetlerinde yaşadığı bildiriliyor[14].

Çepniler'in 1687–1689 yıllarında *Pazarcık* ve *Keferdiz* yörelerini yağmaladıkları görülüyor[15]. Bu yıllarda *Rum-Kale*'de yaşayan *Çepniler "Oturak Çepni"* olarak anılmışlardır. Bunlar 1101 (1690) yılında *Avusturya* seferine çağırıldılar. 20 atlı ile sefere katılacak olan *Çepniler*'in başında Hacı Mahmud, Râdif, Ali Paşa-Oğlu, Sâmi ve Döğer-Oğlu adlı kethüdalar bulunuyordu[16].

Ertesi yıl *Çepniler, Rakka* bölgesine yerleşmeleri emredilen oymaklar arasında görülüyor. Bunlar birbirinden ayrı iki oymak idiler. Bu iki *Çepni* oymağından biri şimdi meşgul olduğumuz, *Haleb Türkmenleri* arasındaki *Çepni* oymağıdır[17]. Ancak bu oymak *Rum-Kale* yöresindeki *Oturak Çepniler* mi, yoksa onların yerleşmemiş bir kolumudur, bilinemiyor. Bu *Çepniler* en sonunda *Rum-Kale*'de yerleşmişler ve adlarını bugüne kadar muhafaza etmişlerdir.

Diğer *Çepni* oymağının ise *Ankara*'nın *Keskin* kazasında yaşayan *Boz-Ulus* kümesine bağlı olduğu görülüyor[18]. *Rakka* iskânı ile ilgili vesikalarda adı geçen *Kan-Temir (Temür) Çepnisi* işte bu, *Boz-Ulus*'a bağlı ikinci oymaktır. *Rakka* bölgesinde yerleştirilen *Kantemir Çepnileri* diğer bazı oymaklar ile beraber iki defa kaçtılar[19]; ikinci kaçışlarında *Turgutlu* ve *Bergama* taraflarına gitmişlerdi ki (1141=1728 yılında), oradan bir daha sürgün yerlerine dönmediler. Bu suretle XVII. yüzyılda batıya gelen *Başım-Kızdılu Çepnileri* ile yine oraya XVIII. yüzyılda gelen *Kantemir Çepnileri* bugün *Balıkesir*[20], *İzmir (Bergama), Manisa*[21] ve *Aydın*[22] vilâyetlerinde yerleşmiş bir halde bulunan *Çepniler*'den başkası değillerdir. XVI. yüzyıldan önce adı geçen vilâyetlerde *Çepni* adlı hiç bir teşekkül yaşamıyordu.

14 F. Sümer, *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 443–445, 482–483.

15 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 40.

16 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 95.

17 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 96; Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 56.

18 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 57, 60.

19 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 135, 171–172; Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 93.

20 *Balıkesir* bölgesindeki *Çepni* köyleri hakkında: İsmail Kadıoğlu, *Balıkesir'de Çepniler*, *Balıkesir*, 1935, s. 22–23; Kamil Su, *Balıkesir ve civarında Yörük ve Türkmenler*, s. 65, 129–130, 149–151.

2. *Ulu-Yörük:*

Ulu-Yörük topluluğunun ihtimal *Şark-ı Pâre* kolu arasında yaşayan *Çepni* oymağı 926 (1520) tarihinde 17 kışlakta sâkin bulunuyordu. *Çepniler* bu kışlaklarında çiftçilik yapmakta idiler; vergi nüfuslarının da 432 olduğu görülüyor. 982 (1574–1575) tarihinde *Çepniler*'in vergi nüfusları 4 mislinden fazla bir artış kaydederek 1884' e yükselmiştir. Bu zamanda onların 32 kışlakları vardı[23].

3. *Trabzon Bölgesi Çepnileri:*

Osmanlı coğrafyacılarından Mehmed Âşık'ın XVI. yüzyılın sonlarında yazdığı *Menâzir ul-evâlim* adlı eserinde *Trabzon* yöresinde yaşayan *Türk* halkından ehemmiyetli bir kısmın *Çepniler*'den meydana geldiği, yörenin batı ve güney taraflarındaki dağların da *Çepni* dağları adını taşıdığı yolunda bir kaydın bulunduğu malûmdur[24]. Tahrir defterlerinde bu *Çepniler*'le ilgili mühim kayıtlar elde edilmektedir.

I. Selim devrine ait (921=1515–1516 tarihli) bir defterde *Çepniler*'in yoğun bir şekilde yaşadıkları yer, *"vilâyet-i Çepni"* adı ile ayrı bir idarî yöre olarak gösterilmiştir. Bu yörenin, defterdeki yer adlarından, başlıca *Giresun, Torul* ve *Görele* arasındaki saha olduğu anlaşılıyor. Bilhassa *Kürtün* kazası tamamen *Çepniler* ile meskûndu. Bununla beraber *Çepniler Trabzon-Torul-Vafk-ı Kebir* arasındaki sahada da yaşamaktadırlar. *Çepni* yöresinde *Ozgur, Kaya-Dibi, Kurtulmuş, Yenice-Hisar, Seyyid, Çandarlu, Alını-Yuma, Engezlü, Firuzlu, Haikalu, Yakalkan, Kilise, Kul-Çukuru, Şaban, Dikmeci, Yamğurca, Emürlü, Sarban, Uzun-Dere, Kara-Göncü, Mürsellü, Tana-Deresi, Derelü, Ak-Yuma, Karınca* gibi büyük bir kısmı *türkçe* adlar taşıyan kalabalık nüfuslu köyler görülmektedir. Buradaki *Çepniler* tamamiyle toprağa bağlanmışlardır. *Hristiyanlar* ise sahil şehirlerinde oturuyorlar. *Çepni* yöresi de *timar* sistemine tâbi olup dirlikler de umumiyetle *Çepni* beğlerine verilmiştir. Meselâ *Busatlu* (her halde *Ebû-Saidlu*'dan) adlı

21 Bunlar *Manisa*'nın merkez kazasına bağlı *Muradiye, Harmandalı, Tirkeş* köyleri ile *Turgutlu*'nun *Hamza-Baba, Bekdaş, Gök-Gedik ve Zeamet* köyleridir.

22 Bunlar *Söke*'ye bağlı, *Sofular, Terziler, Helvacılar* köyü ile *Tire*'nin Çayırlar köyüdür.

23 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 447, 484–485.

24 Mehmed Âşık, *Menâzir ul-evâlim*, *Nurosmaniye ktb.*, nr. 3426, 229 a.

bir *zeamet Çepni* beğlerinden Mehmed Beğ oğlu Ali Yâr Beğ'in tasarrufunda idi. Mehmed Beğ'in Halil, Ali Han, Himmet ve Nasuh adlı oğulları da timar sahibi idiler. Yine *Çepni* beğlerinden Aydın Beğ oğlu İbrahim, Mehmed Beğ oğlu Hâbil, Pirî Beğ oğlu Busad da timara tasarruf ediyorlardı. Defterde timar sahibi daha birçok *Çepni* beğlerinin adı geçmektedir. Bu *Çepni* beğlerinin yanında, bilhassa eski zamanlarda din ve tarikat adamlarının bulunduğu görülüyor. Mezkûr defterde Yakub Halîfe adlı bir tarikat adamının *câmi, zâviye* ve sarp yerlerde *köprüler* yaptırmış *"ehl-i velâyet* ve *sâhib-i kerâmet"* bir kimse olduğu ve *Çepni* beğlerinden Süleyman Beğ'in onun yaptırdığı câmi ve ailesi için dört parça köy vakfettiği yazılıyor. Süleyman Halîfe adlı diğer bir *Çepni* tarikat adamının da sarp bir boğazda köprü yaptırmış olduğu aynı defterde kaydediliyor. Yine *Çepniler'*e mensup bazı şahısların da *Giresun, Ordu* ve *Tirebolu* câmilerinde imamlık, hatiplik ve cüzhanlık vazifelerinde bulundukları anlaşılıyor. *Trabzon'*un doğusunda bulunan yerlerdeki dirlikr lerden bazılarının da *Çepniler'*in elinde olduğu görülüyor[25].

Bu *Çepniler'*in pek mühim bir kısmı *şî'î* idiler. Bunun bir sonucu olarak da Safevî hükümdarlarına bağlı bulunuyorlardı. 973 (1565) tarihli *Trabzon* sancağı beğine yazılan bir hükümde[26] yukarı *Cânible* (yani *İran'*la) münasebette bulunanların gizlice tutulup gönderilmesi isteniyordu. Şüphesiz Safevîlerin müridleri arasında bu *Çepniler'*den de epeyce adam vardı.

Yine Kanunî devrinde *Doğu-Anadolu'*da, hattâ *Irak'*taki kalelerde gönüllü gediğinde vazife gören epeyce *Çepni* bulunduğu anlaşılıyor. Bunların çoğu *Trabzon* ve *Canik Çepnileri'*nden idi. Bu *Çepniler'*in bazıları *İran* harplerinde Safevîler için casusluk yaptıklarından ve hattâ çokluk bulundukları *Erciş* kalesini düşmana teslim etmek sureti ile hiyanet ettiklerinden, 976 (1568) yılında *Van* beğlerbeğisine hüküm gönderilerek *Van, Erciş, Ahlat* ve *Bidlis* kalelerinde, bir adam kalmamak üzere, bütün *Çepniler'*in çıkarılması emredilmiştir[27]. Ayrıca 994 (1585)'de *Anadolu'*daki bütün beğlerbeğiler ile *Şam, Bağdad* ve *Revan* beğlerbeğiliklerine hükümler gönderilerek *Çepni, Tat* ve *Kızıl-Başlar'*a dirlik verilmemesi yazılmıştır[28]. 975 (1567) yılında *Bayburd* alaybeğisinin de *Çepniler'*den olduğunu biliyoruz[29].

25 *Trabzon sancağı defteri, Başbakanlık Arşivi*, nr. 52, 313 b ve devamı.
26 *Mühimme defteri*, nr. V. s. 513.
27 *Mühimme defteri*, nr. VII, s. 757, 832.
28 *Mühimme defteri*, nr. LX, s. 130.
29 *Mühimme defteri*, nr. V. s. 291.

4. *Dulkadırlı:*

Dulkadırlı Ulusu arasındaki *Çepni* varlığı ehemmiyetsiz olup, 34 vergi nüfuslu küçük bir oymaktır. Aynı bölgede bu adda bir de kale vardı.

5. *Boz-Ok:*

XVI. yüzyılda küçük (42 vergi evi) bir *Çepni* oymağı da *Boz-Ok'*ta yaşıyordu. Aynı bölgede *Çepni* adlı bir köy de görülmektedir ki, bu köy *Kızıl-Koca* boy beğisi İsa Beğ'in yurtlarından biri idi[30].

XVIII. yüzyılda *Yeni-İl* teşekkülleri arasında görülen *Dil-Çepni* adlı bir oymağın[31] eskiden hangi topluluk arasında bulunduğu bizce meçhuldur.

6. *Adana:*

925 (1519) yılında *Adana'*nın *Sarı-Çam* yöresinde küçük bir *Çepni* oymağı yaşamaktadır[32].

7. *At-Çeken:*

At-Çekenler arasında, *Eski-İl* ve *Turgut* yörelerinde de bu boya mensup bazı oymakların yaşadığı görülüyor.

I. Selim devrinde *Eski-İl'*deki *Çepniler'*in mühim bir kısmı *Çanak, Düzmüş, Arık-Ardı, Girmasun, Elgen-Argı* ve *Ali-Han Argı* adlı köylerde yerleşmiş bir halde bulunuyor. O zaman bunlardan ancak 27 vergi evli bir obanın eski yaşayışını devam ettirdiği görülüyor. Bu oba *Bezirci* ve *Karı Taş* ekinliklerine sahib idi. III. Murad devrinde (1574–1595) de bu oba hâlâ eski yaşayışını bırakmamıştı.

Turgud yöresindeki *Çepni* oymağına gelince, bu oymak I. Selim devrinde 44 vergi evine sahip idi. *Bayırca -Kuyu, Çukur-Hisar* ve *Duraklı* adlı ekinliklerin bu oymağın yurdu olduğu kaydediliyor. Bu ekinliklerden *Bayırca-Kuyu* XVI. yüzyılın sonlarına doğru bir köy haline gelmiştir.

Yine bu zamanda yukarıdaki oymaktan ayrı mühim bir *Çepni* oymağı görülmektedir. Bu oymak *Turgut* kazasından ifraz edilmiş

30 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 446, 484.
31 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 121.
32 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 445, 483.

Mahmudlar adlı yöredeki *Abbas, İblis* (?)*-Hisarı, Pazarcık* ve *Susuzca* köylerinde oturmaktadır[33].

8. *Koç-Hisar (Şerefli):*

Bugün *Ankara*'ya bağlı *Koç-Hisar* kazasında XVI. yüzyılın başlarında yaşayan oymakların bazıları *İç-İl*'den, bazıları da *Adana* bölgesinden gelmişlerdir. Bunlardan biri de *Run-Guş (Urun-Guş)* oymağı olup, *Adana*'nın *Saru-Çam* yöresinden geldiği anlaşılıyor. İşte bu oymak arasında 133 vergi nüfuslu bir *Çepni* teşekkülü görülmektedir[34]. Biraz yukarıda *Adana*'nın *Saru-Çam* yöresinde küçük bir *Çepni* oymağının yaşadığı söylenmişti.

9. *Hamid:*

Yine XVI. yüzyılda *Hamid sancağının Göl-Hisar* kazasında da 70 vergi nüfuslu bu adda bir oymak yaşamakta idi[35].

10. *Çorum:*

XVI. yüzyılda *Çorum*'a bağlı *Alp-Oğuz* adlı bir köyde *Çepni-Özü* adlı bir cemâat, yani bir oymak görülmektedir[36]. Bu çok küçük cemâatın adını *Çepni-Özü (Çepni vâdisi)* adlı bir yerden almış olması muhtemeldir.

İşte *Türkiye*'deki *Çepniler*'e dâir elde edilebilen bilgiler bunlardan ibarettir. Gerek yer adları, gerek bu oymaklar *Çepniler*'in en kalabalık *Oğuz* boylarından biri olduğunu ve onların *Türkiye*'nin fetih ve iskânında birinci derecede rol oynamış boylar arasında sayılabileceğini göstermektedir.

11. *İran Çepnileri:*

Yukarıda İl-Aldı Beğ'in buyruğunda Ak-Koyunlu hizmetinde bulunan *Çepniler*'den bahsedilmişti. Ak-Koyunlular'ın halefi olan Safevîler'in dayandığı *Türk* teşekkülleri arasında da *Çepniler* görülmektedir. Ancak bunlar kalabalık olmayıp ikinci derecedeki oymaklar arasında sayılabilir.

Tahmasb devrinde korucular, yani Safevî hassa askeri arasında *Çepniler* de bulunmakta idi[37]. Yine Tahmasb'ın ilk hükümdarlık

33 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 442–443, 480–482.
34 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 443, 481.
35 *Hamid sancağı defteri. Başbakanlık Arşivi*, nr. 121, 155 a.
36 *Çorum sancağı defteri*, nr. 444, 38 a-b.
37 Hasan-i Rumlu, s. 316.

yıllarında *Çepniler*'den Maksud Beğ'i tanıyoruz[38]. Rumlu Hasan Beğ 953 (1546) yılında *Gürcistan*'a yapılan bir sefere Çepni korucularının başı Şah-Kulu ile bizzat kendisinin yaptıkları bir baskını anlatmaktadır[39]. Yine *Çepniler*'e mensup Şah Ali Sultan adında bir beğ'in 955 (1548) yılında *Van* hâkimi bulunduğunu ve Kanunî'nin burayı kuşatması üzerine şehri ona teslim ettiğini aynı müelliften öğreniyoruz[40]. Yine bu hükümdar devrinde *Çepniler*'den Süleyman Çelebi *Urmiye* hâkimi idi. Süleyman Çelebi aynı yılda (955) *Kürdistan* üzerine yaptığı bir akında başarısızlığa uğramış ve kendisi de *Kürdler* tarafından öldürülmüştür[41]. *Kara-Bağ* beğlerbeğisi Kaçar Ziyad-oğlu Şah-Verdi Sultan ile *Gürcü* beğlerinden birisi arasında 963 (1556)'de yapılan bir vuruşmada Çepni Muhammed Beğ de bulunmuş ve yararlık göstermiştir[42]. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra tahta geçirilecek hükümdar hususunda emîrler arasında çıkan ihtilâf ve münazaada yine *Çepniler*'e mensup Celâl Ali Şah'ın da adı geçmektedir[43].

Şah Abbas devrinde *Çepniler*'den Uğurlu Sultan ile Murad Han Sultan'ı tanıyoruz. Uğurlu Sultan 1014 (1605–1606) yılında *Fûmen* hâkimi idi[44]. Murad Han Sultan'a gelince, o 1017 (1608–1609) yılında *Urmiye* kalesinin zaptına memur edilen beğler arasında görülmektedir[45].

Safevî hizmetindeki *Çepniler* buraya *Anadolu*'dan gelmişlerdir. Bunların mühim bir kısmının *Trabzon Çepniler*'inden olduğunu da söyliyelim.

38 *Aynı eser*, s. 119.
39 *Aynı eser*, s. 316.
40 *Aynı eser*, s. 330.
41 *Aynı eser*, s. 339.
42 *Aynı eser*, s. 393; *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 88.
43 *Aynı eser*, s. 476.
44 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 514.
45 *Aynı eser*, s 797.

XVII.

SALUR

Oğuzlar'ın tarihinde mühim roller oynamış boylardan biri de *Salurlar*'dır.

Moğol devrine kadar adı *Salğur* şeklinde yazılan bu boy Reşid-ud-din'deki *destanî-tarih*'e göre, *Oğuz* hükümdarlarından Dib-Yavku'nun büyük beğlerinden Ulaş ve oğlu Ulat *Salurlar*'dan olduğu gibi, İnal-Han'ın veziri ile nâibi de yine bu boydan idiler. Yine orada İnal-Han'ın oğlu İnal-Şoyram Yavku'nun vezirinin de *Salur*'-dan olduğu yazılıyor.

Dede-Korkut destanlarına gelince, bu destanlardaki *Oğuz* elinde *Salurlar* en şerefli mevkii işgal ediyorlardı. Gerçekten bu *Oğuz* elinin kudretli hâkimi Kazan Beğ'in *Salurlar*'dan olduğunu biliyoruz.

Aşağıda bahsedileceği gibi, *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasında *Salurlar* pek kalabalık bir halde bulunuyorlardı. Bu husus boyun mühim bir kısmının batıya göç etmemiş olduğunu gösteriyor. *Hazar-Ötesi Türkmenleri*, aralarındaki en asil teşekkülün *Salurlar* olduğunu söylüyorlardı. Halbuki onlar belki de *Salurlar*'ın Selçuklu fethine katıldıklarını, *Fars*'ta kendi adlariyle anılan bir devlet kurduklarını, *Anadolu*'nun iskânında da geniş ölçüde rol oynadıklarını ve Kadı Burhaneddin gibi büyük şahsiyetler yetiştirdiklerini bilmiyorlardı. Bütün bunlar *Salurlar*'ın *Oğuz* elinin, *Kınık*, *Kayı* ve *Avşar* gibi en büyük boylarından biri olduğunu gösteriyor.

Selçuklular *Batı-İran*'a geldiklerinde *Şehrizor*, *Kirman-Şah* ve *Dakuka* yöreleri, yani daha sonraları *Kürdistan* denilen bölge, *Kürd* Annaz oğulları'nın elinde idi. 495 (1101) yılında bu beğliğin henüz zaptedilmemiş topraklarından mühim bir kısmı, çağdaşları olan birçok *Türkmen* beğleri gibi, kendi hesabına faaliyette bulunan Kara-Beli adlı (yahut lâkablı) bir *Salur* beği tarafından fethedildi[1].

Bu *Salur beğinden* bir daha bahsedilmediği gibi, oğullarına dâir her hangi bir haber de yoktur. Ancak Kara-Beli hânedanının (بيت القرابلية) mezkur asrın sonlarına kadar varlığını muhafaza ettiği anlaşılıyor. Kara-Beli hânedanının elinde bulunan yer de Kara-Beli ülkesi olarak vasıflandığı gibi, *Bağdad*'tan *Merağa*'ya giden ana yolda, *Dinever* ile *Merağa* arasındaki bir geçit de yine XII. yüzyılın sonlarına kadar *Kara-Beli*'nin adı ile anılmıştır.

Fakat *Salurlar*'ın Selçuklu devrindeki rolleri Kara-Beli'nin faaliyetine münhasır kalmamıştır. Aynı yüzyılda *Sir-Derya* boylarından gelen yeni bir *Oğuz* kümesi arasındaki *Salurlar*, *Kara-Beli Salurlar*'ından daha mühim bir rol oynamağa muvaffak olmuşlardır.

Salğurlu Fars Atabeğleri

İran'ın büyük güney eyâleti *Fars*, Alp-Arslan tarafından fethedilmişti. Sultan Muhammed Tapar zamanında bu bölgeye Emîr Çavlı'nın vâli tayin edildiğini görüyoruz. Çavlı *Fars*'ta Selçuklu hâkimiyetini kuvvetlendirdi. Sultan Mahmud hükümdar olunca (1117 yılında) kardeşlerinden Selçuk'u (yahut Selçuk-Şah) melik olarak bu ülkeye gönderdi ve emîrlerden Karaca'yı da ona atabeğ tayin etti. Fakat Selçuk, kardeşi Mes'ud ile amcaları Sultan Sancar'a karşı yaptıkları bir savaşta yenilmeleri üzerine, ülkesini kaybetti. Sultan Tuğrul burayı çocuk yaşta olan oğlu Alp-Arslan'a verdi. Meşhur emîrlerden Mengü-Bars da ona atabeğ oldu. Mengü-Bars, Alp-Arslan'ın çocuk yaşta olması ve bir türlü sonu gelmeyen saltanat mücadeleleri yüzünden *Fars*'ı keyfine göre idare etmiş ve *Türk Memlûkleri*'nden müteşekkil şahısına bağlı kuvvetli bir ordu vücuda getirmişti. Mengü-Bars 1138'de Irak Selçuklular'ı hükümdarı Mes'ud'a karşı yaptığı bir isyanda ölünce *Fars*, adamlarından Boz-Aba'nın elinde kaldı. İşte muhtemel olarak bu Mengü-Bars zamanında (1132–1138) *Sir-Derya* boylarından kopan bir *Türkmen* dalgasının *Huzistan*'a kadar geldiği anlaşılıyor. Bu kümeden *Avşar beği* Arslan-Oğlu Yakub *Huzistan* kasabasında yurt tutmuş, aynı kümeden *Salğurlar*'ın başında bulunan Mevdud da *Kendumân* yazısından *Kuh-Gilûye* yazısına kadar olan yerde çadırlarını kurmuştu. Yi-

1 İbn ul-Esîr, X, s. 144.

ne bu esnada mühim bir *Yıva* kolunun da *Şehrizor* taraflarında yaşadığını biliyoruz. Bu *Yıvalar*'ın da bu kümeye mensup olması muhtemeldir.

Salğurlu Mevdud, Atabeğ Boz-Aba'nın yakın emîrlerinden birisi oldu. Hattâ Boz-Aba 542 (1147) yılında Sultan Mes'ud'un üzerine yürüdüğü zaman, Salğurlu Mevdud'u *Şiraz*'da kendi nâibi olarak bırakmıştı. Boz-Aba'nın *Hemedan* civarında öldürülmesi sebebi ile *Fars*'a Selçuklular'dan Sultan Mahmud oğlu Melik-Şah hâkim olmuştur. Bu esnada (542-543=1147-1148) Mevdud *Kendumân*'da ölmüş ve yerine oğlu Sungur geçmiştir. Sungur Melik-Şah'ın *atabeğ*'i oldu; kendisi dirayetli bir insan olup aynı zamanda kalabalık bir oymağı vardı. Melik-Şah'ın, akrabasından birini öldürmesi üzerine Sungur eğlenceye düşkün, pehlivan güreştirmeğe meraklı, kabiliyetsiz bir insan olan Melik-Şah'ı *Fars*'tan çıkardı (543=1148); hâkimiyetini meşru kılmak için, âdet olduğu üzere, Sultan Tuğrul'un oğlu Muhammed'i melik yaptı; iktidar tamamiyle kendi elinde idi. Atabeğ Sungur Şîr-Bârik (şîr bar beğ mi?) ünvanını taşıyordu.

Huzistan'da bulunan *Avşarlar*'ın başı Arslan-oğlu Yakub, ihtimal Atabeğ Sungur'un elinden *Fars*'ı almak için *Şiraz*'a yürümüş ve iki *Oğuz* beği arasında yapılan birçok savaşlardan sonra Yakub Beğ yenilerek *Huzistan*'a çekilmişti. Sungur *Fars*'ı 14 yıl âdalet içinde idare ettikten sonra 555 (1160) yılında öldü ve yerine kardeşi Zengî geçti.

Selçuklu hükümdarı Arslan-Şah'ın 571 (1175-6) yılında vefatı üzerine *Huzistan*'da bulunan kardeşi Sultan Muhammed harekete geçti ise de Pehlivan'a yenilerek *Vâsıt*'a, oradan da *Fars*'a Zengî'nin yanına gitmişti. Pehlivan ile tek başına mücadele edemiyeceğini anlayan Zengî, Muhammed'i Pehlivan'a teslim etmek mecburiyetinde kaldı.

571 (1176) yılında Zengî'ye oğlu Tikle (تكله ، دكلا) halef oldu. Tikle, amcasının oğlu (Ata-Beğ Sungur'un oğlu) Muzafferud-din Tuğrul'un isyanı ile karşılaştı ise de Tuğrul fazla bir güçlük çekilmeden bertaraf edildi. 591 (1195)'de Tikle öldü ve yerine kardeşi Sa'd geçti. Sa'd da selefleri gibi dirayetli bir hükümdardı; *Kirman*'ı ülkesine kattı. Ünlü şâir Şeyh Sa'dî mahlasını bu Salğur hükümdarının adından almıştır.

Ata-Beğ Sa'd'ın 628 (1230-1231) yılında ölümü üzerine oğlu Ebû-Bekir, Salğur hükümdarı oldu. Ebû Bekir de kabiliyetli

bir hükümdardı. Eski zamanlardan beri mühim bir ticaret merkezi olan *Kays* adasını, sonra da *Kâtif*, *Bahreyn* ve *Umman* kıyılarını zaptetti. Ebû Bekir bu fetihlerini ticareti geliştirmek gayesi ile yapıyordu. Ticarete ne kadar ehemmiyet verdiği şuradan anlaşılıyor ki yaptırdığı eserlerin pek çoğunu *ribat*'lar teşkil etmiştir. Bu büyük Salğurlu hükümdarı ayrıca *Şiraz*'da bir de *hastahâne* yaptırmıştı. Şeyh Sadî'nin meşhur *Gülistan*'ını ithaf ettiği Salğurlu hükümdarı da bu zattır.

Ebû Bekir, *Moğollar*'ı metbu tanımak suretiyle ülkesinin kan ve ateş içinde kalmasını önlemişti. Bununla ilgili olarak *Moğol* kağanı Ögedey'in ona Kutluğ-Han ünvanını verdiğini biliyoruz.

Ebû Bekir son büyük Salğurlu hükümdarıdır. 658 (1259-1260) yılında vukubulan ölümü üzerine Salğurlular'ın parlak devri sona erdi. Yerine hasta olan oğlu Sa'd geçti ise de hükümdarlığının 17. günü öldü ve oğlu Muhammed hükümdar ilân edildi. Muhammed henüz bir çocuk olduğundan annesi Terken Hatun ona nâiblik yaptı. Fakat Muhammed de çok yaşamadı; 661 yılında ölümü üzerine Zengî oğlu S'ad oğlu Salğur-Şah oğlu Muhammed Şah hükümdar oldu. Muhammed Şah zayıf bir şahsiyet idi; 8 ay hükümdarlık ettikten sonra Terken Hatun tarafından öldürüldü. Kendisine kardeşi Selçuk-Şah halef oldu. Selçuk-Şah da Terken Hâtun'u öldürdüğünden, Hülâgü, Terken Hatun'un kardeşi olan *Yezd* atabeğinin yalvarması üzerine *Fars*'a bir ordu gönderdi. *Moğollar* Selçuk-Şah'ı yakalayıp katlettiler (663=1264-1265) Salğurlu tahtına Sa'd'ın kızı Abaş Hâtun geçirildi. Fakat Abaş-Hâtun bir yıl sonra *Fars*'tan getirilerek Hülâgü'nün oğlu Mengü Temür ile evlendirilip, *Fars* onun adına *Moğollar*'ın tayin ettiği memurlar tarafından idare edildi. Abaş Hâtun 685 (1286-1287) yılında öldü ve *Moğol* geleneğine göre defnedildi [2].

Salğurlar âdil idareleri ve imar faaliyetleri, âlim ve şâirleri himaye etmek sureti ile iyi hâtıralar bırakmış bir *Türk* hânedanıdır. Onların *Fars* ülkesine, *İslâm* devrindeki en mes'ud devrini yaşattıkları tereddüdsüzce söylenebilir. *Türk* hânenadlarının çoğu gibi, onlar da ülkelerinde pek çok içtimaî eseler vücuda getirmişlerdi. Şeyh Sa'dî

2 *Fars* atabeğleri hakkında: Efdal-i Kirmanî, *Bedâyi'ul-ezmân*, İndeks; aynı müellif *el-Muzâf ilâ bedâyi'l-ezmân*, s. 29–30, 32, 33, 44–48; Reşid ud-din, *Câmi ut-tevârih*, Selçuklular bölümü, s. 166; *Ahbar ud devlet is-Selcukiyye*, s. 145–146, 153, 154–156, 170–171; Kadı Beyzavî, *Nizâm ut-tevârih*, Tahran ş., s. 85–91, Vassâf, *Tahran*, 1338 ş., s. 146–190; *Zerkub-i Şirazî*, *Şirazenâme*, s. 48–64; Hamdullah-i Müstevfî. *Tarih-i guzîde*, s. 501–507.

eserlerini bu hânedanın teşvik ve himayesi sayesinde meydana getirmiştir.

Salğurlar kavmî menşelerini de unutmamışlardı. Paralarına mensup oldukları boyun damgasını koydurmaları[3] bunun en büyük delilidir. Bundan başka hânedan azası arasında daima *türkçe* adlar taşıyan şahıslar görülmektedir.

Salğur hânedanının ortadan kalkmasından sonra onların başlıca dayanağını teşkil eden *Türkmenler* varlıklarını muhafaza ederek *Fars* bölgesinde yaşadılar. XIV. yüzyılın ortalarına doğru *Fars*'taki bu *Türkmenler*'in başında Celâl ud-din Tayyib Şah ile Salğur-Şah bulunmakta idi. Bunlardan başka Muzafferîler'den Şah-Şuca *Tebriz*'i zapt ettiği zaman (1282'de) Emir Muzaffer ud-dîn-i Salğur'u vezir yapmıştı.

Anadolu

Salurlar'ın çok ehemmiyetli bir kümesi batıya göç etmeyerek eski yurdunda kalmıştı. Görüldüğü gibi, onlardan ayrı ayrı kollar *İran*'da *Kürdistan* ve *Fars* bölgelerinde yurd tutarak siyasî faaliyetlerde bulundular. Bütün bunlara rağmen bazı tarihî bilgiler, yer adları ve oymaklar, *Salurlar*'ın *Anadolu*'nun fetih ve iskânında mühim roller oynayan boylardan biri olduğuna şüphe bırakmıyor.

Gerçekten tarihimizde müstesna bir şahsiyet olan âlim, şâir, muharib, *Sivas-Kayseri* ve diğer bazı yerlerin hükümdarı olan Kadı Burhaneddin'in *Salular*'dan olduğundan evvelce bahsedilmişti. XIII. yüzyılda *Mısır*'a giderek Memlûk sultanları katında büyük bir itibara sahip bulunan fakih ve üç dilde şiir yazan Divriğil'i Muhammed b. Mustafa b. Zekeriyya b. Hoca Hasan[4] da aynı boya mensup idi. Bunlardan başka daha XIII. yüzyılın ikinci yarısında *Denizli* kesimindeki uc beğlerinden Salur Beğ'in de[5] *Salurlar*'a mensup olduğu için, bu adı almış olması pek muhtemeldir.

Yer adlarına gelince, *Salurlar* cetvelimizde yedinci sırada yer almaktadır[6]. Yalnız bu keyfiyet *Salurlar*'ın *Anadolu*'ya da ne kadar kalabalık kümeler halinde geldiklarini göstermeğe elverir sanırız. Bundan başka aynı yüzyılda yine *Anadolu*'da bu boya mensup oldukça ehemmiyetli oymaklar da görülmektedir.

1. *Tarablus-Şam:*

XVI. yüzyılda *Tarablus-Şam* yöresinde oldukça kalabalık bir *Türkmen* kümesi yaşıyordu. Bu *Türkmen kümesi Tarablus-Şam* dağlarında yaylamakta ve kışın da umumiyetle çöldeki *Tedmur* vahasına gitmekte idi. Bu *Türkmen* kümesi çoğu *Çukur-Ova*'da yerleşmiş olan *Üç-Oklu Türkmenler*'in bir kalıntısı gibi görünüyor. Bu kümenin pek büyük bir kısmını iki oymak meydana getiriyordu: *Selluriye* ve *Çoğuniyye*. Bu isimlerin *Salur* ve *Çoğunlu* kelimelerinin *arabça* şekilleri oldukları şüphesizdir. Kanunî devrinde bu *Salur* oymağı 25 obadan meydana gelmiştir. II. Selim zamanında *Salurlar*'ın nüfuslarının artmış olduğu görülüyor[7]. Bu *Salurlar*'a ait son haber onların XVII. yüzyıl sonlarında *Hama-Humus* arasındaki topraklarda yerleştirilen *Türkmen* oymakları arasında bulunduklarıdır.

2. *Tarsus:*

Bu bölgedeki büyük boylardan biri de *Ulaş* boyu idi. *Ulaş*, boyu idare etmiş olan beğin adıdır. Ulaş-oğulları en tanınmış *Varsak* beğleri arasında sayılmaktadır. Fâtih'in vezirlerinden Rum Mehmed Paşa'yı 874 (1469) yılında perişan eden *Varsak* beğlerinin başı Uyuz Beğ (asıl adı Hüseyin)'in *Ulaş* ailesinden olduğunu biliyoruz. *Ulaş* boyunun yurdu, *Tarsus*'un kuzey batısından başlayıp, *Bulgar* dağına dek uzanıyordu. *Ulaş* boyu büyük bir teşekkül olup, *Bayındır* (41 cemâat), *Salur* (10 cemâat), *Orhan Beğlu* ve saire gibi obalara ayrılmıştır[8].

925 (1519) yılında *Ulaş* boyuna bağlı *Salur* obası az yukarıda işaret edildiği gibi on kala (cemâata) ayrılmıştır. Bunlardan her birinin bir ekinlikte çiftçilik yaptığı görülüyor[9].

Ulaş ailesinin boyun hangi obasından çıktığı hususuna gelince, akla ilk gelen ihtimal onların *Bayındırlar*'dan olduğudur. Çünkü boyun en büyük obasını *Bayındırlar* meydana getirmektedir. *Ulaş* adı ise ailenin *Salurlar*'dan geldiği ihtimalini telkin ediyor. Bu bahsin başında

3 Buna ilk defa dikkati çeken F. Köprülü olmuştur. *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei mes'eleleri*, s. 252–253.

4 İbn Tağrı-Birdi, *el-Menhel us-sâfi*, 385 a-b.

5 Aksarayî, *Müsameret ul-ahbâr*, s. 71.

6 Cedvel bk.

7 *Mühimme defteri*, nr. I, s. 1281, nr. III, s. 47; F. Sümer, Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller, s. 457, 488–491.

8 *Varsaklar* ve *Ulaş* boyu hakkında bilgi için: F. Sümer, *Çukur-Ova tarihi hakkında araştırmalar*, s. 70 ve devamı.

9 F. Sümer, *Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 454–55, 486–487.

görüldüğü üzere, Dib-Yavku'nun beğleri arasında *Salur*'dan Ulaş Beğ olduğu gibi, *Dede-Korkut destanları* baş kahramanı Salur Kazan Beğ'in babasının adının da Ulaş olduğunu biliyoruz.

Aynı tarihte (925=1519) yine *Adana* bölgesindeki *Kara-İsalu* teşekkülü arasında *Salur* (28 vergi evli), *Hacılu* yöresinde *Şeyh Salur* (48 vergi nüfuslu) adlı oymaklar görülüyor[10].

3. *Kars (Kadirli):*

Bu sancak da 39 vergi nüfuslu *Salurlu* adlı bir oymağa rastgeliniyor. Bu oymağın diğer bir adı da *Çörmük* idi[11].

4. *Koç-Hisar:*

Bu yörede I. Selim (1512–1520) devrinde *Salihler* ve *Salur* adlı 81 vergi evlik bir oymak yaşıyordu[12]

5. *Konya:*

II. Bayezid devrinde *Ereğli*'nin kuzeyindeki *Karaca-Dağ* yöresinde *Güneli* (گونلی) ile *Salur* oymaklarının yaşadığını görüyoruz. Mezkûr devirde bu oymakların vergi nüfusu 428 olup, başlarında Sipahi zâdeler olan Kerem-oğulları vardı[13]. *Konya* bölgesi, *Salur* yer adlarının en çok bulunduğu bölgelerden biridir.

6. *Niğde:*

Bu sancağın *Kara-Hisar* kazasında XVI. yüzyılda *Salurlar*'dan bir oymağın yaşadığı anlaşılıyor. Bu *Salur* oymağı *Yahyalu*, *Akbaşlu*, *Gayır-Hanlu* ve saire gibi oymaklar ile *Ala-Dağ*'da yaylağa çıkıyordu[14].

7. *Hamid Sancağı:*

Bu sancaktaki *Yörükler* arasında da XVI. yüzyılda 130 vergi nüfuslu *Salur* adlı bir oymağın yaşadığını biliyoruz[15]. Esasen bu sancakta *Salurlar*'a ait epeyce yer adı da görülmektedir.

10 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 455–456, 487

11 *Kars sancağı defteri, Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi*, nr. 168, s. 29 b.

12 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 487.

13 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 455–56, 487.

14 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 487.

15 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 456, 488.

8. *Boz-Ok:*

Bu yöredeki mühim teşekküllerden biri olan *Söklen* boyu arasında *Salur* adlı çok küçük bir oba da görülmektedir.

9. *Ulu-Yörük:*

En son bahsedeceğimiz *Salur* oymağı oldukça mühim bir teşekküldür. Bu teşekkül *Ulu-Yörük*'ün *Orta-pâre* koluna mensup olup, *Amasya*'nın güney yöresinde yaşıyordu. Bu *Salurlar*, *Ak-Salur* adını taşıyor. Yavuz Selim devrinde: *Mehmed Kethüda* (95 vergi nüfuslu), *Hacı-Kaya* (27 vergi nüfuslu), *Akıncılu* (32 vergi nüfuslu), *Emet-Kethüda* (25 vergi nüfuslu), *Ala-Bozlu* yahut *İl-Değen* (ایل دگن) *Kethüda* (33 vergi nüfuslu) olmak üzere beş kola ayrılmıştı. 982 tarihinde *Ak-Salurlar*'ın vergi nüfuslarının 803 olduğu görülüyor[16].

İşte XVI. yüzyılda *Anadolu*'daki *Salur* adlı teşekküller bunlardan ibarettir. Şimdi bu boyun *Hazar-Ötesi Türkmenleri* arasındaki varlığından bahsedelim.

10. *Hazar-Ötesi Türkmenleri:*

Salurlar, *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin meydana gelmesinde birinci derecede âmil olan *Çavuldur*, *İğdir*, *Eymir*, *Karkın* gibi boylardan biridir. Hattâ eldeki bilgilere göre onları en başta saymak gerekiyor.

Salurlar eski zamanlardan beri *Mangışlak*'ta oturuyorlardı. Onların buraya *Eymir*, *Döğer*, *Çavuldur*, *Karkın* boylarına mensup büyük kollar ile Şah-Melik'in öldürülmesi üzerine *Oğuz* eli arasında başlayan kardeş kavgaları sonucunda geldikleri söyleniyor. Biz X. yüzyıldan beri *Mangışlak* yarımadasında *Türkmenler*'in yaşadıklarını biliyoruz.

XVI. yüzyılda *Salurlar*'ın *Mangışlak*'ta kalabalık bir halde yaşadıkları görülüyor. Bunlar orada *İçki (İç) Salur* ve *Taşkı (dış) Salur* olmak üzere iki kola ayrılmış idiler. *Salurlar* aynı yüzyılın sonlarına doğru *Mangıtlar (Noğaylar)* tarafından buradan tamamen çıkarıldılar. Bunun neticesinde *Salurlar*'ın bir kısmı, *Etrek* ve *Gürgen* çayları bölgesinde, asıl mühim kümesi de *Horasan*'da yurt tuttu. *Etrek* ve *Gürgen* çayları bölgesine gelen *Salurlar*, *Ohlu (Oklu)* ve *Eymürler* ile birlikte yaşıyorlardı. Bu kümeye *Sayın-Hanlı* yahut *Yaka Türkmenleri* denilmektedir.

16 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 453, 486.

1007 (1598–1599) yılında Şah-Abbas'ın *Ester-Âbâd* bölgesine yaptığı bir sefer neticesinde diğer *Sayın-Hanlı Türkmenleri* gibi, *Salurlar* da *Safevî* hükümdarına itaatlerini bildirmişlerdir [17].

Ebû'l-Gazi'nin naklettiği rivayetlere göre [18], *Er-Sarı* adlı *Türkmen* topluluğu *Salurlar*'dan *(İçki-Salur)* olduğu gibi, *Yomut*, *Teke*, *Sarık* adlı *Türkmen* toplulukları da yine bu boydan *(Taşkı-Salur)* çıkmışlardır. Bu rivayetler doğru ise bugünkü *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin belki yarısından fazlasının *Salurlar*'dan geldiğini kabul etmek gerekir.

XIX. yüzyılın ortalarında doğrudan doğruya *Salur* adını taşıyan *Türkmen* kümesi *Merv* ile *Herat* arasında, *Mürgab* boylarında yaşıyordu. Rivayetlerde kendilerinden çıktığı söylenen *Sarıklar* da onların en yakın komşuları idiler. Vàmbéry (1863) *Salurlar*'ın 8000 çadır olduğunu söylüyor ve aşağıdaki obalardan meydana geldiğini yazıyor [19]:

1– *Yalavaç (Yaz, Tizi, Sakar, Ordu-Hoca* obacıklarına ayrılıyordu).

2– *Karaman (Alam, Görcikli, Beğ-Böleği).*

3– *Ana-Böleği (Yadçı, Buhara, Bekeşli-Töre ?, Timur).*

17 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, s. 580, 583, 588.

18 *Şecere-i Terâkime*, s. 69–72.

19 *Travels in central Asia*, s. 304.

XVIII.

EYMÜR

(Eymir)

XVI. yüzyılda bu boya ait *Anadolu*'da 71 yer adına rastgelinmektedir [1]. Bu sayı ile *Eymürler* dördüncü sırada yer almaktadırlar. Eymür yer adlarından birçoğu *Sivas-Tokat* bölgesinde bulunmaktadır. Yine aynı yüzyılda *Anadolu*'da muhtelif yerlerde olmak üzere *Eymir* adlı oymaklar görülmektedir. Bu boyun adı *Anadolu*'da daha ziyade *Eymir* (ve hatta bazan belki de *İmir)*, *İran* ve *Harizm Türkmenleri* arasında da *Eymür* şeklinde söylenmektedir.

1. *Haleb Türkmenleri:*

Haleb Türkmenleri arasındaki *Eymür oymağı* Kanunî devrinin ilk yıllarında 4 kola ayrılmıştır. Birinci kol Affan Kethüda'nın idaresinde ve 177 vergi nüfuslu idi. İkinci kol ise *Kara-Gözlü* adını taşıyor. Bu kolun da vergi nüfusu 55 idi. 3. *Eymür* kolu Çarık-oğlu Ahmed Kethüda'nın buyruğunda gösteriliyor ve 86 vergi nüfusuna sahip bulunuyor. 4. *Eymür* kolu da *İlyas* adını taşımakta ve diğer kollardan ayrı bir yerde yaşamaktadır. Mamafih bu sonuncu kolun vergi nüfusu diğerlerine nazaran çok az olup, 19 idi.

978 (1570–1571) tarihinde bu *Eymür* oymağının vergi nüfusunun 453 'e yükselmiş olduğu görülüyor. *Eymürler* XVII. yüzyılda da eski yaşayışlarını devam ettirmişlerdir [2]. Bu *Eymürler* de 1101 (1690 yılında yapılacak *Avusturya* seferine çağırılmışlardır. 100 atlı ile bu sefere katılmaları istenen, *Eymürler*'in başında Hacı Kadir Beğ ve diğer-

1 Cedvele bk.

2 F. Sümer, *Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 460–461, 492–493.

leri bulunuyorlardı[3]. Bu esnada *Eymür* oymağı başlıca şu kollara ayrılmıştı: *Bunsuzlu Eymürü, Dündarlu Eymürü, Tosun Eymürü, Kara-Gözlü Eymürü, Çarık Eymürü, Affan Eymürü, Sancaklu Eymürü, Yusuf Eymürü, Hacı Bayram Eymürü, Afşarlı Eymürü.*

Bu *Eymürler* 1104 (1692–1693) yılında *Humus* sancağında yerleştirilmişlerdir. Fakat 1124 (1713) tarihinde *Eymürler*'in buradan kaldırılarak *Amik* gölü yakınındaki *Murad Paşa* köprusü derbendine nakledilmeleri emredilmiş ise de bu karar lâyıkiyle tatbik edilememiş ve *Eymürler*'in tekrar ilk iskân mahallerinde yerleşmelerine karar verilmiştir[4].

Mamafih bu *Eymürler* XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da varlıklarını devam ettirmekte idiler. Niebuhr'un *Türkmen* oymakları listesinde *Eymürler*'in çadır sayısı hakkında 500 rakamı verilmektedir[5].

2. *Dulkadırlı:*

a. *Maraş-Dulkadırlı* ulusu arasında bulunan *Eymir* oymağı büyük bir teşekküldür. 1525 yıllarında bu *Eymirler*'in 48 obadan meydana geldiği görülmektedir. Bu obaların çoğu *Maraş* ve ona bağlı olan *Pazarcık, Kuru-Pınar* ile *Haruniye* yörelerinde kışlamakta, *Ahır* ve *Sandık* dağlarında da yaylamakta idi. Bu obalardan büyük bir kısmının kışlaklarda çiftçilik yaptığı ve hattâ bunlardan bazılarının çeltik dahi ektikleri anlaşılıyor. Maraş bölgesindeki *Eymirler* XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Maraş* ve *Anteb* köylerinde yerleşmeğe başlamışlardır.

Yine *Dulkadırlı* ulusunun başlıca boylarından biri olan *Küşne* boyunun birinci oymağı da *Eymir-Oğlu* adını taşımaktadır. Bu obanın adını Eymir adlı şahıstan aldığı anlaşılıyor.

b. *Kars* (*Kadirli*)-*Kadirli* bölgesinde yaşayan *Eymirler* 971 (1563–1564) yılında onüç kola ayrılmış idiler. Bu *Eymirler* de *Maraş* yöresindeki kardeşleri gibi kışlak ve yaylaklarda iki cepheli bir hayat yaşamakta, kışlaklarda çiftçilik, yaylaklarda da hayvancılık yapmaktadırlar. Bu *Eymirler*'in adının *Eymir* adlı bir beğden geldiği görülüyor. Mezkûr yılda (971) hepsi de Sipahî ve Sipahî-zadegân olmak üzere Eymir'in oğullarını da görmekteyiz.

3 Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 82.
4 Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 106; Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 64–65, 68, 94.
5 *Voyages en Arabie*, s. 338.

c. *Bozok*-Bu bölgedeki *Eymir* teşekkülü *Gündeşlü*'den bir kol ile birlikte *Kara-Yuvacılı* oymağını meydana getirmektedir. Bu *Eymir* teşekkülü, *Maraş Eymirleri*'nin bir kolunu teşkil ediyordu[6].

3. *Yeni-İl:*

Yeni-İl'deki *Eymir* varlığı *Haleb Türkmenleri* arasındaki *Eymirler*'in bir kolundan meydana gelmiştir III. Murad devrinde *Yeni-İl Eymirleri* başlıca: *Ahmed Kethüda* (110 vergi nüfuslu), *Avşarlu Eymir*'i (27 vergi nüfuslu) *Sancarlı Eymir*'i (44 vergi nüfuslu), *Polat kethüda Eymir*'i (34 vergi nüfuslu), *Mehmed Kethüda Eymir*'i (11 vergi nüfuslu) olmak üzere yeni kollara ayrılmışlardır[7]. *Yeni-İl*'deki Eymirler hakkında son olarak bildiğimiz şey onlardan 50 evlik bir cemâatin 1102 (1690–1691) yılında *Kırşehir*'deki *Tokat* mukataasına bağlı *Nusretlu* köyüne yerleştikleridir[8].

Bunlardan ayrı olarak *Dulkadırlı Eymirleri*'ne mensup 45 vergi nüfuslu bir *Eymir* obasının da *Yeni-İl'de* yaşadığını ve çiftçilik yaptığını görüyoruz.

4. *Boz-Ulus:*

II. Selim devrinde *Boz-Ulus* arasında Hacı Süleyman Kethüda'nın idaresinde olmak üzere 148 vergi nüfuslu bir *Eymir* oymağı görülmektedir[9]. Bu oymak *Haleb Türkmenleri* veya *Dulkadırlı* ulusu arasındaki *Eymirler*'in bir kolu idi.

5. *Adana:*

XVI. yüzyılda bu bölgede yaşayan *Kara-İsalu* boyu arasında *Eymir İlyaslı* adlı çok küçük bir teşekküle rastgelinmektedir.

6. *Söğüt:*

XVI. yüzyılda *Söğüt Yörükleri* arasında *Eymirlü* adlı bir oymak görülmektedir. Bu oymak 59, 13, 13 vergi evi olmak üzere üç kola ayrılmıştı[10].

7. *Aydın:*

Aydın yöresindeki *Karaca-Koyunlular* arasında *Eymirler* ve *Sarı Eymir-Oğlu İsa* adlı iki oymak bulunmaktadır. Bunlardan *Eymirler*

6 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 462–464, 494–498.
7 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 464, 498.
8 Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 95.
9 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 464–465, 499.
10 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 466, 499.

yahut *İmirler* (ایمرلر) adını taşıyan oymak 111, *Sarı-Eymir Oğlu İsa* adlı oymak da 71 vergi nüfusundan meydana gelmişti[11].

8. *İran Eymürleri:*

Safevî devrindeki belli başlı *Kızılbaş* boylarından birinin de *Zulkadr (Dulkadır)* boyu olduğu malûmdur. Bu boyun ismi onun *Türkiye*'deki *Dulkadr* ulusundan ayrılmış bir kol olduğunu açıkça gösterir. *Zulkadr* boyunu meydana getiren obalardan biri de *Eymür* obası idi. Buna göre bu *Eymür obası Dulkadırlı* ulusu arasında gördüğümüz büyük *Eymür* teşekkülünün *İran*'a gitmiş bir koludur. Tahmasb devrindeki *Zulkadr* emîrlerinden Şîr Hüseyin Beğ'in *Eymür* obasına mensup olduğunu biliyoruz. Kanunî 942 (1535–1536) yılında *Âzerbaycan*'dan *İstanbul*'a dönerken *Van*'ı zaptetmeğe gelen Şah Tahmasb, Kaçar Kaya Beğ ile Eymür Şîr Hüseyin Beğ'i haber almak üzere ileriye göndermişti[12]. Şah-Abbas zamanında *Zulkadr* emîrlerinden Kelb-i Ali Sultan ile oğlu Halil Sultan'ın da *Eymürler*'den olduğunu biliyoruz[13].

9. *Hazar-Ötesi Türkmenleri:*

Eymürler'in mühim bir kolu da batıya göç etmiyerek *Mangışlak*'ta kalmıştı. Bunlar da her halde *Mangıtlar*'ın istilâsı yüzünden bu eski yurtlarını bırakıp güneye indiler. XVI. yüzyılın sonlarına doğru biz *Eymirler*'i *Gürgen* ve *Etrek* boylarında yaşıyan "*Yaka Türkmenleri*" arasında görüyoruz. Osmanlı vesikalarında da onlara "*Yaka Türkmeni*" deniliyor. *Yaka Türkmenleri*'nin, başlıca *Göklen, Ohlu (Oklu)* ve *Salurlar*'dan müteşekkil olduğu görülüyor. *Eymirler* nüfusça *Ohlu* ve *Göklenler*'den daha az idiler. Bunların bir kısmı *Gürgen* boyunda çiftçilik yapıyordu. Şah Tahmasb'ın ölümü neticesinde baş gösteren dahilî ihtilaf ve mücadeleler sebebiyle *Ester-Âbâd* bölgesi Safevîler'in kontrolünden çıkmıştı. Bu sırada *Eymirler*'in başı Ali Yâr Beğ dirayeti sayesinde kendisini *Yaka Türkmenleri*'nin diğer kollarına da saydırmıştı. Abbas hükümdar olunca *Çağataylar*'ın *Ester-Âbâd* bölgesini de ellerine geçirmemeleri için Eymür Ali Yâr Beğ'i han ünvaniyle *Ester-Âbâd* vâliliğine tayin etti.

11 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 466, 500.

12 Şeref-Han, *aynı eser*, II, s. 186.

13 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, II, s. 1085. *İran*'daki *Eymürler* veya onların bir bölüğü 995 (1587) yılında *Rey* ve onun yakınındaki *Rûd-Bâr*'da oturuyorlardı; o zaman başlarında Muhammed Hüseyin Sultan vardı (*Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 335, metindeki ایلور ، ایمور olacaktır.)

Ali Yâr Han 1005 (1596) yılında öldü ve *Ester-Âbâd* vâliliği oğlu Muhammed Yâr'a verildi. Fakat *Ohlu Türkmenleri* Muhammed Yâr Han'ı tanımadılar ve yapılan bir çarpışmada daha 20 yaşına basmamış olan bu genci öldürdüler (1007=1598). Bunun üzerine Şah-Abbas Muhammed Yâr'ın kardeşi Kılıç Beğ'i *Ester-Âbâd* vâlisi yaptı ise de o da *Ohlu*'lara hâkim olamadı. Bu sebeble Şah Abbas Kaçar Ziyad oğlu Hüseyin Han'ı vâli olarak *Ester-Âbâd*'a gönderdiği gibi, kendisi de aynı yıl içinde *Gürgen*'e kadar uzandı. Bu bölgede dirlik ve düzenliği kuran Safevî hükümdarı dönüşte Eymür Kılıç Han'ı ailesi ve nöklerleri ile birlikte hükümet merkezine götürdü. *Eymürler* ve *Salurlar*'ın ileri gelenleri de *Ester-Âbâd* hâkimi Hüseyin Han'ın maiyyetine girdiler[14]. Zamanımızda yine *Gürgen* kıyısında bu *Eymürler*'in boy adı altında 200 evlik bir kalıntısının yaşamakta olduğu görülüyor[15].

14 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, s. 530, 545, 546, 580–581, 587–588.

15 Mes'ud Keyhân, *aynı eser*, II, s. 106.

XIX.

ALA-YUNTLU

Bu boya ait XVI. yüzyılda 44 yer adına rastgeliniyor [1]. Bunlardan başka aynı yüzyılda, bilhassa Orta ve Batı-*Anadolu*'da bazı *Ala-Yuntlu* oymakları görülmektedir.

1– *At-Çeken: At-Çekenler* arasındaki *Ala-Yuntlular Turgut* kazasında sâkin bulunuyorlar. Bunlar II. Bâyezid ve I. Selim devirlerinde iki kol halinde olup, vergi nüfusu 228 kişi olan birinci kol *Koz-Virân, Kozancalı-Yazısı* (?), *Arıklar-Deresi* ve *Böğrü-Delük* adlarını taşıyan ekinliklerde çiftçilik yapıyor. Ayrıca bu kola mensub 5 kişinin de sipahi olduğu görülüyor. Bu sipahiler, *Ay-Doğdu* oymağı ile birlikte *Elgen-Virânı* adlı bir ekinliğe sahib idiler.

Diğer *Ala-Yuntlu* koluna gelince, *Divâne Kışlası* adlı ekinlikte oturan bu kol (41 vergi nüfuslu) yine aynı kazada oturan *At-Çekenler*'in büyük teşekküllerinden *Yapa* (يابا) oymağının obaları arasında görülüyor. *Yapa* oymağının başında Yapa-oğulları vardı. Yapa'nın ne zaman yaşadığı bilinemiyor. II. Murad ve Fâtih devirlerinde bu aileden Ali Beğ'i görüyoruz. II. Bâyezid zamanında ise Ali Beğ'in oğulları Ahmed Beğ ve Veys Beğ ölmüşler ve ailenin başında Veys Beğ'in oğulları Ali, Şah Veli ve Pîrî kalmışlardır. Yapa-oğulları XVI. yüzyıldaki bazı dahilî hâdiselere karışmışlardır.

At-Çekenler arasındaki *Ala-Yuntlular*'a ilâve olarak bu boya mensub 5 vergi nüfuslu bir oymağın da *Ak-Saray* bölgesinde yaşadığını söyliyelim. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu *Ala-Yuntlu* oymağının ekinliklerinin birer köy haline geldiği görülüyor. Bu köylerdeki *Ala-Yuntlu* vergi nüfusu şöyle idi: *Kozancalı-Yazısı* (?) 33, *Elgen-Virânı*

1 Cedvele bk. Hayret edilir ki *Türkiye*'de *Meskûn yerler kılavuzu'nda* (s. 44) şimdi bunlardan yalnız bir tanesi görülmektedir.

99, *Koz-Virân* 69, *Aralık-Dere* 15, *Böğrü-Delik* 42, *Yağar* 69. Bunlardan başka bazı *Ala-Yuntlular da Ilgın*'ın *Çavurçu* köyü ile *Çakmak* ve *Deli-Dinar* (?) gibi köylerinde yerleşmişlerdir [2].

Bu bilgiler, *Konya* bölgesine *Ala-Yuntlular*'dan mühim bir kolun yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Aynı devirde *Aksaray*'a bağlı *Ala-Yuntlu* adlı 5 köyün de bulunması bunu teyid ediyor.

2– *Ankara:*

Anlaşılacağı üzere, *Orta-Anadolu*'da *Oğuz* boy adlarının en fazla bulunduğu bölgeden biri de *Ankara* sancağıdır. *Oğuz* boy adlarından çoğuna ait yer adlarına bu bölgede rastlamak mümkündür. Nitekim *Ankara* sancağında bu boyun adını taşıyan 3 köy görülmektedir. Bundan başka aynı bölgede bu adda küçük bir oymak da vardır. 19 vergi evi olan bu oymak *Kureyş-Özü* adlı bir ekinlikte çiftçilik yapmaktadır [3].

3– *Kastamonu:*

Bu bölgedeki *Ala-Yuntlu* oymağı *Kastamonu* sancağının *Boy-Ovası (Boy-Âbad)* kazasında yaşamaktadır. Bu oymak da, *Ankara Yörükleri* arasındaki *Ala-Yuntlu* oymağı gibi, çok küçük olup, ancak 20 vergi nüfusludur [4].

4– *Uşak;*

Uşak yöresindeki *Ala-Yuntlular* 169 vergi nüfuslu bir oymaktır. Bu oymağın bir kolu da dağınık bir halde yaşamaktadır [5].

5– *Menteşe:*

Bu bölgede iki *Ala-Yuntlu* oymağına rastgeliniyor. Bunlardan biri *Muğla*'nın *Balat (Milet)* kazasında sâkin olup, vergi nüfüsu XVI. yüzyılın ortalarında 100 evden fazla idi. Aynı yüzyılın sonlarında bu *Ala-Yutlun* oymağı *Muğla*'nın *Dadya*, *Balat*'ın *Baran* ve *Bayındır* adını taşıyan köylerinde yerleşmiştir [6].

Aynı sancaktaki diğer *Ala-Yuntlu* oymağı ise sancağın *Muğla* kazasında yaşamaktadır. Bu *Ala-Yuntlu* oymağı da 146 vergi evi idi [7].

2 F. Sümer, *Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 467.
3 *Aynı yazı*, s. 468.
4 *Aynı yazı*, gösterilen yer.
5 *Aynı yazı*, s. 468–469.
6 *Aynı yazı*, gösterilen yer.
7 *Menteşe defteri, Başbakanlık Arşivi*, nr. 47, s. 180–181.

6– *Haleb Türkmenleri :*

Haleb Türkmenleri' nin *İnallu* boyu arasında da *Ala-yuntlu* adlı bir oba vardır. İki kola ayrılmış bulunan bu obanın 37 evlik kolu *Kilis*' in *Râvendan* nâhiyesine bağlı bazı köylerde yerleşmiştir. Diğer kol ise daha küçük olup, 15 vergi evidir [8].

İnallu boyu *Oğuzlar*'ın *Boz-Ok* koluna mensup bir teşekkül idi. Bu sebeble *Ala-Yuntlu* adlı bir oymağın *İnallu* obaları arasında bulunmasını *Ala-Yuntlular* ile *İnallular* arasında kavmî bir münasebetin varlığı ile izah etmek mümkün değildir.

8 *Aynı yazı*, gösterilen yer.

XX.

YÜREGİR

Bu boyun adı tahrir defterlerinde *Yüreğir* (یورگیر) ve *Uregir* (اورگیر) şeklinde yazılıyor. *Yüregirler*'e ait aynı defterlerde 44 yer adı görülüyor [1]. Şimdi *Türkiye*'de her yerde *Yüregir* ve *Üregir* yer adları *Yüregil* ve *Üregil* şeklinde söylenmektedir. Bu yer adlarına dahil olmayan *Adana*'nın güneyinde, *Seyhan-Ceyhan* ırmakları arasındaki verimli yörenin adı da *Yüregir* olup, burası aşağıda bahsedileceği gibi, *Yüregir* boyunun kışlağı idi. Bugün burası da *Yüregil* şeklinde söylenir. Şimdi *Türkiye*'de, bu yöre adından başka 10 yer adı kalmıştır [2]. Bunların hepsi de *Üregil* ve *Yüregil* şeklinde telâffuz ediliyor. Yukarıdaki 44 yer adından dördü *Ankara* sancağında bulunmaktadır. Şimdi *Ankara*'nın bir mahallesi olan *Yüregil*, bunlara dahil değildir. XVI. yüzyıldaki *Yüregir* yer adlarından biri de *Trabzon*'un güneyindeki *Kürtün* kazasına bağlı bir yöreye aittir. Bu *Üregir* (اورگیر) yöresinde *Buğalu*, *Kara-Kaya*, *Mürted-Çukuru*, *Kara-Keşiş*, *Ak-Elma*, *Boynu-Yoğun*, *İman-Asarı* ve sair köyler vardır.

Ermeni krallarının idare ettiği *Kilikya*'nın Memlûkler tarafından fethine kalabalık sayıda *Türkmenler* de katılmıştı. Bu *Türkmenler*'in çoğunun *Üç-Ok* koluna mensup olduğunu biliyoruz. *Üç-Oklar*'ın hâkim boyu da *Yüregirler* idi. XIV. yüzyılın ortasında *Yüregirler* ve onunla birlikte *Çukur-Ova*'nın fethine katılmış olan *Kınık*, *Bayındır* ve *Salurlar* artık bu bölgede yaşıyorlardı. Bu zamanda *Yüregirler*'in başında Ramazan Beğ bulunuyordu. Dulkadır-oğlu Karaca Beğ'in bazı Memlûk emîrleri ile birlikte 753 (1352–1353) de Memlûk sultanına isyan etmesi üzerine kendisi azledilerek *Türkmen* emîrliği Üç-Oklu Ramazan Beğ'e verilmişti. 755 (1354) yılın-

1 Cedvele bk.

2 *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, s. 1098, 1170.

da Ramazan Beğ'in oğlunun *Kahire*'ye gelerek sultana ve büyük emîrlere 1000 *Türk* atı takdim ettiğini görüyoruz. Ramazan'ın oğluna dirlikten başka *Türkmen* emirliği tevcih edildiği gibi, maiyyetindekilere de onlar ve tablhâne emîrlikleri verilmiştir. Ramazan-oğlu'nun *Kahire*'ye gelmesi ve ona *Türkmen* emîrliğinin tevcih edilmesi Ramazan Beğ'in az önce vefat etmiş olduğunu gösterse gerektir.

761 (1360) yılında *Adana* ve *Tarsus* şehirleri Memlûkler tarafından *Ermeniler*'den alındı. 783 (1381) yılında Ramazan Beğ'in oğlu İbrahim Beğ yalnız *Yüregirler*'in değil, *Çukur-Ova*'daki bütün *Türkmenler*'in başbuğu olarak vasıflanıyor. Onu iki yıl sonra *Adana* vâlisi olarak görüyoruz. Böylece *Adana* bölgesini uzun bir zaman idare eden Ramazan-oğulları beğliği kuruldu. *Yüregirler*'in kışlak yurdları, yukarıda da söylendiği gibi, *Adana*'nın güneyinde, *Seyhan* ile *Ceyhan* ırmakları arasındaki yöre idi; yaylaklarının da kuzeyde *Kızıl-Dağ* ve *Üç-Kapılu* yaylası olduğu anlaşılıyor. *Yüregirler*'in doğusunda, *Ceyhan* kasabasının bulunduğu yerden doğudaki *Gâvur* dağlarına dek uzanan topraklarda da *Kınıklar* yaşıyorlardı.

İbrahim Beğ, *Çukur-Ova*'daki Memlûk hâkimiyetine son vermek, bu bölgeye müstakillen hâkim olmak gayesini taşıyordu. Daha 780 (1378) yılında eski *Misis-Payas* yolu üzerindeki *Demir-Kapu (Karanlık-Kapu)*, da pusu kurarak Temür-Bay kumandasındaki bir Memlûk ordusunu bozguna uğratan *Türkmenler*'in başında onun bulundnğu anlaşılıyor.

783 (1381–1382) yılında *Haleb* vâlisi olan Yel-Boğa, *Kınıklar* ile *Yüregirler*'in arasını açmış ve hattâ *Kınıklar*'ı *Yüregirler*'in üzerine saldırtmıştı. Fakat bundan beklediği gibi bir neticenin çıkmadığı ve İbrahim Beğ'in duruma hâkim olduğu görülüyor. İbrahim Beğ Karaman-oğlu Alâuddin Ali Beğ ile ittifak ederek Memlûkler'in *Sis (Kozan)* vâlisini de sıkıştırmağa başlamıştı. Bunun üzerine Yel-Boğa mühim bir kuvvetle *Çukur-Ova*'ya girdi. Bu esnada İbrahim Beğ bir talihsizlik neticesi *Sis* vâlisinin eline düştü. İbrahim Beğ'i, kardeşini ve hattâ anasını *Sis*'te öldürten Yel-Boğa dönüşte *Saru-Çam*'da *Yüregirler*'in baskınına uğradı. Bu baskın sonunda Memlûk ordusu bozuldu. Askerin bir kısmı *Ayas*'a kadar gidebildi. Yel-Boğa gözünden yaralanmıştı. Biri onu ölüler arasında tanıyarak güç hal ile *Ayas*'a indirdi. Memlûkler, *Haleb*'e dönmek için *Demir-Kapı*'ya vardıklarında yeniden *Türkmenler*'in saldırısına uğradılar; *Haleb*'den yardımcı kuvvetler tam zamanında yetişmeselerdi, *Türkmenler*'in elinden kurtulamıyacaklardı[3].

İbrahim Beğ'den sonra yerine geçen Ahmed Beğ devrinde (ölümü 819=1417) *Yüregirler* ve *Çukur-Ova*'daki diğer *Üç-Oklu* boylar mutlu bir hayat geçirdiler. Ondan sonra *Çukur-Ova*'da Memlûk hâkimiyeti kuvvetle yerleşti ve bu, Osmanlı devrine kadar sürdü. *Yüregir*, *Kınık* ve *Özerli Türkmenler* arasında bilhassa XV. yüzyıldan itibaren çiftçiliğin geliştiği anlaşılıyor. Osmanlı hâkimiyeti (1517) başladığı esnada, *Yüregir* ve *Kınıklar* kabile teşkilâtını kaybetmiş bulunuyor, *Yüregir* ve *Kınık* adları da artık o zaman onların oturdukları yerleri ifade ediyordu. Her ne kadar *Kınık* adı şimdi unutulmuş ise de *Yüregir* adı, bu boyun *Çukur-Ova*'daki mühim siyasî rolünün bir hâtırası olarak zamanımıza kadar gelmiştir.

XVI. yüzyılda ancak *Haleb Türkmenleri* ve *Dulkadırlı ulusu* arasında çok küçük *Yüregir* oymaklarına rastgelinebiliyor. Bu husus şüphesiz en başta *Yüregirler*'in bütün obaları ile *Çukur-Ova*'da yerleşmeleri ile ilgili olmalıdır. *Haleb Türkmenleri* arasındaki *Yüregir* oymağı 29 vergi nüfuslu olup, bu oymağın Sultan İbrahim devrinde *A'zaz*'a bağlı *Kara-Köprü* adlı köyde yerleşmiş olduğu görülüyor. Bu *Kara-Köprü* köyü *Kilis*'in doğusunda bulunan aynı addaki köy olacaktır.

Dulkadırlı ulusuna bağlı bulunan diğer *Yüregir* oymağı ise 33 vergi nüfusludur. Bu oymak kışın *Suriye* çölünde, yazın *Bin-Boğa*'da yaşamakta idi[4]. Bu oymağın *Haleb Türkmenleri* arasındaki oymağın bir kolu olması pek muhtemeldir.

3 Bu hususlarda: F. Sümer, *Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar*, s. 37–40.
4 F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler*, s. 344.

XXI.

İ Ğ D İ R

Tarihî ve coğrafî kaynaklarda adı geçmeyen boylardan biri de *İğdirler*'dir. Yer adlarına gelince, XVI. yüzyılda bu boya ait 43 köy ve ekinlik görülebilmiştir [1]. Bunlardan başka aynı yüzyılda, muhtelif bölgelerde olmak üzere, bazı *İğdir* oymakları da bulunmaktadır.

1. *Tarsus :*

Bu bölgedeki Gökçelü adlı boy arasında bulunan *İğdir* obası iki kol halinde olup, ayrı ayrı ekinliklerde çiftçilik yapmaktadır. Bunlardan başka *Adana* çevresinde de aynı adda iki küçük oymak yaşadığı gibi, yine bu bölgedeki *Sarı-Hamzalı* oymağının da bir *İğdir* teşekkülü olduğu anlaşılıyor [2].

2. *İç-İl :*

İğdirler'den mühim bir kolun da bu bölgede yerleştikleri anlaşılıyor. Hattâ söylemek mümkün olabilir ki *İç-İl* bölgesindeki *Türk* halkı başlıca *Beğ-Dili*, *Yıva* ve *İğdirler*'den meydana gelmiştir. Bu bölgedeki *İğdir*'ler *Karı-Taş*, *Gülnar* ve *Mut* yöresinde yaşıyorlardı. *Karı-Taş*'da yaşıyan *İğdirler* iki kola ayrılmış olup, bu kollardan biri *Biçer İğdiri* adını taşıyor. *Biçer İğdiri* Kanunî devrinde *Ak-Virân* (169 vergi nüfuslu), *Kördüzlü* (? 86 vergi nüfuslu), *Tezeklü* (33 vergi nüfuslu), *Üç-Ayaklu* (41 vergi nüfuslu), *Argıd-Kaş* (46 vergi nüfuslu) köylerinde oturuyorlardı. Öteki kol olan *Oturak İğdirler*'in ise *Gani* (?) *Divân* (103 vergi nüfuslu), *Nerun* (? 149 vergi nüfuslu) ve *Sandavi* (? 40 vergi nüfuslu) köylerinde yaşadıkları görülüyor.

1 Cedvele bk.

2 F. Sümer, *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boylarına mensub teşekküller*, s. 470–471, 502–503.

İğdirler'in *Gülnar*'da yalnız *Üç-Başlu* adlı köyde oturdukları anlaşılıyor. Bu köydeki *İğdirler*'in II. Bayezid devrindeki vergi nüfusları 178 idi. Sipahi olan İğdir Oğulları'nın nesli de (30 vergi nüfuslu) aynı köyde veya ona yakın bir yerde yaşıyor. II. Bayezid devrindeki Osmanlı-Memlûk harbi dolayısiyle *Varsak* beğleri arasında geçen İgdir-Oğlu [3] bu ailenin başındaki beği ifade ediyor.

İç-İl'deki bu *İgdirler*'in bir obası da aynı devirde *Orta-Anadolu*'daki *Koç-Hisar* yöresinde yaşayan mühim bir *Boz-Doğan* oymağı arasında görülmektedir ki, şimdi ondan bahsedilecektir.

3. *Koç-Hisar :*

İç-İl bölgesindeki ünlü boylardan biri olup, *Silifke* bölgesinde oturan büyük *Boz-Doğan* boyunun bir kolu *Orta-Anadolu*'daki *Koç-Hisar* bölgesinde yurt tutmuştur. II. Bayezid devrinde bu *Boz-Doğan* kolunun obaları arasında 93 vergi nüfuslu bir *İğdir teşekkülü* görülmektedir. Bu keyfiyet *Boz-Doğan* teşekkülünün *İğdir* boyuna mensup bulunduğunu gösterebilir. *İç-İl* bölgesinde de her iki teşekkülün yan yana yaşaması bunu teyid etmektedir [4].

4. *Teke Sancağı :*

XVI. yüzyılda bu sancağın *Kara-Hisar* kazasında 272 vergi nüfuslu bir *İğdir* oymağı yaşadığı gibi, yine aynı sancakta bir yöre ve 6 köy de bu boyun adını taşımaktadır. Bilhassa bu yer adları *İğdirler*'in *Teke* sancağında kalabalık bir surette yerleşmiş olduğunu ifade etmektedir. Yazıcı-Oğlu Ali [5] *Antalya*'nın Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından fethini anlatırken "ol memleketin sahraları ve bîşeleri *İğdir*'den *yörük* evi ile doldu" demektedir ki, bu söz müellifin zamanında *İğdirler*'in *Teke*'de kalabalık bir halde yaşadıklarını göstermesi bakımından bir değer taşımaktadır.

5. *Hamid Sancağı :*

Bu sancağın *Eğridir* kazasındaki *Yörükler* arasında bu boya mensup bir oymak görülmektedir ki bu, 72 vergi nüfusuna sahiptir.

6. *Menteşe Sancağı :*

Menteşe sancağı'nda yaşayan *İğdir* oymağı bu sancaktaki büyük teşekküllerden biri olan *Horzumlu* obaları arasında bulunmaktadır.

3 Âşık-Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, s. 233.

4 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 471, 504.

5 Yazıcı oğlu Ali, yay. Houtsma, s. 88.

İğdir İsa gibi bir ad taşıyan bu obanın Kanunî devrinde 99 vergi nüfusu vardı[6].

7. *At-Çeken:*

II. Bayezid devrinde *Ak-Saray* bölgesindeki teşekküller arasında 5 vergi nüfuslu bu adda çok küçük bir oymak görülmektedir.

8. *İran:*

Fars'daki *Kaşgaî* adlı büyük *Türk* topluluğu arasında 500 evlik bir *İğdir* oymağı görülmektedir[7].

9. *Hazar-Ötesi Türkmenleri:*

İğdir boyundan mühim bir kol da eskiden beri *Eymür, Döğer, Çavuldur, Karkın* ve *Salur* boyuna mensup kollar ile birlikte *Mangışlak* yarımadasında yaşıyordu[8]. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu *İğdirler Çavdur (Çavuldur, Çavundur)*'lara tâbi bulunuyorlar ve *Çavdurlar*'ın diğer obaları gibi *Aral* ile *Hazar* denizi arasındaki bölgede yaşıyorlardı[9]. Zamanımızda *Göklen Türkmenleri* arasındaki 150 evlik *Çarvar İğdir* adlı obanın[10] bu *İğdirler*'in güneye göç etmiş bir kısmı olduğu muhakkaktır. *Mangışlak*'taki *İğdirler*'den bir bölüğün de *Çavuldur* ve *Soynacılar*'a mensup bölükler ile beraber XVIII. yüzyılda Kuzey-*Kafkasya*'ya göç ettiklerinden ve sonra bunların *Stavropol Türkmenleri adı* ile anıldıklarından daha önce bahsedilmişti.

6 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 472, 504.
7 Mes'ud Keyhan, *Coğrafya-i mufassal-i İran*, II, s. 79.
8 Ebû'l-Gazi, *Şecere-i Terâkime*, s. 66; aynı müellif, *Şecere-i Türk, Türkiye türkçesi* Rıza Nur, s. 220; Barthold, *A History of the Turkman people*, s. 137.
9 A. Vámbéry, *Travels in central Asia*, s. 303.
10 Mes'ud Keyhan, *aynı eser*, II, s. 102.

XXII.

BÜĞDÜZ

Reşid ud-din' deki bölümde bu boya mensup Kuzucu adlı bir beğden bahsedilir. Kuzucu aynı yerde son Oğuz yabgusu Ali-Han'ın oğlu Şah-Melik'in atabeği olarak geçer[1].

Dede-Korkut destanlarındaki "bıyığı kanlı" olarak vasıflanan Emen Beğ de *Büğdüz*'den gösterilir. Bunlar *Büğdüz* boyunun *Oğuzlar*'ın *İslâmiyet*'ten önceki tarihlerinde ve *İslâmiyeti* kabul ettikleri devrin ilk zamanlarında destanlarda yankılar yapacak derecede bir rol oynadığını gösterilebilir.

Büğdüzler'e ait *Anadolu*'da 22 yer adı tesbit edilebilmiştir[2]. Buna göre *Büğdüzler* Reşid ud-din'in listesinde olduğu gibi, bizim bu yer adları cedvelinde de sonlarda (17.) bulunmaktadır. Bununla beraber bu yer adları *Büğdüzler*'in de *Anadolu*'nun fetih ve iskânında diğer kardeş boyların yanında oldukça mühim bir rol oynadıklarını gösteriyor. Fakat aynı boya ait XVI. yüzyılda ancak küçük bir *Büğdüz* oymağı bulunmaktadır. *Haleb Türkmenleri* arasında görülen bu *Büğdüz* oymağı 65 vergi evi kadardır. Defterde bu *Büğdüzler*'in *Hama* taraflarında yaşadıkları yazılıyor[3].

XVI. yüzyıldaki bu 22 *Büğdüz* yer adından bugün ancak üçü kalmıştır[4].

1 *Oğuzlar'a ait destanî mahiyetde eserler*, s. 378–379.
2 Cedvele bk.
3 F. Sümer, *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boylarına mensub teşekküller*, s. 473–474, 505.
4 *Türkiye'de Meskûn yerler kılavuzu*, s. 184.

XXIII.

Y I V A

Selçuklular devrinde adı sık sık geçen boylardan biri de *Yıvalar*'dır. Kâşgarlı[1], bu boyun adının *İwa, Yawa, Yıva, Yava* (يوا) ve *Awa* gibi beş söyleniş şeklini tesbit etmişti. XII. yüzyılda onlardan *el-İvâiyye* (الايوائية) veya *İva* (ايوا ، ايوه) şeklinde bahsediliyor. Tahrir defterlerinde ise *Iva* ve *Yıva* (يوا ، يوه) imlâları görülmektedir.

Selçuklular Devrinde Yıvalar

1. *Berçem-Oğulları :*

Yıvalar'a ait en eski bilgi 553 (1158) yılında başlıyor. *Yıvalar* bu tarihte *Hemedan*'ın batısında yaşamaktadırlar; hâkimiyetleri altında bulunan yer *İran*'da *Kürdistan* denilen bölgeyi içine alıyordu. *Yıvalar* bu bölgede pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı. Hattâ *Musul* atabeği İmad ud-din Zengî onların bir bölüğünü *Suriye*'ye getirerek *Haleb* bölgesine yerleştirmişti.

Yıvalar'ın *Sir-Derya* boylarından *İran*'a *Avşar* ve *Salğurlar* ile birlikte 1130 tarihlerinde geldikleri kuvvetli bir ihtimal ile söylenebilir.

553 (1158) yılında İva Berçem'e mensup *Türkmenler*'in *Cebel (Kürdistan bölgesi)* bölgesinde yağma faaliyetlerini arttırmaları üzerine Bağdad halîfe hükümeti Mengü-Bars kumandasında, bunların üzerine kuvvet göndermişti. Mengü-Bars *Türkmenler'i* ağır bir bozguna uğrattıktan sonra kesilmiş başlar ve tutsaklar ile *Bağdad*'a döndü[2].

1 Kilisli, I, s. 56, III, s. 18–20, Atalay, I, s. 56, III, s. 24–27.
2 İbn ul-Esir, XI, s. 107.

568 (1172) yılında Berçem, buyruğundaki *Türkmenler* ile *Hemedan* bölgesine akın ederek *Dinever*'i yağmalamıştı. Bunu *Nahçivan*'da haber alan İl-Deniz, atlı asker ile sür'atle Berçem'in üzerine yürüyerek onu *Bağdad* yakınına kadar kovaladı. Hattâ İl-Deniz'in *Bağdad* yakınına kadar gelmesi onun *Bağdad*'a gireceği zannını uyandırdığından halîfe bir yandan asker toplamağa, diğer yandan da surları berkitmeye başladı. Fakat İl-Deniz halîfeden özür dileyerek maksadının yalnız Berçem'i ülkesinde yağmalarda bulunmaktan vazgeçirmek olduğunu söyledi[3]. Anlaşıldığına göre Berçem halîfe'yi metbu tanıyordu ki, oğullarının da bunu sadakatle devam ettirdiklerini görüyoruz. Hattâ Berçem'in bu hareketi halîfe'nin gizli emriyle yapmış olması da muhtemeldir.

583 (1187) yılında son Selçuklu Sultanı Tuğrul ile hâlîfenin veziri Celâleddin b. Yunus arasında *Hemedan* dolaylarında yapılan savaşta *Yıvalar* da halîfe ordusunda yer almışlardı. Râvendî'ye göre[4] savaş esnasında Selçuklu ordusunun sol kolunda bulunan Ay-Aba kumandasındaki atabeğ'li askerler (yani Pehlivan'ın memlûkleri) bozguna uğrayarak kaçmışlar ve *Yıvalar* tarafından kovalanmışlardır. Fakat *atabeğli* askerler ağırlıklarını bırakarak *Türkmenler*'in takibinden kurtuldular. Esasen *Türkmenler*'in asıl maksadı da ganimet (doyumluk) ele geçirmekti. Onların ağırlıkları ellerine geçince savaş meydanına dönmiyerek ülkelerinin yolunu tuttular. Halbuki savaş Sultan Tuğrul tarafından kazanılmıştı. Bu savaşta *Yıvalar*'ın başında Berçem'in oğlu Mahmud vardı[5].

Irak Selçuklu sultanlığına son veren Harizm-Şah Tekiş *Irak-ı Acem*'deki bazı yöreleri Selçuklu emîrlerine bırakmıştı. Bunlar halîfe'nin tahriki ile çok geçmeden Harizm-Şah'a isyan ettiler ise de Harizm-Şah'ın oğlu *Rey vâlisi* Yunus Han tarafından bozguna uğratıldılar. Bu bozgundan kaçıp kurtulan emirler *Yıva* beğine sığındılar[6]. Bu münasebetle Ravendî[7], *Yıva* beğini melik (kıral) kelimesiyle vasıflıyor.

Bu hâdiseden sonra halîfe askeriyle Harizm-Şah Tekiş'in *Hemedan* vâlisi Mayaçık'ın ordusu arasında yapılan ve *Bağdad* kuvvetlerinin yenilgisiyle sona eren savaşta *Yıvalar*'ın da halîfe ordusu

3 *Aynı eser*, XI, s. 177.
4 s. 345–346.
5 *Ahbâr ud-devlet-is-Selcukiyye*, s. 177.
6 Râvendî, s. 377.
7 Gösterilen yer.

arasında yer almış olduklarını biliyoruz[8].

Berçem-oğlu Mahmud'dan sonra *Yıvalar*'ın başına Fahr-ud-din İbrahim'in geçtiği anlaşılıyor. 593 (1196) yılında Ata-Beğ Özbek adına *Hemedan*'da vâlilik yapmağa başlayan Nur ud-din Gökçe, *Yıva* beğliğini de ortadan kaldırmayı düşünerek bu beğliğin topraklarına yağma akınları yapmağa başlamıştı; fakat Gökçe, *Yıva* beğinin mukabeleye hazırlanması üzerine *Hemedan*'a dönmeğe mecbur kaldı[9].

Fahr ud-din İbrahim'den sonra Şihab ud-din Süleyman Şah *Yıva* beği olmuştur ki bu, *Yıvalar*'ın en meşhur emîridir.

Süleyman Şah, 610 (1213) yılından önce bilinmeyen bir sebepten ötürü Halîfe en-Nâsir li dinillah tarafından azledilerek yerine kardeşi geçirilmiştir[10]. Fakat bunun fiilen yerine getirilip getirilmediği bilinemiyor.

Celâl ud-din Harizm-Şah 621 (1224) yılında halîfelik ülkesine yaptığı bir seferden dönerken *Hemedan* yakınındaki *Bahar* kalesinde oturan Süleyman Şah'ın yanına uğramış ve hattâ orada onun kızkardeşi ile evlenmiştir[11]. Süleyman Şah, *Bağdad* halîfesini olduğu gibi, Celâl ud-din'i de metbu tanımıştır[12].

Tarih-i Guzide'deki *Luristan* meliklerine ait bahiste Süleyman Şah'a dâir bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bunlara göre *Küçük Lur* emîri Şeref ud-din Ebu Bekir, Süleyman Şah'ın, Melike Hâtun adlı kızkardeşi ile evli idi[13]. Bu Lur emîrinin ölümünden sonra yerine geçen kardeşi İzz ud-din, Melike Hâtun ile evlenmiş ve ondan iki oğlu dünyaya gelmiştir. Fakat İzz ud-din'in, amcası oğlu Hüsam ud-din Halil tarafından öldürülmesi üzerine İzz ud-din'in küçük yaştaki oğulları dayılarının yanına kaçtılar[14]. Bundan sonra Süleyman Şah ile yeni Lur emîri arasında sürekli bir mücadele başladı. Vukubulan birçok çarpışmalardan sonra *Şapur* ovasında yapılan bir savaşta *Lur* ordusu bozuldu ve Hüsam ud-din Halil de

8 *Aynı eser*, s. 382.

9 *Aynı eser*, s. 392.

10 İbn ul-Esir, XII, s. 139.

11 Nesevî, metin, s. 186, fransızca tercüme s. 308.

12 *Aynı eser*, s. 210.

13 *Tarih-i Guzide*, s. 555.

14 *Aynı eser*, s. 556.

öldürüldü (1246). Süleyman Şah düşmanı Hüsam ud-din Halil'in ölümüne üzülmüş ve onun hakkında o anda bir rübaî söylemiştir[15].

Süleyman Şah halîfelik hükümetine samimî bir şekilde bağlanmıştı. Komşu *Lur* emîrleri, *Fars*'taki Salğurlular, Musul hükümdarı Hülâgü'yü metbu tanıdıkları halde Süleyman Şah Halîfeden ayrılmadı. Hattâ, 1258 yılında *Moğollar Bağdad*'ı kuşattıklarında şehri müdafaa edenlerden biri de Süleyman Şah idi. *Bağdad*'ın düşmesi üzerine Süleyman Şah da halife ve diğer *Türk* kumandanları ile birlikte şehit edildi[16]. Kendisi bu sırada epeyce yaşlı olmalıdır. Hamdullah-ı Müstevfî'ye göre[17], Hülâgü'nün *Bağdad* seferine katılan Lur emîri Bedr ud-din Mes'ud Süleyman Şah'ın öldürülmemesi için Hülâgü'ye ricada bulunmuş ise de, ricasını kabul ettirememiştir. Bununla beraber Süleyman Şah'ın aile ve maiyyetini himaye etmeğe muvaffak olan Lur emîri, onları *Luristan*'a götürmüştür. Bunların bir kısmı ortalık yatıştıktan sonra *Bağdad*'a dönmüşlerdir.

Süleyman Şah'ın oldukça kültür sahibi bir insan olduğu anlaşılıyor. Yukarıda onun bir rübâisinden bahsedilmişti. Hamdullah-ı Müstevfî[18], Süleyman Şah'ın meddahı olan bir şâirden de bahsetmektedir. Reşid ud-din ise *Yıva* beğinin yıldızlar ilmine vâkıf olduğunu bildiriyor[19].

Yine Hamdullah-ı Müstevfî'ye göre[20], *Kürdistan* bölgesi 15 idarî yöreye ayrılmakta olup, Süleyman Şah zamanında bölgenin geliri 200 tumana yakın idi. Halbuki müellifin zamanında aynı bölgeden ancak 20 tuman, 1500 dinar elde edebiliyordu. Bu mukayese, Süleyman Şah zamanında *Kürdistan* vilâyetinin nasıl mamur olduğunu açık bir şekilde gösterir.

15 Bu rübâinin *türkçe* tercümesi şudur:

"Zavallı *Bedr* oğlu *Halil* şaşkınlaşıp
Baharın (kale) arzusu tohumunu ruhuna ekmiş
Hırsının şeytanı *Süleyman*'ın mülkünü (almayı) arıyordu.
(Fakat) *Süleyman*'ın (Hzt) devlerinin elinde mahvoldu"
(*aynı eser*, s. 557).

16 Reşid ud-din, *Câmi ut-tevârih*, Quatremère yay., *Paris*, 1836, s. 232, 244, 246, 274, 294; Ebû'l-Ferec, *el-Muhtarasar ud-duvel*, *Beyrut*, 1890, s. 472, 474.

17 *Aynı eser*, s. 557.

18 *Aynı eser*, s. 552.

19 s. 296.

20 *Nuzhet ul-kulûb*, s. 107.

Süleyman Şah *Yıvarları*'nın âkibeti hakkında bilgimiz yoktur. Minorsky[21], Kara-Koyunlu ulusuna mensup *Baharlu* oymağının adının Süleyman Şah'ın oturduğu *Bahar* kalesinden geldiğini kabul ederek Kara-Koyunlular'ın *Yıvalar*'ın nesli olduklarını düşünmektedir.

2. *Urmiye Yıvaları :*

XII. yüzyılın ilk çeyreğinde kalabalık bir *Yıva* kümesinin de *Urmiye* yöresinde yaşadığı görülüyor. Kuvvetle muhtemeldir ki bunlar *Moğol* istilâsı sonucunda gelmiş, Süleyman Şah *Yıvaları*'ndan ayrı bir koldu.

Bu *Yıvalar* kalabalık olup 10 000 atlı çıkarıyorlardı. Muhammed-i Nesevî'ye göre[22], bunlar Sultan Celâl ud-din'i hiçe sayarak yollara korku salmakta ve uç ülkelerine akınlar yapmakta idiler. Bu sebeble Celâl ud-din, Ahlat'tan dönerek bunların üzerine yürümüştür. *Yıvalar*'dan birçokları öldürülerek çok ganimet ele geçirilmiştir. Koyun sürülerinden ibaret olan ve *Muğan*'a sevkolunan bu ganimetin hazineye ait olan kısmı 30 000 dinar kıymetinde idi[23].

Bu hâdiseden 623 (1226) yılında bahseden İbn ul-Esîr[24], *Yıvaların* yağma faaliyetlerine dâir tafsilât vermektedir. Ona göre *Uşnu* ve *Urmiye* şehirleri *Yıvalar*'ın elinde olduğu gibi, onlar *Hoy* şehrinden de haraç alıyorlardı. *Yıvalar* Celâl ud-din'in ilk önce *Gürcüler* ve sonra da *Ahlat*'ın zaptı ile uğraşmasını fırsat sayıp ticaret kervanlarını vurarak yolların emniyetini ortadan kaldırmışlardır. Bu arada *Tebriz* tâcirlerinin *Erzurum*'dan *Tebriz*'e getirmekte oldukları 20 000 koyunu da *Tebriz* yakınında ellerine geçirip götürmüşlerdi. *Yıvalar*'ın işi ileri vardırmaları üzerine son Selçuklu Sultanı Tuğrul'un kızı olan zevcesi hatun'un ricası üzerine Celâl ud-dîn *Ahlat* kuşatmasını bırakarak onların üzerine yürüdü. *Yıva*'lar *Celâl ud-din*'in *Ahlat*'tan ayrılmıyacağına emin oldukları için sarp dağlarına çıkmıyarak yurtlarında kaygısızca oturuyorlardı. İşte bu sırada Celal ud-din onları çevirdi, çoğunu öldürüp, çoluk ve çocuklarını tutsak aldı ve davarlarının pek çoğunu da eline geçirdi[25]. Bu hâdiseden 6 yıl sonra

21 *The Clan of the Qara-Qoyunlu rulers*, Köprülü Armağanı, s. 292-293, 294.

22 s. 126, tercüme, 210,

23 *Gösterilen yer.*

24 XII, s. 313.

25 Gösterilen yer.

Moğollar'ın gelmesi üzerine onlar da *Âzerbaycan*'daki *Türkmenler* gibi batıya gitmiş olmalıdırlar.

3. *Yaruklular :*

Ak-Sungur oğlu Zengî *Musul*'dan sonra *Haleb*'e hâkim olup *Haçlılar* ile mücadeleye girişince *İran Kürdistan*'ındaki Yıvalar'ın bir bölüğüne *Haleb* bölgesinde yurd vererek onlara *Haçlılar* ile savaşmalarını, zaptedecekleri toprakların kendilerinin olacağını söylemişti. Bu *Yıvalar*'ın başında Yaruk adlı bir beğ vardı. Gerçekten bunlar *Haçlılar* ile savaşmışlar ve onlardan epeyce toprak ellerine geçirmişlerdir. Bu *Yıvalar* ve Yaruk'un oğulları Yaruklu (Yarukiyye) olarak anıldılar. Yaruk 564 (1168) yılında öldü.

Yaruk'dan sonra oğulları Ayn ud-devle ve Bedr ud-din Doldurum'u görüyoruz. Ayn ud-devle Şîr-Kuh'un aynı yıldaki 564 (1169) sonuncu *Mısır* seferine katılmıştı. Şîr-Kuh'un orada ölümü üzerine ordunun kumandanlığını yeğeni Salâhud-din aldı. Fakat Ayn ud-devle, Salâh ud-din'e hiç bir zaman itaat etmiyeceğini söyliyerek Nur ud-din'nin yanına döndü[26]. Bedr ud-din Doldurum'a gelince, onu *Tell-Bâşir* ve *Tell-Hâlid* hâkimi olarak tanıyoruz. Bedr ud-din Doldurum, Selâh ud-din-i Eyyubî'nin belli başlı savaşlarına katılarak bu savaşlarda büyük yararlıklar göstermiştir. Kendisi yiğit ve iyi ahlâklı bir beğ idi. Doldurum'dan sonra oğulları Selçuklu hükümdarı İzz ud-din Key-Kâvus'un 1218'deki *Suriye* seferine kadar *Tell-Bâşir*'i ve *Tell-Hâlid*'i ellerinde tutmuşlardır ki, bundan daha önce bahsedilmişti.

Osmanlı Devrinde Yıvalar

Selçuklu devrinde (XIII. yüzyılda) *Anadolu*'da *Yıvalar*'ın yaşadıklarına dâir *İbn Bibi*'de bir kayda rastgeliniyor. Bu kayda göre[27], Rukn ud-din Kılıç Arslan'ın, ağabeyi II. İzz ud-din Keykâvus'a karşı saltanat davasına kalkışması üzerine vezir Kadı İzz ud-din hazinede bulunan paraları sarfederek asker toplamağa başlamış ve kısa bir zamanda *Arab*, *Gurbet* (?), *İva* (ایوه), *Gence*, *Kürd* ve *Kıpçak (Kıbçak)*'dan asker devşirilmiştir. Bu *Yıvalar*'ın *Urmiye*'den *Anadolu*'ya gelmiş *Yıvalar* olması mümkündür.

26 İbn Vâsıl, *Muferric ul-kurub*, *Kahire*, 1953, I, s. 160, 168, 180.

27 لشکر بسیار از عرب و عربت و ایوه و کنجه و کرد و قفجاق (tıbkı basım, s. 613).

XVI. yüzyılda Yıvalar'a ait 20 yer adına rastgelinebiliyor[28]. Bu devirde gerek yer adları, gerek oymaklar (يوه) ve (يوا) imlâları ile yazılmıştır. Bu kelimeleri belki *Yuva* şeklinde okumak da mümkün ise de bunları *Yıva* olarak kabul etmekten başka çare yoktur. Ancak (يوالو) şeklindeki yer ve oymak adlarının *Yıvalı* olarak okunmasında şüphe etmenin yerinde olduğunu ilâve etmeliyiz.

Osmanlı devrinde gerek *Yıva* (يوه،يوا) gerek (يوالو) şeklinde yazılan bazı oymaklar vardır ki, aşağıda bunların en belli başlılarından bahsedilmiştir.

1. *Haleb Türkmenleri:* Bu *Türkmen* topluluğu arasında *Hayl-Yıva* (خيل) şeklinde bir oymak görülüyor. Buradaki ilk kelimenin aslı ve manası bence meçhuldur. Bu kelimenin *arabça* atlar ve atlı sınıfı demek olan hayl kelimesi olup olamıyacağını bilemiyoruz. Kanunî'nin ilk hükümdarlık yıllarında bu *Yıva* oymağı Emet Kethüdanın emrinde olup, 200 çadırdan müteşekkildir. II. Selim devrinde nüfusu bir hayli artan *Yıva* oymağı beş kola ayrılmıştır. Bu kollardan birinin *Yağmur* ve *Yellüce* adlı ekinliklerde yerleştiği görülüyor. XVII. yüzyılın ortalarına doğru bu *Yıvalar*'dan ancak 150 çadırlık bir kol eski yaşayışını sürdürmekte idi[29].

2. *Dulkadırlı:* XVI. yüzyılda bu topluluk arasında da *Yıvalu* (yahut *Yuvalu)* adlı bir oymak vardı. Bu oymak *Durmuş Hacılu, Dergeç, Esencelu, Yahşı-Hanlu, Sufyanlu* ve *Yıvalu* adlı obalara ayrılmıştır. Bu obalardan bazıları güneyde, *Gündüzlü* ve *Kınık* kazalarındaki kışlaklarında çiftçilik yapmaktadır. II. Selim devrinden itibaren bu oymaklardan *Kara-Yıvalu* (veya *Yuvalu)* şeklinde bahsediliyor[30]. *Dulkadırlı* ulusu arasında ayrıca *Yıva* (يوه) adlı 35 vergi evlik bir oymak görülmektedir.

3. *Yeni-İl:* *Yeni-İl*'de 156 vergi nüfuslu *Yıva* (يوه) adlı bir oymağa rastgeliniyor. Bu oymağın *Dulkadırlu* ulusu arasındaki *Yıvalar*'ın bir kolu olması pek muhtemeldir[31].

4. *Kayseri:* *Kayseri* çevresinde yaşayan *Türkmen* oymaklarından biri de *Yıvalu* (veya *Yuvalu)* adlı 183 vergi nüfuslu bir teşekküldür. Bundan başka *Ürgüb* dolaylarında da *Yıva* adlı bir oymak yaşamakta idi. I. Selim devrinde bu oymak üç kola ayrılmış olup,

28 Cedvele bk.
29 F. Sümer, *Yıva Oğuz boyuna dâir*, s. 161–162.
30 *Aynı yazı*, s. 162–163.
31 *Aynı yazı*, s. 163–164.

bunlardan 46 vergi nüfuslu birinci kol *Kışlacık*, 48 vergi nüfuslu ikinci kol *Kara-Yıvalu* (yahut *Yuvalu)*, 41 vergi nüfuslu olan üçüncü kol da *Ağ-İshaklu* ekinliğinde çiftçilik yapmaktadır[32].

5. *Tarsus:* Bu yörede II. Selim devrinde *Yıva* adlı, iki kola ayrılmış (birincisi 31 vergi evi, diğeri 11) bir oymak yaşamakta idi[33].

6. *İç-İl:* II. Bayezid devrinde *İç-İl*'deki büyük teşekküllerden biri de *Yıva* oymağı idi. Bu oymak *İç-İl*'deki diğer birçok teşekküller gibi tamamen köylerde yerleşmiş olmakla beraber oymak teşkilâtını henüz muhafaza etmektedir. Bu oymağın adı bazan *Yıvalı* olarak da yazılıyor. *İç-İl Yıvaları*'nın *Büyük-Yıva* (بيوك يوه) ve *Küçük-Yıva* (كوچك يوه) olmak üzere iki büyük kola ayrıldığı görülüyor. *Büyük-Yıva* kolu eski *Gülnar* ile *Anamur* arasındaki *Ak-Saz* adlı yörede toplu bir halde yerleşmişlerdir. *Küçük-Yıva* kolu da yine toplu bir halde *Anamur*'un kuzey ve batısındaki topraklarda yurt tutumuştur. Bu ikinci kola mensup bazı oymaklar *Anamur* kasabasında da yerleşmişlerdir. Ayrıca *Büyük-Yıva* ve *Küçük-Yıva* adlı iki köy olup, bu köylerin her ikisi de *Küçük-Yıva* toprağında bulunuyordu. Bu köylerin, kolların başında bulunan ailelerin oturdukları yerler olduğu anlaşılıyor. II. Bayezid devrinde *Büyük-Yıva* koluna ait kırk kadar köy gösteriliyor ki, bunların bir kısmı adlarını zamanımıza kadar muhafaza etmişlerdir. *Küçük-Yıvalar* ise *Anamur* kasabasından başka 14 köyde yerleşmişlerdi.

II. Bayezid devrinde *İç-İl* bölgesindeki başlıca oymakların taşıdıkları adlar bu oymakların başında bulunan ailelerin de adları idi. Boz-Doğan oğulları, Turgut-oğulları, Hoca-Yunus-oğulları, İğdir-oğulları, Beğ-Dili oğulları ve nihayet Yıva-oğulları. Yıva-oğulları'ndan adları tesbit edilebilen şahıslar şunlardır: Hüseyin Beğ, Ali Beğ, Mehmed Beğ, Alâ ud-din Beğ ve Paşa Beğ. Bunlardan Hüseyin Beğ, *Büyük-Yıva* köyünde bir câmi yaptırmış ve bunun için de bir vakıf tesis etmişti. Ali Beğ'in *Kızılca* köyünde bir mescidi olduğunu biliyoruz. Yine bunlardan Paşa Beğ *Kazancılar* köyünde Ahî Seyyidî adlı bir şeyh adına bir zâviye yaptırmıştır. Alâ ud-din ve Mehmed adlı *Yıva* beğleri de II. Bayezid devrinde timar sahibi idiler. Pîr Ali adlı bir kimsenin de *Yıva* oğul-

32 *Aynı yazı*, s. 164.
33 *Aynı yazı* s. 165.

ları'nın atadan dededen (eben an cedd) kethüdası olduğu için avârız-ı divâniyye ve tekâlifi örfiyye'den muaf olduğunu da biliyoruz[34].

7. *İran Yıvaları :*

İran'da *Moğol* devrinden sonra bu adda büyük bir oymak görülemiyor. Ancak Safevî devrindeki *Kaçar* boyunun obaları arasında *Yıva* (یوه) adlı bir oba da bulunmaktadır. *Kaçar* boyunun aslında *Anadolu*'lu (*Boz-Ok* bölgesinden) olduğu daha önce birkaç defa söylenmişti. XVI. yüzyılın sonlarında İmam Kulu Han gibi ünlü *Kaçar* beğlerinin *Kaçar*'ın *Yıva* obasına mensup olduklarını biliyoruz[35].

34 *Aynı yazı*, s. 165–166.

35 و امام قلیخان مذکور از اویماق یوه قاجار است که اسماعیل میرزا تربیت نموده بحکومت قراباغ سربلند شده بود (*Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 385).

XXIV.

KINIK

Kınıklar, bilindiği üzere, Selçuklu hânedanını çıkarmış olan boydur. Halbuki bu boy *Oğuz* boylarının *İslâmiyetten* önceki siyasî ve içtimaî mevkilerine göre tanzim edilmiş olan Reşid ud-din'in listesinde en sonuncu sırada bulunmaktadır.

Kınıklar, bizim yer adları cetvelinde 81 köy ile *Kayı* ve *Avşar*'dan sonra üçüncü sırada yer almışlardır[1]. Bu yer adlarından pek mühim bir kısmının *Anadolu*'nun fethine katılmış *Kınıklar*'a ait olduğu şüphesizdir. Fakat bu boyun tarihi, Selçuklu hânedanını çıkarmak ve *Anadolu*'nun fethinde büyük bir rol oynamakla sona ermemiştir. XIII. yüzyılda *Suriye'deki* kalabalık *Türkmen kümesi* arasında yine bu boydan ehemmiyetli bir kolun bulunduğu görülüyor. Filhakika bu *Türkmen kümesinin Üç-Ok* kolunu başlıca *Yüregir, Kınık, Bayındır* ve *Salurlar* teşkil ediyordu. Bu *Üç-Oklar*, daha önce söylendiği gibi, Memlûk ordusunun yanında *Çukur-Ova*'nın fethine katıldılar ve orada yurd tuttular. Bu suretle *Çukur-Ova*'daki en eski *Türk* halkının esası bu *Üç-Oklu* boylarından meydana gelmiştir.

Kınıklar, Yüregirler gibi, *Çukur-Ova*'da geniş bir yerde yurd tuttular. Burası batıda *Ceyhan* ırmağından doğuda *Gâvur* dağlarına dek uzanıyordu. Yani *Kınıklar*'ın yurdu bugünkü *Ceyhan* kazasının birkısım toprakları ile *Osmaniye* kazasını içine alıyordu. *Kınıklar, Yüregirler* gibi, *Üç-Oklar*'ın ve *Çukur-Ova* bölgesinin en kuvvetli teşekküllerinden biri idi. Fakat onların başındaki aileye dâir bugüne kadar hiç bir bilgi edinilememiştir.

1375 yılında *Ermeni* kıralını *Sis*'te muhasara eden *Türkmen* beğlerinden Ebû Bekir pek muhtemel olarak *Kınıklar*'ın beği idi.

1 Cedvele bk. *Kınık* yer adlarının çoğu zamanımıza kadar gelmiştir (*Türkiyede Meskûn Yerler kılavuzu*, s. 681–682). Bunlardan başka *İzmir*'e bağlı *Kınık* adlı bir kasaba da vardır.

Başta *Ramazan-oğulları*'nın *Yüregirleri* olmak üzere *Üç-Oklu Türkmenler*, *Boz-Oklar* gibi Memlûk emîrleri arasındaki mevki ve ihtiras mücadelelerini fırsat bilerek kendi gayelerine göre hareket etmeğe başladılar. Bunlar 1378'de üzerlerine gönderilen Temür-Bay kumandasındaki Memlûk ordusunu perişan ettikten sonra Memlûk hâkimiyetini büsbütün üzerlerinden attılar.

783 (1381–1382) yılında *Hâleb* valisi olan Yel-Boğa *Üç-Oklar*'ı yeniden tabiiyyet altına alabilmek için ilk tedbir olarak onlar arasında tefrika çıkarmağa girişti. Gerçekten Yel-Boğa bu tedbirinde muvaffak olmuş ve 785 (1383)'de *Kınıklar Yüregirler*'e saldırmışlardı [2].

Kınıklar bu hâdiseden birkaç yıl sonra yanlarında *Üç-Oklar*'a mensup diğer bazı teşekküller olduğu halde Kadı Burhan ud-din'in ülkesinde kargaşalıklar çıkardılar.

Fakat XVI. yüzyıldan itibaren bu *Kınıklar*'dan bir daha bahsedilmiyor. Onlar ne gibi bir sebeble siyasî ehemmiyetlerini kaybettiler? Şimdiki durumda bu sorunun cevabını vermek mümkün olmuyor.

Osmanlı fethinin ilk yıllarında *Kınık* yöresi beği Küç-Eri oğlu Hamza Beğ idi. Bu beğin *Kınıklar*'dan olduğuna dâir hiçbir bilgi yok ise de buna ihtimal verilebilir. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında *Kınıklar*'ın toprağa bağlandıkları görülüyor. Aralarında pek az göçer ev vardı ki, bunların da sonradan başka yerlerden gelmiş olmaları muhtemeldir.

Kınıklar'ın oturdukları yer XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kendi adları ile anılan bir kaza idi. Fakat hayret edilir ki bugün *Çukur-Ova*'da hiç kimse *Kınık* kazasının yerini bilmemektedir. *Kınık* sadece yörenin değil aynı zamanda bir kale ve kasabanın da adı idi.

Kınık kalesinin, *Toprak-Kalesi* olduğu anlaşılıyor. Kasabaya gelince onun da kalenin kuzey ve doğusundaki yer olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu kasaba 928 (1522) yılında iki mahalleden müteşekkil idi. Zamanla gelişen kasabanın mahalleleri 954 (1547) yılında beşe çıkmıştı. Hülasa XVI. yüzyılda 75 köy ve ekinliği olan *Kınık* kazası pek mamur bir halde idi. Fakat XVII. yüzyılda bu *Kınık* kazası, kasabası, köyleri ve ekinlikleri ile birlikte tahrib edildi. Öyle ki bugün ne *Kınık* kazasının, ne de *Kınık* köylerinden pek çoğunun yeri bilinmemektedir [3].

2 Bu hususlarda: F. Sümer, *Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar*, s. 24–25, 38.
3 F. Sümer, *aynı yazı*, gösterilen yer.

XVI. Yüzyılda Kınık Oymakları

XVI. yüzyılda *Haleb Türkmenleri*, *Ankara Yörükleri ile Aydın'*daki *Karaca-Koyunlu* topluluğu arasında bu adda bazı küçük oymaklar görülmektedir ki, bunların en ehemmiyetlisi *Haleb Türkmenleri* arasında bulunan oymaktır.

1. *Haleb Türkmenleri:*

Bu *Türkmen* topluluğu arasında yaşayan *Kınık oymağı* biraz önce kendisinden bahsettiğimiz *Kınıklar*'ın *Kuzey-Suriye*'de kalmış bir bakiyesidir. Bu *Kınık topluluğu* Kanunî'nin ilk saltanat yıllarında üç kola ayrılmıştı. Bunlardan Kırım Kethüda'nın buyruğundaki birinci kolun 51, Hasan Kethüda'nın idaresindeki ikinci kolun 40, kethüdası söylenmeyen üçüncü kolun da yine 40 vergi nüfuslu olduğu görülüyor. II. Selim devrinde *Kınıklar*'ın nüfusu bir misline yakın artarak 254'e çıkmıştır. Mezkûr devride onlar tek bir kethüdaya tâbi idiler ki bu da yukarıda adı geçen Kırım kethüda idi.

Kınıklar XVII. yüzyılın ortalarına kadar eski yaşayışlarını devam ettirmişlerdir. Sultan İbrahim devrinde onların *Rum (Sivas)* vilâyetinde *Aralık-Evi* adlı bir yerde yaşadıkları görülüyor [4].

1104 (1692–1693) tarihinde *Hama* ve *Humus* sancaklarında yerleştirilen *Türkmen* oymakları arasında *Kınık-Uşak* adlı bir oymak da vardır. Bu oymak bahsini ettiğimiz *Kınıklar*'ın yerleşmemiş bir kalıntısı veyahut başka bir oymak idi [5]. Esasen *Hama* yöresine yerleştirilen bu oymağın 60 vergi nüfuslu küçük bir oymak olduğu anlaşılıyor [6].

2. *Ankara:*

Ankara Yörükleri arasındaki *Kınık oymağı* 123 vergi nüfuslu bir oymaktır. Bu *Kınık* oymağı *Seferi-Hisar (Sivri-Hisar)* yöresinde yaşamakta idi [7]. Daha önce de birkaç defa işaret edildiği gibi, *Ankara* bölgesi *Oğuz* boylarına ait en fazla yer adları bulunan bölgelerin başında gelir. Bu yer adları XII. yüzyılda şöhretleri *Horasan*'a dek gitmiş kalabalık bir *Türkmen* kümesinin hâtıraları idi. İşte bu hâtıralar arasında *Kınık* boyuna ait 9 köy bulunmaktadır.

4 F. Sümer, *Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 475–476, 505–506.
5 F. Sümer, gösterilen yer.
6 Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s. 67.
7 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 477, 506.

3. *Karaca-Koyunlu (Aydın):*

Aydın sancağındaki *Karaca-Koyunlu* topluluğu arasındaki *Kınık* oymağı, nüfusu çok az bir teşekküldür. 37 vergi evi olan bu oymak *Kınıklar* adını taşıyor. Onun 11 evlik *Alalar* adlı küçük bir obası da vardı.

Yine aynı topluluk arasında قنق لر adlı bir oymağa da rastgeliniyor. Bunun en doğru okunuş şekli *Konuklar* olsa gerektir. Fakat defterlerin birinde sarih olarak "k" esre ile hareketlenmiştir. Buna göre *Kınık* kelimesi bir şive hususiyeti neticesinde bu şekli almış oluyor. Ben bu hususta yalnız "k" nın harekelenmesini göz önüne aldım.

Fâtih devrinde bu *Kınıklar* biri 217, diğeri de 65 vergi nüfuslu olmak üzere iki kol halinde yaşıyorlardı. XVI. yüzyılda ise *Kınıklar*'ın yeni kollara ayrıldığı ve bunların da muhtelif yerlerde yaşadığı görülüyor. Bu kollardan biri (56 ev) *Tire* çevresinde, diğer bir kol da *Tire*'ye bağlı *Meskenci* köyünde oturmaktadır. *Kınık*'lar'ın öbür kolları ise *Ayasuluğ* yöresindeki *Karcılar*, *Beğlik-Dere*, *Uzunluca*, *Kilise*, *Boz-Alan*, *Küçük-Kedfiye*, *Yedi-Berguş* gibi köylerde yerleşmişlerdir[8].

XVI. Yüzyılda *Anadolu*'da *Selçuklu* (سلجوقلو) adlı bazı oymaklara ve *Selçük* ve *Selçik* (سلجيك ، سلجوك) şeklinde yer adları ve şahıslara da rastgeliyor. *Selçüklü* adlı oymaklardan biri *Tarsus* bölgesindeki *Kusun* boyunun obaları arasında bulunmaktadır. 925 (1519) yılında bu oba 45 vergi evinden müteşekkil idi. Aynı adda bir oymağa da *Afyon-Karahisar* bölgesinde rastgelinmektedir. Bu da 30 evden müteşekkil idi. Üçüncü bir oymak da *At-Çekenler* arasında görülüyor. Bu oymağın ismi *Selçuklu* (سلجوقلو) şeklinde yazılıyor. Bu oymakların da adlarını şahıslardan aldıkları muhakkaktır.

8 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 478-479, 597

9 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 479, 598.

3. Bölüm

Destanları

Oğuzlar'ın kendi dillerinde yazılmış biricik millî destanları *Dede Korkut destanları*'dır. Bu destanlar son asırlara kadar *Anadolu* ve *İran Türkleri* arasında sevilerek dinlenmiş, okunmuş ve *Anadolu Türkleri*'nin, ataları *Oğuzlar*'a karşı daha derin bir bağlılık duymalarında âmil olmuştur. Öyle ki XV. yüzyılda *Türkiye*'de yaygın bir *Oğuzculuk* cereyanının mevcudiyeti bile görülmektedir.

Fakat XVII. yüzyıldan itibaren bu destanlar *Türkiye*'de ehemmiyetlerini kaybetmeğe başladılar. Ozanların yerini âşıklar aldı. Bunlar ise yeni bir destan terennüm ediyorlardı. Bu yeni destan haydud veya *Celâlî* Kör-Oğlu'nun mâceralarını anlatıyordu. Bunun eski içtimaî düzenin XVI. yüzyılın sonlarında yıkılması ile yakından ilgili olduğu muhakkaktır. Eski içtimaî düzenin yıkılması ile yalnız Dede Korkut destanları ehemmiyetten düşmekle kalmamış, devlet de kudretini kaybetmiş ve Türk halkı da zayıf, yoksul ve muzdarip bir cemiyet haline gelmiştir. İşte Kör-Oğlu bu cemiyetin destanıdır.

Kör-Oğlu destanı daha XVII. yüzyılda *İran Türkleri* arasında da yayıldı ve onlar tarafından da alâka ile karşılandı. O derecede ki onların da millî destanı haline geldi. Mezhebî ayrılık, kanlı harbler *Anadolu* ve *İran Türkleri*'nin ortak kavmî hars birliği geleneğini devam ettirmelerine engel olamamıştı. Kör-Oğlu'na karşılık, oradan da *Türkiye*'ye *Kerem ile Aslı*, *Arzu ile Kanber*, *Aşık Garib* gibi halk romanları gelmiştir.

Hazar-Ötesi Türkmenleri'ne gelince, onlar arasında eskiden beri *Oğuz-nâmeler* bulunduğu ve bunlarda Dede Korkut ile Salur Kazan'a ait mühim bahislerin yer aldığı bilinmekte ise de elimizdeki Dede Korkut destanlarının bu Türkmenlerce tanınmadığı anlaşılı-

yor. Buna karşılık Kör-Oğlu destanı *Türkmenler* arasında da kısa bir zamanda yayılmış ve onlarca da -millî destanları olarak- benimsenmiştir. Böylece, *Geredeli Celâli* Kör-Oğlu Ali Ruşen'in şahsiyeti etrafında teşekkül eden bu destan, *Dede Korkut destanları* gibi, *Oğuz Türkleri*'nin, diğer bir deyimle Batı Türkleri'nin üç ayrı ülkede yaşayan torunlarının müşterek millî destanları vasfını kazanmıştır.

Burada *Câmi ut-tevârih*'teki *Türkler*'in *tarihi ve Oğuz*'un *cihangirliğinin hikâyesi* ile *uygurca Oğuz Kağan Destanı* yeniden ele alınmayıb, onlar hakkında umumî mahiyette birkaç söz söylenmekle yetinilecektir.

Önce şu hususu belirtelim ki *uygurca Oğuz Kağan destanı*'nın da *İran*'da, İlhanlı devrinde, Gazan Han veya halefi zamanında yazıldığından hiç şüphe etmiyoruz. Bu eserin başka bir yerde, hele *Uygur* ülkesinde yazılmış olması mümkün değildir. Çünkü onun yazılmasına sebep olan manevî hava ancak *İran*'daki İlhanlı sarayı ve çevresinde görülmektedir. Bu manevî havayı kuvvetli bir *Türkçülük şuuru* parlatıyordu. İşte her iki eserin meydana getirilmesine âmil olan bu Türkçülük şuurudur. Esasen her iki eserin ehemmiyeti de, bize göre, burada, yani böyle bir şuurun mevcudiyetini göstermiş olmalarındadır. Değilse onlar ne hakikî bir destanın vasıflarını taşırlar, ne de tarihî kaynak olmak bakımından değerli sayılabilirler.

Bunlardan *Câmi ut-tevârih*'teki *Türkler*'in *tarihi* ve *Oğuz*'un *cihangirliğinin hikâyesi*, *uygurca* destanın *islâmi* bir görüş ile işlenmiş bir versiyonundan başka bir şey değildir [1a]. Bu sebeble *uygurca Oğuz Kağan-destanı*, ötekine nazaran birkaç yıl daha önce yazılmış olsa gerektir. *Uygurca Oğuz* destanı ile ilgili olarak bizim asıl merak ettiğimiz husus, destanın nerede son bulduğudur. Şimdiki durumda bu soruyu cevaplandırmak mümkün olmuyor.

Her iki eser bize bu Türkçülük şuurunun mahiyeti hakkında oldukça vazıh bir fikir vermektedir. Anlaşıldığına göre bu şuurun esasları şunlardır:

a) Oğuz Han'dan eserin yazıldığı devre kadar *Türk âlemini*, adları zikredilen şu kavimler temsil etmektedir: Oğuz *(Türkmen)*, *Uygur*, *Kıpçak*, *Kañlı*, *Karluk*, *Kalaç*.

b) *Türkler*'in de eski zamanlarda yaşamış, *Moğollar*'ın Cengiz Han'ı gibi, cihangir bir hükümdarları vardır. Bu cihangir hükümdarın adı Oğuz Kağan (veya Han) dır.

1 a Bunlar hakkında: F. Sümer, *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, s. 359–389.

c) *Türk* dünyası, Oğuz Han'ın yaptığı büyük fetihler neticesinde meydana gelmiştir. Yani Türk kavimlerinin *Beş-Balık* bölgesinden *Kara-Deniz*'in kuzeyine ve *Adalar Denizi*'ne kadar yayılmış olmaları Oğuz Han'ın fetihleri ile ilgilidir.

ç) Oğuzlar Oğuz Han'ın 24 torunundan inmişlerdir. *Uygurlar* Oğuz Han'ın öz kavmi veya ona itaat eden *Türkler*'dir. *Kıpçak*, *Kañlı*, *Karluk* ve *Kalaçlar* da Oğuz Han'ın beğlerinden türemişlerdir.

d) *Türkler*'in *tarihi bölümü*'nde, Oğuz Han, kavmini hak dinine sokmak için Tanrı tarafından gönderilmiş bir peygamber hükümdar olarak gösterilir. Böylece hem kavmine Allah'ın dinini getirmiş, hem de büyük fetihler yapmış bir peygamber hükümdara sahip olmakla *Türkler*'in hem *Moğollar*, hem de *Arablar* kadar şerefli veya onlardan da şerefli ve üstün bir kavim oldukları ifade edilmek istenmiştir.

Her iki eserde ve *Türk-Moğol* ensabı bahsinde *Türkmenler*'e en şerefli mevkiin verilmesi bu çalışmalara en fazla onların katılmış olduğu şeklinde izah edilemez. Esasen *Türkmenler*'e mensup şahısların, *Uygur bahşıları* gibi, bu çalışmalara katıldıklarını da kesin olarak bilmiyoruz. Diğer taraftan *Türkmenler*'in *Moğollar* katında *Uygurlar* gibi itibarlı mevkie sahip olmadıkları da bir gerçektir. Ancak o zamanlar açıkça görülen vâkıa şu idi ki, *Türkmenler Mangışlak*'tan *Adalar Denizi*'ne kadar uzanan geniş sahada kavmi varlıklarını kuvvetle muhafaza ederek yaşıyorlardı. Diğer taraftan yakın bir mâzide Selçuklu hânedanı idaresinde büyük bir imparatorluk da kurmuşlardı. Halbuki diğer *Türk* kavimleri ne varlıklarını koruyabilmişler, ne de Türkmenler gibi parlak bir mâziye sahip olabilmişlerdi. Nitekim *Türkmenler*, varlıklarını kuvvetle muhafaza etmelerinin neticesi olarak ve bu eserlerde kendilerine verilen en şerefli mevkie lâyık bir şekilde, dünya tarihi çapında büyük roller oynamakta devam etmişlerdir.

İlhanlı sarayı ve çevresinde başlıyan *Türkçülük şuuru*, *Anadolu*'da *Oğuzculuk şuuru* şeklinde XVII. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu şuurun Osmanlı hânedanının siyasî başarılarında rol oynayan başlıca manevî âmillerinden biri olduğunu söylemek her halde yanlış bir görüş sayılmaz. Yazıcı Oğlu'nun Osman Gazi'ye isnat ettiği:

"Osman, Ertuğrul oğlusun"
Oğuz, Kara-Han neslisin
Hakkın bir kemter kulusun
İstanbul'u aç gülzar yap !"

şiirinde bu şuur manevî bir âmil olarak görünmüyor mu?

Esasen daha önceleri belirtildiği gibi, Osmanlı hânedanı Oğuz Han'ın soyundan gelmeğe ve kendisini *Kayı* boyundan saymaya çok ehemmiyet vermiştir; *Kayı* damgasını ailenin resmî alâmeti kabul etmiş, Şehzadelere Oğuz Han ve Korkut gibi adlar koymuştur. Bu husus, yalnız hânedanın ataları olan *Oğuzlar*'a karşı duyduğu bağlılık ile değil, halkın bu husustaki hassasiyeti, doğudaki Kara-Koyunlu ve bilhassa Ak-Koyunlu hânedanı ile meydana gelen siyasî rekabet ile de ilgili idi. Çünkü, evvelce söylendiği gibi, bu sonuncu hânedanın hükümdarları da Oğuz Han'ın torunları olduklaını söylüyor ve bunların en büyüğü, Fâtih'in rakibi, Uzun Hasan Beğ kendisini *Anadolu Türkleri*'nin biricik hükümdarı sayıyordu. *Oğuzlar*'ın veya *Türkler*'in hükümdarlığının *Kayı* boyu beğlerinin eline geçerek bunun kıyamete değin süreceğine dâir *Oğuzlar*'ın büyük velisi Korkut Ata'ya kehânet isnad edilmesi, Osman Gazi'nin, *Oğuz* beğleri tarafından hükümdar seçildiği iddiası ve *Kara-Koyunlu* Cihan-Şah'a, II. Murad'ın nesebinin kendisininkinden daha şerefli olduğunun söyletilmesi, bahsedilen bu hususlardan ileri geliyor. Yavuz Selim de Memlûk hükümdarı Tuman-Bay'a yolladığı bir mektupta 20. göbeğe kadar ata ve dededen hükümdar olduğunu yazmıştı. Böylece kendisini Oğuz Han'ın soyundan saymakla Osmanlı hânedanı, tâbileri, fakat Cengiz neslinden olan *Kırım* hanlarına karşı da her hangi bir küçüklük hissi duymuyordu.

Netice itibariyle bahis konusu destanlar, ensab bahsi ve *Dede Korkut destanları* ile birlikte Oğuzculuk şuurunun canlı bir şekilde yaşatılmasında âmil olmaları bakımından da dikkat ve alâkamıza lâyıktırlar.

Osmanlı müelliflerinden Yazıcı-Oğlu, bilindiği üzere, *Câmi ut-tevârih*'teki *Oğuzlar*'a dâir ensab bahsini türkçeye çevirdiği gibi, muhtemel olarak, Korkut Ata'ya ait bazı bilgileri de, *Türkler*'in *tarihi bölümünden* almıştır. Yazıcı-Oğlu'nun bu tercümesinden Mevlâna Ruhî'nin geniş bir şekilde faydalandığını biliyoruz. Yine Yazıcı Oğlu *uygurca* bir *Oğuz-nâme*'den bahseder ki bu, elimizdeki *Oğuz Kağan destanı* olsa gerektir. Aynı müellifle çağdaş, Şükrullah da II. Murad devrinde elçilikle gittiği Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan-Şah'ın Tebriz'deki sarayında *uygur* yazısıyla yazılmış bir *Oğuz tarihi* görmüştür. Ak-Koyunlu müverrihi Ebû Bekr-i Tihranî ise Uzun Hasan Beğ'in Oğuz Han ve Nuh aleyh is-selâma değin çıkardığı soy kütüğünü yazarken *Câmi ut-tevârih*'teki ensab bahsinden faydalanmıştır.

İran'daki son *Türk* hânedanı olan Kaçarlar'ın da ataları saydıkları Oğuzlar'a ilgi gösterdikleri anlaşılıyor. Bu münasebetle Mirza Ebû'l-Kasım, ensab bahsini kaynak yapıp kendi zamanında *İran* ve *Hazar-Ötesi* Türkmenleri arasındaki *Oğuz* boylarına mensup oymaklardan bahseden bir risale kaleme almıştır[1 b].

Uygurca Oğuz Kağan destanı ile Türkler'in *tarihi ve Oğuz Han*'ın *cihangirliği*'nin hikâyesi bölümleri üzerindeki bu mülâhazalardan sonra asıl bizim için mühim olan *Dede Korkut destanları*'na geçebiliriz.

1– Destanların Yazıldığı Zaman:

Dede Korkut destanları hakkında en eski tarihî bilgiyi *Mısır Türk Memlûkleri* devri müverrihlerinden Ebû Bekr b. Abdullah b. Ay-Beğ ed-Devâdarî (ölümü 1331–32) vermektedir. Bu bilgi aynen şöyledir:

"Ben derim ki burada bu kavmin zuhur, huruc ve işlerinin başlangıcını anlatalım. Bu, melik büyük baba anlamına gelen (?) *Ulu Han Ata* Bitikçi adlı kitapta, onların yaradılışlarının başlangıcı ve ataları üzerindeki-arık şeriatın cevaz vermediği-sözlerin kısa bir özetidir. Bu kitabı ilk *Türkler*'den *Moğol* ve *Kıpçaklar* yanlarından ayırmazlar ve bunun onların katında büyük bir değeri vardır; nasıl ki diğer *Türkler*'in *Oğuz-nâme* adını verdikleri bir kitabları olduğu gibi. Onlar bu kitabı elden ele dolaştırırlar; orada Oğuzlar'ın işlerinin (tarihlerinin) başlangıcından ve onların ortaya çıkışlarından itibaren gelen hükümdarlarının ilki ve büyüğü Oğuz'dan bahsedilir. *Oğuz-nâme*'de onlarca Depe-Göz denilen bir şahsın ahvali (de) anlatılır. Bu Depe-Göz onların yurdlarını yıkmış ve eski *Türkler*'in ulularını da öldürmüştür. Onların inandıklarına göre Depe-Göz çirkin yaradılışlı idi; başının ortasında bir gözü vardı; kendisine kılıç ve kargı işlemezdi; annesi ulu denizin perilerinden olup, babasının külâhı da ancak on keçi derisinden yapılmıştı. Onların buna dâir günümüze değin aralarında söylenen bir çok sözleri ve ünlü hikâyeleri vardır. Bunları, onlar arasında zeki ve kopuz çalmasını bilenler ezberlerler. Nihâyet bu Depe-Göz, *Türkler* arasında şerefli ve yiğit olarak tanınmış, Urus oğlu Basat adlı bir genç tarafından öldürülmüştür. Buna da yine onlardan bir kızın koştuğu şart âmil olmuştur. Bu kızı binicilikte Urus oğlu Basat'dan başka kimse yenememişti. Basat bu kızı yenerek onunla evlendi. Basat'ın babası Urus'a gelib oğlunun kızı yendiğini müjdeledik-

1 b *Mecmua*, Tebriz, 1294, s. 396–423. Fakat bu risale eksiktir.

lerinde: *"sanki oğlum* Depe-Göz'ü *öldürmüş gibi konuşuyorsunuz"* dedi. Basat adlı genç bunu duyunca bir tedbir ile Depe-Gözü öldürdü. Basat ile Depe-Göz arasında aklın almıyacağı bir çok hâdiseler geçmiştir. Bunlar *Türkler*'in hurâfelerindendir[1c]".

İbn Devâdarî'nin bu sözlerinden bahsettiği *Oğuz-nâme*'nin bizim *Dede Korkut destanları*'nı içine alan bir kitab olduğu anlaşılıyor. Bu *Oğuz-nâme* nerde yazılmıştır? Hiç sanmıyorum ki bu kitab *Türkistan*'da yazılmış ve *Oğuzlar* tarafından *Yakın Doğu*'ya getirilmiş olsun. Bizim kanaatımıza göre, *Oğuz-nâme Doğu-Anadolu*'da veya *Âzerbaycan*'da yazılmıştır. yazıldığı tarih de XIV. yüzyılın başları olsa gerektir. Çünkü söylendiği gibi, bu esnada İlhanlı sarayı ve çevresine *uygurca Oğuz-nâme (Oğuz Kağan destanı)* ile Reşid ud-din'in *Oğuz-nâmesi*'nin yazılmasına âmil olmuş bir *Türkçülük* şuuru hâkim idi. Diğer taraftan biz bu destanları kopuzları ile okuyan ozanların, vazifeli olarak *Moğol hanları* ve noyanlarının kapı halkı arasında yer almış bulunduklarını biliyoruz.

Ancak, elimizdeki *Dede Korkut destanları* kitabının, İbn ud-Devâdârî'nin bahsettiği *Oğuz-nâme* olmadığı anlaşılıyor. Adı geçen müellifin Tepe-Göz'ü öldüren Basat'ın destanı hakkında verdiği haberler, elimizdeki *Basat destanı*'nda görülemiyor. Hattâ bizim destanda Basat'ın sevgilisine ait tek bir söz bile yoktur. Diğer taraftan şimdi bahsedileceği gibi, bizim destanlarda bir takım kelimeler görülmektedir ki, bunların da bu *Oğuz-nâme*'de bulunması mümkün değildir. İbn ud Devâdarî'nin bildirdiği bu en orijinal *Oğuz-nâme*'nin bize kadar gelmemiş olmasına nekadar teessüf edilse yeridir.

Elimizdeki destanlara gelince, bunların biri tam, diğeri eksik iki yazma nüshası vardır. Bu nüshaların her ikisi de aynı nüshaya dayanmakta veya eksik nüsha tam nüshadan kopye edilmiş bulunmaktadır[2].

Elimizdeki *Dede Korkut destanları*'nın XV. yüzyılın ikinci yarısında tesbit edilmiş, yani yazılmış olduğu umumiyetle kabul edilmişti.

1 c *Durer ut-tîcân ve gureru tevârih il-ezmân, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa ktp.*, nr 913, 202 a b.

2 Muharrem Ergin, *Dede Korkut kitabı*, giriş, s. 68. Her iki nüshanın tavsifi hakkında yine buraya bk. (s. 64–70). Dede Korkut destanlarının bizde üç yayını yapılmıştır:
1 Kilisli Fifat, *Kitab-ı Dede Korkut alâ lisan-ı tâife-i Oğuzân, İstanbul*, 1332.
2 Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut, İstanbul*, 1938 (eserimizde kısaltma: Gök-Yay.).
3 Dr. Muharrem Ergin. *Dede Korkut kitabı*, I, Giriş-metin-faksimile, *(T.D.K.), Ankara*, 1958, II. İndeks, gramer, *(T.D.K.), Ankara*, 1963 (eserimizde kısaltma: Ergin).

Biz de vaktiyle çıkan küçük bir yazımızda[3] aynı görüşü müdafaa etmiştik. Ancak, şimdi zikredeceğimiz deliller ile biz bunların XVI. yüzyılın ikinci yarısında bir ozanın ağzından tesbit edilmiş olduğu fikrine, kesin bir şekilde, varmış bulunuyoruz.

a. IV. destanda *"Başı Açuk Tatyan kalasından"* bahsediliyor. XVI. yüzyılın Safevî müverrihi Rumlu Hasan Beğ Başı Açuk'un, çağdaşı olan *Gürcü* kıralı *Bakrat*'ın lakabı olduğunu söylüyor[4]. Başı Açuk'un üç, beş yıl sonra Kanunî'nin tâbiiyyetini kabul etmiş olduğu görülüyor[5]. Başı Açuk sözüne daha eski eserlerde rastgelinemiyor.

b. Yine destanlarda, Osmanlı devleti teşkilâtındaki anlamı ile, *paşa, sancak beği* kelimeleri de geçiyor. Paşa[6] ve sancak beği[7] deyimlerinin *Osmanlılar*'dan başka *Türk* devletlerinde, bu arada *Kara-Koyunlular*'ın ve *Ak-Koyunlular*'ın askerî teşkilâtlarında kullanılmadığı malûmdur.

c. Bunlardan başka *alay* ve *gönder* (kargı) kelimeleri de görülmektedir. Bunlardan alay Osmanlı devleti teşkilâtındaki anlamı ile kullanılıyor[8]. Sonuncu kelimeyi de yanlız Osmanlılar'ın kullandıkları anlaşılıyor. *Alay ve gönder* kelimelerinin rumca olduğu söylenmektedir.

3 *Dede Korkut kitabı'na* dair bazı mülâhazalar, Türk folklor araştırmaları, 1952, sayı 30, s. 467–472.

4 درین سال [یعنی 950 = 1543] سلطان سلیمان پادشاه روم موسی پاشا راکه حاکم ارض روم بود باشصت امیر سنجق بتسخیر کرجستان ارسال نمود رومیان بر حسب فرمان متوجه داوایلی شدند ملك بقراط که بباش آچوق اشتهار دارد قلعه ایلی را مستحکم ساخته جمعی ازناوران در انجا کذاشته خود بکوهستان و جنکلستان رفت (s. 306). Aynı müellif Şah Tahmasb'ın *Gürcistan*'a bir sefer yapması üzerine Baş Açuk'un Safevî hükümdarının huzuruna gelerek hil'at giydiğini yazıyor (s. 316). Baş Açuk *Kara-Deniz* kıyısında *Faş* ile *İnger* çayları arasındaki baş şehri *Kutatis* olan bölgenin hâkimi idi. *Baş Açuk* aynı yüzyılın sonlarında Bakrat'ın idare ettiği yerin adı olmuştur *(Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, II, İndeks).

5 "Hususan tâife-i hâife-i *Gürci*'den Verze nâm lâin ki anın gibi bîdin daima muharrik-i silsile-i fesad u isyan ve âheng-i inad u tuğyandan hâli olmayub pirâye-i fazl-ı nâmütenâhi olan ümerâ kullarımdan Baş Açuk Melikin vilâyetinden nice nâhiyeleri nehb u gâret ve ehalisini katl u hasâret eyleyüb"... (Feridun Beğ, *Münşeat us-selâtin*, I, s. 625–626).

6 "Çün inayet Tanrı'dan oldu, beğuñ paşanuñ himmeti Kan Turalı'ya oldu (Gök-Yay s. 70, Ergin, s. 191).

7 "Bayındır Han yirmi dört bahadır sancak beğini Yigeneg'e yoldaşlığa bile koştu (Ergin s. 201, 204).

8 Ergin, s. 230, 240, 141.

ç. Destanlardan birinde *"beş akçalu ulûfeciler"* sözü de geçiyor ki[9], buna da *İran*'daki *Türk* devletleri teşkilatında rastgelinemedi.

Bu zikredilen hususlar, destanların yalnız XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olmayıp, bu yazılmanın aynı zamanda Osmanlı hakimiyeti devrinde yapıldığını da göstermektedir.

Bu destanlar, şüphesiz *Erzurum*'da, *Kuzey-Âzerbaycan*'da veya *Şirvan*'da yazılmış olabilir. *Kuzey-Âzerbaycan* (güneyi de) ve *Şirvan*, 999–1012 (1590–1603) yılları arasında olmak üzere, 13 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştı. *Şirvan* ülkesinde XVII. yüzyılın ikinci yarısında bile *Dede Korkut destanları*'nın canlı bir şekilde yaşadığını biliyoruz[10].

Bununla beraber, biz destanların *Erzurum* bölgesinde yazılmış olduğu kanaatındayız. Çünkü:

a. Destanlarda, az önce söylendiği gibi, Osmanlı devleti teşkilâtına ait bazı kelimeler vardır: *Paşa, sancak beği, alay, gönder, beş akçalu ulûfeciler.*

b. Elimizdeki nüshalar, Osmanlı devri *Anadolu türkçesi* imlâsı ile yazılmışlardır.

c. XVI. yüzyılda *Âzerbaycan* ve *Şirvan*'da bu destanların yazılabileceği böyle bir *türkçe* nesir edebiyatının mevcudiyetine dâir kâfi delillere sahib değiliz.

ç. Bu destanların XVI. yüzyılın ikinci yarısında *Erzurum* bölgesinde kuvvetli bir şekilde yaşadığını biliyoruz.

d. Destanlarda *Erzurum* bölgesi ile ilgili yer adları az değildir: *Bayburd, Avnik, Pasin, Kara-Dervend.* Bunlara, eskiden beri Erzurum bölgesinde yaşayan *Duharlu* oymağının adını da ilâve edelim. Bu oymağın adı, III. destanda bir şiirde geçmektedir.

e. Zamanımızda bile bu destanlardan bazısının henüz bu bölgede yaşadığını biliyoruz.

f. Destanlarda açık bir şî'ilik tesiri görülmüyor. Hattâ destanların başında, Dede Korkut'a atfedilen sözler arasında Halîfe Osman b. Affân ile Peygamber'in zevcesi Aişe'nin adı geçtiği gibi, II. destanda da yine Aişe'nin ismine rastgeliniyor.

9 Ergin, s. 203.

10 Destanlarda bu mesele ile ilgili diğer bazı hususlar için, *"Oğuzlar'a* ait destanî mahiyette eserler" adlı yazımıza bk. (s. 397–398).

Görüldüğü üzere destanlar "hanım hey" hitâbı ile başlamakta ve hitâb edilen hana yöm (iyi dileklerde bulunma, onun için dua) verilerek sona ermektedir. Bu husus destanların bir hana anlatılırken yazılmış olduğunu açıkça gösteriyor. Bunu teyid eden başka bir delil de anlatanın bir ozan olmasıdır. Gerçekten Deli Dumrul destanının sonlarında şöyle bir ifade vardır: "Dedem Korkut gelüben boy boyladı, soy soyladı. Bu boy Deli Dumrul'un olsun, menden sonra alp ozanlar söylesin, alnı açık cömert erenler dinlesin dedi"[11].

2– Destan Kahramanları Nerede ve Ne Zaman Yaşadılar?

Destanlarda görülen yer adlarından çoğu insana ilk bakışta kahramanların *Doğu-Anadolu* veya *Âzerbaycan*'da yaşadıkları fikrini verebilir.

Destanlarda kahramanların mensup bulundukları *Oğuz eli*'nin vasıfları ise şunlardır: a) Tam göçebe. b) *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* olmak üzere iki küme halinde yaşamakta yahut *Üç-Ok, Boz-Ok* adlarıyle iki kola ayrılmaktadır. c) *Oğuz eli*, ülkesinde toplu olarak yaylağa ve kışlağa gidip gelmemektedir. Her boy kendisine ait bir yurtta oturmakta, oradaki dağda yaylamaktadır. ç) Oğuz eli'nin siyasî bir düzeni vardır, ve eli feodal bir asilzâde sınıfı idare etmektedir. d) *Oğuz eli*'nin koyun etinden başka at eti yediği ve hattâ kımız dahi içtiği görülmektedir.

Doğu-Anadolu'da ve *Âzerbaycan*'da hiç bir zaman bu vasıfları haiz bir *Oğuz eli* yaşamamıştır[12]. O halde bu *Oğuz eli* nerede yaşamıştır? Orta çağ Türk tarihi ile meşgul olan bir kimse bunun cevabını kolayca verebilir: *Sir-Derya* boylarında. Filhakika destanlar Birinci Bölümde tarihlerini, kaynakların verdiği imkân nisbetinde, incelemiş bulunduğumuz *Oğuzlar*'a aittir. *Doğu - Anadolu*'nun ve *Âzerbaycan*'ın tarihi hakkındaki bilgilerimiz zarurî olarak bizi böyle bir hükme götürmektedir. Bu destanlar X. yüzyıldaki *Oğuz eli*'nin mi, yoksa muhtelif göçler ile nüfusu azalıp başlıca Karaçuk dağlarında yaşayan XI. yüzyıldaki *Oğuz eli*'nin midir ? Biz ikinci ihtimale büyük bir yer vermekteyiz. *Oğuzlar* bu hâtıralarını veya onların destanlaşmış şekillerini *Yakın Doğu*'ya getirdiler. Bunlar bu sırada *Oğuz-nâme* adı altında yazıldı ki bu, İbn ud Devâdarî'nin bildirdiği kitaptır. Destanlar ozanlar vasıtasiyle halk arasında yaşatılıyordu. Bunlar, zamanın zarurî

11 Gök-Yay, s. 64, Ergin, s. 184.

12 Bu hususta daha fazla izahat için: F. Sümer, *aynı yazı*, s. 403–406.

olarak getirdiği bazı tesirlere uğradıktan sonra yeniden yazıldı ki, şimdi elimizde olanlar bunlardır.

Destanların *Sir-Derya* boylarındaki *Oğuz eli*'ne ait olduğu o kadar şüphe götürmez bir hakikattir ki, bunu teyid edecek başka deliller aramaya bile lüzum yoktur. Bununla beraber sırf tecessüs maksadiyle başka yerlerde ve destanların kendisinde bu husus ile ilgili bazı delilleri kaydedelim.

a) Destanlarda büyük bir manevî şahsiyet olarak görünen Dede Korkut, bilindiği gibi, XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı sarayında yazılmış *Câmi ut-tevârih*'deki *Türkler'in tarihi ve Oğuz*'un *cihangirliğinin hikâyesi* bölümünde de geçmektedir. Korkut Ata orada *Türkistan*'da yaşamış *Oğuz yabgularının* muktedir bir devlet adamı olarak vasıflanmakta ve kendisinin kerâmet ıssı (sahibi) olduğu da belirtilmektedir[13]. Korkut Ata'nın mezarı da, iki yerde olmak üzere, *Sir-Derya* boylarında gösteriliyor[14].

b) Destanlarda, Bayındır Han sayılmaz ise, feodal merdivenin birinci basamağında bulunan, yani bütün *Oğuz* beğlerinin metbuu olan Salur Kazan Beğ'e, Ebû'l-Gazi'nin *Şecere-i Terâkime*'sinin başlıca kaynaklarından biri olan *Oğuz-nâmeler*'de ehemmiyetle yer verildiği görülüyor. Daha önce de işaret edildiği gibi, bu *Oğuz-nâmeler* bizim destanlardan ayrı bir hüviyete sahip idiler. Bununla beraber her ikisinde de ana unsurları aynı olan bazı müşterek olaylar anlatılıyor. Meselâ bu *Oğuz-nâmeler*'de *Becene* (Peçenek) eli başbuğu Doymaduk'un Salur Kazan'ın babası Enkiş'in ordasını bastığına, Kazan'ın kaçıp anası Cicaklı Hatun'un düşman tarafından götürüldüğüne, Enkiş'in üç yıl sonra Doymaduk'a *nâibi* ile mal gönderib karısını kurtardığına dâir bir parça vardır. Hattâ bu hatunun, kocasının yanına döndükten altı ay sonra bir çocuk doğurması üzerine son derecede öfkelenen Salur Kazan "bu çocuğu nereden aldın?" diyerek bir değnekle annesinin başını yarmıştı[15]. Bizim destanlarda da Kâfir beği Şöklü Melik, Salur Kazan'ın ordasını basarak anasını, karısını ve oğlunu tutsak alıp götürür.

Yine Ebû'l-Gazi'nin bu *Oğuz-nâmeler*'den naklettiği, Kazan Beğ'in başarılarını ve cömertliğini anlatarak onu öğen, dikkate değer bir manzume vardır ki, aynen şöyledir[16]:

13 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 371–373.
14 Gök-Yay, *giriş*, s. VIII-IX.
15 *Şecere-i Terâkime*, s. 70.
16 s. 65–66.

"Kaz-Gurt tağdın *öñür*[17] (اوڭور) *taşnı yuğarlattı.*
Salur *Kazan ötrü barıb karbab tutdı*
İt Becene *görüb anı issi gitti*
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Bir kazanga kırk bir atnıñ etin saldı.
Ol kazannı sol eliği birlen aldı
Sağ eligi birlen ilge üleştürdi
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Kök asmandın inib keldi tinli yılan
Her âdemni yutar irdi görgen zaman
Salur *Kazan başın kesti birmedi aman*
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Otuz kırk min leşker birlen Kazan barıb
İt Becene *illerini keldi kırıp*
Bir nicesi kutuldular köb yalbarub
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Türk ve Türkmen, Arab, Acem *raiyetler*
Kazan kıldı Müslümanğa *terbiyetler*
Kâfirlerni kırdı uşal köb fursatlar
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Andın hüner küterdiler barça evli
Bazılarga orun birdi sağlı sollu
Bizge buldu kamuğ iliñ ornu dinli
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi.

*

Seyyah Korkut ular bulduñ imdi bilgil
Ol Kazan'ıñ devletine dua kılgıl
Kervan gitti köb kiç kaldın yolga girgil
Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi."

17 Bunun ne anlama geldiği kesin bir şekilde anlaşılmıyor.

Bu manzumede geçen *Kaz - Gurt* dağının *Sir - Derya* boylarındaki *Karaçuk* dağlarının bir kısmı olduğu daha önce söylenmişti. Manzumede Kazan Beğ'in gökten inen ve her gördüğünü yiyen canlı (azgın) bir yılanı öldürdüğü bildiriliyor. Bizim destanlardaki bir şiirde de bu yılan öldürme hâdisesine işaret ediliyor:

"Yidi başlu ejderhaya yetüp vardum
Heybetinden sol gözüm yaşardı
Hey gözüm nâmert gözüm muhannes gözüm
Bir yılandan ne var ki korhtun didim
Anda dahi erüm, beğim deyu öğünmedim
Öğünenleri hoş görmedim [18]".

Bunlardan başka yine *Şecere-i Terâkime*'de Salur Kazan'ın hatununun adı ve vasfı bizim destanlardakinin aynıdır, yani *"boyu uzun* Burla Hâtun, Salur Kazan'ın oğlunun adı da böyledir: Uruz (Urus).

c) Destanlar bize *Oğuz elinin* yurdu üzerinde açık bir fikir vermiyor. Destanı okuyan herhangi bir kimse *Oğuzlar*'ın oturdukları yere dâir kesin bir fikre sahip olamaz. Hattâ *Kan-Abkaza, Gence, Berde, Tatyan, Başı Açuk, Gürcistan, Sürmelu, Ağça-Kale, Kara-Dere* ve *Alınca* gibi yer adları dahi bu hususta ona yardım etmez. Öyle ki orada hiç bir zaman *Gürcüler*'in eline düşmemiş olan *Alınca* (Alıncak) kalesi bile bir kafir kalesi gibi gösterilir. Hülâsa destanlarda *Oğuz eli*'nin belli bir yurdu görülemiyor.

Destanlarda iki yerde *Salur* Kazan, bir yerde Bayındır Han için söylenmiş bir öğme vardır. Bu öğmede onlar: *"Türkistan*'ın direği, *Karacuk*'un *arslanı, Emet Suyu'nun kaplanı"* olarak vasıflanıyorlar [19]. Bunlar işaret edildiği gibi, yalnız bir öğmede geçmekte olup, olaylar ile ilgili yer adlarından değildir. Buradaki *Türkistan* hiç şüphesiz bu addaki ülkedir ve başka bir yeri ifade etmemektedir. *Karacuk*'a gelince her nekadar bu ad da *Cizre* (Cezîre)'nin güneyinde, *Dicle*'nin batısında ve *Irak*'ta *Altun-Köprü*'nün batısında dağlar var ise de destanlarda bunların değil, *Oğuzlar*'ın *Sir-Derya* boylarındaki ünlü sıra dağlarının kastedildiği muhakkaktır. *Emet Suyu*'na gelince, bazı müellifler [20] bunun *Âmid suyu* demek olduğunu ileri sürmüşler ise de bu iddiayı hiç bir surette kabul etmeğe imkân yoktur. Çünkü bir defa des-

18 Gök-Yay, s. 108, Ergin s. 237.

19 Gök-Yay, s. 13, 41, 78.

20 Meselâ E. Rossi, *Il Kitâb-ı Dede Qorqut, Vaticano*, 1952, s. 33.

tanlarda *Âmid*, Hamid (حميد) olarak geçmektedir ki [21], XV. ve XVII. yüzyıllardaki *Anadolu* ve *İran Türkleri* de şehrin adını aynı şekilde telâffuz ediyorlardı [22]. İkinci olarak *Türkler*'in *Dicle*'ye *Âmid suyu* dediklerine dâir hiç bir delil yoktur. Diğer taraftan *Emet*'in XV. ve XVI. yüzyıllarda *Anadolu* ve *İran Türkleri* arasında şahıs adı olarak kullanıldığını da biliyoruz [23].

Bu hususu böylece bertaraf ettikten sonra *Emet Suyu*'nun *Türkistan ve Karacuk* adları ile birlikte zikredilmesini göz önüne alarak, bunla *Oğuzlar*'ın *Sir-Derya*'da bulunan yurtlarındaki bir ırmağın kasdedilmiş olduğuna hükmedilebilir. Birinci destanda *Kazılık dağı* adlı bir dağdan da bahsediliyor [24]. Bunun da *Oğuz yurdunda* olduğundan şüphe edilmez. Nitekim bu adda *Manas destanında* bir yer adı geçiyor [25].

ç) Destanlarda geçen şahıs adlarından çoğu XI. yüzyıl ve daha önceki zamanlarda kullanılmış eski (arkaik) isimlerdir. Bunlar: Dirse Han, Burla, Duha (Duka) [26] Koca, Dumrul, Basat, Bamsı Beyrek, Bay Büre, Yigenek, Kazılık Koca, Büğdüz Emen, Mâmak, Eliğ Koca, Uşun Koca, Eğrek, Seğrek, hattâ belki de Kazan [27] ve Kıyan Selçuk [28].

d) Destanlarda, *Oğuzlar*'ın düşmanları kâfir adı ile anılıyor. Kavim olarak da yalnız *Çerkez* adı-o da bir manzumede olmak üzere-bir defa geçiyor [29] ve ülke olarak *Gürcistan* zikrediliyor.

21 Gök-Yay, s. 23, Ergin, s. 112.

22 Bu hususta birçok kaynak gösterilebilir ise de biz yalnız bir ikisinin adını zikredeceğiz: Âşık Paşa Zâde, s. 248; Hasan-i Rumlu, s. 306-307; *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 34, II, s. 1064.

23 Safevî *Türk* beğlerinin bu adı kullandıkları üzerinde: *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, II, İndeks.

24 Gök-Yay, s. 9, 10, Ergin, s. 88, 89.

25 Gök-Yay, *giriş* XXXVII; Rossi, s. 37 ve haşiye 2.

26 Bu kelime Selçuk'un babasının adı, Dukak sözü ile mi ilgilidir?

27 XII-XV. yüzyıllarda *Anadolu*'da Kazan (Gazan) adının kullanıldığına dâir misaller görülemiyor. Yalnız, Kara-Koyunlular'dan Mısır Hoca'nın oğlu Gazan Sultan vardır ki, adını *Moğol* hükümdarı Kazan'dan almıştır.

28 *Anadolu*'da XV. yüzyılda şahıslara konan Selçuk, adı şimdi de olduğu gibi, Selçuklular'ın hâtırasından gelmiş olsa gerektir.

29 Kazan Beğ, *Toma*'nun kalesi tekfuruna tutsak düştüğünde kâfirler ondan kendilerini övmelerini istiyorlar. Kazan Beğ ise şu sözler ile başlıyan bir deyiş söyleyip onları yeriyor:

"İt kibi küv küv eden Çerkez hırslı
Küçücük tonuz şölenli
Bir torba saman döşeklü
Yarım kerpiç yasdıklu"
(Ergin, s. 238).

Destanlar da *Oğuz* alplarının yağı (düşman) ları olan kâfir beğleri şunlardır: Şöklü Melik, Buğacık Melik, Kara Tüken Melik, Kara Arslan Melik, Demir Yaylı Kıpçak Melik, Sunu Sandal Melik, Ağ Melik Çeşme, Arşın Oğlu Direk Tekür, Kara Tekür. Bunlardan son ikisi yani Arşın Oğlu Direk Tekür destanda *Kara Deniz* kıyısında olduğu söylenen *Düzmürd kalesinin*, Kara Tekür de *Alınca (Alıncak) kalesinin* beğleridir. Diğerlerinin ise her hangi bir kaleleri olmadığı gibi, kavmiyetleri de belirtilmiyor. Şöklü Melik destanların başlıca ve aslî unsurlarından biridir. Destanların dördünde de düşmanı temsil eder ve her defasında arkadaşları Buğacık Melik ve Kara Tüken (yahut töken) Melik ile birlikte ölür. Kıpçak Melik'e gelince o, Selçuk'un babası Dukak gibi, *demir yaylı* lâkabını taşımaktadır. Kıpçak Melik'in olaylar sahnesinde bir rolü yoktur. Yalnız Kazan Beğ'in yeğeni ve güveyisi Kara Budak'ın ona kan kusturduğu söylenir. Buradaki *Kıpçak* adının bu beğin mensup bulunduğu eli ifade ettiğinde şüphe yoktur.

Başta Şöklü Melik olmak üzere, *Oğuzlar*'ın düşmanları olan bütün kâfir beğlerinin adları, görüldüğü gibi, türkçedir. Şük (Şök) türkçede sükûnet, ağır başlılık demek olup, Şöklü, sakin, ağır başlı anlamlarına gelse gerektir. Fakat bu husus ne olursa olsun kesin olarak bildiğimiz şey Şöklü'nün *Türkler* arasında ad olarak kullanıldığıdır. 1071-1072 yılında Suriye'yi açan *Oğuz (Türkmen)* beğlerinden biri bu adı taşıyordu[30].

Netice olarak, *Oğuzlar*'ın destanlarda kâfir olarak vasıflanan düşmanları onların tarihî düşmanları olan *Kıpçaklar*'dan başkaları değillerdir. Yukarıda geçen Demir Yaylı Kıpçak Melik sözü de bunun için mühim bir delildir. *Türkçe* adlar taşıyan ve bazıları *melik* ünvanı ile zikredilen kâfir beğleri de *Kıpçaklar*'ın başbuğlarıdır. *Kıpçaklar*'ın *Oğuzlar*'dan çok sonra, ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dinine girmeye başladıklarını biliyoruz.

e) Destanları anlatan ve onun çevresince *Oğuz eli* çok eski zamanlarda yaşamış bir kavimdir. Onlar galiba, kahramanların Peygamber çağında yaşadıklarını sanıyorlardı[31]. Ebû'l-Gazi'nin eserinden öğreniyoruz ki, *Türkmenler*'in *Oğuz-nâmelerinde* de bu şekilde bir sanma

30 وفي ربيع الاول فتح شكلى امير التركمان عكا (Sıbt İbn ul-Cevzî, *Mir'at uz-zamân, Türk İslâm eserleri müzesi ktp.*, nr. 2134, 21 a).

31 Bunu gösteren bazı ifadeler şunlardır: "Oğuz zamanında bir yiğit ki evlense oh (ok) atardı; Oğuz zamanında Uşun Koca dirler bir er var idi" (Gök-Yay, s. 32, 93, Ergin s. 184, 225).

vardı. Fakat onlar da asıl hâkim olan kanaat, Korkut Ata ve Salur Kazan'ın Peygamber'den 300 yıl sonra yani X. yüzyılda yaşadıkları rivayeti idi. Reşid ud-din'de ki bölümde Korkut Ata veya onun babası Kezençük'ün *Mekke'ye gidip* Peygamber'i ziyaret ettiği söylenir[32].

3- Kahramanların Müslümanlığı:

Destanlarda kahramanlar bize müslüman olarak tanıtılmaktadır. Şecere-i Terâkime'deki Oğuz-nâmeler'den alınmış parçalarda da *Salur Kazan* Müslüman görünüyor ve onun bu dine hizmet ettiği de belirtiliyor. Destanlarda sahnede görülen şahıslardan ancak üçü türkçe adlar taşımıyor. Bunlar "desturusuzca Bayındır Han'ın çerisin basan" Gaflet Koca oğlu Şîr Şemseddîn, ikincisi "iki kardaş bebeğin öldürüp zelil gezen" Düzen oğlu Alp Rüstem, üçüncüsü de "kırk oynaşlı" Boğazca Fatma. Bu üç isimden ilk ikisinin ayrı destanları olmamakla beraber adları sık sık geçer; ikisinin de baba adları veriliyor. Hattâ Düzen oğlu Alp Rüstem'in *Boz-Oklar*'dan olduğu dahi biliniyor. Bu sebeble bilhassa bu son iki ismin destanlara sonradan sokulduğunu iddia etmek bize güç gibi görünmektedir. Her halde destanların XI. yüzyıldaki *Oğuzlar*'a ait olduğunu kabul edersek bu mesele de halledilmiş olur. Yani bu takdirde kahramanların Müslüman olduklarına inanılabilir.

4- Destanların Konusu:

Bilindiği üzere elimizdeki *Dede-Korkut* kitabında 12 destan vardır. Bu 12 destandan ikisinin yani *Deli Dumrul* ve *Basat* destanlarının konusu kahramanların tabiat üstü varlıklar ile mücadelesidir. Diğer bir destanda kahraman (Kanturalı) silâhsız olarak *boğa*, *arslan* ve *buğra* gibi hayvanlar ile savaşır. Öteki destanların bazılarında da masal unsurları var ise de bunlar hem az, hem de olayların seyrinde önemli sayılabilecek tesirleri görülmez.

Bu on iki destandan I., IV. ve VI. destanlarda, yani Dirse Han oğlu Buğaç, *Deli Dumrul* ve *Kanturalı* destanlarında, olaylar sahnesinde yalnız kahramanlar ve onların yakınları (aile efradı ve yoldaşları) vardır. Diğer destanlarda ise sahnede kahramanla birlikte adve sanları belli, siyasî mevkileri değişmeyen bir beğler topluluğu görü-

32 F. Sümer, *aynı yazı*, s. 371. Destanlar da alplardan Bügdüz Emen hakkında "varuben peygamberin yüzünü gören, gelüben *Oğuz*'da sahâbesi olan" denilmektedir (Gök-Yay, s. 23, Ergin 113).

lür. Bu sebeble bu destanlarda sahne kalabalık, dekor daha zengindir. Destanlardan her birinin kahramanı bu ad ve sanları belli, siyasî mevkileri değişmeyen beğlerden biridir.

Tabiat üstü varlıklar ile savaşan kahramanlardan biri Deli Dumrul'dur Dumrul, Duha (Duka) Koca'nın oğludur; yani bütün kahramanlar gibi babasının adı bellidir ve yine onlar gibi bir beğdir. O, yüreği pek, atılgan ve çabuk parlayan bir kimse olduğu için kendisine destanlardaki bazı kahramanlar gibi *deli* lâkabı verilmiştir[33]. Nitekim Dumrul bir kuru çayın üstüne kurduğu bir köprüden geçenlerden bileğinin gücüne güvenerek bac almaktadır. Hattâ köprüsünden geçmek istemeyenleri dahi haraç almak için geçmeğe zorlamaktadır. İşte tarihî Deli Dumrul'un şahsiyeti bu olup, eldaşları arasındaki ünü ve hâtıralarda yaşaması da buradan yani köprüsü başında veya kendi yurdu (toprakları)ndan gelip geçenden haraç almasından geliyor. Aradan zaman geçince Duha Koca'nın oğlunun hâtırası muhayyilede işlenmiş kendisinden başka yiğit, alp bir kimsenin olmadığını sanan Deli Dumrul'un karşısına onun hakkından gelebilecek olan Azrail çıkarılmış ve böylece *Deli Dumrul destanı* meydana gelmiştir.

İbn Fadlân[34] 921 yılında büyük bir kervanın arasında *Oğuz* yurdunu geçerken bir *Oğuz* önlerini kesmiş, ancak istediği verildikten sonra kervanın hareketine müsaade etmişti.

Tepe-Göz adlı korkunç ve olağanüstü yaratık ile savaşan Basat'a gelince o, *Oğuz eli*'nin *Boz-Ok*, yahut *Dış Oğuz* kolunun başı, Uruz Koca'nın küçük oğludur; Kıyan Selçuk da ağabeyidir. Basat'ın rolü sadece kendi destanına münhasır kalmıyor. Onun adı sonuncu destanda da geçiyor. Basat bu kardeş kavgasında, yani *Üç-Ok* (*İç-Oğuz*) ve *Boz-Ok* (*Dış Oğuz*) arasında düşmanlık çıktığı, babası *Uruz Koca*'nın metbûu Kazan'a ayaklandığı esnada kendisinden korkulan bir şahsiyet olarak bahsediliyor. Beğlerbeği Salur Kazan'ın inakı boz aygırlı Beyrek, çıkan bu düşmanlık sebebiyle Basat'ın ordasını basıp her şeyini eline geçireceğinden kaygılanmış ve korkmuştur[35]. Basat'ın *Oğuzlar*'ın düşmanlarına karşı da başarıları var mıdır, bilemiyoruz. Ağabeyi Kıyan Selçuk'un Tepe-Göz ile yapılan savaşlarda ödü sıdıb öldüğü söyleniyor[36]. Basat da esasen ağabeğisinin öcünü almak için Tepe-Göz ile savaşmaya karar vermişti. Tasavvur etmek mümkün olabilir ki Tepe-Göz belki de aslında *Oğuzlar*'a büyük acılar çektirmiş ve kayıplar verdirmiş bir düşmanı temsil etmektedir. Yani Tepe-Göz bu lâkabla anılan *Kıpçaklar*'dan bir düşman başbuğu olabilir[37]. O, üstü yaptığı baskınlar ile *Oğuzlar*'ı ve bilhassa *Boz-Okları* korkunç yenilgilere uğratmış, Basat'ın ağabeyi Kıyan Selçuk, Aruk Candan (iki kardeşi ile), Demir Donlu Mamak, Düzen Oğlu Alp Rüstem ve Uşun Koca gibi beğler yapılan savaşlarda ölmüşlerdir. Basat sonra Tepe-Göz'ü yenip öldürerek ihtimal kardeşinin ve eldaşlarının öcünü aldı. Aradan zaman geçince Tepe-Göz bu lâkabla anılmasından ve belki dış bir tesir ile de tabiat üstü bir varlık olarak tasavvur edildi.

Birinci destan yani Dirse Han oğlu Buğaç boyuna gelince, burada ana konu yoldaşlarının hiyanetine uğramış, onlar tarafından kendisi ve aile efradı tutularak kâfir ellerine götürülen bir beğin (Dirse Han) oğlu Buğaç tarafından kurtarılışını anlatmaktadır. Görülüyor ki bu destanın ana konusu her yerde her zaman görülebilen bir olaydır; olağanüstü bir tarafı yoktur.

Şimdiye kadar kendilerinden bahsedilmiyen destanlardan bizim için dikkate lâyık ve üzerinde durulmaya değer görünenleri sonuncu ve ikinci destanlardır. Sonuncu destanda konunun gerçekliği o kadar belirlidir ki, insan kendisini bir tarihî eserin sahifeleri karşısında sanıyor. Konunun anlatılışı da pek güzel ve canlıdır. Bu destanın konusu kısaca şudur: Beğlerbeği Kazan tâbileri olan *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* beğleri yığınak olunca evini yağmalatırdı. Fakat son defa evini *Boz-Ok* (*Dış Oğuz*) beğlerinin bulunmadığı bir zamanda yalnız *Üç-Ok* (*İç Oğuz*) lara yani kendi öz koluna yağmalatmıştı. Bu şekilde hareket edişinin sebebi açıklanmıyor. Kazan'ın evini kendilerinin bulunmadığı bir zamanda yalnız *Üç-Oklar*'a yağmalatması *Boz-Oklar*'ın başı ve Kazan'ın dayısı Uruz Koca'nın ve onun tâbiî olan öteki *Boz-Ok* beğlerinin ağırına gitti. Kazan'ın ordasına gitmiyerek tâbilik vazifesini ifa etmediler. Uruz Koca, Kazan'a düşmanlığını açıkça bildirdikten sonra tâbiî olan *Boz*-Oklu beğleri katına okuyup bundan böyle kendisine baş eğmiyecekleri (asi oldukları) yolunda Kazan'a haber gönderdiğini söyliyerek bu hususta ne düşündüklerini sordu. Onlar "ne di-

33 Destanlarda korku nedir bilmez, atılgan, fakat mert kimselere deli denilmektedir. Osmanlı devrinde de bu gibi şahıslar için aynı deyim kullanılmış ve akıncılar gibi sınırlarda oturan, gözü pek gençlerden müteşekkil askerî atlı sınıfına deli adı verilmiştir. Bu askeri sınıf hakkında: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, *Ankara*, 1949, (T.T.K.), II, s. 564.

34 Togan yay., s. 14, *ed-Dehhân* yay., s. 98.

35 Gök-Yay, s. 117, Ergin, s. 249.

36 Gök-Yay, s. 84, Ergin, s. 209–210.

37 Memlûk emîrlerinden birinin Tebe-Göz et-Tuğrılî (تباكز الطغريلي) adını taşıdığını biliyoruz (Makrizî, *Kitab us-sulûk*, *Kahire*, s. 940).

yelim, çün sen Kazan'a düşman oldun, biz de düşmanız" dediler. Uruz Koca, Kazan'ın inağı Beyrek'in, *Boz-Oklar*'dan kız aldığı için güveyileri olduğunu, bu sebeble de ondan kendi saflarında yer almasını istemelerini, kabul etmez ise öldürülmesini teklif etmişti. Beyrek bir hile ile çağırılmış, ona kendileri ile birlik olması söylenmiş, şiddetle reddi üzerine Uruz Koca tarafından kılıçlanmıştır. Beyrek ordasına götürülmüş ise de aldığı yaradan ölmüştür. Bunu öğrenen Kazan pek üzülmüş, günlerce divana çıkmamış, sonra sevgili inakının öcünü almak ve onları yeniden itaat altına sokmak için harekete geçmiştir. Kazan, Uruz Koca ile yaptığı teke tek bir çarpışmada onu yenerek öldürdü. Bunun üzerine öteki *Boz-Ok* beğleri Kazan'ın elini öpüp kendisine baş eğdiler. Kazan onların suçlarını bağışlamış, Uruz Koca'nın ordasını çaptırmış ve elini gününü (yani orda halkı ve boyunu) yağmalatmıştı. Görülüyor ki bu destanın konusu hazindir. Çünkü kardeş kavgasını anlatıyor. Bu kavgada yakışıklılığı, yiğitliği ve iyi ahlâkı ile *"Oğuz*'un *imrencesi"* lâkabını almış olan Beyrak ölmüş, *Boz-Oklar'ın* başı Uruz da yeğeni tarafından öldürülmüş ve her şeyi çapılıp yağma edilmiştir.

Burada Beyrek'in kendileri ile birlik olması gerektiği hakkında gösterilen sebep, -yani onun *Boz-Oklar*'dan kız alması- bizi doğruluğundan şüphe ettiriyor. Çünkü iki kol da birbirinden kız alıp vermekte idi. Beyrek yaralanıp da ordasına döndükten sonra Uruz Koca'nın oğlu Basat'ın ordasını basacağından çok korkmaktadır. Fakat olayda Basat'ın her hangi bir hareketinden bahsedilmiyor.

Bu sonuncu destan belki ikinci destandan önce konmalıydı. Çünkü ikinci destanda *Boz-Oklar*'ın başı artık Uruz Koca değil torunu Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar'dır. Öteki destanlarda da daima Deli Dündar'ın adı geçiyor. Bunun gibi Kazan'ın nâibi Kılbaş da bu olayda sağdır. Fakat o, ikinci destanda Şöklü Melik'in, Kazan'ın ordasına yaptığı baskında ölmüştür[38].

İkinci destanın konusu ise kısaca şöyledir. Kazan beğleri ile ava gittiği esnada düşman Şöklü Melik yaptığı bir baskın ile Kazan'ın büyük ordasını çapmış, nâibi Eliğ Koca oğlu Kılbaş ölmüş, oğlu Uruz, karısı Burla Hatun ve anası tutsak alınıp götürülmüştür. Bunu öğrenen Kazan, Şöklü Melik'in üzerine yürüyerek beğlerin yardımı ile düşmanı yenmiş, oğlunu, hatununu, anasını, hazinesini geri almıştır. Bu destanın da bize olmuş bir olayı anlattığını sanıyoruz.

38 Gök-Yay, s. 14, Ergin s. 97.

Yani düşman başbuğlarından Şöklü Melik'in, Kazan'ın ordasını basıp yağmalaması bir gerçek olacaktır. Fakat Kazan baskında ordasında mı idi, değil mi idi, bu hususta bir şey söylenemez.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, *Şecere-i Terâkime*'de *Peçenek* eli başbuğu Doymaduk'un Salur Kazan'ın babası Enkiş'in ordasını bastığını Enkiş ve Kazan'ın kaçtıklarını, Kazan'ın anasının tutsak alınıp götürüldüğünü, Enkiş'in, nâibi ile mal göndererek karısını kurtardığını anlatan bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayette, olduğu gibi, Kazan'ın mal göndererek yakınlarını kurtarmış olması da muhtemeldir. Ancak Kazan Beğ sonra parlak bir zafer kazanarak bu baskının öcünü almıştır. Bu destan ile *Şecere-i Terâkime*'den naklettiğimiz manzume, işte Salur Kazan Beğ'in bu şanlı galibiyetini aksettirmektedir.

Destanların kahramanları asilzâde tabakasına mensup kimseler, yani beğlerdir. Sahnedeki şahıslar arasında halktan kimseler görünmezler. Yalnız ikinci destanda Kazan'ın Karaçuk adlı çobanı belki bir istisna teşkil eder. Bu çoban efendisinin sürüsünü düşmana karşı fedâkârca korumuş ve hattâ kardeşleri Kıyan Gücü, Demir Gücü bu uğurda ölmüşlerdir. Fazla olarak Karaçuk Çoban Kazan Beğ'in Şöklü Melik ile yaptığı savaşlarda da yararlık göstermiştir. Kazan da Karaçuk Çoban'ın gösterdiği vefakârlık ve yiğitliğe kayıtsız kalmıyarak onu *emîr-ahur'u yapmıştır*. Bu yiğit çobanın taşıdığı adın ünlü *Karaçuk* dağlarından gelmiş olması çok muhtemeldir. *Türkler*'in coğrafî isimleri çocuklarına ad alarak koymaları, *İslâm* müelliflerince de bilinen, yaygın bir gelenek idi.

5– Kahramanlar:

Destanların kahramanları *Oğuz eline* mensupturlar. Bu el çok defa *kalın* (kalabalık, güçlü), bazan da *kanlı* (ihtimal savaşçı, yahut öcünü alan) sözleriyle vasıflanır.

Oğuz eli'nin daima üzerinde yaşadığı bir yurdu vardı. Yani bu el yurd değiştirmemektedir. O bu yurdunda tam göçebe bir hayat sürmektedir; fakat toplu bir halde göçüp konmamakta, yani el halinde yaylaktan kışlağa gidip gelmemektedir. Açıkça anlaşılıyor ki beğlerden her birinin boyu ile beraber oturduğu bir yurdu vardı. Beğ boyu ile birlikde bu yurdunun dağ veya dağlarında yaylamakta, ırmak, çay boyu gibi engin ve alçak yerlerinde de kışlamaktadır.

Bu el *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* adlarıyle iki kola ayrılmaktadır. *Üç-Oklar*'a aynı zamanda *İç Oğuz*, *Boz-Oklar*'a da *Taş (Dış) Oğuz* deniliyor.

Bu sonuncu sözlerden de anlaşılacağı üzere, her iki kol birbirine karışmayarak ayrı iki küme halinde yaşamakta idiler. Hattâ *İç Oğuzlar* ile *Dış Oğuzlar*'ın yurdları arasında epeyce bir mesafenin bulunduğunu tasavvur etmek mümkündür. *Üç-Oklar*'ın *Boz-Oklar* üzerine gece gündüz demeyip yürüdükleri söyleniyor[39]. *Üç-Oklar*'a *İç Oğuz* denilmesi siyasi hâkimiyetin onların elinde bulunması ile ilgili olmalıdır.

6– İktisadî Hayatları:

Feodal *Oğuz* asilzâdesi olan kahramanların çok zengin insanlar oldukları görülüyor. Bay Biçen, Bay Büre gibi bazı beğlerin adlarının başında bay kelimesi vardır ki bu, belki onların servet sahibi olmaları ile ilgili bir sıfattır. Göçebe bir hayat sürdükleri için *Oğuzlar*'ın başlıca servetlerini hayvan sürüleri teşkil ediyordu. Yetiştirdikleri başlıca hayvanlar, koyun, at ve devedir. Her nekadar verilen toylar dolayısiyle at ve deve eti yenildiği anlaşılıyorsa da mutad yedikleri et koyun eti idi. Koyunları da pek çok olup, bunlar hakkında tümen yani on bin sayısı sık sık zikrediliyor. Deveye sadece bir nakil vasıtası (yüklet) gözü ile bakılıyordu. At ise, onların destanlardaki tabirle *binit*'leri idi. Destanlarda beğlerin zenginliği üzerinde söylenen sözleri mubalâğalı bulmamalıdır. İbn Fadlân'ın Oğuzlar'ın zengin olup, aralarında 100.000 koyun ve 10.000 bineğe sahip olanlarını gördüğünü söylediğinden daha önce bahsedilmişti.

Göçebe bir hayat geçiren kahramanlar başlıca koyun eti yemektedirler. Koyunun da *ağça koyun* cinsinin makbul olduğu anlaşılıyor. Koyun için *şişlik* sözü kullanılıyor[40]. Bu sözle koyunun çevirmesi kasdedilmiş olsa gerektir. Koyun etinden yapılan bir yemek olarak *yahni* adı da geçiyor[41]. Yahni bugün de *Türkiye*'de bilinmektedir. Yine destanlarda ekmek (etmek) den başka *gömeç* kelimesi de geçmektedir[42]. Gömeç, küle gömülerek yapılan çörek veya yumuşak ekmeğe deniliyor. Gömeç aynı anlamda Kâşgarlı'da[43] görüldüğü gibi, farsça eserlerde de bulunmaktadır. Bugün *Anadolu*'da halâ bilinen ve yapılan gömeçe bazı yerlerde *kömme* ve *kömbe* de denilmektedir.

Destanlarda *Oğuz* beğlerinin muhtelif vesilelerle verdikleri toylarda attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç kesilerek tepe gibi

39 Gök-Yay, s. 114, Ergin s. 250.
40 Gök-Yay, s. 7, 11, 12.
41 Ergin, s. 78, 145, 203.
42 Ergin, s. 141.
43 Atalay, I, s. 360.

et yığılıyor ve göl gibi kımız sağılıyordu[44]. İşte buradaki at eti, hattâ deve eti yenmesi ve kımız içilmesini biz ancak *Sir-Derya Oğuzları* için düşünebiliriz. *Anadolu* ve *İran*'a gelen *Oğuzlar*'ın burada eskisi gibi at eti yemeğe ve kımız içmeğe devam ettiklerine dâir elimizde sarih deliller yoktur. Anlaşıldığına göre *Türkmenler*'in mensub bulunduğu *Hanefî* mezhebinin at eti yenmesine cevaz vermemesi[45], komşu Müslüman kavimlerin at eti yememeleri ve nihayet eskisi gibi sayısı pek çok yılkılara sahip olmamalarından onlar at eti yemek ve kımız içmek geleneklerini bırakmışlardır. Görüldüğü üzere *Oğuzlar* adı geçen hayvanların erkek ve aynı zamanda genç olanlarını yemektedirler. Sığır etinden ise hiç bahsedilmiyor. Halbuki bazı eserlerde onların sığır besledikleri de yazılıyor. Destanlarda *Türkler*'in millî yemekleri olan tutmaç'ın adı geçmemektedir. Halbuki bu yemeği *Oğuzlar* da biliyorlardı. Selçuklu Tuğrul Beğ'in *Horasan*'da iken bir davette yediği badem helvası için: "*iyi tutmaç imiş, ancak sarmısağı eksik*" dediğinden evvelce bahsedilmişti. Tutmac'ın *Türkiye Selçukluları*'nda[46] ve Osmanlı sarayında da yenildiğini gördüğümüz gibi[47], bugün *Anadolu*'nun pek çok yerlerinde yapılmakta olduğunu da biliyoruz.

Kâşgârlı[48] tutmaç'ın herkesçe yani (başka kavimlerce de) bilinen bir *Türk* yemeği olduğunu söylüyor. Bu yemek *Oğuzlar* ve diğer *Türkler* tarafından *Yakın Doğu* ülkelerine getirilmiş, *İranlılar* ve *Arablarca* da tanınmıştır. Öyleki başlıca farsça ve arabça lügât kitablarına bile geçmiştir[49]. Şirazlı Ebu İshak-ı Hallac'ın *Divan-i et'ime'sinde*, *Türkler*'e ait birçok yemeklerin adı geçiyor: tutmaç, gömeç, güllâç, çörek, buğra, kıyma, umaç katık, çağır, kavud. Ayrıca börek ve mantı (mantu) ile tanınmış içki bozadan da bahsediliyor. Buğra da ünlü bir *Türk* yemeği olup, bunu Buğra Han adlı bir *Türk* hükümdarının icad ettiği söylenir[50]. Yine oradaki gömeç, güllâç, çörek, umaç, bulamaç ve

44 Ergin, s. 80, 81, 86.

45 *Hanefî* fıkıh kitaplarına göre (meselâ: *Muhtasar ul-Tahavi*, Kahire, 1370, s. 432-434) at eti yenmesi mekruhtur. *Şâfiî* mezhebi ise at eti yenmesini mubah saymıştır (Hamdullah-i Mustavfî, *The Zoological section of the Nuzhat ul-qulûb*, yay. J. Stephenson, London, 1928, s. 141).

46 İbn Bibî, yay. Houtsma, s. 306. Burada tutmac'ın, sarhoşluğu gidermek hususunda da âmil olduğu söyleniyor.

47 Süheyl Ünver, *Fatih devri yemekleri*, İstanbul, 1952, s. 27.

48 Atalay, I, s. 452.

49 *Yâddaştha-yi Kazvinî*, yay. Irec-i Efşâr, Tahran, 1334 ş., s. 37-39.

50 Bu yemek hakkında: F. Sümer, Oğuzlar'a ait destânî mahiyette eserler, s. 376 ve haşiye 64.

diğerlerinin bugün *Türkiye*'de yapılmakta olduğunu biliyoruz. Tutmaç, en sevilen ve en meşhur yemeklerden biri olarak Ebû İshak'ın divanında çok geçiyor. Hatta orada tutmaç'a dâir müstakil bir manzume de vardır[51].

Kâşgarlı'nın ve Ebû İshak'ın tutmaç hakkındaki sözleri yemeğin yapılışının umumî vasıfları itibariyle değişmiyerek zamanımıza kadar geldiğini gösteriyor. Tutmaç bugün *Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Ankara, Yozgat* bölgelerinde ve *Avşarlar* arasında şöyle yapılmaktadır: Hamur yufka biçiminde, fakat biraz kalınca (bir buçuk milimetre kadar) açılır, saç üzerinde hafifçe pişirildikten sonra üçgen veya baklava şeklinde kesilir, hasıl olan parçalar sıcak suda haşlanır; pişirilmiş yeşil mercimek ile karıştırılır ve bunun içine sarımsaklı yoğurt katılır; bu işler yapıldıktan sonra üzerine içinde kıyma bulunan kızarmış yağ dökülür. Onun üzerine de yeşil veya kuru nane ekilir. Yemek, Kâşgarlı'nın da söylediği gibi, sulu olur. Görülüyor ki tutmaç'ın teferruatlı bir yapılışı vardır; gerçekten lezzetli ve besleyicidir. Yalnız tutmaç, Kâşgarlı'nın da işaret ettiği ve yukarıdaki tarifeden de anlaşılacağı üzere, hazmı oldukça güç bir yemektir.

7- Siyasî Teşkilât:

Destanlardaki *Oğuz* elinde feodal vasıfları haiz bir siyasî düzen görülmektedir. Her beğin kendisine ait ve üzerinde yalnız kendisinin hâkim bulunduğu bir arazisi vardı. Beğler, yurdlarındaki ordalarında yaşayarak başında bulunduğu boyu idare ediyordu. Onların en yakın tâbilerini oğul, kardeş gibi akrabaları teşkil ediyor. Destanlarda, savaşlarda yararlık gösterenlere *çuldu* (armağan) dan başka *kalaba ülke* (dirlik) verildiği söyleniyor. *Oğuzlar*'da timar sistemi veya ona benzer bir sistemin bulunduğunu tasavvur etmek güçtür. Bu sebeble "kalaba ülke" deyimi destanların yazıldığı devre ait bir husus olsa gerektir.

Beğlerin metbuları kendi kol beğleridir. *Üç-Oklar*'ın kol beğisi aynı zamanda *Boz-Ok kolu* beğinin de metbuudur. O bu sıfatla beğlerbeği ünvanını taşıyor. Beğlerbeğinin de metbuu han, yani hükümdardır. Tâbilerin vazifeleri metbularını ziyaret ve onların çağırmalarına icabet etmek idi. Bayındır Han'ın uç beği olan Beğil, her yıl Bayındır Han'ın divanına gelir ve ona getirdiği armağanları sunardı[52]. *Boz-Ok* başbuğu Uruz maiyyetinde kendi kolunun beğleri olduğu

51 Ebû İshak Hallâc, *Divan-i et'ime*, İstanbul, 1303, s. 10, 22–23, 44, 57, 58, 74.
52 *Gök-Yay*, s. 91, *Ergin* s. 216.

halde, beğlerbeği Salur Kazan'ı ziyaret ederdi. Metbuların vazifelerine gelince tâbilerini kayırmak ve onları, kendilerini ziyaret ettikleri yahut yanlarına çağırdıkları zaman gelenekler gereğince ağırlamak, aynı seviyede olan tâbilere eşit muamele etmek ve en son olarak onların gurur ve haysiyetlerine dokunacak, güçlerine giderecek her hangi bir davranışta bulunmamaktı. Hanlar hanı Bayındır Han yılda bir defa toy verip bütün *Oğuz* beğlerini konuklardı[53]. Salur Kazan da galiba yılda bir yol, bütün tâbileri yığınak oldukları yani divanına geldikleri zaman, yağmalı bir toy verir, toydan sonra beğler onu selâmlayıp yurdlarına dönerlerdi. Fakat beğlerbeği Kazan son defa, açıklanmayan bir sebebten dolayı, yağmalı toyunu, *Boz-Oklar* bulunmadığı bir zaman da, yalnız *Üç-Oklar*'a yani kendi öz kolunun beğlerine vermişti. Kazan Beğ'in bu hareketi, *Boz-Ok* beğlerinin ve bilhassa bu kolun başı Uruz'un ağırına ve gücüne gitmiş ve hattâ ona düşman olmuştu. Beğlerbeği Kazan'ın da, dayısı, fakat tâbiî olan Uruz'un beğleri ile mutad olan ziyareti yapmamasına canı sıkılmıştı. Durumu anlamak için Uruz'un yanına giden nâibi Sarı Kılbaş, Uruz'un Kazan'ı metbu tanıyıp, tanımadığını öğrenmek maksadiyle beğlerbeğinin düşmanların saldırışına uğradığı için kendisinden yardıma gelmesini istediğini bildirmişti. Fakat Uruz, Kazan'ın evini, mutadın hilâfına, yalnız *Üç-Oklar*'a yağma ettirmiş olmasından ötürü yardıma gelmeyeceği gibi, ona beğleri ile birlikte düşman olduğunu da söylemişti. Kılbaş, Kazan'ın düşmanların saldırışına uğramadığını, bunu sadece kendisinin Kazan'a dost mu, düşman mı olduğunu anlamak için söylediği cevabını verip gitmişti. Bunun üzerine Uruz, beğlerini katına okumuş, toy verip ağırladıktan sonra onlara şöyle demişti:

"Beyler men sizi niye kığırdum, bilür misiz? Ayıttılar: Bilmezüz. Uruz aydur: Kazan bize Kılbaş'ı göndermiş, elüm günüm çapıldı, kara başım bunlu oldu, tayım Uruz mana gelsin dimiş. Emen aydur: ya sen ne cevap virdun? Uruz aydur ki: Kılbaş'a ayıttum ki, kaçan ki Kazan evin yağmaladur idi *Taş Oğuz* beğleri bile yağmalarıd, beğler gelür, Kazan'ı selâmlar gider idi, şimdi suçumuz ne oldu kim bile bulunmaduk, mere kavat biz Kazan'a düşmenüz didüm: Emen aydur: eyü dimişsin. Uruz aydur: beğler ya siz ne dirsiz?

Beğler aydur: ne diyelüm, çün sen Kazan'a düşmen oldun, biz de düşmenüz didiler. Uruz araya Mushaf getürdü hep beğler el urub and içtiler. Senün dostuna dost, düşmenine düşmeniz didiler. Uruz

53 *Gök-Yay*, s. 3, *Ergin* s. 77.

cümle beğleri hil'atladı[54]. Sonuncu destandan aldığımız bu parça *Oğuz* asilzâde sınıfındaki tâbilik ve metbuluk münasebetlerini pek güzel ifade ediyor. Görülüyor ki *Boz-Oklu* beğlerin tâbilik hususunda doğrudan doğruya Kazan ile bir münasebetleri yoktur. Onların metbuu kendi kol başları Uruz Koca'dır. Kazan da yardımı yalnız ondan istemektedir. Metbuun tâbiinden yardım istemesi tabiî bir hak idi. Nitekim Beyrek Uruz Koca oğlu Basat'ın ordasına saldırmasından kaygılanarak Kazan'dan yardım istediği gibi, kendisine kılıç çalarak ölümüne sebeb olan Uruz Koca'dan öcünün alınmasını da beğlerbeğiye vasiyet etmişti. *Oğuz elinin* uç beği Begil de, düşmanın saldıracağını öğrenerek Kazan'dan yardıma gelmesini istemeyi düşünmüştü. Uruz Koca'dan sonra *Boz-Oklar*'ın başında torunu Kıyan Selçuk oğlu Delü Dündar görülüyor. Delü Dündar için: "Kazan gibi pehlivanı bir savaşta üç kez atından yıkan" denilmesi[55] iki büyük beğ arasında da bir çarpışmanın yapılmış olduğunu göstermektedir.

Kazılık Koca oğlu Yigenek'in de büyük beğlerden biri olduğu görülüyor. Yiğenek'in destanında babası Kazılık Koca'nın Bayındır Han'ın veziri olduğu söylendiği gibi[56], kendisi de bazan *beğler başı* olarak vasıflanıyor ve *kalın Oğuz* beğlerini bir bir atından yıktığı[57], Kazan'a "*keşiş*" dediği de yazılıyor[58]. Bu sözler Yigenek ile Kazan arasında da bir mücadelenin yapılmış olduğunu haber veriyor. Kısaca büyük feodallerin vakit vakit birbirleriyle mücadelelere girişmiş oldukları, beğler arasında sık sık çekişmeler, anlaşmazlık, tartışma ve atışmaların vukubulduğu anlaşılıyor. Tâbiler metbularına karşı saygılı olmakla beraber, hareketleri bir kölenin efendisine karşı davranışından pek uzak idi. Onlar son derecede izzet-i nefis sahibi, mağrur insanlardı; metbularının en ehemmiyetsiz söz veya hareketlerine sert bir tepki gösteriyorlardı. Bayındır Han veya Kazan, beğlerden Beğil'in avcılıktaki mahareti için: "bu hüner atın mıdır, erin midir?' diye sormuş, beğler de kendisine "hanım erindür" cevabını vermişlerdi. Fakat Kazan'ın: "yok at işlemese er öğünmez, hüner atındır" demesi üzerine Begil: "*alplar* içinde bizi kuskunumuzdan balçığa batırdun" sözlerini söyliyerek Bayındır Han'a (yahut

54 *Gök-Yay*, s. 114-119, *Ergin*, s. 245-246.
55 *Gök-Yay*: s. 157, *Ergin*, s. 174.
56 *Gök-Yay*, s. 77, *Ergin*, s. 199.
56 *Gök-Yay*, s. 77, *Ergin*, s. 199.
57 *Gök- Yay*, s. 2, 40, 57, *Ergin*, s. 113, 142, 175.
58 *Gök- Yay*, s. 13, *Ergin*, s. 96.

Kazan'a) küsüp ordasına gelmişti. Fazla olarak Begil'in *Oğuz*'a âsi olup eli ve gününü göçürerek *Gürcistan*'a gitmek istediği ve hatununun buna engel olduğu söyleniyor[59]. Bunun gibi Uruz da babası Kazan'ın bir hareketine canı sıkılarak onu: "*Kan Abkaza*" eline gidip Hıristiyan olmakla tehdid etmişti[60]. Bütün aristokratik cemiyetlerde olduğu gibi, *Oğuzlar*'da da orun yani mevkie büyük bir önem verildiği görülüyor. Siyasî ve içtimaî toplantılarda bu toplantılara katılanların oturacakları yerler belli idi. Bayındır veya *Beğlerbeği* Kazan'ın divanında sağ kola mensup beğler sağda, sol kola mensup beğler solda, *has beğler* dipte, *inaklar* eşikte oturmakta idiler[61].

Divandaki toplantılarda büyük beğ çocukları han veya beğlerbeğinin sağ ve solunda veya karşısında ayakta dururlar ve yay söykünürlerdi. yani yaya dayanırlardı. Bayındır Han'ın divanında, Bayındır Han'ın karşısında Kara Güne oğlu Kara Budak yaya dayanıp durur, Hanın sağ yanında beğlerbeği Kazan'ın oğlu Uruz ve sol yanında da Kazılık Koca'nın oğlu Yigenek ayakta dururdu. Kazan'ın divanında ise oğlu Uruz karşısında yay söykünürdü[62].

Eğer divanda beğ yalnız ise, o zaman oğlu yanına oturabilirdi[63]. Divan'da söz söylemek isteyen diz çökerek konuşurdu[64].

II. destanda, ava çıkan beğlerin adlarının, onların feodal basamaktaki yerlerine göre sayıldığı anlaşılıyor.

Beğler ava çıkarken ilk önce beğlerbeği Kazan, sonra *Boz-Oklar* başı Kıyan Selçuk oğlu Delü Dündar ve sonra da sıra ile Kazan'ın kardeşi Kara Güne, Şir Şemseddin, Beyrek, Yigenek ve diğer beğler atlarına binmişlerdi.

Şimdi feodal basamakta yer alan şahısları birer birer gözden geçirelim:

Bayındır Han: *Oğuz eli*'nin hükümdarıdır. Babasının adı Kamğan'dır *Beğlerbeği* Kazan onun güveyisidir; oğlu veya her hangi bir erkek akrabası yoktur. Divanından ve ordasından dışarı çıkmaz; orada bile kendisi iyi teşhis edilmiyor. Şahsiyeti *beğlerbeği* Kazan Beğ'-

59 *Gök- Yay*, s. 91-92, *Ergin*, s. 217-218.
60 *Gök- Yay*, s. 46, *Ergin*, 155.
61 "Sağda oturan sağ beğler, sol kolda oturan sol beğler, eşikteki inaklar, dibinde hass beğler, kutlu olsun devletünüz" *(Gök- Yay*, s. 41, *Ergin* s. 144-145).
62 *Ergin*, s. 116, 154.
63 *Gök- Yay*, s. 27, *Ergin*, s. 120.
64 *Ergin*, s. 95, 131, 154, 199.

inki ile karıştırılıyor. Ak-Koyunlular'ın kendilerini Bayındır Han'ın torunları saydıklarını biliyoruz. Diğer taraftan hükümdarın boy adını taşıması onun destanlara Ak-Koyunlu hânedanına yaranmak maksadiyle sonradan sokulduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak Bayındır Han'ın babası olarak Gök Han değil, Kamğan adı veriliyor. Bunu nasıl izah etmelidir? Eğer destanlardaki *Oğuz eli* XI. yüzyıldaki *Oğuzlar* ise, onların başlarında bir *yabgu* ailesinin bulunmuş olması oldukça zayıf bir ihtimaldir. Her halde Bayındır Han unsurunun destanlara sonradan katılmış olduğu fikri isabetsiz değildir.

Salur Kazan Beğ: Beğlerin başı ve onların metbuudur. Bu sebeble destanlarda Salur-Kazan Beğ, bazan *beğlerbeği* ünvanı ile de anılır. Bu deyim yani, *beğlerbeği*, Osmanlılar'da olduğu gibi, daha önce Türkiye Selçuklularında da vardır. Ancak *Oğuzlar*'da bir memuriyet adı olarak beğlerbeğinin kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Kazan Beğ'in babasının adının Ulaş olduğu söyleniyor; *Şerece-i Terâkime*'de ise Enkiş (انكش) deniliyor. Salur Kazan, destanlarda şöyle öğülüyor: "tülü kuşun yavrısı, beze (?) miskün umudu, *Emet suyu*'nun aslanı, *Karacuk*'un kaplanı, konur atun iyesi, Han Uruz'un ağası, Bayındır Han'ın güveysi, kalın *Oğuz*'un devleti, kalmış yiğit arkası[65]"

Salur Kazan Beğ kendi kavmi üzerinde unutulmaz hâtıralar bırakmıştır. *Türkmenler*'in her yerde ataları arasında hiç unutmadıkları iki şahsiyetten biri de odur (diğeri Dede Korkut). *Oğuz elinin* başbuğu *beğlerbeği* Kazan Beğ dirayetli, cesur, kendisinden emin, affedici, cömert, halka karşı şefkatlı, beğlere karşı nezaketli, öğünmekten hoşlanmayan bir şahsiyet olarak görünür. *Şecere-i Terâkime*'deki manzumede de onun düşmana karşı kazandığı başarılar ve el'e yani halka gösterdiği iyilikler anlatılıyor.

Beğlerbeği Kazan'ın karısı Burla Hatun idi. *Mısır*'da Memlûkler devrinde yazılmış Türk diline dâir eserlerin bazılarında burlanın üzüm anlamında olduğu söyleniyor[66]. Bu kelimenin *kıpçakça* olduğu anlaşılıyor. Buna göre ortada iki ihtimal var: ya Burla Hatun bir *Kıpçak* beğinin kızı idi, ya da bu addaki bir *Kıpçak* prensesinin ismini aldı. *Şecere-i Terâkime*'de[67] Burla Hatun, Sündün Bay'ın

65 *Gök- Yay*, s. 13, 41, *Ergin*, s. 95, 144.

66 *Tercüman Turkî ve Arabî*, yay. Houtsma, *Leyden*, 1894, s. 7; Ebû Hayyân, *Kitab ul idrâk lilisân il-Etrâk*, yay. Ahmet Caferoğlu, *İstanbul*, 1931, s. 30.

67 burada isim *Bular* olarak geçiyor (s. 79).

kızı olarak gösteriliyor. Fakat bu Sündün Bay hakkında hiç bir bilgi verilmiyor. Yine orada Burla Hatun, bizim destanda olduğu gibi, *"boyu uzun"* olarak vasıflanıyor. Çok yukarıda *Şecere-i Terâkime*'ye kaynak olan *Oğuz-nâmelerin* bizim destanlardan ayrı bir hususiyete sahip oldukları belirtilmişti. Yine *Şecere-i Terâkime*'de Burla Hatun *altın közgülü* (aynalı) olarak da vasıflanıyor[68]. Salur Kazan ve Burla Hatun'un tek bir oğulları vardı ki bu, Uruz (Urus) dur. Bu isim her halde kavim adı olan *Rus* ile aynıdır. XIV. yüzyılda Memlûk *emîrlerinden* bazılarının aynı adı taşıdıklarını bildiğimiz gibi, Altın Ordu hanı Tokatamış'ın Urus Koca adlı bir *emîrini* de tanıyoruz[69] Kazan Beğ ne sebeble oğluna bu adı koydu? Buna tatmin edici bir cevap bulmak her halde kolay değildir. Kazan'ın dayısı *Boz-Oklar*'ın başı da aynı ismi taşıyordu: Uruz Koca. *Şecere-i Terâkime*'de[70] Urus ot (ateş) gözlü olarak vasıflanıyor.

Kara Güne: Kazan Beğ'in kardeşi, beğlerin toplantısında daima ağabeyisinin sağında oturuyor. Kara Güne'nin de bir oğlu olup adı Kara Budak idi. Ona bazan Deli Budak da deniliyor. Şah Abbas devrindeki *Çuhr-ı Sa'd* (*Sa'd Çukuru*=başlıca *Erivan* bölgesi) *beğlerbeğisi* Emir-Güne'nin, bu *Oğuz beği* gibi aynı adı taşıdığı görülüyor. Emîr-Güne, *Kaçar Boyu*'nun *Ağça-Koyunlu obasına* mensup olup, *Saru Arslan* lâkabını taşıyordu. *Boğaz-İçi*'ndeki *Emirgân* semti bu beğin adından gelmektedir. Fakat daha ilgi çekici olan misal yine Şah Abbas'ın hükümdarlığının ilk yıllarında, bir *emîrin* Budak, babasının da Kara Güne adını taşımasıdır. Bu isimlerin destanların tesiri ile konduğu âşikârdır[71].

Uruz Koca: *Boz-Ok* kolunun en büyük beğidir. Uruz Koca'nın çok uzun boylu, kollarının ve bacaklarının ince ve arık olduğu söyleniyor; lâkabı da *"at ağızlı"* idi. Uruz'un iki oğlu olduğunu görüyoruz: Kıyan Selçuk ve Basat. Bunlardan Kıyan Selçuk'un Tepe-Göz ile yapılan mücadelelerde ödünün sıdarak öldüğü bildiriliyor. Kıyan Selçuk'daki birinci kelime bir oymak adı mı yoksa bir lâkab mı? Her halde ikinci ihtimal daha kuvvetli olsa gerektir.

Tepe-Göz'ün yenicisi Basat'a gelince, onun adı *Üç-Ok*, *Boz-Ok* çekişmesine ait destanda da geçiyor; fakat âkibeti hakkında bir şey

68 *Şecer-i Terâkime*'de (s. 79-80) Burla Hatun'un *Oğuz eli*'nde beğlik yapan yedi kızdan biri olduğu da söyleniyor.

69 Diğer bazı misaller için: F. Sümer, *Oğuzlar'a âit destanî mahiyette eserler*, s. 426, haşiye 264.

70 S. 65.

71 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasi*, I, s. 431, 436.

söylenmiyor. Acaba o da babası Uruz Koca gibi kardeş kavgasında mı öldürüldü? Uruz Koca'dan sonra *Boz-Oklar*'ın başında torunu Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar'ı görüyoruz. Deli Dündar, *orun*'da bazan Kazan'ı takiben ikinci, bazan da Kazan'ın kardeşi Kara-Güne'den sonra olmak üzere, üçüncü sırada zikrediliyor. Onun hakkında söylenen: *"bir savaşta üç kez* Kazan'ı *attan yıkan"* ifadesi diğer bir *Üç-Ok, Boz-Ok* mücadelesine işaret etse gerektir.

Şir Şemseddin: Babasının adı Gaflet Koca olarak yazılıyor; Müslüman adı taşıyan iki beğden biri de budur. Şir Semseddin, *"destursuzca* Bayındır Han'ın *yağısın basan"* sözü ile öğülüyor[72].

Beyrek: Kazan'ın inakıdır; *İç Oğuz'dandır.* Kendisi çok yakışıklı bir genç idi; bu yüzden çok defa peçe ile gezerdi. Beyrek gerek yakışıklılığı, gerek iyi ahlâkı ile *"kalın Oğuz'un imrencesi"* lâkabını almıştı. Yine onun hakkında: "ap alaca gerdeğine karşı gelen, yedi kızın umudu" sözleri de söyleniyor. Sonuncu destana göre Uruz tarafından öldürülmüştür.

Yiğenek: Kazılık Koca'nın oğludur. Kazılık Koca'nın Bayındır Han'ın *veziri* olduğu söyleniyor. Kazılık Koca'nın ismini, bu addaki dağdan almış olduğu görülüyor. Yiğenek'in, babası Kazılık Koca'yı tutsaklıktan kurtardığına dâir bir destanı vardır. O bir yerde *beğler başı* olarak vasıflanır. Bundan Yiğenek'in bir zamanlar beğlerbeğilik yaptığı anlamı çıkarılmasa bile bu, onun mevkii yüksek bir beğ olduğunu gösterir. Yiğenek'in Kazan'a, "keşiş" dediği ve *"kalın Oğuz beğleri*'ni bir bir atlarından yıktığı" da söyleniyor. Bunlar Yiğenek ile Kazan arasında sebeb ve tafsilâtını bilmediğimiz bir mücadelenin yapılmış olduğunu ifade ediyor. Yiğenek ailesinin en asil ve en kudretli ailelerden biri olduğu muhakkaktır. Bu ailenin *Üç-Oklar*'dan olması muhtemeldir. Bu beğ için ayrıca: *"kur kurma kuşaklu, kulağı altun küpeli"* de deniliyor.

Büğdüz Emen: *Boz-Ok kolundan* gösterilmektedir. Halbuki Büğdüz boyu *Üç-Oklu* bir boydu. *Boz-Oklar*'ın Uruz'dan sonra gelen en nüfuzlu beği gibi görünüyor. Lâkabı *"bıyığı kanlı"*dır; bundan önce adı geçen Yiğenek'in dayısıdır. Peygamber'in yüzünü gören, *Oğuz* beğinin yalnız olduğu söylenir. Uruz ile Kazan arasındaki düşmanlık ve mücadelede Büğdüz Emen'in de adı geçiyor[73].

72 *Gök-Yay*, s. 13, 23, *Ergin*, s. 96, 112.

73 *Gök- Yay*, s. 23, 78-80, 113-114, *Ergin*, s. 113, 245, 246, 250.

Dülek Evren: Eylik Koca'nın oğludur; lâkabı *"dönebilmez"* dir. Bu lâkabı ne gibi bir sebeble aldığı anlaşılmıyor. Onun Ağ Melik Çeşme (?) kızı ile nikâhlandığı ve Sofı Sandal (?) Melik'e kan kusturduğu söylendiği gibi, "öz adına horlayıp el'den çıktığı"da yazılıyor. Bu ibarenin emin bir izahını yapamıyoruz. Bu ibare Dülek Evren'in kendisine değer vermeyerek ailesini, boyunu ve elini bırakıp gittiğini mi anlatmak istemektedir? Dülek Evren *Boz-Oklar*'dan idi. Son destanda Uruz'un tâbileri arasında adı geçiyor[74].

Alp Rüstem: *Oğuz* beğlerinden türkçe ad taşımayan iki beğden (ötekisi Şir Şemseddin) biridir; babasının adı Düzen olup, *Boz-Ok* beğlerindendir; sonuncu destanda adı geçer. Orada Alp Rüstem *Üç-Oklar*'dan Ense Koca oğlu Okçu ile savaşacağını söylemişti[75]. Alp Rüstem'in Tepe-Göz ile savaşta öldüğü söyleniyor[76]. Bu, Tepe-Göz'ün *Üç-Oklar*'dan ziyade *Boz-Oklar*'ın düşmanı olduğu hususunu teyid ediyor. Alp Rüstem kendi kendini: *"iki kardeş bebeğin öldürüp zelil gezen"* olarak tanıtıyor[77]. Bu acıklı olay ne şekilde ve nasıl olmuştur, bu hususta tafsilât yoktur.

Ters Uzamış: *Üç-Oklar*'dandır. Sonuncu destanda Büğdüz Emen, onunla teke tek döğüşmeyi istediğini söylemiştir[78]. Ters Uzamış her zamanki gibi lâubali bir hareket ile Kazan'ın önüne oturmak isteyen Uşun Koca oğlu Eğrek'e: "mere Uşun Koca oğlu bu oturan beğlerin her biri oturduğu yeri kılıcı etmeğiyle alubdur, mere baş mı kestin, kan mı döktün, aç mı doyurdun, yalıncak mı donattın" demişti[79].

İşte Salur Kazan ile birlikte adları ve sanları zikredilen *Üç-Oklu* ve *Boz-Oklu* beğlerin başlıcaları bunlardır. Yine Salur Kazan zamanında yaşamış gibi gösterilen birçok şahıslar da vardır ki onlardan burada bahsedilmemiştir..

8– Ordalar:

Han, beğlerbeği ve beğler orda (ordu) larda yaşarlardı. Ordalar pek çok çadır ve otağdan meydana gelmiş büyük karargâhlardır. Ordalarda kalabalık bir halk vardı: orda sahibi ve ailesi, *nökler*ler, *uşak-*

74 *Gök- Yay*, s. 23, 112, 115, *Ergin*, s. 113-114, 245.
75 *Gök- Yay*, s. 115, *Ergin*, s. 245, 250.
76 *Gök- Yay*, s. 84, *Ergin*, s. 208.
77 *Gök- Yay*, s. 113, *Ergin*, s. 242.
78 *Gök- Yay*, s. 118, *Ergin*, s. 250.
79 *Gök- Yay*, s. 98, *Ergin*, s. 224.

lar, *çobanlar*. Ordalarda feodallerin umumî işleri gördükleri divanları vardı. Onların en yakın adamları *nâibler* idi[80]. Beğlerbeği Kazan'ın *nâibinin* adı Eliğ Koca oğlu Sarı Kılbaş idi ki, Şöklü Melik'in Kazan'ın ordasına yaptığı baskında ölmüştür. *Oğuz yabguları*'nın *nâiblerine kül-erkin* (küzerkin) denildiğini biliyoruz. *Oğuzlar* İslâm ülkelerine geldikten sonra, *kül-erkin* kelimesini kullanmamışlar ve bu sebebten zamanla bu söz unutulup gitmiştir. Büyük feodallerin en yakın adamları arasında *inaklar* da görülmektedir. *İnaklar* hükümdar ve büyük beğlerin daima yanlarında bulunan, hususî hayatlarına girmiş kimselerdi. *İnak* kelimesi Kâşgarlı ve diğer eski eserlerimizde görülemiyor. Selçuklular'da hükümdara çok yakın kimselere bazan has beğ deniliyordu. *İnak* sözü İlhanlılar devrinden itibaren geçmektedir.

Beğlerin, beğ çocuklarının hiç bir zaman yanlarından ayrılmayan arkadaşları vardı ki, bunlara umumî olarak *yoldaş* denildiği görülüyor[81]. *Yoldaş* kelimesi deyim olarak moğolca *nöker* sözünün karşılığıdır. Nitekim destanlarda *nöker* sözü *yoldaş*'ın müteradifi olarak kullanılmaktadır[82]. Tarihte de yoldaş kelimesinin bu anlamda kullanıldığına dâir bazı misaller vardır. *Sivas-Kayseri* ve diğer bazı şehirlerin hükümdarı Kadı Burhaneddin bir savaşta kendisine sadakatla hizmet eden Halil adlı *Dulkadırlı* bir askere hil'at giydirmiş, dirlik vermiş ve ona "yoldaş Halil" demiştir[83]. *İran*'da Safevîler'den Sultan Muhammed devri *Şamlu* beğlerinden İsmail Kulu Beğ (sonra Han), hükümdarın maiyyetinde yararlıklar göstermiş olduğundan kendisine *yoldaş* ve *yoldaş başı* ünvanı verilmişti[84]. Osmanlı devrinde *Yeniçerilere yoldaş* sözü ile hitab edildiği malûmdur.

Kazan Beğ'in yoldaşlarının sayısının 300 olduğu görülüyor[85]. Reşid ud-din'deki bölümde anlatıldığına göre, Tuman babasının tahtına geçmek istediği zaman maiyyetine 300 kişi almıştı[86]. Selçuklu tarihçisi Zahîr-i Nişaburî de, Selçuk oğlu İsrail (Arslan)'in Gazneli Mahmud'un katına giderken yanında 300 yakışıklı yiğit olduğunu söylüyor[87]. Bu kayıtlar bize belki el beğlerinin yoldaşlarının sayısının 300 olduğu fikrini verebilir. Fakat beğlerin yoldaşlarının sayısı 40 idi. Bunlardan birisinin beğ veya şehzadenin *nâibi* olduğu anlaşılıyor. Beğlerin yoldaşlarının sayısının 40 olmasının sembolik bir mahiyeti bulunmadığı, gerek destanlardaki açık ifadelerden, gerek bazı tarihî misallerden iyice anlaşılıyor. Karaman hükümdarı I. Mehmed Beğ, Süleyman Beğ ve Alâeddin Beğ'in maiyyetlerindeki yiğitlerin sayısı 40 idi[88]. Aziz-i Esterâbâdî'nin bir ifadesinden[89] Kadı Burhaneddin'in *nöker*, yani *yoldaşlarının* 40 kişi olduğunu iddia etmek mümkündür. Ak-Koyunlular'ın başı olmadan önce Uzun Hasan Beğ'in de yoldaşlarının 40 kişi olduğuna dâir bazı delilller vardır[90].

80 Ergin, s. 129, 130, 232.
81 *Gök- Yay*, s. 11, 30, 32, 67, 68, 72, 95, *Ergin*, s. 125, 129, 135, 187, 189, 190, 191, 222.
82 *Gök- Yay*, s. 7, 24, 51, *Ergin*, s. 84, 114, 164.
83 *Bezm-u rezm*, s. 277.
84 *Tarih-i âlem ârâ-yi Abbasî*, I, s. 251, 301.
85 *Gök- Yay*, s. 47, *Ergin*, s. 157.
86 F. Sümer, *Oğuzlar'a ait destani mahiyette eserler*, s. 372.
87 *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk*, A. Ateş yay. s. 7.

Beğlerin ve oğullarının 40 yoldaşı olduğu gibi hâtunların da kırk ince belli kızdan müteşekkil *yoldaşları* vardı[91].

9- Aile Hayatı:

Hepsi beğlerden olan kahramanların tek kadınla evli oldukları görülüyor. Destanlarda ne kumadan, ne de ortaktan bahsediliyor. Kahramanların tek karıları vardır. Bu husus pek dikkate değer.

Beğlerbeği Kazan'ın bile tek bir karısının (boyu uzun Burla Hatun) adı geçiyor. Gerçekten *Oğuzlar*'da ikinci bir kadınla evlenmek geleneği yok mu idi? Bunu tekzib eden bir misale şahsen rastgelemediğimi söylemeliyim. İbn Fadlân, *Oğuz* sübaşısının ve misafir kaldığı bir *Oğuz*'un tek karıları olduğunu görmüştü. Onların kadınlara karşı saygı ve sevgi ile davrandıkları görülüyor. Kahramanlaı birçok hususlarda kadınlarının tavsiyelerine göre hareket ediyorlardı. Kahramanlar karılarına "*görklüm* (güzelim) sözü ile hitap ediyorlar. Kadınlar kocalarına kızdıkları zaman acı ve sert sözler söylemektedirler. Evlenmede kız evinin oğlan evinden kalın veya başlık istemesi (mal talep etmesi) geleneği vardı[92]. X. yüzyılda *Oğuzlar*'da aynı geleneğin var olduğunu görmüştük. Birbirini seven aileler daha beşikte iken çocuklarını birbirine nişanlamakta idiler[93]. Erkek nişanlandığı kızın parmağına kendi yüzüğünü takmaktadır[94]. Kız da nişanlısına kendi diktiği

88 *Şikâri tarihî*, s. 34, 35, 36, 59, 96.
89 *Bezm-u Rezm*, s. 283.
90 *Kitab-i Diyârbekriyye*, I, s. 164, 223. Diğer bazı misaller için: F. Sümer, aynı yazı, s. 431, haşiye 292.
91 *Gök- Yay*, s. 9, 10, 14, 17, 19, 56, *Ergin*, s. 88, 96, 98, 103, 106, 107, 173.
92 *Gök- Yay*, s. 31, *Ergin*, s. 128.
93 *Gök- Yay*, s. 25, *Ergin*, s. 117.
94 *Gök- Yay*, s. 29, *Ergin*, s. 123.

kırmızı renkte kaftan göndermekte ve oğlan gerdeğe bu kaftanı giyerek girmektedir. Nişanlandıktan bir müddet sonra düğün yapılmaktadır. Düğünde güveyinin yüzüğüne arkadaşları tarafından ok atma geleneği vardı[95]. Güveyi gerdeğe gireceği yeri ok atarak tayin ederdi[96].

Destanlarda beğlerden birçoklarının birbirleri ile dünürlük kurmuş oldukları görülüyor. *Beğlerbeği* Kazan, Bayındır Han'ın güveyisi olduğu gibi, anası da *Boz-Ok* başbuğu Uruz Koca'nın kardeşi idi. Yine *Üç-Oklar*'dan Bay Büre Beğ oğlu Beyrek, *Boz-Oklar*'dan Bay Biçen Beğ'in kızı ile evlenmiş idi. Yine *İç Oğuz*'dan olması muhtemel bulunan Kazılık Koca, *Boz-Oklar*'dan sayılan Büğdüz Emen'in kardeşi ile evlenmiş ve bu evlenmeden oğlu Yigenek doğmuştu. Şu misaller, *Oğuzlar* arasında dış evlenme geleneğinin bulunduğu hükmünü belki verdirebilir ise de bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü, bu evlenmelerde sadece siyasî ve içtimaî bir gaye güdülmüş olabilir. Üstelik, Kara Güne'nin oğlu Kara-Budak'ın amcasının (yani Kazan'ın) kızı ile evli olduğunu biliyoruz[97].

Destan kahramanlarından bazılarının kendileri gibi iyi ata binen, kılıç kuşanan eş istedikleri görülüyor ki, bunun bir masal unsuru olmayıp *Türk el* ve boylarında her zaman bu gibi kız ve kadınlar bulunmakta idi. XV. Yüzyılda *Anadolu*'dan geçen *Avrupalı* bir seyyah *Türkmen* kadınlarının yiğit kadınlar olup, erkekler gibi savaştıklarını işittiğini ve buna hayret ettiğini yazıyor[98]. Bu sebeble Beyrek'in adaklusu (nişanlısı) Bânu Çiçek ile güreşmesine şaşmamalıdır. Çünkü, Kaşgarlı[99]: "*kız birle küreşme kısrak birle yarışma*" şeklinde bir atalar sözü naklediliyor. Bu atalar sözünü bilmeyen veya ona riayet etmeyen Beyrek, sevgilisine yenilmekten güç kurtulmuştu.

Kısaca destanlarda kadınlara yüksek ve değerli bir yer verilmektedir. Deli Dumrul, fedâkarlık sözünü anasından değil, ummadığı karısından işitiyor[100]. *Oğuz eli*'nde kadınların cemiyet içinde ne kadar şerefli ve yüksek bir mevkii olduğunu şundan da anlamak mümkündür ki, Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-i Terâkime*'sine kaynak olan *Oğuznâmeler*'de birçok kadınların *Oğuz eli*'nde beğlik yaptıkları bildiriliyor.

95 *Gök-Yay*, s. 40, *Ergin*, s. 143.
96 *Gök- Yay*, s. 32, *Ergin*, s. 129.
97 *Gök- Yay*, s. 23, *Ergin*, s. 112.
98 Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'outremer*, s. 81–82. Diğer bazı misaller için: F. Sümer, *aynı yazı*, s. 439, haşiye 362.
99 *Kilisli*, I, s. 394, Atalay, I, s. 474.
100 *Ergin*, s. 183.

Beğlerin yeni doğmuş çocukları, "dolaması altın beşiklerde" uyutuluyor ve dâyelere (dadı) verilerek büyütülüyordu. Kız çocuklara sahip olmak onlarda, *Arablar*'da olduğu gibi, zillet değildir. Bay Biçen Beğ kız çocuğu olması için *kalın Oğuz* beğlerinden alkışda yani duada bulunmalarını rica etmişti[101]. Beğlerin yetişkin, delikanlı oğullarına karşı davranışları şefkat ve sevgi ifade ediyor ve baba ile oğul arasındaki münasebetler resmiyetten uzak gibi görünüyor. Destanlarda, anaya karşı saygı her vesile ile belirtiliyor, "ana hakkı, Tanrı hakkıdır" deniliyor[102].

Destanlarda kardeş sevgisi ve kardeşe sahip olmanın ehemmiyeti türlü vesileler ile belirtiliyor. Hattâ destanlardan bazılarının konusu, tutsak düşmüş kardeşin kurtarılışı veya öcünün alınmasına dâirdir.

Uşun Koca oğlu Seğrek kâfirlerin *Alınca kale*'sinde tutsak bulunan kardeşini kurtarmak teşebbüsünü önlemek isteyen baba ve anasına şöyle demişti[103]:

"Üç yüz altmış altı alp ava binse
Kanlı geyik üzerine gavga kopsa
Kardaşlı yiğitler kalkar kopar olur
Kardaşsız miskin yiğit ensesine yumruk tokunsa
Ağlayuban dört yanına bakar olur
Ala gözden acı yaşın döker olur".

Basat da ağabeyi Kıyan Selçuk'un Tepe-Göz tarafından öldürüldüğünü öğrenince ağabeyi için hüzün verici bir ağıt söyliyerek uzun uzun ağlamıştı.

Destanlarda saygı davranışları arasında selâm verme ve el öpmeden bahsediliyor. Selâm şekli "baş indirip, bağır basmak"tı[104] Bu, *Anadolu Türkleri*'nde son zamanlara kadar başlıca selâm şekli olup bugün *Türkiye'nin* taşra vilâyetlerinde görülür. Bu selâm şeklinin millî bir vasfı olup olmadığı üzerinde henüz kesin bir hüküm verilemiyor. Yine destanlarda bir yerde "el kavşurup o yiğite selâm virgil" deniliyor.

İbn Fadlân *İtil* boyu *Bulgarları*'nın, hükümdarlarına kalpaklarını koltuk altına koyduktan sonra başları ile selâm verdiklerini söy-

101 *Gök- Yay*, s. 25, *Ergin*, s. 117.
102 *Gök- Yay*, s. 20, 100.
103 *Ergin*, s. 227–228.
104 "Dedem Korkut öteden beri geldi, başın indirdi, bağır bastı, ağız dilden görklü selâm verdi (Ergin, s. 125, ayrıca şu sahifelere de bk. s. 120, 144, 227).

lüyor. *Kirman* hükümdarı Alp-Arslan'ın kardeşi Kavurd Beğ yeğeni Melik-Şah ile savaşıp tutsak alındığı zaman, Melik-Şah amcasının yanına gittiğinde, atından inmiş ve külâhını da başından çıkarmıştı[105]. Kâşgarlı'da yükünç sözü geçiyor[106]. Yükünç baş eğerek selâmlama anlamına geliyor. *Moğollar*'ın büyüklerini diz yere vurmak (farsça tercümesi: zânu zeden) suretiyle selâmladıklarını biliyoruz.

Oturuş şekli hakkında sarih bir ifade yoktur. Her halde mutad oturuş şekli bağdaş kurma olsa gerektir. Söz söyliyecek bir kimse büyüklerin önünde diz çökerdi. Bu gün *Türkiye*'de bu gelenek henüz yaşamaktadır. Küçükler büyüklerin ellerini öperler, büyükler de onların boyunlarını öperlerdi. Uzun zaman ayrı kalıp buluştuklarında birbirlerine sarılmakta idiler.

10– Ordu:

Destanlarda ordu ve asker sözleri için türkçe *çeri* ve farsça *leşker* kelimeleri kullanılıyor. Ordu ve asker anlamında eski türkçedeki *sü* kelimesi hiç geçmemektedir. *Oğuz* ordusu tamamen atlı askerden müteşekkil olup, sağ ve sol olmak üzere başlıca iki kola ayrılmaktadır. Destanlardaki *Oğuz eli*'nde siyasi üstünlük *Üç-Oklar*'da olduğu için, onlar, daha şerefli sayılan sağ kol sayılıyorlardı.

Şöklü Melik ile Salur Kazan arasında yapılan savaşta *Oğuz* ordusu şöyle mevki almıştı: göğüs yani merkezde Salur Kazan, sağ kolda ise Kazan Beğ'in kardeşi Kara Güne, sol kolda *Boz-Oklar*'ın başı Deli Dündar. *Beğler* yakın döğüşlerde at üstünde, döne döne savaşmakta idiler.

Destanlarda *Oğuzlar*'ın başlıca silâhları olarak ok, kılıç, kargı, (süngü, cıda) ve çomak (topuz, gürz) zikrediliyor. Savunma silâhları ise kalkan, sırt zırhı ve Işuk (tuğulga) idi.

Ok'un *Türkler*'in millî silâhı olduğu malûmdur. Tarihde bu silâhı, *Türkler* ve *Moğollar* gibi, maharetle kullanmış pek az kavim görülür. Destanlarda okun kayın ağacından yapıldığı söyleniyor. Osmanlı okları ise çamdan yapılmakta idi. Okların ucundaki demir parçasına temren, arkasındaki üç tüy parçasına da yülek (yelek) adı veriliyor. Yülekin okun hedefe isabetini sağlamakta mühim bir hizmeti vardı. Okların konduğu kaba *belig*, bazan da *sadak* deniliyor ve 80–90 ok al-

105 Sıbt İbn ul-Cevzî, Top-Kapu sarayı, III, Ahmed ktb., nr. 2907, XIII, 11 b.
106 Kilisli, III, s. 277, Atalay, III, s. 375.

dığı söyleniyor. Destanlarda kahramanların ağça tozlu katı yaylarından da sık sık bahsediliyor. Toz, yaylara sarılan sırıma deniliyor. Yaylar umumiyetle sığır sinirinden yapılıyordu. Fakat kahramanlardan bazılarının yaylarının kirişlerinin kurt sinirli olduğu söyleniyor[107]. Yayların kabları yoktur; karuya (bileğe) asılarak taşınırdı. *Oğuzlar* ve umumiyetle *Türkler*, galiba pratik olmadığından çoğu zaman yay kabı kullanmamış olsalar gerektir. Kahramanlar hem meharetlerini artırmak hem de eğlenmek için *puta*, yani amaçlara ok atarlardı.

Kargı, destanlarda müteradifi olan şu adlar ile de zikrolunuyor: süngü, cida, gönder. Bunlardan süngü eski türkçe bir kelimedir. Cida moğolca olmalıdır. Bu üç kelime de XV. yüzyıl Osmanlı tarihlerinde geçiyor. Kargı, koltuk kısılarak dürtmek ve sançmak için kullanılırdı. Saldırış silâhlarından biri de çomakdır. Çomak, *Türkler* arasında her yerde her zaman kullanılmış bir silâh olup ağaçtan ve demirden yapılıyordu. Ağaç çomağa *Türkiye*'de *bozdoğan* da denildiği anlaşılıyor. Savunma silâhları, söylendiği gibi, kalkan, zırh ve ışuk yani tuğulga idi. Işuk, *Kâşgarlı*'da da geçtiği gibi, türkçe bir kelimedir ve miğfer anlamına geliyor. Bunun müteradifi olarak zikredilen tuğulga ise moğolca olsa gerektir.

11– Binicilik:

Atın eski *Türkler*'in hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğu malûmdur. Devenin *Arab* için ehemmiyeti ne ise atın da *Türk* için önemi, hemen hemen aynı idi. Engin bozkırları onunla aşar, etinden yer, sütünden içkisini (kımız) yapar, derisinden ve kılından da faydalanırdı. Destanlarda *Oğuz elinin* ve kahramanlarının hayatında atın ehemmiyeti açıkça görülüyor. Onlar *"yayan erin umudu olmaz; at işler er öğünür"* gibi sözleri sık sık söylüyorlardı. Kahramanların atları pek çok idi ki bu, tarihî bilgimize de uygundur. İslâm müelliflerince *Türkler* atları sayısız bir kavim olarak tanındıkları gibi, X. yüzyılda *Türk hakanı* da binekleri çok bir hükümdar olarak vasıflanmıştır[108]. Destanlarda kahramanların atlarının isimlerinden bahsedilmiyor. Onlar donları ile anılıyorlar[109]. Bunu tabiî bulmak lâzımdır. Çünkü, atlarının pek çok olduğunu söylemiştik. Zamanımızda *Türkiye*'de de atlara isim vermek geleneği yoktur. Kahramanlar aygırlara biniyorlar. Çünkü, *Türk* atlarının ayğırları makbuldu. Halbuki *Arab* atlarında kısraklar

107 *Gök-Yay*, s. 8, *Ergin*, s. 85.
108 İbn ul-Fakih, *Kitab ul-memâlik, Leiden*, 1885, V, s. 116.
109 Misal olarak II. destana bk. *Gök-Yay* s. 13, *Ergin* s. 96.

tercih edilirdi. Aygır olmayan atı *Türkler* iğdiş ederlerdi. Bu suretle atlar daha dayanıklı oluyorlardı. *Türkler*'in bu iğdiş edilmiş atları *Arab ülkelerinde* de ün salmıştı.

Atların başları çok defa koç ve toklu başlarına benzetiliyor [110]. At türünü anlatmak için de *yund* sözü kullanılıyor [111]. İyi at için kullanılan deyim, eskiden ve şimdi de kullanıldığı gibi, *yügrük* sözüdür. fakat atların yürüyüş tarzları üzerinde açık bir şey söylenmiyor.

Destanlarda soy ve makbul atlar olarak *bidevî* atlardan bahsediliyor. Bu atlar "*bidevî* atlar ıssını görüb okradıkta" sözü ile öğülüyor. Bu bidevî atlar sözü ile *Arab* atları kasdediliyor. Nitekim bir yerde "Arabî atlar" ibaresi geçiyor [112]. Bidevî at sözünün Ak-Koyunlular-ca da kullanıldığını ve onların bu atları pek makbul tuttuklarını biliyoruz. Bizzat Uzun Hasan Beğ bidevî atın (esb-i bedevî) değerini çok iyi takdir ediliyordu [113]. *Arab* atını yalnız *Yakın Doğu'daki Türkler*'in değil *Hazar-Ötesi Türkmenleri*'nin de yakından tanımış oldukları görülüyor. Onların deyişlerinde de *Arab* atı öğülmektedir [114].

Mamafih Selçuklu devrinden beri *Anadolu*'da, her yerde aranan soy atlar yetiştirilmekte olduğunu biliyoruz. Bu atlar bilhassa *Karaman* bölgesinde yetiştiriliyordu. Marco Polo'nun [115]. *Türkmenler*'in yetiştirdiklerini söylediği güzel *Türkmen* atları bunlardır. XIV. yüzyılda bir *Arab* müverrihi de [116] *Germiyan* ve *Kastomonu* atlarını öğüyor.

Fakat son asırlardaki uzun savaşlar ve diğer sebebler ile *Türk* köylüsünün yoksullaşması *Anadolu*'da atçılığı da yok etmiştir.

12- Kıyafet:

Destanlarda kahramanların giyimi hakkında açık bir fikir edinilemiyor. Elbiseye destanlarda da ton (don) denilmekte ve gömleğin (kömlek=könlek) de adı geçmektedir. Ayrıca *Boz-Oklar*'ın başı at ağızlu Uruz Koca'nın erkeç derisinden kürk ve külâh giydiğinden bahsediliyor [117].

110 *Gök- Yay*, s. 30, *Ergin*, s. 125.

111 *Gök- Yay*, s. 101, *Ergin*, s. 229.

112 *Gök- Yay*, s. 20, *Ergin*, s. 108.

113 *Kitab-i Diyârbekriyye*, I, s. 201, 244. Ak-Koyunlular *Arab* atlarını koyun vermek suretiyle *Suriye*'den kolayca temin ediyorlardı. Bedevî atlar sözünün Safevî devrindeki *Türkler* arasında da kullanıldığı anlaşılıyor.

114 A. Burnes, *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahour* 1835, III, s. 23.

115 *La description du Monde*, fransızcası L. Hambis, *Paris*, 1955, s. 21.

116 el-Ömerî, *Mesâlik ul-ebsâr*, yay. F. Taeschner, *Leipzig*, 1929, s. 35, 40.

117 Gök-Yay, s. 23, Ergin, s. 113.

X. Yüzyılda *Oğuzlar*'dan ileri gelenlerinin, bilhassa komşu İslâm ülkelerinde imal edilmiş olan gömlek ve kaftanlar giydiklerini biliyoruz. Halk ise herhalde kendilerinin dokuduğu ince yün ve ince keçeden elbiseler giymekte idiler. Destanlarda da kahramanların günlük giyimleri arasında ak kaftan zikrediliyor [118]. Kızıl renkli kaftanı ise ancak evlenecek olanlar giymekte idi [119].

Destanlarda, baş kabı olarak börk ve sarık adları geçiyor. Börk *Türkler*'in millî baş kabıdır. Börkün XIII–XIV. yüzyıllarda kızıl renkte olduğunu biliyoruz [120]. *Anadolu*'da ilk defa ak renkli börk giymeyi XIII. yüzyılın ikinci yarısındaki *Denizli* uc bölgesi beğlerinden Mehmed Beğ gelenek haline getirmişti [121]. Bugün *Türkiye*'nin birçok yerlerinde iki türlü baş kabına börk denilmektedir.

Sarığa gelince, Tuğrul Beğ'in 1038 yılında *Nişabur*'a geldiğinde başında sarık bulunduğunu biliyoruz. XIV. ve XV. yüzyıllarda *Anadolu*'da hükümdar ve beğleri de sarık kullanmakta idiler. *Türk* sarığı orta büyüklükte ve kıvrımlı olup güzel bir görünüşü vardı. Bu sarık *Mısır*'da *Türkmen* sarığı olarak tanınmıştı [122].

Destanlarda ayak kabı olarak edik ve sokman adları geçiyor [123]. Edik [124] son 15–20 yıla kadar *Maraş*, *Adana Anteb* ve *Hatay* vilâyetlerinde giyilmekte idi. Bu, konçları takriben 40 santim uzunluğunda, ökçesiz, ucları kıvrık, sarı ve kırmızı renkli çizmelerdir. Edik bir kaç asır önce, hemen bütün *Anadolu Türkleri* tarafından giyilmekte idi. Hattâ kadınların bile edik giydiğini biliyoruz [125]. Sokmana gelince bu

118 Gök-Yay, s. 32, 33, 34, Ergin, 129, 130, 131, 134.

119 Gök-Yay, s. 32, Ergin, s. 129.

120 İbn Bibî (tıbkı basım, T.T.K., *Ankara*, 1956, s. 696), 1277 yılında *Konya* üzerine yürüyen Karaman - oğlu *Türkmenleri*'nin kızıl börklü olduğunu söylüyor. Orhan Beğ'in kardeşi Ali Paşa, Orhan Beğ'e onun has kullarının börklerinin rengi hakkında şöyle demişdi: "etraftaki beğlerin börkleri kızıldır. Senün bendelerinin börkleri ak olsun", Orhan Gazi bu sözü kabul idüb buyurdu: "*Bilecük*'de ak börkler büktürüb, âdem gönderüb *Amasya*'da Hacı Bektaş-ı Horasanî'den icâzet alub, evvel kendü giyüb andan tevâbii giydiler" (Neşrî, s. 154–155).

121 Eflâkî, *Menâkıb ul-ârifin*, yay. T. Yazıcı, (T.T.K.), Ankara, 1959, I, s. 485; türkçe tercümesi aynı müellif, Âriflerin menkıbeleri, *Ankara*, 1953, s. 525.

122 İbn İyas, V, s. 47, 75.

123 Gök-Yay, s. 51, 81, 86, Ergin, s. 165, 205, 212.

124 Edik Kaşgarlı'da (Kilisli, I, s. 64) da aynı anlamda geçiyor.

125 Yalnız kadınlarınkinin konçları aynı uzunlukta mıdır, bu husus iyice bilinemiyor. Bugün *Maraş* bölgesinde kadınların giydiği ediklerin konçları çok kısadır.

da çizme anlamında ise de edikten farklı olup olmadığı iyice anlaşılamıyor [126].

XV. Yüzyılda *Osmanlılar* da dahil olmak üzere, *Türkiye Türkleri'*nin kıyafetleri *Çağatay Türkleri'*ninkinin aynı idi. *Mısırlı* müverrih İbn İyas, *Anadolu Türkleri'*nin kıyafetlerini *Türkmen* kıyafeti olarak vasıflıyor. Destan kahramanlarının kıyafetlerinin de *Türkiye Türkleri'*nin kıyafetinin aynı olduğu anlaşılıyor.

*Oğuzlar'*ın saçlarını uzattıkları, buna mukabil yüzlerini tıraş ettikleri evvelce söylenmişti. *Türkiye'*de de halkın ve askerlerin yüzlerini tıraş ettikleri görülüyor. *Mısır'*ın fethi üzerine Osmanlı hizmetine giren *Çerkes Memlûkleri'*nin ilk işi sakallarını kestirmek ve *Türkmen* kılığına (yani Osmanlı kıyafetine) girmek olmuştu [127]. Yalnız bizim destan kahramanları gibi *Anadolu Türkleri* de bıyık bırakmakta idiler.

Kahramanlardan Kazılık Koca oğlu Yiğenek "kulağı altun küpeli" olarak vasıflanıyor [128]. XIV.–XV. yüzyıllarda bazı *Türk* hükümdar ve beğlerinin de Yiğenek gibi kulaklarına küpeler taktıklarını biliyoruz [129].

Yine destanlarda *Oğuz eli'*nde bazı yiğitlerin yüzlerinin peçeli olduğu söyleniyor ki, bunlar başlıca: Kan Turalı, Kara Çekür ve oğlu Kırk Kınuk ve boz aygırlı Bamsı Beyrek idiler [130]. Bu gençlerin çok yakışıklı oldukları için yüzlerini peçe ile örttükleri anlaşılıyor. Bu sonuncu keyfiyetin nazar değme inancı ile ilgili olması muhtemeldir.

13– Avcılık:

Beğler zümresine mensup olan kahramanların vakitlerini savaş yapmak, avlanmak ve toy vermekle geçirdikleri görülüyor. Beğlerin avcı başıları vardı. Beğler bazan yurtlarındaki avlakda yahut koruda tek başına avlanırlar, bazan da içlerinden birinin davetlisi olarak toplu bir halde ava çıkarlardı. Başlıca av hayvanları yürürden geyik, sığın

126 *Mısır'*ın fethi üzerine Osmanlı hizmetine alınan *Çerkes memlûkleri*, müverrih İbn İyas'ın ifadesi ile *Türk* kılığını bırakıp *Türkmen* kıyafetine girmişler ve bu arada ayaklarına da sokman geçirmişlerdi (V, s. 75, 216).

127 İbn İyas, Gösterilen yer.

128 Gök-Yay, s. 23, 57, Ergin, s. 113, 175.

129 Bu hususta: F. Köprülü, *Altun küpeli Oğuz beyleri*, *Âzerbaycan Yurt Bilgisi*, *İstanbul*, 1932, sayı 1, s. 17–21.

130 Gök-Yay, s. 28, 68, Ergin, s. 122, 188.

ve uçardan da kaz, ördek, keklik ve güvercin idi. Beslenen avcı kuşlar olarak da doğan, şâhin ve sungur'un adları geçiyor [131].

Osmanlı av teşkilâtında başlıca atmacacılar, doğancılar, çakırcılar ve şâhinciler vardı [132]. *Türkiye'*de son zamanlarda atmaca, doğan ve şâhin ile av yapılıyordu. Atmaca, üveyik ve bıldırcın gibi küçük kuşlar, doğan başlıca keklik, şâhin de keklik ile beraber kaz ve ördek için kullanılıyordu. Destanların birinde av ile ilgili bir gelenekten bahsediliyor. Buna göre bir kimse kendi toprakları içinde başkası tarafından avlanmış hayvandan pay dilemek hakkına sahip idi [133]. Diğer *Türk* kavimlerinde de bulunan bu geleneğin [134] esası henüz *Anadolu'*da yaşamaktadır.

Kısaca avcılığın *Oğuz* beğlerinin hayatında mühim bir yeri vardı.

14– Eğlenceler:

Destanlarda belirli zamanlarda yapılan bayram ve şenliklere dâir hiç bir şey söylenmediği gibi, tarihî eserlerde de bu konu ile ilgili her hangi bir bilgiye rastgelinemiyor. Bizim destanlarda gördüğümüz, beğlerin sık sık toylar verdikleridir. Toy ziyafet demektir. Toylar doğum, beğ oğlunun ilk avı, bir dilekte bulunma, bir felâketten kurtulma, kısaca her hangi bir sevinç vesilesi ile verilmekte idi. Toyların diğer *Türk* kavimlerinde olduğu gibi, *Oğuzlar'*ın içtimaî hayatında da mühim bir yeri vardı. Toylar yalnız beğlere değil, halka da veriliyordu. Bu, o kadar esaslı bir gelenek idi ki, *Oğuzlar'*da ve diğer *Türk* kavimlerinde siyasî ve içtimaî düzenin muhafazası toylar ile pek yakından ilgili idi. Beğlerbeği Salur Kazan Beğ *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* beğleri ordasına geldiklerinde (yılda bir defa) onlar için büyük bir toy verirdi. Toyda yenilip içildikten sonra Kazan, hatununun elinden tutarak dışarı çıkar, davetliler toyun verildiği yerdeki bütün eşyayı yağmalarlardı. Yağmadan sonra beğler metbuları Salur Kazan'ı selâmlarlar ve atlarına binip yurdlarına dönerlerdi. Fakat Salur Kazan son defa, açıklanmayan bir sebebten, evini, yani otağını mutadın hilâfına, yalnız *Üç-Ok* beğlerine yağmalatmış ve bu, *Boz-Oklar'*ın başı Uruz Koca'nın isyan etmesine ve bir iç savaşın çıkmasına sebeb olmuştu.

131 Ergin, s. 85, 122, 179, 216, 218.

132 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, *(T.T.K.)*, *Ankara*, 1945, s. 420-425.

133 Ergin, s. 122.

134 H. Eren, *Dede Korkut kitabına ait notlar*, Pay dilemek, pay vermek, *Türk* dili ve tarihi hakkında araştırmalar, (T.T.K.), 1950, s. 33–37.

Türkler, Yakın Doğu ülkelerine geldiklerinde diğer gelenekleri arasında bu yağmalı toy geleneğini de getirmişlerdi. Farsça manzum ve mensur eserlerde görülen hân-i yağma (yağma sofrası) sözü bu yağmalı toyu ifade etmektedir. Selçuklular'dan başka Suriye Ata beğleri devletinde (Zengiler) ve Osmanlılar'da da bu geleneğin devam ettiği görülmektedir[135].

Destanlarda çocuk ve delikanlıların oynadıkları aşık oyunundan da bahsediliyor ki, millî bir oyundur. Gök-Türkler devrinde bu oyunun oynandığını bildiğimiz gibi, bugün de hâlâ *Türkiye*'de oynanmaktadır. Kürek kemiği ile olduğu gibi aşıkla da eskiden beri fala bakmak *Türkler*'in geleneklerindendi[136].

15- Davranışları:

Destan kahramanları soğukkanlı insanlar olarak görünmüyorlar. Onlar, karşılaştıkları vak'alar karşısında taşkın ve coşkun tepkiler gösteriyorlar. Böylece *"acığı tutduklarında"*, yani öfkelendiklerinde bıyıklarından kan çıktığı, yahut kara taşı kül eyledikleri söylenen alpların, sevdiklerinin tutsaklığı veya ölümü karşısında *"böğürü böğürü"* ağladıkları görülüyor. Beğler, her kavmin asilzâdeleri gibi, mağrur, şeref ve hasiyetlerine son derece düşkün insanlardır; haklarında yapılacak en küçük bir dedikoduya tahammülleri yoktur; bu gibi anlarda belki ölümü tercih ederler. Dirse Han, çocuğu olmadığı için kara otağa oturtulup, önüne kara koyun yahnisi getirilmesine üzülerek Bayındır Han'ın ordasını terketmişti[137]. Yine beğlerden Begil avcılıktaki maharetinin kendisinden değil de atından geldiğini söyleyen Bayındır Han veya Kazan'a: "alplar içinde bizi kuskunumuzdan balçığa batırdun" diyerek kızgın bir halde ordasına gitmişti[138]. Bizzat Salur-Kazan, beğlerin: "çoban bile olmasa Kazan kâfiri alamazdı" sözü ile başına kakınç kakacaklarından korkarak Karaçuk Çoban'ın yardımını reddetmiş[139], Kan Turalı da[140] deve ile güreşirken sevgilisi

135 Bu hususta bazı misaller için: F. Sümer, aynı yazı, s. 442, haşiye 379.

136 Aşık ile fala bakmak geleneği ile ilgili bir iki tarihî misal için: F. Sümer, aynı yazı, s. 442–443, haşiye 384.

137 Gök-Yay, s. 4. Ergin, s. 79.

138 Gök-Yay, s. 91, Ergin, s. 217–218.

139 Gök-Yay, s. 18, Ergin, s. 105.

140 Eski hadis kitablarında ve tanınmış arapça sözlüklerde Kan-Tura oğulları (بنو قنطوراء) nın *Türkler* veya onlardan bir kavim olduğu söylenir (metin için: F. Sümer, aynı yazı, s. 400).

XIV. yüzyılda *Aydın* bölgesindeki *Yörükler* arasında *Kan-Tura* (قان طوره) adlı bir oy-

Selcen Hatun'dan: "devenin burnuna yapış" sözünü duyunca kendi kendine şöyle demişti: "mere ben bu devenin burnuna yapışacak olsam kız söziyle yapıştı dirler. Yarın *Oğuz eli*'ne haber vara, deve elinde kalmışdı kız kurtardı diyeler"[141].

Destanlarda "destursuzca" yani izin almadan bir kimsenin yağısına girmenin, yani düşmanına saldırmanın ayıb olduğu ısrarla belirtiliyor. Hattâ, beğlerden Şir Şemseddin "destursuzca Bayındır Han'ın yağısın" basmakla ün almıştı[142]. Bu husus yani izin alınmadan bir kimsenin, bir boyun, bir elin yağısına saldırmanın ayıp oluşu başlangıçta elde edilecek doyumluğa (ganimete) ortak olmak kaygısı ile ilgili olsa gerektir. Çünkü *Türkler*'de de, her kavimde olduğu gibi, savaşın asıl gayesi doyumluk elde etmekti. Daha sonraları bu telâkki (destursuzca yağıya girmenin ayıb oluşu) şeref ve haysiyeti koruma duygusuna dönmüş olabilir.

Kahramanların sevinç davranışlarından biri de kas kas gülmekti[143]. Bugün *Anadolu*'da bu söz hâlâ kullanılmaktadır.

Sevinçli bir haber, "muştuluk ve gözün aydın" sözleri ile bildiriliyordu[144].

---

mak görülmektedir.

Kan Tura'nın süslü bir elbise veya kaftan gibi bir giyimin adı olduğu da anlaşılıyor; "kanturanın simin, saçakların dizine dökmüş" (Tanıklariyle tarama sözlüğü, T.D.K., *Ankara*, 1954, III, s. 406, XIV. yüzyıla ait olduğu sanılan *Ebû Müslim kitabından*). Şayet bu okunuş şekli doğru ise, bize göre, destan kahramanın adı veya lâkabı buradan gelmektedir. Fakat muhakkak olan bir şey var ise o da Kan Turalı'nın E. Rossi'nin ileri sürdüğü gibi (aynı eser, s. 33, 63) Ak-Koyunlu Tur-Ali Beğ ile kat'iyen ilgisi olmadığıdır.

141 Gök-Yay, s. 71–75, Ergin, s. 192, 196.

142 Gök-Yay, s. 13, 23, 57, Ergin, s. 96, 112, 177, Kan Turalı düşmanla çarpışırken kendisine yardıma gelen meçhul bir yiğit sandığı sevgilisi Selcen Hatun'a şöyle söylüyor:

"Kalkubanı yerinden turan
Yiğit ne yiğitsin
Yelesi kara kazılık atına binen
Yiğit ne yigitsin
Gafillüce başlar kesen
Destursuzca menüm yağıma giren
Yiğit ne yigitsin
Destursuzca yağıya girmek
Bizim elde ayıp olur".)
(Ergin. s. 195).

143 Gök-Yay, s. 31, 46; Ergin, 128, 146. Bu söz eski Osmanlı tarihlerinde de geçer (meselâ Neşri, I, s. 303).

144 Gök-Yay, s. 43, 44, 85, 104, 105.

Savaşlarda düşmanlarını yendikleri veya her hangi bir tehlikeyi atlattıkları zaman kul ve karavaş (erkek ve kadın köle) âzad ederlerdi. Salur Kazan Beğ, Şöklü Melik'i yendikten sonra 40 kul ve 40 kırnak (karavaş = câriye) âzad eylemiş, yani onları hürriyetlerine kavuşturmuştu [145]. Fâtih Sultan Mehmed'in de *Otluk-Beli* savaşını kazanması üzerine 40 000 den fazla kul ve karavaş âzad ettiğini müverrihler yazarlar [146].

Oğuzlar hayretlerini çok defa bir ellerini diğerine vurmak suretiyle ifade ediyorlardı [147]. Bu davranış beklenilmiyen sevindirici veya üzüntü verici, kızdırıcı bir olay ve haberin âni tepkisi idi. Bu davranış şekli şimdi de *Türkiye*'de görülmektedir [148].

Başlıca derin üzüntü davranışları ise ağlamaktı. Tutsaklık, ölüm gibi hâdiseler sonucunda ordulara kara şiven girer [149], yani ordalar derin bir yasa bürünür, cesur beğler böğürü böğürü ağlarlar, kadınlar saçlarını yolar, yüzlerini ve yakalarını yırtarlar ve ayaklarından ayakkabılarını çıkarırlardı [150]. Gök-Türkler'den Osmanlı hânedanına kadar değişmeden devam edip gelen geleneklerden biri de budur. Ağlamak ile duyulan derin ızdırap hafifletilmiş oluyordu. *Türkler*'de bu gibi hallerde ağlamak tabiî bir tepki kabul ediliyor, ağlamamak ayıp sayılıyordu. Bu yiğit, cesur, sert mizaçlı adamların günlerce ağlamaları, bazan ipekli elbiseleri çıkarıp çıplak bir halde kara kepenek giymeleri ve daha bazı yas gelenekleri İslâm âleminin okumuş sınıfı tarafından hayret ve taaccüple karşılanıyordu.

Destan kahramanlarında derin üzüntünün bir tezahürü de börk veya sarıklarını yere vurmaktı ki [151], Osmanlılar da da aynı gelenek vardı [152].

145 Gök-Yay, s. 24, 58, Ergin, s. 115, 176.

146 Sa'd ud-din, *Tâc ut-tevârih*, *İstanbul*, 1279, I, s. 542.

147 Gök-Yay, s. 40, 46, Ergin, s. 143, 157.

148 Bununla ilgili bir iki tarihî misal için: F: Sümer, aynı yazı, s. 444, haşiye 399.

149 Ergin, 130, 133, 135, 165, 167, 177.

150 Ergin, 116, 130, 131, 132, 134, 135, 165.

151 Gök-Yay, s. 35, Ergin, s. 130-135.

152 1488 yılında Ak-Koyunlu Cihangir'in oğlu İbrahim Beğ'in ölümü sebebiyle başta hükümdar Yakub Beğ olmak üzere bütün Ak-Koyunlu hânedanı mensupları, beğler ve devlet ricali yakalarını yırtıp sarıklarını yere vurmuşlar ve gök renkli elbiseler giyerek günlerce ağlaşmışlardı (Fazlullah b. Ruzbehan, *Tarih-i âlem ârâ-yi Emînî*, *Fatih ktb.*, nr. 4431, 170 a-171 b).

Kanunî'nin ölümünü duyan Solakların kethüdaları ve odabaşıları üsküflerini (bir çeşit başlık) yere vurub başlarına toprak saçmışlardır (Solak-Zâde, Tarih, *İstanbul*, 1298, s. 422–423).

Oğuz eli'nin başlıca yas alâmeti giydikleri mutad ak renkteki elbiseleri çıkarıp karalar giymekti. Bu geleneği de Selçuklu devrindeki *Türkmenler* arasında, İran Moğolları'nda, Timurlular'da, Kara-Koyunlular'da, Ak-Koyunlular'da, *Anadolu beğliklerinde* ve nihayet Osmanlılar'da görmekteyiz [153].

Destanlarda görülen diğer bir gelenek de kahramanların öldükleri takdirde atlarının boğazlanıp yuğ aşlarının verilmesini vasiyet etmeleridir [154]. Bu çok eski bir *Türk* geleneği idi. Gök-Türkler çağında ölünün atlarının kendisi ile birlikte gömüldüğünü veya kesildiğini bildiğimiz gibi [155], X. yüzyıldaki *Oğuzlar*'da da ölenin atlarının kesilip etinin yendiğini görmüştük.

Bugün de *Türkiye*'de ölen bir kimsenin arkasından yemek pişirilip dağıtılmaktadır [156].

Oğlu Murad gelinceye kadar Çelebi Mehmed'in ölümü gizlenmişti. Cesed oturtulub arkasına bir oğlan konarak canlı imiş gibi silâhdarlara gösterildiği esnada saray hekimi paşaların yanına gelib, danışıklı olarak dülbendini yere vurub: "komazsız pâdşahı ki eyü ola, bizim bu kadar çalıştığımız zâyi idersuz" demişti (Âşık Paşa-Zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, s. 95).

İran'a kaçan Kanunî'nin oğlu Bayezid'in adamlarından Arab Mehmed, İran Şahı Tahmasb'a şehzadenin *İran'da* iktidarı ele geçirmek için bir tertib hazırladığını söylemişti. Bunu duyan Bayezid'in kölelerinden biri onun yanına koşarak üsküfünü yere vurmuş ve duyduklarını anlatmıştı (Peçevî, *Tarih*, *İstanbul*, 1283, I, s. 405).

153 Kanunî'nin *vezir-i âzamlarından* İbrahim Paşa *Mısır*'da bulunduğu esnada Yeniçeriler'in kendi aleyhine ayaklandıklarını duyunca derin bir teessüre kapılarak kara elbise giymişti. Yine Kanunî devrinde *İstanbul*'a gelen Avusturya elçisi Busbek, *Türkler*'in kara renge karşı duydukları nefreti açık bir surette anlatıyor: "*Türkler* siyah rengi bayağı ve uğursuz sayarlar. Bir adamın siyah esvab giymesi iyi nazarla görünmez. O derecede ki paşalar bizi siyah esvabla görünce çok defalar hayretlerini bildirmişler, hattâ ciddî surette şikâyet etmişlerdir. *Türkiye*'de hiç kimse siyah esvabla meydana çıkmaz, meğer ki mühim bir para ziyanına uğramış yahut bazı ağır hastalıklara maruz kalmış olsun. Yeşil renk kibarlık alâmeti telâkki ediliyor. Fakat harb zamanında ölüm işareti diye kabul olunmuştur. Beyaz, sarı, mor, kurşunî ve saire daha uğurlu addedilir (*Türk mektupları*, türkçe tercümesi Hüseyin Cahit Yalçın, *İstanbul*, 1939, s. 163–170).

Büyük Türkmen şairi Dadal-Oğlu'nun bir şiirindeki: "Karalar giydik de attık alları" mısraı (Taha Toros, Dadal-Oğlu, *Adana*, 1940, s. 15) bu geleneğin XIX. yüzyıldaki Türkmenler arasında yaşamakta olduğunu gösteriyor. Yas geleneği hakkındaki diğer bazı misaller için: F. Sümer, aynı yazı, s. 445–446, *haşiye* 407.

154 Ergin, 170, 228.

155 S. Julien, *Documents sur les Tou-kieu (Turcs)*, *Journal Asiatique*, 1864, s. 241; Abdülkadir İnan, Şamanizm, 1954, s. 177–178; aynı müellif, *Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları*, *Belleten*, sayı 43, s. 569–570.

156 Ölü için verilen yemeğe dâir bazı tarihî misaller için: F. Sümer, adı geçen yazı, s. 447, *haşiye* 411.

XI. destanda ölülere aş (yemek) verildiğinden de bahsediliyor[157]. *Türklerde* ve *Moğollar*'da böyle bir geleneğin de var olduğunu biliyoruz[158].

Üç-Ok, *Boz-Ok* arasındaki kardeş kavgasını anlatan sonuncu destanda, ölmek üzere bulunan Beyrek, atının kuyruğunun kesilmesini söylemiş ve yoldaşları da bunu yerine getirmişlerdi[159]. Bu da pek eski bir *Türk* geleneği idi. *Altay* ve *Pazırık* kazılarında bulunan atların-ki bizim kahramanlarınki gibi aygırdır- kuyrukları kesikti[160]. Buraya kadar yazdıklarımızdan, Osmanlı hânedanının pek eski *Türk* geleneklerini yaşattığı anlaşılmış bulunuyor. İşte *Hunlar* devrinden gelen, ölenin atının kuyruğunun kesilmesi geleneği de bunlardan biri idi.

Yavuz Selim'in ağabeyisi Ahmed Beğ'in oğlu Süleyman Beğ genç yaşında 919 (1513) yılında *Mısır*'da taûndan vefat etmişti. Yakışıklı bir genç olan Süleyman Beğ'in cenaze töreni *Anadolu Türkleri*'nin geleneğine göre yapılmıştı. Yani merhum şehzadenin tabutunun önünde kuyrukları kesilmiş, eğerleri ters çevrilmiş olan atları götürülmüş, kırılmış olan yayları ile sarığı da tabutunun üzerine konmuştu[161].

Destan kahramanlarının fazilet telâkkilerine gelince, bunlar başlıca cesur ve merhametli olmak, güçsüzleri korumak, yoksullara yar-

157 XI. destanda Salur Kazan'ın *Tomanın kalesi tekürü* tarafından tutsak alınması anlatılmaktadır. Salur Kazan kaledeki bir kuyuda hapsedilmişti. Tekürün karısı adını çok duyduğu Kazan'ın yanına gider ve ona: "Kazan Beğ nedür halün, dirliğin yir altında mu hoştur, yoksa yir yüzünde mi hoştur, hem şimdi ne yirsün, ne içersün neye binersin"der. Kazan da: "ölülerine aş virdügin vakit ellerinden alıram, hem ölülerinüzün yorgasına binerem, kâhillerin yederem" cevabını verir (Ergin, s. 235).

158 W. Barthold, *Türkler'de ve Moğollar'da defin merasimi*, türkçe tercümesi Abdülkadir İnan, *Belleten*, sayı 43, s. 530; Abdülkadir İnan, aynı eser, s. 192–193.

159 Gök-Yay, s. 117–118, Ergin, s. 248.

160 Abdülkadir İnan, *Altay'da Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetinin Türkler'in defin merasimi bakımından izahı*, (II. Türk Tarih Kongresi, T.T.K., *İstanbul*, 1943, s. 142–151).

161 و فى يوم الأحد ثامن عشرة توفي الرئيس الأصيل العريق ، وهو سليمان بيك بن أحمد بيك بن السلطان أبو يزيد بن عثمان ملك الروم...فصنع له السلطان كفارة قدام جنازته واخرجوا قدام جنازته خيوله و هى مقصوصة الأذناب وقد أقلبوا سروجها و وضعوا عمامة على نعشه وكسروا أقواسه و وضعوها على نعشه و هذه على طريقة بلادهم (İbn İyas, IV, s. 303).

Selçuklu hükümdarı Melik-Şah'ın oğlu Davud'un ölümü üzerine memleketin dört bir yanından hükümet merkezi *İsfahan*'a toplanıp yas tutan *Türkler* de, *Mısırlı* müverrihin bildirdiği gibi, atlarının eğerlerini ters çevirmişlerdi.

dım etmektir. Zayıflara, yaşlılara sataşan ve yolculara, çobanlara saldıranlar onlar katında kötü insanlardır. Destanların dili ile *Alınca kalesinin* kâfirleri tutsak bulunan *Oğuz eli*'nden Uşun Koca oğlu Eğrek'i kendisini kurtarmağa gelen kardeşi Seğrek ile döğüştürmek için ona kardeşi hakkında: "şunda bir delü yiğit, yolcunun, yolakcının, çobanın, çoluğun etmegin alır[162]" demişlerdi.

Dirse Han'ın yoldaşları Dirse Han'ı oğlundan nefret ettirmek için oğlunun güzel kızları çekip aldığı, ihtiyarlara hakarette bulunduğu iftirasını ortaya atmışlardı[163].

Az yukarıda destan kahramanlarının çabuk öfkelenen insanlar olduklarını söylemiştik. Fakat onlar sevdiklerine karşı şefketli, tatlı dilli oldukları gibi, düşmanlarına karşı bile merhametli davranıyorlar, savaşlarda aman diyeni öldürmüyorlardı[164]. Beyrek kendisinin öldüğünü söyliyerek sevgilisi ile evlenmek üzere bulunan Yalancı Oğlu Yartacuk'ın ayağına düşmesi ve kılıcının altından geçmesi üzerine onu affetmişti[165].

Destanlarda alp, cesur, ağır başlı, merhametli, zayıfları koruyan (kalmış yiğit arkası), öğünmeyi sevmeyen bir insandır ki, bugünkü milletlerin kahraman tipinin aynıdır. Alplar birbirlerinin adlarını sormazlardı; bu, nezâketsizlik sayılırdı[166]. Bu gün bile köylüler arasında birinin ismi nezâket ifade eden bir kelime ile sorulur[167].

Alplara korku vermek, yani cesaretlerini kıracak sözler söylemek de onlar katında ayıp bir davranış idi[168].

Bütün tarihleri boyunca *Türkler* üzerinde cemiyetçi bir ruh hâkim olmuştur. Onlar sevinci de, felâketi de hep birlikte karşılıyorlardı. VIII. yüzyıldaki Gök-Türk kağanının: "Türk budunu için gündüz uyumadım, gece uyumadım" demesi bu ruhun güzel bir ifadesidir. Hakan, sultan ve beğin vazifesi halkı kendilerinden hoşnut etmek ve onlara sıkıntısız bir hayat sağlamak idi. Destanlarda açları doyurmak, yalıncakları giydirmek, borçluyu borcundan kurtarmak başlıca faziletli hareketlerden sayılıyor. Salur Kazan'a dâir *Şecere-i Terâkime*'deki manzumede onun 41 atın etini bir kazana salarak bu eti

162 Gök-Yay, s. 102, Ergin, s. 230.

163 Gök-Yay, s. 6–7, Ergin, s. 83–84.

164 Gök-Yay, s. 24, Ergin, s. 115.

165 Gök-Yay, s. 44, Ergin, s. 151.

166 Tepe-Göz bile bu nezâket kaidesine riayet ediyor (Ergin s. 214, 241).

167 Meselâ: "adını bağışlar mısın?" denir.

168 Ergin, s. 187, 223.

eli ile halka üleştirdiğinin söylendiği görülmüştü. Osmanlı müverrihleri de Osman ve Orhan beğlerin kendi elleri ile yoksullara aş dağıttıklarını yazarlar [169].

Yine destanlarda kuru çaylar üzerine köprü yaptırmak, ulu yollar kenarında imâretler kurdurmaktan bahsediliyor [170]. Birinci Bölümde *Türk* hükümdarlarının ve beğlerinin idare ettikleri yerleri câmi, medrese, hastahâne, imâret, kervansaray, hamam ve köprüler ile süsledikleri kısaca temas edilmişti. Bugün bu âbidelerin bir kısmı onların bu husussta gösterdikleri büyük himmet ve gayretin hâtıraları olarak zamanımıza kadar gelmiştir. Fakat bu eserleri vücuda getiren sultan ve beğlerin oturdukları binalar öyle mütevazi şeyler idi ki, şimdi çoğunun yeri dahi bilinmemektedir.

16– Destanların Ehemmiyeti:

> *"Yiğitleri mürüvvetlû*
> *Kocaları taatlu ve hürmetlû Oğuz"*
>
> **(meçhul bir ozanın sözleri)**

Dede Korkut destanları, daima tekrar ettiğimiz gibi, *Türkiye, Âzerbaycan, İran* ve *Türkmenistan Türkleri*'nin yahut umumî bir deyimle *Batı Türkleri*'nin bizce malûm en eski destanlarıdır. Bu destanlar, okuyanların tasdik edecekleri üzere, kır çiçekleri kadar güzeldir. Hattâ bu destanların, millî edebiyat bakımından nesir sahasında, *Oğuz türkçesi*'nin eşsiz bir şaheseri olduğunu söylemek bile mümkündür. Bu destanlarda *türkçe*, Yunus Emre'nin şiirlerinde olduğu gibi, nekadar akıcı, nekadar tatlı ve hattâ nekadar parlaktır.

Destanların mahiyetlerine gelince, onlar -en mühimleri tarihî olaylara dayanan- orijinal, alâka ve zevkle okunan konulardır.

Biliyoruz ki, destan kahramanları savaşçı bir ruha sahiptirler. Hattâ onlar arasında böyle bir ruhla yetiştirilmiş kadınlar bile görülür. Fakat tasdik etmek yerinde olur ki bozkırlarda böyle bir ruh taşımadan hayatın idâmesi mümkün olamıyor. Orada şiddetli kışlar ve *yut* denilen hayvan kırımı yüzünden sık sık açlık felâketiyle karşılaşılıyor, her an düşman hücumları bekleniyordu. Bu husus böyle olmakla beraber kahramanlar umumiyetle mütecaviz insanlar olarak görünmüyorlar. Onlar nefislerini korumak, yakınlarını kurtarmak, kendilerine veya yakınlarına yapılmış fena bir hareketin öcünü almak için harekete geçiyorlar. Kahramanlarımız göçebe bir cemiyetin mensupları olmakla beraber, bu yiğitlerde zamanımız telâkkilerinin tasvib etmiyeceği bir davranış görülmez. Onlar kötü yürekli ve hiyleci kimseler olmayıp, bilâkis yoksullara yardımcı, zayıfları koruyan, bağışlayıcı, vefalı, büyüklerine saygılı, fakat şeref ve haysiyet duygusuna sahip, kadınları hor görmiyen mert insanlardır. Bütün bunlar *Oğuzlar*'daki faziletli insan tipinin vasıflarıdır. Her halde alplar, bütün bu vasıfları taşıyan insanlar olmalı idiler. Alplık ruhu şüphesiz, sadece cesaretten gelen basit bir davranış değildi.

XIV–XVI. yüzyıllarda *Anadolu* ve *Âzerbaycan*'daki *Türk* topluluklarınca bu destanlara, atalara ait en değerli hâtıralar gözüyle bakılmıştır. Onlar atalarını, yaptıkları büyük fetih hareketlerinden ziyade, bu destanlar ile sevmişlerdir. Yine bu destanların tesiri iledir ki, o asırlardaki *Türkler* nazarında *Oğuzlar* cesur ve iyi yürekli insanlardır. Bugün bile Türkiye'nin bazı bölgelerinde Oğuz, hiyle bilmez, kötülük yapmaz anlamında bir sıfat olarak kullanılır.

Böyle olmakla beraber yüksek tahsilli eski Osmanlı müellifleri bu destanlara ehemmiyet vermemişler, hattâ onları okuyan ozanlar ile alay etmişlerdir. Fakat ozanların bu eseri şüphesiz gittikçe yayılmak ve hattâ diğer milletlerce de tanınmak suretiyle ebediyen okunacaktır. Buna karşılık Osmanlı müelliflerinin eserleri unutulmaya mahkûm olmasalar bile, sayısı çok az bir mütehassıslar heyetince bilinecektir. Bu keyfiyet onların, bilhassa türkçeyi tabiî yolundan çıkararak eserlerini sun'i bir dille yazmalarının mukadder bir neticesidir. Fakat itiraf etmek lâzımdır ki, destanlar bugün bile *Türk* aydınlarınca iyice bilinmemekte ve okullarda da okutulmamaktadır. Bu da şüphesiz onların gerektiği gibi tanıtılmamış bulunmasından ileri geliyor. Bu iş yapıldığı takdirde bu millî ve değerli esere lâyık olduğu ehemmiyetin verileceği ve okullarda bütün *Türk* çocuklarına okutulacağı muhakkaktır.

169 "Ve Osman Gazi gayet sâlih, Müslüman kişiydi ve âdetiydi kim üç günde bir taam pişirib fukarayı ve sulehayı cemedub it'am iderdi ve hem yalıncakları giyürüb tonadırdı ve dul avretlere daim sadaka virirdi (*Neşri*, I, s. 72, 73, s. 163).

170 Gök-Yay, s. 64, Ergin, s. 184.

ÖZET

Burada destanlar hakkında yapmış olduğumuz bu araştırmanın kısa bir hülâsasını vermek her halde faydasız olmıyacaktır.

Destanlar X. ve XI. yüzyıllarda *Sir-Derya* boylarında yaşayan *Oğuz eli*'ne aittir. Destanların kahramanları da bu *Oğuz eli*'nin beğleridir. Bu beğlerin komşu *Kıpçak beğleri* ile savaşlarına ve kendi aralarındaki çekişmelere dâir hâtıralar onların torunları tarafından *Yakın Doğu*'ya getirildi (en kuvvetli ihtimal ile XIII. yüzyılın birinci yarısında). Hâtıralar, pek muhtemel olarak, burada destanîleşti; XIV. yüzyılın başlarında yazıldı ve *Oğuz-nâme* adı altında bir kitapta toplandı. Bu *Oğuz-nâme*'nin teferruat bakımından elimizdekinden epeyce farklı olup, hâtıraları daha sâdıkane bir şekilde aksettirdiği muhakkaktır. Fakat ne yazık ki bu *Oğuz-nâme* bugüne kadar elimize geçmemiştir. Bereket versin destanlar, sayısı hiç de az olmayan ozanların hâfızalarında yaşıyordu. Onlar destanları her tarafa yaydılar ve herkese sevdirdiler. Öyle ki hükümdar sarayları ve şeyhlerin tekkeleri bile bunların tesir sahası dışında kalmadı. II. Murad'ın sarayında bu destanları okuyan ozanlar bulunmakta olduğu gibi, yine bununla ilgili olarak Fâtih'in torunlarına da Oğuz Han ve Korkut adları verilmişti. Daha önce de söylendiği üzere, Osmanlılar'dan başka hiç bir *Türk* hânedanında *Türk* destanlarının bu ünlü isimlerine rastgelinmez.

En eski *Türk* geleneklerini yaşatan Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş-i Veli'nin menkıbelerine ait olan *Velâyet-nâme*'de bizim destan kahramanlarının da adları geçer, Bundan başka adı geçen tarikatın ulularından Otman Baba'nın ise *Oğuz-nâme* dili ile konuştuğunu ve şiirler söylediğini biliyoruz. Mamafih o zamanlarda Otman Baba'nın bir istisna olmadığını söyliyelim. Gülşenî tarikatının kurucusu İbrahim-i Gülşenî'de (ölm. 1510) kendisini pek çok şeyhlerin yaptıkları gibi, Peygamber ailesine veya Peygamber'in yakın bir sahâ-

besine değil Oğuz Ata'ya bağlar; *menakıb-nâmesi*'nde de Oğuz Han'dan gelen sülâlelerden bahsedilir.

XVI. yüzyılda, ozanların *Türk* cemiyetinin manevî hayatında oynadıkları rol yine kuvvetle devam ediyordu. 1526 yılındaki *Mohaç* savaşından bir gece önce yapılan şenlikte ozanların da kopuzları ile destanları okumuş olduklarını biliyoruz [171].

Aynı yüzyılın ikinci yarısında, evvelce söylediğimiz gibi, elimizdeki destanlar yazılmıştır. Böylece bu destanlar *Oğuz-eli*'nin yaşadığı tarihten aşağı yukarı beş asır sonra yazılmış oluyor. Destanların yine XVI. yüzyılın ikinci yarısında eskiden beri *Türk* kültürünü benimsemiş ve sevmiş olan *Kürdler* arasında da çok yayılmış olduğu görülüyor. Oğuz Han'ın, destanlarda adı geçen, "bıyığı kanlı Bügdüz Emen'i elçilikle Peygamber'e gönderdiği ve Büğdüz Emen'in *Kürd* olduğu hakkında *Kürdler* arasında dolaşan bir rivayet [172], bu destanları *Kürdler*'in nasıl benimsemiş olduğunu açık bir şekilde gösterir. XV. yüzyılın ikinci yarısında veya XVI. yüzyılın başlarında *İran*'a giden ve kaynaklarda *Kürd* menşeli olduğu söylenen *Hınıslı* oymağının beğlerinden birinin destan kahramanlarından Salur Kazan'ıŋ kardeşi Kara Güne'nin adını taşıdığı, bu beğin oğlunun da Kara Güne'nin oğlu Budak'ın ismi ile anıldığı yukarıda yazılmıştı. Bunun gibi, XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki *Erdelân Kürd* beğlerinden birinin de adının Basat (بساط) olduğunu biliyoruz [173].

Söylendiği gibi, destanların ana konusunu *Oğuzlar*'ın komşuları *Kıpçaklar* ile savaşları ve kendi aralarında yaptıkları kardeş kavgası teşkil ediyor. Bunlar. II. ve XII. destanlarda anlatılır. II. destandan anlaşıldığına göre başlarında Şöklü Melik'in bulunduğu *Kıpçaklar*, Salur Kazan'ın *Oğuzları*'na karşı galebe elde etmişler ise de Salur Kazan parlak bir zafer ile bu yenilginin acısını çıkarmıştır. Salur Kazan'ın büyük şöhretinin ve *Oğuz* beğlerinin başı mevkiine yükselmesinin bu başarı ile sıkı bir ilgisi olduğu şüphesizdir. Destanlarda geçen Şöklü Melik, Buğacık Melik, Kara Tüken Melik ve Demir Yaylı Kıpçak Melik ise *Oğuz* beğlerinin düşmanları olan *Kıpçak* beğleridir.

171 "Câbecâ kösler, nefîrler tabl ve surnalar neyler çalınub din yolunun serbazları meydan-ı gazâ kurbanları Rum ilinin delûleri ve divâneleri şeştarlar, tanburlar, kopuzlar nevaht idüb, Oğuz gazâlarının hikâyet efrûzları ozanlar çalub çağırıp şenlikler ve şadîlikler iderlerdi (Celâl-Zâde, Tabakât ul-memâlik fî derecât il-mesâlik, Millet ktb., nr. 779, 254 a).

172 Şeref Han, Şeref-nâme, s. 32.

173 Aynı eser, s. 123-124.

Kardeş kavgasını anlatan XII. destana gelince, burada daha önce de söylendiği gibi, *Üç-Oklar (İç-Oğuz)* ile *Boz-Oklar (Dış Oğuz)* arasında yapılan savaşta *Boz-Oklar* yenilmişler ve *Boz-Oklar*'ın başı Uruz Koca da öldürülmüştür. Yakışıklılığı, kibarlığı ve iyi kalpliliğiyle. "*Oğuz*'un *imrencesi*" lâkabını almış olan Bamsı Beyrek'in de bu kardeş kavgasının kurbanı olduğunu biliyoruz.

Basat'ın Tepe-Göz'ü öldürdüğü boyunda (destanı), bize göre, olmuş bir olay saklıdır. Yani Tepe-Göz, sandığımıza göre, bir *Kıpçak* beğini temsil etmektedir. Bu *Kıpçak* beği karşısında *Oğuzlar*'ın daha ziyade yahut münhasıran *Boz-Ok* kolu *(Dış Oğuz)* yenilgilere uğramış ve onların birçok ünlü beğleri hayatlarını kaybetmişlerdir. Bunlar *Boz-Oklar*'ın başı Uruz Koca'nın oğlu Kıyan Selçük, *Düzen* oğlu Rüstem, Demir Donlu (yani zırhlı) Mamak ve iki kardeşi ile birlikte Aruk Candan idiler. Uruz Koca'nın küçük oğlu Basat sonra Tepe-Göz'ü yenerek onun *Boz-Oklar*'a çektirdiği ızdırapların öcünü almıştır.

Diğer geri kalan destanlardan bir çoğu kahramanların tutsaklığını anlatır. Bu da yapılan akınlar ve baskınlar ile engin bozkırlarda her zaman vukua gelen bir olaydır.

Elimizdeki destanlar çok geç yazılmış olmakla beraber onlarda pek eski *Türk* gelenekleri görülmektedir.

XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA
OĞUZ BOYLARINA AİT YER ADLARI

I. KAYI

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası*	Vergi nüfusu
Kayı-Mahmud	Ekinlik	Ak-Saray	Bekir	—
Kayıcık	Köy	Ak-Saray	Ak-Saray	27
Kızıl-Kayı	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	54
Kayıcık	Köy	Ak-Şehir	İshaklu	66
Kayı	Köy	Amasya	Geldigelen	24
Kayı	Köy	Amasya	Yavaş	52
Kayı	Köy	Amasya	Yavaş	20
Kayı	Ekinlik	Amasya	Simre-i Lâdik	—
Kayı (öbür adı: Yusuf-Şeyh)	Köy	Ankara	Ayaş	12
Kayı	Ekinlik	Ankara	Kasaba	18
Kayıcık	Köy	Ankara	Kasaba	39
Kayıcık	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	5
Kayı (öbür adı: Karaca-Kaya)	Köy	Aydın	Yeni-Şehir	—
Kayı (öbür adı: Kayılu)	Köy	Aydın	Birgi	28
Kayı	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	39
Kayılu	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	33
Kayı	Köy	Biga	Çan	6
Kayı	Köy	Bolu	Gerede	34
Kayı	Köy	Bolu	Gerede	12
Kayı	Köy	Bolu	Gerede	3
Karandı ve Kayı	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	36
Kayı	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	17
Kayı	Köy	Bolu	Kıbrus	188
Kayı	Ekinlik	Boz-Ok	Sorgun	45
Kayı	Köy	Canik	Kavak	34
Kayı	Köy	Canik	Satılmış ve Bayramlu	16
Kayı	Köy	Çorum	Divân-ı Emlâk	24
Kayı	Köy	Çorum	Divân-ı Halfi	6

* Bir çok kaza adlarının okunuşu şüphelidir.

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kayı	Köy	Çorum	İskilib	4
Kayıcuk	Köy	Çorum	İskilib	29
Kayı	Köy	Erzurum	Kemah	51
Kayıcık	Köy	Erzurum	Kemah	5
Kayı-Yayla	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	132
Kayı	Köy	Hamid	Doyran	9
Kayı	Köy	Hamid	Siroz	72
Kayılu	Köy	Hamid	Ulu-Borlu	40
Kayı	Köy	Hamid	Isparta	123
Kayıcuk	Köy	Hamid	Göl-Hisar	44
Kayı	Köy	Hüdâvendigâr	İnegöl	12
Kayı	Köy	Hüdâvendigâr	Kara-Hisar-ı Nallu	38
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	58
Kayı-Han	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Şemseddin	56
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Bökmen	10
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Su-Şehri	—
Kayı	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Akşehir-Âbâd	11
Kayı	Köy	Kastamonu	Kastamonu	27
Kayı	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	19
Kayı	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	9
Kayı	Köy	Kastamonu	Daday	203
Kayı	Köy	Kastamonu	Sinob	4
Kayı	Köy	Kastamonu	Sinob	15
Kayı	Köy	Karasi	Boğaz-Hisar	10
Kayı	Köy	Karasi	Ayazmend	13
Kayı	Köy	Kengırı (Çankırı)	Tosya	95
Yaka-Kayı	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	15
Yaka-Kayı	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	10
Bozar-Kayı	Köy	Kengırı	—	—
Hatun-Kayısı	Köy	Kengırı	Kurşunlu	28
Aşga-Kayı	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	45
Yukarı-Kayı	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	60
Kayı	Köy	Kır-Şehri	—	6
Kayı	Köy	Konya	Kaş	58
Kayı-Üyüğü	Köy	Konya	Sahra	1
Kayı	Köy	Konya	Hatun-Saray	17
Kayı	Köy	Konya	Lârende	18
Kayı	Köy	Konya	İn-Suyu	51
Yenice-Kayı	Köy	Konya	Saîd-İli	71
Ulu-Kayı	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	13
Kiçik-Kayı	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	3
Kayı	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	56
Yavı-Kayı	Köy	Kütahya	Geyikler	19
Kayı	Köy	Kütahya	Şeyhlu	29
Kayı	Köy	Kütahya	Sazanos	24
Kayı ve Koz Deresi	Köy	Kütahya	Tavşanlu	18

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kayıcuk	Köy	Kütahya	Şeyhlu	10
Kayı	Köy	Menteşe	Balat	10
Kayı	Köy	Menteşe	Balat	—
Kayı ve Taş-Kayı	Köy	Menteşe	Köycüğez	468
Kayı	Köy	Menteşe	Mekri	—
Kayılu	Köy	Menteşe	Çine	6
Kayılu	Köy	Menteşe	Burnaz	9
Kayı	Köy	Niğde	—	386
Kayı	Köy	Saru-Han	Ak-Hisar	12
Kayılu	Köy	Saru-Han	—	8
Kayıcık	Köy	Sivas	Sivas	39
Kayı	Ekinlik	Sivas	Koç-Hisar	—
Kayı	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Kayıcık	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Beğ-Kayı	Köy	Sivas	Zile	94
Kayı-Kolan?	Köy	Sivas	Taş-Âbâd	108
Kayı	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufad)	9
Kayıcık	Köy	Sivas	Tokat (Tozanlu)	9
Kayı	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	30
Kayı	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	36

II. BAYAD (BAYAT)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Bayad	Köy	Ak-Şehir	Ilgın	22
Bayad	Köy	Amasya	Yavaş	34
Bayad	Köy	Amasya	Simre-i Lâdik	41
Bayad	Köy	Amasya	Simre-i Lâdik	80
Bayad	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	12
Bayad	Ekinlik	Ankara	Kasaba	—
Karaca-Bayad	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	60
Yağlu-Bayad	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	53
Bayad-Üyüğü	Köy	Beğ-Şehri	Kır-İli	58
Bayad	Köy	Biga	Avine	45
Bayad	Ekinlik	Boz-Ok	Hüseyin-Ova	—
Bayad	Ekinlik	Hamid	Avşar	—
Bayad	Köy	Hüdâvendigâr	Söğüt	9
Bayad	Köy	Hüdâvendigâr	Tarhala	30
Bayad	Köy	Hüdâvendigâr	Bergama	57
Bayad	Köy	Hüdâvendigâr	Behram	86
Ulu-Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Kara-Hisar-ı Sahib	26
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlı	64
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Ulu Sicanlu	5
Bayad	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şuhut	6
Bayad (öbür adı: Yaycılar)	Köy	Karasi	Sındırgı	29
Bayad	Köy	Karasi	Baş	19
Bayad (öbür adı: Yaycılar)	Köy	Karasi	Sındırgı	17
Bayad	Köy	Karasi	Manyas	11
Bayad	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	14
Bayad	Köy	Kastamonu	Daday	51
Yazı-Bayad	Köy	Kayseriyye	Kara-Hisar	10
Balum-Bayad	Ekinlik	Kengırı	Kengırı	—
Bayad	Köy	Kengırı	Tosya	34
Bayad	Ekinlik	Koca-İli	Yalak-Âbâd	—
Bayad	Köy	Konya	Hatun-Saray	25
Bayad-Üyüğü	Köy	Konya	—	42
Yağlu-Bayad	Köy	Konya	Sahra	61
Bayad	Köy	Kütahya	Şeyhlu	44

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Bayad	Köy	Kütahya	Kütahya	37
Bayad	Köy	Kütahya	Uşak	31
Bayad	Ekinlik	Malatya	Ergavun	—
Bayatlu	Köy	Malatya	İç-İl	56
Bayad	Köy	Menteşe	Mekri	—
Bayad	Köy	Saru-Han	Güzel-Hisar	—
Bayad	Köy	Saru-Han	Gördüs	62
Bayad	Köy	Sivas	—	—

III. ALKA-BÖLÜK (ALKA - EVLİ)

Bu boya ait hiç bir yer adına rastgelinemedi.

IV. KARA - BÖLÜK (KARA - EVLİ)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kara-Evlu	Köy	Bolu	On İki Divân	49
Kara-Evlu	Köy	Bolu	On İki Divân	28
Kara-Evlu	Köy	Bolu	On İki Divân	6
Kara-Evlu	Köy	Bolu	On İki Divân	3
Kara-Evlu	Köy	Kastamonu	Kastamonu	57
Kara-Evlu	Köy	Kastamonu	Kastamonu	21
Kara-Evlu	Köy	Sivas	Tokat (Turhal)	57

V. YAZIR

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Yazır	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	53
Yazır	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	54
Yazır	Köy	Ak-Şehir	Doğan-Hisarı	7
Yazır	Köy	Ankara	Çubuk	51
Yazırlu	Köy	Aydın	Ala-Şehir	40
Yazırlu	Köy	Aydın	Yeni-Şehir	48
Yazır	Ekinlik	Erzurum	Kemah	—
Yazır ve Dere	Köy	Hamid	İsparta	80
Yazır	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	110
Yazır	Köy	Hamid	Irla	37
Yazır	Köy	Hamid	Farnas	246
Yazır-Basat	Köy	Hamid	Farnas	42
Yazır	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	175
Yazır	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sahib	Bolvadin	34
Yazır	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Koyle-Hisar	5
Yazır	Köy	Kayseriyye	Meşhed	37
Yazır	Ekinlik	Kayseriyye	Cebel-i Âli	—
Yazır	Köy	Kengırı	Kurşunlu	29
Yazır	Köy	Kır-Şehri	Dinek	53
Yazır	Köy	Koca-İli	Gekboza	35
Yazır	Köy	Kütahya	Şeyhlu	49
Yazır	Köy	Menteşe	Peçin	—
Yazır	Köy	Sivas	Budak-Özü	27
Yazır	Köy	Teke	Antalya	53

VI. DÖĞER

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Döğer	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	11
Döğer	Köy	Ak-Şehir	Ilgun	214
Döğer	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	17
Döğer	Köy	Boz-Ok	Emlâk	55
Döğer-Deresi	Ekinlik	Boz-Ok	Çubuk	—
Döğer	Köy	Çorum	Osmancık	85
Döğer (öbür adı: İli Pınar)	Köy	Hamid	Irla	35
Döğer	Köy	Hamid	Isparta	161
Döğer	Nâhiye (yöre)	Kara-Hisar-ı Sahib	—	—
Döğer	Köy	Karasi	Balıkesir	13
Kara-Döğer	Ekinlik	Konya	Sahra	—
Döğer-Oğlu (Diğer adı: Yenice)	Köy	Mardin	Dıraçlu	17
Döğer	Ekinlik	Kayseriyye	İslâmlu	—
Döğer-İli	Köy	Kütahya	Şeyhlü	25
Döğer	Köy	Sivas	Tokat (Kaz-Âbâd)	13
Döğer	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	12
Döğer	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	65

VII. DODURGA

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Todurga ve Kemah	Köy	Ankara	Kasaba	—
Todurga	Nâhiye	Bolu	—	—
Aşğa Todurga	Köy	Bolu	Todurga	27
Todurga	Köy	Bolu	Virân-Şehir	5
Todurga	Köy	Bolu	Virân-Şehir	26
Todurga	Köy	Bolu	Virân-Şehir	16
Todurga	Köy	Bolu	Virân-Şehir	22
Todurga	Köy	Bolu	Ulus	19
Todurga	Köy	Çorum	Osmancık	188
Todurga	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	69
Todurga	Köy	Hüdâvendigâr	Kepsut	38
Todurga	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklı	16
Todurga	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Ulu-Sicanlu	55
Dodurga	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	13
Dodurga	Nâhiye	Kastamonu	Taş-Köprü	—
Kiçi-Dodurga	Köy	Kastamonu	Boy-Ovası	18
Dodurga	Köy	Kastamonu	Sinob	25
Dodurga	Köy	Kastamonu	Sinob	3
Todurga	Köy	Kengırı	Milan	105
Dodurga	Köy	Menteşe	Peçin	16
Dodurga	Köy	Menteşe	Mekri	111
Dodurga	Köy	Sivas	Koç-Hisar	248
Dodurga	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	34
Todurga	Köy	Teke	Muslu	21

VIII. YAPARLI

Bu boya ait bir yer adına rastgelinemedi. Elbistan'a bağlı Esen-Dere nâhiyesinde جارقلو adlı bir köy vardır ki (vergi nüfusu 56 dır), bu kelime Çaruklu şeklinde okunabilir.

IX. AVŞAR (AFŞAR)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Avşar	Ekinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	—
Avşar	Köy	Ak-Şehir	Ilgun	45
Avşar	Ekinlik	Ak-Şehir	Ilgun	—
Bucak-Avşar	Köy	Alâiyye	Çönkeri	48
Avşar	Köy	Amasya	Ergoma	75
Avşar	Köy	Amasya	Yavaş	50
Avşar	Köy	Ankara	Bacı	14
Yarımca-Avşar	Köy	Ankara	Ayaş	25
Boyalu-Avşar	Köy	Ankara	Ayaş	71
Avşar	Ekinlik	Ankara	Bacı	—
Avşarlu	Köy	Aydın	Ala-Şehir	144
Afşar	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	56
Bay-Afşar	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	77
Afşar-Virânı	Köy	Beğ-Şehri	Gurgurum	86
Avşar	Köy	Biga	Balya	38
Avşar (Sultanlı adı ile tanınmış)	Köy	Biga	Balya	31
Avşar	Köy	Bolu	Konur-Pa	87
Avşar	Köy	Bolu	—	34
Avşar	Köy	Bolu	Bolu	14
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	12
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	2
Avşar	Köy	Bolu	Gerede	7
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	8
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	18
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	66
Afşar	Köy	Bolu	Taraklı-Borlu	15
Afşar ve Kara-Ağaç	Köy	Bolu	Taraklı	8
Avşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	17
Bebe-Afşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	15
Afşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	22
Afşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	23
Afşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	6
Afşar	Köy	Bolu	Virân-Şehir	7
Avşar	Köy	Erzurum	Kemah (Kuru-Çay)	8

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Afşar	Kaza	Hamid	—	—
Afşar	Köy (kaza merkezi)	Hamid	Afşar, iki mahalle:	
			1. Firdevs-Oğlu	6
			2. Şeyh-Çakıl	119
Kutluca-Afşar	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	109
Afşar	Köy	Hamid	Kara-Hisar	43
Narlıca-Avşar	Köy	Hüdâvendigâr	Beğ-Pazarı	28
Afşar	Köy	Hüdâvendigâr	Kepsut	23
Afşar	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Sivri-Hisar	50
Avşar	Köy	İç-İl	Mut	60
Avşar	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Bolvadin	—
Çayır-Afşar	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sâhib	Hula	—
Avşar	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Su-Şehri	31
Avşar	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Firûz	2
Avşar	Köy	Karasi	Temrezler	—
Avşar	Köy	Karasi	Ayazmend	21
Afşar-Özü	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	58
Afşar	Köy	Kastamonu	Devrekâni	65
Kara-Degin Afşar	Köy	Kastamonu	Daday	33
Avşar-Ovacuğu	Köy	Kastamonu	Küre	59
Afşar	Köy	Kastamonu	Sinob (Kara-Göl Divanı)	7
Afşar	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	37
Afşar	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	21
Afşar ve Virâncık	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	19
Afşar	Köy	Kastamonu	Arac	69
Avşar	Köy	Kayseriyye	Koramaz	13
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	Kara-Taş	—
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	İslâmlu	—
Kale-i Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	İslâmlu	—
Avşar	Ekinlik	Kayseriyye	Malye	—
Afşar	Köy	Kengırı	Kargu	18
Afşar	Köy	Kengırı	Kengırı	12
Afşar	Köy	Kengırı	Tosya	33
Yukarı-Avşar	Köy	Kır-Şehri	Keskin	—
Ağaçlu-Avşar	Köy	Konya	Sahra	36
Avşarcık	Ekinlik	Konya	Lârende	—
Avşar-Virânı	Köy	Konya	Bel-Virân	52
Eyûluca-Afşar	Köy	Konya	Bel-Virân	40
Afşar	Ekinlik	Konya	Bel-Virân	—
Alañ-Afşar	Köy	Konya	Bel-Virân	21
Afşar	Köy	Konya	Ala-Dağ	80
Avşar	Ekinlik	Konya	Kureyş	—
Avşarcık	Ekinlik	Konya	Eski-İl	—
Avşar	Ekinlik	Kütahya	Altun-Taş	12
Yukarı-Avşar	Köy	Kütahya	Sazanos	15
Buyanlu-Avşar	Köy	Kütahya	Sazanos	5

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Avşar	Köy	Kütahya	Uşak	44
Avşar	Ekinlik	Malatya	Pağnik	—
Avşar	Köy	Malatya	Ergavun	10
Avşar Ömer	Köy	Maraş	Hısnı-ı Mansur	41
Afşar	Köy	Menteşe	Balat	23
Avşar	Köy	Menteşe	Kula	38
Avşar	Köy	Saru-Han	Atala	24
Avşar	Köy	Saru-Han	Temurcü	50

X. KIZIK

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
قر بق	Köy	Amasya	Gedeğra	55
Çay-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	26
Aşğa-Kızık (öbür adı: Kösre-Kızık)	Köy	Ankara	Çubuk	32
Algır-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	49
Billüce-Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	57
Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	26
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	74
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	11
Kızık	Köy	Bolu	Virân-Şehir	10
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Bolu	Virân-Şehir	15
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Bolu	—	6
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Bolu	—	22
Kızık	Ekinlik	Divriği	Toyluca	—
Kızık	Köy	Hamid	Afşar	30
Kızık	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	5
Börlüce ve Kızık	Köy	Hüdâvendigâr	Göynük	22
Yaka-Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	17
Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	73
Kızık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Gezevid	7
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Kayseriyye	—	81
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Kayseriyye	Develi	9
Kızık Yenicesi	Köy	Kengırı	Kengırı	37
Kızık	Köy	Koca-İli	Gekboza	20
Kızık	Köy	Kütahya	Sazanos	131
Kızık	Köy	Malatya	Ergavun	87
Şeyh-Kızık	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	—
Kızık (قر بق ؟)	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	46
Kızık	Ekinlik	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	—

XI. BEĞ - DİLİ

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Beğ-Dili	Köy	Amasya	Yavaş	14
Beğ-Dili	Köy	Bolu	Virân-Şehir	32
Beğ-Dili	Köy	Bolu	Virân-Şehir	—
Beğ-Dili	Köy	Boz-Ok	—	169
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Çorumlu	59
Beğ-Dili	Köy	Çorum	İskilib	186
Beğ-Dili	Köy	Çorum	İskilib	21
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Katar	38
Beğ-Dili	Köy	Çorum	Eğirdür	52
Beğ-Dili	Köy	Divriği	—	16
Beğ-Dili	Köy	Hamid	Yuva	155
Beğ-Dili	Köy	Hüdâvendigâr	Tul-Hisar	—
Beğ-Dili	Köy	Hüdâvendigâr	Kara-Hisar-ı Nallu	7
Beğ-Dili	Köy	Karasi	Manyas	16
Beğ-Dili	Köy	Kastamonu	—	2
Beğ-Dili	Köy	Kengırı	Kargu	45
Beğ-Dili	Köy	Konya	Kaş	53
Beğ-Dili	Köy	Kütahya	—	12
Beğ-Dili	Köy	Malatya	Behisni (Keysun)	3
Beğ-Dili	Ekinlik	Malatya	Behisni (Keysun)	—
Beğ-Dili	Ekinlik	Sivas	Sivas	7
Beğ-Dili	Köy	Sivas	Sivas	84
Beğ-Dili	Köy	Sivas	Zile (Kale-i Hass)	42

XII. KARKIN

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Karkın	Köy	Ak-Şehir	Ak-Şehir	15
Karkın	Ekinlik	Amasya	Ergoma	—
Karkın	Köy	Amasya	Âzine Pazarı	—
Karkın	Köy	Ankara	Çubuk	233
Karkın	Köy	Ankara	Ayaş	29
Karkın	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	16
Karkın	Köy	Bolu	Virân-Şehir	13
Karkın	Köy	Bolu	Virân-Şehir	16
Karkın	Köy	Boz-Ok	Ak-Dağ	—
Karkın	Köy	Boz-Ok	Çubuk	101
Karkınlu	Köy	Canik	Bayramlu	24
Ulu-Karkın	Köy	Çorum	İskilib (Ulu-Divân)	32
Dere-i Karkın	Köy	Çorum	İskilib (Ulu-Divân)	13
Karkın-Dere (öbür adı: Bayram Beğ)	Köy	Diyarbekir	—	12
Karkın	Köy	Erzurum	Yukarı-Tercan	15
Karkın	Köy	Erzurum	Bayburt	5
Karkın ve Dere	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	90
Karkın	Köy	Hamid	Göl-Hisar Kara-Ağac'ı	99
Karkın ve Sığırlık	Köy	Hamid	Yuva	144
Karkın-Bükü	Ekinlik	Hamid	Yuva	39
Karkın	Köy	Hüdavendigâr	Sifri-Hisar	61
Ulu-Karkın	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şuhut	30
Kiçi-Karkın	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şuhut	30
Sivri-Karkun	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	9
Karkıncık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	—
Karkun	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	15
Yassı-Karkun	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Bolvadin	17
Karkın	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Bederlu	92
Karkın	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Şarkî	Kara-Hisar	—
Karkın	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Nayiblu	94
Karkın (öbür adı: Koca-Beğlü)	Köy	Karasi	Sındırgı	20
Karkın	Köy	Karasi	Temrezler	3
Karkın (öbür adı: Çınarcık)	Köy	Karasi	Sındırgı	8

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Karkun	Yaylak	Karasi	Boğaz-Hisarı	—
Karkın	Ekinlik	Kayseriyye	Kibar-Ezmak	—
Karkın	Ekinlik	Kayseriyye	—	—
Karkın	Köy	Kengırı	Tosya	25
Kınıkcık Kargın (öbür adı: İl-Düzen)	Köy	Kengırı	Kengırı	64
Kargın Kayası	Köy	Kır-Şehri	Süleymanlu	35
Kargın Kayası	Ekinlik	Kır-Şehri	Gün-Yüzü	—
Kargıncuk	Köy	Kır-Şehri	Hacı-Bektaş	—
Karkın	Köy	Konya	Lârende	15
Karkın	Köy	Konya	Eski-İl	147
Karkın	Köy	Konya	Sahra	96
Karkın	Ekinlik	Malatya	Subadra	—
Kargın	Köy	Mardin	—	—
Küçük Karkın (öbür adı: Eskiler)	Ekinlik	Saru-Han	Yund-Dağı	—
Karkın	Köy	Saru-Han	Temürcü	11
Karkın	Köy	Saru-Han	Marmara	31
Karkın	Köy	Saru-Han	Ak-Hisar	10
Karkın (öbür adı: Kösem)	Köy	Saru-Han	—	22
Küçük Karkın	Köy	Saru-Han	Doğan-Hisarı	—
Karkın	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Karkın	Köy	Sivas	Sûnisa (Frenk-Hisarı)	70
Karkun	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	15
Karkuncuk	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	44
Karkın	Köy	Sivas	Turhal	39
Karkın	Köy	Sivas	Tokat (Tozanlu)	12
Karkın	Köy	Sivas	Tokat (Yılduz)	34
Karkun	Köy	Sivas	Mecit-Özü	74
Karkın	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	45
Karkın	Köy	Teke	—	—

XIII. BAYINDIR

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Bayındır	Köy	Ak-Saray	Ak-Saray	15
Bayındır	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	25
Bayındır (öbür adı: Seydi)	Köy	Ak-Şehir	—	68
Bayındır	Köy	Amasya	Yavaş	72
Ece ve Bayındır	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	56
Bayındır	Köy	Ankara	Kasaba	44
Bayındırlu	Köy	Aydın	Sart	78
Güllü-Bayındır	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	(4 Mahalle)
Bayındır	Köy	Beğ-Şehri	Göçü (Kaşaklu)	47
Bayındır	Ekinlik	Biga	Balya	—
Bayındır	Köy	Bolu	Bolu	7
Bayındır	Köy	Bolu	Virân-Şehir	40
Bayındır	Köy	Bolu	Virân-Şehir	12
Bayındır	Köy	Bolu	Virân-Şehir	30
Bayındır	Köy	Bolu	Virân-Şehir	4
Bayındır	Köy	Bolu	Gerede	13
Bayındır	Ekinlik	Boz-Ok	—	—
Bayındır	Köy	Canik	Bayramlu	9
Bayındır	Köy	Canik	Samsun (Kavak)	27
Bayındır	Köy	Çorum	Osmancık	56
Bayındır	Köy	Diyar-Bekir	—	48
Bayındır	Ekinlik	Erzurum	Kemah	—
Bayındır	Köy	Hamid	—	24
Bayındır	Köy	Hamid	Burdur	33
Bayındır	Köy	Hamid	Doyran	25
Bayındır	Köy	Hamid	Irla	28
Bayındır	Köy	Hamid	Göl-Hisar	23
Bayındır	Köy	Hüdâvendigâr	Bursa	27
Bayındır	Köy	Hüdavendigâr	Göynük	33
Bayındır	Köy	Hüdavendigâr	Göynük	19
Bayındır	Köy	Hüdâvendigâr	Kara-Hisar-ı Nallu	55
Bayındır	Köy	Hüdavendigâr	Atranos	19
Bayındır	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	18
Bayındır	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	—
Bayındır	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Elmalu	59

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Bayındır	Köy	Karasi	Manyas	12
Bayındır	Köy	Karasi	Manyas	—
Bayındır	Köy	Karasi	Temrezler	3
Bayındır	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	41
Bayındır	Köy	Kastamonu	Sinob (Kızılca Divanı)	51
Bayındır	Köy	Kastamonu	Sinob	13
Bayındır	Köy	Kayseriyye	Kara-Hisar	12
Bayındır	Köy	Kengırı	Kengırı	101
Bayındır	Köy	Koca-İli	Kandırı	15
Bayındır	Ekinlik	Konya	Hatun-Saray	—
Bayındır	Ekinlik	Malatya	Ergavun	—
Bayındır	Nâhiye (Yöre)	Maraş	Haruniyye	—
Bayındır	Köy	Menteşe	—	5
Bayındır	Köy	Menteşe	Balat	9
Bayındır-Şeyhlu	Köy	Saru-Han	Ilıca	51
Bayındır	Köy	Sivas	(Tokat) Kaz-Âbâd	31
Kızılca Bayındır	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	34

XIV. PEÇENEK

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Beçenek	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	40
Beçenek	Köy	Ankara	Çubuk	40
Beçenek	Köy	Ankara	Kasaba	44
Beçenek	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	96

XV. ÇAVULDUR (ÇAVUNDUR)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Çavundur	Köy	Amasya	Gedağra	46
Çavundur	Köy	Ankara	Kasaba	26
Yukarı-Çavundur	Köy	Ankara	Çubuk	95
Aşğa-Çavundur	Köy	Ankara	Çubuk	80
Çavdur	Köy	Aydın	Boz-Doğan	19
Çavuldur	Köy	Canik	Simre-i Taşan	35
Çavundur	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	47
Çavdur	Köy	Hamid	Göl-Hisar	38
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	36
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	19
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	—
Çavundur	Köy	Kastamonu	Kastamonu	—
Çavundur	Köy	Kengırı	Kurşunlu	27
Çavundur	Köy	Konya	Lârende	12
Çavundur	Köy	Konya	Ala-Dağ	7
Çavundur	Ekinlik	Konya	Ala-Dağ	—
Çavdur	Köy	Kütahya	Simav	35
Çavuldur	Köy	Sivas	(Tokat) Kaz-Âbâd	76
Çavuldur	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	51
Çavundur	Köy	Sivas	Sûnisa	103
Çavundur	Köy	Teke	İstanos	31

XVI. ÇEPNİ

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Çepni	Köy	Ak-Şehir	Doğan-Hisarı	54
Çepni	Köy	Amasya	Lâdik	41
Çepni	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	31
Çepni	Köy	Beğ-Şehri	Göçü (Kaşaklu)	45
Çepni	Köy	Bolu	Bolu	129
Çepni	Köy	Bolu	Gerede	24
Çepni	Köy	Bolu	Mudurnu	54
Çepni	Köy	Bolu	Mudurnu	49
Çepni	Köy	Bolu	Mudurnu	7
Çepni	Köy	Boz-Ok	Emlâk	26
Çepni	Köy	Canik	Bayramlu-Satılmış	8
Çepni	Köy	Canik	—	—
Çepnilü	Köy	Canik	Ordu	7
Çepni	Nâhiye	Çorum	—	—
Çepni-Özü	Köy	Çorum	—	20
Çepni	Köy	Çorum	Osmancık	23
Çepni	Köy	Hüdâvendigâr	Kete	24
Çepni	Köy	Hüdâvendigâr	Aydıncık	13
Çepni	Köy	Hüdâvendiğar	Temrezler	—
Büyük-Çepni	Köy	Hüdâvendigâr	Behram	38
Küçük-Çepni	Köy	Hüdâverdigâr	Behram	25
Çepni	Köy	İç-İl	Mut	51
Çepni	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklı	11
Çepni	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Bolvadin	34
Çepni (öbür adı: Ağaç)	Köy	Karasi	Giresun	11
Çepni	Köy	Kastamonu	Aynedon	34
Çepni	Köy	Kastamonu	Aynedon	37
Çepni	Köy	Kastamonu	Aynedon	14
Çepni	Köy	Kastamonu	Aynedon	48
Çepni	Köy	Kastamonu	Aynedon	37
Çepni	Köy	Kastamonu	Durağan	116
Yazı-Çepni	Ekinlik	Kayseriyye	Kibar-Ezmak	—
Çepni	Köy	Kengırı	Tosya	41
Çepni	Ekinlik	Koca-İli	Kandırı	13
Çepni	Köy	Konya	Ala-Dağ	14

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Çepni	Köy	Konya	Ala-Dağ	58
Çepni	Köy	Maraş	Elbistan	—
Yenice-Çepni	Köy	Sivas	Sivas	142
Baş-Çepni	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Alañ-Çepni	Köy	Sivas	Sûnisa (Kara-Kuş Dağı)	80
Çepni	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	47
Çepni	Nâhiye	Trabzon	—	—
Çepni-Günü	Köy	Trabzon	Kürtün	16

XVII. SALUR

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Salur	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	51
Bayat-Salur	Ekinlik	Ak-Saray	Hasan-Dağı	—
Salur	Köy	Ak-Şehir	İshaklu	23
Salur	Köy	Alâiyye	Manavgat Sekiz mahalleli büyük bir köydür:	
			Okçular	28
			Nasuhlar	21
			Çilingirler	19
			Hayyat	22
			Havzalar	12
			Uçarlar	14
			Döktüler	20
			Keller	29
Salur	Köy	Amasya	Lâdik	91
Salur	Köy	Amasya	Gaziler Ovacığı	89
Salur	Köy	Beğ-Şehri	—	39
Salur	Köy	Bolu	On-İki Divan	23
Salur	Köy	Bolu	Gerede	7
Salur	Köy	Canik	Simre-i Taşan (Kazanlı Ovacığı)	36
Salur	Köy	Canik	Bafra	72
Salur	Köy	Çorum	Osmancık	53
Salur-Oğlan	Köy	Divriği	Ayvalı	18
Salur	Köy	Erzurum	Kemah	75
Salur	Köy	Hamid	Irla	31
Salur	Köy	Hamid	Yalvaç	56
Salur	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	46
Salur-Oğlu	Köy	Hüdâvendigâr	Tul-Hisar	—
Salur	Ark	Karasi	Sındırgı	—
Salur	Köy	Kastamonu	Küre	11
Salur Beği	Köy	Kastamonu	Sinob	6
Salur	Köy	Kayseriyye	Sahra	147
Salur	Ekinlik	Kayseriyye	Ürgüp	—
Salur	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	66
Salur	Köy	Konya	Kaş	60

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Mescitlu-Salur	Köy	Konya	Sahra	37
Salurcuk	Köy	Konya	Sahra	12
Mürsellu-Salur	Köy	Konya	Sahra	20
Virânlu-Salur	Köy	Konya	Sahra	7
Yaka-Salur	Köy	Konya	Ilgun	16
Salur	Köy	Konya	Ereğli	7
Salur-Kışla	Ekinlik	Konya	Turgud	—
Salurcuk	Köy	Konya	Eski-İl	34
Salur	Köy	Kütahya	—	—
Salur	Köy	Kütahya	Şeyhlu	24
Salur	Ekinlik	Malatya	Kâhta	—
Salurcuk	Köy	Malatya	Ergavun	7
Salur	Köy	Saru-Han	Atala	28
Salur	Köy	Saru-Han	Ak-Hisar	16
Salur	Köy	Saru-Han	Gedüs	53
Salur	Köy	Saru-Han	Ak-Hisar	—
Salur	Köy	Sivas	Sivas	71
Salur (öbür adı: Yenice)	Köy	Sivas	Sivas	24
Salur	Köy	Sivas	Sivas	16
Salur	Köy	Sivas	Koç-Hisar	35
Salur	Köy	Sivas	Zile (Meşhed Âbâd)	37
Salur	Köy	Sivas	Zile (Frenk-Hisarı)	—
Salur	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	22
Salur-Saray	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	92
Salur	Ekinlik	Sivas	Zile (Kale-i Hass)	—
Salur	Köy	Teke	Elmalu	10

XVII. EYMÜR (EYMİR)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Eymür	Köy	Ak-Şehir	İshaklu	183
Eymür	Köy	Ak-Şehir	Çimen	28
Eymür	Köy	Amasya	Ergoma	28
Eymür	Köy	Amasya	Simre-i Lâdik	34
Eymürcek	Köy	Amasya	Simre-i Lâdik	30
Eymür	Köy	Ankara	Kasaba	19
Eymür	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	34
Eymür	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	25
Eymür Tayı ve İncücek	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	34
Eymür	Köy	Ankara	Çubuk	50
Eymür	Köy	Aydın	Güzel-Hisar	40
Eymür	Köy	Aydın	Yeni-Şehir	85
Eymür	Köy	Aydın	Boz-Doğan	36
Eymür (öbür adı: Dinek)	Köy	Bolu	Mudurnu	19
Eymür	Köy	Canik	Ulu-Beğ	31
Eymür	Köy	Canik	—	21
Büyük Eymür	Köy	Çorum	Osmancık	44
Küçük Eymür	Köy	Çorum	Osmancık	5
Eymür	Köy	Çorum	Osmancık	110
Eymür	Köy	Çorum	Çorumlu	57
Eymür	Köy	Erzurum	Bayburd	66
Eymür-Virân	Köy	Erzurum	Kelkit	13
Eymür	Köy	Erzurum	Kelkit	—
Yaka-Eymir	Köy	Hamid	Yalvaç Kara-Ağac'ı	52
Uşak-Eymir	Köy	Hamid	Yalvaç Kara-Ağac'ı	52
Eymür	Köy	Hüdâvendigâr	Beğ-Pazarı	—
Eymirlü	Köy	Hüdâvendigâr	Beğ-Pazarı	—
Eymür	Köy	Hüdâvendigâr	Tul-Hisar	5
Eymir	Köy	Hüdâvendigâr	Atranos	45
Eymür	Köy	Hüdâvendigâr	Kirmastı	17
Eymir	Köy	Hüdâvendigâr	İne-Göl	11
Eymür	Köy	Hüdâvendigâr	Kara-Hisar-ı Nallı	176
Eymirler	Köy	Hüdâvendigâr	Behram	21
Eymir	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	33

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Eymir-Hanlu	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	132
Eymür	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sanduklu	14
Eymür	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Kara-Hisar	53
Eymir-Hisar	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklu	79
Eymür	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Su-Şehri	10
Eymür	Köy	Karasi	Edremit	27
Eymür	Köy	Karasi	Sındırgı	12
Eymür	Köy	Kastamonu	Daday	60
Eymür	Köy	Kastamonu	Daday	11
Eymür	Köy	Kastamonu	Daday	2
Eymür (öbür adı: Kayı)	Köy	Kastamonu	Daday	—
Eymür	Köy	Kastamonu	Sinob	33
Eymür	Köy	Kastamonu	Sinob	8
Eymür ve Boyaluca	Köy	Kastamonu	Sinob	14
Eymür	Köy	Kastamonu	Sinob	—
Eymür	Köy	Kayseriyye	Kibar-Ezmak	203
Eymür	Köy	Kengırı	Çerkeş	15
Eymür	Köy	Kengırı	Çerkeş	29
Eymür	Köy	Kütahya	Altun-Taş	70
Eymür	Köy	Kütahya	Arslan-Apa	10
Eymür	Köy	Kütahya	Yalak	60
Eymür	Köy	Kütahya	Şeyhlu	31
Eymür	Köy	Kütahya	Homa	74
Eymir	Köy	Menteşe	Köycüğez	11
Eymür	Köy	Menteşe	Tavas	—
Eymür	Köy	Menteşe	Şeyhlu	33
Eymür	Köy	Malatya	Ergavun	14
Eymür	Köy	Sivas	Sivas	21
Eymür	Köy	Sivas	Sivas	—
Eymir-Bağı	Köy	Sivas	Mecit-Özü	—
Eymür	Köy	Sivas	Zile (Kızıl Kümbet)	14
Eymür	Köy	Sivas	Yıldız	10
Eymirlu Kışlası	Köy	Sivas	Budak-Özü	49
Eymirlu	Köy	Sivas	Budak-Özü	61
Eymür	Köy	Sultan-Önü	Karaca-Şehir	20
Eymür	Köy	Teke	Muslu	16
Eymür	Köy	Teke	Elmalu	46

XIX. ALA-YUNDLU

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Bekir	108
Yakacık Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Bekir	40
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Eyyub-İli	5
Ala-Yundlu	Köy	Ak-Saray	Koç-Hisar	27
Ala-Yundlu	Ekinlik	Ak-Saray	Koç-Hisar	—
Ala-Yundlu	Köy	Amasya	Lâdik	73
Ala-Yundlu	Köy	Amasya	Lâdik	2
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Çubuk	35
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Kasaba	58
Ala-Yundlu	Köy	Ankara	Kasaba	27
Ala-Yundlu	Köy	Ayıntab	—	19
Ala-Yundlu	Köy	Çorum	Çorumlu	12
Ala-Yundlu	Köy	Canik	—	15
Ala-Yundlu	Köy	Canik	—	25
Ala-Yundlu	Köy	Erzurum	Kemah (Kuru-Çay)	—
Ala-Yundlu	Köy	Hüdâvendigâr	Ak-Hisar	13
Ala-Yundlu	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	13
Ala-Yundlu	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlı	18
Ala-Yundlu	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Koyle-Hisar	35
Ala-Yundlu	Köy	Kengırı	Çerkeş	22
Ala-Yundlu	Köy	Kır-Şehri	Gün-Yüzü	—
Ala-Yundlu	Köy	Kütahya	Uşak (Banaz)	151
Ala-Yund	Ekinlik	Malatya	Kâhta	—
Ala-Yundlu	Köy	Saru-Han	Emlâk	16
Ala-Yundlu	Köy	Saru-Han	Gördük	18
Ala-Yundlu	Köy	Saru-Han	Gördük	5
Ala-Yundlu	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufat)	9
Ala-Yundlu	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	2
Ala-Yund	Köy	Sivas	Tokat (Yıldız)	—

XX. YÜREĞİR (ÜREĞİR)

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Yüreğir	Nâhiye (yöre)	Adana	—	—
Üreğir	Köy	Amasya	Simre-i Lâdik	17
Üreğir	Köy	Amasya	Koca-Kaynısı	—
Yüreğir	Köy	Ankara	Ayaş	55
Yüreğir	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	31
Yüreğir	Köy	Ankara	Kasaba	8
Yüreğir	Köy	Ayıntab	Tell-Bâşir	14
Büyük-Yüreğir	Köy	Boz-Ok	Gedük	145
Küçük-Yüreğir	Köy	Boz-Ok	Gedük	56
Yüreğir	Ekinlik	Boz-Ok	Emlâk	—
Üreğir	Köy	Canik	Satılmış	42
Yüreğir	Köy	Canik	Samsun	28
Üreğir	Ekinlik	Divriği	Toyluca	—
Yüreğir	Köy	Hamid	Yalvaç	24
Yüreğir	Köy	Hamid	Gönen	7
Yüreğir	Köy	Hamid	Irla	12
Yüreğir	Köy	Hamid	Göl-Hisar	37
Yüreğir	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklu	18
Yüreğir	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	38
Üreğir	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Gezevit	11
Üreğir	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Yemişlu	4
Üreğir	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Şahne-Çimeni	4
Yüreğir	Köy	Karasi	Sındırgı	20
Çayırcık ve Yüreğir	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	13
Üreğir	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü (Dodurga)	25
Üreğir	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	5
Üreğir (öbür adı: Kaba-Kulak)	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü	51
Üreğir	Köy	Kastamonu	Arac	46
Üreğir	Köy	Kastamonu	Arac	15
Yüreğir	Köy	Kayseriyye	Kara-Kaya	31
Üreğir	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	40
Yüreğir	Köy	Kütahya	Homa	50
Üreğir	Köy	Menteşe	Burnaz	68
Yüreğir	Köy	Menteşe	Köycüğez	155
Yüreğir	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufad)	32

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Üreğir (öbür adı: Kadı-Köyü)	Köy	Sivas	Tokat (Gelmufad)	37
Üreğir	Köy	Sivas	Sivas	73
Büyük Yüreğir	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	64
Küçük Yüreğir	Köy	Sultan-Önü	İn-Önü	24
Yüreğir	Köy	Teke	Antalya	9
Yüreğir	Köy	Teke	Kürt	72
Yüreğir	Ekinlik	Teke	İstanos	—
Yüreğir	Ekinlik	Teke	Mükerrem Köyü	—
Üreğir	Nâhiye (yöre)	Trabzon	Kürtün	—

XXI. İĞDİR

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
İğdir	Ekinlik	Ak-Saray	Ak-Saray	—
İğdir	Köy	Ankara	Çubuk	16
İğdir	Köy	Beğ-Şehri	Göçü	46
İğdirlü	Köy	Biga	Çañ	26
İğdir	Köy	Canik	—	5
İğdir	Köy	Canik	Bafra	26
İğdir	Köy	Erzurum	Kemah (Kuru-Çay)	12
İğdir	Köy	Erzurum	Kelkit	27
İğdir	Köy	Erzurum	Bayburt	37
İğdir	Ekinlik	Erzurum	Erzincan	—
İğdir	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	20
İğdir	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	18
İğdir	Köy	Hüdâvendigâr	Göl-Pazarı	38
İğdirlü	Köy	İç-İl	Mut	113
İğdir-Virânı	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Barçınlu	9
İğdir	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklu	26
İğdir	Köy	Karasi	Manyas	62
İğdir	Köy	Kastamonu	Küre	62
İğdir	Köy	Kastamonu	Küre	33
İğdir	Köy	Kastamonu	Devrekânı	19
Kuyucak ve İğdirler	Köy	Kastamonu	Taş-Köprü (Kuyucak)	50
Baş-İğdir	Köy	Kastamonu	Daday	1
İğdir	Köy	Kastamonu	Daday	63
Bezi ve İğdir	Köy	Kastamonu	Arac	132
İğdir	Köy	Kastamonu	Arac	29
İğdir	Ekinlik	Kayseriyye	Kibar-Ezmak	—
İğdir (öbür adı: Mevlâna-Kışlası)	Köy	Kayseriyye	Gün-Yüzü	14
Sortuk (?) İğdir	Köy	Kengırı	Kurşunlu	176
İğdircik	Köy	Kengırı	Kurşunlu	56
İğdir	Köy	Koca-İli	Kara-Su	—
İğdir	Ekinlik	Konya	—	—
Eken-İğdir	Köy	Konya	Ereğli	—
İğdir	Köy	Kütahya	Şeyhlu	58
İğdir	Köy	Malatya	Ergavun	13

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
İğdir	Köy	Sivas	Zile (Koç-Taş)	56
İğdir	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	49
İğdir	Nâhiye (yöre)	Teke	—	—
İğdir-Hisarı	Köy	Teke	İğdir	163
İğdir	Köy	Teke	Kalkanlu	—
İğdir	Köy	Teke	İstanos	21
İğdir	Köy	Teke	Muslu	36
İğdir	Köy	Teke	Muslu	77
İğdir	Köy	Teke	Kaş	64

XXII. BÜĞDÜZ

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Büğdüz (öbür adı: Yahşi Beğ)	Köy	Biga	Çañ	26
Büğdüz	Köy	Bolu	Virân-Şehir	24
Büğdüz	Köy	Bolu	Virân-Şehir	23
Büğdüz	Köy	Çorum	Divân-ı Emlâk	9
Büğdüz	Köy	Divriği	Zengi	—
Büğdüz	Köy	Hamid	Isparta	15
Büğdüz	Köy	Hamid	Kara-Ağaç	8
Büğdüz	Köy	Hamid	Yalvaç	19
Büğdüz	Köy	Hamid	Burdur	51
Büğdüz	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	26
Büğdüz	Köy	Kastamonu	Küre	4
Büğdüz ve İnce-Su	Köy	Kastamonu	Devrekânı	11
Büğdüz	Köy	Kastamonu	Küre	—
Büğdüz	Köy	Kengırı	Karı-Pazarı	48
Büğdüz	Köy	Kengırı	Kalecik	35
Büğdüz	Köy	Kır-Şehri	Kır-Şehri	77
Büğdüz	Ekinlik	Malatya	Ergavun	—
Büğdüz	Köy	Niğde	—	35
Büğdüz	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Büğdüz	Köy	Sivas	Artuk-Âbâd	15
Büğdüz (öbür adı: Güllü-Köy)	Köy	Teke	Mükerrem-Köyü	40
Büğdüz	Ekinlik	Teke	Mükerrem-Köyü	—

XXIII. YIVA

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
يوه	Köy	Ak-Saray	Koç-Hisar	—
الوه	Köy	Ak-Saray	Hasan-Dağı	73
يوه	Köy	Amasya	Ergoma	68
يوه	Köy	Ankara	Çubuk	19
يوه	Köy	Bolu	Kıbrus	18
يوه	Köy	Boz-Ok	Boğazlıyan	—
يوه	Köy	Çorum	Divân-ı Emlâk	11
يوه	Köy	Çorum	Kara-Hisar-ı Demirlü	—
يوه‌لو	Ekinlik	Divriği	—	—
يوه	Nâhiye (yöre)	Hamid	Ergirdür	—
يوه	Köy	Hamid	Göl-Hisar	91
يوه	Köy	Hamid	Yalvaç	42
يوا	Köy	Kastamonu	Koz-Yaka	31
يوا	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	106
يوه	Köy	Konya	Ereğli	48
يوا	Köy	Malatya	Kara-Hisar	20
يوا	Ekinlik	Malatya	Behisni	—
يوه	Köy	Sivas	—	29
يوه	Köy	Teke	—	—

XXIV. KINIK

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kınık	Kaza	Adana	—	—
Kınık	Köy	Ak-Şehir	İshaklu	27
Kınık	Köy	Amasya	Taş-Âbâd	18
Kınık	Köy	Ankara	Bacı	14
Kınık	Köy	Ankara	Çubuk	80
ve...... Kınık	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	27
Kınık	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	110
Kınık-Özü	Köy	Ankara	Yaban-Âbâd	22
Kınık-Özü	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	8
Kınık	Köy	Ankara	Murtaza-Âbâd	24
Kınık	Köy	Ankara	Ayaş	16
Kınık	Köy	Ankara	Çubuk	10
Kınık	Köy	Beğ-Şehri	Kır-İli	45
Kınık	Köy	Biga	Çañ	9
Kınık	Köy	Bolu	Mengen	88
Kınık	Köy	Bolu	—	—
Divân-ı Kınık	Köy	Bolu	On-İki Divân	3
Kınık	Köy	Çorum	Osmancık	—
Kınık	Köy	Çorum	Çorumlu	20
Kınık	Köy	Hamid	Irla	24
Kınık	Köy	Hamid	Gönen	30
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Gönen	11
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Sifri-Hisar	13
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Mihalıç	27
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Göynük	15
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Bergama	54
Kınık	Köy	Hüdâvendigâr	Atranos	24
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Şehir-Âbâd	45
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	—	23
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Sandıklu	13
Nısıf-Kınık	Ekinlik	Kara-Hisar-ı Sahib	Hula	1
Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Sahib	Hula	8
Yukarı-Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Gezevid	13
Aşağı-Kınık	Köy	Kara-Hisar-ı Şarkî	Gezevid	9
Kınık	Köy	Karasi	İvrindi	25

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kınık	Köy	Karasi	Taş-Gerdek	43
Kınık	Köy	Karasi	Sındırgı	12
Kınık Alanı	Ekinlik	Karasi	Sındırgı	—
Kınık	Köy	Kastamonu	Devrekâni	20
Kınık	Köy	Kastamonu	Sinob (Karasu)	39
Kınık ve Hatun Saray ve Avcılar	Köy	Kastamonu	Daday	68
Kınık (öbür adı: Ekin-Başı)	Köy	Kastamonu	Sinob	11
Kınıkcık-Kargın (öbür adı: İl-Düzen)	Köy	Kengırı	Kengırı	64
Kınık	Köy	Kengırı	Koç-Hisar	70
Sevinç Virânı ve Kınık	Köy	Kengırı	Tosya	56
Kara-Kınık	Köy	Kengırı	Çerkeş	229
Bağ Özü-Virancık ve Kınık Özü	Köy	Kengırı	Kargu	60
Kınık (öbür adı: Kara-Ağaç)	Köy	Koca-İli	Kandırı	18
Kınık	Köy	Konya	Bel-Virân	59
Kınık	Köy	Konya	Sahra	40
Kınık	Köy	Konya	Sahra	5
Yazı-Kınık	Kınık	Konya	Sahra	—
Kınık	Köy	Konya	Lârende	—
Yaka-Kınık	Köy	Kütahya	Yolak	64
Bostan-Kınık	Köy	Kütahya	Yolak	11
Kınık	Köy	Kütahya	Yolak	25
Yukarı-Kınık	Köy	Kütahya	Kalıñ-Virân	20
Aşğa-Kınık	Köy	Kütahya	Kalın-Virân	10
Kınık	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	18
Dere-Kınık	Köy	Kütahya	Eğri-Göz	18
Kınık	Köy	Kütahya	Simav	64
Toyca-Kınık	Köy	Kütahya	Selinti	24
Kınık	Köy	Malatya	Kara-Hisar	64
Ağçe-Kınık	Köy	Malatya	Ergavun	11
Kınık	Ekinlik	Malatya	Ayvalu	—
Kınık	Ekinlik	Malatya	Kâhta	—
Kınık Kuzu	Ekinlik	Maraş	Zeytun	—
Büyük-Kınık	Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur	23
Küçük-Kınık	Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur	14
Kınık	Köy	Menteşe	Balat	5
Kınık	Köy	Saru-Han	Temürcü	60
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	18
Kınık-Virânı	Ekinlik	Sivas	Sivas	—
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	—
Kınık	Köy	Sivas	Sivas	—

Boyun adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi nüfusu
Kınık	Köy	Sivas	Tokat (Kâfir-İli)	30
Kınık ve Ak-Virân	Ekinlik	Sivas	Tokat	—
Kınık	—	Sivas	Zile (Meşhed-Âbâd)	17
Kara-Kınık		Sivas	Zile (Meşhed-Âbâd)	—
Kınık		Teke	Kalkanlu	61
Ak-Yaka ve Kınık		Teke	Kaş	27

YER ADLARI SIRASINA GÖRE OĞUZ BOYLARI

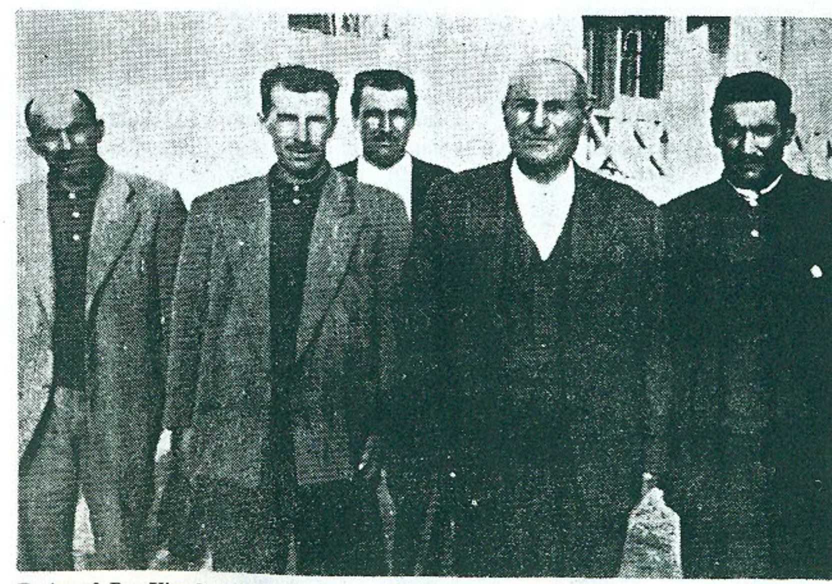
Boyun Adı	XVI. Yüzyıl	Bugün[1]
1– Kayı	94	25
2– Avşar (Afşar)	86	53
3– Kınık	81	46*
4– Eymür	71	28
5– Karkın	62	34
6– Bayındır	52	28**
7– Salur	51	22
8– Yüreğir	44	9
9– Çepni	43	36
10– İğdir	43	14
11– Bayat	42	32
12– Ala-Yuntlu	29	1
13– Kızık	28	21
14– Yazır	24	19
15– Dodurga	24	12
16– Beğ-Dili	23	9
17– Büğdüz	22	6
18– Çavuldur (Çavundur)	21	17
19– Yıva	19 (?)	—
20– Döğer	19	6
21– Kara-Evli	8	6
22– Peçenek	4	10***
23– Alka Bölük (Alkaravlı)	—	—
24– Yaparlu	—	—

1) İç-İşleri Bakanlığı'nın Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu adlı kitabına göre.
*) Bu adda ayrıca İzmir'e bağlı bir kasaba vardır.
**) Yine bu adda İzmir'e bağlı bir kasaba görülmektedir.
***) Şerefli Koç-Hisar yakınında "Peçenek Özü" adlı bir yöre de vardır.

462

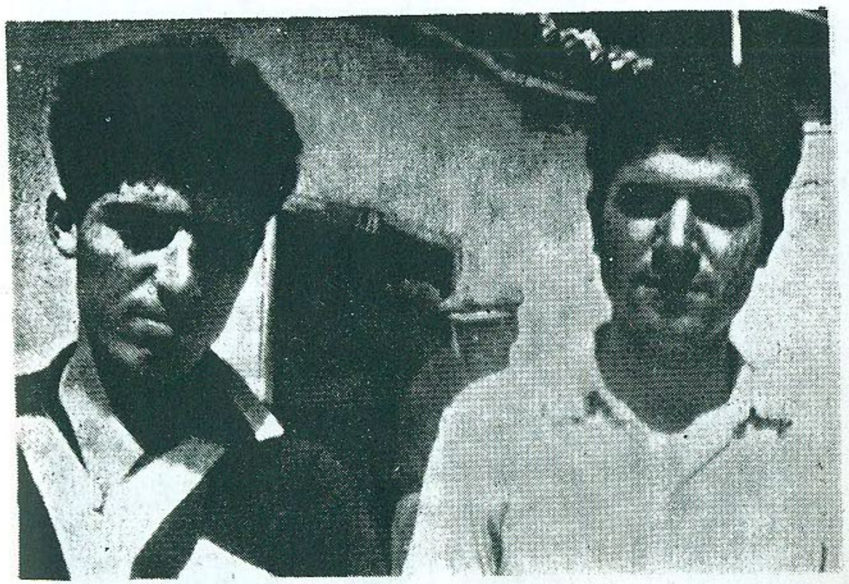
Resim—1 Genç Avşar Kadınları *(Kayseri, Pınar-Başı, Han köyü)*

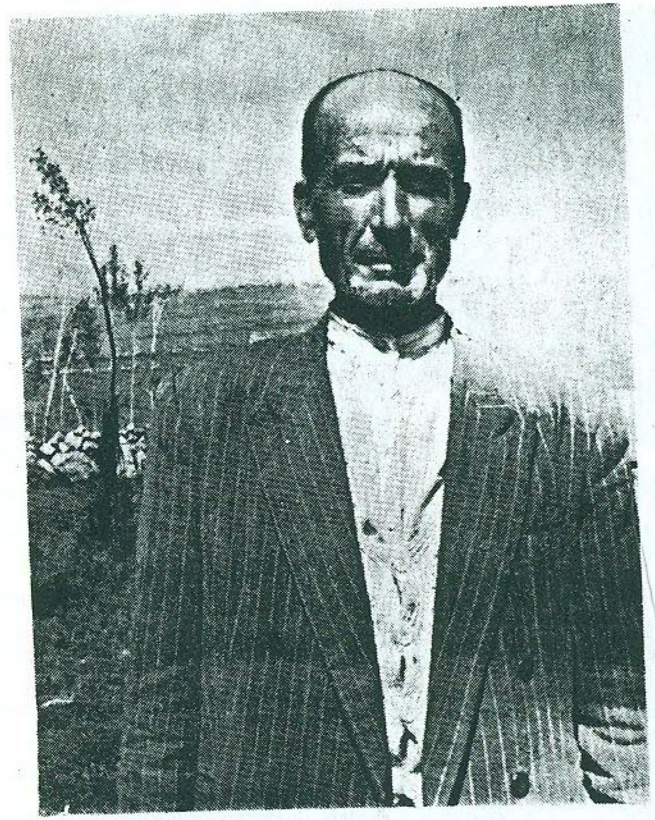
Resim—2 Boz-Ulus boy beği ailesinden Abdî Beğ ve boydaşları *(Ankara, Bâlâ, Üçem köyü)*

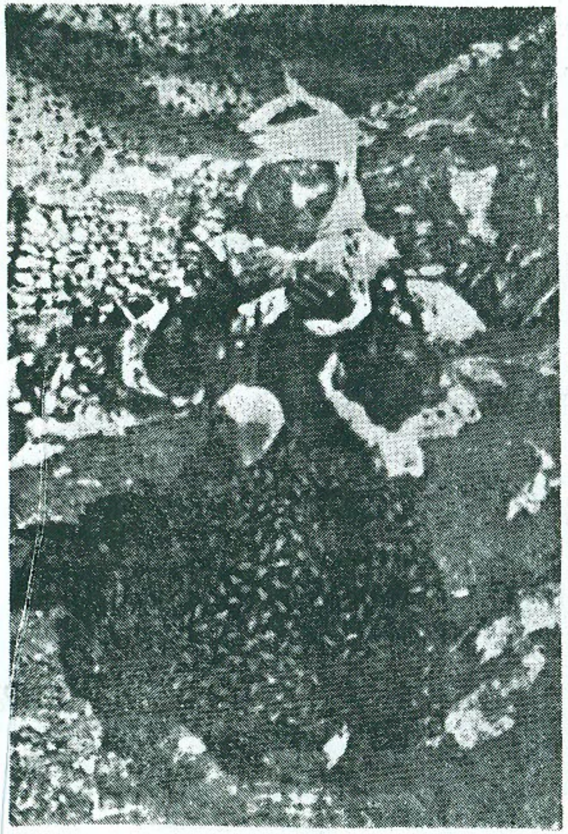
Resim—3 Bey-Dili'den Ali Oğuz ve akrabası *(Gaziantep, Oğuzeli)*

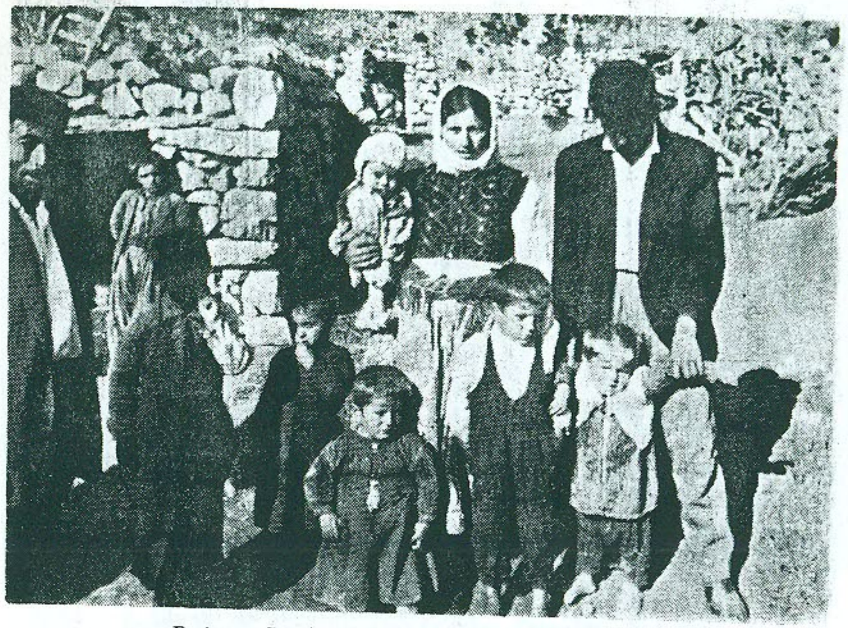
Resim—4 İki Çepni delikanlısı *(Manisa, Harmandalı köyü)*

Resim—5 Avşar'dan Ahmet Yıldırım

Resim—6 Bir Avşar ninesi *(Kayseri, Pınar-Başı, Han köyü)*

Resim—7 Bir Avşar ailesi *(Kayseri, Pınar-Başı köyü)*

Resim—8 Çepni'lerden Emin Dede *(Manisa, Hacı-Hamzalı köyü)*

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTÂBELER

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, (T. D. K.), İstanbul, 1936 - 1941, I - IV.

Thomsen, Wilhelm, *Inscription de l'Orkhon dechiffreés*, Helsingfors, 1896.

B. MESKÛKÂT

Ahmed Tevhid, *Meskûkât - ı kadime - i İslâmiyye kataloğu*, İstanbul, 1321.

Galib Edhem, *Takvim - i meskûkât - ı Selcukiyye*, İstanbul, 1309.

——————, *Meskûkât - ı Selcukiyye kataloğu*, İstanbul, 1311.

Halil Edhem, *Meskûkât - ı Osmaniyye*, İstanbul, 1334.

Pool, Lane, *The Coins of the Turkman houses in the British Museum*, London, 1877.

C. TAHRİR DEFTERLERİ

Alâiyye, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 172.

Amasya, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 98.

Ankara, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr, 117.

Aydın, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 8, 270, 414.

Ayıntab, Tapu ve Kadostro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 161.

Biga, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 59.

Birecik, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr, 184.

Bolu, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr, 51.

Boz - Ok, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 289, 315, 448.

Boz - Ulus, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 561.

Canik, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 13, 37.

Çorum, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 444.

Çukur - Ova Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 69. (Adana, Tarsus, Sis, Kınık, Özer - İli)

Diyarbekir, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 200.

Erzurum, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 205.

Gence, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 903.

Haleb Türkmenleri, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 1040, 493, 397, 773.

Hamid (*Isparta - Burdur*), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 121.

Hüdâvendigâr (Bursa), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 23, 111.

İç - İl, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 1, 183, 272.

Kangırı (Çankırı), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 100.

Karaman, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 40.

Karasi (Balıkesir), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 153.

Kars-ı Zülkadriyye (Kadirli), Tapu ve Kadostro Umum Müdürlüğü, Arşivi, nr. 168.

Kastamonu, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 327.

Kara - Hisar - ı Sahib (Afyon), Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 147.

Kara - Hisar - ı Şarki (Şebin), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 225.

Kemah, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 168, 540.

Kayseri, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 33, 38.

Kır - Şehri, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 139.

Koca - İli, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 436, 733.

Konya, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 63.

Kütahya, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 49.

Malatya, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 408.

Maraş, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 402, 116.

Menteşe (Muğla), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 47, 61, 337.

Niğde, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 42, 371.

Ruha (Urfa), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 965.

Saru - Han (Manisa), Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 165.
Sivas, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 79, 98; Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 10, 12.
Sultan - Önü (Eskişehir - Söğüt), Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 145.
Teke, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 163.
Tokat, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 2.
Trabzon, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 52.
Yeni - İl, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 262; Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 138.

Ç. MÜHİMME DEFTERLERİ

Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. I - VIII, XXI, XXIV, XXXII, LIII.
Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1930.

D. KADI SİCİLLERİ

Gökçen, İ., *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, İstanbul, 1946.
Su, K., *Balıkesir ve civarında Yörük ve Türkmenler*, İstanbul, 1938.
Uluçay, Ç., *Saru - Han oğulları ve eserlerine dâir vesikalar*, İstanbul, 1940.
—————, *Saru - Han'da eşkiyalık ve halk hareketleri*, XVII. asır, İstanbul, 1944.

E. HATTI HUMAYÛNLAR

Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü.

F. DAĞINIK VESİKALAR

Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, Cevded, Dahiliyye, I - IV

G. TARİHÎ KAYNAKLAR

1 - Arabca Eserler

Aynî, Bedr ud - dîn, *İkd ul - Cumân fi tarihi ehl iz - zamân*, Veliyuddin Efendi kütüphanesi, nr. 2374, 2395 - 2396.

Belâzurî, *Futûh ul - buldân*, Kahire, 1350.
Cezerî, Şems ud - din, *Cevâhir us - sulûk*, Paris Bibliothèque Nationale, manuscrits arabs, nr. 6739.
Ebû Şâme, Şihâb ud - dîn, *Kitab ur - ravzateyn fi ahbâr id - devleteyn*, Kahire, 1278 - 1288, I - II.
İbn Devâdârî, Ebû Bekr, *Durer ut - ticân ve gurer ut - tevârih il - ezmân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa ktp., nr. 913.
İbn Acâ, *Tarih Yeş Beg*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed ktp., nr. 3057.
İbn Hacer, *İnbâ ul - gumr*, Süleymaniye, Yeni Câmi ktp., nr. 814.
İbn Hassûl, *Tafdil ul - Etrâk*, yay. ve türkçe tercümesi, Ş. Yaltkaya, Belleten, IV, sayı 14 - 15.
İbn İyas, *Bedâyi'uz - zuhûr*, yay. P. Kahle - M. Mustafa, (B. I), İstanbul, 1932 – 1936, III - V.
İbn Kadı Şuhbe, *Zeyl duvel il - İslâm*, Paris Bibliothèque Nationale, manuscrits arabs, nr. 1598 – 1599.
İbn Şeddâd, *Bay - Bars tarihi*, türkçe tercümesi, Ş. Yaltkaya, (T. T. K.), İstanbul, 1941.
İbn Tağrı - Birdi, *Havâdis ud - duhûr*, yay. W. Popper, Berkeley, 1930 – 1932.
—————, *en - Nucûm uz - zâhire*, yay. W. Popper, Berkeley, 1915 – 1929, VI - VII.
—————, *el Menhel - us - sâfi*, Nuruosmaniye ktp., nr. 3428 – 3429.
İbn Vâsıl, *Muferric ul - kurûb*, yay. C. Şeyyâl, Kahire, 1953 – 1960, I - III.
İbn ul - Adîm, Kemâl ud - dîn, *Zubdet ul - Haleb*, yay. S. ed - Dehhân, Dimaşk, 1951 – 1954, I - II.
İbn ul - Cevzî, *el - Munzatam fi tarih il - umem*, Haydar Âbâd, 1358 – 1359, VIII - X.
İbn - ul - Esîr, *el - Kâmil fi't - târih*, Kahire, 1301, IX - XII.
—————, *et - Tarih ul - bâhir fi devlet il - Atabegiyye*, yay. A. A. Taleymat, Kahire, 1963.
İbn ul - Ezrak, *Tarih Meyyâfârikin*, British Museum, Or. 5803.
İmâd ud - din el - İsfahanî, (Bundarî kısaltması), *Zubdet un - nusra*, yay. M. Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'his-

toire des Seldjoucides, Leiden, 1889, II, türkçe tercümesi K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, (T. T. K.), İstanbul, 1943.

————————, *Kitab ul feth il-kussi*, yay. C. de Landberg, Leiden, 1888.

Makrizî, Takiy ud - dîn, *Kitâb us - sulûk*, Fatih ktp., nr. 4385 - 4387.

————————, *Kitab us - sulûk*, yay. M. Ziyade, Kahire, 1943 - 1956, I - III.

Müneccim - Başı, *Câmi ud - duvel*, Süleymaniye, Es'ad Efendi ktp., nr. 2101 - 2102; türkçe tercümesi, İstanbul, III, 1285.

Nesevî, *Siyret us - Sultan Celâl ud - din Mengüberti*, yay. ve fransızca tercümesi, O. Houdas, Paris, 1891 – 1895, I - II.

Nuzhet un - nâzir (Hısn - Keyfa Eyyubileri tarihi), Viyana Bibliothèque Nationale, Mxt. 355.

Sadr ud - dîn Ebû'l Hasan Ali, *Ahbar ud - devlet is - Selcukiyye*, yay. M. İkbal, Lahor, 1933.

Sıbt ibn ul - Cevzî, *Mir'at uz - zamân*, Türk - İslâm Eserleri Müzesi ktp., nr. 2134 – 2135, 2141.

Taberî, *Tarih-ul-mulûk v'er - rusûl*, yay. M. De. Goeje, Leiden, 1879. 1901, III.

el - Utbî, Ebu Nasr Muhammed, *Tarih ul - Yemînî*, Meninî şerhi kenarında, Kahire, 1286, I - II; farsça tercümesi, Carbadâkanî *Tercüme - i tarih - i Yemînî*, Tahran, 1272.

2 - **Farsça Eserler:**

Aksarayî, Kerim ud- dîn, *Musâmeret ul - ahbâr*, yay. O. Turan, (T. T. K.), Ankara, 1944.

Anonim Selçuk - nâme, tıpkı basım ve türkçe tercümesi F. N. Uzluk, Ankara, 1952.

Aziz b. Erdeşir - i Ester Âbâdî, *Bezm u rezm*, yay. K. Rifat, İstanbul, 1928.

Cuveynî, *Tarih - i cihânguşây*, yay. M. Kazvinî, (GMS), Leiden, 1912 – 1937, I - III.

Cuzcanî, *Tabâkat - i Nâsirî*, yay. Abdulhayy Habibî - i Kandaharî, Kâbil - Lahur, 1949 - 1954, I - II.

Ebû Bekr - i Tihranî, *Kitab- i Diyârbekriyye*, yay N. Lugal - F. Sümer, (T. T. K.), Ankara, 1962 – 1964, I - II.

Ebû'l - Fazl - i Beyhakî, *Tarih - i Beyhaki*, yay. Gani - Feyyaz, Tahran, 1324 ş.

Ebû'l Hasan - i Gülistâne, *Mucmel ut - tevârih*, yay. Rezavî, Tahran, 1320 ş.

Efdal - i Kirmânî, *Bedâyi'ul - ezmân fi vekâyi' Kirmân*, yay. M. Beyânî, Tahran, 1326 ş.

————————, *İkd ul - ulâ li'l - mevkif il - â'lâ*, yay. A. N. Emîrî, Tahran, 1311 ş.

————————, *el - Muzaf ilâ Bedâyi'ul - ezmân fi vekâyi' Kirmân*, yay. A. İkbal, Tahran, 1331 ş.

Eflâkî, *Menâkib ul ârifin*, yay. T. Yazıcı, (T. T.K.), 1959 – 1961, I - II.

Fahr ud - dîn Mubârek - Şah, Tarih - i Fahr ud - din *Mubârek - Şah*, yay. E. Denison Ross, London, 1927.

Fazlullah b. Ruzbihân, *Tarih - i âlem ârâ - yi Emînî*, Fatih ktp, nr. 4431, ingilizce tercümesi, V. Minorsky, *Persia* in a. d. 1478 – 1490, London, 1957.

Gerdizî, *Zeyn ul - ahbar*, yay. M. Kazvinî, Tahran, 1327 ş.

Gaffarî, *Tarih - i cihan ârâ*, Tahran, 1342 ş.

Hâfız - i Ebrû, *Zeyl - i câmi - ut tevârih - i Reşidi*, yay. H. Beyânî, Tahran. 1317 ş.

Hamdullah - i Mustevfî, *Tarih - i guzide*, tıpkı basım. (G. M. S.), Leiden, 1914, yay. A. Nevâî, Tahran, 1339 ş.

Hasan - i Rumlu, *Ahsen ut - tevârih*, yay. G. N. Seddon, Baroda, 1931.

İbn Bîbî, *el - Evâmir ul - Alâiyye*, (T. T. K.), tıpkı basım, Ankara, 1956; eserin muhtasarı M. Th. Houtsma tarafından yayınlanmıştır: Recueil de textes relatifs à l'histoire Seldjoucides, Leiden, 1902, IV.

İbn Fındık, *Tarih - i Beyhak*, yay. A. Behmenyâr, Tahran, 1317 ş.

İskender Beğ - i Türkmen, *Tarih - i âlem ârâ - yi Abbâsi*, Tahran, 1314; yeni basım, Tahran, 1334–1335 ş. I - II.

İskender Beğ - i Türkmen ve Muhammed Yusuf, *Zeyl - i tarih - i âlem ârâ - yi Abbâsi*, yay. S. Hansarî, Tahran, 1317 ş.

Kadı Ahmed - i Negidî, el - *Veled uş - şefik*, Fatih ktp., nr. 4519.

Mirhond, *Ravzat us - safâ*, Luknov, 1332.

Mirza Ebû'l - Kasım, Mecmua, Tebriz, 1294.

Mirza Mehdî Han, *Tarih - i Nâdirî*, Tebriz, 1277.

Mirza Muhammed - i Mer'aşî, *Mecma'ut - tevârih*, yay. A. İkbal, Tahran, 1328 ş.

Nizâm ul - Mülk, *Siyâset - nâme*, yay. Halhalî, Tahran, 1310 ş.

Nizâm ud - dîn - i Şâmi, *Zafer - nâme*, yay. F. Tauer, Praha, 1937.

Muhammed b. İbrahim, *Tevârih - i âl - i Selcuk*, M. Th. Houtsma, yay., Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides, Leiden, 1886, I; B. Pârizî yay. Selcukiyân ve Guzz der Kirmân, Tahran, 1343 ş.

Muhammed Tâhir - i Kazvinî, *Abbâs - nâme*, Tahran, 1329 ş.

Mucmel ut - tevârih ve'l - kısas, Tahran, 1318 ş.

Nâsir ud - din - i Münşî, *Sımt ul - ulâ*, yay. A. İkbal, Tahran, 1328 ş.

Râvendî, *Rahat us - sudûr*, yay. M. İkbal, (GMNS), Leiden, 1921, türkçe tercümesi A. Ateş, *Gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti*, (T. T. K.), 1957 – 1960, I - II.

Reşid ud - din, *Câmi ut - tevarih*, yay. Quatremère, Paris, 1834, yay. Berezin, Petersburg, 1861, yay. E. Blochet, Paris, 1911, yay. K. Jahn, 1940 – 1941, yay. A. Ateş, (T. T. K.), Ankara, 1954 – 1960.

Şeref ud - din Ali - i Yezdî, Zafer - nâme, Calcutta, 1887 – 1888, I - II.

Şeref Han - ı Bidlisî, *Şeref - nâme*, yay. V. Zernof, Petersburg, 1860, I - II, Kahire, 1930.

Şükr ullah, *Behçet ut - tevârih*, Nurosmaniye ktp., nr. 3059, türkçe tercümesi N. Atsız, İstanbul, 1939.

Tarih - i Şah İsmail - i sâni, Bayezid Umumî ktp., nr. 1562.

Tarih - i Şeyh Uveys, tıpkı basım ve İngilizce tercümesi, Van Loon, Lahey, 1954.

Vassâf, *Tecziyet ul - emsâr*, tıpkı basım, Tahran, 1338 ş.

Zerkûb - i Şirâzî, *Şiraz - nâme*, yay. B. Kerimî, Tahran, 1310 ş.

3 . Türkçe Eserler:

Ahmedî, *İskender - nâme*, yay. N. S. Banarlı, Türkiyat Mecmuası, VI, s. 49-176, yay. N. Atsız, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1949, s. 3 – 35.

Anonim tevârih - i âl - i Osman, yay. F. Giese, Breslau, 1922.

Âşık Paşa Zâde, *Tevârih - i âl - i* Osman, Ali Bey yay., İstanbul, 1332, N. Atsız yay. *Osmanlı tarihleri*, 1947. s. 79 – 317.

Babûr, *Vekâyi*, (T. T. K.), Ankara, 1943 – 1948, I - II.

Celâl Zâde Mustafa, *Tabâkat - ul memâlik*, Millet ktp., nr. 779.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, (T. T. K.), Ankara, 1963.

Enverî, *Dustûr - nâme*, yay. M. Halil, İstanbul, 1928.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstabul, 1287.

Kenz ul - vekâyi, Millet. Ali Emirî ktp., nr. 490.

Lûtfî Paşa, *Tevarih - i âl - i Osman*, İstanbul, 1341.

Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, yay. A. Refik, İstanbul, 1928, I - II.

Naima, *Tarih*, İstanbul, 1280, I - VI.

Neşrî, *Cihân - nûma*, yay. M. A. Köymen - F. R. Unat, (T. T. K.), Ankara, 1949 – 1957, I - II.

Osman, *Tevârih-i cedîd-i mir'at-ı cihan*, yay. N. Atsız, İstanbul, 1961.

Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283.

Ruhî, *Tevârih - i âl - i Osman*, T. T. K. kütüphanesindeki fotokopi.

Şikârî, *Karaman oğulları tarihi*, Konya, 1946.

Yazıcı-oğlu, *Selçuk - nâme*, Topkapı Sarayı, Revan Köşk. ktp., nr. 1390.

4 - Başka dillerdeki eserler

Anna Comnena, *Alexiade*, Paris, 1937 – 1940, I - II.

Arakel de Tavriz, yay. M. Brosset. *Collection d'historiens Armeniens*, Petersburg, 1874.

Aristages, *Histoire d'Armenie*, fransızca tercümesi Ev. Prudhome, Paris, 1864.

Brosset M., *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1847 – 1858, I - V.

Ebûl - Ferec, *Tarih*, türkçe tercümesi O. R. Doğrul, (T. T. K.), Ankara, 1945; *The chronography of Gregory Abul - Faraj*, London, 1932, II, ilâveler kısmı.

Mathieu, d'Chronique de Mathie d'Edesse, fransızca tercümesi

E. Dulaurier, Paris, 1858, türkçe tercümesi H. D. Andreasyan, (T. T. K), Ankara, 1962.

Michel le Syrien, *Chronique*, fransızca tercümesi J. B. Chabot, Paris, 1903, III,

Michel Panarètes, *Chronique de Trébisond*, Lebeau, Histoire du Bas - Empire, Paris, 1836, XX.

Urfalı Vahram, *Kilikya kıralları tarihi*, türkçe tercümesi, H.D. Andreasyan, T. T. K. kütüphanesi (henüz basılmamıştır).

Vardan, *Vekâyi - nâme*, türkçe tercümesi H. D. Andreasyan *Türk fütuhat tarihi*, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul, 1937.

Ğ. COĞRAFÎ KAYNAKLAR

el - Birûnî, *Commemoration Volume*, İran society, Calcutta, 1951.

————————, *el-Asâr ul bâkiye*, yay. E. Sachau, Leipzig, 1878.

————————, *Kitab ul - Cumahir*, yay. Krenkov, Haydar - Âbad, I - II.

————————, el - *Kanun ul - Mes'udi*, Haydar - Âbad, 1374, I - II.

————————, *Tahdid - nihayât - il emâkin*, Fatih ktp., nr. 3386.

————————, *Kitab ul - tefhim*, farsça tercümesi, Tahran, 1318 ş.

el - Ömerî, *Mesâlik ul - ebsâr*, yay. F. Taeschner, Leipzig, 1929.

Gerdizî, *Zeyn ul - ahbâr*, yay. V. Barthold, Petersburg, 1894.

Halil el - Zâhirî, *Zubdet ul - keşf il - memâlik*, yay. P. Ravaisse, Paris, 1899.

Hamd ullah - ı Mustevfî, *Nuzhet ul - kulûb*, yay. G. le Strange, (GMS), Leiden, 1915.

Hudûd ul - âlem, Tahran, 1340 ş., ingilizce tercümesi V. Minorsky, *The Regions of the world*, (GMNS), London, 1937.

İbn Havkal, *Kitab suret il - arz*, yay. J. H. Kramers, Leiden, 1938, I - II.

İbn Hurdadbih, *Kitab ul - mesâlik ve'l-memâlik*, yay. M. J. De Goeje, (BGA), Leiden, 1889.

İbn Sâid, *Kitab bast il - arz*, Tetuan, 1958.

İbn ul Fakih, Muhtasar kitab il - buldân, yay. M. J. De Goeje, (BGA), Leiden, 1885.

İdrisî, Nuzhet ul - muştak, Köprülü ktp., nr. 955, fransızca tercümesi A. Jaubert, Paris 1840, I - II.

İstahrî, *Kitabu mesâlik il - memâlik*, yay. M. J. De Geoje, (BGA), ikinci basım, Leiden, 1929.

Kâtip Çelebi, *Cihan - numâ*, İstanbul, 1145.

Mehmet Âşık, *Menâzır ul - evâlim*, Nurosmaniye ktp., nr. 2326.

Mervezî, Şeref uz - zamân, *Tabâyi'ul-hayavân*, yay. ve İngilizce tercümesi V. Minorsky, London, 1942.

Mes'udî, *Murûc uz - zeheb*, yay. ve fransızca tercümesi Barbier de Maynard - Pavet de Courteille, Paris, 1891. -I - VIII.

————————, *Kitâb ut-tenbih ve'l işrâf*, yay M. J. De Goeje, (BGA), Leiden, 1894.

Muhammed Necib Bekrân, Cihân - nâme, Moskova, 1960.

Mukaddesî, *Kitâbu ahsen il - tekasim*, yay. M. J. De Goeje, (BGA), Leiden, 1906.

Yakubî, *Kitâb ul buldan*, yay. M. J. De Goeje, (B G A), Leiden,

Yakut, *Mu'cem ul - buldân*, yay. F. Wustenfeld, Leipzig, 1942, I - VI.

Zekeriya el - Kazvinî, *Asâr ul - bilâd*, Beyrut, 1380.

H- SEYAHAT - NÂMELER:

Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'outremer*, yay. Ch. Schefer, Paris, 1892.

Busbeck, Türk mektupları, türkçe tercümesi H. C. Yalçın, İstanbul, 1939.

Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, II - V, IX.

Burnes, A., *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahour, Caboul, Balkh et Boukhara*, fransızca tercümesi, Paris, 1835, III.

Gazzi - Mekki Seyahat - nâmesi, türkçe tercümesi E. Kâmil, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul, 1937, 1/2.

Hamilton, *Researches in Asia Minor*, London, 1842, I - II.

İbn Battuta, *Tuhfet un - nuzzâr*, Kahire, 1322, türkçe tercümesi M. Şerif, İstanbul, 1335, I - II.

İbn Fadlân, *Rıhle*, yay. Z. V. Togan, Leipzig, 1939, yay. S. ed - Dehhân, Dimaşk, 1959.

Clavijo, R. G., Embajada à Tamorlàn, yay. F. Lopez Estrada, Madrid, 1943.

Langlois V., *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*, Paris, 1861.

Marco Polo, *La description du monde*, fransızca tercümesi L. Hambis, Paris, 1955.

Moltke, *Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar*, türkçe tercümesi H. Örs, Ankara, 1960.

Niebuhr, J., *Voyage en Arabie*, Amsterdam, 1776, I - II.

Rubruk W., *The journey of William of Rubruck*, İngilizce tercümesi W. W. Rockhill, London, 1900.

Vàmbèry, A., *Travels in central Asia*, London, 1864.

I. DESTANLAR:

Danişmend - nâme, Millet, Ali Emirî ktp., nr. 571.

Dede Korkut, yay. O. Ş. Gökyay, İstanbul, 1938.

Dede Korkut kitabı, yay. M. Ergin, (T. D. K.), Ankara, 1958 – 1963, I - II.

II - Kitab - ı Dede Qorqut, tıpkı basım ve İtalyanca tercümesi E. Rossi, Vatikan, 1952.

Kitab - ı Dede Korkut, yay. K. Rifat, İstanbul, 1332.

Ebû'l Gazi, *Şecere - i Terâkime*, yay. A. N. Kononof, Moskova - Leningrad, 1958.

Oğuz Kağan destanı, yay. W. Bang ve G. R. Rahmeti, İstanbul, 1936.

Orkun, Hüseyin Namık, *Oğuzlar'a dâir*, Ankara, 1935 (kitabın sonunda eksik bir Oğuz Kağan destanı vardır).

Pertev Nâili, *Kör - Oğlu destanı*, (Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1931.

Reşid ud - dîn, *Câmi ut tevârih, Tarih - i Turkân u Oğuz ve hikâyet-i cihangîr-i û* (Türkler'in ve Oğuzun tarihi ve onun cihangirliğinin hikâyesi) bölümü, Topkapı Sarayı, Hazine ktp., nr. 1653, 375 b - 391 a; bu bölümün geniş bir tanıtması için: F. Sümer, *Oğuzlar'a ait destanî mahiyette eserler*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, sayı 3 – 4, 1959, s. 359 – 389.

İ. DİĞER KAYNAKLAR:

Baha ud - din Muhammed el - Bağdadî, *et - Tevessul il'et - teressul*, yay. A. Behmenyâr, Tahran, 1315 ş.

Barkan, O. L., *Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları*, I. *Kanunlar*, İstanbul, 1943.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou - kieu (Turcs) Occidentaux*, Paris, 1941.

Devvânî, Celâl ud - dîn, *Arz - nâme*, Millî Tetebbular Mecmuası, V, ingilizce tercümesi Minorsky, *A Civil and military review in Fars* in 881 / 1476, BSOAS, X. 1.

Ebû İshâk Hallâc, *Divan - i et'ime*, İstanbul, 1303.

Ebû Hayyân, *Kitab ul-idrâk lilisân il - Etrâk*, yay. A. Caferoğlu, (Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1931.

Feridun Beğ, *Münşeat us - selâtin*, İstanbul, 1274, I - II.

İbn Hallikân, *Vefayât ul - â'yan*, Kahire, 1948, I - IV.

Julien, S., *Documents sur les Tou - kieu (Turcs)*, Journal Asiatique, 1864.

Kanun - nâme - i âl - i Osmân, yay. M. Arif, *Tarih - i Osmanî Encümeni Mecmuası* ilâveleri.

Kâşgârlı Mahmud, *Divanu lugat it - Türk*, yay. K. Rifat, İstanbul, 1333 – 1335, I - III, türkçe tesümesi B. Atalay, (T. D. K.), 1939 – 1941, I - III.

Kitabu icâbet is - sâil, Paris Bibliothèque Nationale, manuscrits arabs, nr. 4437.

Koçi Beğ, *Risale*, yay, A. K. Aksüt, İstanbul, 1939.

Küçük Abdal, *Vilâyet - nâme-i Şâhi*, (Otman Baba vilâyetnâmesi), Ankara Millî Eğitim Bakanlığı ktp., nr. 5 A. 3 /41.

Muktasar ut - Tahavi, Kahire, 1370.

Nâsır - i Husrev, *Divân*, Tahran, 1307. ş.

Sâdikî - i Kitabdâr, *Mecma'ul - havass*, yay. A. Hayyampûr, Tebriz, 1327 ş.

Salnâme - i umumî, sene 1272.

Vilâyet - nâme - i Hacı - Bektaş - ı Veli, hazırlayan A. Gölpınarlı, İstanbul, 1958.

J. TEDKİKLER

Akdağ M., *Celâli İsyanları*, Ankara, 1963.

——————, *Büyük Celâli karışıklıklarının başlaması*, (Atatürk Üniversitesi yayınları), Erzurum, 1963.

——————, *Medreseli isyanları*, İktisad Fakültesi Mecmuası, XI, s. 361 - 387.

——————, *Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, sayı 3, s. 291 - 313.

Aksu. F., *Isparta ili yer adları*, Isparta, 1936.

Ali Rıza (Yalman - Yalgın), *Cenub'ta Türkmen oymakları*, İstanbul - Adana, 1931 - 1937, I - V.

Arat, R. R., *Göklen*, İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 809 - 811.

Banguoğlu, T., *Oğuz lehçesi üzerine*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, (T. D. K.), 1960, s. 23 - 48.

Barkan, Ö. L., *Tarihi demografya araştırmaları ve Osmanlı tarihi*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1953, X, s. 1 - 26.

Barthold, V., A *History of the Turkman people*. İngilizce tercümesi V. ve T. Minorsky, *Four studies on the history of central Asia*, Leiden, 1962, III., s. 73 - 170.

——————, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, (Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1927.

——————, *Türkler'de ve Moğollar'da defin merasimi meselesine dair*, türkçe tercümesi A. İnan, Belleten, sayı 43, s. 514 - 532.

——————, *Türkestan down to the Mongol invasion*, (GMNS), London, 1928.

Baykal, B. S., *Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a karşı kat'i mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı - Ak - Koyunlu harbinin başlaması*, Belleten, XXI, sayı 83, s. 261 - 284.

Bazin, M., *Notes sur les mots "Oğuz" et "Türk"*, Oriens, 1953, VI, s. 315 - 322.

Bosworth, C. E., The Ghaznavids, Edinburgh, 1963.

Cahen, Cl., *Quelques textes négligés concernant les Turcoman de Rûm au moment de l'invasion Mongle*, Byzantion, XIV, s. 131 - 139.

——————, *Le Malik - nâmeh et l'histoire des origines Seljukides*, Oriens II, nr. 1, s. 31 - 65.

Dahiliye Vekâleti, *Köylerimiz*, İstanbul, 1933.

De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin - Leipzig, 1921.

Demirtaş, (Sümer) F., *Boz Ulus hakkında*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII., sayı 1, s. 29 - 60.

——————, *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayı'lar*, Belleten, XII. sayı 47, s. 575 - 615.

Deny, J., *Grammaire de la langue Turque*, Paris, 1921.

Diez, E., *Türk sanatı*, türkçe tercümesi O. Arslanapa, (İstanbul Üiversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1946.

Erzi, A., *Ak - Koyunlu ve Kara - Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, XVIII, sayı 70, s. 179 - 221.

Gabriel, A., *Voyages archèologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940.

Géographie universelle, Paris, 1842, II.

Govern, W. H. Mc., *The Early empire of central Asia*, Chpel Hill, 1939.

Gökbilgin, T., *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd - ı Fâtihan*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1957.

Hamilton J., *Toquz - Oğuz et On - Uygur*, Journal Asiatique, 1962, s. 23 - 63.

——————, *Les Ouighours a l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955.

Hasluck, F. W., *Christianity and Islam under the sultans*. Oxford, 1929, I - II.

Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant*, Paris, 1959, I - II.

İç - İşleri Bakanlığı, *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu*, Ankara, 1946, I - II.

İnan, A., *Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları*, Bellten sayı 43, s. 569 - 570.

——————, *Altay'da Pazırık harfiyatında çıkarılan atların vaziyetinin Türkler'in defin merasimi bakımından izahı*, T. T. K. Kongresi, İstanbul, 1943.

——————, *Gazi Antep'te Elbeyliler*, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 40, s. 73 - 75.

——————, *Gazi Antep'te Türkmenler*, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 102, s. 137 - 151.

——————, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul, 1931, s. 121 - 133.

——————, *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara, (T. T.K.), 1945.

İrtem, S. K., *Türk kemankeşleri*, İstanbul, 1939.

Jirmunskiy, V. M., *Sirderya boyunda Oğuzlar'a dair izler*, türkçe tercümesi İ. Kaynak, Belleten, XXV, sayı 99, s. 471 - 483.

Kadıoğlu, İ., *Balıkesirde Çepniler*, Balıkesir, 1935.

Kafesoğlu, İ., *Ahlat ve çevresinde 1945 de yapılan tarihi ve arkeolojik tetkik seyahati raporu*, Tarih Dergisi, I, sayı 1, s. 168 - 190.

————————, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti*, Köprülü Armağanı, s. 259 - 274.

————————, *Harizmşahlar devleti tarihi*, (T. T. K.), Ankara, 1956.

————————, *Selçuklular*, İslâm Ansiklopedisi, X. s. 353 - 416.

————————, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, Türkiyat Mecmuası, XIII, s. 117 - 130.

————————, *Sultan Melik - Şah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953.

Kesrevî, A., *Şehryâran - i gumnâm*, Tahran, 1308 s., I - III.

Keyhan, M., *Coğrafya - i mufassal - i İran*, Tahran, 1311 ş., III.

Klyaştornıy, S. G., *Orhun âbidelerinde Kengü'nün kavmi yer adı*, türkçe tercümesi İ. Kaynak. Belleten, sayı 69.

Köprülü, M. F., *Altın küpeli Oğuz beğleri*, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1932, II, s. 10 - 21.

————————, *Azeri*, İslâm Ansiklopedisi, II, s. 118 - 151.

————————, *Avşar*, İslâm Ansiklopedisi, II, s. 28 - 38.

————————, *Oğuz etnolojisine ait tarihî notlar*, Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s. 185 - 211.

————————, Halac, İslâm Ansiklopedisi, V. s. 109 - 116.

————————, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935, türkçe tercümesi, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, (T. T. K.), Ankara, 1959.

————————, *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri*, Belleten, VII, s. 219 - 313.

————————, *Ozan*, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932, II, s. 133 - 140.

Kurat, A. N., *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşu*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XV., sayı 1 - 3, s. 98 - 191, sayı 4, s. 106, XVI, sayı 3 - 4, s. 1 - 65.

————————, *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Dil ve tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, V. sayı 2, s. 159 - 466.

————————, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz istilası*, aynı dergi, V. sayı 5, s. 621 - 660.

————————, *Selçuklu devri türk tarihi*, Ankara, 1963.

Laurent, J., *Byzances et les Turcs Seljoucides*, Nancy, 1913.

Le Strange, G., *The Lands of the eastern caliphate*, Cambridge, 1930.

Minorsky, V., *The Clan of the Qara - Qoyunlu rulers*, Köprülü Armağanı, s. 391 - 395.

————————, *Jihânshâh Qara - Qoyunlu and his poetry*, *BSOAS*, XVI, s. 271 - 297.

————————, *Hudud al - âlem* (*The Regions of the World GMNS*), London, 1937, izahlar kısmı.

Nikitine, B., *Les afşar D'urumiyeh*, *Journal Asiatique*, 1929, s. 67 - 123.

Orhonlu, C., *Osmanlı imparatorluğu'nun aşiretleri iskân teşebbüsü*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1963.

Ögel, B. *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, (T. T. K.), Ankara, 1962.

————————, *Şine - Usu yazıtının tarihî önemi*, Belleten, XV, sayı, 59, s. 361 - 379.

Özbaş, Ö., *Gazi Antep dolaylarında Türkmenler ve Baraklar*, (Gazi Antep Kültür Derneği yayınlarından), Gazi Antep, 1958.

Pritsak, O., *Kara - Hanlılar*, İslâm Ansiklopedisi, VI, s. 251 - 272.

Pulleyblank, E. G., *Some remarks on the Toquzoghuz problem*, Ural Altaische Jahrbücher, 1956, XXVIII, s. 35 - 42.

Renè, G., *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960.

Renè, G., *L'empire des steppes*, Paris, 1948.

Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı üzerine bazı mülâhazalar*, türkçe tercümesi, A. Ateş, İstanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI, sayı: 1 - 2, s. 1 - 14.

Sümer, F., *Ağaç - Eriler*, Belleten, XXVI, sayı: 103, s. 521 - 528.

————————, *Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?*, Belleten, XXIV, s. 567 - 594.

————————, *Avşarlara dâir*, Köprülü Armağanı, s. 453 - 478.

————————, *Azerbaycan'ın türkleşmesi tarihine umumi bir bakış* Belleten XXII, s. 429 - 447.

————————, *Bayatlar*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, s. 373 - 389.

————————, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI, s. 317 - 344.

————————, *Boz - Oklu Oğuz boylarına dâir*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI, s. 65 - 103.

————————, *Çukur - ova Tarihine dâir araştırmalar*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, I, s. 1 - 108.

————, *Döğerler'e dâir*, Türkiyat Mecmuası, X, s. 139 - 158.
————, *Oğuzlar'a ait destani mahiyette eserler*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Dergisi, XVII, sayı s. 359 - 455.
————, *XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umumi bir bakış*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, no. 1 - 4, s. 509 - 522.
————, *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan Üç - Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, no. 1 - 4, s. 437 - 508.
————, *Yıva Oğuz boyuna dâir*, Türkiyat Mecmuası, IX, s. 151 - 168.
Şahin, A., *Güney Anadolu'da Beğ Dili Türkmenleri ve Baraklar*, Ankara, 1962.
Tanıkları ile tarama sözlüğü, (T. D. K.), Ankara, 1943 - 1957, 1 - IV,
Şölen, H., *Aydın ili ve Yürükler.*, Aydın, 1945.
Toros, T., *Dadal - Oğlu*, Adana, 1940.
Turan, Ş., *Kanuni'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961.
Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, (T. T. K.), Ankara, 1937.
————, *Kapıkulu ocakları*, (T. T. K.), Ankara, 1943.
————, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, (T. T. K.), Ankara, 1945.
————, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, (T. T. K.), İstanbul, 1941.
Ünver, S., *Fâtih devri yemekleri*, (İstanbul Üiversitesi Tıb Tarihi Enstitüsü yayınlarından), İstanbul, 1952.
Ülkütaşır, M. Ş., *Cerabulus çevresinde Türkmen aşiretleri*, Halk Bilgisi Haberleri, sayı 121, s. 12 - 14.
Wittek, P., *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, Revue des études Islamiques, 1938, I, türkçe tercümesi H. İnalcık, Belleten, VII, sayı 27, s. 557 - 589.
————, *The Rise of the Ottoman empire*, London, 1958.
————, Osmanlı impratorluğu'nda Türk aşiretlerinin rolü, türkçe tercümesi E. Kuran, Tarih Dergisi, XIII, sayı 17 - 18, s. 257 - 268.
Yalgın, A. R., Anadoluda Türk damgaları, Bursa, 1943.
Yinanç, M. H., *Ak - Koyunlular*, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 251 - 270.
————, *Cihan - Şah*, İslâm Ansiklopedisi, III, s. 173 - 189.
————, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri, Anadolu'nun fethi*, I, İstanbul, 1944.

D İ Z İ N*

I- KİŞİ ADLARI

A

* Önsöz ve Giriş'deki isimler DİZİN'e alınmamıştır.

N

O

Ö

P

R

S

II - EL (KAVİM) OYMAK, BOY, DEVLET VE HÂNEDAN ADLARI

D

E

F

G

Ğ

H

I

İ

J

K

L

M

III - YER ADLARI

B

C

L

M

Ş

T

U

IV - MADDELER